

TÜRK ROMANINDA
BÜROKRASİ VE MEMURLAR
(1872-1950)

DR. LEVENT ALİ ÇANAKLI

ÖZGÜR

Özgür Yayınları kurucusu: Refik Ulu
Özgür Yayınları: 298
Genel Yayın Yönetmeni: Adnan Özer
Kapak tasarımı: Cebrail Okçu
Özgür Yayın Dağıtım Ltd.Şti.,2010
Sertifika No: 12407
ISBN: 978-975-447-287-5
Özgür Yayınları birinci basım: Ocak 2011
Dizgi ve ofset hazırlık: Özgür Yayınları
Basım ve cilt: Kurtiş Matbaası
Editör: Rahim tarım

ÖZGÜR YAYINLARI
Ankara Cad. 31/2 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (0212) 528 13 30 - 526 25 13 - 526 35 01
Fax : 527 57 78
www.ozguryayinlari.com
info@ozguryayinlari.com

DR. LEVENT ALİ ÇANAKLI

TÜRK ROMANINDA BÜROKRASİ VE MEMURLAR

(1872-1950)

ÖZGÜR

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11

GİRİŞ 15

I. Bürokrasi 19

II. Memur Kavramı ve Memurluk 37

III. Osmanlı ve Cumhuriyet Bürokrasileri 43

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK ROMANINDA BÜROKRASİ VE MEMURLAR

I. Türk Romancısı ve Bürokrat Aydın Kimliği 83

II. Romanlarda Ele Alınışlarına Göre Bürokrasi ve Memurlar 95

A. Kalem Hayatı, Memurlar ve Memuriyet Meselesi 95

B. Bürokrasi ve Memuriyet Eleştirisi 142

C. Taşra ve Memuriyet 272

Ç. İstibdad Dönemi ve II. Meşrutiyet Memurları 325

D. Askerî Bürokrasi 385

E. Cumhuriyet Dönemi İdealizmi ve Memurlar 408

F. Sosyal Hayat ve Memurlar 433

İKİNCİ BÖLÜM

MEMUR TİPLERİNİN TASNİFİ

I. MESLEKİ SORUMLULUKLAR BAKIMINDAN MEMURLAR

A. Olumsuz Memur Tipleri 506

1. Görev ihmali 507

2. Rüşvete ve yolsuzluğa bulaşan memurlar 511

3. Adam kayırma ve liyakatsiz memurlar 516

4. Şekilci-bürokratik zihniyete sahip memurlar 519

5. Yükselme hırsı ve koltuk sevdası 521

B. İdealleştirilmiş Tipler 522

II. HAYAT TARZLARI BAKIMINDAN MEMURLAR
A. Ahlaki Düşüklük İçindeki Memurlar 533
B. Geleneğe Bağlı Memurlar 538
C. Geçim Derdi Çeken Memurlar 540

SONUÇ 543
KAYNAKLAR 551
İNDEKS 567

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
b.	Baskı
bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
hzl.	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
mad.	Madde
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vs.	Vesaire
y.t.y.	Yayın tarihi yok
y.y.y.	Yayın yeri yok

BU KİTAP,

ANNEM *MEMNUNE ÇANAKLI*

VE

BABAM *VAHİT ÇANAKLI'NIN*

HATIRASINA ADANMIŞTIR.

ÖNSÖZ

Devlet otoritesini temsil eden bir kurum olarak bürokrasi, ülkemizde Tanzimat'tan bu yana edebiyatçıların, aydınların ve bilim adamlarının üzerinde çok durdukları konulardan biri olmuştur. Türk bürokrasisinin esasta fazla değişmeyen sorunları, kendimize has olan devlet geleneği anlayışı, Türkiye'de ilerleme-yenileşme projelerinin daima devlet eliyle ve en yukarıdan başlayarak gerçekleştirilmeye çalışılması ve bürokrasinin insanı ve toplumu her yönden kuşatıp etki altına alabilen bir güce sahip oluşu bunun sebepleri arasında yer alır.

Çalışmamızı sınırladığımız 1872-1950 yılları[1] arasının yakın Türk tarihi için çok önemli olaylara sahne olduğu bilinen bir gerçektir ve kuşkusuz, bu olayların tümünde birinci derecede rol oynayan devlet bürokrasisi olmuştur. Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi, İstibdad ve II. Meşrutiyet Dönemleri, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Mütareke Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi, Millî Mücadele'nin hummalı yılları, Cumhuriyet'in ilanı, yeni bir toplum kurma düşüncesinin yön verdiği devrim hareketleri, demokrasiye geçme çabaları ve II. Dünya Savaşı şeklinde sıralanabilecek bu olaylar, sadece Türk milletine değil onun edebiyatına da kısa bir zaman zarfında çok farklı ve baş döndürücü iklimler yaşatmıştır. Edebî eser, bilimsel bir metin değildir; ancak sosyal tarihle ilgili bu tür olayların izlerini edebiyatın her alanında görmek mümkündür. Bu noktada özellikle roman, hayatı kuvvetle yansıtabilen bir tür olması sebebiyle diğer edebî türlerden daha fazla öne çıkar.

---

(1) Çok partili hayata geçiş sancılarının yaşandığı 1950 sonrasında Türkiye'de siyaset ve bürokrasinin çok başka bir şekil alması, çalışmamızı bu tarihle sınırlandırmayı gerektirdi. Bu nedenle, 1950'den günümüze kadarki romanlarda bürokrasinin başka bir inceleme konusu olabileceğini düşünüyoruz.

Dolayısıyla Türk romanı üzerine yapılacak çalışmaların edebiyat tarihimizi olduğu kadar sosyal tarihimizi de aydınlatmaya faydalı olacağını söyleyebiliriz.

Bu noktadan hareketle, Türk romanında dikkati çekecek bir yoğunlukla işlenen; fakat kapsamlı bir araştırmaya konu olmayan(2) bürokrasi ve memuriyet meselesine yöneldik ve çalışmamızda Türk romancılarının bürokrasiyi, devlet idaresini, devlet memurluğunu, halk ile bürokrasi ve devlet arasındaki ilişkileri nasıl yorumladıklarını, bu meselelere niçin büyük bir dikkatle eğildiklerini ortaya koyabilmeyi amaçladık. Tarih ve roman okumalarımız ilerledikçe sanatçılarımızın yaşadıkları dönemi eserlerinde büyük ölçüde yansıttıklarını gördük ve romanları konumuz bakımından doğru tahlil edebilmek için, çalışmanın giriş kısmında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk bürokrasisini ana nitelikleri ve sorunlarıyla özetlemeye çalıştık. Ayrıca, giriş kısmında bürokrasiye ait muazzam literatürden de küçük bir özet verdik. Çalışmamızın birinci bölümünde, incelediğimiz romanlardan çıkan malzemeye göre yaptığımız tasnif yedi başlıktan oluştu. Tematik bir inceleme yaptığımız için bu başlıklarda romanları kronolojik olarak ele aldık. İkinci bölümde ise romanlarda işlenen memur tiplerini mesleki sorumluluklar ve hayat tarzları bakımından bir tasnife tabi tuttuk.

---

(2) Türk edebiyatında bürokrasi konusuyla ilgili olan çalışmalar, münferit birkaç makale, yüksek lisans ve doktora teziyle sınırlıdır. Mehmet Kaplan'ın "*Öğretmenler ve Memurlar Romancısı Reşad Nuri*" (*İstanbul*, Şubat 1957, sayı: 1) adlı makalesi, Adem Orakçı'nın hazırladığı *Atatürk Devri Türk Romanında Öğretmen ve Eğitim* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997) adlı doktora tezi ile Hıdır Eren'in *Felâtun Bey'le Râkım Efendi* ve *Araba Sevdası* adlı romanlardan hareketle Tanzimat Dönemi romanında işlenen kâtip tiplemesini sosyolojik bakımdan ele alan *Başlangıç Dönemi Türk Romancılığında "Katibim" Tipi* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999), Hakan Özkütükçü'nün *1870-1923 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Romanında Asker Tipleri* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001), Serdar Güler'in *Türk Romanında Öğretmen Tipi* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001) ve Fatih Hoşgönül'ün *Cumhuriyet Dönemi Romanlarında (1923-1950) Eğitim Sorunları ve Öğretmen* (Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002) adlı yüksek lisans çalışmalarını bu incelemeler arasında sayabiliriz.

Bu çalışmayı hazırlarken edebiyat tarihimizde köşe taşı sayılan romancılarımızın eserleri başta olmak üzere, mümkün olduğunca fazla sayıda romana yer vermeye çalıştık. Ele aldığımız bürokrasi, Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan modern Osmanlı-Türk bürokrasisi olduğu için, konuya uygun malzeme bulamadığımız tarihî romanları incelememizin dışında tuttuk. Okuyabildiğimiz 350 romandan konuyla ilgili olanların tamamını değerlendirmeye aldık ve eserlerin ilk baskılarını esas almaya dikkat ettik. İlk baskısına ulaşamadığımız eserlerin ise metne müdahale edilmemiş olan ikinci ve daha sonraki baskılarından ya da akademisyenlerin tam metin olarak hazırladıkları baskılarından yararlanmaya gayret ettik.

Son olarak, bu çalışmanın ortaya çıkmasında baştan sona büyük emekleri geçen, disiplinli, yöntemli ve temkinli çalışma alışkanlığını kazandıran, yüreklendirici teşvik ve takdirlerini esirgemeyen hocam Sayın Prof. Dr. Alev Sınar'a teşekkür etmeyi zevkli bir borç bilirim. Yapıcı eleştirilerinden, önemli katkılarından ve çalışmanın yayımlanması için lütfettikleri destekten ötürü hocam Sayın Doç. Dr. Rahim Tarım ile konunun tarihî boyutu hakkındaki yorumlarından ve vukufiyetinden yararlandığım Sayın Dr. Halit Eken'e ayrıca teşekkür ederim.

Önce bir doktora tezi olarak sunulan, daha sonra gözden geçirilip kaynak eser ve roman eklemeleriyle geliştirilen bu kitabın, Türk kültürü ve edebiyatına küçük bir hizmette bulunursa kusurlarını bağışlatabileceğini umarız.

Dr. Levent Ali ÇANAKLI
BURSA 2009

GİRİŞ

Bir yönetim örgütü olarak devlet bürokrasisi, toplum düzeninin genel olarak vazgeçilmez unsuru sayılan devletin halk nazarındaki en somut şeklidir. Devletin yerine getirmek zorunda olduğu istihdam, güvenlik, sağlık, eğitim, ekonomik gelişme gibi her türden sorumluluğu ile vatandaşın devlete karşı yükümlülükleri bürokrasi aracılığıyla gerçekleştiği için, devlet ile halk arasında onun bir köprü görevi üstlendiğini söyleyebiliriz. Bu yönüyle hayatın tam ortasında bulunan, insan ve toplum üzerinde sosyal, psikolojik, ekonomik vb. pek çok etkiye sahip olan bürokrasi kurumu, doğal olarak edebiyatın ele aldığı önemli konulardan biri olmuştur.

Edebiyatımızın hikâye, şiir ve tiyatro türlerinde de bürokrasinin işlendiği görülmektedir(3); ancak bu konu en geniş şekilde ve çok değişik yansımalarıyla romanlarda ele alınmıştır. Bürokratik kırtasiyeci anlayıştan klasik memur zihniyetine, rüşvet ve iltimastan kötü yönetime, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerindeki yüksek bürokratların durumundan personel politikasına kadar birçok meseleyi, neredeyse tamamı devlet görevlerinde bulunmuş olan yazarların romanlarından takip etmek mümkündür. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, bu çalışmada eserleri incelenen yazarların kendi dönemlerini anlatırken memuriyet tecrübelerinden büyük ölçüde yararlanmış olmalarıdır.

Dolayısıyla, romanlarda işlenen bürokrasi ve memurluk meselesini daha iyi anlatabilmek için teorik ve tarihsel bir altyapının yararlı olacağına inanıyoruz.

---

(3) Hikâyede Refik Halit Karay, Ömer Seyfettin, Memduh Şevket Esendal, Cevdet Kudret; şiirde Mehmet Akif, Ziya Paşa; tiyatro türünde ise *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* (Adam Yayınları, İstanbul, 1992) adlı eseriyle bürokrasinin önemli bir eleştirisini yapan Aziz Nesin akla ilk gelen örneklerdir.

I. BÜROKRASİ

A. KAVRAM VE İÇERİK

Bürokrasi için Türk Dil Kurumu sözlüğünde verilen ilk karşılık "*Devletle ilgili işlerin yürütülmesinde gereksiz kural ve işlemler, kırtasiyecilik*"tir. Aynı biçimde, bürokratik kavramı karşılığında "*Kırtasiyecilikle ilgili*" tanımı yer alır. Bürokrata verilen iki karşılıktan ilkinin "*Devlet kurumlarında çalışan üst düzey yönetici*", diğerininse "*kırtasiyeci*" olmasını da eklersek bürokrasi kavramının bizde daha çok hangi anlam çerçevesinde algılandığına ilişkin ilk ipuçlarını elde etmiş oluruz(4). Fakat bu tür bir algılayışın sadece ülkemizde olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim, aynı anlamda Fransızca'da "*paperasserie*" (aşırı kâğıt yazışmaları), İngilizce'de "*red tape*" (kırmızı kurdela) tabirleriyle karşılaşırız(5). Bürokrasi kelimesi Osmanlı Türkçesi'ne ise ilk defa 1891'de "*memurîn-i aklamın galebe-i nüfuzu*" şeklinde çevrilmiştir(6).

İlk defa 1745'te Fransa'da kullanılan bürokrasi terimi, eski Fransızca'da koyu renk çuha anlamına gelen "*la bure*" tabiri ile,

---

(4) *Türkçe Sözlük,* AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 335. Bürokrasi kavramı için buradakine benzeyen olumsuz bir karşılık, 19. yüzyıla ait bir Almanca sözlükte de karşımıza çıkar: "*Çeşitli hükûmet dairelerinin ve onların şubelerinin halkın zararına yetke ya da gücü ellerinde toplamaları.*" (Metin Heper, "Bürokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 290) Bürokrasiye bu çerçevede verilen daha başka anlamlar için bk. Bilâl Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 9-11.

(5) Nermin Abadan, *Bürokrasi,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959, s. 88.

(6) Necati Gültepe, "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", *Türkler,* C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 894.

Yunanca'da hâkimiyet ve iktidar karşılığı olarak kullanılan "*cratie*" kelimesinin terkibinden oluşur. O devirde, kamu hizmeti gören memurların işgal ettikleri masalar sözü edilen kumaşla kaplandığı için "*büro*" terimi başlangıçta devlet işlemlerinin yapıldığı masalar, daha sonraları ise bu masaların bulundukları daireler anlamına gelmiştir. Şu hâlde, etimolojik anlamda "bürokrasi" kelimesi, "*bürolaın muayyen bir hâkimiyete sahip oldukları sistem*" demektir(7).

Bürokrasi kavramı, değişik tanımlardan yola çıkılarak beş ayrı anlamda kullanılmaktadır(8):

1. Rasyonel örgüt,
2. Verimsiz ve kötü yönetim,
3. Kamu yönetimi,
4. Memurlar tarafından yönetim,
5. Büyük yapılı örgütler ve modern toplum.

Bürokrasi kavramının genellikle özel yönetimden farklılığı vurgulanarak kamu yönetimi ile aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Kamu yönetimi, devletin vatandaşa yansıyan yüzüdür ve dolayısıyla bürokrasi, vatandaşın gözünde devletin somutlaştığı noktadır(9). Memurlar tarafından yönetim de bürokrasinin yaygın anlamlarından biri olup, hükûmet etme işinin memurların elinde olduğu bir idare şekline işaret eder(10). Fakat bürokrasi için en geniş ölçüde kullanılan karşılık, verimsiz ve kötü yönetim olarak ifade edilen kırtasiyeciliktir. Bu anlamıyla bürokrasi, "*Bir teşkilâtın gerçekleştirmekle görevli olduğu gayeyi unutup körleşmesi, gittikçe artan ölçüde bencil bir otorite ve mükemmelliğe erişmeye çalışması, mensuplarında memur veya müstahdem sınıfına has şuur ve alışkanlıkların yerleşmesidir*"(11). Halkın dilinde şekilperestlik, lüzumsuz işlemler, sorumluluktan kaçınma, hayatın gerçekleri karşısında anlayışsızlık, ilgili makamların her zaman haklı çıkmaları, yapılan işlemlerin bir sır perdesi arkasına gizlenmesi gibi anlamlar içeren bürokrasinin bu "*patolojik*" tezahürleri, siyasi bilimler ter-

---

(7) Bürokrasi kavramının etimolojik tahlili için bk. Abadan, *a.g.e.*, s. 7-8.

(8) Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 7.

(9) Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 12.

(10) Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 14.

(11) Abadan, *a.g.e.*, s. 10-11.

minolojisinde bürokratizm olarak adlandırılır[12]. Halkın hiç de hoşnut olmadığı hemen anlaşılan bürokratizmin bazı özellikleri ise şöyle sıralanabilir:

1. Meseleleri sadece biçimsel olarak sonuca bağlama temayülü. İşleri belli ya da belirsiz bir tarihe kadar bekletme, müddete tabi tutma, soruşturmalara girişme, rapor isteme, etraflı kayıt işlerine önem verme vs. bu temayülün ifadesidir.
2. Eşyanın tabiatına nüfuz etmekten kaçınmaları,
3. Yanlışlığı kontrol edilmeksizin alışılmış örnek ve usullerin aralıksız şekilde uygulanması (routine),
4. Kâğıt, dosya vs. gibi maddi vasıtalarla "*kâğıt harbi*"ni devam ettirme eğilimi,
5. Lüzumsuz karşılıklı kontrol yollarının yaratılması,
6. Resmî daire kıyafeti ve memur davranışına göre takınılan tavırların yayılıp kök salması ve memurların kendilerini iş sahibinden apayrı bir sınıfın mensupları saymaları,
7. Merhamet, iyi kalplilik, şakaya tahammül gibi şahsi duyguların silinip kaybolması, herkesin büyük bir çarkın parçası hâline gelmesi,
8. Aşırı bir rasyonelleşme hevesinin yerleşmesi, bütün temasların yazılı olarak gerçekleşmesi,
9. Değişiklikler karşısında pasif kalma,
10. İdari mekanizmanın bencil bir mükemmelleştirme hevesine kapılması.

Yani bürokratizm, her şeyden önce kurumlarla usulleri, hiyerarşik makamlarla işlemleri birer araç olma durumundan çıkarıp amaç hâline getirme temayülüdür[13].

---

(12) Abadan, *a.g.e.*, s. 88.

(13) Abadan, *Bürokrasi*, s. 90-91. Bir Fransız filozofunun Fransa bürokrasisi için söyledikleri ilginçtir: "*Burada katipler, sekreterler, müfettişler ve idare memurları, kamu yararını gerçekleştirmek için atanmazlar; aksine, kamu yararı, büroların, bürokratların var olmalarını sağlamak için icat edilmiştir.*" (Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset*, s. 15-16) Ancak, bürokratik işleyişin kırtasiyeciliği doğuracak şekilde yürümesinin zorunlu olduğunu savunan sosyal bilimciler de vardır. Bunlardan Paul Du Gay, konuyla ilgili şunları söyler: "*'Verimsizlik' ve 'kırtasiyecilik' suçlamaları genel*

B. BÜROKRASİ KAPSAMINA GİREN ALANLAR

Bürokrasi kapsamı içinde değerlendirilen alanlar şu şekilde belirlenmiştir:

1. Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi için tanınan idari yetkilerin kapsadığı bütün konular (zabıta, mali idare, gümrük işleri, mahallî idareler vs.),
2. Kamu idaresinin uygulaması ile ilgili bütün resmî makamlar (bakanlıklar, genel müdürlükler ve taşra teşkilatı),
3. Ordu teşkilatı,
4. Öğretmenler topluluğu ile öğretim işlerinin başarılmasını sağlayan müesseseler,
5. Özel teşebbüs alanında geniş bir teşkilata sahip bütün ticari firmalar ve endüstri işletmeleri,
6. Menfaat esası üzerine kurulmuş birlikler, sendikalar, mesleki teşekküller, federasyonlar, dernekler vs.,
7. Siyasi partiler,
8. Kilise, dinî cemaat ve buna benzer ruhani teşkilatlar,
9. Birleşmiş Milletler benzeri uluslar arası teşekküller(14).

---

olarak kamu yönetimindeki mali denetimle ilişkilendirilmektedir. Kamu parasının nasıl harcanacağı ayrıntılı ilkelerle düzenlenmiş olup, kamu fonlarının kullanımı da sıkı bir şekilde denetlenmektedir. Kamu fonlarının kendine has bir niteliği vardır. Çünkü, kamu kaynaklarının kötüye kullanımı temsili yönetimin temellerini zayıflatmaktadır. Bu kaynakların kullanımının katı kurallara bağlanması ve bunun kaçınılmaz olarak 'kırtasiyeciliği' ve 'bürokrasiyi' doğurması, siyasi sistemin bütünlüğünü korumak için ödediği bir bedeldir. Bu sayede siyasi sistem, içinde yer alanların özel amaçları için kamu kaynaklarını kötüye kullanmalarını asgari bir düzeyde tutmaya çalışır. Karmaşık prosedürlerin kullanımı sayesinde yolsuzluk ve benzeri kural dışı uygulamalar önlenip, sistem dışında tutulabilirler." (Paul Du Gay, *Bürokrasiye Övgü*, çev. Engin Yıldırım vd., Değişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. XVII)

(14) Abadan, *a.g.e.*, s. 13-14.

C. BÜROKRASİNİN TARİHÇESİ[15]

Alman düşünür Max Weber'in genellikle kabul edilen görüşüne göre ilk patrimonyal-bürokratik devlet tipi[16] Eski Mısır'dır. Merkeziyetçiliğe dayanan bu bürokratik sistemi ortaya çıkaran sebeplerin başında ekonomik ve teknik şartlar gösterilmektedir. Nil Nehri'nin doğal bir ticaret yolu vasfını koruması ve ülkenin açlık tehlikesi ile karşılaşmaması için nehrin belli aralıklarla taşmasını sulama tesisleri ile gidermek mecburiyeti, kâtipler adı verilen bir memurlar ordusunun meydana gelmesine yol açmıştır.

Kuruluşundan 20. yüzyıla kadar değişmeden ayakta kalan Çin devlet idaresi, patrimonyal bürokrasilerin en saf örneklerinden biri sayılmaktadır. Bu gelişimi etkileyen belli başlı etkenler, Çin'in eskiden beri büyük bir devlet olması, bu sebeple Çin Seddi gibi muazzam savunma ve bayındırlık işlerine girişmesi, sık sık başgösteren dış tehlikeler sebebiyle büyük bir ordu teşkil etmek zorunda kalmasıdır. Çin'de devlet memurluğuna girecek olan adayda kaligrafi, geniş bir edebiyat bilgisi ve klasiklere yöneltilmiş geniş bir kültür aranıyor ve bu nitelikler dünyada ilk kez uygulanan bir memurluğa giriş imtihanı ile ölçülüyordu.

Eski Yunan zamanında site adı verilen ve her biri kendisine has kamu ve özel hukuk müesseselerine sahip özerk teşekküller görülür. Eski Yunan sitelerinde, çeşitli kamu hizmetleri genel olarak bir yıl süresince kura ile seçilen memurlar tarafından yerine getirilmiştir. Yalnız para toplamakla görevli tahsildarlar zengin sınıflardan, "*stratej*" denen memurlar ise arazinin savunması işi ile en fazla ilgilenen mülk sahiplerinden seçilmişlerdir.

Ülke ve nüfuz bakımından dünya tarihinde son derece önemli bir yer tutan Roma İmparatorluğu, kudret ve otoritesini geniş ölçüde askerî teşkilatı ile bürokrasisine borçludur. Roma bürokrasisi, MS 1. yüzyılda ücretli bir memur teşkilatı kurulması ile meydana gelmiştir. Kleopatra'nın ölümü ile Roma İmparatorluğu'na geçen Mısır, aynı zamanda Roma imparatorlarının daha ileri götürüp geliştirdikleri otoriter bir idare sisteminin örneğini vermiştir. Yeni Roma İmparatorluğu'nun hareket noktası, seçime dayanan mahallî

(15) Abadan, *a.g.e.*, s. 15-45'ten özetlenmiştir.

(16) Patrimonyal devlet; egemenlik gücünün, mülk ve tebanın mutlak biçimde hükümdar ailesine ait olduğu monarşik devlettir (Halil İnalcık, *Şâir ve Patron,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003, s. 9-10).

idare sisteminin son kalıntılarını tasfiye etmek ve devletin yetki alanını sırf mesleki bilgilerle donatılmış bir memurlar topluluğu vasıtası ile genişletmek olmuştur.

Orta Çağ'da Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra, Batı Roma'ya nispetle on yüzyıldan fazla bir yaşama süresine kavuşan Bizans İmparatorluğu, Akdeniz çevresinin merkeziyetçi devlet tiplerine uygun olarak "*Sezaropapizm*" adı verilen kutsallaştırılmış, otoriter bir rejime bürünmüştü. Bu rejim koyu merkeziyetçi, bürokratik bir bünyeye sahipti. Buna karşılık, ilerleyen İslâm hâkimiyeti yüzünden doğu ile irtibatı kesilen Batı Avrupa, yeniden teşkilatlanmaya ve toplanmaya mecbur kalmıştır.

Orta Çağ'dan 20. yüzyıla kadar hiyerarşik yapısını olduğu gibi devam ettirmiş olan büyük bürokrasilerden biri Katolik Kilisesi'dir. Katolik Kilisesi icra şefi olan papa, müşavirler heyeti, başpiskoposlar, piskoposlar, küçük rahipler ve Roma'daki merkezi ile son derece kudretli bir idari mekanizma geliştirmiştir. Kiliseye üstün bir otorite kazandıran başlıca etken, rasyonel bir teşkilata sahip olmasıdır. Bu dönemde imparator ve kralların devlet işlerinde hemen hemen tamamıyla ruhban sınıfına mensup olanları istihdam etmeleri ise Latince'de okur yazar ve idari usullere vâkıf başka sosyal grupların bulunmamasından ileri gelir. Katolik papazları ve mahallî ruhban sınıfı Orta Çağ'ın en mükemmel idarecilerini teşkil etmişlerdir. Kilise, idari usullerin geliştirilmesinde önderlik etmiş, hükümdarlar bu usulleri kiliseye mensup müşavirlerinden öğrenmişlerdir.

Orta Çağ'ın sonuna doğru kamu hayatının çeşitli kesimlerinde cereyan eden siyasi, ekonomik ve sosyal olaylar, modern anlamda devletin idari cihazını ortaya çıkaran zemini hazırlamıştır. Bunlardan bazıları, büyük şehirlerin kuruluşu, kral nüfuzunun mutlakiyetçi bir mahiyete bürünmesi, vergi sistemlerinin değişmesi, para ekonomisinin yayılışı, feodalizm rejiminin başlıca özelliği olan serfliğin ilgası, millî ülke devletinin gelişmesi ve matbaanın icadıdır. Bu etkenlerin başında ise mutlakiyetçi monarşilerin kuvvetli dayanağı sayılan millî ordu teşkilatı gelir. Ayrıca, Viyana'ya kadar ilerleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük başarıları, Türklere karşı ittifak kuran Avrupa devletlerini feodal yöntemleri terk edip modern bürokrasi yöntemlerini benimsemeye sevk etmiştir. Bu dönemde bürokrasinin kökleşmesinde önemli rol oynayan başka bir faktör, aristokrat zümrelerdir. Merkezî otoritelerini gittikçe kuvvetlendirmeye çalışan krallar, iktidarı ele geçirmeye çalışan aristokrasi mensupla-

rına karşı tayin, azil ve iş görme sahası kendi iradelerine bağlı memur sınıfını en emin set olarak görmüşlerdir. Kralın etrafını kuşatan bu memurlar sınıfı ise kapsam ve mahiyet bakımından gittikçe artan idari faaliyetlerini zamanla verimlilik, hız ve fayda esasına dayandırmak suretiyle gayrişahsi bir müessese hâline gelmiş, böylece devlet bürokrasisinin oluşumunda başlıca etken olmuştur.

19. yüzyıl başlarında bürokratik gelişim bakımından dikkati çeken ülke Prusya'dır. Bu ülke için yapılan "*Prusya ordu sahibi bir devletten ziyade, devlet sahibi bir ordudan ibarettir.*" tarifi, askerî teşkilatın Prusya bürokrasisinin gelişimindeki etkisini özlü bir biçimde ortaya koyar. Prusya bürokrasisinin en önemli hizmeti, sınava tabi tutulan, mesleki bilgilere sahip bir devlet personelinin meydana gelişini sağlamasıdır. Ancak, sınırsız icra kuvvetine sahip olan bu bürokrasinin tahakküm eğilimleri taşıdığını gösteren örnekler de vardır. 1838'de Prusya İçişleri Bakanı, şehirlerden birinde halkın şikâyetini şu sözlerle karşılamıştır: "*Devlet reisinin icraatını kendi dar kafasıyla ölçmeğe kalkışmak ve bu icraatın doğruluğu hakkında umumî bir hüküm vermek küstahlığında bulunmak, bir tebaanın haddi değildir.*"(17)

Ç. MODERN BÜROKRASİ

Yukarıda özet olarak tarihçesi verilen bürokrasinin modern bürokrasiye doğru gelişiminde kapitalizmin yükselişi, yüksek hayat standardının yayılışı, 20. yüzyıla değin görülmemiş ölçüde hızlı nüfus artışı gibi sebepler rol oynamıştır ve yine aynı sebepler, modern çağın başlıca karakteristiği sayılan kitlelerin doğmasına, dolayısıyla bunların ihtiyaçlarını karşılayacak büyük teşkilatların ve merkezîleşmiş mekanizmaların gelişimine yol açmıştır. Teknik gelişmenin ve büyük işletmelerin rasyonel bir biçimde çalışmasından elde edilen endüstri üretim türlerinin çoğalması, daha çok teknik bürolardaki teşkilatlanma ile idari bölümlerde iş görenlerin sayıca artmasına sebep olmuştur.

Modern tekniğin başlıca özelliği, çok ince bir iş bölümüne dayanmasıdır. Bu iş bölümü ise her şeyden önce teşkilatın faaliyetini özenli şekilde ayarlamayı ve koordine etmeyi gerektirmektedir. İş

(17) Ludwig von Mises, *Bürokrasi*, çev. Feridun Ergin, Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 2.

bölümünün ortaya çıkardığı ikinci önemli sonuç, uzmanlaşmayı fazlasıyla arttırmasıdır. Kısaca, her teknik ilerleme, daha geniş bir teşkilatlanma faaliyetine yol açmaktadır. Bu yüzden endüstrileşme, daha geniş sayı ve ölçüde teşkilatı da beraberinde getirmektedir(18).

Bürokrasi konusunda söz söyleyen en önemli bilim adamlarından Alman sosyolog Max Weber(19), modern bürokrasinin özelliklerini ve işleyişini şu şekilde belirler:

1. Genellikle kurallar, yani yasalar ya da yönetmeliklerce düzenlenmiş belirli bir resmî yetki alanları ilkesi geçerlidir.
2. Görev hiyerarşisi ve kademeli yetki düzeylerine ilişkin ilkelere göre, küçük görevlilerin yüksek görevlilerce denetlenmesini sağlayan, iyice belirlenmiş bir ast-üst ilişkisi vardır.
3. Çağdaş bürokrasinin yönetimi, ilk ya da müsvedde biçimlerinde saklanan yazılı belgelere ("*dosyalar*"a) dayanır. Bu nedenle, geniş bir küçük görevliler ve her türlü yazıcılar kadrosu istihdam edilir. İlke olarak resmî makam evden; iş yazışmaları özel yazışmalardan; ticari öz varlık özel servetten ayrışmıştır. Modern iş yönetimi tipi ne denli yerleşmişse bu ayrımlar o denli netleşmiştir. Bu sürecin başlangıç noktaları Orta Çağ'a kadar uzanır.
4. Daire ya da büro yönetimi, daha doğrusu uzmanlık isteyen tüm çağdaş iş yönetimi, genellikle çok esaslı bir uzmanlık eğitimini gerektirir.
5. Daire ya da büro iyice geliştikten sonra, resmî faaliyet, iş yerinde geçirmekle yükümlü olduğu zamanın sınırları kesin biçimde belirlenmiş olsa bile, görevlinin tüm çalışma kapasitesini kullanmasını gerektirir. Bu, normal olarak, hem kamu sektöründe hem özel sektörde uzun bir gelişimin sonucudur. Başlangıçta her yerde durum bunun tam tersiydi: Resmî işler, ikincil bir etkinlik olarak yerine getiriliyordu.

---

(18) Abadan, *Bürokrasi*, s. 47-50.

(19) Gordon Marshall, "*Bürokrasi fenomeninin incelenmesine en özgün katkıyı Max Weber'in yaptığı genel bir kabul görmektedir.*" dedikten sonra şunu da ekler: "*Ayrıca, bürokrasi konusuna ilk katkıda bulunan kişiler arasında hemen hemen bir tek onun yaklaşımı bu olguyu aşağılayıcı nitelikte değildir.*" (Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim-Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 85)

6. İş yeri yönetimi, belli bir istikrarı ve kapsamı olan, öğrenilebilir genel kurallara bağlıdır. Bu kuralları bilmek, görevlilerin sahip olduğu özel bir teknik öğrenimi temsil eder[20].

Yine Weber'e göre, bürokratik örgütlenmenin başka örgütlenme biçimlerine olan üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin diğer üretim şekillerine olan üstünlüğüyle aynıdır. Bu teknik üstünlükleri "*doğruluk, hız, kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağımlılık, sürtüşmenin ve maddi ve kişisel maliyetlerin azaltılması*"[21] şeklinde sıralayan Weber, bürokrasinin ne ölçüde "*insanlıktan uzaklaşırsa*" o ölçüde kusursuz gelişeceğini, "*resmi işlerden sevgi, nefret ve tüm hesaplanamaz kişisel, irrasyonel ve duygusal ögeleri ne denli ayıklanırsa*" asıl niteliğine o denli yaklaşacağını söyler. Bu, bürokrasinin "*özel erdem*"idir[22].

Weber, tam gelişmiş bir bürokrasinin gücünün her durumda çok yüksek olduğunu söyledikten sonra, bu gücün nasıl korunduğuna dair bilgiler de verir. Mesela, bürokrasinin kendisini koruma refleksi diyebileceğimiz iki tutumundan bahseder:

> "*Bütün bürokrasiler, bilgilerini ve niyetlerini gizli tutarak meslekten yetişmiş olanların üstünlüğünü arttırmaya çalışırlar. Bürokratik yönetim her zaman için 'gizli oturumlar' yönetimi olmak eğilimindedir; bilgisini ve eylemlerini eleştirel gözlerden olabildiğince saklamaya özen gösterir. (...) Belirli yönetsel alanlardaki gizlilik eğilimi, maddi nedenlerden kaynaklanır: Egemenlik yapısının iktidar çıkarları dışa karşı her yerde tehlikededir. Özel sektördeki bir ekonomik rakip de olsa, düşman olabilecek yabancı bir devlet de olsa, gizlilik söz konusudur. Diplomatik uygulamaların başarılı olması isteniyorsa, kamuoyunun denetimine ancak çok az yer verilebilir. Bir askeri yönetim en önemli önlemlerinin gizli kalmasında ısrar etmelidir.*'[23]

Bununla birlikte, gizlilik esasının uygulama alanı çok daha ileriye taşınmıştır:

---

(20) Max Weber, *Sosyoloji Yazıları,* çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 290-293.

(21) Weber, *a.g.e.,* s. 308.

(22) Weber, *a.g.e.,* s. 310.

(23) Weber, *a.g.e.,* s. 315.

"Ancak, iktidardaki bürokrasinin tüm çıkarı, salt teknik kaygıların gizlilik gerektirdiği alanlarla sınırlı kalmaz, bunun çok ötesine gider. 'Resmî sır' kavramı bürokrasinin özgün buluşudur; başka hiçbir şeyi bunun kadar fanatik bir biçimde korumaya çalışmaz. Bürokrasi parlamentoyla olan mücadelesinde, şaşmaz bir iktidar içgüdüsüyle, parlamentonun kendi bünyesinden ya da çıkar gruplarından gelen uzmanlar yoluyla bilgi edinmek için giriştiği her çabaya karşı savaş verir. Parlamentonun bilgi toplama yollarından biri, sözde kalan meclis soruşturmasıdır. Bürokrasi, doğal olarak, bilgisi zayıf, dolayısıyla güçsüz bir parlamentoyu yeğler –hiç değilse parlamentonun cehaletinin bürokrasinin çıkarlarına uygun düştüğü durumlarda–."(24)

Son olarak, modern bürokrasinin çalışma yöntemlerinden bazılarına ve bunların gerekçelerine temas etmek, toplumsal alanda sıkça karşılaşılan bürokrasiyle ilgili şikâyetlerin kaynağına ışık tutacaktır.

1. Ayrıntılı usullere bağlılık: Bürokratik usuller olarak nitelendirilebilecek yeni objektiflik ölçüsü, iltimas, akraba ve hısımları kayırmayı, nihayet şahsi tahakküm türünden temayülleri saf dışı etmeye yaramaktadır. Usullere bağlılık, keyfî kararları önlediği gibi karar vermeye ait aşamaların kontrolüne de her zaman imkân vermektedir.
2. Yavaşlık: Bürokratik mekanizma bazen dayanma gücünü aşan bir iş yükü altına girdiği veya dakik olmak yahut da bir meseleyi daha etraflı olarak inceletmek istediği zaman, ağır ve yavaş işlemektedir.
3. Gayrişahsilik: Yazılı müracaat usulü ile, rasyonel ve objektif bir çalışma usulünü yerleştirmeyi hedefleyen bürokratik mekanizma, gayri şahsiliğe uyarak kamu menfaatlerinin korunmasını sağlamak ve duygusal tepkilerin işe karışmasını önlemek amacını taşımaktadır.
4. Bürokratik üslup ve resmî dil: Bürokrasilerde ilk sıralarda gelen yazılı haberleşme, dış çevre için bazen anlaşılması

---

(24) Weber, *a.g.e.*, s. 316. Bu metinde geçen "*resmî sır*" ifadesi Türkçe'de "devlet sırrı" biçiminde kullanılmaktadır.

güç, özel bir üslup ve dilin gelişmesine yol açmaktadır. Büyük teşkilatlar, bazen dış çevreyle bağlantısını kaybedip, daha çok kendi mensuplarına hitap etmekte ve teknik haberlerin ulaştırılmasında kendisine has bir bürokratik üslup ve dil geliştirmektedir.

5. Bağımsızlık eğilimi: Modern kamu idaresi ve işletmeye hâkim olan mesleki zihniyet, münferit olayların ele alınışında dışardan gelen müdahale ve tekliflere son derece sert bir karşı koyuş sergilemektedir. Amatör bir heveslilik olarak görülen bu çeşit müdahaleler, her bürokratik kurumun içinde idari bağımsızlığa karşı beslenen hedefi kuvvetlendirmektedir.
6. Yeniliklere karşı direnme: Bürokratik çevrelerin alışılagelen çalışma yöntemlerine karşı duydukları bağlılık, büyük teşkilatlarda zaman zaman girişilmek istenen idari tahlil ve yeniden teşkilatlanma hareketlerini fazlasıyla güçleştirmektedir. Bu çeşit yenilikler, kurumun içinde sürüp gelen idari rol dağıtımını altüst edeceği gibi, geniş ölçüde huzursuzluğa sebep olmaktadır(25).

D. DEVLET BÜROKRASİSİ

Bu çalışmada devlet bürokrasisi ve devlet memurları esas alındığı için, devlet bürokrasisinden ayrıca bahsetmek gerekmektedir.

Devlet bürokrasilerini kuruluş itibarıyla diğer bürokrasilerden farklı kılan bazı özellikler vardır. Bunlardan ilki devlet faaliyetinin kapsamı, etki ve amaçlarıdır. 19. yüzyılda devletin faaliyetleri adalet, zabıta, millî savunma görevlerinin yerine getirilmesi ve dış işlerin düzenlenmesinden ibaret olmasına karşılık, modern devletten beklenen faaliyetlerin ölçüsü eskisine göre çok farklıdır. Devlete bugün normal faaliyetlerinin dışında işsizliği önlemesi, mültecileri yerleştirmesi, halk kitlelerine gittikçe yükselen bir hayat standardı sağlaması, bilimsel ve kültürel araştırmaları desteklemesi gibi çok yönlü ve değişik görevler düşmektedir. Devletten beklenen bu yeni hizmetlerin sayısı, az gelişmiş ülkelerde daha da artmakta ve devlet bürokrasisinin yükü fazlalaşmaktadır. Büyük kitlelerin top-

(25) Abadan, *Bürokrasi*, s. 64-67.

lanmış olduğu yerleşimlerde insanların su, ışık ve ısıtma gibi en basit ihtiyaçları dahi karmaşık mekanizmalarla sağlanmaktadır. Modern toplumlarda karşımıza çıkan bu asgari yaşayışı temin etme külfeti, bürokrasiye sonsuz bir sorumluluk yükler.

İkinci farklılık, devlet bürokrasisinin kamuya karşı hesap verme sorumluluğu taşımasıdır. Devlet bürokrasisinin hesap verme mecburiyeti sadece girişilen faaliyetlerin sonucu bakımından değil, idari mekanizmanın almış olduğu her karar için aynı derecede doğrudur. Dolayısıyla devlet personeli, görevlerini yerine getirirken uygulamalarının her zaman haklı ve en titiz eleştirilere bile karşı koyabilecek nitelikte olmasına özen göstermek zorundadır.

Üçüncü olarak, devlet bürokrasisinin siyasi karakteri, yani devlet otoritesini temsil etmesi ve kararlaştırılan programları devlet otoritesi yardımı ile gerçekleştirmesi gelir. Uzun vadeli ve çok kapsayıcı planların hazırlandığı ve devlet eliyle pek çok yeni teşebbüslere girişilen bir ülkede, bütün idari problemlerin hareket noktası, bu meseleleri olumlu bir sonuca ulaştırma gücüne sahip, teknik bilgilerle donanmış kamu personelinin varlığında toplanmaktadır.

Devletin artan görevleri devamlı olarak yeni alanlara yayılmakta ve devlet ferdin mülkü, malı, hatta şahsı üzerinde gittikçe artan bir nüfuz kurmaktadır. Bürokrasi ve kamu hürriyetleri arasındaki ilişki, hürriyetlerin övgüsü, bürokrasinin ithamı ve devlet faaliyetinin azalması sonucunda hürriyetlerin genişlemesi merkezinde toplanmıştır. Şu durumda, devlet bürokrasisinden beklenenler kanuna uygun idare prensibine uyulması, hukuk devleti esasları ile uyuşabilen bir kamu hizmetleri zihniyetinin kökleşmesi ve kamu hürriyetlerini savunması şeklinde ifade edilebilir. Yani devlet bürokrasisinin ideale yakın şekilde işlemesi, her şeyden önce hürriyet düşüncelerinin bürokraside derin kökler salmış olmasına bağlıdır(26).

Modern devlet bürokrasisinin iki önemli özelliği vardır:

1. Modern devlet bürokrasisini belirleyen husus, teknik beceriler sebebiyle idari mekanizmaya tanınan özerkliktir. Bu beceriler yüksek kademeli idarecileri bir bakıma çok gerekli kıldığından, modern devlet bürokrasisinin idari beceriler alanında bir tekele sahip olduğu söylenebilir.
2. Modern devlet bürokrasisine karşı koymak, teknik bakımdan neredeyse imkânsız bir hâle gelmiştir. Bu sebeple mo-

(26) Abadan, *Bürokrasi*, s. 101-106.

dern devlet bürokrasisi aynı zamanda bir güç tekeline de sahiptir.

Devlet bürokrasisinin erişmiş olduğu bu çok önemli mevki, iki tehlikeye yol açar. İlk olarak, devlet bürokrasisi adına hareket edenlerin, kendilerine emanet edilen yetkileri kötüye kullanıp şahsi amaçları uğruna kullanmalarıdır. Diğeri ise ekonomik menfaat birlikleri, siyasi partiler ve baskı gruplarının devlet bürokrasisi üzerinde aşırı bir nüfuz kurarak bunları kendi menfaatleri için çalıştırmalarıdır. Bu durum özellikle kuvvetli siyasi partilerin iktidarı ellerine geçirdikleri zamanlarda ortaya çıkar. Yani devlet bürokrasisini tehdit eden tehlike, kısmen bürokrasinin içinden kısmen de devlet bürokrasisinin dışındaki teşkilatlı gruplardan gelmektedir(27).

E. BÜROKRASİ KARŞITI YAKLAŞIMLAR

Bu kısımda son olarak, devlet nizamına ve dolayısıyla onun otoritesini temsil eden bürokrasiye karşı çıkan ya da onu eleştiren düşüncelerden birkaçına kısaca göz gezdirmek yararlı olacaktır. Yukarıda belirtildiği üzere bürokrasinin devlet elinde bir güç aracı olarak alanını giderek genişletmesi, bireysel özgürlük alanlarının da giderek daralmasına yol açar. Buna bürokrasiyle ilgili başka sorunlar da eklenince anti-bürokratik nitelikte bazı tepkiler doğmuştur.

Bu tepkilerden biri Marksizm kaynaklıdır. Marx'ın düşüncesine göre bürokrasi, kapitalist sınıfa ait bir araçtır. Proleter devrimi ve sınıfsız toplumun gerçekleşmesi ile birlikte devlet ve onun bürokrasisi yok olup gidecektir. Yine Marx'a göre, sömürme ve sosyal bölünmelerin olmadığı komünist bir toplumda, bürokrasi gereksiz hâle gelecektir. Toplumdan ayrı ve ona karşı zulmedici bir davranış içinde olan bu bürokratik yapı değişecek, komünist devlette bürokrasinin fonksiyonları, bütün sosyal üyeler tarafından yerine getirilecektir(28).

Ancak, Marx'ın öngörüsü ve Bolşeviklerin umduğu gerçekleşmez. Lenin'in 1917'de ileri sürdüğü "*Modern devletin bürokratik cihazını silâhlı işçilerin çelik elleri ile paramparça ettiğimiz gün,*

(27) Abadan, *a.g.e.*, s. 107-108.

(28) Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset*, s. 27.

yüksek ölçüde teknik bir mahiyet taşıyan bu mekanizma en zararlı parazitlerinden kurtulmuş olacaktır."[29] şeklindeki düşüncesinin aksine, Sovyet Rusya'daki gelişmeler, bütün kamu faaliyetlerinden başka, her kişinin özel hayatının en mahrem köşelerine kadar müdahalede bulunan bir "*süper-bürokrasi*"yi doğurmuştur[30].

Bürokrasiye bir başka eleştiri liberal düşünceden gelmektedir. Liberal düşüncenin bürokrasi hakkındaki görüşleri esas olarak İngiliz yazar John Stuart Mill'in düşüncelerine dayanır. Mill'e göre, devletin yetkilerinin artması özgürlüğün zararına olmaktadır. Bu yüzden insan hayatının bireyi ilgilendiren bölümüyle devleti ilgilendiren bölümü arasında bir ayrım yapmak gerekir. Devlet, bireyi ilgilendiren kısma müdahalede bulunursa özgürlüğe tecavüz etmiş olur. Onun müdahalesi, bireyi başka bireylerin müdahalesinden kurtarmak noktasında haklı olabilir.

Toplum işinin çoğu hükûmetin elinde ve en yetenekli, en ehliyetli insanlar da devlet dairelerinde olursa geri kalan insanlar her şeyi bunlardan beklerler. Bürokrasinin dışında onu eleştirebilen çok az kişi bulunacağından, o, hırsının zirvesine çıkar; dolayısıyla gerek idareciler gerekse yönetilenler onun kölesi olurlar ve bürokrasinin bünyesinde reform yapılamaz. Her şey bürokrasi aracılığı ile yapıldığından, onun muhalefet ettiği hiçbir şey gerçekleşemez. Mill, yetenekli bir kamu yönetiminin gereğine inanmakla birlikte, bu yönetimin bütün halkı temsil eden organların kontrolü altında olması gerektiğini de söyler[31].

Devlet idaresine ve bürokrasiye karşı en köktenci yaklaşım anarşizmden gelir. "*Dışsal yönetimin ve devletin bütün formlarını reddeden, toplumun ve bireylerin bunlar olmadan da işlevlerini sürdüreceklerine inanan*"[32] anarşistler, devleti bir baskı aracı ve toplumsal kötülüğün temel sebeplerinden biri saydıkları[33], aynı za-

---

(29) Abadan, *a.g.e.*, s. 196.

(30) Abadan, *a.g.e.*, s. 186. George Orwell'in otoriter baskı sistemlerinin tasviri olan ve 1945'te yazılan *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* (Can Yayınları, İstanbul, 1999) ile 1949'da yazılan *Hayvan Çiftliği* (Can Yayınları, İstanbul, 2001) adlı iki romanı, Sovyet ideolojisiyle diğer baskıcı rejimlerin dünya edebiyat tarihine hediyeleri olmuştur.

(31) Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 31-32.

(32) Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 19.

(33) Marshall, *a.g.e.*, s. 46.

manda devletin temel görevinin özgürlüğü sınırlamak ve eşitsizliği devam ettirmek olduğuna[34] inandıkları için, devlet ve hükûmetin olmadığı bir özgürlük arayışında birleşirler ve devlete karşı oldukları için otoriteye de karşı çıkarlar[35].

Anarşistlere göre, devlet, adaletsizliği ve zulmü ortadan kaldırmak istese bile bunları ağırlaştırmaktan başka bir şey yapamayacaktır[36]. Anarşizmin teorisyenlerinden Proudhon'a "*hükûmet ile bürokrasiye ilişkin en lanetleyici betimlemelerden birini*" yaptıran da bu inanıştır. Devlet ve bürokrasi hakkında suçlamalarla dolu bu ilginç pasajı aynen aktarıyoruz:

> "*Yönetilmek, ne hakkı ne kerameti ne de iffeti olan yaratıklar tarafından izlenmek, soruşturulmak, gözetlenmek, yönlendirilmek, yasalara uydurulmak, düzene sokulmak, kapatılmak, telkinlere ve vaazlara maruz kalmak, denetlenmek, yorumlanmak, değerlendirilmek, sansüre uğratılmak ve komuta edilmektir... Yönetilmek, kişinin her hareketinde, her eyleminde ve yaptığı her işlemde, mimlenmesi, kaydedilmesi, nüfus sayımına tabi tutulması, vergi-*

(34) Marshall, *a.g.e.*, s. 53.

(35) Marshall, *a.g.e.*, s. 35, 81. Anarşist düşünceyi etkileyen önemli düşünürlerden Michel Foucault, "yapılması gereken"i şöyle açıklar: "*Günümüzün siyasi, etik, toplumsal ve felsefi sorunu, bireyi devletten ve devletin kurumlarından kurtarmaya çalışmak değil; kendimizi hem devletten hem de devletle ilintili olan bireyselleştirme türünden kurtarmaktır.*" (Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 68)

(36) Marshall, *a.g.e.*, s. 69. "Daha fazla devlet" anlayışının ürünü olan hantal bir bürokrasi ve "*asalak bir memurlar zümresiyle, uyuşuk bir maaşlılar güruhuyla devlet maddi zenginlik ve refah*"ı yakalayamayacağı gibi, ekonomik gücü elinde toplayan bir bürokratik kesimin elinde bulunan devlet de aslında başka türlü bir anarşiye yol açmaktadır: "*Bu tür toplumlarda devlet topluma baskın olduğu için anarşik eğilimler siyasal düzeyde ortaya çıkmayabiliyor. Ancak sosyolojik ve kültürel düzeyde muazzam bir anarşi eğilimi ortaya çıkıyor. 'Ahlâki anarşi' olarak isimlendirebileceğimiz bu durum bireylerin baskın güce karşı geliştirdikleri dolaylı bir tepki biçimidir. Kurallara riayet etmemek, vergi kaçırmak, üretimde ve ticari hayatta gerekli dürüstlüğü göstermemek, başkasının haklarına karşı kayıtsız kalmak, tüm bunlar baskın devletin bulunduğu ortamlarda ortaya çıkan dolaylı tepkilerdir ve ahlâki anarşinin birer göstergesini oluşturur.*" (Ömer Çaha, "İdeoloji ile Hukuk Arasında Devlet", *Doğu Batı*, Yıl: 4, S.: 13, Ocak 2000, s. 110-111)

lendirilmesi, damgalanması, fiyatlandırılması, değerlendirilmesi, patentinin alınması, yetkilendirilmesi, müsaadeye tabi kılınması, tavsiye edilmesi, ikaz edilmesi, men edilmesi, doğru yola sokulması ve düzeltilmesi anlamına gelir. Hükûmet, haraca bağlanmak, terbiye edilmek, fidye ödemeye mecbur bırakılmak, sömürülmek, tekelleştirilmek, gasp edilmek, baskı altına alınmak, gizemlileştirilmek, soyulmak anlamına gelir; bütün bunlar kamu yararı ve halkın çıkarları için yapılır. Daha sonra, ilk direniş belirtisi ya da şikâyet sözcüğünde kişi baskı altına alınır, para cezasına çarptırılır, hor görülür, tedirgin edilir, takip edilir, apar topar alınıp götürülür, dövülür, boğularak idam edilir, hapse atılır, vurulur, makineli tüfekle taranır, yargılanır, hüküm giyer, sürgüne gönderilir, kurban edilir, satılır, ihanete uğratılır ve üstüne üstlük bir de küçük düşürülür, alay edilir, kızdırılır ve onuru kırılır. Hükûmet işte budur; onun adaleti de ahlâkı da budur!"(37)

Öte yandan, devletten ve bürokrasiden "kurtulmanın" çok zor, neredeyse imkânsız olduğu da farklı düşünürler tarafından ifade edilmiştir. Örnek olarak Paul du Gay,

"*Modern, demokratik ve pozitif bir yönetim istediğimiz sürece büro-egemen, şekil-egemen ve kural-egemen manasında bürokratik devrim kaçınılmazdır. Daha az ve daha basit şekillerle daha ince dosyalarla yaşamaya devam edebiliriz fakat şekiller ve dosyalar her zaman bizimle birlikte olacaktır. Duygusal olarak her zaman tatmin edici olmasa da mantıklı olan bunlarla birlikte yaşamayı öğrenmektir.*"(38)

derken, Weber "*bir kez tam kurulduktan sonra artık ortadan kaldırılması en zor olan sosyal yapı*"(39) olarak nitelediği bürokrasinin yok edilmesine ihtimal vermez:

"*Yönetilenlere gelince, bir kez ortaya çıkmış bulunan bürokratik otorite aygıtını kaldıramaz ya da yerine başka bir*

(37) Marshall, *a.g.e.*, s. 48.

(38) du Gay, *Bürokrasiye Övgü*, s. 3.

(39) Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 311.

şey koyamazlar. Çünkü bu bürokrasi uzmanlık eğitimine, işlerin görülmesinde işlevsel uzmanlaşmaya, tek tek, ama bir sistem oluşturan, işlevlerin mekanik ama virtüözce yürütülmesini sağlayan bir yaklaşıma dayanmaktadır. Memur çalışmayı bırakırsa ya da işi zorla kesintiye uğratılırsa kargaşa çıkar, bu kargaşayı düzeltmek için yönetilenler arasından uygun kişileri arayıp bulmak da zordur. (...) Bu organizasyonu ortadan kaldırma düşüncesi her geçen gün daha da ütopikleşmektedir."(40)

(40) Weber, *a.g.e.*, s. 312. Max Weber başka bir metninde bürokratik örgütün gelişimini ve her alana yayılmasını "*çağdaş Batı devletinin en can alıcı olayı*" sayar (Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 327). Bürokrasinin egemenliğini başka bir bilim adamı da şöyle ifade eder: "*Bürokrasi ilkesi bugün öylesine alışılmış bir veri olarak görülmektedir ki, bir bireyin kamu ya da iş yaşamında üstlendiği rolün, onun doldurduğu memurluğa ya da elinde tuttuğu atamayla saptanan göreve bağlı olmadığı bir toplumu kafamızda canlandırmakta güçlük çekeriz.*" (William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 64)

II. MEMUR KAVRAMI VE MEMURLUK

A. MEMUR KAVRAMI

Arapça "emr" kökünden gelen memur kelimesi için Kâmûs-ı Türkî "*1. Bir emir alan, bir işe ta'yin olunan, mükellef. 2. Birine emir ve havâle olunmuş, icrâsı emir tahtında bulunan.*" olmak üzere iki tanım getirmiştir(41). Türk Dil Kurumu sözlüğünde de kelimenin iki karşılığı vardır. "*1. Devlet hizmetinde aylıkla çalışan kimse; görevli, 2. Yükümlü.*"(42) Meydan Larousse'un tanımına göre memur, "*Devlet kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli işlere devamlı vazife görmek üzere tayin edilen genel ve katma bütçelerden veya bunlara benzer döner sermayeli kuruluşlardan yahut kefalet sandıklarından aylık alan kişi*"dir(43).

İdarenin, kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için ihtiyaç duyduğu unsurlardan biri de insandır. Bu şekilde idari faaliyetlere katılan, hizmetlerin yürütülmesini sağlayan kişilere idarenin personeli veya kamu görevlileri adı verilir. Kamu görevlileri arasında en önemli yeri memurlar alır. Çünkü memurların objektif ve genel statülerine ve süreklilik gösteren durumlarına karşılık, diğer görevlilerin vazifeleri geçicidir ve çok defa statüleri sözleşmeyle belirlenir. Bunlara sözleşmeli veya yevmiyeli personel adı verilir. Seçimle gelen fahri görevlilerle, bir yükümlülük sonucu kamu hizmetine katılan mükellefler de memur kavramı içine girmez. Bir belediye mec-

---

(41) Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1261.

(42) *Türkçe Sözlük*, s. 1367.

(43) "Memur" mad., *Meydan Larousse*, C. 8, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 601.

lis üyesi, bir milletvekili memur sayılmadığı gibi, bir er de memur sayılmaz. Klasik anlamıyla memur, yukarıda belirtildiği üzere aylık alması, görevinin sürekli olması ve herhangi bir sözleşmeyle değil tayinle göreve getirilmiş bulunmasıyla tanımlanır.

B. MEMURLUĞUN GELİŞİMİ

Bürokrasinin tarihi hakkında bilgi verilirken ifade edildiği üzere, memurluğun tarihi eski çağlara kadar ulaşmaktadır. Memurluğun bir müessese olarak ortaya çıkışı, Eski Mısır'da gerçekleşmiştir. Vergi memurları ile Nil Nehri'nin sulama işlerinden sorumlu olan kâtipler, merkeziyetçi devlet sisteminin ortaya çıkardığı ilk memur sınıfını oluştururlar. Bu dönemde, memurluğun ayrıcalıklı bir statü olarak halktan ayrılışını da görmekteyiz. Mısır halkının kesin olarak yerine getirmek zorunda olduğu çalışma yükümlülüğünün memurlar üzerinden kalkması, devlet memurluğu için bir teşvik unsuru olmuştur.

Eski uygarlıklarda bazı merkezî devletler, memurlar üzerinde kurdukları otoriteleriyle ve başvurdukları yöntemlerle onların idari mekanizmada söz sahibi olmalarını, kendilerinden bağımsız bir yapılanma içine girmelerini önlemişlerdir. Mısır'da firavunun mutlak iradesi karşısında bürokrasi mensuplarının hiçbir söz hakkı yoktu ve itaatsizlik büyük cezaları beraberinde getirmekteydi. Çin'de, mahallî derebeyliklerin oluşumunu önlemek amacıyla, memurlara kendi bağlı oldukları bölgelerde hizmet etme yasağı getirmek, kısa vadeli hizmet süreleri ve dünyada ilk kez uygulanan devlet memurluğu giriş sınavı gibi yöntemlerle otoriteye dönük tehlikeler bertaraf edilmeye çalışılıyordu. Eski Yunan sitelerinde ise merkeziyetçi devlet anlayışı olmadığından, kamu hizmetleri kura yoluyla bir yıllığına seçilen memurlar tarafından yerine getirilmekte ve memur adayları seçilirken yüksek makamı işgal edecek olan memurda bulunması gerekli vasıf ve bilgiler hakkında soruşturmalar yapılmaktaydı. Sivil ve askerî bürokrasinin birbirinden ayrıldığı Roma'da, senatörlükten gelme bir memurlar sınıfı ortaya çıkmış, bu memurlara sabit ücret ödenmesi kabul edilmişti. Roma'da imparatorluk memurları devletin faaliyetine yakından katılmışlar ve gittikçe artan bir nüfuza sahip olmuşlardı. İmparatorluğun son zamanlarındaki hukuki gelişme, memurların bir tür ihtisaslaşmasına da yol açmış, kanunların yorumunu yapabilecek, hukuk tahsili görmüş memurlar istihdam edilmişti.

Merkezî otoritenin yukarıda sözü geçen endişesinin şekillendirdiği bazı tedbirlere Orta Çağ'da da rastlanmaktadır. Mahallî otoriteler olan senyörlerin nüfuzlarına karşı önlem almak amacıyla, bu senyörlere bağlı bir bürokrasinin gelişmesine müsaade edilmemiş, daimî mahkemeler kurmamak için seyyar memurlar kullanmak gibi yollara başvurulmuştu. Merkezî otoriteyi temsil eden bu memurlar, kralın verdiği yetkilerle hareket etmekteydiler. Orta Çağ'da imparator ve krallar devlet işlerinde, neredeyse bütünüyle ruhban sınıf mensuplarını memur olarak görevlendirmişlerdi. Bunun sebebi ise Latinceyi ve idari usulleri bilen başka grupların bulunmamasıydı.

Orta Çağ ile Yeni Çağ arasında, modern yönetim mekanizmasının ve merkezî otoritenin gelişiminde memur sınıfı önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Avrupa kamu idaresinde görevli bulunan devlet memurlarının modeli, gelişmiş ordu teşkilatında çalışan idareciler olmuştur. Memurlukların alım satımı, memurların görevlerinden keyfî bir kararla uzaklaştırılamaması, memurluğun miras yoluyla intikali, memurların merkezî otoriteye aşırı bağlılığı, mesleki bilgilerle donanmış bir devlet memuru sınıfının meydana getirilmesi, kamu idaresine düşen görevlerin bürokratlar yerine aristokrasi mensupları tarafından yapılması gibi gelişmeler, söz konusu zaman zarfında Fransa, Prusya ve İngiltere gibi bazı Avrupa devletlerinde karşılaştığımız durumlardır. Bu devletler arasından Prusya'da askerî bürokrasinin disiplin normu sivil memurlara aşılanmış, ayrıntılı yönetmelikler çıkarılmış, bürokrasi içinde ihbar kurumlaştırılmış, sert cezai yaptırımlar konmuş ve özellikle devlete hizmet fikri işlenmiştir. Bürokratların öğle yemeği menüsünü de düzenleyen Prusya Devleti, bürokratlarına, "*kişinin yaşamak için çalışmadığı, çalışmak için yaşadığı*" fikrini telkin etmeye çalışmıştır(44). Ancak, bu tür bir memurluk anlayışına karşı çıkanlar da olmuştur. Prusya'nın aşırı devlet bürokrasisine karşı bütün ömrü boyunca var kuvvetiyle savaşmış olan Alman devlet adamlarından Freiherr vom Stein, bürokratlar hakkında şöyle der:

> "*Biz mülkiyet sahibi olmayan, maaşlı, bütün bilgileri yalnız kitaplardan gelen bilgisiz bir bürokratlar ordusu tarafından idare ediliyoruz... Onlar maaşlarını alıp, kapıları sıkı sıkıya kapalı bürolarda sessiz, farkına varılmadan ve*

(44) Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1973, s. 76.

şöhrete erişmeden yazıyorlar, çiziyorlar ve çocuklarını keza birer yazı makinesi hâline gelmek üzere yetiştiriyorlar!"(45)

Hükümdarlar Prusya'da (ve Osmanlı Devleti'nde) olduğu gibi, en yüksek amir sıfatıyla 18. yüzyıla kadar memurlara şahsi hizmetlerinde bulunan görevliler gözüyle bakmışlardı. Ancak bürokrasileşme sürecinde, zamanla devlet hizmetinde bulunan memurlar arasında meslekî dayanışma duygularına istinat eden bir birlik ruhu doğmuş, dolayısıyla kendilerine özgü bir meslek ahlâk ve şerefi ortaya çıkmıştır. Böylece devlet memuru zamanla kamu menfaati adına hareket etmeyi şahsi bir yükümlülük olarak duymaya başlamış ve bu sıfatla bazen kendisine iş veren "devletli"ye karşı cephe alabilmiştir. Çok geçmeden memurun hükümdarın şahsi ve keyfî iradesine karşı olan mutlak bağlılığı çözülmüştür. Bu konuda atılan ilk adım, devlet memuruna tanınan hareket serbestliği olmuştur. Başlangıçta, becerikli bir memur mutlak amiri olan hükümdarla çatıştığı takdirde, Avrupa'yı kaplayan çeşitli küçük devletlerde yeni bir iş bulabiliyordu. Bu hâl, keyfî cezalara ve azillere karşı kurumsal teminatın gelişmesine yol açmıştı. Memurluğa tanınan bu kanunî teminat, mesleki memurluğun haysiyet ve dayanışma duygularını arttırmıştır. Buna bağlı olarak, modern meslek memurluğunun asıl gelişimi polis devleti kavramı yerine hukuk devleti kavramının ikamesi ile başlar(46).

19. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketi, bütün Batı ülkelerinde devlet personelinin sayıca devamlı ve süratli artışını doğurur. Modern Çağ ile birlikte gelen nüfus patlaması, halk kitlelerinin ihtiyaçlarını karşılayacak çok büyük teşkilatları ve merkezîleşmiş mekanizmaları ortaya çıkarmıştır. Böylece, memur sayılarında büyük artışlar gözlenmiştir. Mesela, 1841 yılında İngiltere'de 17.000 olan devlet personeli sayısı 1901'de 153.000'e, 1921'de ise 958.000'e yükselmiştir. Aynı yıllarda Fransa'daki artış 90.000, 451.000 ve 1.212.000; Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 23.000, 256.000 ve 597.000 olarak belirlenmiştir. Türkiye'deki memur sayısının artışı, bu devletlere göre son derece mütevazı seyretmiştir. 1928'de 40.201 olan memur sayısı 1939'da 42.092'ye, 1949'da 79.018'e, 1955'te ise 129.608'e yükselmiştir. 1946'da İngiltere'de-

(45) Abadan, *Bürokrasi*, s. 92.

(46) Abadan, *a.g.e.*, s. 132.

ki devlet personeli sayısı 2.336.000'dir[47] Türkiye bu sayıya ancak 2000'li yıllarda ulaşacaktır[48].

Gelişmiş ülkelerdeki bu artışın, bürokrasinin işlevlerinin kapsamından bağımsız olarak devamlı artış gösterdiği ileri sürülmüştür. Parkinson adlı araştırmacı bu iddiasını, İngiltere Donanma Bakanlığı'ndaki personelin, donanmadaki gemilerin azalmasına rağmen arttığını, Birleşik Krallık'ın elindeki sömürgeleri kaybetmesine rağmen Sömürgeler Bakanlığı'nda da aynı duruma rastlandığını göstererek kanıtlamaya çalışmıştır[49].

Az gelişmiş ülkelerde, bürokrasinin büyüme eğilimini destekleyen faktörler içinde en önemlisi, bu ülkelerde rastlanan istihdam sorunudur. Bürokrasinin suni şekilde şişkinlik göstermesi büyük ölçüde devletin ek istihdam yaratma çabalarından doğmaktadır. Bu şişkinlik, bürokrasinin alt basamaklarında çoğunlukla bir işe gereksiz sayıda personel tayini ve gereksiz işler yaratılması; üst basamaklarda ise bir kimseye birden çok görev verilmesi biçiminde görülmektedir. Ülkemizde de bürokrasinin sosyal refah sağlama amacı olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir[50].

---

(47) Abadan, *a.g.e.*, s. 130-131. Devletin yeni işlevler yüklenmesi sonucu ortaya çıkan karmaşık bürokratik yapının Türkiye'ye ait sayısal dökümü 1968 yılı itibarıyla şöyledir: Yargı organı başlığı altında 7, yürütme organı başlığı altında 17, Başbakanlığa Bağlı Kuruluşlar olarak 11, Bakanlıklar ve Bağlı Kuruluşlar olarak 35, Mahallî İdareler olarak 7, Özerk Kuruluşlar olarak 12, Diğer Kamu Kuruluşları olarak 6, Kamu İktisadî Teşebbüsleri olarak 17, Ortaklık Şeklindeki Teşekküller olarak 11, Kanunla Kurulmuş Kamu İktisadî Teşebbüsleri olarak 10, Sermayesinin Yarısından Fazlası Devlete ve İktisadî Devlet Teşekküllerine Ait Kamu İktisadî Teşebbüsleri olarak 4, Meslekî Kamu Kuruluşları olarak 10, Kamuya Yararlı Dernekler olarak 22 ve Milletlerarası Kuruluşların ve Yabancı Devletlerin Türkiye'deki Büro ve Temsilcilikleri olarak 22 alt başlık vardır. Bu alt başlıkların "*Merkezî İdare*", "*Yüksek Kurullar*", "*Mahallî İdareler*" gibi kendi içinde bir sistem olan karmaşık kurumları da ifade ettiği düşünülürse bürokratik kurumlar arası işlevsel farklılaşmanın vardığı ve varabileceği düzey göz önüne getirilebilir (Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s. 50). Böyle karmaşık bir bürokratik yapının memur sayısındaki artışı etkilemesi kaçınılmazdır.

(48) 2003 yılında Türkiye'deki memur sayısı 2.4 milyonu bulmuştur. Bk. *Hürriyet Gazetesi*, 13 Ekim 2003.

(49) Heper, *a.g.e.*, s. 56.

(50) Heper, *a.g.e.*, s. 57.

C. ÇAĞDAŞ BÜROKRASİDE MEMURUN KONUMU

Bürokrasinin gücü, bir bakıma bürokratın da gücüdür. Max Weber'in memurun kişisel konumuna ilişkin aşağıdaki tespitleri, aynı zamanda memurun hangi güce sahip olduğunu da gösterir:

1. İster özel bir büroda ister bir devlet dairesinde çalışsın, çağdaş memur, yönetilenlere kıyasla apayrı bir sosyal itibar kazanmak ister ve genellikle de bunu elde eder. Memurun sosyal konumu, rütbe sırasının emredici kurallarınca garanti edilir; siyasi görevlilerde ise ceza kanunlarının "memura hakaret", devlet ve kilise yetkililerini "tahkir ve tezyif"e ilişkin özel hükümleriyle ek güvence altına alınır.
   Memurun gerçek toplumsal konumunun en yüksek olduğu yerler, eski uygar ülkelerde olduğu gibi, şu koşulların geçerli olduğu yerlerdir: Eğitilmiş uzmanların yönetimi için kuvvetli bir talep, iktidarın sosyal dağılımından ötürü memurların sosyal ve ekonomik ayrıcalıklara sahip tabakalardan geldiği yerlerdeki kuvvetli ve istikrarlı bir toplumsal farklılaşma, gerekli eğitimin pahalılığı ya da statü geleneklerinin memurlar üstündeki bağlayıcığı. Memurların sosyal itibarı, uzmanların yönetimine olan talebin ve statü geleneklerinin rolünün zayıf olduğu yerlerde genellikle çok düşüktür.
2. Saf bürokratik görevli tipi, daha yüksek bir yetkili tarafından atanır. Yönetilenlerce seçilen bir görevli, tipik bir bürokrat değildir. Seçimle gelen görevli, konumunu "yukarıya" değil "aşağıya" borçludur.
3. Görevlinin ya da memurun işi normal olarak, hiç değilse kamu bürokrasilerinde, ömür boyu sürer, ki bu ilke giderek tüm benzer yapılarda da geçerlilik kazanmaya başlamıştır.
4. Resmî görevlilerin aldığı düzenli parasal karşılık, genellikle belirli bir aylık ve emekli aylığının sağladığı yaşlılık güvencesidir.
5. Memur, kamu hizmeti hiyerarşisi içinde kendisine bir "kariyer" edinmeye girişmiştir. Daha küçük, önemsiz ve düşük aylıklı görevlerden daha yükseklerine doğru ilerler. Ortalama memur doğal olarak yükselme koşullarının mekanik bir biçimde belirlenmesini arzular(51).

---

(51) Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 295-300.

III. OSMANLI VE CUMHURİYET BÜROKRASİLERİ

A. KLASİK OSMANLI BÜROKRASİSİNDEN TANZİMAT'A KALAN MİRAS

Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisi, klasik Osmanlı Döneminin birçok noktada devamı sayıldığı için, ana hatlarıyla Tanzimat öncesine bakmak yararlı olacaktır. Osmanlı devlet teşkilatı, merkez ve eyalet olmak üzere iki başlıkta ele alınmaktadır(52).

Osmanlı merkez teşkilatını meydana getiren unsurlar padişah ve saray, Divan-ı Hümayun ve ona bağlı bürolar, vezir-i azam ve Bâbıâli, bab-ı fetva ve ilmiye teşkilatı, defterdarlık ve maliye teşkilatı, kapıkulu ocakları ve donanmadır.

Merkez teşkilatını meydana getiren unsurlardan saray teşkilatının konumuz açısından en önemli bölümü Enderun'dur. Saray hizmetine alınacak devşirme gençlerin yetiştirildiği bu okulda musiki, dinî ilimler, oymacılık, hattatlık ve binicilik gibi birçok alanda eğitim verilir ve her şeyden çok etikete ve protokol kurallarına dikkat edilirdi. Yaşayış tarzı ve zevkleri itibarıyla Osmanlı yönetici zümresinin kültürünün doğup geliştiği bir yer olan Enderun mektebi, imparatorluğa altmış sadrazam, üç şeyhülislâm, yirmi üç kaptan-ı derya yetiştirmiştir. Enderun'un işlevleri Tanzimat'tan sonra modern bürokrasiye eleman yetiştiren ve 1868'de faaliyete geçen Mekteb-i Sultani (Galatasaray) ve 1859'da kurulan Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye'ye geçmiştir.

---

(52) Bu bölümde esas olarak yararlanılan kaynak, İlber Ortaylı'nın *Türkiye İdare Tarihi* (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1979, s. 132-193) adlı eseridir.

Merkezde yer alan Divan-ı Hümayun, devlet işlerinde birinci derecede sorumlu olan organdır. Ne var ki, tarih içinde devamlılık kazanıp kurumlaşamamış, 18. yüzyılda adeta geleneksel bir töreni sürdürmek için toplanmaya başlamıştır. Bu nedenle bir kabine çekirdeği olmasına rağmen, durumunu koruyup gelişimini tamamlayamamıştır.

Divan-ı Hümayun'a bağlı bürolardaki yazışma işlerinin şefi, başlangıçta nişancıya bağlı reisülküttap denen yüksek rütbeli memurdu. Reisülküttap, doğrudan sadrazam katında çalışmaya başladıktan ve devletin dış ilişkileri yoğunlaştıktan sonra dış işleri yazışmalarını yürüten kimse olarak ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda Umur-ı Hariciye Nezareti de bu nedenle reisülküttaplık görevinin yerine kurulmuştu. Reisülküttaba bağlı olan ve kalem adı verilen bürolar da 18. yüzyıldan itibaren Bâbıâli'ye, yani sadrazamlığa bağlanmıştır. Divan-ı Hümayun'un bürokratik örgütünü oluşturan bu kalemlerde çalışan kâtipler, genç yaşlarda kaleme şakird (çırak, aday) olarak girer ve yükselirlerdi. Kapalı bir meslek olan kâtipliğe Enderun'dan ve seyfiyeden girenlere iyi gözle bakılmamış, böyleleri meslektaşlar tarafından benimsenmemiştir.

Bu noktada, kâtiplik mesleğinin lonca sisteminin bazı esaslarına uygunluğu belirtilmelidir. Kâtipliğe yeni başlayan talebe ile ona mesleğini öğreten hoca arasındaki ilişki, lonca sisteminde görülen usta-çırak ilişkisinin etkisini taşır. Hoca ve çırak için kullanılan bazı tabirler de bu etkilenimi desteklemektedir. Aynı etki, dairelerdeki resmî personel örgütleme modellerinde olduğu kadar kâtiplerin işlerine sanat erbabı gibi yaklaşmalarında da görülebilir(53).

Önceleri bütünüyle merkezî devlet örgütü demek olan Divan-ı Hümayun'un bürokratik işlevleri zaman içinde önce sadarete ve 19. yüzyılda müstakil nezaretlere geçmiştir.

Padişahın mutlak vekili olan sadrazamın çalışma makamına paşa kapısı, bâb-ı âsafî veya 18. yüzyılın özellikle sonlarına doğru Bâbıâli denmiştir(54). Sadrazama bağlı Bâbıâli görevlilerinin başında sadaret kethüdası gelirdi ve bütün dâhilî işlerden o sorumluydu.

18. yüzyılda Bâbıâli kalemleri, o zamanki idari sistemin genel durumu ile çelişecek kadar başarılıdır. Avrupa hükûmetlerinin bazı

---

(53) Osmanlı bürokrasisinde lonca geleneğinin etkisi için bk. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 20-26 ve s. 81-86.

(54) Mehmet İpşirli, "Bâbıâli" mad., *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 378.

bürokratik işlemleri Osmanlı örneğinden aynen aldığı, sistemin çok iyi işlediği yönünde ifadeler kimi Batılılar tarafından dile getirilmiştir. Aynı yüzyılın İngiliz büyükelçilerinden biri hayranlığını şöyle ifade eder:

> *"Birçok dairede bulunan ihtimam ve hassasiyet açısından Bâb-ı Âli ile boy ölçüşecek hiçbir hıristiyan güç yoktur; herhangi önemli bir evrakta işler, en büyük bir incelikle yapılır, kelimeler tartılır, ifadeler özenle seçilir, bütün bunlar çoğunlukla kendi yararlarınadır. Bâb-ı Âli'de, eğer işlemin sadece yılı biliniyorsa bile, en eski tarihe ait kağıtlar bulunabilir; belli bir zamanda verilen her emir ve o zaman yapılan her düzenleme derhal hazırlanabilir...*
> *Bâb-ı Âli'de işi hızlandırma eğilimi hissederlerse veya bu onlara uygun gelirse, hiç kimse bunu daha süratli bir şekilde yapamaz; bunun aksi bir durum söz konusu ise aynı ustalıkla işi uzatırlar veya geciktirirler."*(55)

Tanzimat'tan sonra sadaret makamı hükûmet reisliği hâline geldi ise de toptan bir kabine sorumluluğu yoktu ve nazırlar tek tek saltanat makamına karşı sorumlu idiler. Bu anlamda kabine denen kurum ancak II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ilmiye teşkilatı, sadece bilim adamı kadrolarını ve eğitim kurumlarını değil, her şeyden önce ülkenin yargı, yönetim ve belediye hizmetlerini de içerir. İlmiye sınıfının başlıca üç fonksiyonu vardır: a) Eğitim (tedris), b) ifta (fetva görevi), c) yargı (kaza) ve yönetim görevi. Bu üç fonksiyonu sırasıyla müderrisler,

(55) Findley, *a.g.e.*, s. 75-76. Bu ifadeler, Stanford Shaw'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ekonomik, idari ve siyasî olumsuzluklara rağmen nasıl yaşayabildiğine ilişkin tespitini desteklemektedir. Shaw şöyle der: "*Ekonomik kötü yönetime, yönetimsel yetersizliğe, siyasal çürümüşlüğe ve devletten çok, gruplar çıkarına dayanan politikalara rağmen devlet ve toplum düşünülebileceğinden daha az hasarla yaşamaya devam etmiştir. Bu nasıl başarılabilmiştir?*

Bu uyum sürecinin merkezinde kalemiye sınıfının sayıca ve işlevce yayılması görülmektedir. Bunlar güçlerini yönetici sınıfın bütün dallarına yayarak, üzerlerinde bulunanların yeteneksizliklerine ve kötülüklerine aldırmadan yasaları uygulama ve yönetim işlevlerini sürdürme görevini yüklenmiş sürekli bir meslekten bürokratlar altyapısı oluşturmuşlardır." (Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul, 1994, s. 377)

müftüler ve kadılar gerçekleştirmektedir. İlmiye teşkilatının başı, başkent müftüsü, yani şeyhülislâmdır.

Kazaskerler ve kadılar; ilmiye teşkilatının gerçek beyni ve yöneticileridir. Kazaskerliğe bağlı önemli memuriyetlerden biri müderrislik, ikincisi kadılıktır. Kadılar yargı işlevlerinin yanında, imparatorluğun mülki, mali ve belediye alanlarında da önemli rol üstlenmişlerdir(56).

Osmanlı maliyesi, hazine işlerini padişah adına yürüten başdefterdarın yönetimindedir. Maliye teşkilatının Divan-ı Hümayun'da temsili, başdefterdar sıfatıyla Rumeli defterdarı tarafından gerçekleştirilir. 18. yüzyılda maliye dairelerinin sayısı ihtisaslaşma dolayısıyla artmıştır. Bu dönemde büroların adedi yirmi beşe ulaşmış ve aynı yüzyılın sonunda bütün merkez maliye teşkilatındaki memur ve şakird sayısı yedi yüzden fazla olarak gösterilmiştir.

Merkez teşkilatının diğer unsuru olan Osmanlı ordusu, kara ordusu ve donanmadan oluşur. Kara ordusu Anadolu ve Rumeli tımarlı ordusu ile kapıkulu askerlerinden meydana gelir. Yeniçerilerin en büyük komutanı yeniçeri ağasıdır. Donanmanın en büyük âmiri ise kaptan-ı deryadır. Kaptan-ı deryalar ve yeniçeri ağaları vezir olmaları durumunda Divan-ı Hümayun üyesi olabilirler.

Osmanlı eyalet teşkilatının temel birimi sancaktır. İlk devirlerde Osmanlı hükümdarları bir bölgeyi idare etmek için iki yönetici tayin etmişlerdir. Bunlar, sultanın otoritesini temsil eden bir bey ve onun yanında hukuki otoriteyi temsil eden kadıdır. Fetihlerin artması, sancaklar üzerinde bir kontrolü gerekli kılmış, böylece klasik Osmanlı idaresinde eyalet, kontrolcü ve koordinatör fonksiyonlu bir birim olarak doğmuş, idaresi de beylerbeyine verilmiştir. Beylerbeyleri ile sancak beylerinden oluşan bürokratlar sınıfı, Osmanlı toplumunun en zengin ve güçlü sınıfını oluştururlardı.

İdarede sancak temeline dayanan bölümlenme, 19. yüzyıla kadar devam etmiş ancak Tanzimat'tan sonra taşradaki örgütlenme vilayet esasına göre düzenlenmiştir.

---

(56) Genel olarak ilmiye sınıfını diğer idareci sınıflardan ayıran özelliklerden biri, sahip olduğu "*neredeyse topyekün dokunulmazlık*"tır. Ulemanın bu özel statüsü, kısmen, "*dinin muhafızları olarak hizmet etmelerinden ileri gelmekteydi.*" Bu yüzden, "*Çok az istisna bir yana, bütün Osmanlı tarihi boyunca ilmiye mensupları soruşturma ve cezadan muaf tutulmuşlardı.*" (Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 84)

Netice olarak, çok genel hatlarıyla özetlediğimiz Osmanlı yönetici sınıfı esasen seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere sınıflandırılmıştır. Bunlardan kalemiye sınıfı, 18. yüzyıldan itibaren gelişen sivil mülkiye sınıfının altyapısını oluşturur. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz bu yeni yönetici sınıfı, bir dönem için Türk romancılarının temel ilham kaynaklarından biri olmuştur.

B. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI BÜROKRASİSİ

1. Tanzimat Fermanı'ndan önceki gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda asıl hızına erişen yenilik hareketleri, devletin yönetim örgütünü de içine alarak ilerlemiştir. Genel anlayışa göre, imparatorlukta merkezî yönetimin kontrolünü yeniden kurmak için her çeşit idari soruna yeni çözümler bulmak gerekiyordu. Reformun başarılı olması ise merkezden başlayıp dışarıya yayılmasına bağlıydı.

III. Selim'in henüz tahta geçmeden önce reform projeleri için Fransa Kralı XVI. Louis'den almaya çalıştığı destek, kendisinden daha önceleri Avrupa'ya karşı başlayan bir ilginin sonucudur ve bu ilgi özellikle yönetim bürokrasisinin gelişimi konusunda görülür. Yönetim örgütünde yapılacak reforma hazırlık mahiyetindeki ilk araştırmaların tarihi, III. Selim zamanına rastlar. Aynı padişah döneminde Avrupa ülkelerinde daimî Osmanlı elçilikleri kurulmasından kısa bir zaman önce, Avusturya ve Prusya'da görevli bulunan Osmanlı büyükelçileri, söz konusu devletlerin bakanlıkları ve idari sistemleri hakkında ayrıntılı birer rapor hazırlamışlardır. Bu elçilerden Azmi Efendi'nin Prusya yönetici sınıfını incelediği raporu, bir Osmanlı diplomatının memurların harç veya rüşvet almamaları ve mevkilerini iyi hizmet ettikleri sürece koruyabilmeleri karşısında duyduğu şaşkınlığı ifade etmesiyle dikkat çekicidir(57).

Gelenekçi reform çağı olarak da nitelendirilen dönemin(58) son hükümdarı III. Selim, Bâbıâli kalemlerinde bazı yenilikler başlatır. Bu yenilikler, reforma duyulan genel ihtiyacın bürokrasi ile il-

(57) Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 102.

(58) Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, s. 307.

gili özel problemlerin çözümüne nasıl yansıtıldığını göstermektedir. İhtiyacın üzerinde artan kâtip sayısının düzenlenmesi, kalemlere yapılacak atamalarda adayların geçmişlerinin dikkatle incelenmesi, gerekli nitelikleri taşımayanların ve orta yaşı geçmiş olanların kaleme alınmaması, rica veya iltimas yoluyla atama yapılmaması gibi daha çok personel meseleleriyle ilgili olarak alınan kararlar, uygulamada fazla işe yaramıyordu. Mesela, Mühimme Odası'nın ihtiyacı olan kâtip sayısı otuz iken, kuruluşundan kırk yıl sonra kâtip sayısının yüzü geçtiği görülüyordu.

Osmanlı modernleşmesinin asıl hamlelerini yapacak olan II. Mahmud, 1830'larda, muhtemelen Mehmet Ali Paşa yenilgisinin etkisiyle, idari kurumların yeniden değerlendirilmesi gereğini duymuştur. O döneme ait bazı kararnameler en önemli meselenin yine personel meselesi olduğunu ve bu meselenin hâlâ çözülemediğini gösterir. Nitekim, resmî mevkilerdeki kalabalıkla birlikte, amacı ve niteliği bilinmeyen kişilerin varlığı ciddi problemler olarak ortada durmaktaydı. Ayrıca kalemlere memur olarak alınacak öğrencilerin bilgisizlikleri, lonca sistemine ait çırak yetiştirme usulünün kalemiye ihtiyaçlarını sağlamaktaki yetersizliği gibi çok temel bir eksikliğe de dikkat çekiliyordu. Bu yetersizliği gidermeye dönük ilk ve önemli adım 1839 yılında atıldı. Sivil bürokratik kademelere getirilecek gençlerin eğitimi için özel olarak kurulan okulların ilki Mekteb-i Maarif-i Adliye adıyla açıldı(59).

II. Mahmud'un merkezîleşmeyi arttırma isteği en başta İstanbul'daki merkezî hükûmetin yapısında bazı değişiklikler gerektiriyordu. Amacı, sarayda ve Bâbıâli'de yerleşmiş bir yönetici sınıfı ve kalemiye bürokrasisini, askerlerin ve dinî sınıfların geleneksel gücünün yerine geçirmekti. Yönetimde uzmanlaşmış bilgi ve etkinlik ihtiyacı nedeniyle II. Mahmud merkezî hükûmeti görevleri itibarıyla bakanlıklara bölme sürecini başlattı. İlk olarak yürütme görevi ele alındı. Serasker (başkomutan) ve kaptan-ı deryaya görevlerini daha verimli yapabilmeleri için gerçek bakanlık kuruluşları verildi. 1836'da sadaret kethüdası makamı önce Umur-ı Mülkiye Nezareti, sonra Dâhiliye Nezareti adıyla İçişleri Bakanlığı'na dönüştürüldü. Bu bakanlık 1838'de sadrazamlığa bağlandı. 1836'da reisülküttaplık makamı Hariciye Nezareti'ne dönüştürüldü. Bâbıâli'nin çavuşbaşı ve tezkereci kalemleri Nezaret-i Deavi, sonra da Adliye Neza-

(59) Findley, *a.g.e.*, s. 107.

reti adını aldı. Ordunun masrafları için devlet gelirlerinin çoğunu toplayan Mansure Hazinesi Nezaret-i Umur-ı Maliye'ye dönüştürüldü. Şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından yönetilen yargı düzeninin başına getirilmiş ve Bab-ı Meşihat merkez olmuştur. Dış ticaret önce Hariciye Nezareti'ne bağlanmış, 1838'de ise sonradan Meclis-i Nafıa adını alacak olan Meclis-i Ziraat ve Ticaret kurulmuştur. Son olarak, sadrazamın padişahın mutlak temsilcisi olması yerine, diğer vezirlerin faaliyetlerini düzenlemede daha çok rol aldığı için unvanı resmen başvekil olmuştur. Divan-ı Hümayun'un fonksiyonlarını kaybetmesi, yasama görevi için başka bir kuruma duyulan ihtiyacı ortaya çıkardı. Bu ihtiyaç sebebiyle, 1838'de ilki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olan bazı danışma meclisleri kuruldu(60).

Sayılan bu birimlerden Hariciye Nezareti, modernleşmenin öncüsü olacak yeni bir kalemiye sınıfını ortaya çıkarmıştır. Avrupa ile ilişkilerin giderek önem kazandığı bir zamanda, Batı dili bilen diplomatik seçkinler sınıfı giderek önem kazanmış, uzmanlık ve sayı bakımından geliştikçe güçlenmiştir. Dönemin en önemli nezareti olan Hariciye Nezareti bünyesinde bulunan Bâbıâli Tercüme Odası, yeni memur tipinin oluşumunda asıl merkez olmanın yanında, dönemin en itibarlı görev yeri hâline gelmiştir. Reformları yürüten yönetici kadronun çok önemli isimleri olan Âli Paşa, Safvet Paşa, Keçecizade Fuat Paşa ve Ahmet Vefik Paşa Tercüme Odası'nda yetişmiş olan devlet adamlarıdır.

Hariciye Nezareti'nde yükselmek isteyen genç memurlar için Tercüme Odası'nın anlamı büyüktür. O dönemin bürokrasisinde Fransızca bilmek, terfi yollarının açılmasını sağlıyordu. Gençlerin Fransızca öğrenebilecekleri ana kaynak da Tercüme Odası'ydı(61). Hariciye Nezareti'nin iç yazışmalarında bile daha çok Fransızcanın kullanıldığı akla getirilirse Fransızca bilgisinin ne derece önemsendiği ortaya çıkar(62).

II. Mahmud, hükûmet dairelerindeki bürokrasi düzenine de yeni bir şekil vermek istemiştir. Bu amaçla 1834'te yüksek yöneti-

(60) Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul, 2000, s. 66-67.

(61) Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 113-116.

(62) Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s. 272. Fransızca bilmenin ciddi bir ayrıcalık sayılması uzun bir dönem devam etmiş, bu hassasiyet bazı devlet adamlarının tartışmalarına bile yansımıştır. Kanun-ı Esasi çalışmaları sı-

ci ve kalemiye memurlarını ağır politik ve toplumsal baskı altında bırakan her yıl yeniden atanma geleneğini değiştirmiş, sonra da tümüyle kaldırmıştır. Mülki derecelendirme sistemi getirilmiş, yönetici sınıflar arasındaki farkı kaldırmak için rütbeler eşitlenmiştir. Daha önceden resmî gelirin büyük bir kısmını oluşturan geleneksel ücret (bahşiş) yerine düzenli bir aylık maaş sistemi getirmiş ve harç tahsili yoluyla rüşvet alınmasını yasaklamıştır(63).

II. Mahmud, vilayetlerde adil bir vergilendirme ve yönetim düzeni kurmayı da amaçlamış, bu sebeple yayımlanan talimatnamelerde valilerin ve diğer taşra memurlarının yasalara uygun adil bir yönetim göstermeleri istenmiştir. İstanbul'dan gönderilen ve ilgili bakanlıklara karşı sorumlu yarı bağımsız mali ve askerî memurlar geçmişte halkın maruz kaldığı kötü yönetimi engellemekle görevlendirilmişlerdir. Ayrıca mültezimlerin yerini, kişinin ödeyebileceği vergiyi toplamakla sorumlu memur olarak merkezî hükûmetin aylıklı muhassılları almıştır. Ancak hükûmet, vilayet idaresindeki reformları uygulayacak yeterli sayıda bürokrat bulunamadığı için mültezimleri ve emir dinlemeyen bürokratları hemen saf dışı edememiştir(64).

Gerçek anlamda belediye yönetimi de II. Mahmud zamanında başlamıştır. Geleneksel Osmanlı düzeninde, şehir memurları şehir işlerine hükûmet için yaptıkları resmî görevlerin gerektirdiği ölçü-

---

rasında Cevdet Paşa'nın bir itirazına sinirlenen Midhat Paşa, "*Senin aklın Avrupa kanunlarına ermez, sus!*" diye bağırınca Cevdet Paşa da "*Birkaç kelimelik Frenkçe'nle sen mi bilirsin; senin bildiğin kadarlık Fransızca'yı kunduracılar bile bilir.*" karşılığını verir ve ikisi de ellisini aşmış olan paşalar birbirlerine girerler (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 332). Ancak, Fransız dili ve kültüründen etkilenen sadece Osmanlı Devleti değildir. 18. yüzyıl Fransa'sı, Avrupa'nın bütün devletlerinin etkilendiği bir ülke hâline gelmiştir. Mesela, Prusya kralı II. Frederik, Rusya kraliçesi II. Katerina ve İsveç kralı III. Gustav, kendi dillerini değil, Bütün Avrupalılar tarafından "*mantık ve aklıselim dili olarak kabul edilen*" Fransızcayı ana dilleri gibi konuşup maiyetlerindeki insanları da buna mecbur etmişlerdir (Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri,* Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 17-18).

(63) Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 68-69. II. Mahmud'un yüksek dereceli memurlara verdiği maaşlar, bu memurların Avrupalı meslektaşlarınınkinden epeyce yüksektir. O kadar ki, Maliye Nazırı bu parayı hemen toplayamayacağını beyan etmiştir (Findley, *a.g.e.*, s. 124).

(64) Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 70.

de karışırlardı. Belediye, loncalarla iş birliği yaparak şehirdeki ticari hayatı düzenler, şehircilik işleriyle uğraşırdı. İstanbul'da güvenlik ve itfaiye görevlerini kışlalarının çevresindeki bölgelerden sorumlu olan askerî birlikler üstlenmişlerdi. Daha küçük şehirlerde güvenlik görevi kadılara yardımcı olmak üzere vali tarafından atanan subaşının elindeydi. II. Mahmud'la birlikte, şehirlere belirli görevleri olan memurlar ve gruplar atandı. Güvenlikten sorumlu profesyonel polis (kavas) birimleri ve itfaiye istasyonları kuruldu. Vergi toplamanın yanında geniş yetkileri olan ihtisap ağası ve onun emrindeki muhtarlar ve kâhyalar hükûmetin başlıca şehir memurları oldular(65).

Memurların mallarına keyfî el konulup cezalandırıldıkları eski düzenin değiştirilmesi, belirli suçlara belirli cezalar verilmesini öngören bir ceza kanunnamesinin çıkarılması yine II. Mahmud'un merkezî yönetimle ilgili gerçekleştirdiği yeniliklerdendir. Böylelikle yeni bürokratlar, öncekilerin güvencesiz durumundan kendilerini kurtarmış bulunuyorlardı. Cumhuriyet Döneminde de sürecek olan aşırı mutlakiyetçi bir Osmanlı bürokrasisinin temelleri böylece atılmış oluyordu(66).

Sonuç olarak, Avrupa devletlerindeki modern bakanlıkların karşılığı olmak üzere bazı nezaret ve bürolar kurulmasına rağmen bürokrasideki uzmanlaşma, istenen düzeye ulaşamamıştır. Geleneksel bürokratik sistemle modernleşen bürokratik kurumlar henüz iç içe yaşıyorlardı ve bürokratik modernleşme süreci imparatorluğun sonuna kadar tamamlanamadı. Mesela vilayetlerde ve şehirlerde, hatta İstanbul'da, yukarıda sözü edilen ihtisap ağaları vergi toplamaktan kolluk görevlerini yerine getirmeye kadar her işin sorumlusu olarak görev yapıyorlardı ki bu memurlar Orta Çağ despotluğunun tipik temsilcileriydi(67).

---

(65) Shaw-Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 76-77.

(66) Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 69.

(67) İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48. Tanzimat Döneminde despotizm geleneğinin alışkanlıklarıyla, Gülhane Hatt-ı Hümayun'unda vurgulanan hukukun üstünlüğü ilkesi arasında uygulamada bazı çelişkiler söz konusudur. Örnek olarak, İstanbul'da sadrazam paşanın, vilayetlerde de yöneticilerin teftiş sırasında uygunsuzluğu görülen esnafı falakaya yatırması, yargılamadan hapsetmesi, halka angarya yüklenmesi bunlardan bazılarıdır (Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96-97).

2. Tanzimat Fermanı ve sonrasında Osmanlı bürokrasisi

a. Tanzimat ve memurlar

Sürekli bir yasama ve reform dönemi olan Tanzimat Döneminde, devlet kurumlarıyla ve memuriyetle ilgili olarak birçok düzenlemeye gidilmiş, II. Mahmud'un yaptığı yenilikler asıl hızına bu dönemde ulaşmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın bürokratları ilgilendiren en önemli taraflarından biri, can, mal ve ırz emniyetinin sağlanmasından bahisle müsaderenin kalktığının bildirilmesidir ki bu düzenleme bürokrat tabakanın ve doğması arzu edilen ticaret burjuvazisinin güvenliğini sağlamaya yöneliktir(68). Bürokratlar açısından Ferman'ın bu boyutu çok önemlidir. Çünkü keyfî azletme, sürgün, mal müsaderesi ve idam, 1830'lara kadar bürokratların karşı karşıya kaldıkları tehlikelerdendir(69).

Ferman'da ele alınan önemli konulardan biri rüşvettir. Rüşvetin önlenmesi için maaşı yeterli olmayan memurların durumu düzeltilmeli, ayrıca rüşvete geçit vermemek için güçlü kanunlar yapılmalıdır. Bu sayede memurların keyfî hareket ve uygulamaları önlenecektir(70). Öngörülen kanunlar 1840 Ceza Kanunnamesi ile yürürlüğe girmiş ve rüşvet, devlet malının çalınması, görevin kötüye kullanılması, ihmal ve memurların halka kötü davranması gibi suçlar yasaklanmıştır(71). Ancak bu önlemlerin neredeyse hiçbir işe yaramadığı görülecektir.

Tanzimat'tan önce, bazı memuriyetlerde hiyerarşi ve terfi düzenine dikkat edilmekle birlikte, bazı görevlerde bu düzen bozulmuştu. Rütbelerin dağıtımında keyfîliklerle karşılaşılabiliyordu. Liyakatsiz bir kişiye olmayacak rütbeler verildiği sıklıkla görülen

(68) Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s. 268.

(69) Bu konuyla ilgili örnekler için bk. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 88-89.

(70) Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat 1*, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55.

(71) Findley, *a.g.e.*, s. 164. Tanzimat hareketinin en önemli ismi sayılan Mustafa Reşit Paşa, bu konuda çok hassas davranmış, rüşvet alan veya görevini kötüye kullanan memurları acımadan adalete teslim ettirmiştir. Rüşvet suçundan mahkûm edilenler arasında, Ceza Kanunnamesi'nde imzası bulunan Sadrazam Hüsrev Paşa da vardır (Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 48-50).

şeylerdendi[72]. Memuriyetin belirli ölçüde bir eğitimle girilen ve terfilerde belirli bir hiyerarşik düzen gözetilen meslek hâline gelmesi Tanzimatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Sivil bürokrasinin sosyo-kültürel dokusu üzerinde de büyük değişiklikler yapan Tanzimat reformlarının ardından, bu süreçte ortaya çıkan Batı etkisindeki seçkin sınıf da dâhil, üç ayrı memur sınıfı görülür: (Bu tasnif Findley'e aittir.)

Gelenekçi Müslüman memurlar

Bu grupta yer alan memurların muhafazakârlığı birkaç şekilde kendisini göstermektedir. Bu memurlar, dairelere girdikten sonra eğitimlerini hüsnühat ve Doğu dilleri öğrenerek veya ara ara medreseye giderek sürdürüyorlardı. Bazı daire mensuplarında görülen edebî meraklar, bu memurlar arasında en geleneksel biçimlerde ve eski tarz nazım türlerinde ifadesini bulmuştur. Muhafazakârlığın bir diğer görünüşü, tarikatlarla olan sürekli birlikteliklerdir. Bu dönemde tarikatlar, kültürel gelenekselliğin simgesi durumundadır. Hatta, daireden uzaklaşabildiği nispette zamanını tasavvuf toplantılarında geçiren, memurlar için giyilmesi kararlaştırılan fes ve redingot yerine seyyar bir dervişin kıyafetini giymeyi tercih eden memurlar vardır. Bunu Osmanlı toplumunun bütününde olduğu gibi sivil bürokrasi içinde de ortaya çıkan kültürel çatışmanın bir uzantısı olarak görmek mümkündür[73].

---

(72) Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 195. 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda okuma yazma bilmeyen bir sadrazam vardır (Findley, *a.g.e.*, s. 94). Tanzimat'tan sonra da görülen keyfî hareket konusunda en çarpıcı örneklerden biri Sultan Abdülaziz'e aittir. Yeni Osmanlıların bir kolu tarafından Avrupa'da çıkarılan *İnkılâb* adlı gazetedeki bir yazıda, Abdülaziz'in Muhtar Bey adlı birini oyuncak gemiler yaptığı için Bahriye miralaylığına yükselttiği anlatılır (M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Baylan Matbaası, Ankara, 1976, s. 152). Bilgegil, bu yazının sahibinin Namık Kemal olabileceğini söyler.

(73) Resmî görevlilerin belirli kıyafetler giyme mecburiyeti II. Mahmud zamanında başlar. II. Mahmud kendi giyimiyle nazırlara örnek olmuş, kısa zaman içinde nazırlar, bürokratlar ve subaylar da redingot ya da Batı tarzı üniforma ve pantolon giymeye başlamışlardır. 1829 yılında da modern

Bu dönemdeki Bâbıâli'de, kültürel açıdan gelenekçi olan memurlar beylikçi, Divan-ı Hümayun dairesi müdürü, amedî, mektubî ve sadrazam müsteşarı gibi önemli makamları elde edebilmişlerdir. Bunlarla birlikte, Bâbıâli dışında vali veya bazı küçük bakanlıklarda nazır olabilmişlerse de reform döneminde en önemli sivil bürokratik memuriyetler onların ulaşamayacağı bir konumda yer almışlardır(74).

Gayrimüslim memurlar

Yunan isyanı sebebiyle 1821'de Divan-ı Hümayun'daki Rum mütercimliğinin tasfiye edilmesi, gayrimüslimlerin Osmanlı idari sistemindeki konumlarını hem sayı hem etkinlik bakımından çok zayıflatmışsa da yenilikçi reformun boyutlarının gelişmesi ve yeni düzenlemeler için gerekli olan teknik niteliklere sahip Müslümanların sayıca yetersiz olmaları, gayrimüslimlere karşı bir bağımlılığı zorunlu hâle getiriyordu. Avrupa üniversitelerinde öğrenim görmüş gayrimüslimlerin sayısının Müslümanlara göre fazla oluşu, dil bilmeleri, kültürel yönelim bakımından Batıcı ve neredeyse bütün memurlar içinde gayrimüslimlerin en iyi eğitimliler olmaları, bu bağımlılığın sebepleriydi.

Sivil bürokrasideki gayrimüslimlerin işgal ettiği başlıca iki tür resmî makam vardı. Bunlardan ilki, önemli sayıda gayrimüslim nüfusa sahip olan özel statüdeki bölgelerin idari memuriyetleri gibi bir gayrimüslim için uygun makamları içeriyordu. İkinci türden makamlar ise reformlarla birlikte kurulan yeni dairelerde yer almıştı. Bu makamlar gelenekçi Müslüman memurların çoğunlukla elde tutamadıkları görevlerdi. Örnek olarak Hariciye Nezareti'nde gayrimüslimler mütercim, konsolos ve diplomat görevlerinde bulunuyorlardı.

Tanzimat Dönemi devlet adamları, gayrimüslim memurların yüksek mevkilere getirilmesi konusunda çekingen davranmışlardır. Mesela, ilk gayrimüslim vekilin tayin edilmesi zamanında, Fuat Paşa İngiliz sefirine Harbiye ve Hariciye Nezaretleri ile sadrazamlığı

---

giyim asker, bürokrat ve sivil erkekler için yasayla zorunlu kılınmış, sarık ve cübbe ancak çeşitli milletlerin din görevlilerinin giyebilecekleri kıyafetler olmuştur (Shaw-Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 80).

(74) Findley, *a.g.e.*, s. 171-174.

içine alan bazı mevkilerin Müslümanların elinde kalması gerektiğini söylemiştir.(75)

Bürokrasideki gayrimüslim varlığının gelişmesi 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra hızlanmış, Hariciye'de çalışan gayrimüslimlerin sayısı, personel sayısının yüzde kırkını bulmuştur (76).

Modernist Müslüman memurlar

Bu gruptakiler, Fransızca bilgisine sahip Müslümanlar olarak da tanımlanabilmektedir. Sivil bürokrasinin Batıcı Müslümanları arasında başlıca üç alt grup vardır. İlk olarak güç mevkilerindeki ciddi yenilikçiler, yani dönemin lider konumundaki devlet adamları; ikinci olarak daha genç ciddi reformcular grubu gelir. Batılı düşüncelere dönemin belli başlı reformcularından daha çok hâkim olmalarına rağmen, resmî hayatta hayal kırıklığına uğramışlardır.

Üçüncü alt grup, modernliği Fransızcadaki ustalık ve Parisli tavır ve modaların taklidinden ibaret zannedenlerden oluşur. Bu kişiler, modernist ya da gelenekçi olsun, bütün ciddi fikirli kimselere göre "*alafranga çelebiler*" olarak adlandırılır. Bu tabir "*Fransız tipli beyefendiler*" anlamına gelmekle birlikte, daha çok, "*Fransızlaşmış eğlence düşkünleri*" yerine kullanılıyordu.

---

(75) Bunun aksini iddia eden Cevdet Paşa'ya göre, Âli Paşa Tahrirat-ı Hariciye kalemini bir Ermeni bölgesi hâline getirmiştir (Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 176). Ziya Paşa, Âli Paşa'ya aynı suçlamayı Zafername adlı eserinde

> *Rûm'dan Ermeni'den yapdı müşîr ü bâlâ*
> *Eyledi resm-i müsâvât-ı hukûku ikmâl*

beytiyle yöneltir (Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 236). Bununla birlikte, "*(...) memleketimizin gördüğü bütün fenâlıkları herşeyden önce, Âli Paşa'dan bilmek, Ziyâ Bey'de bir sâbit fikir hâline gelmiştir.*" (Kaya Bilgegil, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979, s. 75)

(76) Findley, *a.g.e.*, s. 174-176. Tercüme Odası bütün devlet teşkilatının en önemli ofislerinden biri olduğu için, bu ofiste Müslüman memurların yetiştirilmesine özel bir önem verilmiştir. 1840 ve 1850'li yıllarda Paris ve Londra'ya dil öğrenmeleri amacıyla sık sık memur gönderilmesinde, Batı dillerine ve kültürüne en kapalı unsur olan Türklerin yetiştirilmek istenmesi rol oynamıştır (Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 239-240).

Lider devlet adamlarınca değer verilen niteliklere sahip olan modernist Müslüman memurlar, bu temel üç gruptan biri içinde yükselme şansına en çok sahip olanlardır. Gerekli nitelikleri taşıdıkları ve iyi bağlantıları olduğu sürece, eğlence düşkünü tipler ve muhalefet aydınları için de yükselme şansı vardır.

Tanzimat Döneminde alafranga tiplerin en iyi ailelerden bile çıktığı görülmektedir. Bu türden insanların memurluk yapabilmeleri, yukarıda bahsedilen liyakatsizliğin başka bir görünüşüdür(77).

Yeniliğe karşı tepki duyanlar tarafından sürekli hicvedilen bu kişiler, "*Tanzimat tipi*" olarak değerlendirilirler. Oysa bu sadece Tanzimat'ın bir yüzüdür. Asıl Tanzimat tipi, Türk toplumunda kendisini yetiştiren ve yeni ufuklar aramaya başlayan insanın ilk örneğidir(78).

Üç farklı grupta ele alındığını gördüğümüz sivil bürokrasinin hayat tarzında başlayan değişimlerde Batı'ya yönelik ilgi kadar(79), 1849'da Avusturya'dan Osmanlı'ya sığınan Polonyalı ve Macar mülteciler içinden Osmanlı hizmetine geçenlerin etkisi de büyüktür. Polonez ve Macar asıllı Osmanlı paşaları ve memurları, evlilik yaptıkları ve akraba oldukları çevreye yeni bir hayat tarzı getirdiler. İstanbul'da başlayan bu hayat tarzı sadece kârgir konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofra adabından ibaret değildi. Kadınların eğitim görmesi, gazete, dergi ve roman okunması, yüksek sınıfta kadının toplum hayatına girmesi başlıca değişikliklerdi. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu. Bürokrasi, derece derece alafranga hayatı benimsiyordu(80).

---

(77) Findley, *a.g.e.*, s. 177-181.

(78) Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 244.

(79) Bu dönem içinde Beyoğlu, Avrupa'ya özenen aydınların buluştuğu esas mekândır. Yabancı restoranları, birahaneleri, ikinci ya da üçüncü sınıf grupların sahneye çıktığı tiyatroları ve şık kulüpleriyle Beyoğlu, Osmanlı aydınının Avrupa'ya baktığı pencere idi. Oysa Lamartine İstanbul'un en modern semti sayılan Beyoğlu için "*Modern ve Avrupai olarak adlandırılan Beyoğlu, ancak küçük ve fakir bir Fransız kasabası kadar göz alıcıdır.*" diyordu (İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareler, 1840-1880,* AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 144).

(80) İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 247. Bu tarihlerde İstanbul'a gelen zengin Mısırlıların köşk ve yalılarındaki ihtişam, üst düzey bürokrasinin alafranga merakını tahrik etmiş ve yapılan harcamalar,

Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz bazı sorunlara rağmen, genel olarak Tanzimat bürokratının belirli bir ehliyet ve uzmanlık sahibi olduğu düşünülmektedir. O, örgüt projelerini ve nizamnameleri karma olarak hazırlamayı, birden fazla Avrupa ülkesinin sistemini gözden geçirmeyi bilir. Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını basit nizamnamelerden 1876 Kanun-ı Esasi'sine kadar her belgede görmek mümkündür(81).

b. Bürokratik kurumlar ve merkeziyetçilik

Tanzimat yönetimi önceki yüzyılların aksine, gelişen hayatın getirdiği sayısız yeni işlemle meşgul olmak durumunda kalmıştır.

---

sarayın lüzumsuz harcamalarıyla birleşince korkunç bir israfa yol açmıştır (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 205). Bu özentiyle ilgili olarak Tanpınar'ın şu satırları da dikkate değerdir: "*Daha 1812'de muasır hayatın birçok hususiyetlerini ihtiva eden Beyoğlu'nda garp usulü lokanta, kahve ve oteller açılmağa başlar. Saraylarda, vezir ikametgâhlarında Avrupalı mobilya ve Avrupa eşyası belli başlı bir yer alır. Asırlarca işlene işlene tekâmül etmiş bir zevkle döşenmiş sofalar ve odalar yerine orta halli bir Avrupa burjuvasının ikametgâhını andıran belirsiz zevkli bir mobilya ve dekor ortasında, imparatorluğun bir asırdan beri peşinde koştuğu askerî ıslahatı temine muvaffak olan hükümdar, Avrupa saraylarını taklit eden birtakım yeni merasim ve hakikatte mâzi ile mukayese edilirse, çok fakir bir debdebe içinde yaşamağa başlar.*" (Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 69-70)

(81) Ortaylı, *a.g.e.*, s. 124. Fakat Enver Ziya Karal'ın şu kaydı, en azından Tanzirnat'ın ilk yılları için, yetişmiş insan yokluğunu acı bir şekilde ortaya koymaktadır: "*Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, devletin ekonomi durumunda da ıslahat yapılması gereğini takdir ediyorlardı. Mustafa Reşit Paşa'nın, Abdülmecit nezdinde tavassutiyle Şinasi Efendi'nin maliye ve ekonomi tahsili için Fransa'ya gönderilmesi de bu ciheti teyit eder. Fakat Şinasi Efendi edebiyatı, maliye ve ekonomiye tercih etti. Bu suretle Osmanlı devleti, Abdülmecit devrinde, maliye ve ekonomi sahasında, tek ihtisas adamına sahip olmadan, ıslahat denemeleri yapmıya başladı.*" (Karal, *a.g.e.*, s. 217) O dönemde Avrupa'ya tahsile giden birçok Türk genci, ülke için hayal kırıklığı olmuştur. "İngiliz" lakabıyla meşhur Sait Paşa, İngiltere'de geçirdiği gençlik yılları için şunları söyler: "*Kendimi yetiştirdiğimi hayal edene kadar yurt dışında kaldım ve ülkeme geri geldiğim zaman kendimde sadece hayvanca arzularla duygular buldum.*" (Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, C. 1, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 83-84.)

Okul ve sağlık sorunlarından kimsesiz çocukların bakımına, herhangi bir sancaktaki idare meclisi üyesinin veya muhtarların memuriyetlerinin tasdiki veya bunların arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümünden yolsuzluk yapan memurların yargılanmasına kadar birçok iş hiyerarşinin en üst noktasındaki Bâbıâli'nin görevleri arasındadır[82]. Bütün bu işlerin gerçekleştirilebilmesi, sağlam bir merkezî yönetime bağlıydı. Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanacak genel modele göre gerçekleştirilen bu merkeziyetçilik, devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp mali kontrolü kurmak şeklinde özetlenebilir[83].

Tanzimat Döneminde merkezî düzeyde yürütme ve yönetim görevleri bakanlıklar arasında dağılmıştı. Bu bakanlıklardan bazıları Bâbıâli'de sadrazamın elinde toplanıp onun gücünü arttırıyordu.

Sadrazamlık, Bâbıâli'nin idari bölümlerinin en üstünde bulunan makamdır. Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri yanında çeşitli yasama kuruluşları da sadrazamın yetkisi altında bulunmaktadır. Bunlar, danışma kurumları olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Vükelâ'ya eş güçteki Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Vâlâ'nın bölünmesiyle ortaya çıkan Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'dir.

1836'da Dâhiliye Nezareti ülkenin iç meselelerini yürütmek üzere kurulmuş fakat iki yıl sonra sadrazam, diğer nezaretlerin üstünde bir güce sahip olmak için görevi geri almıştır. Tanzimat Döneminin büyük bir bölümünde bu nezaret sadrazamlıkta kalmıştır.

Valiler, polis müdürleri ve belediye memurları gibi merkezî idare dışındaki tüm bürokratların atama, terfi, denetim ve cezalandırılmaları bu nezaretin elindeydi. Nezaret, işlevlerini görebilmek için dairelere ayrılmıştı. Devlet hizmeti işleriyle uğraşan üç daire vardı. Bunlar memur seçimini yapan, memurların atama, rütbe ve terfi kayıtları ile uğraşan, emeklilik fonlarını yöneten dairelerdi.

Hariciye Nezareti ilk yıllarında Mustafa Reşit Paşa'nın iktidar

---

(82) Ortaylı, *a.g.e.*, s. 147. Tanzimat bürokrasisinin merkeziyetçilik eğilimi zaman zaman ilginç boyutlar kazanmıştır. 1854'te dilenciliğin kontrol edilmesi için İstanbul dilencilerinin başına bir dilenciler kethüdası tayin edilmiştir (Ortaylı, *a.g.e.*, s. 148).

(83) Bu noktada, alafranga Tanzimat tipinin aksine, Tanzimat bürokrasisi için Fransa'nın özel bir öneminin olmadığı vurgulanmalıdır (Ortaylı, *a.g.e.*, s. 125).

merkezi olduğundan, normal görevleri dışında reform yasaları, dış ticaret, yabancı tebanın durumu gibi başka nezaretlerin çalışma alanlarına girmesi gereken bazı konulara da el atmıştı. Hariciye Nezareti, görevlerini yapabilmesi için iki bölüme ayrılmıştı. Birinci bölümünde dış işleri, dış ticaret gibi daireler vardı. İkinci bölümü ise genellikle iç işleri ile ilgileniyordu.

Maliye Nezareti 1838'de kurulmuştur. Fuat Paşa zamanında nezaret bünyesinde kurulan Divan-ı Muhasebat'a bütün nezaret ve dairelerin hesaplarıyla birlikte, merkezî ve taşra yönetimlerindeki bürokratların hesaplarının da incelenmesi görevi verildi. Bu bölümün memurları mali yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamak için ülkede dolaşacaklar ve devlet memurları ile vergi mükellefleri arasındaki tartışmaları çözüme bağlayacaklardı. Fakat kadronun yetersizliği kurumun istenen verimde çalışmasını engelledi(84).

Büyük nezaretlerden her birinin emekli uzmanlar, kıdemli kâtipler ve görev aralarında boş kalan bürokratlardan oluşan danışma meclisleri vardı. Uzun zaman ekonomik ve sosyal konularla uğraşan bu meclislerden bir bölümü nezaretlere dönüşmüştür. 1839'da Ticaret Nezareti, 1856'da Nezaret-i Maarif-i Umumiye ve 1870'te Nafia Nezareti bu şekilde meclisten nezarete dönüştürülmüş kurumlardır.

---

(84) Esasında kadro yetersizliği Tanzimat Döneminin en büyük sıkıntılarındandır. Eğitimsizlik ve parasızlık sebebiyle birçok memur kadrosu doldurulamamıştır. Sadrazamlık, tasarruf gerekçesiyle vilayetlerin fazla memurları tasfiye etmelerini istiyor ama vilayetlerden memur sıkıntısı çekildiğini bildiren cevaplar alıyordu (Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 142). Mümtaz Turhan, Tanzimat'ta yapılan hamlelerin yetersizliklerini tahlil ederken şöyle der: "*İçinde çalışacak insanlar düşünülmeden, bunlar yetiştirilmeden teşkilâtlar kurulur; tatbik edecek hâkimler, memurlar yetiştirilmeden kanunlar, talimatnameler, nizamlar vazedilir; en lüzumlu elemanlar, mühendisler, usta ameleler temin edilmeden fabrikalar, muallim yetiştirilmeden mektepler açılır. Dahası var. Ortada henüz rüştiyeden başka mektep, elde yetişmiş talebe veya hoca yokken Darülfünun kurulmak istenir.*" (Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 1000 Temel Eser, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1969, s. 257) Niyazi Berkes de aynı noktaya dikkat çekmektedir: "*Tanzimat rejiminin kendisi eski Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçiliğini de aşan bir bürokrasi devleti gerçekleştirme yönünde programlanmıştı. Bu kadar ağır bir uygulama yükünü başarıyla yürütecek bir uzman kadrosu yoktu. Maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, iktisatçısı, öğretmeni, hâkimi, savcısı olmayan bir devlet bu yükü kaldıramazdı.*" (Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 244)

Şeyhülislâm yönetimindeki Bab-ı Meşihat'ı, 1900'de Harbiye Nezareti'ne dönüştürülen Bab-ı Seraskerî'yi, 1866'da kurulan Bahriye Nezareti'ni ve 1870'te kurulan Adliye Nezareti'ni de dâhil edince Tanzimat Dönemindeki merkezî hükûmetin bölümlerini ifade etmiş oluruz(85).

Bâbıâli'nin hükûmet görevlerinin çoğunu yüklenmesi padişahlığın sembolik bir merkez olarak kalması sonucunu doğurmuştur. Fakat sarayın etkinliği yine de devam etmiş; 1866'da başmabeynci, eyalet orduları komutanının rütbesine eş olan mabeyn müşiri unvanını alınca padişahın özel işlerinden sorumlu kişi devletin en kudretli memurlarından biri olmuştur(86).

Tanzimat'ın ana hedeflerinden biri de eyaletlerde merkezî denetimin yaygınlaştırılmasıydı. Bu amaçla, önce eyalet valilerinin gücü azaltıldı. Daha sonraları devlet, valilere otoritelerini geri verip onları başka yollardan denetleyerek yürütme görevini işletmeye çalıştı. Son çözüm olarak da eyalet yönetimi, merkezî yapının küçük çaplı bir modeli hâline getirildi, denetimi İstanbul'a bağlandı(87). Valinin yanında maarif müdürü, nafia müdürü, umur-ı hariciye müdürü, zaptiye kumandanı, baytar, sertabip, defterdar gibi memurlar bulunmaktaydı. Ayrıca ahaliden müslim ve gayrimüslim ikişer üye seçilerek yukarıda sayılan memurlarla birlikte bir vilayet idare meclisi meydana getirilmişti. Daha alt birimlerden liva mutasarrıfın, kaza kaymakamın ve nahiye de müdürün yönetimindeydi. En alt birim olan köy ise muhtar tarafından yönetilirdi. Mali gücü sınırlı olan bu birimler en basit onarım işlerinde bile merkezî hükûmetin yardımını bekliyor, en küçük sorunları vilayete ve Bâbıâli'ye kadar yansıtıyordu. Vilayetlerdeki en küçük memur tayin işlemi bile İstanbul'a soruluyor, dolayısıyla kırtasiyecilik alıp yürüyordu (88).

c. Bürokrasiyi besleyen eğitim kurumları

Tanzimatçıların idari düzenleme sırasında karşılaştıkları büyük sorunlardan biri, nitelikli eleman eksikliğiydi. İş hacmi büyü-

(85) Shaw-Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 105-113.

(86) Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 117.

(87) Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 117.

(88) Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s. 291-294.

yen bürokrasinin eleman açığını kapatmak için yeni okullara ihtiyaç duyuldu.

1847'de Darülmuallimîn öğretmen yetiştiren bir okul olarak kuruldu. 1859'da açılan Mülkiye Mektebi'nden mezun olanlar bütün vilayetlerde kaymakam ve müşir makamlarına getirilmişlerdir. Bunlardan başka Harbiye Mektebi, Erkân-ı Harbiye Mektebi, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane gibi okulların tamamı 1866'da kurulan Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlıydı ve memur kadroları bu okulların mezunlarına ayrılmıştı(89). Tanzimat'ın sağladığı eğitimi ve güvenliği Osmanlı bürokratik gelenekleriyle birleştiren yeni bürokrat memurlar, kendilerine olan güven duygusunu pekiştirdikleri gibi, devlet ve halk için en iyi olanı yalnız kendilerinin bildiğini gösteren kibirli bir tavır da göstermişlerdir(90).

3. II. Meşrutiyet'te Osmanlı bürokrasisi

II. Meşrutiyet'e kadar askerî bürokrasiyi denetim altında tutan Osmanlı sivil bürokrasisi, İttihat ve Terakki'nin yönetime geçme-

---

(89) Yeni okullar açılmasına rağmen, bazı kalemlere yapılan memur atamalarında bu okullar yok sayılıyor ve okula gitmeden memur olmanın yolları bulunuyordu. Hatta yeni okulların amacının, bürokrasiye giden yolu memur çocuğu olmayanlar için uzatmak olduğu da ifade ediliyordu (Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 136-137).

(90) Shaw-Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 142-150. Esasında bu tutumun Tanzimat Dönemi bürokrat aydınlarının genel tutumu olduğunu söylemek gerekir. "*Tanzimat'ın reform politikaları hiçbir zaman halkın isteğine dayanmamıştı. Reformlar, başı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da bu bürokratlar büyük devletlerin temsilcilerince harekete geçmeye zorlanmış oldukları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmişlerdi. Bu nedenle reformların kitle desteği asla geniş değildi.*" (Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 102.) Cumhuriyet'in başında birçok Türk aydınınca benimsenen "*Halka rağmen, halk için*" sloganının fikrî kökeni Tanzimat'a kadar çıkarılabilir. Örnek olarak, 1876 Kanun-ı Esasi'sine karşı çıkanlar, taraftar olanlardan daha çoktur, çünkü "*Edhem Paşa, Pertev Paşa, ve diğer birçok vüzera ve mütehayyiranı ricali devlet bir millete hazırlanmadan ceffelkalem serbestii tam verilmesinin aleyhinde idiler.*" (Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, C. 1, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1940, s. 353) Aynı şeyi Jön Türkler örneğinde de görebiliriz. Jön Türk hareketinin önderlerinden Mizancı Murat Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nda temsilî bir

siyle birlikte bu denetimi elden çıkarmıştır[91]. Özellikle Enver Paşa'nın şahsında simgeleşen bu askerî idare, Jön Türk iktidarı boyunca önemini korumuş[92] ve bu döneme ait temel stratejik karar Batılılaşma olduğu için[93] laikleşme sürecine de liderlik etmişlerdir. Bu sebep dolayısıyla yaptıkları ilk iş, saraya yakın olan sivil bürokrat paşalarla "*tutucu, işe yaramaz diğer sivil bürokratları*" uzaklaştırmak olmuştur. Fakat askerî bürokrasiye gereğinden fazla önem verilince Meşrutiyet'ten sonra benimsenen liberal nitelikli reformlar başarıyla yürütülememiştir. Çünkü askerî bürokrasi bunları hayata geçirebilecek bir yapıya sahip değildir[94].

---

sistemin uygulanması için çok erken olduğunu, bunun "*ancak halkın genel eğitim düzeyi ve kültürü yükseldiği zaman*"a bırakılması gerektiğine inanmaktadır (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 126). Yine Jön Türklerin önemli isimlerinden Ahmet Rıza Bey de halka pek güvenmez ve devlet idaresinin bir yönetici elite bırakılması gerektiği düşünür (Mardin, *a.g.e.*, s. 212). Fakat bu düşüncenin temelinde asıl olarak, Osmanlı aydınlarının büyük çoğunluğunu ve özellikle Jön Türkleri etkisi altına alan, Cumhuriyet Döneminde de önemli izleri görülen pozitivizm yatmaktadır. Pozitivist Batılılara göre, "*Batılı olmayan toplumlar, Batı'nın Rönesans'tan itibaren gerçekleştirdiklerini çok kısa bir süre içinde gerçekleştirmek zorundadırlar. Bunun için topluma aktif şekilde müdahale etmek gerekmektedir ve bu müdahaleyi gerçekleştirecek, 'modern, pozitif toplum'un niteliklerini kavramış aydınlara, bir 'intelijensiya'ya ihtiyaç vardır. Aydınlar ve siyasetçiler 'geri' sayılan 'geleneksel toplum'dan 'ileri' sayılan 'modern, pozitif toplum'a geçişi sağlamak üzere, otoriter, üsttenci, merkeziyetçi bir politika izlemelidirler. Osmanlı aydınları (...) ilgilerini, hemen hemen tamamen, Aydınlanma'nın ve pozitivizmin siyaset öğretisi üzerinde yoğunlaştırdılar. Çünkü Osmanlı'nın geleceği hiç de parlak görünmüyordu; devleti kurtarmak ve ona yeni bir 'nizam' vermek gerekiyordu. (...) Osmanlı aydınlarının büyük çoğunluğu, özellikle Jöntürkler, başta Ahmet Rıza olmak üzere, 1870'lerden itibaren, ülkede pozitivizmin, Fransız etiketli bilim ve siyaset öğretilerinin sözcülüğünü yaptılar.*" (Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 458)

(91) Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1974, s. 61.

(92) Heper, *a.g.e.*, s. 84.

(93) Heper, *a.g.e.*, s. 75.

(94) Heper, *a.g.e.*, s. 85.

Bununla birlikte, Jön Türk yönetimi sırasında gerçekleştirilen birçok iş, eksik tarafları olsa da kendilerinden sonra ortaya çıkacak olan yeni Türkiye'ye bir yol hazırlamıştır. Mesela, bu dönemde yapılan taşra idaresiyle ilgili düzenlemeler, Türkiye Cumhuriyeti'nde yerel idarelerin hukuki ve idari çerçevesini oluşturmuştur(95). Cumhuriyet'in ilk döneminin fikrî anlamda bürokratik temelleri de Jön Türkler zamanında atılmıştır ve aynı zamanda Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun da İttihat ve Terakki'den yetişmiş olması, kimi batılı yazarlara Jön Türk hareketinin Cumhuriyet'ten sonra da devam ettiğini söyletir(96).

4. Cumhuriyet öncesi Osmanlı bürokrasisinin sorunları

Gerileme döneminde Osmanlı devlet idaresinin bozulmaya yüz tutması ile birlikte rüşvet, yolsuzluk, adam kayırmak, liyakat gözetmemek gibi pek çok sorunlar doğmuştur. 19. yüzyılın reformcu devlet adamları toplumun ve devletin bünyesini kemirmekte son hadde varmış olan bu sorunlarla, kendilerinden önceki kimi devlet adamlarının yaptığı gibi mücadeleye girişmişler ve doğrusu bunda pek de başarılı olamamışlardır. İmparatorluğun yıkılışına kadar ve

---

(95) Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 227. Aynı yazar, İttihatçıların diktatör nitelikli yönetimlerine bir atıfta bulunarak şu ilginç yorumu yapar: "*Genç Türkler Türkiye'ye demokratik bir idare sağlamakta başarısızlığa uğramış olabilirler. Fakat İstanbul'a lâğım kanalları sağladılar.*" Benzer nitelikte uygulama ve düzenleme örnekleri için bk. Lewis, *a.g.e.*, s. 227-229. Ancak, birçok romana konu olan yığınla savaş zengini, vurguncu ve bütün ülkeyi harap eden suistimaller de yazık ki yine bu dönemin ürünüdür. Jön Türklerin bütün yapıp ettiklerinde "*Bütün Genç Türk hizip ve komitelerinin nihaî ve en büyük endişesi, o vakte kadar açık bir tehlike içinde olan imparatorluğun bekasıydı*" (Lewis, *a.g.e.*, s. 226) diyerek bir iyi niyet aramak da mümkündür; fakat yanlış idareyle bir milleti yok oluşun eşiğine götürmek, iyi niyetten daha fazla ve ciddi mazeretlere muhtaçtır sanıyoruz.

(96) Heper, *a.g.e.*, s. 85. Zürcher, kitabının bir bölümüne "*Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi, 1908-1950*" adını vermiştir (Zürcher, *a.g.e.*, s. 137). Fakat, pozitivizmin Cumhuriyet'te de hakim anlayış olmasını Jön Türk hareketinin yeni dönemde devam eden asıl etkisi saymak yerinde olur (Özlem, *a.g.m.*, s. 460).

nispeten Cumhuriyet zamanında da devam edecek olan bürokrasi sorunları, incelediğimiz dönemde eser veren Türk romancıları için bol miktarda malzeme sağlayan bir kaynak olmuştur.

Devlet idaresindeki temel şikâyet konularından olan rüşvet, Osmanlı toplumunun ahlâk seviyesini düşüren geleneklerin en korkuncudur ve yüzlerce yıl boyunca imparatorluğun her tarafında, büyük küçük bütün memurlar arasında geçer akçe olmuştur(97). Henüz 16. yüzyılın sonlarında, ünlü tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli, rüşvet ve iltimasın yaygınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirir(98). Devlet memurlarının kendi menfaatlerini kamu menfaatinin önüne geçirmeye başladıklarından beri memuriyet tayini, adaletin yerine getirilmesi ve halkın haklı ya da haksız olan işleri de

---

(97) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. V, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 173. Aynı yerde "*Memuriyet ve rütbe sahipleri, tekel ve devlet için siparişler verebilecek yerlerde olan büyük memurlar, yahut onlar üzerinde söz geçirenler rüşvete o kadar kapılmışlardı ki 'mirî malı deniz yemeyen domuz' diye bir atalar sözü çıkmıştı.*" denmektedir ki, atasözünde geçen "*mirî malı*" sözü, Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ın ilhamını Mevlânâ'dan aldığını ifade eden "*Çaldımsa da mirî malı çaldım*" mısrasını hatırlatır. Aynı noktaya dikkat çeken Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, halk arasında "Salla başı al maaşı", "Allah'tan sağlık, devletten aylık" gibi sözlerin ortaya çıkışını Osmanlı memur tabakasının doğuşuna bağladıktan sonra, aynı mısrayı naklederek "*Bu telâkkinin folkloru üzerinde durmak, düşündürtücü hükümlere vesile verecektir.*" yargısında bulunur (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimaî Hayat", *Tanzimat 2,* MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 645).

(98) Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli,* çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 98. Aynı yüzyılın büyük şairi Fuzulî'nin *Şikâyetnâme*'sinde söylediği o çok ironik ve acıklı "*Selâm verdim rüşvet değildir deyu almadılar*" ifadesi de (*Külliyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî,* Ahter Matbaası, İstanbul, 1308, s. 102) Mustafa Âli'yi doğrular niteliktedir. Fakat Osmanlı'da rüşvet, Yıldırım Bayezid zamanına kadar çıkmaktadır. Yapılan bir tahkikat sonucunda kadıların çoğunun rüşvetle ve daha başka usulsüzlüklerle iş gördükleri anlaşılınca, Yıldırım Bayezid'in hiddetlenerek bu kadıları Yenişehir'de bir eve doldurup evin etrafına odun yığdırdıktan sonra hepsini yaktıracağı; ancak padişahın bir nedimi marifetiyle bu kadıların yanmaktan son anda kurtuldukları Neşrî tarihinde anlatılmaktadır (Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ,* C. I, hzl. Faik Reşat Unat-Mehmed A. Köymen, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 337). Bu kadıların gelirlerinin düşüklüğü sebebiyle rüşvete yöneldikleri, bu yüzden kadılara "resm" adı verilen bir gelir bağlandığı da aynı yerde yazılıdır.

devlet kapısında rüşvetle yürümeye başlar. Öyle ki, 18. yüzyılın ikinci yarısında donanma kaptanlıkları bile parayla alınır satılır hale gelmiştir. Devlete yeni bir nizam vermek arzusundaki III. Selim, rüşveti kaldırmak için "*Bugün[den] itibaren rüşvet alıp zulmedenleri bilüp ligarazin ketmederseniz vallah ben elbet duyarım. Aba ve ecdadım ervahı için evlâdım dahi olsa kıyarım; ve siyaset ederim. Böyle bilip öyle hareket edesin.*" gibi şiddetli emirler verse de, rüşvet ne kendisinin ne de II. Mahmud'un zamanında önlenebilir. Mesele Tanzimat Döneminde de çözülemez. Rüşvet temelde maddi sebeplere dayandığı hâlde, Tanzimatçılar mevzuatla bu işi çözmeye çalışırlar. 1840'ta hazırlanan Ceza Kanunnamesi'ne rüşvet alanlar için şiddetli hükümler koysalar da bu, memur maaşları arasındaki uçurum ve iş alanlarının daralması gibi sebepler yüzünden rüşvete çare olmaz(99).

Kimi zaman devletin en üst noktasına kadar bulaşabilen(100) rüşvet hastalığını önlemek amacıyla düşünülen tedbirlerden biri de,

---

(Rüşvetin Osmanlı'dan önceye dayanan temelleri hakkında ayrıntı için bkz. Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet–*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 64-82.) Tarihte, rüşvet karşısında Yıldırım Bayezid'in gösterdiği tepkiyi gösteren hükümdarlar olmuştur. Mesela eski İran hükümdarlarından II. Kambises, Sisamnes adlı bir yargıcın parayla hüküm verdiğini duyunca bu yargıcın derisini yüzdürterek idam ettirmiştir. Daha sonra Kral, Sisamnes'in oğlu Ottanes'i aynı göreve tayin etmiş ve eski yargıcın derisini yargıçlık iskemlesi üzerine gerdirerek yeni yargıca "*Nasıl bir iskemle üzerinde oturduğunu bilmelisin.*" demiştir (Mumcu, *a.g.e.*, s. 24).

(99) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 276. 1838 yılında sadrazam 100.000 kuruş, nazırlar 65.000-70.000 kuruş, kâtipler 6.000 kuruş alırken, diğer bazı memurlara 250-500 kuruş arasında maaş bağlanmıştır (Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 262). Bunun yanı sıra, memurların gelişigüzel seçilmesi, görev ve sorumlulukların tespit edilmemiş olması, memurlardan birçoğuna maaş verilmemesi ve bunların harç gibi bazı gelirlerden aldıkları payla geçinmek zorunda kalması, mevkilerinin istikrarsız olması gibi hususlar da Tanzimat Döneminde rüşveti besleyen öteki temel sebepler olarak görülmektedir (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 159).

(100) Padişah III. Murat, idareye nüfuz etme çabasındaki Şemsi Paşa'dan 40.000 altın rüşvet kabul etmiştir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, I. Kısım, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 120). Rüşveti veren Şemsi Paşa'nın sözleri ise ilginçtir: "*Bugün*

1850 yılında –daha sonradan imparatorluktaki bütün memurları da kapsayacak olan– bir yemin metninin hazırlanması olmuştur. Sadrazam, şeyhülislâm, vekiller ve diğer büyük memurların Kur'an'a el basıp bu yemini okuyarak görevlerine başlamaları kural hâline getirilir. Memurların rüşvet almayacaklarına dair ifadenin yeminin hemen başına konması(101) ve padişahın da rüşvet almayacağına yemin etmesi çok düşündürücüdür.

Fakat alışkanlıklardan kolay vazgeçilemez. Bu sefer de birçok yerde hediye alıp verme geleneği rüşvetin yerini tutar. Bunun üzerine yasak olan ve olmayan hediyeler üzerine bir nizamname hazırlanır. Mücevherat, kıymetli eşya, kürk, kumaş, köle, cariye, odun, kömür gibi hediyeler rüşvet sayılarak yasaklanır; kavun, karpuz, tereyağı, tavuk gibi yiyecekler ise eskiden olduğu gibi rüşvet sayılmayacaktır.

Memur alımında ciddi esaslar olmadığı için, değersiz kişiler iltimas ve tavsiye bularak memuriyetlere kayırılmakta, bunlar da rüşvete ve türlü yolsuzluklara sebep olmaktadırlar. Devletin hazırladığı nizamname ve kanunların ise bu insanlar üzerinde hiçbir tesiri görülmez(102).

Kızılahmetlü (İsfendiyaroğlu) intikamın Al-i Osman'dan aldım. Anlar bizim ocağımıza su koydukları gibi, ben dahi anların ocağını söndürecek bir başlangıç düzenledim. Rüşvete dadandırdım ve hatta 40 bin altın bir büyücek lokma idi yutturdum. Bundan sonra bunlar rüşvet almaktan baş alamazlar ve rüşvet ile devletleri sebat bulmazlar!" (Şafak Altun, *Rüşvet'ten Özelleştirme'ye Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi,* Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, s. 11) Bundan başka, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın yeni imtiyazlar alabilmek için Sultan Abdülaziz'e 1.000.000, vekillere pay edilmesi için de 600.000 lira verdiği (Karal, *a.g.e.*, s. 46-47) düşünülecek olursa, rüşvetin tırmanabildiği korkunç boyutlar göz önüne getirilebilir. Rüşvetle ilgili diğer örnekler ve konunun geniş incelemesi için bkz. Mumcu, *a.g.e.*, s. 83-162.

(101) *Padişahıma ve devleti aliyyelerine sadakatten ayrılmayacağıma ve her nasıl nam ve tevil ile olursa olsun rüşvet almayacağıma ve padişahımın ruhsatı seniyyesile kabulü mücaz olan hedayayı resmiyeden başka memnu olan hediyeyi kabul etmeyeceğime ve emvali miriyyeyi irtikap ve telef etmeyüp hiç kimseye ettirmeyeceğime (...)*" (Karal, *a.g.e.*, s. 118) İstanbul dışındaki imparatorluk memurları rüşvet almayacaklarına dair yemini halkın önünde ve toplu hâlde etmişlerdir (Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. VI, s. 276).

(102) Karal, *a.g.e.*, s. 277-278.

Rüşvetin yaygınlaşmasının bir sebebi de, ilmiye sınıfının eski yapısını kaybetmesidir. Medrese disiplini bozulmuş, müderrisliğe girmek için gereken icazetin para ile satın alınmasına başlanmıştır. Artık, bir müderrislik payesinden diğerine geçmek için aranan şey bilgiden çok hatır ve gönül ilişkileri olmuştur. Nüfuzlu devlet adamları, liyakatsiz çocuklarını usul ve kuralları hiçe sayarak müderrisliklere geçirmeye başlarlar. Müderrislikte bilgi ve fazilet aranmayınca, müderrisler medreselere gitmez olurlar. İlmiyedeki bozukluk kadıları da etkilediğinden, aynı şekilde kadılar da memuriyet yerlerine gitmemekte, kendileri yerine ehliyetsiz vekiller yollamaktaydılar. Usulsüzlük usul olunca, naip adı verilen vekiller de parayla elde ettikleri bu memuriyetleri kullanarak halkı soymaya başlamışlardı(103). Adaletin yerine getirilmesine memur oldukları için, kadıların rüşvetçiliği diğer bütün memurlarınkinden daha yıkıcı olmuştu(104). Merkezî otoritenin zaafa uğraması, eyaletlerde idarecilerin başıboş ve kanunsuz hareket etmelerine yol açmış; özellikle kasaba ve köylerde gezen kadı ve naiplerin yerel idarecilerle birlik olarak akıl almaz yöntemlerle halkı soyup ona zulmetmeleri(105), halkın devlet otoritesinden ve onun temsilcisi olan memurdan nefret eder hâle gelmesine sebep olmuştu(106).

---

(103) Hatta, kadı vekilliği olan bu naipliklerin bile açık arttırmayla satılması ya da kiralanması söz konusu olabiliyordu (Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı,* çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 88).

(104) Karal, *a.g.e.,* s. 141-142. III. Mehmet'in acı acı şikâyet ettiği üzere "*Dünyada sözü doğru, hak tanır bir adam*" kalmamıştır. "*Şeyhulislâm Bostanzâde Efendi'ye iltifat eyledim; derhal bir cahil kardeşini Rumeli kazaskeri yaptı ve yine bir cahil gence Selânik kadılığını rica eyledi. Sonra babamın hocası Sadeddin'de doğruluk ve hak bilirlik ümit eyledim, derhal o da bir genç oğlunu Anadolu Kazaskerliğine ve birini de Edirne kadılığına arzedip mevali ve ulema arasında beni bednam ve kendisini rüsvây eyledi.*" (Uzunçarşılı, *a.g.e.,* s. 124)

(105) Uzunçarşılı, *a.g.e.,* s. 121. Uzun bir tarihsel dönemde kadıların yaptıkları yolsuzluk ve haksızlıklar hakkında şifahi bir edebiyat doğmasını bu noktada aramak doğru olur.

(106) Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. VII, s. 159. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir mebusun jandarma hakkında söylediği "*ikrah-ı millî*" tabiri (Rıdvan Akın, *TBMM Devleti,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 280), halkın yüzlerce yıldır yaka silktiği acımasız, rüşvetçi ve soyguncu kadılarla vergi memurlarının temsil ettiği devlet otoritesinin başka bir görüntüsüdür.

Rüşvetin yanında devlet malının ve makamın şahsi çıkarlar için kullanılması da bürokrasinin bütün kademeleri için söz konusu olmuştur. Mesela ilmiye sınıfının dürüst kalabilmiş mensuplarından biri, verdiği bir vaaz sırasında kendisini dinleyen bütün devlet erkânı önünde, Evkaf Nazırın'ın hırsızlığından açık açık şikâyetçi olurken(107), 1850 yılına ait bir belgede, halktan toplanan vergiyi merkeze göndermeyip ticaret yapan resmî görevlilerin varlığından bahsedilir(108). İdaredeki genel bozulmadan ordu da payını almıştır. 1856 yılında Kırım Savaşı münasebetiyle hazırlanan bir raporda yolsuzluğun ordu bürokrasisini ne hâle koyduğu ortaya serilir(109). Öte yandan, bazı paşalar ordu hakkında bilmeleri gereken en temel şeyi, asker sayısını bile yanlış bilmektedirler. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı başlarken, Osmanlı ordusunun durumunu incelemek için II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulan özel bir mecliste, Midhat Paşa asker sayısını 650.000 olarak gösterdiği hâlde aynı mecliste bulunan başka paşalar 700.000 olduğunu söylerler. Hâlbuki savaştan önceleri bildirilen sayı 300.000'dir. En sonunda, savaş ilan edilince kuvvetlerin bir listesi yapılabilir, çıkan rakam 490.000'dir(110).

Daha alt kademedeki memurlara kötü örnek olan yüksek bü-

---

(107) Karal, *a.g.e.*, s. 277.

(108) Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 28.

(109) *Subayların çoğu komutanlığa lâyık değildir. Öteden beri alıştıkları için sarhoşturlar ve askerin parasını çalmaktan başka bir şey düşünmezler. Müşir, irtikâpta ve ihtilâsta, diğerlerine örnek oluyor. Paşalar, miralaylar, muhasebe memurlariyle ortak olduklarından, ihtilâs mahsullerini bunlarla taksim ettiklerinden İstanbul'a gönderilen evrak ve cetvellerde büyük sahtekârlıklar vardır. Hükûmet 33.000 kişi hesabiyle tayinat veriyor. Hâlbuki silâh altında ancak 17.500 asker vardır. Başı bozukların maaş ve tayinatı, bu nevi askerin intizamsızlığından dolayı Müşir ile bu çeteler reisleri için gayet geniş bir ihtilâs kaynağıdır. Kâğıt üzerinde 3.500 kişi görüldüğü hâlde bu reislerin emri altında ancak 800 başıbozuk vardır. Müşir en ufak istifadeleri bile kaçırmıyor. Geçen kış mevsiminde hastahanelerde ölen 12.000 askerin eşyasını sattırdı. Orduya tahsis edilen para kısmen nakit kısmen de kâğıt olarak geldiğinden Müşir nakti kendisi için saklayıp kaime ile tediyatta bulunuyor ki bu yüzden de takriben yüzde yirmi nisbetinde zarar hasıl oluyor.*" (Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 167)

(110) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 43.

rokratlar, devletin en refahlı grubunu temsil etmekteydiler. Alınan dış borçlar sarayın sefahatine gittiği kadar nazırların yüksek maaşlarını karşılamak için de kullanılıyordu. Sultan Abdülaziz zamanında sarayla lüks yarışına giren devlet erkânının göğüslerinde taşıdıkları nişanlar bile bu borçlarla alınmıştı (111). Sadrazam ile vekiller yalı, köşk ve konaklar yaptırmakta, gücü yetmeyenlere de padişah yaptırıp hediye etmekteydi. Bu israfa gerekçe olarak da devletin şeref ve itibarının korunması gösteriliyordu. Unutulan şey ise bu şeref ve itibarın yabancılardan alınan borçla korunduğu idi. Devletin zirvesindeki bütün bu şatafata karşılık halkın durumu perişandı. İdarecilerle halk arasındaki bu maddi uçurumu Ziya Paşa çok çarpıcı bir şekilde anlatır:

"*Askerin tahsisatı on beş-yirmi ve diğer memurların maaşları sekiz-on ay bir gecikme ile veriliyordu. Askerler, bazı yerlerde miyad üzere elbise bulamayıp kışta kar yağarken beyaz pantolon ile nöbet mahallinde donmakta ve çok kere aç ve çıplak kalmakta olduklarından içlerinden gizli gizli avuç açıp dilenenler ve hırsızlık ve yol kesicilik edenler bulunur, ehil ve ayal sahibi devlet memurları için maaşsız geçinmek mümkün olamayıp nice namus sahibi olan adamlar kendilerine yakışmıyacak hareketlerde bulunmaya mecbur oldular. Ordu mevkilerinde ve muharebelerde bulunan zabitlerin İstanbul'daki hanelerine havale ettikleri beşer onar kuruş maaşlar ve yaptırılmakta olan resmî binalar tahsisatı vakt ü zamaniyle verilmediğinden nizamiye ve tersane hazinelerinde kadın ve çoluk çocuk ve ırgat ve rençper arbedesinden geçilmez ve birtakım dul ve kimsesiz kadınların geçinmek için para vermek suretiyle aldıkları sehimlerin ve hazinenin istiane eylediği emval-i eytamın faizleri ve beşer onar kuruş aceze ve fukara maaşları ay başlarında verilememekle maliye hazinesi avlusunda hergün birkaç bin kadın ve çocuk ve fukara toplanarak çıkışırlar ve maliye nazırının yüzüne karşı ağızlarına gelen küfürleri söylerler ve kalabalıktan kol kırılır, göz çıkar, gebe kadınlar çocuk düşürür ve maliye nazırının odası karakol altında muhafaza edilir ve canı yanıp çok gürültü çıkaran kadınlar imam evlerine ve erkekler zaptiye hapishanesine gönderilir ve ekseriya mali-*

(111) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 238-240.

ye nazırı gizli merdivenden inip arka kapıdan arabasına biner ve savuşur."(112)

Devlet dairelerinde görevli olan memurlar hakkında da yaygın şikâyetler vardır. Bu yüzden Tanzimat'la birlikte memurların dairelerdeki çalışma sistemlerini disiplin altına almak amacıyla bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Zorunlu çalışma saatlerinin, Ramazan ayı hariç, bazen dört saate kadar düştüğü görüldüğü gibi, İstanbul'un uzak mekânlarında yaşayan memurların işe geç gelip erken ayrılma yetkileri vardı. Herkesin haftada bir gün veya belli zamanlarda ve belli dairelerde daha fazla izin kullanma hakkı bulunuyordu. 1842'de haftalık izin günü perşembeden cumaya aktarıldı. Çünkü birçok kimse her iki günü de tatil ediyordu. Sonraki yıllarda yine birçok memur pazar gününü de tatille geçirmeye başlayınca, bunu yasaklamak için özel bir ferman yayımlandı. Fermanlarda görülen en yaygın şikâyetler, memurların işe geç gelip erken ayrılmaları, geçerli özür olmaksızın işe gelmemeleri ve işlerin yapılmasında gösterdikleri yavaşlıkla ilgiliydi ve bu sıkıntıları gidermek amacıyla, sadece mesai bitiminde yapılacak işleri kalmayan kâtiplerin daireyi terk edebilecekleri şartını içeren emirler yayımlanmıştı (113).

---

(112) Karal, *a.g.e.*, s. 279-280. Devletin zirvesindeki idarecilerle halk arasındaki uçurum hakkında Erol Güngör şunları söyler: "*Kuvvetli bir merkezî otoriteye dayanan idareler kısa bir süre çok başarılı olsa bile uzun vadede yozlaşmaya mahkûmdur, çünkü halkın idarecileri halka değil merkezdeki yüksek makamlara karşı sorumludurlar. Bu ise dolaylı bir sorumluluktur ve merkezdekilerin taşra yöneticileri veya alt kademedekiler tarafından aldatılması çok kolaydır. Büyük imparatorlukların yıkılma çağında, merkezdeki ihtişam ve kudrete rağmen, taşranın sefil ve yoksul kalmasının sebebi budur.*" (Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 184) Diğer taraftan, Sabri Ülgener lüks yaşama ihtirasına "*Bol, ferah ve gösterişli hayat üst tabakanın, nerede olursa olsun, vazgeçilmez vasıflarındandır; zaten alttan üste çıkma veya üsttekilere intisap etmenin câzip tarafı ve hedefi de buradadır. Hadsiz hesapsız harcamak, etrafındaki halkayı ihsan ve atiyye ile kendine biraz daha bendetmek, zevk ve sefa içinde ömür sürmek vs...*" diyerek işaret eder (Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981, s. 102). Makam, mevki, soyluluk vb. heveslerin bizim tarihimizde aldığı şekiller hakkında yazarın önemli bir tahlili için bk. *a.g.e.*, s. 109-115.

(113) Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 163. Mesela, 1823 yılında Divan-ı Hümayun ve Amedî kalemlerinde çalışan kâtiplerin dörtte biri işe hiç gitmemektedir. "*Hizmet gayelerinin yıkımı*" olarak adlan-

Birçok memur kendi işleriyle uğraşmak yerine, iş icabı daireye gelmiş olan insanlarla dışarıda gezinmek, bir köşede önemsiz işler yapmak, ilgisini işi yerine edebiyat ve tasavvuf alanlarına yöneltmek, kişisel ekonomik çıkarlarıyla ilgilenmek, hatta eski kayıt defterlerinden süslü etiketleri kesip harflerle süslemeye varana kadar, disiplinle bağdaşmayacak şeylerle uğraşıyordu. Resmî daireler ise zamanın çoğunda çıraklar, kâtipler, müfettişler ve daire şeflerine ek olarak, içlerinde dilenciler ve seyyar satıcıların bile bulunduğu çeşitli tipten insanlarla dolu olurdu. Sağda solda ayakta duran uşaklar, ziyaretçiler, bir bahşiş karşılığında ziyaretçinin gideceği yeri gösteren kapıcı, haberciler, muhafızlar ve sayısız fincan kahve ile bardak bardak çay getiren hizmetçiler, iltimas ve tayin işleri ya da kâtiplere danışmak için gelenlerle birlikte kalemler, görünüşte çok renkli; ancak devlet ciddiyeti ve düzeni açısından içler acısı bir durum arz ediyordu(114).

Bunlara ek olarak, devlet bürokrasisinin istikrarsızlık gibi bir sorunu da vardır. Mesela Sultan Abdülmecid'in yirmi yıllık saltanatında yirmi iki(115), Sultan Abdülaziz'in tahtta bulunduğu on beş yıllık sürede ise on altı sadrazam görev yapmıştır. Bu durum, hem gereği gibi hizmeti önlemiş hem de yönetimde devamlı bunalımlara yol açmıştır(116). Devlet kademelerindeki bu sürekli azil ve tayinler sadece sadrazamlıkla sınırlı değildir. Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Âli Paşa'nın zamanında Alman kökenli bir yerel memur, Ramazan ayının memur değiştirme ayı olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "*Buradaki valileri bizim evde gömlek değiştirdiğimiz gibi değiştiriyorlar*"(117). Memurların atanmaları, terfileri, görev ve sorumlulukları gibi hususlar sağlam esaslara dayanmadığı için azilde olduğu kadar atanmalarda da keyfî uygulamalara

---

dırılan tüm bu olumsuzlukları gidermek için çıkarılan fermanlarda önceleri görevleri karşılığında memurlara bol maaş verildiği hatırlatılırken, sonraları mali durumun bozukluğu sebebiyle, görevin önemi, haysiyet ve namus-ı kitâbet gibi daha çok manevi değeri olan kavramlara dayanılmıştır (Findley, *a.g.e.*, s. 85).

(114) Findley, *a.g.e.*, s. 85. Findley'in tasvir ettiği bu türden manzaralar, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, *Miskinler Tekkesi* gibi romanlarda aynıyla görülecektir.

(115) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 106.

(116) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 122.

(117) Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I*, s. 186.

rastlanmaktadır ve bunlar devletin bünyesinde derin yaralar açmaktadır. Kırım Savaşı'nda, Sinop'ta gerçekleşen Rus donanmasının baskını sırasında gemilerini bırakıp kaçan kaptanlar hiçbir maaş kesintisi olmaksızın bir süre dinlendirildikten sonra yeniden görevlerinin başına dönerler. Bombardıman sırasında şehirden kaçan vali ise daha önemli bir yere tayin edilir(118).

Bir başka sıkıntı, 1880 Mülkiye Tekaüd Kararnamesi'nin "*Bir memurun talep ve dilekçesi olmadan veya memurun görevini yapamayacak derecede alil ve hasta olduğu sabit olmadıkça emekli olunamaz.*" hükmünün çalışamaz durumdaki memurların görevlerine son verilmesini engellemesidir(119). Kadroların şişmesine ve dairelerdeki iş düzeninin iyice aksamasına yol açan bu süresiz çalışma hayatı, memurlar arasında da bazı çekişmelere yol açmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın hatıralarında bunu şöyle dile getirir:

> "*Dairenin en büyük olaylarından biri de memur açığı olmasıydı. Maarif yazı işleri dairesinden birinin yükselerek bir tarafa gitmesi olasılığı çok seyrek gerçekleştiği için bir memurluk açığının bulunuşu ancak yaşlılardan birinin öbür dünyaya gitmesiyle olabilirdi. Kalemde çok yıllanmış yaşlıların ölmemesi, onlar için sanki bir kabahat sayılırdı.*
>
> *Ne kadar da çok yaşıyor diye bazılarına kızdıklarını hatırlarım. Bunlardan birinin ağırca hastalandığı duyulunca dairede fısıltılar, dertleşmeler ve kıpraşmalar başlardı. Artık kapı kapı dolaşarak etek öpmek, kayırmalar sağlamak sırası gelirdi. Dairedeki kâtipler arasında hiçbir zaman dostluk duygusu sürmezdi. Özellikle böyle bunalım zamanlarında herkes birbirine düşman kesilirdi. Kim bilir belki öteki, daha güçlü bir yerden bir kayırılma bulacak, açık memurluktan kendisine daha büyük bir pay koparacaktı. Sonunda adamcağız ölür, büyük üzüntüyle cenazesine gidilir ve bu boşluk sonucunda aylığın arkada kalanlara nasıl dağıtıldığının öğrenilmesi için çabucak daireye koşulurdu.*"(120)

---

(118) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 235.

(119) Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, s. 300.

(120) Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 74.

Fakat yönetimin genel bozukluğuna rağmen, çok dürüst ve çalışkan Osmanlı idarecileri de elbette vardır. Tuna valiliği sırasında rüşvet ve zimmete para geçirme olaylarını epeyce azaltan ve çevresine topladığı memurları yetenekleri doğrultusunda çalıştırabilen(121), Bağdat valiliği sırasında *"Ana karnından böyle bir adam çıkmaz."* şeklinde övülecek kadar hizmetleri olan Midhat Paşa(122) önemli bir örnektir.

Birçok tarafıyla Cumhuriyet'e naklolan Osmanlı bürokratik zihniyetinin buraya kadar özetlemeye çalıştığımız sorunlarından başka, bunlardan birçoğunun temelinde yattığı için, son olarak temas edilmesi gereken önemli ve aydınlatıcı bir husus vardır. Bürokrasiyi, sahip olduğu anlayış yüzünden, bizatihi sorun hâline getiren bu esaslı meseleye Hilmi Ziya Ülken, yenileşme hareketlerinden bahisle şöyle dikkat çeker:

"Reformcular batılı âlimleri getirterek batı ilmini araştırma metodlarıyla birlikte memlekete yerleştirmeyi düşünürlerken önlerine hep şu iki engel çıkmaktaydı. 1) Modern araştırmayı hatta öğretimi, din için tehlikeli sayan fanatik-skolastik zihniyet; 2) Modern araştırmanın derin köklerine kadar inmeye sabredemeyen ve her şeyden önce, gücünün ihtiyacına cevap vermek isteyen idareci (Bürokratik) zihniyet. Birincisiyle savaş kolay olmadı. Fakat o nisbeten yenildi, geriledi. Hatta modern zihniyet, 19. yüzyılın son yıllarından beri eski 'medrese'nin içerisine bile kısmen sokuldu. Fakat ikincisiyle savaş çok daha güçlü oldu ve bugüne kadar gerçek ilim zihniyetinin yerleşmesine asıl engel olan bu ikincisi oldu. Padişahın 'orduyu ıslah etmek' tasalarından başlayarak, son günlerin maarifi düzeltmek, ekonomik plan kurmak tasalarına varıncaya kadar her devrin idareci zihniyeti, 'gündelik' işlerin içinde o kadar bunalmış bulunuyordu ki, iktidarı kötüye kullanarak, bilmeden ilim işlerine de karıştığı için gerçek ilim öğretimi ve araştırmasının yerleşmesine türlü şartlarda engel oldu."(123)

---

(121) Davison, *a.g.e.*, s. 174-175.

(122) Davison, *a.g.e.*, s. 182.

(123) Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 35.

C. CUMHURİYET BÜROKRASİSİ

Osmanlı askerî ve mülki bürokrasisinin doğal mirasçısı olan TBMM, İstiklal Savaşı bitince İstanbul'daki bürokrasiyi de devralır ve böylece başlangıç itibarıyla Cumhuriyet'in bürokratik kadrosu belli olur(124). Ancak İstanbul memurları ile Ankara arasında uzun sürecek bir soğukluk başlar. İstiklal Savaşı'nın duygu yoğunluğu içinde, TBMM'nin bazı üyeleri açıktan açığa İstanbul memurlarına karşı tavır alırlar. Bu memurlardan kökeni Manastır olanların Sırp hükûmetine, İşkodra olanların Arnavut hükûmetine müracaat etmelerini söyleyen mebuslar çıkar(125). Buna karşılık Bâbıâli bürokratları da, aynı yabancı elçilikler gibi, İstanbul'dan Ankara'ya gelmek konusunda bile isteksizlerdir. Hâl böyle olunca ikili bir görünüm doğacak ve devlet kadrosu bir yanda reformlardan yana milliyetçi genç memurları, diğer yanda reform karşıtı Bâbıâli bürokratlarını barındıran bir yapı arz edecektir(126). İstanbul memurlarının siyasal sadakatleri hakkındaki kuşkular 1930'lu yıllara kadar devam eder(127).

---

(124) Akın, *TBMM Devleti*, s. 26. "*Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bürokratik bir yapı, personel ve tutum ve davranış bütünü devralmıştır.*" (Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, s. 30)

(125) Akın, *a.g.e.*, s. 238.

(126) Heper, *a.g.e.*, s. 103.

(127) Falih Rıfkı Atay, işe alınmayan eski bir Dışişleri memurunun şikâyetleri üzerine, Ankara Hükûmeti'nin de düşüncelerini yansıtan şu sözleri sarf etmiştir: "*İsmet Paşa, Babıâli insanlarının hiçbir hakkı mektesebini tanımamakta haklıdır. Fakat bir ikinci vazifesi de şudur ki hariciye mesleğini ecnebi muhitin zehirli havasıyla ifsat etmeyecektir... Onun hariciyeye göndereceği memurlar zabitleri, askerleri gibi bu vatanın öz çocukları olmalıdır. Ankara'da 3 gün bile staja tahammül edemeyen züppeler değil... Bütün müesseselerimizde, ecnebiperestlikten halk lehçesindeki ismiyle züppeden ve züppelikten kurtulmaya mecburuz... Biz hariciye memurlarımızda Avrupa'ya gitme isteği değil meslek aşkı isteriz ve bu memurlar hatta Ankara'da çalışmayı tercih etmelidirler... Milliyetperverler, ihtilâl senelerinde harbden başka her biri birbirinden güç siyasi davaları da halletmek zorunda kaldılar ve o vakit siyasilerimiz içlerinde iman ve Ankara'da otel olmadığı için istirahatte idiler... İhtilal, vatanı askerle müdafaa etmek için nasıl Babıâli ananelerinden kurtulmuş bir zihniyetle hareket ettiyse siyaset için de öyle olmuştur. ve yeni devletin siyasi faaliyetine de ancak o ruh hâkim olmalıdır. Bâbıâli hiçbir yerde işimize yaramaz: ne içerde ne dışarda...*" (Heper, *a.g.e.*, s. 104)

Tek Parti yıllarında bürokrasiye biçilen temel rol, devrimci ilkeleri toplumda yerleştirmektir. Fakat bu amacı gerçekleştirmek için eldeki askerî bürokrasi ile parti bürokrasisi uygun görülmez. Yeni bir bürokratik kadronun kuruluşu yönünde adımlar atılır. 1933'te yapılan üniversite reformunu yeterli görmeyen Cumhuriyet hükûmeti, yüksek öğretim kurumlarının Ankara'da bulunmasını, yeni devlet felsefesini öğrencilere telkin etmek bakımından önemli sayar ve 1937'de Harbiye ile Mülkiye Ankara'ya nakledilir. Mülkiye ile birlikte, yeni açılmış bulunan Hukuk Mektebi, sivil bürokrasinin bütün ihtiyacını karşılayan okullar olmuştur(128).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bürokrasi, devlet işlevlerinin düzen ve asayişle beraber maliye, dış işleri ve adliye gibi klasik işlevlerle sınırlı kalması sebebiyle sayısal bakımdan küçük bir düzeydedir. Ancak, ülkenin geriliği birçok temel hizmet ve işlevin kamu eliyle gerçekleştirilmesini zorunlu kılınca bürokrasi hızla genişlemiştir ve orta tabakalar için devletin neredeyse tek işveren olması da bürokrat sayısını arttırmıştır(129).

1923-1950 arası tek parti yönetimi sırasında Cumhuriyet bürokrasisinin çok belirleyici birkaç niteliği ile karşılaşılmaktadır. Yönetim kademesinin, yukarıda söylenen ve Cumhuriyet'in başta gelen önceliği olan beklentiyi gerçekleştirebilmesi için mutlak şekilde egemen olması gerektiği açıktır. Dolayısıyla ilk olarak, Cumhuriyet bürokrasisinin tek parti yönetimiyle bütünleşen otoriter bir yapıya sahip olduğu söylenebilir(130). Bu yapının fikrî temellerini –daha önce ifade edildiği gibi– Jön Türk hareketinin doğuşuna, hatta 1876 Kanun-ı Esasi'sinin kabulüyle ilgili tartışmalara kadar çıkarabiliriz. Esas olarak, İttihat ve Terakki zamanında benimsenen "*aydınlıkçı mutlakiyet*" düşüncesinde, Cumhuriyet Dönemindeki söz konusu otoriter anlayışın tohumlarını bulmak mümkündür (131). Cumhuriyet aydınları "Halka rağmen halk için" sloganıyla da ifade edilen bu düşüncenin sözcülüğünü üstlenirler. Mesela Yakup

---

(128) Heper, *a.g.e.*, s. 105-106.

(129) Gencay Şaylan, "Cumhuriyet Bürokrasisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 299.

(130) Metin Heper, Cumhuriyet Dönemindeki bürokratik kurumlaşmanın, tıpkı Osmanlı zamanında olduğu gibi, emredici olduğuna dikkat çeker. Bu noktadaki değişiklik, siyasal felsefenin, yani emredici ilkelerin İslâm yerine yoğun bir milliyetçilikten alınması olmuştur (Heper, *a.g.e.*, s. 18).

(131) Heper, *a.g.e.*, s. 87. Atatürk'ün yakın çevresinin genellikle İttihat ve Terakki döneminin askerî bürokrasisinden gelmiş olması, bu anlayışın be-

Kadri, "*Hürriyet İnkılâpçının Malıdır*" başlıklı bir yazı yazar ve "*İnkılâp devirlerinde hürriyet yalnız inkılapçılar içindir.*" tezini savunur. Daha ileri giden Ali Naci, "*Hürriyet değil, faşizm gibi bir idare istiyoruz.*" der ve düşüncesini bir dizi yazıyla açıklar:

> "*Halkın istediği hürriyet değil, refahtır. Refahı getirecek olan çalışmadır ve çalışmak için huzur ve nizam lâzımdır. Bunun içindir ki, biz faşizm gibi bir idare istiyoruz. (...) Biz İstiklâl Mahkemesi istemiyoruz. Ondan daha kuvvetli bir şey, yeni bir sistem, anarşiye karşı 50 senelik bir zaptürapt idaresi istiyoruz.*"(132)

Yakup Kadri ile birlikte *Kadro* hareketi içinde yer alan Şevket Süreyya Aydemir de aynı mesele hakkında şunları söyler:

> "*Nice tereddütler, nice iç burkuntuları yaşadım. Evet, Türkiye'de başka bir devlet kurulmalıydı. Belki gene halka rağmen, ama halk için bir devlet. Belki güdümlü bir demokrasi. Artık devlet imam ve millet cemaat olmalıydı. Bu imamın da cemaate vereceği her hâlde bir şeyler vardı.*"(133)

İkinci bir husus, bürokratik elitin siyasallaşması meselesidir. Özellikle 1930'lara doğru bürokrasinin siyasallaşması daha da hızlanmıştır ve giderek bütün devlet mekanizmasının bürokratlaştırıldığı bir döneme girilmiştir. Önceleri parti bürokrasisi sivil bürokrasiden daha etkilidir, mesela CHP'nin 1927 kongresinde köy muhtarından değişik görevlerdeki bürokratlara kadar her türlü atamanın parti müfettişlerinin onayından sonra yapılmasına karar verilmiştir. 1930'ların sonunda ise siyasetle bürokrasi iyice iç içe girmiş ve valiler mahallî parti örgütlerinin başına geçirilmişlerdir(134).

---

nimsenmesinde çok etkilidir. Bu dönemin bürokrasisindeki otoriter tutumla ilgili olarak ayrıca bk. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 82-84.

(132) Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması,* Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 275-276.

(133) Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 401.

(134) Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği,* s. 108-115. 1943'te Meclise seçilen 453 milletvekilinden 127'sinin değişik çeşitten devlet memuru, 67'sinin asker, 59'unun öğretmen, 89'unun hukukçu; geri kalanların ise tüccar, çiftçi, bankacı ve sanayici olması (Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* s. 467) bu konuda sağlam bir fikir verebilir.

Unutulmaması gereken bir konu da, devrimin ideolojisini savunup yaymakla görevli bir "adanmış" idealistler grubunun varlığıdır. Bizde bu görevi üstlenenler de genellikle memurlar olmuştur. Halkla yakın temas hâlindeki öğretmenler, doktorlar, mülki ve askerî memurlar, aydın sıfatıyla Cumhuriyet esaslarının geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında öncü rolü oynamışlardır(135). Bunların arasında köy öğretmenliğine verilen önemi özellikle belirtmek gerekir. Köy kalkınmasını sağlayacak temel hizmet alanlarından biri sayılan köy öğretmenliğinden Cumhuriyet'in büyük beklentileri olmuştur. Öğretmenin "*yalnız çocukların değil, bütün köyün öğretmeni olduğu*'(136) düşüncesi bile başlı başına bir programdır. Şükufe Nihal, *Domaniç Dağlarının Yolcusu* adlı eserinde, öğretmensizlikten şikâyet eden köylüleri dinledikten sonra aynı düşünceyi şu şekilde ifade eder:

> "*Köye gidenler orasını beğenmiyorlarmış!*
> *Ne demeli? Her insandan, buralardaki geri hayat şartlarına katlanacak kadar üstün bir ülkü beklemeğe hakkımız yok! Öğretmeni oraya bağlayabilmek için, hiç olmazsa ona bazı imtiyazlar vermeli. Meselâ, köyde geçinme şartlarının daha ucuz olmasına bakmıyarak, maaşı çoğaltmalı. Böylece, köyde çalışmak; istikbal temin etmek üzere öğretmen için belki biraz çekici olabilir.*
> *Köyü sevimli yapmakta, köy sevgisini, ülküsünü aşılamakta, gençliğin terbiyesini üzerlerine alanların ne büyük rolü, önemi vardır. Onlar gençliğe, mektep sıralarında iken yurt için fedakârlık zevkini öğretmeli. Hele köyden gelip şehirde okuduktan sonra tekrar köye dönmek istemiyenleri bu (büyük şehir) hastalığından korumak için, onlara kendi doğup büyüdükleri yeri yükseltmek zevkini, gururunu aşılamalıdır.*

---

(135) "*O dönemde, başta öğretmenler olmak üzere, yöneticilerin, doktor, eczacı, mühendis gibi teknik elemanların şair ve yazarların, meydanlarda, halkevleri salonlarında, yerel gazete ve dergilerde, söylevleriyle, yazılarıyla, ateşli devrim savunucuları olarak ortaya atıldıklarına birinci elden tanıklık edebilirim.*" (Erhan Bener, *Bürokratlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 12.)

(136) Halil Fikret Kanat, "Köy Okulu ve Köy Öğretmeni", *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, C. II, hzl. Mehmet Kaplan vd., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 589.

(...) köylüye kendini sevdirerek, inandırarak köyün hocası, doktoru, belediyesi, her şeyi olmak mümkündür."[137]

Ayrıca rejimin yerleşmesi geleneksel ideolojinin değişmesine bağlı olduğundan, devletin yeni cumhuriyetçi anlayışının köydeki temsilcisi olan öğretmen, eğitimcilik görevinin yanında siyasi bir çerçeve içine de girmiştir[138].

Türkiye'de bürokrasinin altın dönemi olarak adlandırılan 1923-1950 yılları arasında Cumhuriyet'i kuran siyasi kadrolarla bürokratlar arasındaki yakın ilişki, onlara hayli yüksek bir toplumsal mevki, itibar ve refah sağlamıştır[139]. Fakat, memurların çoğunun maaşı acınacak derecede yetersizdir. Buna bir de Batılı toplum imajının gereklerinden sayılan giyim kuşam standartına uyma ihtiyacı eklenince zaten sıkıntı içindeki Türk memuru yeni mali yüklerle karşılaşır[140]. Öte yandan, artık gelişmekte olan bir tüccar kesim vardır ve bunlar da memurların konumlarını olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır[141]. 1950'lere doğru genel olarak bürokratların sayısı hızla artarken gelir seviyeleri de aynı hızla düşmektedir [142]. Lewis'in ifadesiyle "*Devlet memuriyeti, orta öğrenimli her*

---

(137) Şükufe Nihal, *Domaniç Dağlarının Yolcusu,* Gavsi Ozansoy Basımevi, İstanbul,1946, s. 51-52.

(138) Murat Belge, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 126.

(139) Şaylan, "Cumhuriyet Bürokrasisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C. 2, s. 300.

(140) Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* s. 372.

(141) Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki yıllarda zenginleşmesine izin verilen tüccar sınıfı, "*1920'lerde devlet memurlarıyla hiçbir siyasî ve kültürel çatışmaya girmedi, minnetini dile getirmekle yetindi ve çekingenlikle parasal kazanç getirecek talepler arasıra ileri sürdü. (...) Bu acz burjuvazinin sayıca azlığına, kritik bir niceliğe ulaşamamasına bağlanabilirse de, aynı zamanda Osmanlı tüccarlarının Saray karşısındaki boynu bükük konumunu hatırlatmaktadır.*" (Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* s. 69-70) Fakat II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru devletçi ideolojinin devamı düşüncesine karşı çıkan ve siyasi ittifakı sona erdirmenin gerekli olduğuna inanan "*Burjuvazi, siyasi güdümlü birikim yoluyla yeterli güç topladıktan ve savaş dönemi vurgunlarıyla saflarını güçlendirdikten sonra, kendisini ideoloji düzeyinde bürokrasiden ayırt edebilecek güçte buldu.*" (Keyder, *a.g.e.,* s. 95-97) Bunun bilinen sonucu, "*Toplumun büyük bir kesimi*"nin "*burjuvaziyle ortak bir cephe*" (Keyder, *a.g.e.,* s. 101) kurduğu 1950 seçimleridir.

(142) Şaylan, *a.g.m.,* s. 300.

Türk'ün artık en büyük rüyası olmaktan çıktığı gibi, gelinlik kızları olan bir Türk baba için de genç bir memur en aranan damat değildi.'[143] Cumhuriyet sonrasında yazılan ve iş adamı karakterleriyle dolu olan bazı romanlar, bu toplumsal gelişmenin etkilerini taşır[144].

Ne yazık ki, rüşvet ve yolsuzluk yeni dönemde de engellenememiş, Cumhuriyet ideallerine bağlı bir memur kitlesi olduğu hâlde, bu eski hastalıklarımız daha ilk yıllarda nüksetmiştir. Özellikle "*devlet yardımıyla özel girişimi zengin etme*" çabalarının yol açtığı yolsuzluklara karşı bazı yasal önlemler alınmakla birlikte, "*dönemin bu olayları teşvik eden değilse bile, kolaylaştıran birtakım özellikleri olduğu için*" bunlarla mücadelede başarısız olunmuştur[145]. Rüşvet, elbette yalnızca yüksek bürokraside görülmez; yukarıdaki paragrafta maddi zorluklar yaşadığını söylediğimiz Cumhuriyet memurlarından bazıları da kendi ölçülerinde rüşvet almaktadır[146].

---

(143) Lewis, *a.g.e.*, s. 467.

(144) Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Yıldız Yağmuru* (Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1936) adlı romanında Ziya adlı karakter, "*iktisat sahasındaki şöhreti göze çarpan, istediği zaman istediği yere geçebileceğine hükmolunan*" bir gençtir (s. 49). Aynı şekilde, Burhan Cahit Morkaya'nın daha ilerde inceleyeceğimiz romanı *Patron* (Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1935), Suat Rahmi adlı bir Türk gencinin Cumhuriyet'in ilanından sonra girişti̇ği ticaret hayatındaki başarılarını anlatır. Mahmut Yesari'nin eserlerinden *Aşk Yarışı*'nda (Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934) görülen Hikmet ve Kerim Cemil adlı yozlaşmış iş adamı tipleri ve Güzide Sabri'nin *Hicran Gecesi* (Semih Lütfi Matbaa ve Kitabevi, İstanbul 1937) adlı romanındaki Fazıl Şükrü, Celal Fikri gibi karakterler de bunun örnekleri arasında yer alır.

(145) Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 209-210. Aynı yerde, 1923-29 arasında "*siyaseti ticarete alet ederek*" yapılan yolsuzluklardan iki örnek verilmiştir. Bunlardan biri eski Bahriye Nazırı İhsan Bey'in, bakanlığı sırasında Yavuz zırhlısının tamiri için yapılan bir sözleşmede Fransızlar'dan rüşvet almasıdır. Suçluluğu kanıtlanır ve iki yıl hapse mahkûm olur. Diğer örnek ise İstiklal Mahkemesi'nin ünlü isimlerinden Kılıç Ali ve Kel Ali Beylerin dâhil oldukları Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi adıyla yapılan örgütlü bir yolsuzluktur ve cezai kovuşturmaya uğramamıştır.

(146) Erhan Bener, 1950'lerdeki memurların geçim kaynaklarını anlattığı ironik tasnifinde, rüşvetçileri "*Küçük rüşvetlerle geçinenler, büyük rüşvet yiyenler, tarifeli rüşvet yiyenler*" biçiminde sıralar (Bener, *Bürokratlar*, s. 199-201).

Ayrıca devlet dairelerinin Osmanlı zamanındaki meşhur düzensizliğiyle de bazen karşılaşılabilmektedir. Erhan Bener'in hatıralarında naklettiği bir anekdota göre, ekonomik nitelikteki askerî yardımlarla ilgili çok gizli belgelerin Maliye Bakanlığı'nda saklanması gereklidir ve bir kasa istenir ancak gelen kasanın kilidi bozuktur. Kasayı getiren memurun verdiği ibretlik cevap, bir romandan alınmış gibidir:

> "*Siz üzülmeyin beyefendi. Kasa var ya, gerisi önemli değil. O dosyaların bu kasada olduğunu kim bilecek? Bilse bile, bakanlıktan içeri nasıl girecek? İçeri girse, odanızı nereden bulacak? Bulsa, nasıl girecek? Kapınızı kilitlemez misiniz? Kapının kilidini kırmaya kalksa gece bekçisi duyar. Hadi içeri girdi diyelim, kasanın kilidi olmadığını nereden bilecek?*"(147)

Ama aynı Cumhuriyet, 1950'lerin parasıyla milyonlarca lira değerindeki belgeler elinin altında olduğu ve belgeleriçıkar amacıyla kullanabileceği hâlde bunlara dokunmayan ve akşam evine dönerken abone biletini evde unutup yeni bilet alacak parası kalmayan(148); Anadolu'nun bazı şehirlerinde eşrafın karıştığı birtakım kirli işleri canları pahasına ortaya çıkarmaya uğraşan memurlar da(149) yetiştirmiştir. Aynı yazarın sözleriyle, "*Bütün aksaklıklarına karşın, Türkiye'de eğer hâlâ kamu yönetimi ayakta durabiliyorsa, bunu, parasal sıkıntılarını bir Buda rahibi feragatiyle yaşayarak gizlemeye çalışan, merdiven basamakları gibi sırtında yükselen bürokrasinin ve politikanın ağır baskısına karşın görevini dürüstlükle sürdürmeye çabalayan yüz binlerce memura borçlu olduğumuz unutulmamalıdır.*"(150)

---

(147) Bener, *a.g.e.*, s. 260.

(148) Bener, *a.g.e.*, s. 125.

(149) Bener, *a.g.e.*, s. 96.

(150) Bener, *a.g.e.*, s. 201.

I. BÖLÜM

TÜRK ROMANINDA BÜROKRASİ VE MEMURLAR

I. TÜRK ROMANCISI VE BÜROKRAT AYDIN KİMLİĞİ

Türk toplumundaki memur sınıfının ve yönetimle ilgili bir kavram olan bürokrasinin romanlarımızda ele alınış seyrini takip edebilmek ve açık bir biçimde ortaya koyabilmek, sanatçılarımızın söz konusu zümre ve kavramla olan ilişkileri hakkında bazı bilgileri gerektirmektedir. Bu yüzden, klasik edebiyatımızdan Tanzimat Dönemi edebiyatına ve Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen zamanda eser vermiş sanatçıların toplumsal ve mesleki konumlarına bakarak meslekleriyle edebî faaliyetleri arasında süregelen ilişkiyi vurgulamanın, daha sonra bürokrat aydınların devlet ve toplum içindeki konumlarıyla bu iki yapı karşısında nasıl bir tavır aldıklarını görmenin ve son olarak memur tipinin romanlarda sık sık karşımıza çıkmasının sebeplerine temas etmenin, araştırmamızın bu safhası için gerekli temeli sağlayacağını düşünüyoruz.

Carter V. Findley, Osmanlı mülkiye memurları üzerine yaptığı çalışmasında, yenileşme dönemi Osmanlı memurları ile aydın ve edebiyatçıları arasında büyük bir benzerlik bulur. Bu iki sınıf arasındaki çizgi o kadar incedir ki, Mahmut Kemal İnal'ın son dönem Türk şairlerini anlattığı eseri, mülkiye memurları için başlıca kaynaklardan biridir(151). Bu yargıyı romancıları da kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür; çünkü 1950'ye kadar eser veren Türk romancılarının büyük çoğunluğu devlet memurudur. Ayrıca, bu çalışmada eserleri incelenmiş olan elli dört romancının neredeyse ta-

(151) Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 12.

mamının memurluk yaptığı söylenirse sayının yüksekliği konusunda bir fikir verilmiş olur(152).

Aslında bürokrasiyle edebiyat arasındaki bu bağlantının kökleri, Tanzimat'tan daha öncelere uzanır. Bu noktada, klasik edebiyatımızda şairler ve meslekleri üzerine yapılmış bir çalışmaya temas etmek yararlı olacaktır. Divan edebiyatı kaynakları esas alınarak yapılmış söz konusu çalışmadaki tespite göre, tezkirelerde adı geçen Divan şairlerimizin sayısı 3182'dir. Bu sayının %36'sını kadılık, müderrislik, kazaskerlik gibi meslekleri kapsayan ilmiye sınıfına mensup şairler oluşturmaktadır. Defterdar, mektupçu, kâtip, reisülküttap, vezir vs. kalemiye mensuplarının oranı %28'dir. Padişah ve şehzadeler, beylikçi, mabeynci, teşrifatçı, şehnameci vs. saray mensuplarıyla alaybeyi, beylerbeyi, kaptan-ı derya, kolağası gibi seyfiye sınıfı mensuplarının oranı da %5'in üzerindedir. Yine bu incelemeye göre, 3182 şairin %20'sinin meslekleri belli değildir. Dolayısıyla %80 üzerinden yapılacak bir hesapla, Divan şairlerinin neredeyse %70'inin bürokrasinin çeşitli kademelerinde görevli memurlar olduğu ortaya çıkar(153).

Farklı dönemlere ait bu rakamlar ışığında, klasik devirden Cumhuriyet'e kadar geçen zamanda güçlü geleneğinin etkileri süren Osmanlı bürokrasisinin, adeta edebiyatı kendi tekelinde bulundurmak gibi bir başka gelenek kurduğunu söylememek elde değildir. Bürokrasinin edebiyat alanındaki bu üstünlüğü, büyük ölçüde, memurların aldıkları eğitime bağlanmalıdır. Çünkü, Osmanlı memurları kendilerini yetiştiren üç kurumdan –medrese, kalemiye ve Enderun– edebî faaliyet için gerekli zemini kuracak bilgilerle donanmış olarak çıkmaktaydılar(154). Yani Osmanlı memuru, aynı

---

(152) Söz konusu romancıların biyografileri ve memuriyetleri hakkında bk. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi I-II*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I-VIII, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977-1998.

(153) Mustafa İsen, "Tezkirelerin Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Divan Şairlerinin Meslekî Konumları", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, hzl. Mehmet Kalpaklı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 311-313.

(154) Hâric ve Dâhil medreseleri olmak üzere iki büyük kategoriye ayrılmış olan medreselerde öğretilen ilimler güzel yazı ilimleri, sözlü ilimler (Arapça, belagat, nesir, şiir vs.), fikrî ilimler ve ruhânî ilimler olmak üzere dört esas başlıkta toplanır (Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 173-179). Osmanlı medreselerinin müfredatları için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Med-*

zamanda Osmanlı aydını olarak yetiştiriliyordu. Tanzimat'ın getirdiği zihniyetle birlikte eğitim imkânlarının farklılaşması ve Batılı

---

reselerinde İlim, C. 1, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 97-116. İlmiyeden ve Enderun'dan geçişler olmakla birlikte, sivil bürokrasi olan kalemiyede kâtip olabilmek, kalemiyenin geleneğinden yetişmeye bağlıdır. Lonca sistemine çok benzeyen bu gelenekte kaleme çırak olarak girilir ve kitabet usulleri öğrenilir. Kâtiplik için medrese eğitimi gerekli değildir. Ama kâtipler dışarıdan medreselere devam edebilirler. Kâtip adayları için müderrislerin verdikleri dersler, edebî meclisler olarak da işlev görmektedir (Findley, *a.g.e.*, s. 81-84). İlmiyeden kalemiyeye geçebilmek içinse "*fünun-ı kitâbet*" denen eğitimin görülmesi şarttır. Enderun'dan kâtipliğe geçişler ise şiddetli eleştirilere uğramıştır. Çünkü resmî kitabet, bir memurun atanmasından devletin en gizli evraklarına kadar bütün yazışmaları yüklenmiştir, dolayısıyla kâtiplik eğitiminin kalemiyede verilmesi gerekir. Ayrıca Osmanlıların Memlûk, İran ve Anadolu Selçukluları yoluyla aldıkları ciddi ve büyük bir geleneğe bu türlü dışarıdan girişlerin hoş karşılanmayacağı ortadadır.

Kâtipler yazdıkları evrakın türüne göre değişik sınıflara ayrılmışlardır. Genel bir sınıflamaya göre kâtipler beş kısma ayrılır: 1. Kâtibü'l-hatt, 2. Kâtibü'l-lafz, 3. Kâtibü'l-akd, 4. Küttâbü'l-hükm, 5. Kâtibü't-tedbir. Bu kısımların uzmanlıkları birbirinden farklıdır. Mesela kâtibü'l-lafz, inşâ konusunda uzmanlaşır. Mektuplarda kullanmak üzere hitap şekillerini, şiirleri, meselleri bol bol ezberler ve mektuplaşanlar arasındaki mertebeleri, buna uygun unvan ve duaları bilmelidir. Kâtibü'l-hatt ise güzel yazı yazma ve yazı gereçleriyle bunların kullanımı üzerine uzmanlaşır. Öte taraftan kâtibü't-tedbir, bu kâtiplerin hepsinin bilgilerine sahip olmak zorundadır, çünkü siyasi dairelerde çalışmaktadır ve devlet hizmetinde hükümdarın yardımcısı durumundadır. Hâliyle padişahın ilgi gösterdiği şeyleri bilmekle yükümlüdür (Halil İnalcık, "Reis-ül-küttâb" mad., *İA*, C. 9, MEB Yayınevi, İstanbul 1964, s. 676-677).

Enderun'da okuma yazma faaliyetlerinden başka hat, inşâ, hesap, musiki, minyatür, binicilik, silahşörlük, güreş gibi birçok alanda renkli olduğu tahmin edilebilecek bir eğitim verilir. Bu eğitimin amaçlarını, saraydan ayrılmış bir Batılı şöyle özetler: "*Dini bütün, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata âşinâ, namuslu, nefsine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek.*" Buradan yetişenler -yukarıda ifade olunan karşı çıkışa rağmen- kâtip sınıfına girebildikleri gibi, dinî ilimlerde derinleşenlere de ilmiye yolu açıktır (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 85). Enderun, giriş kısmında belirttiğimiz üzere, saray hizmetine ve idari birimlere eleman yetiştirmektedir. Enderun'un farklı bölümlerinden çıkanlar farklı idari ve askerî hizmet hiyerarşilerine girerler (İnalcık, *a.g.e.*, s. 89). İmparatorluğun tarihindeki altmış sadrazamın Enderun'dan yetiştiğini bir kez daha hatırlatalım.

eğitim anlayışının benimsenmeye başlaması da[155] bu durumu esas itibarıyla değiştirmemiştir. Çünkü Tanzimat, her reform hareketinde olduğu gibi, kendi aydınını yaratmış ve bütün bürokratik hiyerarşiyi, reformları uygulamak üzere ona teslim etmek istemiştir. Dolayısıyla, niteliklerinde kimi değişmeler olsa da bürokrat, sanatçı ve aydın kimliklerinin birliği, eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Aynı durumun, söz konusu sebepten ötürü Cumhuriyet'ten sonra da görülmesi normaldir. Murat Belge, Tanzimat'la ortaya çıkan Türk aydınının Cumhuriyet'te de devam eden "*kurumsal niteliği*"ne dikkat çektikten ve Batılı aydının otorite ile mücadele ederek kendisini bulduğunu söyledikten sonra şöyle der:

> "*Osmanlı aydınları otoriteyle bu anlamda bir çelişkiye düşmedikleri gibi, tersine, otoritenin emriyle 'aydınlaştılar'. Aydın olduktan sonra da devlet yapısı içinde yer aldılar. Bu bakımdan istisnalar dışında, 'aydın' kimlikleri ile 'bürokrat' kimlikleri bir arada varoldu.*"[156]

Bu tespit, Osmanlı aydınının devletle hiçbir zaman kavgalı duruma düşmemesinin sebeplerinden birine işaret eder. Yeni Osmanlıların Sultan Abdülaziz zamanında Âli Paşa'nın otoriter yönetimine karşı gelmeleri ya da Ali Suavi olayı gibi bazı örnekler, doğrudan devlete karşı değil, idarecilere karşı girişilmiş hareketlerdir[157]; diğer bir deyişle, Osmanlı aydınının bir otorite kaynağı olarak devletin gerekliliğini sorgulamak gibi anarşist ölçülerde bir meselesi olmamıştır[158]. Daha önemli bir sebep ise tarihi boyunca Türk toplumunun devlet ve düzen fikriyle yoğrulmuş olmasında aranmalıdır.

Devlet kavramı, bizim toplumumuzda diğer milletlerde oldu-

---

(155) Tanzimat Döneminin eğitim hamleleri üzerine bir inceleme için bk. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, s. 441-462.

(156) Belge, "Tarihi Gelişim Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, s. 124.

(157) Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 268.

(158) Cemil Meriç'in, ihtilal kavramı üzerine yazdığı bir yazıda "*Nizâma perestiş eden bir ülke, nizâmın tahribi olan révolution'u anlayabilir miydi?*" demesi bu noktada dikkat çekicidir (Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1978, s. 201).

ğundan daha başka bir derinlikle anlaşılmıştır. Mesela, Batı'da devletin yüceltilmesi söz konusu değildir[159] ve devlet bir şirkete benzer[160]. Oysa Türkler için devletin mistik bir boyutu vardır. Aradaki farkı önemli bir tabir, "devlet hizmeti" tabiri gösterir. Bir Fransız, devlete hizmetten değil "Fransız Cumhuriyeti'ne hizmet etmek"ten ya da "krala hizmet etmek"ten bahseder. Osmanlı'da ise padişahtan en küçük memura kadar herkes "devletin hizmetkârı"dır[161]. Temelde aynı anlamı taşıyan ifadelerin bugün de kullanılıyor oluşu ve hizmet anlayışının devamı, bu geleneksel çizgiyi göstermektedir[162]. Devletin bu önemi ona hizmet edenlerin de önemli olmasına yol açmış, onur ve yetki hizmetin yanında gelmiş-

---

(159) Ancak, Alman filozof Hegel'in Platon ve Aristo gibi Yunan filozoflarından gelen öğretilere dayanan totaliter anlayışı, söz gelimi Prusya'da, devlet fikrine olan bağlılığı en aşırı noktalara ulaştırmıştır. Hegel'in devlet hakkındaki şu sözleri, bu tür ülkelerde bürokrasinin sahip olduğu olağanüstü gücü de açıklamaktadır: "*Devlet, İlâhî Fikrin yeryüzündeki şeklidir... Bundan dolayı Devlete kutsallığın yeryüzündeki tezahürü olarak tapmalıyız ve düşünmeliyiz ki, doğayı anlamak zor ise Devletin özünü kavramak sonsuzca daha zordur... Devlet Tanrı'nın dünyadan geçmesidir. (...) Devlet kendisi için vardır. Devlet gerçekten var olan, gerçekleşmiş ahlâksal hayattır.*" (Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları, Cilt: 2, Hegel, Marx ve Sonrası*, çev. Harun Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 37)

(160) Hizmet alamayan ya da haksızlığa uğrayan herhangi bir Batılının söyleyebileceği "Ben bu ülkeye vergi ödüyorum." sözü, Türk toplumunda kolay kolay rastlanamayacak bir tepkinin ifadesidir.

(161) Bu amaç birliğiyle ilgili olarak ünlü düşünür Machiavelli'nin yaklaşımı şöyledir: "*Türk hükümdarlığını ele geçirmekteki güçlük şuradan doğar. Saldırmak isteyen devleti bu ülkeden çağıracak beyler olmadığı gibi, halkın ayaklanması da umut edilemez. Çünkü herkes padişahın kulu olduğu için onları baştan çıkarmak güçtür. Baştan çıkarılsalar bile bu fazla bir işe yaramaz. Çünkü söylediğimiz nedenlerden dolayı halk onlarla birlikte hareket etmez. Osmanlı devletine kim saldırırsa onu birlik içinde bulacağını hesaplaması gerekir.*" (Machiavelli, *Hükümdar*, çev. Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 29)

(162) *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, hzl. Mustafa Armağan, Ufuk Kitapları, da Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 164. Türkçede, içinde devlet kelimesi bulunan bir yığın atasözü ve deyim, halk nazarında devletin ne anlam ifade ettiğini ortaya koymak bakımından önem taşır: "*devlet-i ebed-müddet*", "*devlet baba*", "*devlet düşkünü*", "*devlet kuşu*", "*devlethane*" "*Allah devlete zeval vermesin.*" "*Ya devlet başa ya kuzgun*

tir. Devlet kapısından ayrılan kimse, önceki seviyesine geri dönecektir[163].

Aydınların mensup bulundukları toplum, devletle ilgili böyle bir tarihsel alt yapıya sahip olunca aydın kitlesinin bürokrasi hakkındaki eleştirileri daima bozuk işleyişe ve kötü uygulayıcılara münhasır olarak, yani somutta kalmış; kendisine özgü yapısı, düzeni, hatta ahlâkı içinde bizatihi bürokrasiye soyut düzeyde bir eleştiri getirilememiştir[164]. Fakat, Türk milletinin ve devletinin iki yüzyıl boyunca geçirdiği ciddi buhranların Türk aydını için bu türden bir düşünmeye fırsat tanımadığını da ayrıca ifade etmek gerekir.

---

leşe." "*Devlet malı deniz, yemeyen domuz*", "*Devletten aylık, Allah'tan sağlık*", "*Devlet adama ayağıyla gelmez.*", "*Devletli gözü perdeli olur.*", "*Devletli ile deli bildiğini işler.*", *Devletlinin karnı gen gerek.*", "*Devletli yanını kaşısa yoksul para verecek sanır.*", "*Devletliye dokun geç, fukaradan sakın geç.*", "*Devlet oğul, mal tahıl*" "*Devlete yaranmış yoktur.*" (Diğer örnekler için bk. Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye, hzl.* Süreyya Beyzadeoğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 2003, s. 100; Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri Sözlüğü,* İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 240-241) Türklerin devlet ve düzen tutkusu, fethettikleri topraklarda yaşayan milletlere de geçmiştir. (Balkan ülkelerinde kullanılan "*devlet zamanı*" tabiri için bk. Ortaylı, *a.g.e.*, s.164.) Öte yandan, Çağlar Keyder, devlet sınıfının meşruiyetini sağlama araçlarından olan adlî ve ilmî kurumların rolünden bahsederken "devlet baba" anlayışıyla ilgili olarak şu tespitte bulunmaktadır: "*Hükümdarın, sistemin aksamadan işlemesi için gerekli evrensel şartları ülkede sürdüren, her şeye kadir bir güç olarak görüldüğü bu meşrulaştırmanın niteliği, devlet sınıfının kendisine paternalist bir bilgelik vehmetmesine yol açar.*" (Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* s. 28)

(163) Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. V, s. 2. İş hayatı bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman toplumu dört sınıfa ayrılmıştır: memurlar, esnaf, çiftçi ve köylü, esirler. İlk sırada yer alan memurların işlerindeki başarıları, Tanrı inayeti ve padişahın manevi yardımına bağlanır ki, bu, memurların gururlanıp üstünlük taslamalarını önlediği kabul edilen bir görüştür (Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. VI, s. 271-272).

(164) Fakat birkaç Türk romanını bu hükmün dışında tutmak gerekir. Mesela, Reşat Nuri Güntekin'in *Değirmen* ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanları, bu tarz bir bürokrasi eleştirisi yapan nadir eserlerdendir. Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961) hiçbir anlamı ve faydası olmayan, hiçbir işe yaramayan içi boş kurumların nasıl olup da hayatın çok önemli unsurları hâline getirildiğini anlatır. "*Saatleri Ayarlama Enstitüsü ne iş*

Bürokrat Türk aydınının halka bakışı, arada büyük bir eğitim ve bu eğitimden kaynaklanan bir zihniyet farkı bulunduğu için, halkı eğitmek çerçevesinde olmuştur. Bu konudaki en önemli girişimlerden biri *"Halka Doğru"* hareketidir. Asıl olarak Balkan milletlerinden ve Rus Narodnik hareketinden(165) ilham alan bu girişimin nasıl gerçekleştirileceği *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerinde yazan aydınlar tarafından ortaya konmuş, halkın kendi sorunlarını ancak aydınların önderliğinde yenebileceği, bu sebeple Türk aydınının halka yönelmesi, halkla bütünleşmesi ve halkın seviyesine inerek onu eğitmesi gerekliliği ifade edilerek aydınlar göreve çağırılmıştır(166).

Giriş kısmında belirttiğimiz gibi, uzunca bir dönem benimsenen "Halka rağmen halk için" ifadesi, Türk aydınının kimi zaman tepeden inmeci tavırlar takınmasına da yol açmıştır. Bu konuyla il-

---

göreceği belli olmadan kurulmuş, yeni yeni kadrolarla şubeler açıp gittikçe genişleyen öylesine saçma bir kurumdur ki, Tanpınar bu enstitüyü ele alarak birçok konuyla alay etmek olanağını bulur: politikacılar, üst yapıda yapılan köksüz devrimler, bürokrasi, Batı taklidi yaşam biçimi vb." (Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1995, s. 229) Bu eleştiriyle birlikte, Tanpınar'ın içinde bizim geleneksel nizam duygumuzu ve devlet ihtiyacını taşıdığını belirtmek gerekir. 27 Mayıs darbesinden hemen sonra Tanpınar'ın Güzin Dino'ya endişe içinde: "*Aman devlete zeval gelmesin Güzin*" demesi bunun ilginç bir göstergesidir (Güzin Dino, "Beyazıt Meydanı'nda Öldürülmüş Bir Genç..." *Kitap-lık*, S.: 40, Mart-Nisan 2000, s. VI).

(165) "*'Halka doğru' deyimi, Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişen 'narodnik' hareketinin temel şiarlarından biriydi. Serfliğin kaldırılışı ertesi Rusya'da toprak temerküzü ya da toplulaşması giderek hızlanmış, tarımda küçük üreticilik gerilemişti. Aynı dönemde ülkedeki küçük burjuva aydın katmanları toplumun yitiren kesimleriyle bütünleşmeye yönelmişti. Diğer bir deyişle köylülüğün alt gelir gruplarına seslenen Rus aydını, çarpılan geleneksel yapıya 'halka doğru' hareketiyle çözüm aramıştı. 'Halka doğru gidenler' toprağını her geçen gün 'kulaklar'a, zengin çiftçilere kaptıran ve giderek yoksullaşan küçük üretici köylülüğe sahip çıkıyor, geniş köylü kitlelerini Çarlığa karşı başkaldırıya çağırıyordu. Devrim için köylülüğü kazanmak gerekirdi ve bu nedenle Rus aydınına önemli görevler düşüyordu. Rus aydını halka gitmeli, halka inmeli, halkı uyarmalı, eğitmeli, aydınlatmalıydı."* (Zafer Toprak, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 802)

(166) Zafer Toprak, "Aydın, Ulus-devlet ve Popülizm", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 41-43.

gili olarak Sabri Ülgener, bürokrat ve aydın kimliklerinin birleşiminin bizde aydının halka yabancılaşmasını Batı'dakinden daha ileri ölçülere vardırdığını söyledikten sonra şöyle devam eder:

"*Müfettiş ve vali olarak, kaymakam olarak kütleye üstten ve yukarıdan bakan ve yanına kolay yaklaşılamayan yönetici takım aynı zamanda diplomalı aydının ülke çapında başlıca örneğini vermiştir. Batıda entelektüel deyince hatıra ilk planda muharrir, romancı, gazete yazar ve yorumcusu, bir kelime ile fikir ve edebiyat adamı (l'homme de lettre) geldiği hâlde, bizde aydın okur yazarla beraber onun üst kademede bürokratla kaynaşmış türünü hatıra getirir. Bir yüzü ile devamlı hikmetler savuran, her şeyin doğrusunu yalnız kendi bilen bir 'akl-ı evvel'; öbür çehresi ile yetki ve uygulama alanında her şeye gücü yeten, 'dediği dedik' bir kuvvet ve iktidar odağı. Batıda entelektüel: mantığı, çenesi ve kalemi devamlı işleyen kişi; fakat hiçbir zaman bir te'dip ve haddini bildirme cihazı değil! Bizde ise ikisi bir arada: Hem dili dönen, hem gücü yeten!*"(167)

Bu tutumla ilgili yansımaları bazı Türk romanlarında bulmak mümkündür. Mesela, Yakup Kadri'nin *Panorama*'daki kahramanlarından Halil Ramiz'e göre, halkı kendi başına bırakmak doğru değildir:

"*Bu halkı kendi arzu ve temayüllerine bıraksan, bilir misin, Büyük Millet Meclisine kimleri gönderirdi? Hani şu*

---

(167) Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 73. Bununla birlikte, Batı tarihindeki Aydınlanma hareketinin halka bakışının da çok demokratik olmadığını belirtmek gerekir: "*'Halk aydınlanmalı mıdır?' sorusunu, Aydınlanma'nın tüm sözcüleri vurgulu bir 'Hayır' ile yanıtlamışlardır. 'Halk eğitilmeli midir?' sorusuna ise sakıngan bir 'Evet' yanıtı vermişlerdir. Aydınlar cemaatının alt sınıflar için önerdiği eğitim, onların sağlığını iyileştirmek, durumlarına uygun beceriler öğretmek ve zihinleriyle yüreklerini dine ve vatana bağlı kılmak amacını taşıyordu.*" (Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 98) Diğer bir deyişle, "*Aydınlanma yöneticiler için gerekli olan bir şeydi; onların yönetimi altındakilerin ise disipline yönelik bir eğitime ihtiyacı vardı.*" (Bauman, *a.g.e.*, s. 99)

bizim İl Parti Başkanı Tahir Beyin şapka giymemek için itikâfa çekilmiş bir babası varmış; işte tam onun gibilerini gönderirdi. Boş yere kendimizi aldatıp durmayalım; biz tepeden inme bir inkılâbın köksüz öncüleriyiz ve sayımız o kadar azdır ki, her an milyonların içinden kaybolup gitmek tehlikesine maruz kalabiliriz.'(168)

Aynı konuya değinen Falih Rıfkı, *Roman*'da halkın hem çok yüceltilmesinin hem de neleri yapıp neleri yapmaması gerektiği konusunda zorlanmasının yarattığı bir ikilemi anlatır. Yine Yakup Kadri'nin eseri olan *Yaban*(169) ise Türk aydınının halka yabancılaşması temelinde yazılmış romanlar içinde en çarpıcı olanıdır.

Osmanlı zamanında ve Cumhuriyet'in özellikle ilk dönemlerinde sanat ve edebiyat adamlarının bürokrat aydınlar olması, bir bakımdan, devlete ettikleri hizmetle kazandıkları saygınlığa (170) yeni bir üstünlük eklenmesi anlamına gelmektedir. Tanzi-

---

(168) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama I*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1953, s. 37.

(169) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1932. Fethi Naci bu roman hakkındaki yazısının girişinde aydın bürokratlarla ilgili olarak şu eleştiriyi yapar: "*'Memleketi kurtarmak' isteyen bürokratlar, kurtuluş yolunu 'Batılılaşma'da görmüşlerdi. Bu, gerçekte, kendi can ve mallarının kurtuluşunun (daha doğrusu, güvenceye kavuşmasının) yoluydu; (...) Kendini savunmak (ya da kurtarmak) kaygısındaki bürokratlar, 19. yüzyılın başında Batı'da görülen kurumlara benzer kurumların ithal edilmesinde âyanla işbirliği yapmak zorunluğunu duymuşlardır. Ve bürokratlar padişahın artık bölünmüş olan siyasal gücünün bir kısmına sahip olarak zaman zaman bu gücü kullanacaklar ve iktidara el koyacaklardır. Bunun 'resmi' açıklaması, batmak üzere olan ülkeyi kurtarmak, halkın sefaletine son vererek memleketin kalkınmasını sağlamaktır. Ne var ki bürokratlar Batılılaşmak yoluyla devleti kurtarmak isterken kapitalizmin çarkına kapılacaklar (...) Böylece bürokratlarla halk kitleleri arasında derin bir uçurum meydana gelecektir. Artık bürokratların değer yargıları başkadır, halkın değer yargıları başka; bürokratların çıkarları başkadır, halkın çıkarları başka; bürokratların özlemleri başkadır, halkın özlemleri başka.*" (Fethi Naci, "Yaban", *Yüz Yılın 100 Romanı*, Adam Yayınları, İstanbul, 2000, s. 107)

(170) Bu noktada söylediğimizin bütün memurlar için geçerli olmadığını belirtmek durumundayız. Mesela bürokrasinin kalemiye sınıfına bakıldığında, alt kalemiye ile üst kalemiye arasında hayat şartları bakımından ciddi farklar olduğu görülür. Bu fark yüksek mevki, teşrifattaki öncelik,

mat'a kadar şiirde görülen bu üstünlük, Tanzimat'la hayatımıza giren edebî türler için de geçerli olmuş ve bu türler arasında romanın sanatçıya tanıdığı serbestlikten yararlanan yazarlarımız, toplumda gözlerine çarpan, önemli gördükleri meseleleri ele almaya başlamışlardır. Eserlerini incelediğimiz romancıların büyük kısmının memur olması, birçok romanda memur tiplerine yer vermeleri için bir sebep teşkil eder sanıyoruz. Ayrıca, kendi dönemlerindeki bürokrasiyi iyi bildikleri için, bu kahramanları kendi dairelerinden, resmî iş çevrelerinden seçmiş olmaları çok doğaldır. Romancılarımızın kendi dönemlerinde devleti ilgilendiren birçok meseleyle yakından ilgilendiklerini göz önüne alarak, bürokrasinin aksayan taraflarını eleştirmek için bu tipleri yarattıklarını söylemek de mümkündür. Girişte ifade etmeye çalıştığımız üzere, Osmanlı memurları içinde her anlamda saygıdeğer olanları da vardır, ibret alınacak ölçüde cahil ve yozlaşmış olanları da. Mizancı Mehmet Murat Bey'in –sırası gelince değerlendireceğimiz– romanındaki Mansur Bey ile Ahmet Midhat Efendi'nin adeta alafrangalığın prototipi olan meşhur Felâtun Bey'i, bu iki uçta yer alan memurlarımızın itibari âleme yansımış tipik örnekleridir.

Memurların roman kahramanı olarak model alınışının bir başka sebebi, asıl olarak Tanzimat Döneminde görülmeye başlayan Batı'ya özgü yaşama biçimlerinin önce memurlar arasında yayıldığı gerçeğidir(171). Klasik Osmanlı-Türk toplum hayatının geleneğini kırmak ve Batılı olmak için çabalayan memurların toplumumuz için ilginç bir seyirlik malzeme olduğunu, romancılar içinse sıradan

---

hil'at giyilmesi, aşırı şekilde artan ücretlere hak kazanma ve memurun derecesi arttıkça sultanın sarayının modelinde yapılan büyük bir konağa sahip olma kabiliyeti gibi bazı ayırımlarda ortaya çıkmaktadır (Findley, *Bürokratik Reform*, s. 87). Bu durumda, halktan insanların çocuklarının paşa olmalarını dilemeleri pek anlaşılmayacak bir husus değildir.

(171) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 285. Ayrıca, Batılılaşmanın bizde en tepeden başladığına dair ilginç bir örnek, II. Mahmud'un doğum günü kutlamaları hakkında bir Fransız gazetesinde çıkan haberdir: "*(...) Fransa, İngiltere, Rusya sefirlerinin ve bütün kordiplomatiğin dâvetli olduğu ziyâfetten sonra, Harem'de, Padişâh karılarının, kendilerini dâvet eden herkesle dans ettikleri hârikulâde bir balo verildi. Bu gerçekten Avrupâi bir bayramdı.*" Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 62. Doğrulama imkânı olmasa bile böyle bir haberin varlığı dikkat çekicidir. Engelhardt'ın bahsettiği bir rivayete göre, ulema II. Mahmud'a bir muhtıra vermiş ve "*Batılı âdetleri kabul etme hususunda gösterilen aşırı eğilime dair şikâyette*" bu-

halkla modernleşme gayretindeki memurlar arasında görülen tezadın roman malzemesi olarak değer taşıdığını söyleyebiliriz[172].

Mehmet Kaplan'ın hatırlatmasıyla bu konuya eğildiğini ifade eden Findley, Osmanlı toplumunun edebî betimlemelerinde en önde gelen kahramanların özellikle mülkiye memurları ya da eski memurlar olduğunu söyler ve sebebini şöyle açıklar:

> *"Hanedanın ortada görünmediği, toplumsal bellekte yakın geçmişe ilişkin pek az asker kahramanın var olduğu, hiçbir medya ünlüsünün ve doğal ki hiçbir sanayi liderinin olmadığı bir toplumda, yakışıklı genç memurlar edebi kahramanlar olarak öylesine betimlenir ki, bu edebiyata aşina olmayan kişilerin bunu tasavvur etmesi bile güçtür."*[173]

Yani halkın ihtiyaç duyduğu, model olarak benimseyebileceği üstün nitelikli insan yokluğunu kalem efendilerinin varlığıyla giderdiğini, dolayısıyla romancıların bunu da dikkate aldıklarını bu sebepler arasına dâhil etmek gerekir.

Ayrıca ilk Türk romanının yazıldığı yıllarda, Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkler için en önemli geçim yollarından birinin devlet memurluğu olduğu da unutulmamalıdır. Devletçi ve merkeziyetçi yapının sonucu olarak üretime ve ticarete dönük ferdî teşebbüsün

---

lunmuş; fakat çok öfkelenen padişah, "*Ulemanın sadece mezhep işlerine karışmasını, hükûmet işlerini idare etmek hakkınınsa yalnız kendisine ait olduğunu*" söyleyerek bu varakayı yırtmıştır (Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 28). II. Mahmud'un adının halk arasında "Gâvur Padişah"a çıkmasında bu tür uygulamaların etkili olduğu muhakkaktır.

(172) Ancak bu anlayışı sadece basit bir taklit fikrine bağlamak doğru olmaz. 19. yüzyılın sonunda ailelerin fakirliği, kadınların cehaleti gibi sebepler modern aile özlemini teşvik etmiştir. Hayal edilen, Fransızların ya da İngilizlerin ideal ailesidir: temiz ve iyi şartlarda yaşayan, hizmetçisi olan, eğitimli bir aile. Bunun karşısında, mesela Aksaray'ın bazen lağımları akan, her zaman tozlu, çamurlu dar sokaklarındaki basit evlerinde sağlıksız şartlarda ve fakirlik içinde yaşayan eğitimsiz aileleri yer alır. Bu mahalleden iğrenen, aynı zamanda üzülen Meşrutiyet aydını, gerçekçi yaklaşımlar üretemeyişi bir yana, bu uyarlamayla teselli bulmuştur (İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 155-156).

(173) Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 11.

gelişememesi, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile Avrupa'nın ucuz sanayi ürünlerinin bizdeki küçük sanayi kuruluşlarını kapanmaya zorlaması gibi sebepler, süreç içinde bir işsizler ordusu doğurmuş ve herkes devlet kapısına yönelmiştir(174). Özetle, devlet-bürokrasi-memur üçlüsünün toplum hayatını böylesine kuşattığı bir dönemde roman kahramanlarının önemli bir bölümünün memurlardan seçilmesi kaçınılmaz olmaktadır.

(174) Özdemir, Osmanlı Devletinde Bürokrasi, s. 335.

II. ROMANLARDA ELE ALINIŞLARINA GÖRE BÜROKRASİ VE MEMURLAR

A. KALEM HAYATI, MEMURLAR VE MEMURİYET MESELESİ

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden ötürü, edebiyatımızın roman türünde verdiği ilk örnekle birlikte memur tipi ve bürokrasi boy göstermeye başlar. *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ın[175] (1872) asıl vurgusu yanlış evlenme usulleri üzerine olduğu hâlde, romanın asli erkek kahramanı Tal'at'ın memurluk hayatı hakkında ayrıntılı olmayan bazı bilgiler de verilmiştir. Bu eserden itibaren romanlara, "kalem" adı verilen devlet dairelerinin düzensizliğine ilişkin yansımalar girmeye başlar. Tal'at, on dokuz yaşlarında genç bir kalem efendisidir. On altı yaşında rüşdiye imtihanını verir ve bütün İstanbul gençleri gibi dairelerden birinin bir kalemine girer. Gençlerin büyük çoğunluğunun kendilerine meslek olarak memuriyeti seçmek istemeleri, işin rahatlığı ve temizliğiyle yakından ilgilidir. Çünkü 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'daki devlet dairelerinde çalışan memurların pek çoğu işe ya hiç gitmemekte ya da çok az gitmektedir. Tal'at Bey kaleme belli bir saatte gelmediği gibi, yine belli bir saate kadar kalemde kalmak zorunluluğunu duymaz. Neredeyse, kaleme bir tür alışkanlık sebebiyle, vakit geçirmek için gider. Tal'at'ın memuriyetiyle ilgili bu kayıtsızlığı, romancı tarafından da önemli bir kusur olarak gösterilmez.

---

(175) Şemseddin Sami, *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*, El-Cevâib Matbaası, İstanbul, 1289.

Tanzimat Dönemi Türk edebiyatına muazzam boyuttaki yazı faaliyetiyle damgasını vuran Ahmet Midhat Efendi'nin romanları ve *Letaif-i Rivâyât* dizisi içinde çıkan uzun hikâyelerinden[176] bizim tespitimize göre on dördü memurlukla ve bürokrasiyle farklı ölçülerde ilgilidir. Rusçuk'ta Tuna Vilâyeti Mektubî Kalemi'nde üç yıl çalışmış olan yazar, bir dönem ölçüsüzce sürdüğü sefahattan sonra kalemden ayrılmıştır. Fakat memuriyet hayatı kesin olarak bitmez. Farklı zamanlarda Tuna Nehir İdaresi Sandık Eminliği, Ziraat Müdürlüğü'nde kâtiplik, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de üyelik, başkâtiplik ve reislik, Darülfünun hocalığı gibi resmî görevleri olur[177]. Bu sebeple, romanlarındaki değişik memur tiplerini ortaya koyarken ve eğlence hayatıyla ilgili bazı ayrıntıları anlatırken kendi tecrübelerinden yararlandığını söyleyebiliriz.

Ahmet Midhat'ın kendisiyle benzerlikleri olan ilk kahramanı[178], *Firkat* (1870)[179] adlı eserinde görülür. Yoksul bir ailenin çocuğu olan ve anne babasını kaybedince hayırsever bir zenginin himayesine giren Memduh, on dört yaşında Bâbıâli mazbata odası-

---

(176) Ahmet Midhat *Rikalda* romanına yazdığı "*Muharririn İfadesi*" başlıklı ön sözde, ilk romanının *Letaif-i Rivâyât*'ın ilk cüzündeki *Sû-i Zan* olduğunu söyler. (Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, hzl. Erol Ülgen-M. Fatih Andı, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 621). Dolayısıyla bu incelemede *Letaif-i Rivâyât*'taki hikayeler de göz önüne alındı. Ayrıca *Firkat, Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat*'tan önce yazıldığı hâlde, Şemseddin Sami'nin eseri ilk romanımız sayıldığı için daha önce değerlendirildi.

(177) Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 445-455. Ahmet Midhat memuriyette epey yükselip bâlâ rütbesini aldıysa da, bir söylentiye göre, vezir olursa "*Midhat Paşa*" denecek diye II. Abdülhamid ona vezirlik rütbesini vermemiştir (Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 153). Bilindiği üzere, Ahmet Midhat Efendi'ye Midhat ismini veren bizzat Midhat Paşa'dır (Tanpınar, *a.g.e.*, s. 445).

(178) Ahmet Midhat'ın romanlarındaki kahramanlarla olan benzerlikleri birçok noktada karşımıza çıkmaktadır. Yazarın kendi kendisini yetiştirmesi, sürgün hayatı, eğitim ve iktisat konularına verdiği önem, siyasetten uzak durmak gibi hayatına ait pek çok özelliği roman kahramanlarında bulmak mümkündür (Sema Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Hatıratı İle Romanları Arasındaki Münasebet", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, S.: 2, İstanbul, 1987, s. 185-199).

(179) Ahmet Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât-Firkat*, hzl. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001 (Alıntılar bu baskıdandır).

na çırak olur. Buraya bir sene devam eder ve orada ne kadar kitabet eğitimi verilebilirse o kadarına rahatça sahip olur. On beşindeyken odada müsevvidler sırasına geçer. Doymaz bir açlıkla çalışır, kitap okur, öğrenir. Üç sene devamdan sonra, on yedi yaşında "*sahib-i maarif*" bir kâtiptir. *Ceride-i Havadis*'in sahibi Churchill'le tanışır. Onun tavsiye ettiği birinden Fransızca öğrenir. Yirmi üç yaşına geldiğinde sene 1265'tir ve Memduh, riyaziyeden hukuka, teolojiden tarihe kadar, birçok alanla ilgili kitaplar okumuş ve "*insan-ı kâmil ve mükemmel*" olmuştur (s. 123).

İlk devir romancılarımızın geleneksel anlatı türlerinden etkilendikleri, yararlandıkları bilinmektedir(180) ve bunu bir ölçüde sanatçının hissettiği muhtemel bir "geleneğe bağlanma" zaruretine ya da kök arama endişesine vermek mümkündür. Ancak burada, kanaatimizce, daha ilginç ve çok eskiye giden bir ilişki vardır. Memduh'un yirmi üç yaşına, yani yazarın tabiriyle "*insan-ı kâmil ve mükemmel*" olmasına kadarki zaman, eserde bir iki sayfada anlatılmış, kahramanın bütün ilimleri öğrenmesi çarçabuk gerçekleşmiştir. Burada ilk olarak, Ahmet Midhat'ın, özlemlerini masal unsurlarını kullanarak anlattığını söylemek mümkündür. İkinci olarak, yazarın vakit kaybetmeden asıl konuya gelebilmek için kahramanına adeta insanüstü bir nitelik vermesi ve aradaki zaman yokmuş gibi davranmasıyla, Oğuz Kağan Destanı'nın kahramanı Oğuz'un birdenbire büyüyüp serpilmesi, olgunlaşması arasında bir benzerlik olduğu düşünülebilir. Mehmet Kaplan'ın tahlilinde ifadesini bulan bu süratli zaman temposu, Oğuz için "*yiğit olma ideali*"nin bir yansımasıdır(181). Niteliği savaşçılıktan ilme dönüşmüş olan bu yiğitlik idealini Memduh'ta olduğu kadar Mizancı Murat Bey'in kahramanı Mansur'da da bulabiliriz. Ayrıca Tanzimat aydınının her sahaya koşması gerekliliği, Ahmet Midhat'ın telaşını açıklar niteliktedir.

Felâtun Bey'le Râkım Efendi (1875)(182), "*Memlekette Tanzimat'la başlayan züppe ve köksüz insanla, memleket şartlarının ye-*

---

(180) Bu konuda bir değerlendirme için bk. Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 21-37.

(181) Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3-Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 14.

(182) Ahmet Midhat Efendi, *Felâtun Bey'le Râkım Efendi*, hzl. Necat Birinci, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

tiştirdiği hakikî münevver arasındaki farkı göstermek isteyen" bir romandır(183). Felâtun Bey, Ahmet Midhat'ın sonraki romanlarında da işlediği ve özellikle Hüseyin Rahmi'nin romanlarında devam ettiğini gördüğümüz bu insan tipinin ilk örneğidir. Felâtun Bey, büyük kalemlerden birinde memurdur ama kaleme haftada sadece üç saat uğrar. Sürekli eğlencede ve gezip tozmadadır. Babasının yüklü bir serveti olduğundan olduğundan, bazı memurların yaptığı gibi, devlet kademelerinde ilerleyebilmek için neredeyse bütün dairelerin işlerini öğrenmek şeklinde bir kaygısı yoktur. Felâtun Bey, simgesi olduğu insan tipinin küçümsenmesi için romanda yer aldığından, Tanpınar'ın deyişiyle "*her an gülünçtür*" ve "*bir yığın kötü tesadüf ile mahcup olur.*"(184)

Felâtun Bey, babası öldükten sonra kalan mirası kısa sürede tüketip büyük bir borcun altına girer. Çaresiz, imparatorluğa bağlı küçük bir adaya mutasarrıf olur. Artık aklı başına gelmiş, dürüstçe çalışıp memur maaşıyla kanaat etmeye ve borcunu ödemeye karar vermiştir. Burada dikkat gerektiren nokta, Felâtun Bey'in memur olduğu hâlde memurlukla hiçbir ilgisi yokken, mutasarrıflık gibi bir idareciliği nasıl bulduğu meselesidir. Metinde yer almamasına rağmen, tayin işlerinde bir keyfîlik söz konusu olduğunu, yukarıdaki alıntıyı da göz önüne getirerek, anlamak mümkündür. Ayrıca Ahmet Midhat'ın, Felâtun Bey'in nasıl mutasarrıf olabildiğiyle ilgilendiği söylenemez. Çünkü "*Felâtun tüketim ekonomisine kapılmış alafranga züppeyi temsil edebildiği oranda işlevini yerine getirmiş sayılır. Rakım da Batılılaşmayı doğru anlayan Osmanlı'yı temsil edebildiği oranda*"(185).

Felâtun'un karşısında Râkım, Ahmet Midhat Efendi'ye göre doğru olan bir hayat görüşünün kahramanıdır. Midhat Efendi'nin çalışkanlığı yüceltmek için yarattığı Râkım, biraz da yazarın kendisidir(186). Her bakımdan Felâtun'un zıddı olan Râkım, on altı yaşında maaşsız olarak Hariciye kalemine girer ve kalemde Fransızca öğrenir. Aynı zamanda Süleymaniye Medresesi'ne devam eder. Dört yıl süren eğitimi sonunda Hariciye hulefasına dâhil olur; ama maaşı yetersizdir. Bu sebeple Fransızcadan çeviriler yapmaya baş-

(183) Tanpınar, *a.g.e.*, s. 293.

(184) Tanpınar, *a.g.e.*, s. 459.

(185) Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 45.

(186) Fakir bir esnaf ailesinden yetişen Ahmet Midhat'ın Râkım 'a benzeyen çalışma hayatı için bk. Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 445 vd.

lar. Daha çok para kazandığını görünce memuriyeti bırakır [187]. Yazar buna üzülür. Çünkü Râkım'ın kalemde kalması durumunda daha çok fayda temin edeceğini düşünmektedir. Râkım memurluktan ayrılmakta pek haksız sayılmaz, zira alt düzeydeki memurlar herkesin bildiği bir geçim sıkıntısı içindedirler [188].

İlk dönem romancılarımızdan Namık Kemal de *İntibah*'ı (1876)[189] yazarken kendisine bir kâtip kahraman seçmiştir. Romanındaki Ali Bey yirmi yaşlarında, terbiyeli ve eğitimli bir kalem efendisidir. Babasının ölümünden duyduğu büyük üzüntüden ve düştüğü bunalımdan kurtulması için annesi, Ali Bey'i devrin mesire yerlerinden olan Çamlıca'ya gönderir. Ali Bey'in Çamlıca'ya beraber gittiği kalem arkadaşları için bu gezintilerin hemen hemen tek amacı, oraya gelen hanımları seyretmek ve fırsat bulurlarsa kur yapmaktan ibarettir. Ali Bey hem can sıkıntısından hem de ayrı kalmamak için arkadaşlarına uyunca, işaretleştiği arabada bulunan Mehpeyker'e, onun nasıl bir kadın olduğunu bilmeden ilgi duyar. Artık Ali Bey, Mehpeyker'i görmek için Çamlıca'ya gitmekte, o zamana kadar ihmal etmediği kalemi aklına bile getirmemektedir.

Mehpeyker'le ilişkisi başladıktan sonra Ali Bey yeniden işine sarılır. Hizmetlerinin karşılığı olarak hiçbir rütbe ve ikbal beklentisi olmamasına rağmen, maaş ve rütbe ayağına kadar gelmeye başlar. Annesi bu durumdan çok hoşnuttur. Çünkü ona göre dünyada büyüklük, devletçe büyüklük demektir[190]. Ali Bey'in memurluk hayatı, Mehpeyker'in kıskançlık sebebiyle çevirdiği entrikalardan sonra, kendisini derbederliğe vurmasıyla biter. Ali Bey'i, bir ara kendisini işine vermesine hatta karşılık beklemeden çalışmasına rağmen, Beyoğlu sefahatına kapılmaktan kurtulamaması ve ahlâki zaafları sebebiyle ideal bir memur saymak mümkün değildir.

---

(187) Yazarın kendisi de Bağdat'taki memuriyetinden istifa ederek İstanbul'a gelmiş, gazetecilik ve matbaacılık yapmıştır (Tanpınar, *a.g.e.*, s. 447).

(188) Felâtun'un kız kardeşi Mihriban, kendisiyle evlenmek isteyen bir kâtiple "*Cebi delik!*" diye alay eder (s. 9).

(189) Namık Kemal, *İntibah*, yyy. İstanbul 1291.

(190) Bu düşünce, halkın devlete ve devlet görevlisine nasıl baktığını bir tarafıyla göstermektedir. 1954 yılında Ankara Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültesi'nde yapılan bir ankette, Türkiye'de halk nazarında en çok itibar gören meslekler sorulmuş ve ilk sırada vali olmak üzere, milletvekili, general, hakim, diplomat, profesör ve genel müdür gibi cevaplar alınmıştır. Bu sebeple Türk toplumunda devlete hizmet ve bağlılığa verilen

Ahmet Midhat Efendi'nin *Yeryüzünde Bir Melek*[191] (1879) romanı, Doktor Şefik Bey'in macerasını anlatır. Şefik Bey'in hastalarından bir kadın, Meclis-i Vâlâ mazbata odası hulefasından bir efendiye âşık olmuş ve yatağa düşmüştür. Romanda "*Lâ Bey*" olarak anılan bu kalem efendisi otuz yaşlarında, çirkin, zayıf bir adamdır ve mirasyedidir. Bu beyin çalıştığı mazbata odası, "*Sabahtan akşama kadar kan terlere battım çalıştım.*" (s. 73) diyerek övünen; fakat yaptıkları iş saat yediden dokuza kadar on dört satır yazı yazmak olan, en gayretlisi on dört satırını da evinde yazmak üzere çantasına atan memurların bulunduğu bir dairedir. Lâ Bey, etrafındaki işret arkadaşlarının saçma sözlerini hikmetli sözlermiş gibi alkışlayan, kadını sadece eğlence olarak gören namus yoksunu ve ahmak bir "şık" tipidir.

Romanda, Maliye memurlarının çalışma yöntemleriyle ilgili küçük bir ayrıntı da vardır. Şefik Vidin'de sürgünken onu koruyan vali paşa, daha sonra Konya valisi iken ölür. Maliye memurları hesap yaparlar ve valinin devlete epeyce borcu olduğuna hükmederler. Bu borcun nasıl çıkarıldığını, haklı mı haksız mı olduğunu öğrenmek isteyen mirasçıların ve vali kethüdasının sözlerine hiçbiri kulak asmaz. Hatta, borcu ödemeye valinin malı yetmeyince kalanı kethüdaya yüklerler. Kethüda hapsedilir ve kalan borcu Şefik ödeyene kadar salınmaz[192].

önem, dünyanın çok az ülkesinde rastlanacak derecede üstün bir sosyal değer olarak nitelendirilir (Abadan, *a.g.e.*, s. 148). Çocuğun büyüyünce paşa olmasını dileyen temenni cümleleri, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, halk arasında hâlâ kullanılmaktadır (Paşalığın hem askerî bir unvan hem de vezirlik rütbesi alan sivillere verilen bir unvan olduğunu hatırlatalım).

(191) Ahmet Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

(192) Yeri gelmişken, Ahmet Midhat Efendi'nin başka romanlarında da görülen "tesadüf" unsurundan kısaca bahsetmekte fayda vardır. Tanpınar, edebiyat tarihinin Ahmet Midhat'a ayırdığı bölümünde, onun hayatını daima idare eden kurtarıcı ve beklenmedik karşılaşmalar olduğu tespitinde bulunur: Midhat Paşa'yla tanışması, Erkânıharp Şakir Paşa'yla dostluğu, ilk okuması gereken kitapları Avrupa'dan getirten ressam Hamdi Bey'in teşvikleri gibi (Tanpınar, *a.g.e.*, s. 446). Öyle sanıyoruz ki söz konusu romanın kahramanı Şefik Bey'in Vidin'e sürüldüğünde vali kethüdasının bir tanıdık çıkması ve onu koruması; valinin babacan bir adam olup Şefik'e çok iyi muamele etmesi; Şefik'in, sevgilisi Raziye'ye bir gezinti sırasında su içmek için uğradığı bir kulübede rastlaması gibi "mutlu tesadüfler",

Vah (1882)[193] adlı romanın kahramanı Necati otuz beş yaşlarında, zeki, namuslu, öğrenmeye meraklı ve birçok bilim dalıyla ilgilenen –bunun için de romanın yazarı Ahmet Midhat'ı hatırlatan– bir adamdır–. Maliye Nezareti'nde 700-800 kuruşluk bir memuriyeti vardır ve yirmi senedir devam ettiği hâlde maaş ve rütbece daha ileri gitmek ümidi olmadığı için çoğu zaman daireye gitmemektedir. Geçimini iki dükkân ve bir evden aldığı kirayla temin eder. Ahmet Midhat, kaleme gitmemek kanıksanmış bir durum olduğundan bu meseleyle ilgilenmez. Diyebiliriz ki, çevresinde iyi tanınan insanlardan da kaleme gitmeyenler vardır. Hâlbuki çalışmadan maaş almak, velev ki dairede yapacak iş bulunmasın, ahlâka uygun olmaz[194].

Ahmet Midhat'ın eserleriyle derin bir ilişki içinde olan kendi hayatından gelmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Hatıratı İle Romanları Arasındaki Münasebet", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.: 2, s. 186-187.

(193) Ahmet Midhat Efendi, *Vah*, hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

(194) Burada, Tevfik Fikret'in maaş almamakla ilgili bir hatırasına temas etmek gerekir. 1888'de girdiği Hariciye İstişare Kalemi'nde kâtiplik yaptığı süre içinde, kalem arkadaşlarını ve âmirlerini kendisine olan güveniyle saygıya zorlayan Fikret, devrin bütün memurlarının ortak sıkıntısı olan maaş alamamak sebebiyle bir yıl geçmeden istifa eder (Esasında Fikret'e göre, sanatkârın böyle basit işlerle uğraşmaya mecbur kalmaması gerekir). Çalıştığı süre içinde birikmiş olan maaşları daha sonra kendisine verildiğinde kabul etmez. Herkesin kapılanacak yer aradığı bir dönemde Fikret'in bu hareketi büyük etki uyandırır (Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret ve Şiiri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 45, 57). Fikret'in müsrif bir memur ailesinin çocuğu olduğu için bu tavrı sergilemesinin pek zor olmayacağı düşünülse de, hareketin boyutunu kişisel plana indirmek meselenin daha önemli olan tarafını gözden kaçırtabilir. Çünkü bu hareket; "*(...) o zamanki cemiyet için lâzım olan bir jest, ücreti sâyin hakkı değil, bir nevi âtıfet telakki edenlere verilmiş bir dersti. Ve başkaları, içlerinde kendisinden daha yaşlı, daha şöhretliler de olduğu hâlde, hattâ bütün bir cemiyet aksini yaparken yalnız Tevfik Fikret, genç ve isimsiz bir şâir, bir jesti yapabiliyor ve bir idare ve bir zihniyeti en karakteristik meselesinde utandırıyordu.*" (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, s. 261) Tanpınar'ın çalışmadan maaş almayı idarenin ve zihniyetin en karakteristik meselesi saması çok dikkat çekicidir. Fikret'in ahlâkıyla ilgili daha önce kaleme alınmış bir yazı için bk. Fuad Köprülü, "Tevfik Fikret ve Ahlâkı", *Edebiyat Araştırmaları II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 327-344.

Necati, romanın kadın kahramanı Ferdane Hanım'ı uğradığı iftiralardan kurtarmak için bir layiha yazarak Adliye Nazırına sunar. Nazır, Necati Bey'i tanımadığı hâlde "*zât-ı adâlet-simât*" olduğu için başka büyükler gibi üşenmez; layihayı hemen okur ve gereğini yapar. Bunu da, yukarıda ilgili dipnotta vurgulanan tesadüf unsurunun başka bir örneği olmak üzere kaydedelim.

Ahmet Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât* serisinde yer alan *Bahtiyarlık*'ta (1885)[195], devlete kapılanarak çok daha zengin olmak isteyen Musa Ağa ile onurlu ve dürüst, büyük memuriyetlerde bulunmuş bir insan olan Semih Efendi'nin hayat görüşlerini sürdüren çocuklarını anlatır. Musa Ağa, Söğüt taraflarında bir köyde yaşayan, çok zengin, geniş topraklara sahip; fakat cahil bir adamdır. İltizam yoluyla köylüyü ezer. Hükûmet meclisindeki üyelerin hemen hepsi Musa Ağa'nın ahbabı olduğu için köylülerin elinden bir şey gelmez.

Bütün zenginliğine rağmen Musa Ağa'nın bir tek hevesi vardır: İstanbullu olmak ve devletten bir mevki koparabilmek. Bunu istemekteki amacı, hem köylülüğünden kurtulmak hem de daha çok para kazanmaktır. Şu cümlesi bütün şahsiyetini ortaya koyar: "*Ah! İstanbullu bulunsaydım da bir eyalet valisi değilse bile hiç olmazsa bir sancak mutasarrıfı olsaydım bak o vakit paranın belini nasıl kırardım!*". (s. 6) Kendisi bu arzuyu gerçekleştiremeyince oğlunu, orada yetişenlerden başka kimsenin büyük adam olamadığını duyduğu Sultani Mektebi'ne gönderir. Okula gidince adı Senai olacak olan Osman Kâmil'in amacı da babasının dediği gibi paşa olmaktır.

Senai, Galatasaray'dan çıktıktan sonra bir hükûmet dairesine devam etmeye başlar. Gönlü Hariciye'den yanadır. Fakat kendisine o kadar güvenir ki, istediği vakit istediği kaleme kabul edileceğini düşünür:

> "*Onlardan aylık isteyeceğim yok. Yıllık isteyeceğim. Avrupaca dahi sefaretler maiyetlerine hep zengin olan zadegân tayin olunurlar. Memuriyetlerinden aldıkları beş-on lira maaşla o memuriyetlerin şanını muhafaza kabil midir?*" (s. 15)

Senai, "*eğlence cihetince dahi alafrangayı*" seçmiştir, Rizet adlı şarkıcıyla dostluk etmeye başlar (s. 15). Rizet'le beraber ken-

(195) Ahmet Midhat Efendi, *Bahtiyarlık*, hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

disi için bir unvan ararlar. Arazilerinde bulunan bir mevkinin adında karar kılınır: "*Senyör de Berrakpınar*". Yeni unvanını Türkçede kullanamadığı için hem Türklere hem Türkçeye kızar. Kendi toplumunu ve değerlerini hor görmenin yanına mirasyedilik ve fazladan hırsızlık eklenince, Senai Tanzimat yazarlarının çok sevimsiz buldukları, karikatürize tiplerden biri olarak belirir.

Ahmet Midhat, *Bahtiyarlık*'ta mutluluğu başka yerlerde arayan insanları anlatırken Musa Ağa'nın karşısına Semih Efendi'yi çıkarır. Şehirli, ilmiyeden mülkiyeye geçmiş ve epey büyük memuriyetlerde bulunmuş iffetli bir insan olan Semih Efendi, romanlarımızda görülen diğer namuslu memurlar gibi, para biriktirip zengin olmayı beceremeyiştir. Semih Efendi'ye göre, memur olan adam, maaşı karşılığında bütün ömrünü devletine ve milletine satmıştır. Kendi işinden, devlet ve millete hizmetinden başka hiçbir şeye zamanını harcamamalı, zihnini yormamalıdır. Sanat veya ticaretle uğraşarak milyonlar kazanılabilir ancak memuriyette sadakat ve iffet feda edilmeden böyle bir şey mümkün değildir. Bu düşüncelerini oğlu Şinasi ile paylaşır. Onun sıradan bir esnaf değil, eğitimli bir ticaret adamı olmasını ister. Ahmet Midhat Efendi'nin "*Hâce-i Evvel*" sıfatına hak kazanması boşuna değildir. Ticaret, artık bir çocuğun çıraklık yaparak öğreneceği zanaatkârlıktan ya da esnaflıktan daha başka bir şey olmuştur ve yazarımız, eğitimin sadece memur olacak kişilere değil tacirlere de gerekli olduğunu söyler. Ahmet Midhat'ın verdiği örnekler Galata ve Beyoğlu'ndaki tüccarlardır. Satır aralarından anlaşılmaktadır ki yazar, Osmanlı toplumunda ticaretin, yani paranın büyük oranda azınlıklar elinde bulunmasından rahatsızdır ve bizim de artık sadece memurluğa yönelmekten vazgeçerek ticaretle uğraşmamız gerektiğini düşünür.

Ahmet Midhat Efendi'nin ticaret ve memuriyet meselelerini birlikte ele alan eseri *Para* (1887)[196], yoksul bir köylü çocuğu olan Vahdeti ile zengin bir tüccar olan Yazıcıoğlu ve onun damadı Sulhi'nin karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Sulhi'nin Tıbbiye'den arkadaşı olan Vahdeti, okulunu bitirdikten sonra doktor yüzbaşı unvanı alır ve Haydarpaşa Hastahanesinde görevlendirilir. Henüz küçük bir memurdur, maddi sıkıntıları vardır. Vahdeti, Sulhi'nin baldızı ve Yazıcıoğlu'nun kızı olan Lâtife ile evlenmek ister. Fakat Yazıcıoğlu kızını vermediği gibi, Sulhi'ye şunları söyler:

---

(196) Ahmet Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât-Para*, hzl. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001 (Alıntılar bu baskıdandır).

"Oğlum! Bir karı besleyemeyecek olan adam için evlenmek memnu'dur. Herifin iki cebinde beş parası bulunmak şöyle dursun geçen gece burada iken pantolon üzerine bir hırka giymiş idi de dikkat eylemiş idim ki pantolonun cepleri bile yoktu. Öyle bir züğürde kız verip de harçlığı dahi cebine biz koyacak olur isek gülünç oluruz. Peyderpey rütbeler katederek paşa olacak imiş! Biz paşaların dahi birçoğunu gördük ki varı yoğu hesap edilecek olsa bin liralık adam olduğu ispat olunamaz. Paşa oluncaya kadar aldıkları aylıkları yedikleri gibi ondan sonra dahi alacakları aylıklar kendilerini geçindirmeye pek de kifayet edemez. Sen öyle doktorlara moktorlara kulak verme! Biz esnaf adamız. İradcı, sarraf adamız. Bize yine kendi nev'imizden başkası yaramaz." (s. 549)

Bu noktada, İlber Ortaylı'nın okumayı söken çocuklar için yapılan kutlamaları tasvir ettiği yazısına bakmak, eğitimli insana verilen değerin nereden nereye geldiğini göstermek açısından gereklidir:

"(...) Artık o minik kâtip olacak, efendi sınıfına girecek, bundan sonra onun yeri başka... Zararlı neşriyatı okumaya "bidayet-i Tanzimat"ta başlayana kadar sırtları yere gelmezdi bu efendilerin. Kalemin kıraatın kuvvetliyse, Bab-ı âli seni bekler, terbiyeli bir efendiysen yol açık. Yok, illâ yazmaktan nasibin yoksa, kaleler fetheden vezirin soyundan gelsen fazla sürmez bu saltanat. Karun kadar zengin olsan, falanca ağasındır. Beyefendilik için okumak, yazmak gerekir."(197)

Şüphesiz artık Osmanlı toplumunda maddi kuvvet ve nüfuz dengeleri değişmeye başlamıştır. Yazıcıoğlu'nun sözleri bizim romanımızda, Türkler için çok anlamlı ve değerli bir unvan sayılan paşalığı maddi durum itibarıyla bile olsa hafife almanın belki de ilk örneğidir. Gelir dengesinin memurlar aleyhine değişmeye başladığı ise çok belirgindir. Tamamlayıcı bir dikkat olarak şunu da kaydedelim ki, toplumumuzun farklı katmanlarında "memura kız vermemek" biçiminde karşımıza çıkan tutumun edebiyatımızdaki ilk yansıması galiba budur.

---

(197) İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yayın, İstanbul, 1987, s. 18.

Bu meselenin üzerinden üç sene geçince, Vahdeti İkinci Ordu merkezi Şumnu'ya memuren gider. Okuldan çıkalı dört sene olmuş, Vahdeti sırayla kolağası, binbaşı ve Şumnu'ya giderken de kaymakam rütbesini almıştır. Bu hızlı yükselişe tıpla ilgili yazdığı birçok kitabın da katkısı olmuştur(198). Vahdeti, sevdiği kız için olsa bile vazifeden kaçmaz, kaçmayı en büyük namussuzluklardan sayar. Şöyle der:

> "*Padişah bunca sene beni mektepte besleyerek ve tahsilim için bu kadar masraflar ihtiyar ederek tabip çıkarmış ise şuna buna viziteye giderek para kazansın diye bu fedakârlıkları ihtiyar etmemiştir. Kendi evlâd-ı maneviyesi olan askerin umur-ı sıhhiyesine baksın diye yetiştirmiştir.*"(s. 554)

Şumnu'da üç sene kadar hizmet ettikten sonra İstanbul'a döner. Bu sefer rütbesi miralaylığa yükseltilmiştir ve iyi bir kazancı vardır. Ahmet Midhat, hizmetin ve çalışmanın karşılığını kahramanlarına hep vermiştir(199).

Araba Sevdası (1889)(200), Tanpınar'a göre Recaizade'nin "*gençlik senelerinin bir kronolojisini yapmak*" istediği bir romandır(201). Dolayısıyla Felâtun Bey gibi Bihruz Bey de, alafrangalığı ve memuriyet karşısındaki tavrıyla hayatın içinden gelmiş bir tiptir(202).

(198) Dikkat edilirse Ahmet Midhat, örnek olacak kahramanlarına çalışkanlığın yanında entelektüel nitelikler yüklemeyi de ihmal etmemiştir.

(199) Ahmet Midhat'ın para hakkındaki düşünceleri için bk. Oğuz Karakartal, *Ahmet Midhat Efendi ve Para,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

(200) Recaî-zade M. Ekrem, *Araba Sevdası, Bütün Eserleri III, hzl.* İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, MEB Yayınları, İstanbul, 1997 (Alıntılar bu baskıdandır).

(201) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 490.

(202) *Araba Sevdası*'nın roman tekniği ve Bihruz Bey karakteri üzerine yapılmış önemli bir inceleme için bk. Berna Moran, "Araba Sevdası", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış,* s. 57-67. Mustafa Nihat Özön, alafranga tipin işlenişi bakımından *Araba Sevdası*'nı kendisinden önce ve sonra yazılmış örneklerden daha başarılı bulur: "*Bu eserden evvel, başlıca Ahmet Mitat Felâtun Bey ile Rakım Efendi, ve bu eserden sonra da Hüseyin Rahmi Gürpınar Şık ve Şipsevdi ile ayni mevzuu anlatmıya kalkışmışlar,*

Bir paşa çocuğu olan Bihruz, babasının memurluğu sebebiyle on altı yaşına kadar doğru düzgün bir ilkokul eğitimi bile alamamıştır. Bu yaştan sonra da şehadetname almasına gerek görülmediğinden ve kendisinin de arzusuyla Bâbıâli kalemlerinden birine çırak verilmiş, özel hocalardan Fransızca, Arapça ve Farsça dersleri almaya başlamıştır. Fakat bunların hiçbirini tam anlamıyla öğrenemez. İlk zamanlar kaleme hevesle giderken, ailesinin çok zengin olması ve gençlik eğilimleri sebebiyle sonraları bu gidişleri seyrekleştirmiştir. Bihruz, kaleme gitmediği günlerde saçlarını kestirmek, terziye elbise ısmarlamak, ayakkabıcıya ölçü vermek gibi işler için Beyoğlu'nda gezer. Cuma ve pazar günleri de sabah yarımşar saat hocalarıyla ders işledikten sonra akşama kadar mesire yerlerini dolaşır. Üç şeye merakı vardır: Arabayla gezmek; alafranga beylerin hepsinden daha süslü gezmek; berberler, kunduracılar, terziler ve gazinolardaki garsonlarla Fransızca konuşmak. Kısaca, Bihruz "mahdum bey" olmanın bütün imkânlarını sonuna kadar kullanır.

Bihruz kalemde bulunduğu zamanları asla çalışmaya ayırmaz. Aslında, bazen görevini ihmal ettiğini de düşünür. Mesela, heveslendiği bir günün sabahında "*Birkaç haftadır vazifelerimi ihmal ettim, bari biraz çalışayım.*" (s. 311) der. Çalışmaktan ve vazifeden neyin kastedildiği tam söylenmese de Bihruz'un o gün kaleme gitmesinden anlıyoruz ki resmî işlerinden bahsetmektedir. Bihruz her ne kadar göreviyle ilgili bir iyi niyetle evinden çıksa da, kişiliğindeki kararsızlıktan olsa gerek, bunu çabuk unutur(203). Kaleme gittiğinde asıl amacı ortaya çıkar: Anlam veremediği bir mısrayı kalem arkadaşlarına sormak.

---

zamanın -türlü isimler alan ve hepsine birden züppe denilebilecek-tipini anlatmıya çalışmışlardır. Fakat karakterlerin tabiî ve kuvvetli tasviri, vak'anın sade ve mübalağasız seyir ve inkişafı, plânın inşa ve tatbikı bakımlarından Araba Sevdası'ndaki bu meziyetlere malik değildirler." (Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 219)

(203) Bihruz'un bu müteredditi hâli, Rus romancı Gonçarov'un meşhur kahramanı Oblomov'u hatırlatmaktadır. Gonçarov'un yarattığı bu unutulmaz karakter zengin ve soylu bir ailenin çocuğudur ve bir müddet memurluk yapmıştır. Tembellik ve kararsızlık, kişiliğinin önemli bir tarafını oluşturur. Bihruz gibi o da işe gitmeyi pek sevmez, bir farkla ki, Rusya'da bürokrasi bizim ülkemizdeki gibi değildir. Sağlığı yerinde bir memurun bir deprem olmadıkça işe gelmemesi düşünülemez. Oblomov sıkıya gelemeyince istifa eder. Bihruz'un yüksek hayat standardına ulaşmış bir sınıfın mensubu olarak Fransızca konuşması, eldivensiz ve bastonsuz sokağa çık-

Romanda, bir şiir etrafında Bihruz'un arkadaşlarıyla yaptığı bu tartışma –Recaizade'nin karikatürize etmesi bir tarafa–, kalem efendilerinin resmî dairede nelerle uğraştıkları ve eğitim düzeylerinin ne olduğu hakkında önemli ipuçları vermektedir. En iyimser şekilde, Osmanlı aydınının bir kesimini temsil ettiğini söyleyebileceğimiz kalem efendileri, konuştukları dil hususunda hiç de özenli değillerdir. Bihruz'un çözemediği mısranın aslı "*Bir siyeh-çerde civândır*" (s. 317) iken, Naim Efendi dışında, kalemde bunu doğru okuyan ve anlam verebilen hiçbir memur yoktur. Mısrada esmer anlamındaki siyeh-çerde tamlamasına her biri farklı bir okuyuşla farklı bir anlam verir. Kimine göre bir tür "*pelerin*"dir, kimine göre "*maydanoz*", kimine göre ise "*Rokfor peyniri*" demektir (s. 315-316). Bu sırada efendilerin Fransızca bilgisi, daha doğrusu bilgisizliği de ortaya çıkar. Hepsinde çok sığ olan Fransızca, kendilerini gülünç düşürür(204). Recaizade'nin özel bir vurguyla roman boyun-

---

maması ve uşağına karşı takındığı tavırlar da büyük ölçüde Oblomov'un soyluluk alametlerini andırmaktadır. Mesela, Bihruz arabasının hazırlanması için soylu bir efendi tavrıyla her zaman tek kelime söyler: "*Arabam*" (s. 271). Ayrıca uşağı Mişel'i insan yerine koymaz ve her fırsatta hakaret eder. Oblomov'un Bihruz'dakine benzeyen soyluluk anlayışını ise tek cümle özetleyebilir: "*Tanrıya şükür, hayatımda hiçbir zaman çoraplarımı kendim giymedim*" (İvan Gonçarov, *Oblomov*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Erol Güney, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 100) Aynı hususa dikkat çeken Şerif Mardin, Bihruz için "*Türk Oblomov'u*" tabirini kullanır (Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 38). Bu iki roman üzerinde yapılacak bir incelemenin, 19. yüzyılın Türk ve Rus romanlarındaki aydınlara ve toplumlara doğru genişletilmesi durumunda, iki toplumun bürokrasi, Batılılaşma anlayışı, roman sanatının gelişimi gibi birçok alandaki benzerlik ve farklarını gösteren öğretici bir mukayesenin meydana çıkacağına şüphe yoktur.

(204) Yazarın bu gülünçlüğü iyi yakaladığı bir yerde, Bihruz, Türkçe yardımıyla Fransızca cümlelerini şöyle kafiyelendirir: "*Amour! Amour! Qu'est-ce que c'est que l'amour? C'est un tambour.. C'est un tambour!*" (Aşk! Aşk! Aşk nedir? Bir tamburdur!) (s. 302). Burada, Bihruz cahilliğinin farkında olmadan Fransızca'yı "sanatlı" konuşmaya çalışmıştır ve Recaizade'nin bunu Bihruz'u iyice küçümsemek için kullandığı anlaşılmaktadır. Fakat, "*Bazı noktalarda yazarın ölçüyü kaçırdığı da bir gerçek. Bir kere Bihruz'un alafrangalığı fazlaca büyütülmüş, Fransızca konuşmaları bir dengesizliğin ifadesi. Şöyle ki bir yerde yazar, onun yarım yamalak bu dili konuşmasını alaya alırken bir yerde de bir gecede ona Manon Lescaut'yu okutturuverir.*" (İsmail Parlatır, "Recaî-zade Mahmut Ekrem", *Tanzimat Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 390)

ca ele aldığı bu Fransızca tutkusu uzunca bir zaman Osmanlı aydınlarını meşgul etmiş, mesela Bihruz ve arkadaşlarının sık sık kullandıkları "monşer" hitabı, Halide Edib'in *Yeni Turan* adlı romanında da eleştiri konusu olmuştur(205). Kaldı ki, devleti temsil etme makamında bulunan memurun –aynı zamanda Osmanlı aydını da sayıldığından– millî gururu korumakta belki herkesten fazla dikkatli davranması gerekir(206).

Bihruz öğreneceğini öğrendikten sonra kalemde kalmak için bir sebep bulamaz. Daire amirlerinin kâtiplere birtakım vazifeler vermeye başlaması da, Bihruz'un kalemden kaçması için yeterli bir sebep olur.

Ahmet Midhat Efendi'nin Felâtun Bey'i bazı gülünçlüklerle küçük düşürdüğünü görmüştük. Recaizade Mahmut Ekrem'de de kahramanına karşı benzer bir tavır söz konusudur. Bihruz'un bir mesire yerinde hanımların peşinden koşarken garsona çarpıp tepsisini devirmesi, bir kadının eteğine basıp yırtması gibi aksilikler, Bihruz tam anlamıyla Felâtun Bey'in devamı olmasa da(207), alafranga tipe karşı duyulan tepkinin ifade edilişi bakımından Recaizade'nin Ahmet Midhat ile olan yakınlığını göstermektedir.

Romanda yer alan bir başka kâtip, Bihruz'a sürekli yalanlar söyleyen ve onun hayatını değiştiren Keşfî Bey'dir. Yalanlarıyla insanlara zarar veren Keşfî, Bihruz gibi alafrangalık müptelasıdır. Fransızca konuşmaya çalışması, koltuğunun altında roman taşıması, Türkçeyi kaba bir dil sayması, israf ve sefahate düşkünlüğü ile yozlaşmış bir kâtip görünümü arz eder.

Ahmet Midhat Efendi'yi örnek alarak romancılığa başlayan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın(208) eserlerinde ele aldığı konu ve çiz-

---

(205) Halide Edib Adıvar, *Yeni Turan,* Tanin Matbaası, İstanbul, 1329.

(206) Aslında bir ilmiye mensubu olan Ahmet Cevdet Paşa'nın Fransızca'yı gizli gizli öğrenmesine (Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı,* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 41) sebep olan Batı dilleriyle ilgili tepkiyi biraz da buna bağlamak doğru olur zannediyoruz.

(207) Moran, "Araba Sevdası", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I,* s. 57.

(208) Mehmet Kaplan, "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslî Tipler", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 459. Ahmet Midhat Efendi'nin kendisinden sonra yetişen edebiyatçı kuşak üzerindeki etkisi hakkında Robert P. Finn şu tespitte bulunur: "*Ahmed Midhat, toplumunun ilk önemli roman yazarı olarak sivrilir. Önemi, yapıtlarının özündeki değerden çok, kendinden sonraki kuşakların yazarları üstündeki etkisinden kaynaklanır. Bir sonraki kuşağın*

diği tiplerle Türk sosyal hayatının Tanzimat'tan Cumhuriyet'e geniş bir dönem içindeki görünümünü sergilerken izlediği yol, Mehmet Kaplan'ın tespitine göre "*muayyen insan ve cemiyet görüşünü ortaya koymak istediği için şahıslarını önceden belli şemalara göre*'(209) yaratmak olmuştur. Bu şahıslar içinde ideal sayılabilecek, model olabilecek bir kahramana neredeyse rastlanmaz:

> *"Hüseyin Rahmi'nin romanlarında emekçilerin haklarına dayanan, namuslu çalışmayı ahlâk prensibi hâline getiren ve bu prensip adına isyan eden asli bir tipe rastlanılmaz. Onda Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemal, Halid Ziya, Mehmed Rauf, Halide Edib, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar ve son devir romancılarının eserlerinde görünen müsbet vasıflı kahramanlar da hemen hemen yoktur.*'(210)

Aynı çerçevede, alafranga yaşayışı öne çıkan kahramanların çokluğunu ise Kaplan şöyle açıklamaktadır:

> *"(...) Hüseyin Rahmi diğer Türk romancılarının eserlerinde görülen Batı kültürünü tam mânasıyla içlerine sindirmiş, çalışan, bedbaht da olsalar çeşitli meziyetleriyle insanda sevgi ve hayranlık duygusu uyandıran bir tek kadın ve erkek kadın kahraman yaratmamıştır. Bu, hayatta böyle tiplerin bulunmamasından ziyade yazarın hayata bakış tarzı, okuyucuyu güldürme arzusu ve Türkiye'de Batılılaşmayı Hüseyin Rahmi'nin kahramanları gibi anlayan kimselerin çokluğu ile izah olunabilir.*'(211)

---

hemen bütün yazarları, Ahmed Midhat'ı okuyarak yetişmişlerdir. Ahmed Midhat'ın 'etkinliği' oldukça karışık bir sorundur; çünkü, her ne kadar romanı Osmanlı Türkiyesinde geçerli bir edebiyat iletim aracı olarak sağlam bir yere oturtup yapıtlarını sabırsızlıkla bekleyen bir okur kitlesi yarattıysa da, düzeyi oldukça düşük bir tekniğin yaygınlaşmasına da öncülük etmiştir." (Robert P. Finn, *Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900)*, çev. Tomris Uyar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984, s. 32-33)

(209) Kaplan, *a.g.e.*, s. 460.

(210) Kaplan, *a.g.e.*, s. 464.

(211) Kaplan, *a.g.e.*, s. 468.

Bu açıklamalar, Gürpınar'ın romanlarının yarısından fazlasında karşılaştığımız memur tiplerinden büyük kısmının hangi sebeple olumsuz tipler olarak yaratıldığını ve çoğunun neden birbirlerine bu kadar benzediğini anlamayı kolaylaştırır. "*Fert hâlinde pek az kimseyi seven, tesadüf ettiği her çehre, her karakter karşısında bu kadar soğuk bir müşâhit olan bu muharrir*"in[212] eserlerinde görülen olumsuz nitelikteki memurlar, Tanzimat Dönemi boyunca ele alınan olumsuz tiplerin sayısına neredeyse eşittir.

Hüseyin Rahmi'nin *Felâtun Bey'le Râkım Efendi* romanının etkisi altında yazdığı ilk romanı *Şık* (1889)[213], Felâtun Bey'i kuvvetle hatırlatan Şöhret Bey'in[214] hikâyesini anlatır. Kalem memuru olan Şöhret, işine çok seyrek gider; çünkü daireden aldığı yüz elli altı buçuk kuruş, büyük zekâ ve kültürüyle uyuşmamaktadır. Kendi konuştuğu Fransızcaya hayran, bir sokak köpeğini asil bir hayvan sayacak kadar budala, hayat kadınlarıyla düşüp kalkacak kadar ahlâksız olan Şöhret Bey, Gürpınar'ın ifadesine göre tamamen hayal ürünü bir kahraman değildir.

Şöhret Bey'in arkadaşlarından Maşuk Bey, çalışkanlığıyla Râkım Efendi'yi hatırlatan, Şöhret'in zıddı bir tip olarak romanda yer alır. Gerçi Maşuk'un da metresi vardır, eğlenceyi o da sever; fakat o hem sevgisinde samimidir hem de eğlenceden anladığı sokak kadınlarıyla düşüp kalkmak değildir.

Diğer bir kalem efendisi olan Razi Efendi, bir ömür boyu gittiği kalemden ancak 800 kuruş kadar maaş alır. Ağırbaşlı, haddini bilir, aynı zamanda millî hassasiyetleri olan Razi, Şöhret'in Türkleri küçümseyen sözlerine kızar. Ona göre Şöhret gibiler, Frenk'ten fazla Frenklik yapan, yanlış yoldaki kişilerdir.

Tanzimat devri romanımızda memuriyet ve devlet hizmeti meselesini en geniş biçimde ele alan eser, Mizancı Murat Bey'in *Tur-*

---

(212) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 68.

(213) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şık*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1305.

(214) "*(...) romanın merkezî kahramanı Şöhret, Felâtun Bey'in; Şöhret'in zaman zaman telâkkilerinin karşısında yer alan Maşuk Bey ile Selâmi Efendi de Râkım Efendi'nin 'prototip'i olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöhret, hayata bakış tarzı ve felsefesi itibariyle, Felâtun Bey'i adım adım takip eder. Her ikisini de hareket ettiren faktörler; alafrangalık, moda, gösteriş kısacası, Şık'lık ve cinsî temâyüldür. Gene her ikisi de, 'Millî ruh'dan uzak, 'dejenere' tiplerdir.*" (Önder Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 3-4)

fanda mı Yoksa Turfa mı (1890)[215] adlı romanıdır. Mizancı Murat, esas işi romancılık olmamasına rağmen, "*millî roman*" sıfatına layık bir eser verebilmek adına "*ifâ-yı vazife*" (s. 3) için bu romanı yazdığını söyler. Bununla birlikte, yazarın padişahla ilgili olarak duyduğu hayal kırıklığını eserine yansıttığı da bu roman hakkında söylenenler arasındadır[216]. Eserin yazılma sebebinin sadece edebî bir kaygı –millî roman yazmak– olmadığını gösteren başka delilleri, eserle yazarın hayatı arasındaki büyük yakınlıkta bulabiliyoruz[217]. Mizancı Murat'ı devlet hizmetinden soğutan bazı olayları[218] aşağıda göreceğimiz olumsuz tiplerle ya da onun Mülkiye'de devlet memuru yetiştirmek için gösterdiği gayreti[219] romanda devlet hizmeti uğruna canını veren Mansur'la birleştirince, devlet idaresiyle çok yakından ilgili, bir hareket adamı olarak Murat Bey'in[220] bu eseri yazarken daha başka düşünceler de taşıdığı rahatlıkla ileri sürülebilir.

---

(215) Mehmed Murad, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1308 (Alıntılar bu baskıdandır).

(216) Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 83.

(217) Birol Emil, bu romanın "*Tanzimat romancılığının en keskin sosyal şuurunu hâiz romanı*" olduğunu söyledikten sonra şu tespitte bulunur: "*Bir başka önemi de, Murad Bey'in kitapları arasında kendi fikir ve san'at ideolojisini, mizac ve karakterini en iyi aksettiren otobiyografik bir eser oluşudur. Eserde bazı vak'alar ve diğer şahıslar istisna edilirse, asli şahıs Mansur karakteri, fikirleri ve çevresi ile kâh hatıra kitaplarında, kâh I. Devre Mizan'ında tanıdığımız hüviyet ve fikirlerin sahibi Murad Bey'in ta kendisidir. Kaldı ki bizzat Murad Bey, bu 'ayniyet'i göstermekten çekinmez. Paris'ten ailesine gönderdiği mektublardan bazısına 'Mansur' imzasını*" atar. (Birol Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 473) Eserin bu otobiyografik tarafı, birçok noktada karşımıza çıkmaktadır. Murat Bey'in kendisini "*hizmet-i devlete*" adaması ve bu sebeple evliliğe yanaşmaması, memur olarak çalıştığı bazı devlet dairelerinde şahit olduğu yanlışlık ve düzensizlikler (Emil, *a.g.e.*, s. 61, 71 ve 72), Mansur'un İstanbul'a geldiği zamanki duygu ve düşüncelerinin aynen Murat Bey'e ait olması (Emil, *a.g.e.*, s. 55) gibi hususlar, eserin otobiyografik niteliğiyle ilgilidir.

(218) Bu olaylardan biri Mizancı Murat'ın maiyetinde bulunduğu Maliye Vekili Şirvanizade Rüştü Paşa'nın rüşvet almasıdır. Şirvanizade, Mısır hıdivliğinin Hıdiv İsmail Paşa'dan sonra onun oğlu Tevfik Paşa'ya verilmesini sağlamak için 80.000 kuruş almıştır (Emil, *a.g.e.*, s. 62. Aynı olay ve benzer örnekler için ayrıca bk. Mardin, *a.g.e.*, s. 80).

(219) Mardin, *a.g.e.*, s. 81.

(220) Emil, *a.g.e.*, s. 224.

Tanzimat romanında en çok yüceltilmiş tiplerden biri, Mizancı Murat'ın kahramanı Mansur'dur. Aşağıda görüleceği üzere, Mizancı Murat Bey'in eseri baştan sona kadar Mansur'un faziletini anlatır. Seçkin sınıfa mensup olan Mansur'un her hâliyle mükemmel bir insan örneği olarak çizilmesi ve *"Murad Bey'in kendi kendisinin idealizasyonu"* olması(221), bizi büyük ölçüde Mizancı Murat'ın kendi hayatına ve fikirlerine götürmektedir. Dolayısıyla, eseri ve yazarın kahramanını daha iyi anlayabilmek için yazarın tecrübe ve fikirlerine başvurmak durumundayız.

Mizancı Murat'ın devlete bakışı, geleneksel anlayıştan pek ayrılmaz. Aşağıdaki sözleri devletin mistik boyutuna dikkat çekmektedir:

> *"Bir zaman var idi ki 'devlet' denildiği vakit bizde yalnız ahali içinde değil, cali indinde bile her nevi şaibelerden masum bir hey'et-i mukaddes tecessüm ederdi. Öyle bir hey'et-i aliyye ki, vücudu, efrad-ı halktan mürekkep cemaatin dünyevi icadatından ziyade semavî müessesat-ı tabiiye nev'ine daha yakın tutulurdu.*
>
> *Vazife ve mes'uliyet hududunu, daha Türkçesi 'hakkını' ve 'haddini' bilen hükûmetler için şu itikad-ı halisanenin ne kadar büyük kuvvet teşkil edeceği... tefekkür buyurulsun.'*(222)

Murat Bey'in en çok önem verdiği noksanlardan biri, *"ifa-yı vazife"* edilmemesidir:

> *"Altı yüz seneden beri bizde devam eden istibdad efrad-ı ahaliye şöyle dursun, rical ve ulemanın ekâbirine vazife ve mes'uliyet âdâbını unutturmuştu. Bu sebepten olarak maiyet-i müstakile-i Şahaneden bed ile makam-ı sadaretten ve nezaretlerden geçerek kaza kaymakamlığına varıncaya kadar bilcümle bendegân ve memurini devlet... 'ifa-yı vazife' etmek yolunu bulmayı akıl edemiyordu.'*(223)

(221) Emil, *a.g.e.*, s. 480.

(222) Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 120.

(223) Mardin, *a.g.e.*, s. 90-91. Murat Bey'de çok erken başlayan bu vazife duygusu, *"sonraki yıllarda fikirlerinin ana temlerinden biri olacak ve makalelerinden birçoğu bu başlık altında çıkacaktır."* (Emil, *a.g.e.*, s. 51)

Murat Bey, bu "*ifa-yı vazife*"ye o kadar önem verir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun "*1876 Harbinde*" yenilmesini toplumun ahlâki zaafına, kimsenin vazifesini bilmemesine bağlar(224). Mizancı Murat'ın yapmak istediği, devleti orta seviyede bulunan bilgili ve ahlâklı bir zümreye emanet etmektir(225).

Eserinde devrinin iç ve dış bütün devlet meselelerini kuşatma ve çözüm bulma çabası açıkça görülen yazar, Hariciye Matbuat Kalemi, Mülkiye, Düyun-ı Umumiye Komiserliği gibi resmî kurumlarda çalışmış, Osmanlı bürokrasisinin sıkıntılarını yakından görmüş biridir ve ahlâk üzerinde kuvvetle durmasının kendi gözlemleriyle yakından ilgisi vardır. Birol Emil, yazarın hayatı ve eseri arasındaki bu bağlantıyı şöyle ifade eder:

> *"(...) memur olarak girip çıktığı dairelerde gördükleri, rüşvet, kayırma, cehalet ve idaresizlikler üzerindeki müşahedeleri vardır. Genç Murad'ın, yıllar sonra, romanının dördüncü bölümünde, 'Mübâşeret ve İlk Meyûsiyet' başlığı altında hikâye edeceği bu haller, kendisini, şiddetle ıslaha muhtaç Osmanlı bürokrasisi ile karşı karşıya getirir. Sonradan gerek gazeteci, gerekse ihtilâlci olarak devlet idaresinin ıslâhına dair tekliflerinde ve ana fikirlerinden biri olan elit kadro düşüncesinde bu müşâhedelerinin payı büyüktür. Vaktiyle o kadar hayal ettiği İstanbul'a gelip de bizzat gördüklerinin ne kadar başka olduğunu anlaması, genç Murad'da ilk hayal kırıklığını doğurur. Kalem'de ve Sadaret'te karşılaştığı bazı durumlar, onu derinden sarsar."*(226)

Murat Bey'e göre ülkede sömüren ve sömürülen olmak üzere iki tabaka vardır:

> *"Avrupa'da çıkardığı ilk risalelerinden birinde Murat'ın ileri sürdüğü ana fikir Türkiye'de, aslında yan yana yaşayan iki ayrı Türkiye'nin bulunduğuydu. Bunlardan biri Murat Bey'in 'resmî Türkiye' ismiyle andığı asalak me-*

---

(224) Mardin, *a.g.e.*, s. 122.

(225) Mardin, *a.g.e.*, s. 123.

(226) Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, s. 61.

mur grubuydu. Bunlar ancak ikinci Türkiye'yi, durgun halk tabakalarının Türkiyesi'ni sömürerek yaşayışlarını sağlıyorlardı. (...) Murat'ın yazılarında 'asalak memur' fikrinin ne gibi gözlemlerine dayandığını ararsak, bunun Osmanlı memurlarının Abdülhamid yönetiminin yağmasına katılmalarından doğduğunu anlarız. Murat Bey, Padişah'la memleketi soymak için işbirliği eden memur zümresi karşısında hayretler içinde kalıyor ve en başta bu durumu düzeltmek istiyordu.'(227).

Mizancı Murat Bey'in bu duruma karşı önerisi ise bahsettiği asalak memurlar "elit"ini kaldırarak devlet ve idari işlerde "hizmet" ve "verim" kavramlarını egemen kılmaktır ki(228), yazarın sözcüsü durumunda olan Mansur'un bütün hayatı neredeyse bu iki kavram etrafında döner.

Murat Bey romanın başında, bizim bir toplum kahramanıyla karşılaşacağımızı sezdirmek için olsa gerek, Mansur'un bedenî özelliklerini adeta parmağıyla gösterip dikkatimizi çeker:

"Hâsılı, delikanlının her hâl ve şanı, kalabalık içinde bile kendisini enzara hedef ettirecek raddede idi. Kusursuz heyet-i umumiyesi calib-i teveccüh idi. Çekme, parlak, mütefekkir, edep-nüma olan gözleri uzun, ince, siyah kaşların altına sığınmıştı. Kenarları mütekebbirane kıvrılmış doğru ve nazik burnu asalete, büyücek fakat güzel bir resimde bulunan ağzı şecaate dâl idi. Teni beyaz, saçı siyah, omuzları geniş, beli ince, âzası mütenasip idi. Giyinmesi dahi sade ve tabiat-güsterâne idi." (s. 8)

Cezayir'in ileri gelen İbn-i Galib hanedanından, yirmi yaşlarında bir delikanlı olan Mansur, eğitimini Fransa'da tamamlamış ve İstanbul'a gelmiştir. İlk kez geldiği İstanbul'da, çevresine büyük bir tarih gururunun penceresinden bakar. İstanbul onun için saltanat ve hilafetin merkezidir. Murat Bey, onun İstanbul'a kavuşmasının çok büyük bir anlamı olduğunu söylerken –bir eğitimci olmasına dikkat etmeli– yeni nesil için bir program çiziyor gibidir:

---

(227) Mardin, *a.g.e.*, s. 128-129.

(228) Mardin, *a.g.e.*, s. 130.

"Ah, İstanbul'a gelmek! Merkez-i saltanat-ı Osmaniye, makam-ı hilâfet-i İslâmiye bulunan İstanbul'a kavuşmak! Fıtraten hamiyetle zinetlenmiş, fikri müktesebat-ı ilmiye ile tenvir olunmuş, âmal ve fezail-i milliyeyi ihataya iktidar kesbetmiş, ümmet-i muhteremenin mazisi, hâli, istikbali tefekküratıyla zihnini yormuş garibü'd-diyar ve gayur bir mazhar-ı iman ve İslâm için ne demek olduğunu tahmin etmek acaba o kadar kolay bir şey midir?" (s. 11)(229)

Yazar, Mansur'u İstanbul'a ayak basar basmaz toplumumuzdaki aksaklıklarla karşılaştırır. Fransa'da tıp eğitimi gördüğünü hatırlarsak bütün bu aksaklıklar Mansur için bir tür teşhis anlamını kazanır. Tedavinin yollarını da buna göre düşünecektir. Gemideyken Rumelihisarı tarafında büyükçe bir bina görür. Yeni usulde yapılmış bu binanın Fatih Sultan Mehmet için yapılmış bir anıt, bir ziyaretgâh olduğunu zanneder. O sırada yanındaki seyyahtan o binanın Amerikan misyonerlerince yapılıp idare edilen Robert Koleji olduğunu öğrenir. Kulaklarına inanamaz.

Kendisini Amerika Oteli'ne götürecek olan komisyoncunun "*günlük beş frank*" (s. 19) sözünden çok rahatsız olur. Çünkü arzu ettiği şey, başkentin limanında frank değil kuruşun konuşulmasıdır. Otele gittiğinde de benzer bir durumla karşılaşacaktır. Otelin kapısında Fransızca "*Hôtel d'Amerique*" (s. 23) yazısını görür. Türkçe yazı ve rakamdan eser göremez. Yazarın başlangıçta verdiği bu iki küçük ayrıntıda, eserine biçtiği "millî roman" vasfının bir yansıması bulunabilir.

Eşyasıyla gümrüğe geldiğinde gümrük memuru, sandığını açtırıp içine bakar. Diğer eşyaların yanında birkaç cilt kitabı görünce, "*muzır bir şey olmasın?*" (s. 19) diye sorar. Mansur bakabileceklerini söyleyince de memur, Mansur gibi beyefendilerin öyle şeyler taşımayacağını söyleyerek bakma gereği görmez. Mansur'un bu da hoşuna gitmez. Çünkü memur sandığı ilk açtığında, Mansur bu memur için "*İşte ilk tesadüf ettiğim refik-i gayretim*" (s. 20) diye dü-

(229) Murat Bey, kendi zamanında asıl olarak bir Mülkiye hocası sıfatıyla sivrilmiştir. Mülkiye'de devlet memuru yetiştirme işine aşkla sarılması, verdiği tarih derslerinde öğrencilerini son derecede etkileyen bir üslup kullanması (Emil, *a.g.e.*, s. 77; Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 81), bu parçadaki coşkunluğun kaynağını izah etmektedir.

şünmüştür. Fakat memur, yapmakla mükellef olduğu görevinde Mansur'a yersiz bir müsamaha göstermiştir(230).

Oteline giderken bir esnafla hamalın kavgasına şahit olur. Mansur'un gözleri zaptiye memurlarını nafile arar. Bu memurların resmî elbiselerini bilmediği için, belki de ilk gelenlerin memur oldukları düşüncesiyle teselli bulur. Mansur, devlete o kadar bağlıdır ve o kadar güvenir ki, burada olduğu gibi, onun hiçbir unsuruna toz kondurmaz. Başka olaylarda da bu ham hayalden kurtulamayacak, mesela, borçlanma sırasında memurların sermayedarlardan rüşvet aldıkları yolundaki söylentiyi iftira zannedecektir.

Mansur, Fransa'da eğitim görürken de kendi şahsiyetini korumasını bilmiştir. Mesela, okuldaki gözetmenlerden biri, önünden geçerken Mansur ayağa kalkmadı diye hakaret eder. Mansur, bu haksız ithama hemen karşılık verir. Mansur'un arkadaşları arasındaki lakabı "*Ütopist*"dir. Aslında düşündüklerinin çoğunu yaptığı için ona ütopist denmesi yanlıştır. Muhtemeldir ki, kahramanına çok benzeyen Murat Bey bu sıfatı kendisini de düşünerek söylemiş olsun.

Mansur, sadece tıp eğitimi almakla kalmaz, Paris'te siyasiyat konferanslarına da katılır. Altı ay içinde, üniversitede ders veren Paris'in en meşhur hocalarının dikkatini çeken öğrencilerden olur. Eğitimini tamamladıktan sonra hocalarının ders muavinliği teklifini reddeder ve İstanbul'a gelir.

Amcasıyla yaptığı görüşme sonunda, Hariciye kalemlerinden birine devam etmeye karar verir. Mansur'un amacı, memurîn-i devlet sırasına geçmektir. Çünkü Hariciye işlerine meyillidir ve ilmî

---

(230) Ahmet Midhat Efendi'nin *Acâyib-i Âlem* adlı romanında geçen benzer bir olay, iki romancımızın aynı meseleye nasıl farklı açılardan baktıklarını görme fırsatı vermektedir. Midhat Efendi'nin romanındaki bir İngiliz kadın, Miss Haft, biri Odessa diğeri İstanbul gümrüğünde görevli iki memuru karşılaştırırken Odessa'daki memurun kendisini bir gümrük kaçağı gibi kontrol ettiğini, Türk gümrüğündeki memurun ise "*Bu kadının seyyah olduğu apaşikâre görülür. Nafile çantasını falanını dağıtıp da rahatsız etmeyiniz.*" anlamına gelen bir tavırla serbest bıraktığını anlatır (Ahmet Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem,* hzl. Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 192). Ahmet Midhat'ın Batılı insanlara karşı bir kibarlık ve medenilik gösterisi olarak düşündüğü ve -aksi yönde bir ifadesi olmadığı için öyle sanıyoruz kitasvipettiği davranışı, Mizancı Murat Bey bir görev suistimali olarak değerlendirmiştir.

hazırlığı bu yöndedir. Geçimi için gereken aylığı almanın zor olduğunu tahmin ettiğinden, belli bir zaman doktorlukla geçinmeyi düşünmektedir. Amcası marifetiyle Hariciye Nazırına takdim olunur. Hariciye Nazırı hemen uygun bir şekilde kaleme istihdam olunması emrini verir. Mansur, Hariciye'de bir yıl kadar bulunur.

Tıbbiye'deki durumu da bir iki ay içinde önemli hale gelir. Hekimlikteki bilgi ve becerisini ortaya koyar. Diğer hekimlerin saygısını kazanmaya başlar. İsabetli teşhis ve tedavileriyle şöhret bulur. Hastalardan başını alamaz. Bâb-ı Seraskerî'nin teklifi üzerine bir müddet askerlikte çalışır. Ayrıca okulda en önemli derslerden birini üzerine alır. Hariciye'ye intisabını bahane ederek askerlikten ayrılır. Haftada bir gün fukaraya parasız bakar.

Mansur, kendisini milletine ve devletine hizmete adamıştır. Öyle ki, vakti geldiği hâlde beş on sene daha evlenmeyi düşünmez. Hatta hep bekâr kalmak ihtimali de vardır.

Mansur amcasıyla bir sohbetinde, kapı hizmetinde (kalemde) iken hekimliği gereği önce hastalığı teşhis ettiğini söyler. Çareyi soran amcasına Mansur'un açıklaması, aslında Murat Bey'in ders havasında yaptığı bir konuşmadır:

> *"Evlâd-ı vatana malûmat vermeli, malûmatın hüsn-i istimali çarelerini göstermeli. Vakıa fikr-i idareyi memurlarımıza ifham etmek üzere hemen elifbadan başlamak lazımdır. Birkaç aydan beridir mektebin meclisine havale olunan istidalara dikkat ediyorum. Ashab-ı istida, tabiplik gibi bir sanata malik iken hiçbiri 'ben filan işin erbabıyım, benden daha iyisi mevcut değilse beni tayin ediniz' demiyor. Cümlesi mahsusan ittifak etmiş gibi fakr u zaruretlerinden, çoluk çocuk kesretinden, muhtac-ı inayet bulunmalarından bahisle merhamete, sadakaya müracaat ediyorlar. İnsan mütalâa ederken bir memuriyet-i resmiye iltizamıyla resmî daireye müracaat olunduğunu unutuyor da bir imarete, yahut ağniyadan bir sahib-i hayrata müracaat olunuyor zehabına düşüyor. Bu garip hâli arkadaşlarıma söylediğim vakit aldığım cevap beni hayrette bırakt. Başka türlü müracaat olunursa, yani iktidar ve ehliyetten bahsedilirse sahib-i istidanın 'terbiyesizliğine' hükmolunacağını söylediler. Bundan büyük münasebetsizlik olamayacağını anlatmak güç müdür?"* (s. 191-192)

Mansur, memurların aslında işlerin düzelmesi konusunda ümitsiz olduklarını, vazifelerini yerine getirmenin mümkün olmadığını düşündüklerini ifade eder. Bu memurlara "*O hâlde ne yüzle beytülmaldan ayda bunca lira alıyorsunuz?*" diye sorduğunda, şaşırarak ve anlamadan bakarlar. Verdikleri cevap ise "devlet baba" anlayışının bütün bir tarafıdır: "*Saye-i devlette geçineyim diye veriyorlar, ben de alıyorum.*"(s. 194)

Mansur, amcasını da bu kötekten mahrum bırakmaz. Amcasının, komşusunun bahçesinden kendi bahçesine düşen meyvaları geri gönderirken riayet ettiği hakka, kendi meclisindeki yolsuzluklarda, irtikâplarda da dikkat etmesi gerektiğini söyler. Devlet malını muhafaza etmek onun en başta gelen vazifesidir çünkü.

Genç yaşına rağmen sorumluluk duygusu çok gelişmiştir. Amcası, Cezayir'deki nüfuzuna güvenerek, Fransızlara karşı bir ayaklanma başlatma isteğindedir. Salih Efendi için harekete başlamak önemlidir; sonrasına "*Allah kerim*"dir. Mansur ise başarısızlık durumunda hareketin başında bulunan kendilerinin çekilebileceğini ama geride kalan halk için buna imkân olmadığını, dolayısıyla onları bedeli çok ağır olacak ve sonuç vermeyecek bir isyana sürüklemek yerine halkı yetiştirmek, eğitim vermek, okullar açmak gerektiğini söyler. Mansur'un Emin Paşa ile tartışması, Murat Bey için yine bir ders verme fırsatı doğurur. Murat Bey, Mansur'un günlüğüne şunları yazar:

> *"Gevşeklik zamanı değil, metanet ve gayret zamanıdır. Devlet, hademeye muhtaçtır. Bunlar hademe değil, memalikin kanını emmekle meşgul sülüklerdir. Asdıka-yı bendegân unvanı altına girmek için her nasılsa yol bulmuş olan bazı kimseler de kendi fazahatlarını tevil için vücutlarıyla örtmeye şer'an, nizamen, vicdanen mecbur oldukları makamı sebep göstermek üzere kasd-ı fasit, ısrar-ı kat'i var! Bundan bayağı bundan merdut bir fikir tasavvur olunmaması iktiza ederken ortalıkta iğfal olunanlar çoktur. Hakikat-i hâli tefhi için neşr-i maarifle bir gün evvel asdıkanın gözlerini açmak lâzımdır.*
>
> *Bizde kaht-ı rical var derlerdi. Ah! Yalnız kaht-ı rical olsaydı!*
>
> *'Biz yapmıyoruz, zorla yaptırıyorlar!' diyorlar.*
>
> *Akıl edemiyorlar ki, zorla memuriyet verilemeyeceğinden, bu babda kimseyi aldatamazlar. İstifa kapısı açıktır. Hem de esasen bunun aslı yoktur. İftiradır. Memuriyetle-*

rini muhafaza için irtikâp etmedikleri kalmıyor. Fesattaki cüretleri calib-i hayrettir. Vücud-ı mukaddesi bile isnatlarından masun tutmayacak derecede kendilerini muktedir görüyorlar! Çünkü adam yetiştirmiyorlar. Kendiliğinden yetişmiş olursa ortada bırakmıyorlar, hüsn-i idaresini ferman eden zat-ı mukaddes-i mülûkâneden hakikat-i hâli setr için esassız ahvalden bahisle irtikâb-ı kizb etmekten sıkılmıyorlar." (s. 306)

Mansur, amcası Şeyh Salih Efendi'nin kayınbiraderi Raşit Efendi'nin aileye yönelik saldırılarını bertaraf edince, Salih Efendi bütün gelirini, malını Mansur'un üzerine yapar ve artık kahramanımıza hayalindeki eğitim hamlesini yapma fırsatı doğar. Beyrut'a gidip oradaki misyoner okullarını köreltmek için bir okul açma girişiminde bulunur. Fakat yerel hükûmetten müsaade alamadığı gibi, bu işle ilgili karar İstanbul'da da üç aydan önce meclisten çıkamamıştır. Hâlbuki kendisinden sonra başvurmuş olan Amerikan İncil Cemiyeti, Diyarbakır taraflarında bir okul için ruhsat almış, programını onaylattırabilmiştir.

İmparatorluğun neresinde bir sıkıntı varsa Mansur oradadır. Bosna'da çıkan isyanı Avusturya'nın desteklediğini Avusturya konsolosundan sebepleriyle öğrenince, İstanbul'a dönüp gazetelere Avrupalı devletlerin hukuka aykırı hareketleri hakkında eleştiriler yazar. Bunlar aslında ecnebi memurların alışmadıkları tavırlardır. Hemen Hariciye'ye şikâyetlerde bulunurlar(231).

İstanbul'dan pek bir iş çıkaramayınca amcasının zamanında aldığı Aydın'da bulunan çiftliğine döner. Orada halkın sağlığı, eğitimi, ekonomik sıkıntılarıyla ilgili iyi işler yapar(232). İki okul açtırır, Manisa'dan öğretmenler getirtir. Mansur aşırı çalışmanın yol açtığı bir hastalıktan sonra ölür. Fakat vasiyetinde bile oğlunun "*hâdim-i devlet ve hilâfet olarak yetişmesi*"ni (s. 419) karısına havale eder. Mektubundaki son cümleleri II. Abdülhamid için duadan ibarettir.

---

(231) Buna benzer bir hareketi Murat Bey de yapmış, Ermeni meselesi hakkında Fransız ve İngiliz devlet adamlarıyla görüşerek izahlarda bulunmaya çalışmıştır (Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, s. 141-142).

(232) Taner Timur, Mansur'un girişimciliği ve köy sorunlarıyla ilgilenmesi açısından "*Rus romanlarında sık rastlanan pozitivist soylulara*" benzediğini söyler (Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 311).

Romanda yazarın bir tutumu var ki, çok dikkat çekicidir. Mizancı Murat, roman boyunca Bâbıâli'yi ve her seviyeden memuru kıyasıya eleştirirken, padişah için tantanalı cümlelerle övgüler sıralamıştır. Çelişkili görülebilecek bu tutumun sebebini söylemeden evvel, iki örnek gösterelim:

> *"Habasetlerini makam-ı mukaddese arz ve isma edebilecek erbab-ı iktidarı ortada bırakmak istemiyorlar. O zat-ı mukaddesi kendilerine âlet ittihaz etmek âmal-i fasidanesine düşmüşlerken ilham-ı Rabbani ile foyaları meydana çıkmıştır. Adaletkâr Padişahımız Hamidü'l-hısal Efendimiz Hazretlerinin himem-i farukâneleriyle bunlar dahi ötekiler gibi devlet ve millete, vazife-i hamiyet ve sadakate, nan ve nimete karşı irtikâp etmeye mütecasir oldukları ihanetin mukabele-i lâyıkasına çarpılıp kahr olacaklardır."*(s. 412)
>
> *"Bunca himmetlerin şerefi kime aittir" Tahmin edebilir misiniz? Yalnız bir zata! Âli, mukaddes, pek mukaddes bir zata! Yani Padişah-ı nevcah, velinimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerine aittir! Hab ve istirahatini feda edip gece gündüz mukaddimata, kâr-agâhına çalışarak ümmet-i muhtereme için selamet ve saadeti küşad etmeye gayret ediyor. Himem ve mesai-i kerubi-pesendanesine meşkûr olsun! Vücud-ı bihudlerinin himmetlerine muhtaç olan ümmet-i muhtereme üzerinden Allah eksik etmesin!"*(s. 414)

Romanını yazdıktan beş yıl sonra ülkeden kaçmış bir Jön Türk liderinin bu övgüleri, sansürden kurtulabilmek için gazetesinde de uyguladığı yöntemin uzantısıdır. Bu yöntem, bir yandan II. Abdülhamid'i bütün gazetelerden fazla överek gazetesini korumak, öte yandan hükûmeti, padişahın sağladığı mükemmel devlet adamlığı örneklerine uymadığı için eleştirmektir. Ancak bunu sadece bir oyun olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü bütün Jön Türkler Sultan Abdülhamid'e babalık görevini yerine getirmekte kusuru olan bir baba olarak bakmışlardır ve bu hissi en kuvvetli şekilde duyan da Murat Bey'dir(233).

---

(233) Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 83. Mizancı'nın bu bağlılığını, Bekir Fahri İdiz *Jönler*'de (1910) hayli sert şekilde eleştirir. Romanda cemiyet reisi Vedat Bey karakteriyle ele alınan Mizancı Murat Bey hakkında, ülkenin pek çok gencinin yanmasına sebep olduğu, sarayın siya-

Romanda Mansur'un safında yer alan Mehmet Efendi, onun Tıbbiye'deki doktor arkadaşlarından biridir. Tam bir görev adamıdır. "*Şunu yap!*" dedikleri zaman hemen iş başına koşar. Şahsi hırsları yoktur. Maaş ve rütbe bakımından kendisini mağdur etseler ya da hakkını başkasına verseler "*Ya, öyle mi tensip olunmuş? Pekâlâ!*" (s. 108) der ve karara uyarak işine devam eder. Bu gibi kişiler, makine gibi memurdur. Mansur, Mehmet Efendi'yi de kendisi gibi bulduğu için onu çok sever.

Bizde, ilk romanlarımızdan başlayarak romanın bir eğitim aracı olarak kullanılması sıklıkla görülen bir durumdur. İyi olanı göstermek için hemen yanı başında onun zıddının verilmesi çok başvurulan bir yöntem olmuştur(234). Murat Bey'in romanında yer alan Şeyh Salih Efendi ve Raşit Efendi gibi tipler de erdemin daha net olarak görülmesi için Mansur'un karşısına çıkarılmıştır.

Mansur'un amcası Şeyh Salih Efendi, Cezayir'in ileri gelen ailelerinden birine mensup, "*mecâlis-i âliyeden*" birinde yüksek dereceli bir memurdur. Din ilimlerinde sayılı üstadlardan biridir. Konağından devlet ricali, vekiller eksik olmaz. Padişah katında da makbul bir adamdır. Cezayir'deki gelirlerinden başka 15.000 (kuruş) aylığı, 6000 (kuruş) arpalığı vardır. Hatırlı bir devlet adamı ol-

---

setine boyun eğerek vatana döndüğü ve bu yüzden de lanet okunmayı hak ettiği söylenir (Bekir Fahri İdiz, *Jönler*, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1326).

(234) Özellikle Ahmet Midhat'ta yoğun olarak karşılaştığımız bu yöntem, uzunca bir zaman romanlarımızda görülmüştür. Mesela, Cumhuriyet'in eşiğinde yazılmış olan *Çalıkuşu*'nda, tesadüf unsurlarının kullanılması -amaç farklı da olsa- bahsettiğimiz yöntemi hatırlatmaktadır. Feride kendisini zor durumda bırakan insanlarla karşılaştıkça, Reşat Nuri onun karşısına iyi birilerini çıkarmıştır. Tanpınar'ın dediği gibi, Reşat Nuri "*İyi ile kötünün behemahal ayrı saflarda çarpışmasını istiyordu.*" (Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 442. Ayrıca, *Çalıkuşu*'ndaki tesadüf unsuruna da temas eden bir inceleme için bk. Fethi Naci, "Çalıkuşu", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 120-150) Türk romancılarının Cumhuriyet'e kadar uzanan bir dönem boyunca bu "iyi-kötü" mukayesesine başvurmalarını, temelde, Türk aydınının Tanzimat'la başlayan toplumu yeniden kurma çabasına bağlamak mümkündür. Edebiyatın öğretici niteliğinden yararlanan yazarlarımızdan Ahmet Midhat'ın "Hâce-i Evvel" diye tanınması, Mizancı Murat'ın Mülkiye'de hoca olması, Reşat Nuri'nin öğretmenliği, toplumu eğitme ve topluma yön verme olgusunun, daha doğrusu edebiyatçıların benimsediği eğitimcilik rolünün -daha fazlasını bulabileceğimiz- örnekleridir.

duğu için işini yaptırabilmesi çok kolaydır. Adam kayırma ve iltiması kendi yakınları için kullanmaktan çekinmez(235). Mansur'un Tıbbiye'ye alınması için ona söylemeden ilgili yerlere haber gönderir. Kendi oğlu İsmail de dolaylı olarak babasının nüfuzundan yararlanmaktadır. Görevli olduğu Amedî odasına ayda ancak bir kez uğrarken ve kalemdeki mürekkep hokkası daima kuru iken, babasının nüfuzu, diğer bir deyişle "mahdum bey" olması sebebiyle terfi eder ve rical sınıfına dâhil olur. Şeyh Efendi için ilerlemenin ölçüsü, rütbe ve nişan alarak terfi etmektir; asıl başarı budur.

Romandaki memurların pek çoğu, aşağı yukarı bu zihniyette kişilerdir. Yükselmek iki şeye bağlıdır: Talih ve bekleyiş. Mansur'un terfisini sadarete yazmış olan daire reisi, Mansur bu terfiyi hak edecek bir şey yapmadığını, dolayısıyla bu rütbeyi kabul edemeyeceğini söylediği zaman, bu sözleri onun alçakgönüllülüğüne verir ve gayretlerini devam ettirmesini söyler, *"Haydi, gayret ediniz, yine çalışınız."* (s. 124) Reisin bunları laf olsun diye söylediği çok bellidir, çünkü Mansur'un kalemde yaptığı hiçbir şey yoktur. Amcasının hürmetine rütbe almıştır. Oysa Mansur'la birlikte rütbe alan başka bir efendi, el etek öpmekte kusur etmez. Osmanlı bürokrasisinde bir saygı ifadesi olarak temennada bulunmanın maksadını aşarak dalkavukluk hâlini alması aslında bir kişilik bozukluğuna işaret ettiği gibi, devlet memurluğunun şerefine de zarar vermektedir. Bir dairede memurların kuyruğa girip daire reisinin eteğini öpmelerine karşılık reisin bunları umursamaz bir el hareketiyle savması, Mizancı Murat'a göre padişahın o kalemdeki vekili olan reis efendiye hiç yakışmaz. Mansur temennanın maksadını mümeyyize şöyle açıklar:

---

(235) İltimas ve adam kayırma, ne yazık ki, çöküş dönemlerinden bize kalan kötü bir alışkanlık olarak Türk toplumunca normal sayılan, hatta bazılarımızca kanıksanmış bir "müessese" hâline gelmiştir. O kadar ki, siyasi ya da bürokratik gücü olan insanların kendi yakınlarını, hemşehrilerini - liyakata bakmadan- bir memuriyette istihdam etmeleri, daha çok taşrada, övülen bir davranış olmuştur. İltimas, bazen çaresiz insanlara yardım şeklinde ortaya çıksa bile, prensip itibarıyla bunun devlet ciddiyetine ve adalete uygun olmadığı ortadadır. Kim olursa olsun adam kayırmayan mevki sahipleri için özellikle Anadolu'da rastlanan "Kendi adamına yardım etmeyenden memlekete ne hayır gelecek?" türünden sözler söylenmesi, birkaç yüzyıldır sıkıntısını çektiğimiz iltimas belasının insanımızca nasıl görüldüğünü gösteren acı bir örnektir.

"Mümeyyiz Efendi! Arkadaşlarımın sıraya dizilip eteğinize geldiklerine sebep, meçhulünüz olmamalıdır. Efendiler şahsınızı değil, bu odada yevm-i mahsus olmak hasebiyle kulûbumuzu şükraneyle mâlamâl eden o zât-ı mukaddesin vekilini tazim eyliyorlar. Mevkie yakışır bir tavır ve harekette bulunmanız âdâb-ı ubudiyet cümlesinden değil midir?" (s. 128)

Murat Bey, belki de yukarıda temas ettiğimiz rüşvet olayından ilham alarak, önemli mevkilerde bulunan devlet adamlarının sorumsuz davranışlarına da yer vermiş, bunun için Emin Paşa karakterini kullanmıştır. Esasında Emin Paşa'nın romandaki rolü, bürokrasinin işleyişi hakkında bilgi vermekten ve bunun karşısında Mizancı Murat'ın görüşlerini Mansur'a söyletmekten öte bir anlam taşımaz. Mansur'un çok şiddetli şekilde tartıştığı Meclis-i Âli Reisi Emin Paşa'nın devlet çarkının işleyişi hakkında söyledikleri, o dönemki bürokrasinin tepesinde bulunanlardan bazılarının devlet adamlığından ne anladıklarını görmek bakımından önemlidir. Bu sebeple, Mansur'un Emin Paşa'yla olan –içerdiği bazı gerçeklerle bugün de yüz yüze bulunduğumuz– konuşması üzerinde durmak gereklidir.

Emin Paşa'yla Mansur arasındaki ilk fikir ayrılığı, devlet dairelerindeki işlerin yürütülmesiyle ilgilidir. Emin Paşa Mansur'un kalemi beğenmediğini, rütbeyi geri çevirdiğini öğrendiğinde, her şeyin Avrupa'daki gibi muntazam olamayacağını, işlerin oluruna bağlanması gerektiğini söyler. Emin Paşa'nın böyle düşünmesi, Osmanlı toplumunun Avrupa karşısında hissettiği eziklik duygusunun idari kademede bulunan bir devlet adamında farklı şekilde yansımasıdır. Şu kadar ki, Emin Paşa yenilgiyi peşinen kabul etmiş, akla aykırı şekilde, işleri düzeltmek yerine mevcut düzenin devam etmesinden yana olmuştur. Emin Paşa, aynı zihniyetin romandaki diğer temsilcileri gibi, kafasındaki bütün meseleleri çözmüş olan, daha doğrusu meselesi olmayan adamdır. Mansur ise ileride göreceğimiz üzere, devletin işleyişiyle ilgili sorular soran, iyiyi arayan ve yetinmeyen bir kahramandır. Bunun için de, bizdeki mevzuata bakılırsa işlerin Avrupa'da olduğundan daha iyi yürütülmesi gerektiğini savunur.

Emin Paşa her haliyle, cahil çocuğunu tatlılıkla yola getirmeye çalışan bir baba gibidir. Mansur'a sabırla nasihat (!) eder. "Ben kanunlara harfiyen uyacağım." denirse bunun boşuna yorgunluk olacağını söyler. Mansur'a göre bu bahaneye bir paşa değil, ancak

küçük memurlar sığınabilir. Emin Paşa'nın "*Oğlum, yalnız başıma ben ne yapabilirim? Ben âciz bir adamım.*" (s. 294) demesi üzerine Mansur, memuriyetin kabulü ve sorumluluğuyla ilgili olarak o zamanlar gözardı edilen bazı önemli gerçekleri anlatır:

> "*(...) Madem ki bugün uhde-i liyakatinizde bulunan vazife esasen makbulünüzdür, o hâlde acz sözüne bendelerince mahal yoktur. Zira bir zat bir memuriyeti kabul ederse, 'ben bu memuriyetin erbabıyım, hakkından gelirim, onun için beytülmaldan mahiye şu kadar ücrete kesb-i istihkak edeceğim' demekten başka bir şey olamaz.*
> *'Yalnız başıma ben ne yapabilirim' buyurduğunuza gelince, siz yapamazsanız yapacak dünyada kim olabilir? Reis-i Meclis-i Âlisiniz, halife-i ruy-i zeminin eminisiniz, o sayede hüsn-i idarenize mevdu yirmi milyon liralık bütçe var. Devletin müntehap ve muti olan memurları emirlerinize muntazırdır. Her günki meşguliyetinizden memleketin ihtiyacatını öğrenirsiniz, serefrazdan memleket kâffeten tedbir-i âliyenizi mevki-i fiile koymakla mükelleftir. Bilmem ki, efendimiz daha ne kadar iktidar ister?...*" (s.295)

Emin Paşa'nın bu sözlere verdiği cevap, can sıkıntısının olduğu kadar yenilgisinin de ifadesidir: "*Siz daha çocuksunuz. Mühim umûrun hafâyasına aklınız ermez*". (s. 296)

Kalemlerdeki memur fazlalığından şikâyet eden Mansur, sandalyelere nöbet usulü oturan onlarca memurun devlet hazinesini zarara soktuğunu, resmî dairenin imaret olmadığını, şunu bunu gönüllemek için gereksiz yere adam alınmaması ve yüksek tahsil görmemiş olanların devlet kapısına uğratılmaması gerektiğini söyler. Paşa, bu iş için okul açmanın paraya baktığından, hâlbuki hazinenin sıkıntıda olduğundan bahsedince Mansur bunun aslı olmadığı, çünkü israfa para bulunabildiği cevabını verir.

Mansur, bazı bürokratik uygulamaların Osmanlı ülkesinin kalkınmasına da engel olduğundan bahsederek, demiryolu yapımı için gelen sermaye sahiplerinin, bilgisiz memurlarla yaptıkları bitmez tükenmez müzakerelerden bıkarak geri döndüklerini anlatır. Emin Paşa ise para sıkıntısından söz açarak, dış borçların faizlerini ödeyebilmek için yine borç alınması gerektiğini söyleyerek karşılık verir: "*Niçin vicdanım mustarip olsun? Ben yapmadım a! Böylece*

buldum. Böylece gidiyorum. Emir kuluyuz. 'Böyle edin, şöyle yapın, uydurun' diyorlar. Biz de uydurup gidiyoruz." (s. 303)

"Çaresini bulmak" ve "uydurmak", Osmanlı memurlarının sorumsuzlukları kadar borçlanma sırasında sermayedarlardan aldıkları rüşvetleri de ima ettiğinden, Mansur, Emin Paşa'ya hakaret ederek ayrılır. Şeyh Salih Efendi'nin özürleri karşısında Emin Paşa, işlerin düzelmeyeceğine inanmış bir devlet adamı alışkanlığıyla şöyle söyler: "*Zararı yok Şeyh Efendi hazretleri! Siz üzülmeyiniz. Çocuktur, kanı kaynıyor. Akıllanır. O da akıbet bizim dediğimize gelir.*" (s. 304)

Emin Paşa, devlet idaresinde sorumluluk sahibi bir insan olarak kişisel meselelerle ilgilenmemesi gerekirken, Mansur'un bu alışılmadık sözlerinden rahatsız olur ve "*muzır*" takımından saydığı bu genci sonradan icabına bakılmak üzere mimler.

Emin Paşa karakterinin yansıttığı biçimdeki memur zihniyetinden hareketle ulaşacağımız yargı, pek iç açıcı olmayacaktır. Genelleme yapmadan şunu söyleyebiliriz ki, küçük memuriyetlerle bürokrasiye girip yükselme şansı bulanların, kurulu düzenin işleyişine ayak uydurmak ve çalışmamak gibi bir alışkanlıkları olabilmektedir ve buna aykırı hareket etmenin kendi menfaatlerine zarar vereceğini bilecek kadar tecrübelidirler. Dolayısıyla "işini bilenler"in rahat ettiği ve yükseldiği bir bürokratik sistem, işleyişe karşı çıkmak isteyen hasımlarını bertaraf etme yoluna gidecektir.

Mizancı Murat, kalemlerin vaziyeti üzerinde de çok geniş durur. Mansur Bey'in devam ettiği Hariciye kaleminin hâli içler acısıdır. Odada otuzdan fazla genç ve yaşlı memur vardır. Mansur önce, odada bulunan her kalem efendisinin bir işe memur olduğunu düşünür ve mümeyyizden kendi vazifesini sorar. Mümeyyiz belli bir görevi olmadığını, tercüme veya yazıyla ilgili bir iş olursa ona da verileceğini söyler. Fakat akşama kadar beklediği hâlde kendisine bir iş gösteren olmaz. Kalemin kıdemlileri de işsiz oturmaktadır. Memurların dairede yaptıkları, çalışmaktan daha farklı şeylerdir: Odada sütlaç ve muhallebi yemek, şerbet, kahve, sigara içmek, bol bol esnemek, bazen oda dışında kol kola gezinmek... Fakat memurları mazur tutmak gerekir. Çünkü bütün bu uygunsuz davranışlarının sebebi işsiz oturmaları, dolayısıyla vakti başka türlü geçiremeyişleridir. Mansur, kalemde zamanın her gün böyle geçtiğini hayretler içinde öğrenir. Kâtiplerin tayinlerini ve kalem için hangi ihtiyaca binaen alındığını tahkik edince, mümeyyizden başka mütercim ile bir mukayyit dışında kalanların tamamen fazlalık olduğu meydana çı-

kar. Mansur ise zannetmiştir ki odadaki otuz kâtibin otuzu da gereklidir ve her birinin bir görevi vardır. Gerçekte bu efendilerden yirmi yedisi görevsiz, mesuliyetsiz "*maaşlı müdavimler*"dir(236). Başka kalemlerdeki durum da buradakinden pek farklı değildir.

Daha önce ifade ettiğimiz kalemlerin panayırı andıran durumu, burada da karşımıza çıkmaktadır. Bu Hariciye kalemine dilencilerin girmesi, her türden satıcının yine kaleme girip alışveriş yapmaya çalışmaları son derece alışılmış görüntülerdendir. Mansur, mümeyyizi bu tür durumlara karşı vazifesini yapmaya davet edince bütün kalemlerde öteden beri buna müsaade edildiği, yani yadırganacak bir şey olmadığı yolunda cevap alır.

Kalemlerin düzensizliği memur maaşlarına da yansımıştır. Mümeyyiz 3000 kuruş alırken bazı memurlar 1500, bazısı 50 kuruş maaşla çalışmaktadır. On sekiz yıllık bir kâtibin 150 kuruş maaşı vardır. Öte taraftan işe üç ay önce başlamış, mahalle mektebine uğradığı bile şüpheli, tek marifeti tercüman beyin akrabası olmak olan genç bir memura 1200 kuruş maaşla birlikte saniye rütbesi verilmektedir. Memur maaşlarının ne kadar keyfî ayarlandığını, maaş-

---

(236) Namık Kemal ve arkadaşları tarafından çıkarılan *Hürriyet* gazetesinin 28 Nisan 1869 tarihli sayısındaki "*Hariciye Nezareti*" başlıkla bir yazıda Hariciye'ye yöneltilen eleştiriler, Mizancı Murat Bey'in çizdiği tabloya ilginç ve tamamlayıcı katkılarda bulunmaktadır. Yazıda, "*Bakanlığa keyfî istihdamların yapıldığı, öyle ki 15 kişinin işleri yürütebileceği bir büroda 100 kişinin çalıştırıldığı, yöneticilerin maaşlarının çok yüksek olmasına karşın, memur ve hizmetlilerin maaşlarının çok düşük olduğu; bunun da kurumdaki işlerin yürümesine olumsuz etkiler yaptığı, bürokrasinin hantal işlediği, vatandaşın müracaat forumlarının bakkal dükkanlarında peynire sarılı bulunduğu, hatta yapılan müracaat evraklarının içeriğine bile bakılmadan havale edildiği*" belirtilerek bu son hususla ilgili çok çarpıcı bir örnek verilmiştir: "*Battal Gazi'nin neslinden geldiğini söyleyen Ahmet Kamil isminde bir vatandaşın rüyasından yola çıkarak kaleme aldığı: 'Ecdadım olan Battal Gazi rüyama girdi. Bana devr-i daimi ve buharsız vapur yürütmek ve balonun dümen ile idaresini ve telgraf haberleşmesini adi bir hat ile yapılmasını öğretti. Ben de bu telgraf marifetini İtalyalı filan zata öğrettim. Aramızda bir sözleşme yaptık. Bu işten ne kazanırsa yarısını bana verecekti. Şimdi İtalya'ya gitmiş, seksen bin kise kazanmış. Kırk bin kisesini isterim.' dilekçesi Saray'dan Dışişleri Bakanlığı'na havale edilmiş ve bu Bakanlık da dilekçeyi İtalya Büyükelçiliği'ne göndermiştir.*" (İlhan Yerlikaya, "Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kurulması", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 681)

larda hatır gönül ilişkilerinin nasıl belirleyici olduğunu, reis efendinin Şeyh Salih Efendi'nin hatırı için Mansur'a bir miktar maaş "*uydurulması*" talimatından da anlayabiliyoruz. Nitekim, kalem için istenen 2000 kuruşluk yeni tahsisatın 1000 kuruşu Mansur'a, 400 kuruşu üstü kapalı olarak zam isteyen mümeyyize, geri kalanı da 50, 30, 20 kuruş gibi miktarlara bölünerek diğer memurların maaşlarına ilave edilir. Mümeyyizin kaleme çırak giren oğluna bile 50 kuruş bağlanır. Fakat on sekiz yıllık memur olan 150 kuruş maaşlı Bekir Efendi'ye bu tahsisattan bir kuruş zam düşmez. Çünkü onu himaye edecek kimse yoktur.

Romanda Mansur'un çalıştığı kalemle ilgili olarak anlatılan bir olay, hem bürokrasinin olumsuz yüzünü, hem de yabancı etkisini sergilediği için nakledilmeye değerdir. Mansur kalemde otururken bir yabancı gelip mümeyyize bir iş söyler. Mümeyyiz "*yarın*" deyip adamı savar. Ertesi gün de "*birkaç gün sonra*" karşılığını alan Frenk sinirlenir ve ortama uygun olmayan sözler söyleyip işi bitmeden gitmeyeceğini belirterek Mansur'un yanındaki boş sandalyeye oturur. Adam edepsizce söylenmektedir. Mansur, mümeyyizden adamın haddini bildirmesini boşuna bekler. Sonunda dayanamaz ve resmî makama aykırı, haysiyet kırıcı konuşmamasını ihtar eder. Frenk, Fransızca olarak, mümeyyize birkaç kuruş vermesi halinde işinin çabucak halledilebileceğini söyleyince Mansur mümeyyize bakar, mümeyyiz duymazlığa vurunca Mansur adamı kovar. Adam kımıldamaz. Mansur odacıyı çağırıp "*Şu terbiyesizi dışarı at.*" der. Frenk "*Terbiyesiz de edepsiz de sensin.*" (s. 131) diye Türkçe karşılık verince Mansur adamı tekme tokat dışarı atar. Mümeyyiz daha sonra gelip Mansur'a o adamın tercüman olduğunu, öyle davranılmaması gerektiğini, bir mesele çıkabileceğini anlatır. Mansur'un millî duyguları bu sözle yaralanır. O gün, bir daha dönmemek üzere kalemden ayrılır. Mümeyyiz ise üstlerine Mansur'un hâllerini anlatmaya çıkmıştır. Hakareti yiyen kendisi değilmiş gibi, yabancının günahsız olduğunu, Mansur'un terbiyesizliğinin kurbanı olduğunu arz eder. Kendisini aklamaya çalışır. Amiri de Mansur'un kalemden çıkarılması gerektiğini tasdik eder. Hâlbuki bu kalem, Mansur'a en çok övülen ve tavsiye edilen bir kalemdir.

Nakledilen bu hadise, sanıyoruz, 1826'dan sonraki süreçte ecnebi müdahalesi yolunun açılmasının[237] ve buna bağlı olarak da imparatorluktaki azınlıkların ve yabancı unsurların yerli halka ve

(237) Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 72.

hatta devlete yüksekten bakmalarının etkisini taşımaktadır[238]. Bu olayların, memleketin gerçek sahipleri için onur kırıcı olduğuna hiç şüphe yoktur. Murad Bey bir yandan millî vicdanı yaralayan bu gibi durumlarda ödün vermemek gerektiğini anlatırken, muhtemeldir ki, bir yandan da en azından kurmaca çerçevesinde hıncını alır[239].

Romanda Mansur'un karşısında yer alan diğer olumsuz tip, Şeyh Salih Efendi'nin kayınbiraderi Raşit Efendi'dir[240]. Nüfuzlu baba dostlarının sayesinde girdiği Maliye Nezareti muhasebe memuriyetinden irtikâp sebebiyle azledilmiş ve bir daha memuriyete alınmamak üzere tardedilmiştir. Ama Bursa'dan tard olunan Raşit,

---

(238) Bu türlü olayların en bilinen örneklerinden biri "*Churcill Vakası*" olarak anılan olaydır. "*Adem Kasidesi*" şairi Akif Paşa'nın Hariciye Nazırlığından azledilmesine yol açan bu olayı İbnülemin Mahmut Kemal İnal "*İngiltere tebasından Çörçil namındaki tacir, avda bir Müslüman çocuğunu saçma ile cerh eylemesi üzerine darp ve tersanede hapsolunduğundan sefaret protesto etmesile merkum, hapisten çıkarıldı ve tarziye makamında Hariciye Nazırı Akif Efendi azledildi.*" (İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. 1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988, s. 81) şeklinde anlatmaktadır ki, burada çarpıcı olan nokta, dışişleri bakanının azledilme sebebinin Batılı bir devletten özür dilemek olmasıdır. İngiliz Büyükelçi Lord Stratford'un 1853'te yazdığı bir mektubunda geçen "*Osmanlı hükûmeti apansız değişiverdi. Reşit'le Sadrıâzam azledildi. O saat Padişaha çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler.*" (*Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, çev. Can Yücel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 190) ifadesi de, yabancıların imparatorluk üzerindeki nüfuzunun nerelere kadar uzanabildiğini açıkça göstermektedir. Bu meseleyle ilgili bir başka örneği Refik Halit Karay'ın hatıralarında buluruz. Yazar, II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl önce ecnebi şirketlerin idaresindeki demiryollarında, trenin harekete geçeceğini bildirmek için kullanılan "*fertig*" yerine "*tamam*" kelimesinin kabul ettirilmesini halkın nasıl bir takdirle karşıladığını, ecnebi şirketlere o dönemde söz geçirebilmenin "*tarihî bir mesele*" olduğunu nakleder (Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 59-60).

(239) Murat Bey'in romanındaki bu olay, yazarın Düyûn-ı Umûmiye komiserliği yaptığı dönemde sergilediği "*inatçı*", "*atak*" mizaçlı, "*çakırpençe*" devlet memuru görünüşünü hatırlatır. Murat Bey bu görevi boyunca "*herşeyi, ecnebi memurlar karşısında, şahsî ve millî bir haysiyet meselesi yapar.*" (Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, s. 89-90)

(240) "*(...) romancı en ideal vasıflarla mücehhez kıldığı Mansur'un karşısına en kötü ahlâk ve karakter düşkünlüğüne sahip olan Raşid Efendi'yi çıkarmış ve onu bu tipte bir insanın muktedir olabileceği bütün kötülüklerin timsali yapmıştır.*" (Emil, *a.g.e.*, s. 503)

altı ay sonra Yanya vilayetinde kendisine yeniden bir memuriyet bulabilmiştir. Oradan da atıldıktan sonra Arabistan taraflarında Dâhiliye'ye ait bir memuriyet bulur. Önceki azilleri buna engel olamaz. Dokuz sene bu şekilde memuriyetlerde gezer. Dokuz sene içinde yedi kere ara verir, bunların hiçbirinden istifa etmemiştir ve hiçbir suçundan aklanamamıştır. Hakkında hapis ve tekdir cezaları eksik olmaz. Yanında her zaman yarı resmî tavsiye mektupları bulunur.

Raşit Efendi öyle bir hâle gelir ki, artık kendisi için memuriyete müracaat edilecek idari bir şube kalmamıştır. Fakat kız kardeşini Şeyh Salih Efendi alınca, ona da 4000 kuruş maaşlı bir meclis azalığı piyangosu vurur. Taşrada berbat etmediği memuriyet kalmamış, sıra İstanbul memuriyetlerine gelmiştir. İşi bozmamak için bir müddet uslu durur. Mizancı Murat Bey'in Raşit Efendi tipi, yazarın yaşadığı dönemde var olan bir örneğe dayanıyorsa Osmanlı idari sisteminin önemli bir zaafiyeti ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki, Raşit Efendi gibi hakkı olmayan memuriyetlere getirilmiş karakterlerle daha başka romanlarımızda da karşılaşırız.

Romanda ele alınan tiplerden biri, Osmanlı zamanının çok şikâyet edilen vergi memurudur. Mansur, Aydın'da aldığı çiftliğin çevresindeki köylülerin vergi borçlarını ödediği hâlde, tahsildarın yine köylüleri sıkıştırdığını öğrenir. Köye gidip memura vergileri ödediğini söyleyince, memur Mansur'dan ekmeğiyle oynamamasını rica eder. Maaş aldıklarını hatırlatınca tahsildar kendisini şöyle savunur:

> *"Efendi! Yüz elli kuruş ile bu diyar-ı gurbette ben ne yaparım? Vergi almak üzere biz köylere geldiğimiz vakit paradan olmayız. Bilakis her gelişimizde para kazanırız. Bizi geçindiren maaş değildir. Bu gibi hasılattır. Tahsilat ne kadar az olur, biz dahi köye ne kadar çok gelmeye mecbur bulunursak, biz tahsildarlar o nispette istifade eyleriz. Hele bakaya, bizim velinimetimizdir. En dar vakitte köylüye gelirsin. Tazyik edersin. Öküzünü satacağını söylersin. Akıbet pazarlığa girişirsin. Üç ay sonra gelip vergisini almak üzere miktarına göre bir iki mecidiyeye muvafakat edersin. Üç ay sonra gelmezsin. Çünkü o vakit köylüde para vardır. Parasını bitireceği vakti gözetirsin. Öyle bir vakitte damlarsın ki, evvel bir aldınsa mutlaka bu defa iki almaya yol bulursun.*
> *Efendi, işte bunlar olmazsa biz açlıktan ölürüz."* (s. 397)

Memur bunları söylemekle kalmaz, Mansur'u sıradan bir iltizamcı gibi görür: "*Siz de köylülerin vergilerini babanızın hayrı için vermediniz a! Elbette iki misli olarak tahsil edip müstefid olacaksınız. Bu hâlde bizim hissemizi de unutmamanız lâzımdır.*" (s. 397-398)

Mansur adamı kovup kaymakama bir şikâyetname gönderir; fakat cevap alamaz. Kasabaya gider. Kaymakam, memurların fukara adamlar olduklarını söyleyerek Mansur'u haksız bulur. Mansur livanın da bu fikirde olduğunu öğrenir. Taşradaki idareciler, bazı yerlerde adeta hırsızlık kumpanyası şeklini almıştır. Yolsuzluk aleni şekilde yapılmaktadır. Bunlarla ilgili şikâyetleri Bâbıâli'ye işittirmek mümkün olmadığı gibi, hakkı teslim edecek mahkemeler de yoktur.

Murat Bey'in romanındaki iki şahsa daha temas ederek çerçeveyi tamamlayalım. Bunlardan biri, Salih Efendi'nin oğlu İsmail'dir. Salih Efendi'nin mevkice yükselmesi, oğlunun da terfisine yol açar. İsmail hiç hak etmediği hâlde sırf "mahdum bey" oluşunun karşılığı olarak Amedî hulefasından iken rical sırasına geçmiştir. Hak etmemiştir çünkü görev yerine ancak ayda bir kere uğrar, gümüş hokkasındaki mürekkep daima kuru hâldedir, kalemtraş ise birkaç senedir hiç kullanılmamıştır. İsmail'e çok benzeyen ikinci şahıs, hem paşa çocuğu hem paşa yeğeni olan Kâzım Bey'dir. Kâzım Bey de kaleme bütünüyle uyum sağlayabilmiştir. Bu ikisinin alafrangalık ve eğlence anlayışlarının birbirine benzediği, bu bakımdan da Mansur'la bir karşıtlık içinde bulundukları görülmektedir.

Ahmet Midhat'ın *Müşahedat* (1891)(241) adlı romanı, yazarın memurluk ve tüccarlıkla ilgili görüşlerini anlattığı eserlerinden biridir. Romanın kahramanlarından tüccar Seyyit Mehmet Numan, kendisine teklif edilen bir devlet memurluğunu reddetmiş olan dürüst bir insandır ve memuriyet hakkında özellikle o dönemde dikkate alınması gereken düşüncelere sahiptir. Mehmet Numan memurluğu niçin reddettiğini anlatırken, devlet memurluğunun do-

(241) Ahmet Midhat Efendi, *Müşahedat*, hzl. Necat Birinci, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır). *Müşahedat*'ta Ahmet Midhat'ın denediği yeni teknik ve romanın incelemesi için bk. Moran, "İddialı Bir Roman: Müşahedat", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 47-56; Necat Birinci, "Türk Romanında Erken Atılmış İleri Bir Adım: Müşâhedât", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 111-118.

yumluk diye anlaşılmaması gerektiğini, bir kazanç ve kâr işi değil, bir şereften ibaret olduğunu söyler. Bu sebeple bazı Osmanlı ülkelerinde, mesela Mısır'da, yöneticilerin hemen hemen tamamı geçimlerini ticaretle temin etmektedirler. Mehmet Numan'a göre bu gereklidir de. Böyle olmazsa memleketin serveti körelir. İstanbul'da bu fikirler henüz uyanmadığı için herkes memuriyete göz dikmiştir. Bu durumda devlet hazinesi, kendisinde gözü olanları doyuramayacaktır. Hâlbuki İstanbul'a gelen yabancılar hep zengin oldukları hâlde, yerliler daha çocukluktan bile kurtulmadan devlet dairelerinde birer sandalye edinmeye çalışırlar. Daha kötüsü, bu sandalyelerin üzerinde oturanlara ne yolda ve ne derecede bilgi gerektiği düşünülüp o bilgiyi kazanmalarına bile önem verilmemektedir. Zannedilir ki sandalyeye her kim otururşa bilgi, güç ve yeterlilik onun ayaklarına gelecektir(242).

Mehmet Numan durumu böylece izah ettikten sonra, kendisini olsun devlete yük etmek istemediğini, bu sebeple kendi başının çaresine baktığını söyler(243). Ahmet Midhat Efendi bu düşünceleri –hem doğru olduğundan hem de kendi tabiatına çok yakın bulduğundan olsa gerek– coşkuyla karşılar ve şöyle der: "*Herkes hazine-i devletten almağa göz dikeceğine, biraz da, herkes hazine-i devleti doldurmağa gayret etse, iki asırdan beri müzmin suretini almış olan hastalık çarçabuk ref olur gider.*" (s. 155).

Romanın diğer kahramanlarından Refet, babasının isteği üzerine mülkiye memuriyetine başlar. Fakat kitabeti bir türlü sevemez. Babası öldükten sonra kalemi bırakır. Mirasyedilik yoluna girer. Bu yoldaki arkadaşlarının çoğu mülkiye memurlarından olduğu için onların durumlarını yakından öğrenir. Refet'e göre insanın bu memuriyette başarılı olabilmesi için sağlam bir eğitime, devletin kanun ve nizamını bilmeye ihtiyacı vardır. Böyle olursa hem devlete iyi hizmet edilir hem de memur rahat yaşar. Kalemlerde 700-800 kuruşluk bir maaş iyi sayılır. Ama en küçük memurlar bile yüksek maaşlar istemektedirler. Böylelerine 700 değil 1500, 3000, hatta 4000 kuruş verilse yine az göreceklerdir. Servet sahibi olmak

---

(242) Bugün kullandığımız bir deyim olan "koltuk sevdası", bu sandalye düşkünlüğünün şimdiki ismidir sanıyoruz. Görünen o ki, sandalyeden koltuğa geçişte zihniyet aynı kalmış, değişen sadece nicelikteki standartlar olmuştur.

(243) Devlet memurluğu sınavlarına başvurunun bu kadar arttığı günümüzde bir roman kahramanının bu sözleri hayli düşündürücüdür.

isteyen insan ticaretle uğraşmalıdır. Devlet memuru, maaştan arttırıp zengin olabilmeyi düşünmemelidir.

Ahmet Midhat'ın *Taaffüf* (1895)[244] adlı romanında, *Bahtiyarlık*'taki Musa Ağa gibi devlet memuriyetinin ve resmî unvanın peşinden sırf şan için koşan; fakat istediği paşalığa kavuşamayıp hayal kırıklığına uğrayan Dâniş Bey'i görürüz. Mısır'da ticaretle uğraştığı sırada hükûmetin dikkatini çeken ve kendisine mülkiye memurluğu teklif edilen Dâniş Bey, zengin olmakla birlikte sırf şan ve şeref için görevi kabul eder. Fakat bu memuriyete fazla devam edemez. Birkaç sene sonra İstanbul'a gider. Bu yer değişikliğinin ve memuriyetten ayrılışın sebebi, Dâniş Bey'in paşa olmak hevesidir. Mısır'da yükselemediği rütbeye İstanbul'da erişmek istemektedir. İstanbul'da da mülkiye memurluğuna başlar. Fakat bir türlü istediği paşalığı elde edemez. Bir yandan da, bu rütbe tutkusunun öğrenilip kendisiyle alay edilmesinden korkmaktadır. Bu konuda daha fazla ısrar edemez ve talihine küsüp önemli bir mutasarrıflıktan emekliye ayrılır[245]. Yazar, Dâniş Bey'in emekliliğini anlatırken emekli sandığının kurulmasına da değinir. Emekli Sandığı sayesinde memurların ve ailelerinin gelecekleri güvence altına alınmış, böylece memurlar haklı haksız mal biriktirme mecburiyetinden kurtarılarak iffet ve namusları da emniyete alınmıştır[246].

Fatma Aliye Hanım'ın Muhâdarât'ındaki Nâbi'ye benzeyen Tosun Bey, *Taaffüf*'ün kadın kahramanı Sâniha'nın kocası Rasih'in arkadaşlık ettiği birkaç kişiden biridir. Yazarın deyimiyle "*safa tüccarları*"ndan olan Tosun Bey, memuru olduğu kaleme devam etmez. "*En güç tahmin olunabilecek bir şey varsa*" (s. 115) Tosun'un kaleme gitmiş olmasıdır. Tam bir salon adamıdır. İyi şarkı söyler, piyano çalar; fakat ahlâksızdır. Ahlâksızlığı, arkadaşının

---

(244) Ahmet Midhat Efendi, *Taaffüf*, hzl. Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

(245) "*Siyasî hayatta pâye ve itibar sahibi olmak; debdebe ve saltanat sürmek; unvan ve asalet satmak; 'nâm ve nişan' peşinde başkalarile yarışmak vs... Hepsi de feodal cemiyet düzeninin asırlarca üstüne yığılıp biriktirdiği ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran akisleri. Mal ve para bu şuurun icaplarına, bilhassa pâye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nisbette değerlidir.*" (Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 54)

(246) Ahmet Midhat'ın bahsettiği emeki sandığı 1880'de çıkarılan Memurîn-i Mülkiye Tekâüd Kararnamesi ile kurulmuştur (Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, s. 294).

karısına göz koymaya kadar varmıştır. Utanması yoktur. Rasih, Tosun Bey'e durumdan haberdar olduğunu bildirince korkusundan bir koltuğa yığılır kalır. Midhat Efendi Tosun'un bu hâlinin utançtan kaynaklanmadığını söyledikten sonra *"keşke öyle olsaydı"* der. Bununla birlikte Tosun'a pişman olmak fırsatını vermez.

Safvet Nezihi'nin romanı *Zavallı Necdet*'te (1898)(247) anlatılan aşk hikâyesinin kahramanı Necdet Feridun, kendisini aşk hastalığına yakalanmış olarak gören, her kadını kendisine âşık zanneden, yakışıklı ve zengin bir gençtir. Şişli'de oturur, arkadaşlarına çoğu uydurma olan aşk maceralarını anlatır. Necdet bir kalem memurudur; fakat son aşkı nedeniyle işine boşvermiştir. Komşu köşkten tanıdığı Meliha adlı kızı "incelemek" için kaleminden iki ay izin alır. Böyle bir sebeple resmî daireden bu kadar uzun bir izin alınabilmesi, devlet dairelerinin memur kadrosundaki şişkinliğin, görevli memurlara fazla iş düşmediğinin ve kalemlerdeki disiplinsizliğin bir başka örneğidir.

Necdet, âşık olduğu Meliha'nın ailesiyle yakınlaşır. Kızın babası, bir gün Necdet'e İbrahim Şemsi adlı bir genci tanıyıp tanımadığını sorar. Necdet'in sınıf arkadaşı olan Şemsi, erkânıharp binbaşısıdır. Meliha'yı bu binbaşıya vereceklerdir. İbrahim Şemsi ile Meliha evlenince Necdet de biraz uzaklaşmak için on beş günlüğüne Bursa'ya gider, görevini ne yaptığı belli değildir. Meliha, evlendikten bir zaman sonra Şemsi'nin asker ve tekdüze karakterinden sıkılır, daha canlı bir aşk istemektedir. Bunu da sarı lepiska saçlı, mavi gözlü Servet-i Fünun kahramanı Necdet'te bulacağına hiç şüphe yoktur. Bir gün Necdet uyurken Meliha onu alnından sevdalı şekilde öper. Necdet, arkadaşına ihanet ettiği düşüncesiyle kaçar; Midilli'ye gider.

Roman anlatıcısı olan arkadaşı, dört aydır Necdet'i görmemiştir. Bir gün vapurdayken, Necdet'in yalı komşusu olan bir adamdan onun önceki gün öldüğünü öğrenir. Necdet arkadaşına bıraktığı zarfta her şeyi anlatmıştır. Zarftan çıkan mektupta, Necdet'in önceleri Meliha'dan, İbrahim Şemsi'yi çok sevdiği ve ihanet etmek istemediği için uzak durduğunu; fakat en sonunda birinin kocasına, diğerinin arkadaşına ihanet ettiği öğrenilir. Necdet büyük bir pişmanlık duyar. Her şeyi bir mektupla bildirip intihar etmeye karar verir.

---

(247) Safvet Nezihi, *Zavallı Necdet,* Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1315.

İbrahim Şemsi ise hem karısına hem de arkadaşı Necdet'e her zaman güvenen, son derece temiz kalpli genç bir askerdir. İşine olan bağlılığı ve titizliği yüzünden karısı Meliha'yı ihmal eder. İbrahim Şemsi için askerlik her türlü aşktan daha yüksektir. Meliha'nın Necdet'e yaklaşması biraz da bu yüzdendir. İbrahim Şemsi mesleğine ve işlerine o kadar dalar ki, karısının aldatmasını fark etmez. Meliha'nın Necdet'ten olan ve minyatürü sayılacak kadar Necdet'e benzeyen çocuğu kendi çocuğu zanneder.

Romanlardaki Osmanlı memurlarının görevlerini ihmal etmelerini farklı sebeplerle açıklamak mümkündür. Yapılacak iş olmaması, dairelerdeki memur yoğunluğu, emeğin karşılığını alamamak, dengesiz maaş tutarları vb. Bunlara bazı memurlar için bir de maddi refah ilâve edilebilir zannediyoruz. Kaleme devamsızlıktan çekinmeyenler, çoğunlukla, oradan aldıkları ücreti önemsemeyenlerdir ki zaten kaleme çalışmaya değil, arada bir can sıkıntısını gidermek için, değişiklik olsun diye giderler; Hüseyin Rahmi Gürpınar'a ait *Bir Muadele-i Sevda* (1899)(248) romanının kahramanı Naki Bey gibi. Naki Bey çok zengin bir ailenin gönlü her şeyden çabuk geçen, genç ve şımarık çocuğudur. Kaleme on beş günde bir gider, bu gidişin sebebi de can sıkıntısını gidermek ve kalemdeki arkadaşlarına ikramda bulunmak içindir, çalışmak için değildir.

Hüseyin Rahmi'nin romanlarındaki ilginç kâtip kahramanlardan biri *Metres* (1900)(249) romanındaki Müştak Bey'dir. İşi gücü Beyoğlu'nda gezmek olan Müştak Bey, 500 kuruş maaşla bir daireye devam eder. Gösterişi çok sever, Taine'in kitabını okumadan günlerce cebinde gezdirir. Bazen kaleme de gider. Ama faydadan çok zararı dokunur. Resmî evraklarda *"heyhat"* ünlemini kullanır ve mümeyyizi sinirlendirir. Diğer alafranga tipler gibi, Müştak Bey'in de bir metresi vardır. Babadan kalma küçük çapta bir serveti harcamasına rağmen, metresine para yetiştiremez. Parasızlık, Müştak'ı türlü rezilliklere iter. En sonunda her şeyini kaybetmiş bir hâlde ortada kalır.

Mehmet Rauf'un en önemli romanı *Eylül*'de (1901)(250) erkek kahramanların çoğu kalem memurudur; fakat meslekleriyle pek il-

(248) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Bir Muadele-i Sevda,* İkdam Matbaası, İstanbul, 1315.

(249) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Metres,* İkdam Matbaası, İstanbul, 1315.

(250) Mehmet Rauf, *Eylül,* Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1317.

gili oldukları söylenemez. Buraya kadar gördüğümüz birçok kâtip için memuriyetlerinin anlamı, üzerlerinde iyi duran bir aksesuardan fazla değildir ve aynı şeyi *Eylül*'ün kahramanları hakkında da söyleyebiliriz. Romanın ikinci derece kişilerinden Fatin Bey, kalemde yaşlı memurlar arasında işsiz güçsüz otura otura onlar gibi tembel ve uyuşuk biri olmuştur. Rahatını borçlu olduğu kayınpederine karşı sürekli yaranmak isteyen kişiliksiz bir adamdır. Fatin'in kayınbiraderi Süreyya, kaleme gitse de gitmese de maaşını alır. Karısı, romanın asli kahramanlarından Suad, Boğaziçi'nde yalı kiraladıkları zaman Süreyya kaleme gitmek istediğinde ona çıkışır. Suad'a göre her gün kaleme gitmek gereksizdir. Tek başına bu anlayış bile memuriyetin bir dönem için ne ölçüde ciddiye alındığına işarettir.

II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan romanlarda da kalem ve kalem memurları meselesinin ele alındığını görüyoruz. Hüseyin Rahmi'nin *Nimetşinas*'taki kahramanı Nihat'ta gördüğümüz gösteriş merakı, *Şıpsevdi* (1910)'deki[251] memur tiplerinden Tercüme Kalemi kâtibi Bedri Bey'i, sevgilisine yazdığı aşk mektubunda Descartes'ın kartezyen felsefesinden bahsetmeye kadar götürür. Girdikleri gayrimeşru ilişki sonucu Bedri'nin sevgilisi hamile kalır ve düşük yapar. Yeri gelmişken bu hususla ilgili olarak şu hükmü vermek herhalde yanlış olmayacaktır: Birçoğu mesleki bilgiden ve görev şuurundan yoksun olan hercai yaratılışlı bu roman kahramanlarının en çok göze çarpan ortak nitelikleri çapkınlık ya da kadın düşkünlüğü ve sahte entelektüelliktir ki, bunlardan ilki ahlâki çözülüşün, ikincisi kâtip sınıfının eğitimindeki bozulmanın işaretidir.

Hüseyin Rahmi'nin aynı romanındaki Mahir adlı bir başka kâtip, önceleri namuslu ve alınteriyle kazanmak taraflısı bir memurken, romanın kahramanı Meftun onu eğlenceye ve fuhşa alıştırınca kendi babasını dolandıracak kadar alçalır.

Belli bir liyakat taşımadan adeta tesadüfen memurluk, Türk bürokrasisinin en ciddi sorunlarından biri olmuştur. Mehmet Rauf'un bir genç kızın günlüğü şeklinde yazdığı *Genç Kız Kalbi*'nde (1911)[252] Pervin, amcasının memuriyetini şöyle anlatır:

---

(251) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şıpsevdi,* Mihran Matbaası, İstanbul, 1327.

(252) Mehmet Rauf, *Genç Kız Kalbi,* Halk Kitaphanesi, İstanbul, 1341 (Alıntılar bu baskıdandır). Bir değerlendirmeye göre bu roman, Mehmet Rauf'un İzmir'de yaptığı ikinci evliliğinin kısa hikâycesidir (Rahim Tarım, *Mehmed Rauf, Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 23).

"*Rüşdiye tahsilini ikmal etmeden mektebden çıkıp bir kaleme tabir-i mahsusuyla çırağ buyurulmuş ve yirmi yaşına kadar nüsha boynunda, en'am-ı şerif cebinde, tesbih elinde, yegane meziyet olarak kalın ve derin bir softa taassubuyla mücehhez olmağa ehemmiyet vermiş ve senelerce gide gele nasılsa kalemin mümeyyizlik mevkiine irtifa edebilmiş, sermaye-i medeniyesi yevmi gazetelerin şöyle yalan yanlış mütaalaasıyla hasıl olma malumat-ı müteressibeden ibaret bir adam. Uzaktan kelli felli, uzun boylu, adam sanılan biri olduğu hâlde, aslında 'kof cevizden' hiç farkı yoktur.*" (s. 15)

Bu "*cahil, müteazzım, hodpesend, inatçı ve cebin*" adam (s. 17), her akşam yemekten sonra terasa çıkıp aile efradını başına toplar: "*(...) yekahenk sadasıyla o günkü memuriyet hadisatını medh ü tarife başlar, bu hadisat o gün kalemdeki icraatına, tevbih ve tekdir ederek yola getirdiği memurlara aittir.*" (s. 18)

Oğlu Abdi Bey de babasından farklı değildir. Uzun boylu, keskin bakışlarından zeka okunan; fakat konuşmaya başlayınca bu bakışlardaki etkiyi yok eden içi boş bir gençtir:

"*On sekiz yaşına kadar devam ettiği mekteblerin hiçbirisinden bir şehadetname almağa muvaffak olamamış ve agreb-i garaibden olmak üzere dört sene leylî devam etdiği Fransız mektebindeki tahsilinden ve evde hususî hocalardan aldığı Fransızca derslerinden sermaye olarak yüze kadar dürüst sayamadığı gibi zannederim alfabeyi de doğruca tahattur edemez; nihayet son mektepten de galiba kovulduğu vakit babasının rica ve istirhamlarıyla gümrüğe kabul olunmuş, bugün oraya devam eder.*" (s. 43)

Tahirü'l-Mevlevi'nin kaleme aldığı *Teşebbüs-i Şahsi* (1914)[253], Osmanlı memurları hakkında mizahi bir üslupla yazılmış en ilginç romanlardan biridir. II. Meşrutiyet'ten sonra bir grup

(253) Tahirü'l-Mevlevi, *Teşebbüs-i Şahsî*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1330 (Alıntılar bu baskıdandır).

memurun teşebbüs-i şahsi düşüncesinden etkilenerek kendi işlerini kurmaya çalışmaları romanın çerçevesini oluşturur(254).

Romanın kahramanı şair Neşati Efendi, memuriyetinin dışında birçok işlerle uğraşan bir kalem efendisidir. Özel okullarda dersler verir ama bunlardan para alamaz. Ayağı alıştığı için gittiğini söyler. Neşati Efendi'nin tanıdığı iki tür kâtip vardır. Bunlardan birincisi, yolda karşılaştıkları zaman yerlere kadar eğilerek karşılıklı "*Efendim Allah ömürler versin-Allah ömürler versin efendim!*" (s. 5) diye selamlaşan ve Neşati Efendi'nin "*kudemâ-yı küttab*" dediği eski kâtiplerdir. "*alamod*" tabir edilen ikinci grup kâtipler ise Avrupalı olma hevesiyle gülünç düşen bütün kâtipler gibi Fransızca müptelasıdır. Sadece "*Yemek yedim.*" yerine "*je suis mange*" diyecek kadar Fransızca bilen bu "*sivilize beyler*"in selamlaşması daha farklıdır. Yazar, bu selamlaşma biçimini çok canlı bir ironi ile anlatır:

> "*Bunlarla karşılaşıldı mı, hemen sağ kol daha birkaç arşın mesafeden ileriye doğru uzanıp adeta birbirinin üzerine atılırcasına bir tehâlükle eller yakalanır, olanca kuvvetle sıkılıp tekmil vücut sarsılmak üzere aşağı yukarı birkaç defa sallanır ve gece yarısı da olsa:*
>
> *— Bonjur monşer!*
>
> *— Bonjur azizim!*
>
> *denir. (...) Neşati bunlardan birini daha uzaktan görünce sağ elinin küçük parmağındaki akik yüzüğün taşını hemen yan tarafa çevirir, parmaklarını muhafazaya hazırlanır.*" (s. 6)

(254) Jön Türklerin önemli isimlerinden Prens Sabahattin'e ait olan Teşebbüs-i şahsi ve Adem-i merkeziyet düşüncesi, ülke için siyasi çözüm arayışlarının ürünlerinden biri olarak ortaya çıkar. Prens Sabahattin, liberal nitelikli bu düşünce temelinde 1906 yılında aynı isimli bir dernek kurar. Derneğin yayın organı olan *Terakki* gazetesi, bu yeni görüşün Türkiye'de yaygınlaşmasını sağlar. "*Hayatımızı daha iyi kazanmak, üreticileri, müteşebbisleri arttırmak lâzımdır.*", "*Toplumsal seçkinleşmede başarının anahtarı şahsi teşebbüstür. Bütün okullarımızı teşebbüs sahibi ve üretici insanlar yetiştirecek bir hale getirmek gerekir.*" gibi ifadelerle düşüncelerini açıklayan Prens Sabahattin, iç idaredeki bütün bozuklukları da teşebbüs yokluğuna ve merkeziyet usulüne bağlar (Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 134, 333 vd.). Bu çerçevede Tahirü'l-Mevlevi'nin romanı, henüz alt yapısı hazır değilken insanların böyle bir harekete teşvik edilmesinin yol açacağı aksilikleri ve gülünçlükleri sergilemek amacını taşır.

Neşati Efendi Fars edebiyatına meraklıdır. Şairdir ama methedecek kimse bulamadığı için methiye yazmaz. Bununla birlikte, kızdırılır, bir haksızlığa uğrar ya da devlet işlerinde bir yanlışlık görürse hiciv yazmaktan geri durmaz. Mesela, aşçıyı "*ahçı*" ahesteyi "*aheste*" şeklinde yazan, cahilliğiyle meşhur bir memurun bâlâlık rütbesine yükseltildiğini duyunca dayanamaz:

"*Bakılırsa gelecek üstüne altı feleğin*
Çünkü ednâ olanın cümlesi a'lâ oluyor
Cehli, eşekliği, alçaklığı meydanda iken
Görünüz mir-i muhâsip dahi bâlâ oluyor" (s. 11-12)

Başka bir zaman, bir Maarif Nazırının "*Adam olmak kavâid-i Osmaniye okumaya münhasır değil a! Ben okumadım maarif nazırı oldum!*" demesi üzerine şu şiiri söyler:

"*Nazır emr-i maarifçün diyorlar, nafile*
Çiftesiyle şem'-i irfanı bu eşek söndürür
Mihverinde dursa dolab-ı nezaret gam değil
Âsiyab-ı devleti bir har da olsa döndürür'" (s. 13)

Neşati Efendi otuz beş yaşına gelmesine rağmen maaşı 600 kuruşta kalmıştır. Terfi de etmediği hâlde şikâyetçi değildir. Liyakatsiz birçok genç memur ise arkaları olduğu için çok çabuk ilerlemektedir. Neşati, "*Yazı yazmaya sümüklü böcekten mezun bulunan ve çizgisiz kağıda yazarsa satırları mahya şeklinde sallandıran genç beylerin limonlukta yetişen turfanda yemiş gibi büyüdüklerini gördükçe:*

Ârzû-yı intisab etmem rical-i asra ben
Var mı bir âli mahal dergâh-ı Yezdânım kadar" (s. 13)

beytini söyleyerek teselli bulur.

Meşrutiyet'ten sonra devlet dairelerinde yapılan tensikatı Neşati Efendi yine bir şiirle karşılar. "*Gerçi yoktu şeref ü kıymeti memûrînin-Bu sefer kalmadı haysiyyeti memûrînin*" (s. 17-18) mısralarıyla başlayan "*Enin-i Memurîn*" başlıklı şiirinde odacılardan faizle borç alan, yeniden sınava girmek zorunda bırakılan memurları anlatır. Romanın kahramanı Neşati Efendi'nin yazdığı bu alaycı şi-

irler, Tahirü'l-Mevlevi'nin aynı zamanda bir şair olmasından kaynaklanmaktadır(255).

Geniş gönüllü ve cömert olan Neşati, "*İnsan paranın kâbesi olmalı, gelip tavaf ettikten sonra gitmeli.*" (s. 18) sözünü düstur edinmiş bir Osmanlı memurudur.

Romanda bahsedilen meselelerden biri de, memurların cahillikleridir. Neşati Efendi'nin mizah gazetelerinden birine yazdığı "*Lugat Mübahasesi*" adlı yazı, bir kelimenin hangi dilden olduğunu tartışan kâtipleri abartılı şekilde hikâye eder: İki kâtip, "*çek*" kelimesinin Arapça mı yoksa Farsça mı olduğu konusunda tartışırlarken yanlarına başkâtip gelir. Meseleyi öğrenince onları aydınlatır: Kelime ne Arapça ne Farsçadır, ona göre Türkçedir. İzaha başlar, kelimenin okunuşunda iki ihtimal vardır:

> "*İhtimal-i evvele göre 'verecek' lafzından muhaffeftir! (...) Meselâ Konya'daki bir tüccar, birinin eline uzattığı makbuzu işaretle 'Bunu İstanbul'daki şerikime götür, havi olduğu meblağı sana verecek' demiş, karşısındaki adam 'Ya İstanbul'daki ortağın bu nedir? Tanımam derse!' diye sormuş, tüccar 'Verecek dedik a!' cevabını vermiş ve bu cümleyi söylerken ihtimal öksürüp 'vere'yi hafifçe telaffuz ettiğinden safdil muhatabı yalnız 'cek' anlamış. O kağıdın ismini 'cek' zannederek ötekine berikine söylemiş, sonra o isim de beyne't-tüccar iştihar etmiş!*" (s. 103-105)

İkinci ihtimal birinciden daha beterdir: Gene başkâtibe göre, mesela ihtimal ki bu tüccarın adamı odadan çıkınca kâğıdın adını unutmuş, geri dönüp kâğıdı adamın burnuna sokar gibi uzatarak tekrar adını sorunca tüccar kâğıdı burnundan çekmesini kastederek "*Çek!*" diye bağırmıştır ve kâğıdın adı buradan kalmıştır. Başkâtip, engin bilgisini (!) böylece gösterdikten sonra, "*Böyle lisan bahislerinde malumat-ı cüz'iyye kifayet etmez. Vüs'atli bir tetebbu ile kuvvetli bir zeka ister.*" (s. 105) demeyi de ihmal etmez(256).

---

(255) Yazarın bu tarz ironik şiirlerinden bazıları için bkz. Tahir Olgun, *Edebî Mektuplar*, hzl. Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

(256) Tahirü'l-Mevlevi'nin hicvettiği bu cehaletin temelinde, memur eğitimi konusundaki aksaklıklar yatmaktadır: "*Problem, sanayi inkılâbının yaşandığı bir çağda Osmanlı memurlarının yetiştirilmesine yönelik eğitim hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Özellikle genel an-*

Neşati Efendi'yi de aralarına alarak bir gazete kurmak isteyen İrfan Bey, giyimiyle, tavır ve edasıyla, örneğine çok rastlanan alafranga tiplerdendir. Ayrıca beşik uleması olarak adlandırılan cinsten bir memurdur. "*Babıali'nin fahri müdavimlerinden ve arpalığa uğramadığı hâlde rüus-ı ilmiyye hâmillerinden idi ki bu rüusun beratı, doğduğu vakit kendisine nazar takımı olmak üzere getirilmişti.*"(257) (s. 25) Her şeyde bir parça hevesi olan İrfan Bey, kendisini âlim zanneder ve Uygurca ile uğraşanlar anlamına gelmek üzere uydurduğu "*Eyâgire*"den olduğunu söyleyerek övünür. Tensikat sırasında işsiz kaldığı için gazete çıkarmaya karar vermiş ve Neşati'ye de yazarlık teklif etmiştir.

Gazete için ortaklık ve yazarlık teklif edilen bir başka arkadaşları Ferdi Bey, tahrirat kalemlerinden birinde çalışan, bilgili, neşeli ve konuşmayı seven biridir. Başarılı olmasına rağmen kıymeti bilinmeyen bir kâtiptir. "*En çapraşık müzekkereler, en pürüzlü derkenarlar daima namına havale olunur. Lisan-âşinâ bulunduğu cihetle kalemin ayaklı kâmusu, canlı ferhengi, mütekellim diksiyoneridir.*" (s. 38) Böyle olduğu hâlde maaşı 400 kuruşu geçmez. Çünkü o zamanlarda ehliyete ve liyakata pek önem verilmemektedir. Ferdi'nin çalıştığı kalemin mümeyyizi için "*mümeyyiz-i bi-temyiz*" denmektedir. Bu mümeyyiz, kişisel düşmanlık yüzünden Ferdi'nin kullandığı kelimeleri sürekli değiştirir; böylece yazılarda hep yanlışlıklar çıkar.

Hayatlarından memnun olmayan birkaç memur arkadaşlarının da katılmasıyla teşebbüse geçerler. Neşati Efendi kendi payına dü-

---

lamda devlet, toplum, bilim ve teknoloji, yabancı ülkeler ve politikaları hakkında yeterli bilgi verilmemekteydi. Hatta Osmanlı memleketlerinin, bırakalım özel durumlarını, genel nitelikleri dahi ancak gezilerek yani amelî surette öğrenilebilmekteydi. (...) Tembel, gösteriş düşkünü, taklitçi, devlet işlerinde cahil olan memur sayısı az değildi." (Abdullah Saydam, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 672-673)

(257) Namık Kemal, doğdukları andan itibaren ilmiye rütbesini hazır bulanlardan pek azının büyüdükleri zaman liyakat kazanabildiklerini söyler: "*Ve güya ki mâderlerinin rahmi bir dârülfünun imiş gibi ekseriyet üzre doğdukları gün beşiklerinin başı ucuna ruûs-ı tedrîs asılmakta olan zadegân-ı ulemanın dahi hiç olmazsa bir sülüsü bi-gayr-ı hakkın malik oldukları şu mertebeye büyüdükçe ettikleri tahsiller sayesinde gayet cüzî bir derecede olsun ihraz-ı liyakat edebilirler.*" (Namık Kemal, "Memur ve Tedris", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1, hzl.* Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 179)

şen 5 lirayı kalemindeki açıkgöz bir odacıdan bularak gazeteye ortak olur. Ama bir taraftan da yaptıkları işin ciddiyetine inanmadığından içten içe alay etmektedir.

Türlü sıkıntılar ve acemilikler çekerek gazeteyi kurarlar. Fakat "*teşebbüs-i şahsi*"nin sadece heyecanla gerçekleşemeyeceğini de görmüşlerdir. Dağıtımla ilgili aksaklıklar çıkınca gazeteleri alıp kendileri dağıtmak zorunda kalırlar. Gerçekleri görünce hevesleri geçmeye başlamıştır, gazetelerinin kötülüğünü ve basitliğini kendileri de takdir ederler.

İlk nüshası binbir perişanlıkla çıkan gazetenin ikinci nüshasındaki sorunlarla baş edemeyeceklerini anlayınca bu işi bırakmaya karar verirler. Neşati Efendi arkadaşlarına, Meşrutiyet'ten sonra çıkan birçok kavramdan birinin teşebbüs-i şahsi olduğunu, her önüne gelenin ehil olmadığı farklı farklı işlerle uğraştığını, kendilerinin de bu rüzgâra uyup gazeteciliğe atıldıklarını; fakat bu işi de erbabına bırakmak gerektiğini anlatır ve kâtip efendilerin şirketi kapanır. Neşati Efendi'nin bu sözleri, yazarın romanındaki tezi ortaya koyar.

Hüseyin Rahmi'nin *Cehennemlik* (1920)[258] adlı romanındaki Hasan Ferruh Efendi, tahsilinin çok kıt olmasına rağmen eski bir vezir olan babasının nüfuzu sayesinde rüşdiyeden en yüksek dereceyle çıkar, 3000 kuruş aylıkla ve iyi bir rütbeyle Amedî-i Divan-ı Hümayun'a memur edilir. Çok kısa zamanda ilerler ve büyük sıfatlı bir amir olur. İçki ve sefahat âlemlerine dalar, Beyoğlu'na dadanır. Hayat kadınlarıyla düşüp kalkar. Babası öldükten birkaç yıl sonra nazır olarak kabineye girer. Entrikalar çevirir. Sonunda gözden düşer ve köşesine çekilir. Hasan Ferruh Efendi, Bâbıâli usulü nezaket ve terbiyenin bütün taraflarını şekil bakımından kendisinde toplamıştır. Resmî hayatta çok kullanılan hitap kalıplarını uşaklarından bile esirgemez. Esasen tam bir hastalık hastası olan Ferruh Efendi tipi, vehimleriyle, Sultan Abdülhamid'in sürekli etrafından kuşkulanan vesveseli karakterini hatırlatmaktadır[259].

Hasan Ferruh Efendi'nin evlatlığı Şemsi Bey'in arkadaşları olan Fahri, Şaban ve Naim kalem efendileridir ve az bir maaşla geçinmeye çalışırlar. Zengin olmanın yolunu da bulmuşlardır: Orta

---

(258) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Cehennemlik*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1340.

(259) Önder Göçgün de bu kahramanın Moliére'den mülhem olduğuna işaret eder (Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 284).

yaşlı zengin kadınları ayartmak. Bu memurların genel konuşma konularını kadınlar oluşturur. Hepsi meyhanede de kalemde de arkadaştır. Çıkar rüzgârı ne taraftan eserse kendisini o tarafa bırakan bu tipler maaşlarını iki kat arttırıp kalemde muavin olmayı bilirler; okumak ve yazmakla meşgul olması gereken insanlar, ilim ve irfanla bir iş yapılacağına inanmaz hâle gelmişlerdir. Çalışmanın erdemi onlar için kaybolmuştur.

Ele aldığı mesele gelenek ve yenilik olmamasına rağmen *Son Arzu* (1922)(260) romanında Hüseyin Rahmi; bir tarafını eski hayatı çok belirgin çizgilerinde yaşayan Feyzullah Efendi'nin, diğer tarafını Feyzullah Efendi'nin zamanına göre hayli serbest yaşayan torunu Nuriyezdan ve arkadaşları ile bunların sevgilileri olan genç kâtiplerin oluşturduğu bir nesil çatışmasına da yer vermiştir(261). Feyzullah Efendi; büyükçe bir memurluktan emekli olmuş, bir iki parça kira geliriyle rahatça hayatını sürdüren, geleneklerine bağlı; fakat torununun cahil kalmasını istemeyerek eğitimini sürdüren, Tanzimat'ın okullar açan efendilerini hatırlatan yaşlı bir adamdır. Ağırbaşlı, iyi kötü devlet umuru görmüş Feyzullah Efendi'nin karşısında, torunuyla arkadaşlarının sevdiği sorumsuz, eğlence düşkünü, belki de tek meziyetleri genç ve yakışıklı olmalarında toplanan "yeni" genç memurlar vardır. Nuriyezdan'ın sevgilisi Rıdvan Sabih, çalışma disiplinine pek uymadığı bir kalemin şefi, Namık Senai aynı kalemden bir kâtip, Necdet Eşref ise bir nezarette mühendistir. Üç arkadaşın en çok vakit harcadıkları iş, mesire yerlerinde, Direklerarası Ramazan eğlencelerinde gezip kızların peşinde koşmaktır.

B. BÜROKRASİ VE MEMURİYET ELEŞTİRİSİ

Bu incelemedeki romanlarda en hacimli yeri bürokrasiye dönük eleştirinin tutması düşündürücüdür ve bunun belli bir sosyal ta-

---

(260) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Son Arzu*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1338.

(261) İhtiyar baba yahut dede ile genç kız arasındaki çatışma, *Son Arzu*'dan başka Hüseyin Rahmi'nin *Tutuşmuş Gönüller* romanında göreceğimiz Lebib Paşa ile kızı Lemiye arasında da karşımıza çıkar. Dahası, yazarın bu romanlarındaki kahramanları, biraz geriden *Kiralık Konak*'taki Naim Efendi ve Seniha karakterlerini hazırlar gibidir. Diyebiliriz ki Naim Efendi, cesaretini kaybetmiş Lebib Paşa'dır.

rih değeri taşıdığı muhakkaktır[262]. Konu ağırlığına göre yaptığımız tasnifimizin diğer bölümlerindeki eleştiri unsurlarıyla birlikte bu hacim daha da büyümektedir.

Tanpınar'ın "*oldukça muvaffakiyetli bir polis romanı*" diye bahsettiği[263] *Esrâr-ı Cinâyât* (1884)[264], adli bürokrasi, bürokratik şekilcilik gibi konularda Ahmet Midhat'ın düşüncelerini içermesi kadar, Müstantik Osman Sabri ve Mecdeddin Paşa tipleriyle sunulan karşıtlıkla da önemlidir. Felâtun Bey ve Râkım Efendi arasındaki karşıtlık, daha çok paranın kullanılış biçimine ve yaşayış farklılığına dayanırken, bu romandaki karşıtlık görev üstüne kurulmuştur.

Beyoğlu Mutasarrıfı Mecdeddin Paşa, kendisinden önceki mutasarrıflardan ne iyi ne kötüdür, ortalama bir idarecidir. Fakat dış görünüş itibarıyla boylu poslu, babacan, heybetli, yani "paşa" ünvanının dış özellikler itibarıyla bütün çağrışımlarını kendisinde toplamış bir adamdır. Kendi emrinde çalışan memurlara istediği kadar sert davranırken, gücünün yetmeyeceğini bildiği gazeteciye karşı bir devlet görevlisine yakışmayacak sözlerle iltifat eder:

> *"Gazeteci oda kapısından girdiği zaman yerinden fırlayıp bin kelime-i taltîfkârâne ile istikbal eyledi. Artık zamanın hakîm-i Felâtun-pesendi gazeteci oldu. Kıdvetü'l-üdebâsı gazeteci oldu. Hele o gün gündüz olmasaydı da gece olsaydı Galatasarayı'na şeref-bahş olmasına teşekküren,*

(262) "*Öteden beri edebiyat ve toplum arasındaki ilişki üzerindeki araştırmalarda görülen en yaygın yaklaşım şekli, çoğu kere edebî eserleri sosyal bir belge ya da sanki sosyal gerçekliğin bir tablosu gibi incelemektir. Söylemeye gerek yoktur ki edebiyattan bir çeşit sosyal tablo çıkarmak mümkündür. Aslında bu, sistematik araştırıcıların edebiyatı kullanma yöntemlerinin en eskilerinden birisi olmuştur. (...) Ancak edebiyatı basitçe hayatın bir aynası, bir kopyası ve dolayısıyla da açık bir şekilde sosyal bir belge gibi kabul ettikleri sürece böylesi incelemelerin fazla bir değeri yoktur. Bu tür incelemeler, ancak incelenen romancının sanat yönteminin ne olduğunu bildiğimiz ve sosyal gerçeklikle onun romandaki tasviri arasında ne gibi bir ilişki bulunduğunu genel ifadelerle değil de elle tutulur bir şekilde söyleyebildiğimiz takdirde bir anlam kazanırlar.*" (Réne Wellek-Austin Varren, *Edebiyat Teorisi*, çev. Ömer Faruk Huyugüzel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 83)

(263) Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 471.

(264) Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, hzl. Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

bütün daireyi fenerler ve kandillerle donatarak şehrâyîn yapmak bile boynunun borcu olduğunu anlattı."(s. 13-14)

Şüphesiz roman, hakikatın kendisi değildir ancak Ahmet Midhat'ın bu belki de abartılı cümleleri, devrin teşrifatı ve meslekler arası ilişkiler hakkında bir fikir vermektedir.

Paşa, işle ilgili sırları saklamak konusunda gevşektir. Gazeteci, bir yandan cinayetle ilgili haber alabildiği için sevinir, diğer yandan da iki memur arasındaki farkı düşünerek Müstantik Osman Sabri'nin görev disiplinine karşı mutasarrıfın kayıtsızlığına üzülür.

Mecdeddin Paşa, cinayetle ilgisi olan Hediye Hanım adlı kadınla gönül ilişkisi olduğundan soruşturmayı engellemeye çalışır. Osman Sabri'nin istifasını ister. Osman Sabri reddedince azledilir. Hediye Hanım ise Mecdeddin Paşa gibi rütbeli birkaç memuru elinde tutabilen bir kadındır. Bunların gücü sayesinde istediği suçluyu prangadan çıkartabilir, ülke dışına adam kaçırabilir. Her şey ortaya çıkıp Paşa firar edince yazar bundan devlet görevlilerine şu hisseyi çıkarır:

"Dünyada hiçbir kimse rütbesine, haysiyetine güvenip de zulmünün, tekebbürünün, tahakkümünün cezasından kurtulabileceğini itikat etmemelidir. Şeref ve şân-ı umûmîsini gayrimeşru bir istifâde-i cüz'iyye tamah ve hırsıyla tehlikede bırakmak ne büyük hamakat ise, bu küstahlığın cezasını görmeyeceğinden emin olmak daha büyük hamakattir. Hemen Cenabıhak devlet ekmeği yiyip hidmet-i hükûmette bulunanların basar-ı basîretini daima açık bulundurarak, şu hakayıkı hiçbir vakit pîşgâh-ı ibret ve intibahlarından baîd etmesin. Âmîn." (s. 221)

Ahmet Midhat, Mecdeddin Paşa'nın Hediye Hanım'ı soruşturmanın dışında tutmak istemesini fırsat bilerek adli sistemle ilgili bir bahis açar ve kamu hukuku ile özel hukukun eski ve yeni düzen içindeki durumunu anlatır. Yeni usulde kamu davalarına verilen öneme işaret ettikten sonra, eski usulde "*hukuk-ı hususiye*"nin bile çiğnendiğinin çok rastlanır bir durum olduğunu adli memurların bazı uygulamalarından hareketle şöyle ifade eder:

"Zira, hâkimler ya mücrimin düşmanı veyahut dostu olmaktan hâli bulunamayıp, mücrimden intikam edecek

olurlarsa işkencelere kadar kendileri için meydanı açık bulabilecekleri gibi, dost oldukları surette dahi müddeî-i şahsînin hukukunu bilâperva mahvedebilirler. (...) Hele müddei veya müddeialeyh bir büyük hükûmet memuru veyahut hükûmetin kendisi olursa karşı tarafın hâli ne kadar yaman olacağını 'Davacı kadı olursa yardımcı Allah olsun' darbımeseli ile muvazene edebilirler. Usûl-i cedîdede ise davacı kadı dahi olsa huzûr-ı mahkemede kadı ile diğerinin hiç farkı olamayarak, gerek avukatlar, gerek müddeiumumîler ve müstantikler, vazife-i adliyyelerini tamamıyla icra ederler.'(265)(s. 26)

Ahmet Midhat'ın andığı "*Davacı kadı olursa yardımcı Allah olsun.*" atasözündeki gerçeklik, büyük kadılıklara müderrislerin getirilmesi yönteminin bırakılıp, şeyhülislâm ve diğer ulema reislerinin teşkil ettiği asilzadeler sınıfına verilmesiyle ilgilidir. Bu sınıfa mensup olanlar yirmi beş yaşına bastıklarında, ciddi bir eğitim almalarına ihtiyaç görülmeden büyük kadılıklara tayin edilir ve halkın başına bela olurlardı(266).

Tanzimat sonrasında memurların protokol derecelerine göre belirlenmiş olan resmî hitap şekilleri vardır ve bunlar memurların statülerini, kimliklerini ve üstünlüklerini belirleyen, devlet tarafından verilmiş resmî unvanlardır. Hiç kimseye ve hiçbir şekilde, makamı için belirlenmiş olan elkab dışında bir elkab kullanarak yazı yazılamazdı, bu yüzden her makam için kullanılan elkabın bilinmesi gerekirdi(267). Romanda, bürokrasinin şeklî bir unsuru olan bu unvanları, bazı yüksek rütbeli devlet memurlarının da karıştırabildiği görülür. Adliye müsteşarı, cinayeti takip eden gazeteciye gön-

---

(265) Adli ıslahattan önce dava açılabilmesi, vilayet kanunu gereği, mahkemeleri kontrol ve nüfuzları altında bulunduran vali ve mutasarrıf gibi mülkî memurların dava dilekçesini mahkemeye havale etmeleriyle mümkündü. Yine bu memurların keyif ve arzusu veya konsoloslar tarafından yapılan bir baskı ile bir davanın durdurulması mümkün olabiliyordu (II. Abdülhamid Dönemi adalet sistemi ve adli ıslahat hakkında bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 342-352).

(266) Karal, *a.g.e.*, s. 344.

(267) Resmî elkab usulü 1846'da kabul olunmuştur. O tarihten önce bir kural olmayıp, herkes istediği lakabı kullanıyordu (Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, s. 281).

derdiği mektupta, gazetecinin hiç rütbesi olmadığı hâlde, "*izzetlü*" ve "*hazretleri*" hitaplarını kullanır:

> *"Mülkiye rütbelerinin birer alâmet-i mahsûsa ile muayyen olamaması ve herkesin rütbesi yine herkes nezdinde bilinememesi hasebiyle elkab hususunda ne kadar fenalıklar oluyor. İşte benim hiç rütbem yoktur. Adliye müsteşarı beyefendi hazretleri bize bir "izzetlü"yi lâyık bulmuş. Hâlbuki ona da kanaat edemeyerek bir de "hazretleri" ilâvesiyle güya daha ziyade büyültmüş ise de, bakılsa işi bizim için istihza addolunacak surette koymuş."* (s. 197)

Ahmet Midhat'ın şikâyeti yerindedir. Yeni kurumların ortaya çıkmasıyla resmî yazışmalar çoğalmıştır, dolayısıyla yazıların başında bulunan gereksiz bir sürü unvan da bürokraside aksaklıklara ve zaman kaybına yol açmaktadır. Bu unvanlar o kadar çok yer tutmaktadır ki asıl meseleye ancak belgenin sonuna doğru gelinebilmektedir. Bu sebeple Meclis-i Vâlâ lüzumsuz ve uzun elkabın sadeleştirilmesini istemiştir. Ayrıca her memurun unvanı belli olmasına rağmen, pratikte buna uyulmamıştır(268).

Esrâr-ı Cinâyât'ta Ahmet Midhat, müstantik Osman Sabri Efendi'nin şahsında, vazifesine sıkı sıkıya bağlı devlet görevlilerini anlatırken kendi zamanının anlayışına göre iyi bir devlet memurunun nasıl olacağını da gösterir. Osman Sabri Efendi, Beyoğ-

---

(268) Keyfî kullanımları önlemek amacıyla rütbe ve makamlara ait hitap şekillerini gösteren bir liste hazırlanmıştır. Bazı değişikliklere Cumhuriyet'e kadar sürmüş olan elkab kullanımı, Cumhuriyet'in ilanıyla tamamen kaldırılmıştır. Bir geleneğe göre oluşan elkab kullanımı, devleti temsil eden en küçük memura kadar bütün memurlar için onurlandırıcı bir işlev görmüş fakat hediyenin ölçüsü kaçıp rüşvete dönüştüğü gibi, unvanlar da üç dört satırlık saygı ifadelerine dönüşerek asıl amaçlarından sapmışlardır (Özdemir, *a.g.e.*, s.282-284). II. Mehmet zamanında kullanılan kazasker elkabı, geleneksel elkaba bir örnek olmak üzere aşağıya alınmıştır:

> *"A'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirin efdalü'l-fudalâi'l-müteverri'în yenbû'u'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i 'ulûmi'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn keşşâf-ı müşkilât-i diniyye ve sahhâh-ı müteallikât-ı yakîniyye keşşâf-ı rümûzu'd-dekâyık hallâl-i müşkilâti'l-hakâyık şeyhü'l-islâm ve'l-müslimîn müftî-i enâmi'l-mü'minîn el-müstagni 'ani't-tavsîf ve't-tebyîn hocam mevlânâ Mehmed"* (Mehmet Eminoğlu, *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 252)

lu'nun çok gayretli, başarılı ve zeki polislerinden biridir. İş ciddiyeti taşır. Cinayet mahalline giden görevlilerin naaşların yerlerini değiştirmek gibi hareketlerde bulundukları için soruşturmayı müşkil duruma soktuklarından, defalarca yapılan uyarıların da bir semeresini göremediğinden şikâyet eder. Hizmet uğruna işinden ayrılmayı bile göze alır. Fakat haklı olduğunda doğruyu söylemekten çekinmez. Kendisine istifa etmesini söyleyen mutasarrıfa, istifanın nankörlük olduğunu, eğer hizmeti beğenilmemişse tahkikat sonucunda azledilebileceğini belirtir. Vazifeden çekilmenin nankörlük olarak görülmesi, bir devlet memuriyeti terbiyesi olarak ayrıca kayda değer. Ona göre, devletine hizmet görmek isteyen hamiyetli bir memur hiçbir beladan korkmamalıdır. Böyle memurun er geç sadakati anlaşılacak, mükâfatı da verilecektir. Kaldı ki Osman Sabri bunu önemsemez, aslolan padişaha bağlılıktır:

> *"Hepimiz padişah ekmeği yiyoruz. Yediğimiz ekmeğin hakkı olmak üzere cümlemiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin büyüklüklerini icrâât-ı nâfialar ile çâr-aktâr-ı cihâna tanıttırmak için, elden ne kadar acizane olursa olsun hangi hizmet gelirse onu ifaya mecburuz. Yorulmaktan, filândan korkup da bu vazifeyi ifa etmezsek âdeta nankörlük etmiş oluruz."* (s. 212)

Osman Sabri iyi bir polis olduğu kadar, Avrupa'daki adliye usullerini bilen ve bu usullerin memlekete gelmesini arzu eden bir aydındır. Eğer bu gerçekleşirse soruşturmayla görevli olan memura, paşa bile olsa kimse karşı koyamayacaktır.

Mecdeddin Paşa ile Osman Sabri'nin karakterlerindeki karşıtlık, fiziksel özelliklerine bakıldığında tam tersine döner. Osman Sabri'nin vücudu zayıf ve karikatürü andıran bir nispetsizliktedir. Görünümündeki komikliğe rağmen tebessüm ettiği çok nadir görülür, karşısındakini saygılı olmaya davet eden tam bir görev adamı duruşu sergiler. Paşa ise hiç "kalıbının adamı" değildir. Hafifmeşrep bir kadının eteğini öpecek kadar alçalır.

Yazarın, Osman Sabri'nin tanıdığı olan Sadullah Efendi adlı bir esnafa söylettiği "*Tahminim yanlış değilse azlolunduktan sonra bir ay yiyecek ekmeğiniz dahi yoktur. Fakat bu da ayıplanmaz. Zira namuslu bir memur zengin olamaz.*" sözü (s. 80), başka romanlarında da dile getirdiği bir düşüncedir. Ancak Midhat Efendi, iyi-

leri ödüllendirmek isteğini yenemez ve romanın sonunda Osman Sabri Efendi'nin "*helâlinden*" zengin olduğunu söyler. Osman Sabri ödülünü almış, rütbe ve memuriyette en yüksek derecelere kadar çıkmıştır(269).

Esrâr-ı Cinâyât'ın Osman Sabri Efendi'sine benzeyen bir kahramana Ahmet Midhat'ın *Hayret* (1885)(270) adlı romanında da rastlamaktayız. Romanın ilk kısmında bir hırsızlık olayının takibini yapan Adalar kaymakamı, Ahmet Midhat Efendi'nin örnek tiplerinden biri olarak karşımıza çıkar. Adalar kaymakamı güleryüzlü, beyefendi, zabit tavırlı, bir hükûmet memuruna yakışır şekilde vakarlı, nerede nasıl davranacağını bilen, hurafelere inanmayan, kararlı... kısaca yazarın her bakımdan üstün niteliklerle donattığı bir memurdur. Kaymakam kendisini ahaliye sevdirmiştir ki bu, mülkiye memurları için çok önemlidir. Ahmet Midhat Efendi'nin kahramanını sevdiği çok bellidir. Çünkü Adalar kaymakamı da yazara benzer, çok çalışkandır. Görevi açlıktan da uykusuzluktan da önemlidir. Onlar için en büyük bahtiyarlık iş görüp yüz ağartmaktır. Yazarın gözünde kaymakam, hükûmet memurluğunun hakkını veren gerçek bir örnektir. Hırsızlık olayının mağduru olan Hintli prens, kaymakama 100 İngiliz lirası vermek isterse de kaymakam bunu çok büyük bir hakaret olarak kabul eder. Çünkü görevini yerine getirmiştir. Görevini yapmanın en büyük karşılığı da yaptığı takibat sonucu kendisine verilen nişandır. Bu nişanın değeri ise parayla ölçülemez. İşaret edilen mesele çok önemlidir; çünkü devlet memuriyeti aynı zamanda bir mensubiyettir ve bilinçli memur için para, bu mensubiyetin getireceği şerefle asla aynı kefede bulunamaz.

Yazar, olumlu tipin yanına burada da zıddını koymuştur. Romanda şöyle bir görünüp kaybolan bir postacı sayesinde Ahmet

---

(269) Osman Sabri'yi çok andıran bir polis memuru, Mehmet Rauf'un *Kan Damlası*'ndaki (Kanaat Kitaphanesi, İstanbul, 1928) kahramanı Hayret'tir. Osman Sabri gibi çok yüceltilmiş olan Hayret'i arkadaşları "*Hayret'in sözü gayretin sözüdür.*" diye överler (s. 61). Mehmet Rauf da tıpkı Ahmet Midhat gibi, kahramanını polislik meziyetleriyle donatır. Aynı özelliklerdeki bir tiple Hüseyin Rahmi'nin polisiye romanı *Kesikbaş*'ta da (Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1942) karşılaşırız. Bu romanda bir cinayet soruşturmasını yürüten Remzi Efendi, yazarın romanlarında nadiren görülen nitelikli memurlardan biridir. Remzi Efendi, polis mektebinin yetiştirdiği çok zeki ve parlak bir polis memurudur. Fransızca ve Rumca bilir. Polislik mesleğinin inceliklerine de hakimdir.

(270) Ahmet Midhat Efendi, *Hayret,* hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Midhat, Adalar kaymakamının erdemini iyice gözlerimizin önüne serer. Hintli prense mektup getiren Rum posta memuru, alacağı bahşiş için arsızlık etmekten çekinmez. Kaymakam gibi haysiyetini ve vakarını koruyan insanlar olduğu kadar, bu postacı gibi üç kuruşa tenezzül edip kendisini rezil edenler de vardır.

Bundan daha önemli olarak, Ahmet Midhat Efendi'nin adalet mekanizması ve adliye memurlarıyla ilgili fikirleri de romanda yer almıştır. Yazara göre, bir mahkeme davasında zanlının geleceğini etkilemek bakımından en önemli memur sorgu memurudur. Sorgu memurunun en küçük bir kusuru bile bulunmamalı ve tarafsız olmalıdır. Çünkü sorgu memuru adalete uygun davranmazsa cani bir adamı cezadan kurtarabileceği gibi, masum bir insanın cezalandırılmasına da yol açabilir(271). Adalet bu kadar önemli olduğu için medeni toplumlarda adli işlerde görevlendirilecek memurların seçimlerine çok dikkat edilir. Adalet görevlisi olan memurların önemi, diğer memur sınıflarından hiçbiriyle kıyaslanamaz. Mahkemeleri güçlü olan ülkelerin adli görevdeki memurları bağımsızdır. Bir hükümdarı bile yargılayabilirler. Ahmet Midhat'ın, hükümdarın mahkemede yargılanabildiği bilgisini verirken "Bizde niçin olmasın?" şeklinde bir düşünceyi aklından geçirebileceği ihtimalini de unutmamak gerekir.

Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa* (1910)(272) adlı romanını, köy hayatına geniş şekilde yer veren bir eser olmanın ötesinde devlete ve bürokrasiye dönük bir eleştiri olarak görmek, 20.

---

(271) Ziya Paşa *Şiir ve İnşâ* adlı makalesinde, mahkemelerde karşılaşılan bu türlü olaylara sebep olarak, çok karışık ve anlaşılması güç bir dil kullanılmasını gösterir: "*(...) Mecâlis ve mehâkimde hâlâ düstûrü'l-amel olan ceza kanun-nâmesi öyle nakîsü'l-ifade ve ol surette müşevveşü'l-ibâredir ki, meclisler ve mahkemeler gördükleri dâvâyı onun bendlerinden birine tatbîk ile hükmetmek için dâvâyı yaş deri gibi çekiştirmeğe ve ekseriya nâ-hak hükmetmeğe mecbûr olurlar. (...) Meclis yahut Dîvan-ı ahkâm ise mahallinde dâvânın sûret-i vuku'una vâkıf olmayıp, gelen mazbata üzerine hükmü tasdik ettiğinden ve mahallî mazbatalar ise agrâz-ı gûnâgûn üzerine yazıldığından, meselâ hakikatte üç ay hapis kifayet edecek bir bîçârenin on sene küreğe konulduğu ve on sene küreğe gidecek bir caninin üç ay hapis ile kurtarıldığı kesîrü'l-vuku'dur.*" (Ziya Paşa, "Şiir ve İnşa", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, hzl.* Mehmet Kaplan vd., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 47)

(272) Ebubekir Hazım Tepeyran, *Küçük Paşa,* Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1326 (Alıntılar bu baskıdandır).

yüzyılın başlarında Türk köylüsü ile devlet arasındaki ilişkinin –uçurumun demek daha doğru olur– ne boyutta olduğu hakkında önemli ipuçları verir(273).

Romanın henüz başlarında, devlete köyü hatırlatan sebeplerden birinin vergi olduğu ifade edilir.

> "*İnsan me'vası oldukları, ancak kapıları önünde kışın karlar, yazın gübreli çamurlar içinde görülen çıplak insan ayağı izlerinin delaletiyle anlaşılan bu pek miskin taş, toprak, çalı, çırpı yığınlarına 'hane' diye ağır vergiler tarhından utanmamak, bu menazır-ı fecîayı görüp de bir çare-i ıslah düşünmemek, asırlar da geçse mürur-ı zamandan hiç müstefid olmaz, hiç affolunmaz bir cürümdür.*" (s. 17-18)

Ancak köyü hatırlatan sadece vergi değildir. Suat Paşa adlı bir devlet büyüğünün konağında yeni doğan bir çocuk için sütanneye ihtiyaç duyulunca bir liva mutasarrıfına gece yarısı şifre telgraf gönderilir ve bu livaya bağlı köylerden birinde yaşayan bir kadının adı verilerek derhâl doktor kontrolünden geçirilip İstanbul'a gönderilmesi emredilir. Gece yarısı üç dört hükûmet adamı alelacele köye giderler. Köylüler için mutasarrıf ne kadar önemliyse köylü kadınları için de bir mutasarrıf karısı görmek aynı ölçüde önemlidir.

---

(273) Ebubekir Hazım Tepeyran, kâtiplikle başladığı memuriyet hayatında adım adım ilerleyerek idareciliğe yükselmiş ve farklı vilayetlerde uzun yıllar valilik yapmış bir romancıdır (Abdülkadir Hayber, *Ebûbekir Hâzım Tepeyran*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 12) Mustafa Nihat Özön, yazarın idareci tarafının romana etkisi hakkında şunları söyler: "*Köylülerin hayatını, âdet ve duygularını yakından bilen bir kimse kudretiyle dar ve neşesiz bir hayatı, edebiyatımızda benzeri pek az bulunan bir müşahade ve tahlil ile tasvir etmiştir. Romanın bu kuvvetli inşası yer yer ve zaman zaman, muharririn kendini tutamıyarak, bulunduğu uzun idare hayatından alınma itiyatlarla lâyiha tarzında kaydettiği istibdat idaresi kötülükleri ve zulüm tasvirleri yüzünden ahengini kaybetmektedir. Eserin bu zayıf noktaları bir tarafa bırakıldığı takdirde, tasvirlerdeki kuvvet ve kahramanların hayat ve hâdiseleri görüşlerini anlatmaktaki gayrişahsilik o zamana kadar edebiyatımızda görülmedik bir tarzdadır.*" (Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 266) Romanın "*Mukaddime*"sinde geçen "*Saded haricindeki sözlerle hikâyenin ser-rişte-i cereyanı bi'd-defe'at ve bilâ-ihtiyâr elden kaçırılmıştır.*" cümlesi de bu hususu doğrular niteliktedir (Tepeyran, *Küçük Paşa*, s. 7).

İstanbul'a getirtilen sütanne konağa yerleşir ve Suat Paşa kadının terbiyesiyle Nazikter Kalfa adlı hizmetkârını görevlendirir. Nazikter, sütanne Selime'nin ne seviyede olduğunu anlamak için bazı sorular sorar. Aldığı cevaplar ise düşündürücüdür:

"— *Devlet nedir?*

(...)

— *Bunu herkes bilir: Köylerden vergi, asker alır; fakat kendisi gelmez; kuduz gibi zaptiyeleri saldırır, zift gibi yapışkan tahsildarları saldırır.*

— *Padişah kimdir?*

— *Devlet Efendimizin altın kafes içinde oturan büyük oğlu.*" (s. 53)

Giriş kısmında ifade ettiğimiz gibi, bürokrasi devletin halka dönük yüzüdür. Dolayısıyla, halk bürokrasiyi nasıl görüyor ve değerlendiriyorsa devleti de öyle görüp değerlendirebilmektedir. Kalfa, bu konuşmayı aktarınca Paşa üzülür. Hemen "*(...) tamâmî-i bi'l-umum kurâda mektepler tesis ve küşadıyla nimet-i mearifin tamimi ve akâid-i İslâmiye'nin halelden masun olarak muhafazası esbabının istihsalinin...*" (s. 54) diye etrafa emirler verir. Fakat sonuç memnuniyet verici değildir:

"*Beş on liva ve kaza merkezleri semîhane müsamahat ile istisna edilince, diğer mahallerde, Selime'nin köyündeki gibi tabut, teneşir hıfzına mahsus mahallere veya mine'l-kadim mevcut olan ahır bozuntusu damlara, mahbes-i etfale türlü türlü yeni adlar takarak dâhil-i vilayette üçer beşer bin ibtidai mektebi küşad edildiği resmen ilan olunan ve temelsiz binalar kabilinden olarak idadî mektepleri de yapılmış olan bazı vilayât merkezlerinde bile el-yevm mekteb-i ibtidai denmeye layık bir tane bile mektep bulunmadığını hüzünle itiraf edelim.*" (s. 55)

Selime'nin de Salih adını verdikleri bir çocuğu olmuştur. Paşanın yeğeni Haldun'la beraber büyürler. Haldun'un babası Dilaver Bey mirliva rütbesini alınca, konak içindeki paşa karışıklığını önle-

mek için Suat Paşa'ya "*Büyük Paşa*" derler; Suat Paşa aslında ilmi ve ahlâkı ile bu büyüklüğü hak etmektedir. Salih'in annesiyle babası, paşa konağının daha iyi olacağını bildiklerinden, çocuklarını konakta bırakarak köylerine dönerler.

Haldun dedesinin kucağına "*Paşa Baba*" diye tırmandıkça Salih de aynı hitapla tırmanmaya çalışır. Bu duruma Suat Paşa'dan başka herkesin canı sıkılır. Suat Paşa sinirlenir:

> "*Köylü-şehirli, insanlar birdir. İnd-i ilahide bir paşa ile bir asker neferinin değil; çünkü askerlik büyük şeydir; bir dilencinin farkı yoktur. Çocuk, Haldun'u takliden bana (baba) demekle kıyamet kopmaz değil, hiçbir şey olmaz. Baksanıza, bundan daha çirkin olsun, bu yaşıma kadar bir evlat babası olamadım. Bundan böyle çocuğun benim yanıma gelip gitmesine, 'Paşa Baba' demesine sakın ilişik etmeyiniz. Hattâ cümleniz şahit olunuz, ben onu evlâtlığa da kabul ettim; hakkında öz evlâdım gibi muamele ediniz.*" (s. 59)

O günden itibaren Salih'e kendi çocuğu gibi davranır. Salih, artık "*Küçük Paşa*"dır.

Paşa bir müddet sonra İstanbul'dan uzaklaştırılır, taşraya bir vazifeyle gider. İstanbul'a dönüşünde rahatsızlanıp ölünce Salih köyüne gönderilir.

Annesiyle babası ayrılmış, ayrı ayrı insanlarla evlenmişlerdir. Köyde "*Küçük Paşa*" unvanı bir zaman hürmetle söylenir. Babası, Salih'i köyün ileri gelenlerine gösterir, imamın elini öptürür. İmam, "*Elhamdülillah saye-i şahanede elimizin, küçük olsun, bir paşa tarafından öpüldüğünü de gördük.*" (s. 127) diye memnun olur. Köylüler kendi aralarında konuşurlar: "*İnsan ne kadar alçak gönüllü olsa, Paşa babası olunca gine koltukları kabarıyor, başı göğe değecek kadar yükseliyor, çocuk bile her adımda üç kere 'ben paşayım' der gibi kurularak yürüyor.*" (s. 128)

Yazar, Salih'in paşalığını tartışan köylülerin ağzından, idare adamları hakkında kıyasıya bir eleştiri yapar:

> "*Paşalığı paşalar değil padişah verir. Padişah vermiş ise sahihdir. İsterse horoza da, keçiye de nişan takar; rütbe verir, kim karışır? Paşalar ilayık dediler, o da olsun bu-*

yurdu. Siz padişahımız her rütbe, her mansıb verileni görür, bilir mi sanırsınız? O ne görür, ne bilir, olan işlerin babalı (vebali) paşaların boynunda kalır. Hiç padişah görse hükûmet konağı meydanında bir testi dikerek sabahtan akşama kadar kurşun atıp nişan talimi yapan, sokak aralarında at koşturup çocuk tepeleyen mutasarrıflar gönderir mi? Şehrin çayırlığında çoluk çocuk arasında eşek döğüştüren, daha bilmem ne ettiren kadılar, muhtar uzun Yuvan'a tokat vurmak için sandalyeden merdiven yaparak kulağından tutup omzuna çıkan ancah dört buçuk karış boyunda, cüce, kambur, soytarı gibi maskara memurlar gönderir mi? Estağfurullah, tövbe..." (s. 129-130)(274)

Köylü, devletin kendisine nasıl baktığının farkındadır. Salih üvey annesinin kötü muamelesiyle hastalanıp "*Buraya hekim gelmez mi?*" diye sorunca "*Sus, hıra (cılız) oğlan, ağzını hayra aç. Burada hekimin ne işi var?*" (s. 204) cevabını alır. Çünkü vergi memuru kadar hekimden de korkulmaktadır. "*Zira 'hekim' adı köylü kulağına bir sıhhat muhafızı, bir hâdim-i hayat namı gibi değil, bir maraz-ı mücessem, insan suretinde bir kâbız-ı ervâh gibi*" gelmektedir (s. 204). Köylünün hekimlerin gelişini uğursuz sayması, bazı liva merkezlerinde bulunan belediye hekimlerinin köylere ancak cinayet ve ağır yaralama gibi olaylarda uğramalarıdır. Doktorlar için "*Maraz-ı mücessem*" ve "*kâbız-ı ervâh*" (Azrail) benzetmelerinin yapılması çarpıcıdır ve Anadolu'nun ihmal edilişiyle, küçümsenmesiyle ilgili olsa gerektir.

Mehmet Celal, *Kuşdili'nde* (1910)(275) adını verdiği romanda, rütbe ve memuriyetin ırsileşmesi demek olan "beşik ulemalığı"ndan alaycı bir dille bahseder. Beşik ulemalığı, sadece ilmiye sı-

---

(274) "*Osmanlı İmparatorluğu'nda nişanlar başlangıçta nizamnamelere ve bunlarda yazılı kurallara sadık kalınarak verilmiştir. Ancak ne var ki daha sonraları hak etmedikleri hâlde iltimas yolu ile bendegân, zadegân takımına hatta bunların çok küçük yaştaki çocuklarına, herhangi bir sebeple, dalkavukluk yolu ile saraya yakınlaşmış olanlara da verilmiştir. (...) Böylece ulu orta nişan dağıtılması, nişanlar üzerinde enflasyona neden olmuş ve değerlerini de düşürmüştür.*" (T. Nejat Eralp, "Osmanlılarda Nişan ve Madalya", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 685)

(275) Mehmet Celal, *Kuşdili'nde*, Meşrutiyet Matbaası, İstanbul, 1326 (Alıntılar bu baskıdandır).

nıfına has bir uygulama değildir. Mülkiye ve ordu mensupları da kendi çocuklarını pek küçük yaşlardayken nişan ve rütbelerle donatabilmektedirler:

"*Eskiden memuriyet vilâdetle başlardı: Şeyhülislâm efendinin mahdumu beyin göbeği kesilirken bu tıfl-ı şîr-hâra bir arpalık verilir, çocuk ta (.....) başladığı vakit Mısır monlalığı biçilmiş kaftan gibi zayıf kolları üstüne giydirilirdi. Biraz yürüse biraz kımıldansa, sarığına altın varak takarak sırmalı cübbesini giyerek nişanlarını şakırdata şakırdata muayede salonuna gidecek ve burada tufûliyetine mağlup olarak 'Efendi baba efendi baba... İsterim isterim! Vallahi muhallebi isterim. Hani geçen gün Hacer ablam iki tabak yediydi de kustuydu. Ben kusmam! Bir tabak isterim... Alırsın değil mi efendi baba?' diye haykıracaktı.*

Mülkiyeye mensup paşa efendilerimizin evlatlarının ellerine 'Eh yavrum eh!... Uyusun da büyüsün, tıpış tıpış yürüsün!' ninnisiyle düdüklü, çıngıraklı oyuncaklar verileceğine beşiklerinin başına –nazar boncuğu makamında– murassa imtiyaz, murassa Osmanî, murassa Hamidî nişanları takılır, Uzunçarşı'nın ma'mulat-ı kadimesinden olan beşik adeta bir cihaz katırına benzerdi!

Aman hatırları kalır: Sınıf-ı askeriyeye mensup paşa efendilerimizin de çekirdekten asker olarak yetişen mini mini yavrularını unutmayalım... Eyüp oyuncakçılarından tahta bir kılıç alarak, sokak kenarlarındaki ısırganları bir vuruşta ikiye biçen mahalle kahramanları, her zaman yâd olunmağa değer civanlardır!... Bunlar bir zaman, kordonlar takarlar, kokular sürünürler, şık paytonlara binerler, alamod sivil gezerler! Yalnız Beyoğlu kaldırımları ipek çoraplar içindeki ayaklarını rencide eder! Yoksa muharebe meydanlarında yokturlar, yahut vardırlar da –perde-i cehaletle kapanan bu bulanık gözlerle– biz göremeyiz! Çaldıran sahralarına Mısır ehramlarına, Viyana surlarına Osmanlı sancağını rekzeden ervah-ı eslaf bilmem bu nesl-i ahiri tanırlar mı? Yahut, tanımak için bir mezar-ı hicab altında gunûde olmayı mı tercih ederler?

Bereket versin ihtiyar müstebidin genç yaverleri, gençlik-

te ihtiyarladı. Bereket versin, mukaddes, muazzez Meşrutiyet yeni gençleri, eski ihtiyarları bir hande-i istihfaf ile değil, bir tebessüm-i rahimane ile okşadı. Yoksa...
Evet. Bu beyefendiler, kendilerine lâyık olmayan kılıçların şakırtılarıyla Beyoğlu kaldırımlarında kaydırak oynarken ayaklarımızın altına buz komağa çalışan mütemeddin ve insaniyet-perver (!!!) devletler de bize karşı fakat içlerinden 'Sukût da olursa böyle olur' diyorlardı!" (s. 36-38)

Yazar bundan başka, devlet memuriyetlerinin para karşılığı nasıl satıldığını eline geçen bir salnamede görmüştür. "*Mabeyn-i hümayun erkânı*"nın adları yazılı olan bu salnamede liste o kadar uzundur ki bir saatte okuyamaz ve hükmünü verir:

"*Meğer saray, bir çapulcu cemiyetinin ikametgâhı imiş: Birinci sınıf valilik bin, ikinci sınıf valilik yedi yüz, üçüncü sınıf valilik beş yüz elli altına satılırmış! Haraç mezad! Kimin üstünde kalırsa... Mutasarrıflık da öyle, kaimmakamlık da böyle, hatta nahiye müdürlüğü de hep bu daire-i nâma'kul içinde devran eder durur!*" (s. 38-39)

Mütareke ve Anadolu'nun işgali yıllarında İstanbul'un içine düştüğü ahlâki bunalım, pek çok romanda işlenmiştir. Osmanlı başkentinde ve genellikle üst tabakada ortaya çıkan, millet vicdanında derin yaralar açtığı su götürmeyen bir yozlaşma, ülkenin edebiyatçı aydınları için de şüphesiz çok ibretli bir "temaşa" olmuştur. Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* (1923)(276) adını verdiği romanı da bu temaşanın örneklerindendir(277) ve yazar aynı zamanda, bu ahlâki

(276) Peyami Safa, *Sözde Kızlar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1925 (Alıntılar bu baskıdandır).

(277) "*Peyami Safa, bu romanıyla okuyucuyu esere bağlamanın çok güzel bir örneğini verir. Bunu da, o dönemde halk vicdanında geniş akisler uyandıran bazı meseleleri işleyerek başarır. Meselâ 'tango' adı verilen yeni genç kız tipleri, 'frengi' hastalığı, Mütareke ile gündeme gelen 'muhacirin' meselesi, 'sosyete'nin süslü fakat âdî yaşantısı, o dönemlerde hayli akis uyandıran konular idi. Ayrıca 'frengi' hastalığının, gayri meşru bir çocukta -Behiç/Belma ilişkisi sonucunda doğan çocukta- nüksetmesi, nihayet, çocuğun Behiç tarafından diri diri gömülmesi, okuyucunun ilgisini çektiği gibi, esere trajik bir boyut da kazandırır. Sözde Kızlar'ın halk katında ilgi görmesini biraz da bu konulara bağlamak gerekir.*" (Mehmet Tekin, *Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1990, s. 5)

yozlaşmanın bazı Osmanlı bürokratlarındaki yansımalarını göstererek bir bürokrasi eleştirisi getirir.

Eserde merkez konumdaki yer, eski bir diplomatın dul karısı Nazmiye Hanım'ın evidir. Mebrure adlı genç bir akraba kızı, Manisa'daki Yunan işgali sırasında kaybolmuş olan babasını aramak için İstanbul'a gelir ve Nazmiye Hanım'ın evine sığınır. Babasını buluncaya kadar orada kalmak zorundadır. Muhacirîn İdaresi'ne müracaat eder. Tahkik-i Fecayi şubesinden nazik bir memur elinden geleni yapar, yol yordam gösterir. Bu kurumda çalışanların genelinde bir kibarlık vardır. Hatta Mebrure'nin işiyle öyle ilgilenirler ki babasının bulunması ihtimali olan bir yere, dairelerde "*nadir görülen bir süratle*" tezkere yazarlar. Zor zamanlarda insanların facialarıyla uğraştıkları, onların dertleriyle ilgilendikleri için daha bir munistirler. Millî felaketimiz buradaki memurları daha fazla duyarlılık sahibi yapmıştır.

Nazmiye Hanım'ın salonuna gelen misafirlerden Nizamettin Bey, "*Avrupa sefaretlerinde dolaşa dolaşa iyice Frenkleşmiş olan*" bir diplomattır (s. 84). Davette iken Bursa'nın taarruz altında olduğu haberi ulaşınca endişelenmekle birlikte, eğlencesini ve keyfini düşünmekten hiç geri kalmaz. Nizamettin Bey çocuk gibidir, salon oyunları öğrenir, sonra da herkese oynatmak ister. "*Madam, mösyö, silvuple. Bir şey arz etmek istiyorum.*" (s. 366) diye başlayıp anlatır:

> "*Ebe, gözü bağlanarak bir köşe koltuğuna oturtulacak; evvelâ bir kişi, ebenin önüne gelecek; sesini gücü yettiği kadar gizliyerek, meselâ kısık bir nefesle, birkaç kelime söyleyecek, eğer ebe bunu keşfederse kurtulacak ve yerine öteki geçecek, keşfedemezse, önünde duranın vücudunu yoklamaya da salâhiyeti olacak (...). Oyun beğenildi.*" (s. 367)

Nazmiye Hanım'ın oğlu Behiç de Nizamettin Bey yaratılışında fakat ondan çok daha pespaye bir tiptir. Büyük servet sahibi olan bu yakışıklı ve Avrupa görmüş diplomat genç, esasında Avrupa'da kendisini kaybetmiş nesildendir. Benzer örneklerde görüldüğü üzere züppeliği ve kadın avcılığı ile meşhurdur. Misafirleri olan bir genç kızla girdiği ilişkiden doğan çocuğu diri diri gömecek kadar vicdansızdır(278).

---

(278) "*Behiç gibi bir baba ile Belma gibi düşmüş bir annenin çocuklarının hastalıklı doğması, böyle tiplerin toplumun geleceğini tehlikeye soktuk-*

Eserlerinin fikrî alt yapısında Doğu ile Batı, materyalizm ile mistisizm gibi birtakım karşıt unsurlar bulunan Peyami Safa, *Sözde Kızlar* romanında tip yaratırken benzer şekilde karşıtlıklar kullanır. Yozlaşmış, memleket ülküsünden uzaklaşmış Nizamettin ile Behiç'in karşısında, ikisi de memur olan Nadir ve Fahri yer alır. Yine Nazmiye Hanım'ın konuklarından, "*Zeki, açık fikirli, hassas ve münevver bir genç...*" (s. 89) olan Nadir, yurtsever bir gençtir ve esere adını veren "sözde kızlar" ifadesi ona aittir. Nadir'in arkadaşı Fahri ise biraz dağınık, derbeder, çokça mahcup ve terbiyelidir. Hiç kimsesi yoktur, bir odadan ibaret bir evde tek başına yaşar, postahane memurudur. Askerlik dolayısıyla gezdiği Anadolu'yu çok sever: "*(...) bu genç, şehirlerin âdiliğine ve yalancılığına karşı taşranın yarattığı lekesiz ve temiz, biraz iptidaî ama samimi, biraz hoyrat ama hararetli, biraz saf ama zeki bir insandı.*" (s. 245-246). Mebrure, Behiç'in zenginliği ve dış görünüşü ile Fahri'nin samimiyeti ve temiz karakteri arasında kalır bir zaman. Fahri bir küçük memurdur, Behiç'in maddi olarak vereceklerinin yarısını bile veremez, günlük nafakasını zor temin eder. Ancak, *Fatih-Harbiye*'de Neriman'ın Şinasi'yi tercih etmesi gibi, Mebrure'nin tercihi de Fahri'den yana olacaktır.

Muhacirîn İdaresinin genel müdürü, Nadir'in tanıdıklarından, nazik ve ilgili bir adamdır. Mebrure'nin babasını buldurmak için her yola başvuracağını söyler. Dediğini de yapar. Babası Amasya'da ortaya çıktığı için Mebrure'nin oraya gönderilmesi gerekmektedir. Müdür bu işi de üzerine alır: "*... ben sizi buradan sâlimen göndermeğe ahlâken de, vazifeten de mecburum. Binaenaleyh, zaten evvelâ söylemek istediğim şey de buydu, vakt-i hareketinizi tayin edince bana geliniz, buradan Anadolu'ya gidecek emniyetli memurlardan birini size terfik edeyim.*" (s. 394) Mebrure'nin minnettarlığına ve teşekkürlerine karşılık sadece, bunun vazifesi olduğunu söylemekle yetinir.

Aynı konuyu ele alan Selahattin Enis'in *Zaniyeler* (1924)(279) adlı romanında, I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'daki fuhuş bata-

---

larının işaretidir. Çocuğun ölümü, babanın canavar ruhunu gösterdiği kadar, yazarın bir sonraki nesli her açıdan sağlıklı görmek istemesi şeklinde de yorumlanabilir." (Alev Sınar, "Edebiyata Yansıyan Kriz: Sözde Kızlar ve Zaniyeler Örneği", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, S.: 4, 2003/1, s. 152)

(279) Selahattin Enis, *Zaniyeler*, Ali Tongar Cumhuriyet Kitabevi, İstanbul, 1943 (Alıntılar bu baskıdandır).

ğını, ahlâki düşkünlük içindeki kadınlarla yakınlık kuran ve yetkilerini bu kadınların emrinde kullanan yüksek mevkili memurları ve devlet adamlarını görürüz(280).

Romanda, devrin birçok önemli idare adamı, Münevver Hanım adlı bir kadının randevu evi gibi kullandığı evinde buluşmaktadır. Bu kişiler sayesinde Münevver Hanım, devletin en hayati meselesi olan savaş hakkında kimsenin bilmediği şeyleri öğrenir. "*O derecede ki, yarın hangi alayın hangi saatte hangi cepheye gideceğini bile bir erkânıharp kat'iyetile söyleyebilirdi.*" (s. 33)

Münevver Hanım'ın evi, gelip gidenlerine bakılınca Bâbıâli'ye benzemektedir. Yeğeni Fitnat, teyzesinin evinde geçirdiği ilk gecenin sabahında şunları yazar:

> "*Bütün ev, Münevver teyzemin evi şu saatte, halılar ve kanapeler üstünde sızmış, koltuk ve iskemleler üstünde uyuyup kalmış olan insanlarla garip levha arz ediyor. Bütün bu insanlar ki, İstanbul'un ekâbir ve eazımıdırlar, bu insanlar ki, kalemlerinin bir imzasile ve kaşlarının küçük bir inhina ve işmizazile yüzlerce ve binlerce insanın hayat ve mukadderatı üzerinde bir inkılap ve tahavvül husule getirebilirler. (...) Bunların arasında kimler yoktu? Nâzırlar mı, memleketin en yüksek en namlı şairleri mi, gazetecileri mi, mütefekkirleri, vatanperverleri mi, kimler yoktu?*" (s. 40-41)

Bu kadroda, herkesin korktuğu Nazır Müceyyip Paşa, yine nazırlardan Kerami Bey, ayrıca Yahya Cemal ve Rıfat Melih adlı şairler de vardır.

Müceyyip Paşa, bu âlemlerin en başta gelen simasıdır. Rütbesi yükseldikçe şahsiyeti alçalmıştır, "*Meclis-i Vükelâ'nın korkulu, belâlı bir azası, işret ve sefahat meclislerinin ise güleryüzlü bir safaperest müdavimidir.*" (s. 51)

Müceyyip Paşa en sonunda bir "*Viyanalı artist*"ten belsoğukluğu kapar, hasta yattığı için konağından çıkamamaktadır ve doktor-

---

(280) Selahattin Enis'in anlattığı İstanbul, "*çok çirkin bir İstanbul*"dur. "*İyi, ahlâklı, dürüst, kişiliğini kaybetmemiş ve yozlaşmamış insan bulmak âdeta imkânsızdır. Selahattin Enis, bu yüzden içinde yaşadığı şehirden sık sık Tevfik Fikret'in 'Sis' adlı şiirine atıflar yaparak bahseder.*" (Nur Gürani Arslan, *Selahattin Enis'in Romanlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarına Bir Bakış*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 55)

lar sürekli evindedir. Gazeteler ise bu haberi şöyle verir: "*Memleketin yüksek siyasetiyle meşgul olmak üzere bu güzide nazırın riyasetinde bir komisyon teşkil olunmuşmuş. Ve bu komisyon üç günden beri konakta içtima ile mühim kararlar ittihaz ediyormuş.*" (s. 86)

Müceyyip Paşa ile Kerami Bey'in yine âlemde oldukları bir gün, yaverlerden biri imza için bir kararname getirir, "*üç sınıf askerin silâh altına celbine ait*" bu önemli yazıyı, yaverine "*altına benim imzamı ataydın*" (s. 137) diyecek kadar umursamaz olan Paşa, memleket çocuklarının cepheye gönderilmesi kararını bir fuhuş yuvasında imzalayacak kadar da alçaktır. Kerami Bey de aynı umursamazlıkla ve Müceyyip Paşa'nın zoruyla kararnameyi imzalar.

Peyami Safa'nın *Mahşer* (1924)(281) adlı romanı, I. Dünya Savaşı sürerken, İstanbul'da çıkarcı ve umursamaz bir bürokratik çevrenin, çaresiz ve sefil bir halkın, cephedeki askerin peksimetinden çalarak zengin olan türedilerin, bunların kirli işlerini takip edecek kadar kirlenmiş vali ve nazırların ortasında şaşırıp kalmış bir Çanakkale gazisinin şahsi dramını verir. Fakat Peyami Safa'nın eserini baştan sona toplumsal bir dram, yahut –özellikle bürokrasi de içinde yer almak üzere– toplumsal bir eleştiri olarak okumak da mümkündür.

Romanın kahramanı Nihat, ihtiyat zabiti olarak gittiği Çanakkale'de yaralanıp gazi olarak İstanbul'a döner. Çalışması gereklidir ve iş bulmak konusunda da ümitlidir. Savaştan önce öğretmen olan Nihat, çok az maaşlı bir işi dahi hor görmemek kararındadır. Gaziliği sebebiyle hükûmetin de yardım edeceğini, etmesi gerektiğini düşünür.

Nihat'ın misafir olduğu arkadaşı Faik, I. Dünya Savaşı İstanbul'unun zor şartlarında yaşamaya çalışan bir küçük memurdur. Kendi gibi memur olan babasıyla birlikte altışar yüz kuruş aldıkları ve kimseleri de olmadığı hâlde geçim sıkıntısından evlerinde ne var ne yok satarlar. Savaş, bu insanların alışkanlıklarını, yaşama biçimlerini, duygularını kökten değiştirmiştir:

> "*Çerçevelerin üstüne taktığımız havlulara varıncaya kadar sattık. Eskiden kapıdan geçen yahudiyi gizlice içeriye alır, komşulardan utanırdık, şimdi herif, yemek odasının penceresinden damlıyor, bar bar bağırıyor 'Fayığ Bey! Fayığ*

(281) Peyami Safa, *Mahşer*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1340 (Alıntılar bu baskıdandır).

Bey! Musa Baba geldi... yok mu bir ceket, yelek, pantolon?' diyor. Bu istintak her gün mü her gün! Mahalleliye rezil oluyorum, zaten benim sandıkların dibine darı eken o yahudidir. Verdiği para da işe yarasa... bir takım elbiseye evvelâ iki mecidiye teklif ediyor, 'yahu, utan, ben kostümümü kalantor zamanımda otuz beş liraya yaptırdım. Safi yün!' diye nutka başlıyorum, saatlerce çene çalıyorum. Musa Baba'nın gözleri yumuşuyor insafa gelmiş gibi görünüyor, hep: 'doğrudur, hakkın var...' diyor, sonunda, sırtımı okşayarak 'peki... peki... dediğin olsun, iki mecidiye bir çeyrek verdim!' deyip çıkıyor." (s. 15-16)

Nihat, Faik'in iş konusunda yardımcı olamaması üzerine, Maarif Nezareti'ne gider. Eski öğretmenliğinin iade edileceğini sanmamakla birlikte az maaşlı bir derse de razıdır.

İnsanda çekingenlik yaratacak kadar kibir ve güven dolu bir genel müdürün odasına gider. Nihat'ın zavallılığı ile müdürün konforu arasında göze batan bir tezat vardır:

"*Müdür, koltuğuna oturdu: kolalı, sert, beyaz kolluklarını baş parmaklarının mafsallarıyla içeriye iterek dirseklerini masaya koydu, bol bir uykudan sonra nefis kahvaltısını bitirmiş, sımsıkı giyinmiş, ayaklarını ıslatmadan sıcacık odasına gelmiş, rahat, kaygısız bir adamın cevval bakışlarıyla Nihat'ı süzdü.*" (s. 18)

Nihat meramını anlatmaya başlayacağı sırada telefon çalar. Müdür telefon elinde, gülerek konuşmaktadır:

"*Var, var ama... Kabataş! Mahdum beye uzak gelir... Tramvay parası falan da verecek, yazık... Yarın bana uğrasın, Vefa Sultanisinde bir münhal olacak, oraya yaparım. Haftada on saat... kolay! Estağfurullah, paşa hazretlerine arzı hürmet ederim...*" (s. 18)

Bu konuşmanın hemen ardından iki genç kadın içeri girer. Müdür hemen ayağa kalkıp "*hükûmet adamlarının yapmacık nezaketiyle*" (s. 19) yer gösterir ve Nihat'ın gözleri önünde az öncekine benzeyen bir kayırma daha gerçekleşir.

"*— Hemşire hanımefendi, şimdilik Aksaray'a... oradan başka yerde piyano dersi yok!*

Genç kadınlar, sevinçle soruyorlardı.

— O mektebin piyanosu yok diyorlar efendim.

— Yoksa göndeririz. Fransızlardan altı piyano daha kalmıştı. Mekteplere dağıtıyoruz. Maaş iyidir. Mümkün olursa ben hemşire hanımefendiyi daha yakına da tayin ederim. Teşrif mi? Erken değil mi? Estağfurullah... Size karşı vazifem...

Müdir-i umumi, siyah redingotunu daraltan fazla bir inhina ile eğildi, kalktı, genç kadınların yüzüne manalı bir bakışla bakarak tekrarladı:

— Size karşı vazifem." (s. 19)

Kadınlar çıktıktan sonra Nihat'la baş başa kalan müdürün yüzü birden ciddileşir ve ağır bir sesle ne istediğini sorar. Nihat eskiden öğretmen olduğunu, sonra cepheye alındığını anlatırken müdür tahammül edemeyip kısa kesmesini ister. Nihat susunca öğretmenlik istediğini anlar ve yüzüne bile bakmadan kesip atar: "*Münhal Yok.*" (s. 20) Nihat, bu kesin cevap karşısında bir şeyler daha söylemek istese de müdür ret cevabını iyice pekiştirir. Nihat cepheden geldiğini, gazi olduğunu ve vaziyetini anlatmaya çalışır; fakat müdür bundan da etkilenmez. "*Efendim, hep gaziyiz... cephede vazifenizi yapmışsınız bana ne? Lâkırdıyı fazla uzatıyorsunuz, münhal yok diyorum!*" (s. 21)

Müdürün yanından hüsran içinde ayrılan Nihat, kafası karışmış bir hâlde yürürken, kendisini Adliye binasının karşısında bulur ve içinde memuriyet umudu tekrar doğar. Hiç düşünmeden binaya girer. Sicil müdüriyetine kadar gider ancak yüzlerce iltimassız adayın müracaatlarına engel olmak için duvara asılan kâğıtlardan birini görür: "*Münhal bulunmadığından beyhûde müracaatların hiçbir...*" (s. 22)

Nihat ne olursa olsun bir iş bulmak zorundadır. Şansını bir kez daha resmî dairede denemek ister ve Nafia Nezareti'ne gidip bir kalem odasından içeri girer. Maarif Nezareti'nde olduğu gibi burada da onu dikkate almayan soğuk bir bürokrat yüzü karşılar:

"*Büyük bir kalemdi; birçok masalar boş. Oda yine çok dumanlı, çok sıcak. Mümeyyiz masasında sarı sakallı, gözlüklü bir adam oturuyor. Sakallı, fakat ihtiyar değil. Müşfik muamele edeceği şüpheli. Gözlük, yüzüne fazla sertlik veriyor. Nihat'ın kendisine yaklaştığını gördüğü hâlde bile başını kaldırmıyor, kağıt okuyor, canı sıkılmış, kızmış*

görünüyor, ara sıra gözlerini tavana kaldırarak bir şey hatırlamaya çalışan insanların zihnî cehdini gösteriyor. Nihat masanın önüne geldiği zaman da, mümeyyiz, ona bakmadı. Hep kağıt okuyordu. Genç adam, bu kıraatın sonunu bekledi, fakat kulaklarına kadar kızararak." (s.23-24)(282)

Nihat buraya tesadüf eseri, gazeteye verilen memur alımı ilanından habersiz olarak gelmiştir. Mümeyyizin istediği hâl tercümesini yazarken bir yandan da kalem odasına bakarak düşünür:

"*Böyle, sıcak kalem odasına sabahları gelmek, böyle, yumuşak bir koltuk minderine oturmak, böyle çamura batmadan, koşmadan, soğuktan donmadan, vücudu yormadan, rahat rahat yazı yazmak, ne güzel şey! Vaktiyle memuriyetin aleyhinde fikirler taşımış olmasına bile kızıyordu.*" (s. 25)

---

(282) Devlet dairesinde karşılaşılan bu türlü tavırlarla ilgili olarak Lewis şu tespitte bulunur: "*Türk memuru, (...) halk üzerinde otorite kullanan devlet dairelerinde, sivil hizmetkâr değildi. Türkçedeki deyim, kelime anlamıyla emir edilen demek olan memur'dur ve bu sözcük, tabiatıyla, onun kendisini çalıştıran makama karşı ilişkisini ifade eder. Fakat halk kitleleri için o bir hizmetkâr değil, efendi veya hiç olmazsa çoban idi ve kitlelerce hâlâ böyle kabul ediliyordu. (...) Siyasal anlayışlar ve uygulamalar Türkiye'de büyük ölçüde değişti ve Anayasa halkı egemenliğin kaynağı olarak tanıdı; fakat hiyerarşinin aşağı kademelerini kendi küçük otoritelerinden -herhangi bir ekonomik imtiyazı da beraberinde getirme imkânı kalktığından beri, bu onlar için daha da aziz olmuştu- vazgeçirmeye ikna etmek bu kadar kolay değildi.*" (Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 372) Namık Kemal, memurlar karşısında halkın söz konusu çekingenliğini ve korkusunu alaycı bir üslupla anlatmaktadır: "*Ashab-ı mesâlih hükûmet konağına salâvat ile girer. Çünkü ekser yerlerde, cübbesinin toplanışı veya ellerinin kavuşturuluşu, memur efendilerimizin teşrifât-ı mahsusasına mutâbık gelmeyen âdem, hakkının ihkâkına bedel bir takım tahkirlere uğramak ve belki yürüyüşünden veya bakışından tezvîrine, edebsizliğine istidlâl edilerek hakkını gâib etmek mukarrerdir. Şimdi bir Hükûmet konağı tasavvur olunsun ki kapısının önünü silahlı silahsız bir takım zabtiyeler ihâta etmiş, konağın içinde re's-i memuru iğzâb etmemek korkusuyla kimsenin sesi dudağından ayrılamıyor. Odaları, sofaları bir büht bir dehşet bürümüş, herkes şayet paşa veya bey veya efendi veya ağanın nazarı duvardan hârice geçer de beni görür korkusuyla kıyamında, ku'ûdunda namazdan ziyade erkâna riayet ediyor.*" (Namık Kemal, "Vakar-ı Memurîn", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1*, s. 536)

Bir zamanların idealist genci, hayatın gerçeğiyle yüzleşmiştir. Darüşşafaka ve Darülfünun mezunu Nihat, hâl tercümesini mümeyyize verince işe alınamayacağını öğrenir, açılan kadro mühendisler içindir.

Devlet dairelerinden umudunu kesen Nihat, birtakım yazıhanelerde iş ararken tanıştığı zengin bir ailenin çocuğuna Fransızca öğretmeni olur. Aile reisi Mahir Bey'in vagon ticareti yapan, usulsüz işlerini yasallaştırabilmek için karısı Seniha'yı Alaattin Bey adlı mebusa peşkeş çeken bir harp zengini olduğunu görünce hayal kırıklığına uğrar: "*Üç senedir... meğer... biz kimler için harbedip durmuşuz!*" (s. 63)

Mahir Bey babasının bütün mirasını, bir kısmı yeğenine bırakıldığı hâlde, hileyle elde eder. Seniha ile evlendikten sonra karısının onu aldattığını anlar; fakat boşamaz. Bu durumdan menfaat çıkarmayı düşünür: "*Salonuna en nüfuzlu büyük hükûmet memurlarını çağırır. Bunların Seniha'ya karşı zaaflarından istifade ederek kendi dalaveresine, çıkarına bakar. Bu böyle harbin başlangıcından beri devam edip gidiyor.*" (s. 70)

Seniha, Nihat'a güvendiği için birtakım özel yazışmaları görmesinden çekinmez. Bir gün evrakları Seniha'yla kontrol ederlerken Mahir Bey'in bir valiye yazdığı şu mektubu görür:

> "*Vali Beyefendi. Öküz öldü, ortaklık ayrıldı. Artık benim işime karışamazsınız. Benim vagonlarım da cihet-i askeriyeninkiler gibi, kontrolden ve müsadereden muaftır. Bir kere daha benim işlerime burnunuzu soktuğunuzu görürsem bütün hırsızlıklarınızı matbuatla ilan ederim, siz de ben de birbirimizden daha sağlam ayakkabı değiliz. Malları ilk posta ile gönderip zaman-ı hareketini bildiriniz!*" (s. 84)

Devletin valisi ile hilekâr bir zengin arasındaki ilişkiyi yazar devamında şöyle anlatır:

> "*Mektubun bu patavatsız, tehditkâr, kaba ve atak üslûbu, ifşa ettiği çirkin hakikat, hem bir valinin, hem de Mahir Bey'in hüviyetlerini çırılçıplak meydana vurması, henüz, büyük vak'aların şiddetli aksülâmelleriyle mefkûresi ara-*

sında muvazene tesis edemeyen Nihat'ı mebhut bıraktı. Genç adam, şu üç satırlık yazıyı deftere kaydederken bile, mat'ûn bir işe karışmış, bir alçaklığa ortak olmuş, bir kanlı kaatile yataklık yapmuş gibi mes'uliyet hissi, pişmanlık duyuyordu.

Valinin bu mektuba telgrafla verdiği cevap, daha acaipti: 'Mahir Beyefendi! Emirnâmenizi aldım. Bütün matlûbunuz derhal is'af olunuyor. Postanın zaman-ı hareketini telgrafla hâk-i pâyinize arzedeceğim." (s. 84-85)

Mahir Bey'in salonuna gelip giden misafirlerden Kerim Bey adlı bir muharrir, bu türden ailelerin üst düzey bürokrasiyle kurdukları bu çıkar ilişkisinde kadınların çok önemli bir yeri olduğunu söyler:

"*Bu Mahir Bey ailesi enteresandır. O kadın ve o herif tam vizyotipdirler. El ele vermişler. Levazımın anbarını iki büyük fare gibi yutuyorlar. Karılarını bu işlerde kullanan üç dört tip daha tanırım. Bir tüccar daha vardır. Karısı güzel bir İslavdır. Her suistimalde bu kadının parmağı bulunur. Nazırlarla, saray adamlarıyla yatar. Aşıklarını evine bile alır, kocası aldırmaz.*" (s. 123)

Kerim Bey, Mahir'in II. Abdülhamid'in mabeyncisinin oğlu oluşuna dikkat çeker. "*Umumi olarak dikkat ettim ki, Abdülhamid'in sarayına mensup adamların oğulları babalarından fazla ahlâksız oluyorlar.*" (s. 124) cümlesinde Peyami Safa'nın, babasını sürgüne gönderen padişaha duyduğu öfkenin de hissesi vardır.

Kadınlar sadece parasal ilişkiler noktasında değil, azil ve atama gibi bürokrasinin iç işleyişinde de hayli etkilidir. Örnek olarak Seniha, ilk kocası olan bir şehbenderin Fransa'da görevliyken azledilmesi üzerine tek başına İstanbul'a gelir ve kocasını mevkisinde bıraktırıp tekrar Fransa'ya döner. Şehbender şüphelenip meseleyi araştırınca Seniha'nın Hariciye Nazırının kardeşiyle bir macerasını öğrenir ve boşanırlar.

Bu evde görüp işittiği hayata dayanamayan Nihat, Mahir'in akrabası Muazzez'le birlikte evden ayrılır. Muazzez'in annesine kalan; ama Mahir'in gasp ettiği apartmanı geri almak için bir giri-

şimde bulunurlar. Önce Defter-i Hakanî kayıtlarının kontrol edilmesi gereklidir. Bir tanıdık selamıyla Defter-i Hakanî memurlarından Hacı Hüseyin Efendi'ye giderler. Dairenin hâli, malûmdur:

> "*Dehlizde, böyle hep ferağ, intikal, hacz, vefaen ferağ, senet çıkarmak, harç vermek, para yatırmak, para almak, takrire gitmek için toplanmış, kadın, erkek, zengin, fakir, her sınıf halktan yüzlerce kişi, ellerinde karışık birer kağıt destesiyle odalara girip çıkarak telâşlı, muztarip, yorgun, koşuşup duruyorlar... Bir kapı dibinde, bir merdiven altında para sayanlar, mühür basanlar, odacıları kenara çekerek avucuna para sıkıştıranlar görülüyor. O kadar kalabalık ki, bir mesire yerinde olduğu gibi, dehlizde bazı yiyecek, içecek satan gezginci esnaf da girmişler. Yalnız burasını bir mesire yerinden ayıran fark, insanların neş'e ile değil, telâş ve yorgunlukla oraya buraya kendilerini atmaları.*" (s. 185)

Elli kadar insanın yığıldığı küçücük bir odada, Hacı Hüseyin Efendi aldırmaz tavırlarla işini yapmaktadır. Daireye gelen her işi bitirmek gibi bir niyeti olmadığı için aheste davranan bu eski memur, küçücük odasında işiyle ilgili otoritenin kendisinde olduğunu bildiği ve onca insan kapısında "*Kuzum Hüseyin Efendi, bir parça da bize bak!*" (s. 184) diye yalvardığı için adeta mağrurdur:

> "*Hüseyin Efendi, kısa boylu, kara kuru, kulaktan atma gözlüğüyle Defter-i Hâkânî emininden daha vakur, daha ciddi, eli de meşrebi kadar ağır bir adam, alçak bir yaylı koltuğa gömülmüş, masanın üstünde sakalına kadar yükselen bir kâğıt bayırı içinde yüzü yarıya kadar örtülmüş, hiç kimsenin yüzüne bakmadan yavaş yavaş senetleri, ilmühaberleri arıyor, büyük defterlere bakıyor, başı ucunda haykırışan 'erbâb-ı mesalih'in çığlıklarını hiç duymamış görünüyordu.*" (s. 184)

Öğleye doğru ortalık sakinleşince Hüseyin Efendi'yle görüşüp dertlerini anlatırlar. Meselenin sekiz sene önceye ait olduğunu duyan Hüseyin Efendi önce bu işlerin zorluğundan bahseder: "*Hanım kızım, bu iş şimdi çatallaştı... sekiz sene evvelki kayıtlar... hımm...*

mühim mesele, mühim... Allah insanı böyle işini devaire düşürmesin, güçtür." (s. 187)[283] Nihat, Mahir'in bu işte para yedirip yedirmediğini sorunca, Hüseyin Efendi her dairede rüşvetin nasıl geçer akçe olduğunu şikâyetçi bir dille anlatmaya koyulur:

> "*A oğul, sorar mısın? Devair-i devlette bunsuz iş olur mu? İstida yazacaksın, pul lâzım para! İlmühaber yaptıracaksın, imama para! Kâğıdın çabuk muamele görecek, mukayyidin eline tütün paketi içinde iki mecidiye sıkıştır, para! Kâğıt makama gider, takılır kalır büyük efendiye dert anlatmak lâzım, para! Hele iş dalavereli mi? Büyüğüne de küçüğüne de ortancasına da, hademesine de, mübaşirine de para. A oğul... bu devlet niye belini doğrultamıyor? Şimdi açtırma kutuyu söyletme kötüyü... geç, para, vesselâm. Bu iş de öyle. Parasız çıkmaz. Hele bizim dairedekilerden birkaçı, kırmızı altı aylık kâğıtçıkların yüzünü bir görsünler, bak kayıtlar çıkar mı çıkmaz mı? Ne çare... adamcağızın evvelâ karnı doyacak... beş yüz kuruş, zammı falan bin sekiz yüz, iki bin... dört tane çocuk... biri emzikte... ne yapar?*" (s. 188)

Nihat bu girişin alttan alta bir rüşvet isteği olduğunu sezer. Muazzez 3 lira çıkarıp uzatır, Hüseyin Efendi sert bir hareketle parayı uzatan eli yakalar ve ciddi bir sesle, sanki rüşveti almayacakmış gibi bir izlenim bırakarak konuşmasını sürdürür:

> "*Kızım, ben Harem-i Şerif'i ziyaret ettim, Arafat'ta vakfeye durdum, hacıyım, hacı! Anladın mı? Bende vicdan*

(283) Esasında, kayıt tutma ve evrak muhafazası Osmanlı bürokrasisinde çok önem verilen konulardan biridir. "*(...) merkezî sistemde bütün bürokratik yapılar aynı çatı altında ve çok sistematik çalışmaktaydı. 100 yıl önceki bir kaydı Osmanlı memurları 5 dakika içinde bulabiliyordu. Evraklar her dairenin kendi arşivinde saklanırdı ve hiçbir belge atılmazdı. Saklanan belgeler ve defterler sistematik şekilde arşivlenirdi. Evraklar tarih ve ait oldukları bölgelere göre saklanıyordu. Osmanlı'da tutulan kayıtlara devlet büyük önem veriyor ve arşivlerini devletin üç hazinesinden biri olarak kabul ediyordu. (...) Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir ihtilafta bürokrasinin kayıtları kesin delil olarak kabul edilirdi. Bugün dahi gerek Türkiye'de gerekse diğer Osmanlı coğrafyasında Osmanlı kayıtları çeşitli ihtilaflarda delil olarak kullanılmaya devam etmektedir.*" (Necati Gültepe, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 249)

var, bir zerre haramdan bin hatve uzağa kaçarım, git beni mümeyyize sor, müdüre sor... başka devairdeki arkadaşlara sor... ben sakalımı devlet kapısında ağarttım. Rüşvet mi, Allah esirgesin. Anlattıklarıma ne bakıyorsun! Gevezelik... başkaları para alır amma ben yapmam... sen ne zannettin hanım kızım, bir kuruş eksik, bir kuruş fazla alsak, gayretullaha dokunur. Hacıyız dedim ya... senden para alayım? İmkânı mı vardı! Ama ne yaparsın?" (s. 189)

Bu şaşırtıcı sözlerden sonra Hüseyin Efendi, parayı kızın elinden aldığı gibi setresinin cebine atar. Fakat Nihat ve Muazzez umduklarını bulamazlar, Defter-i Hakanî kayıtlarından bir şey çıkmaz.

Nihat'ın iş sıkıntısı, Muazzez'le evlendikten sonra da devam eder. Ufak tefek gündelik işlerle geçinmeye çalışsalar da olacak gibi değildir. Nihat çok bunalır. İstanbul'daki bohem arkadaş çevresine sığınır. Şair ve yazar gençlerden oluşan bu grupla birlikte ihtilalcilik yapmaya heveslenir. Nihat'ı ihtilalci olmaya sevk eden sebepler arasında onun eğitiminden ve zekâsından yararlanmayan hükûmet de vardır. Ülkesi için savaşmış bir genç, ihtilalden başka çare düşünemez hâle gelir:

"*Görüyorsun. Memleketin halini görüyorsun. Bu vaziyette gençlere felâh var mı? Ne yapabiliriz? Ben bir ihtiyat zabitiyim. En müthiş cephede ateşe girdim, kurşun yedim. Tahsilim, zekâm, iradem var. Başvurmadık kapı bırakmadım. İltimasım olmadığı için hükûmet bana iş vermedi. Gümrük dalaveresini bilmediğim için tüccar yanına giremedim. Seniha Hanımın hırsız eline altıncı parmak olmak istemediğim için onların işine yaramadım. Beni tekrar orduya bile almak istemiyorlar.*
Her taraf batak, aile, fırka, hükûmet, matbuat, tiyatro... hepsini gözlerimle gördüm, hepsinin içinde yaşadım. Bunları kökünden ıslah etmek lâzım. İhtilal! Başka çare yok. İhtilal lâzım! Kudurmuş, zelil, alçak bir muhitle didişmek için ihtilal!" (s. 275)

Polis, bu biraz çocuksu ihtilal komitesini haber alır ve Nihat yakalanır. Evine gelen polislerin acımasızlığı ve alaycılığı, müdüriyete götürüldüğünde hakarete ve komiser dayağına döner, nezarete atılır. Peyami Safa, Nihat'ın burada tanıdığı tutuklu bir doktorun ağzından, devletin zabıta kuvvetlerine ilişkin bir eleştiride bulunur.

"*Sana bu memlekette zabıta nedir, anlatayım. Bu memlekette zabıtanın vazifesi bildiği şey, hükûmete casusluk etmek, hükûmeti düşürmek isteyenleri enselemektir. Şu müdüriyette en muteber yer: kısm-ı siyasîdir, üst tarafı hava. Ahmed Mehmed'i vurmuş, hasan Hüseyin'in malını çalmış, polis müdürüne vız gelir. Fakat Ahmet Mehmed'in kulağına tutup da kazara hükûmet aleyhine ters bir şey söyler, yahutta Hasan, Hüseyin'i İttihatçıdır diye döverse polis müdürü yatağından kalkar, altı merkeze telefon eder, 'Hasan'ın derhal behemehal tevkif olunması' için emir verir. Sus Nihad Bey. Zabıtadan ve adaletten bahsetmeyelim. Tavuk pazarında esrârkeş kahveleri vardır. Orada bizim zabıta memurlarıyla hırsızlar tavla oynarlar. En maruf kaatiller serbesttirler. Adalete gelince, zabıta seni, beni, ötekini tevkif ederek buraya tıkar. Hâlbuki, kanunen hiç kimse yirmi dört saatten fazla alıkonamaz. O da böyle bodrumlarda değil, insanı boğmayan odalarda. Müddeiumûmi olacak bey nerede?... Müdüriyetin (müteferrika) denilen şu bodrumunu niçin görmez? Buraya benim gibi bir doktorun altı gündür, bilâsual velâcevap tıkıldığını niçin bilmez? Görmez değil, görür; bilmez değil, bilir; daha böyle nice nice adamlar, sebepsiz tevkif, hapsolunmuşlar, fakat adalet gık bile dememiştir.*" (s. 297)

Nezaretten çıktıktan sonra da durumunu bir türlü düzeltemeyen Nihat, intihar etmeyi düşündüğü bir gece, Çanakkale'de savaşıp İstanbul'a dönmüş bir başka askerle, perişan kıyafetlerle bir dükkân köşesinde uzanmış, açlıktan ölmek üzere olan bir Türk askeri ile karşılaşır. Nihat, kendi yaşadıklarına bunu ilave edince çok acı bir gerçekle yüz yüze gelir. Nihat'ın yaşadığı, tek kişilik bir dram değildir; o sadece toplumsal dramdan payına düşeni almış bir eski askerdir. Kanaatimizce Peyami Safa, romanın en çarpıcı cümlelerini bu konuya saklamıştır:

"*Ah... Birisi onun kulağına bir mahşere girdiğini niçin fısıldamadı? Niçin söylemedi ki, bir Türkün en bedbaht olduğu yer Türkiye'dir, harp cepheleri şehirlerden daha güzeldir, daima namuslu Türkler, ölümü, Türkiye'de hayata tercih etmişlerdir.*" (s. 360)

Peyami Safa, harp zenginleriyle devlet erkânı arasındaki iliş-

kilere *Cânân* (1925)[284] adlı romanında da temas eder. Buradaki yozlaşmış devlet memuru tipi, Orhan Bey adlı bir müsteşardır. Örneğine birçok kez rastladığımız harp zenginlerinden biriyle, Şakir Bey'le ahbaptır ve onun sürekli misafirlerinden biridir[285]. Yazar, müsteşarı anlatırken İttihat ve Terakki iktidarına da göndermede bulunur: "*Orhan Bey'de ense mükemmel! İki kat, şişkin ve kırmızı et katmeri, yakalığın üstünden taşıyor, İttihadçılığı her şeyden evvel bu katmerli enseden anlaşılabilir.*" (s. 68) Şakir Bey, çıkarları gereği bağlı olduğu bu evin manevi kızı Cânân'la ilişki içindedir. Beyoğlu'ndan ona mücevherler alır. Cânân'ın Lâmi adlı bir gençle evlenmesinden sonra da ilişkileri devam eder. Lâmi bu ilişkiyi müsteşarın karısından öğrenir. Müsteşar Orhan Bey karısının Lâmi'yle konuştuğunu duyunca, tanımadığı yabancı bir erkeğe gidip aile sorunlarını anlattığı için çok sinirlenir ve karısını döver. Ayrıca, makamını kötüye kullanarak Şakir Bey'le vagon ticaretine girer. Şakir'in oğlu Faik'e göre bu işi çevirirlerse müthiş bir vurgun olacaktır[286].

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Ben Deli miyim* (1925)[287] adlı romanında, bir roman kahramanının işi münasebetiyle yazarın bürokrasinin kurumsal tarafına ve adam kayırmaya yönelttiği eleştiri-

---

(284) Peyami Safa, *Cânân,* Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1925 (Alıntılar bu baskıdandır).

(285) Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, yükselip parlamak ya da bir sosyal statü elde etmek isteyenlerin böyle zengin konaklarına gidip gelmeleri, sürekli onların salonlarında boy göstermeleri, eskiden aynı amaçla paşa konaklarına intisap edilmesini hatırlatmaktadır. Her ikisinde de mensup olanla olunan arasında karşılıklı bir aitlik-sahiplik ilgisi bulunduğu söylenebilir.

(286) Vagon ticareti, I. Dünya Savaşı yıllarının en büyük yolsuzluklarından biridir. Osmanlı limanları abluka altına alındığı için orduya ve halka gerekli olan gıda ve ihtiyaç maddelerinin taşınması, sadece tren yoluyla mümkün olabilmektedir. Fakat yetersiz olan tren yolu ve sınırlı sayıdaki yük vagonu da Almanların elindedir. Büyük ısrarlardan sonra Almanlar, bir miktar vagon vermeyi kabul ederler. Gıda taşımacılığı için bu vagonların yetmemesi üzerine, vagonların kullanım hakkı alınıp satılmaya başlar ve bu sayede vagon imtiyazı alan kişiler önemli oranda kazanç elde ederler. Tüccarlar ise bir yerden aldıkları malları kendi memleketlerine götürecek vagon bulabilmek için büyük rüşvetler vermek zorunda kalırlar (Altun, *Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi,* s. 46-48).

(287) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Ben Deli miyim,* Marifet Matbaası, İstanbul, 1341.

si yer almaktadır. Haşmet, 500-600 lira maaşlı sekiz memuriyete birden sahiptir. Çok zengin ve bu yüzden sözü geçer bir adam olan Haşmet'in bu memuriyetlerinden çoğunun bir işlevi yoktur ve ona biraz daha fazla gelir sağlasın diye verildiği açıktır, içi boş memuriyet unvanlarından da bu durum ortaya çıkar. Haşmet'in sözüm ona çalıştığı bu devlet kurumları, ismi çok tantanalı; fakat hiçbir işe yaramayan, "arpalık" tabir olunup eşe dosta takdim edilen cinsten kurumları hatırlatmaktadır.

Yakup Kadri, *Sodom ve Gomore*'de (1928)(288), işgal altındaki İstanbul'un en soysuzlaşmış çevresini anlatır. *Sodom ve Gomore*'de anlatılan "günah şehri", sadece işgal güçlerinin yozlaştırmasıyla o hâle düşmemiştir. Başından itibaren gördüğümüz romanlardan da takip edilebileceği gibi, İstanbul'a ahlâksızlık yavaş yavaş gelmiştir ve Yakup Kadri, anlattığı İstanbul'u biraz da hazır bulmuştur.

Bu romanda artık Tanzimat'ın ortaya çıkardığı yanlış Batılılaşmanın ürünü olan alafranga tip "*varabileceği son noktaya varmış*" (289), ülkesini zapteden işgalci subayları evinde ağırlamayı "şeref" sayan bir vatan hainine dönüşmüştür. Bu yönüyle "*Eser, edebiyatımızda işgal kuvvetleri olarak tezahür eden yabancıların ve onlarla işbirliğine kalkışan, millî varlıklarından kopuk, yerli halkın yergisi sayılabilir.*" (290) İtilaf Devletleri subaylarıyla düşüp kalkan, çıkarı için onları evinde misafir etmekten çekinmeyen Düyun-ı Umumiye'nin emekli ve yüksek bir memuru, Sami Bey, bahsettiğimiz alafrangalığın en uç noktasıdır. Sami Bey ve ailesi, işgal güçleriyle bir tür iş birliği, en azından gönül birliği etmiş İstanbul yüksek sosyetesinin bir örneğidir. Tanzimat'tan bu yana süren türlü çeşit alafrangalıklar, bu ailede gerçek bir yozlaşmaya dönüşmüştür. Sami Bey, Türk'ten başka her milletin gücüne inanır, kendimize ait meselelerin mutlaka başkaları tarafından halledilebileceğini düşünür. Hatta, Türklerden ve Türklükten nefret eden Madam Jimson adlı bir salon kadını, Sami Bey ailesinin pek yakın dostu olabilmektedir:

> *"Ve günün birinde Madam Jimson'a kendisinin ne İngiliz ve Avusturyalı olduğu ve mevcut vesâike göre mükem-*

(288) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore*, Hamid Matbaası, İstanbul, 1928 (Alıntılar bu baskıdandır).

(289) Fethi Naci, "Sodom ve Gomore", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 104.

(290) İnci Enginün, "Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Sodom ve Gomore'sinde Yabancılar", *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, s. 218.

mel bir tarzda Türk tabiyetinde bulunduğu söylenince müthiş bir öfke alameti gösterdi:

— Ne, ne! Bunu hiç işitmemiştim. Bu yalanı da hangi alçak uydurmuş; söyleyin, hangi denî bu iftirayı benim üzerime atmış?... diye haykırmaya, tepinmeye başladı. Madam Jimson ne vakitten beri namusu, iffeti, haysiyeti aleyhinde söylenen şeylerin hiçbirine bu kadar kızmamıştı; sanki onun için Türk olmak rezaletlerin en büyüğü ve lekelerin en mülevvesi idi.

Hâlbuki müteveffa Jimson'un pek eski dostu olan Leylâ'nın pederi Sami Bey, bu hususta herhangi bir mukaddes kitaba el basıp şehadet edebilirdi." (s. 236-237)

Sami Bey, kurtuluştan sonra ise yeni devre uyabilmenin yollarını arar. Türk ordusuyla gelen genç subaylardan bazılarını fırsatına düşürüp evine davet etmek ister; fakat imkân bulamaz. Sami Bey ve onun alafranga ailesi, kızı Leyla, artık bitmesi gereken bir devrin son kalıntılarıdır. Onların bundan böyle açılacak olan yeni devirde hürmet görmeyecekleri, en azından görmemeleri gerektiği, romanın sonunda Necdet'in Leyla'yı reddetmesiyle açığa çıkar(291). Fakat yazık ki böyle olmaz; *Sodom ve Gomore*'den arta kalan tipler, *Ankara* ve *Panorama I-II* romanlarında anlatılan Cumhuriyet Döneminde de karşımıza çıkacaktır(292).

Yine Mütareke Dönemi İstanbul'unu bulduğumuz Aka Gündüz'ün *Tank-Tango* (1928)(293) adlı romanı, devlet düşkünü bir mutasarrıfın kızı etrafında yazılmıştır. Aka Gündüz'ün öteki romanlarında da gördüğümüz toplumsal eleştiri(294), burada kimsesiz

(291) Leyla, *Kiralık Konak*'ın kahramanlarından Seniha'nın işgal İstanbul'undaki örneğidir.

(292) İnci Enginün'ün *Kiralık Konak* romanını örnek verdikten sonra ifade ettiği "*Sodom ve Gomore'yi yazarın öteki romanlarına bağlayan, Yakup Kadri'nin romanlarında daima çöküşü işlemesidir.*" tespitinin (Enginün, "Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Sodom ve Gomore'sinde Yabancılar", *Mukayeseli Edebiyat*, s. 206), *Ankara* ve *Panorama I-II* romanlarını da içine alması mümkündür sanıyoruz.

(293) Aka Gündüz, *Tank-Tango*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1940 (Alıntılar bu baskıdandır).

(294) "*Aka Gündüz'ün romanlarının millî bilinç ve siyasetle ilgili özellikleri dışında bugün bile aşılamamış nice sosyal meseleleri işlemiş olması çok önemlidir.*" (İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 437)

kadınlar ve çocukların sahipsizliğine dönük olarak karşımıza çıka[295].

Romanın asli kahramanı Bihter, İstanbul'da sokaklarda yaşayan kimsesiz bir genç kızdır ve diğer arkadaşlarının olduğu gibi onun da polislerle başı derttedir. Bulundukları mahallede onları kontrol altında tutmaya çalışan Komiser Ahmet, aynı zamanda Bihter'e ten hazzıyla karışık bir sevgi besleyen sert bir polis memuru tipidir. Bihter'in onu reddettiği zamanlar, kızı vesika vermekle korkutur ve yetkisini kendi amaçları için kullanır. Bir yıldan beri tanıdığı Bihter'i, Tank Ali adlı başka bir gençten kıskanır ve kızı kendisine bağlayabilmek için Ali'den ayırmakla tehdit eder. Çok iyi tango yaptığı için lakabı "Tango" olan Bihter[296], çaresizlik içinde komisere yalvarır; Bihter'in sefalet üzerine bu tiradından sonra komiser ağlayarak uzaklaşır. Romanın başında sert, çıkarcı ve ezici bir çehreyle görünen Komiser Ahmet, bu olaydan sonra değişir ve eserin sonraki kısımlarında bambaşka bir çehreyle yine Bihter'in karşısına çıkar.

Yaşadıkları mahallenin dervişmeşrep ihtiyarı Halim Baba sayesinde, çok zengin bir genç mühendis olan Ömer Bey'le tanışması Bihter'in hayatında dönüm noktası olur. Bihter'i seven Ömer, aradaki sosyal statü farkına aldırmadan onunla evlenir. Bihter, yaşadıkları büyük konağın bir kısmını küçük bir fabrika hâline getirir ve burayı kimsesiz Türk kızları ve kadınlarının kendi emekleri ile geçindikleri bir tür sığınma evi yapar. Konaktaki bu atölye, dört yüz kadar insan için bir geçim kapısı olmuştur.

Fakat hükûmetin bunu haber alması, bürokratik engellerle, prosedürle başlarını belaya sokar. Belediye ve Maliye memurları, yanlarında bir polisle konağa gelirler. Yanlarında getirdikleri polis, Komiser Ahmet'tir. Memurlar ziyaret maksatlarını açıklarlar, bu-

---

(295) Aka Gündüz'ün "*Romanlarının en kuvvetli tezlerini; fazilet ile ahlâksızlığın çarpışması teşkil eder. Bunun etrafındaki tahlillerinde de çok muvaffak olur. Fena itiyadları teşrih eder, hilekârlara, cahillere, seciyesizlere sert ve barut gibi bir lisanla; zavallılara, acizlere acıyan, şefkat duyan bir ruhla hitap eder.*" (Murat Uraz, *Aka Gündüz, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinden Parçalar*, Sühulet Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 6)

(296) "'*Tango' diye adlandırılan kadınlar, şehirli, alafranga kadınlardır. Aka Gündüz, şehirli kadına yanlış bir bakışla bakılmasına, 'tango' olarak görülmesine tepki verir. Bu hatalı bakış açısını düzeltmek amacıyla romanlarında bu tipe giren kadınları da ele alır.*" (Alev Sınar, *Aka Gündüz'ün Romanlarında Kadın*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 162)

rada birçok kişi çalıştığı hâlde hiçbir vergi verilmemektedir. Bihter, bu işin ticari olmayıp insani amaçlar taşıdığını, bunu da ilgili makamlara bildirdiklerini söylerse de gelen memurlar kanuna dayanarak vergi ve ceza diye tuttururlar. Ayrıca, durumlarını pekiştirecek ifadeler kullanarak yetkilerini hatırlatmayı unutmazlar. Bihter inatlaşır, bu kadar kişinin nereye gideceğini sorunca devletin Darülaceze'si olduğu cevabını alır. Bir yığın çocuk, Darülaceze'ye rağmen sokaklarda yaşamayı sürdürmektedir. Memurların buna verdikleri karşılık da "*Biz serserilerin memuru değiliz.*"den (s. 110) ibarettir. Ayrıca o iş için kurulmuş bir komisyon vardır, çocuklarla uğraşmak onların işidir. Mütareke zamanı olduğu için, memurlar gerekirse burayı boşalttırmak için ecnebileri devreye sokacaklarını söyleyerek tehdit ederler. Bu onursuzca tehdit üzerine Bihter memurları evinden kovar. Halkı soyan, biçarelerin üstüne ecnebileri salan bir hükûmeti tanımadığını, evindeki herkesin Anadolu Türk devletinden yana olduğunu söyler. Maliye ve belediye memurları Ahmet'i görevini yapmaya çağırsa da Ahmet hiçbir şey yapmayacağını ve istifa ettiğini söyleyip zabıt tutmaktan kaçınır. Bihter zabıt varakasını sorunca "*Alçaklığın mühürlü vesikası demektir.*" diye açıklar.

İş daha da büyür ve konağa bir polis müdürü ile ecnebi bir müfettiş gelir. Ömer'le tartışırlar ve polis müdürü, Türk ülkesinde bir vatandaşını ecnebi müfettişle korkutmaya çalışır. Millî onur namına hiçbir şey taşımayan bu müdüre hitaben "*Biz de biçareleri sizden kurtarmak için onlara müracaat edersek doğru mu olur?*" deyince, "*Neden olmasın? Bulursanız ediniz.*" (s. 120) cevabını alır. Ömer mecbur kalarak ve utanarak İstanbul'daki Amerika temsilcisi Amiral Bristol'ü araya koyar ve mesele konak ahalisi lehine çözülür(297). Ahmet, o günkü hareketinden ötürü İtilaf Devletleri'ne karşı gelmiş sayılarak sürgüne gönderilir.

---

(297) İşgalci güçlere başvurmakla ilgili bir başka örnek, Peyami Safa'nın *Biz İnsanlar* (İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1959) adlı romanında vardır. Romanın kahramanı Orhan ve arkadaşı Necati, Mütareke Döneminde Fransızlarla arası iyi olan bir ailenin kızını dışarıda içki içtiği için karakola götürmek isteyen polise karşı savunurlar. Polisler kızın yerine Orhan'ı ve Necati'yi karakola götürürler. Fakat kızın evinden Fransızlara haber verildiği için memurlar ikisinin de serbest olduğunu söylerler. İşgalcilerin iltimasıyla serbest bırakılmayı kendisine yediremeyen Necati, serbest bırakılmamalarını, mutlaka kanuni işlemin yapılmasını ve ifadelerinin alınmasını ister.

Romanda, yazarın Bihter'e bir kadın sığınma evi açtırması ve ardından devlet görevlilerinin gelip burayı kapatmak istemeleri, hem devletin iş yapamaz hâle geldiğini hem de yapılan iyi işlere bürokratik formalitelerle engel olduğunu göstermek amacını taşır. İdari mekanizmadaki bozuklukları göstermeye dönük bu eleştirinin başka bir amacı da, Anadolu'da yeni kurulan Türk devletini, yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti'yle bir zıtlık içinde göstererek övmektir ki bu aynı zamanda eserin ideolojik tarafını ortaya koyar. Nitekim, romanda Osmanlı memurlarına karşı görülen sert tepki, Bihter'in İstanbul'u değil Ankara'yı tanıdığını söylemesi ve bunlara ilave olarak Ömer'le Bihter'in Millî Mücadele'ye katılmaları, Ömer'in Genelkurmay emrine giren, Bihter'in de "*başlı başına bir hastaneyi*" (s. 250) idare edecek seviyeye çıkan birer idealist olarak anlatılması buna işaret eder.

Genç kızların türlü kötülükler altında ezilmeleri, Aka Gündüz'ün üzerinde ısrarla durduğu konulardan biridir. Aynı çerçevede yazılmış romanlardan biri, *Bu Toprağın Kızları* (1928)[298], hem toplumun hem de memurları dolayısıyla devletin gadrine uğramış, fuhuş batağına düşmüş kızların hikâyesidir. Bu eser, Aka Gündüz'ün fuhuş meselesini ele aldığı ilk romanıdır[299].

Romanın "*Salon Kızı*" adını taşıyan bölümünde, yaşadığı talihsizlikler sonucu Prenses İşvekâr adlı bir kadının salonuna düşen bir genç kız ve ondan yararlanmaya çalışan yüksek rütbeli memurlarla karşılaşırız. İşvekâr'ın evinde kumar oynayan, uygunsuz kadınlarla düşüp kalkanlar arasında nazırlar ve yüksek dereceli bürokratlar ilk sırada yer almaktadır. Son derece bayağı ifadelerle kıza iltifat eden nazırlardan biri, "*Evli misiniz?*" sorusuna, "*Maatteessüf evliyim.*" cevabını verir, dört çocuk babasıdır (s. 50-51). Aynı evin misafirlerinden bir başka nazır, göz koyduğu kadınları elde etmek için hem makamını hem başka görevlileri kullanmaktan çekinmez ve bunu herkesin içinde rahat rahat anlatabilecek kadar alçalır: "*Beni sekiz ay uğraştırdı. Polis müdürüne söyledim, tarassut etti. Bir Alman onbaşısile yakalamış. Bana haber verdi. Sekiz ay üzen hanımefendi, sonra gık demeden sekiz saat yatak odamda kaldı. Elimden kuş uçmaz. Berbat ederim alimallah!*" (s. 53)

Yazar, "Kendi Kendisinin Kızı" başlıklı bölümde, bir vali paşanın torunu olan Sâra adlı bir kızın macerasını anlatır. . Dedesi ve

(298) Aka Gündüz, *Bu Toprağın Kızları,* Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1935 (Alıntılar bu baskıdandır).

(299) Sınar, *Aka Gündüz'ün Romanlarında Kadın,* s. 58.

babasının ölümü, ardından annesinin evlenip gitmesiyle halasının elinde kalan Sâra, çok kötü şartlarda yaşarken karşısına dedesinin bir zamanlar maiyet memurluğunu yapmış olan İstanbul Mektupçusu Sabur Bey çıkar ve onu bir yatılı okula yazdırır. Fakat okulun bitmesine bir sene kala parasız yatılı alınmayacağı ilan edilir. Üç-beş arkadaşıyla Maarif Nazırı Rıza Tevfik'in yanına çıkarlar. Rıza Tevfik onları önce Darüleytam'a, ardından da Darülmuallimat'a yollayabileceğini söylese de bu gerçekleşemez ve Sâra'nın tahsili yarım kalır. Çaresizlik içindeyken Darüleytam'a hastabakıcı alınacağını duyup başvurur ve kabul edilir. Ancak, başvurusunu kabul eden müdürün Sâra hakkındaki kötü niyeti bir zaman sonra açığa çıkar, yüz bulamayınca da kızı namussuzluk ithamıyla işten atar. Sâra, düştüğü sıkıntıyı kurumun umum müdürü Alaattin Bey'e anlatınca ondan himaye görür ve şimdilik kaydıyla Kadıköy'e daire memuru olarak gönderilir. Tahkikatı bizzat yapan Alaattin Bey, suçlu olduğu kesinlik kazanınca müdürü görevden alır. Sâra'nın haklılığı ortaya çıktığı için onu Şadırvan Darüleytam'ına muallim tayin eder. Alaattin Bey, yazarın *İki Süngü Arasında* romanının doktor karakteri gibi, devletin güven veren, sahip çıkan yüzünü temsil eder.

Sâra'nın rahatı uzun sürmez. Alaattin Bey'in umum müdürlükten çekilmesini fırsat bilen eski müdür, türlü iftira ve oyunla kıza okulunda huzur vermez ve istifa etmek zorunda bırakır.

Hayatının her safhasında karşısına çıkan iyi insanlar olsa da bunlar Sâra'nın fuhşa düşmesini önleyemez. Daha önceden tanıdığı Muhlis Bey adlı bir doktora gidip derdini döker. Muhlis Bey onu hiç sorguya çekmeden ruh azabını anlar ve bir vilayet hastahanesine hemşire olarak tayin ettirir. Sessiz ve insanca bir hayattan başka beklentisi olmayan Sâra, hastahanede makine gibi çalışır, bütün mesai arkadaşları ondan memnundur. Umduğu temiz hayatı burada da bulamaz. Şehrin zenginlerinden bir genç onunla evlenmek ister, Sâra reddedince hastahane idaresine iftira mektupları gelir. Hastahane personelinin soğuk ve alaycı bakışlarına dayanamayan talihsiz kız intiharı dener; fakat ölmez. İstifa edip İstanbul'a döner. Saplandığı bataktan çıkamayan Sâra'nın genç kızlara tek öğüdü "*Sakınınız!*" olur (s. 135).

Romanın "Bu Toprağın Kızı" adlı en trajik bölümü, her zaman tesadüf eseri karşısına çıkan komiser muavinlerince hayatı mahvedilmiş Nazlı adında bir kadının anlattıklarından oluşur. Aka Gündüz'ün romanlarında fuhşa düşmüş birçok genç kız, daha önce görüldüğü üzere, eski devlet memurlarının kızları olarak anlatılmıştır.

Yazarın buradaki kahramanı Nazlı da bir mutasarrıfın kızıdır. Bu bölümün başında, bir müstantik odasında sorgulanan kanlı bir katil olarak okura tanıtılan Nazlı, ifadesini vermeye başlayınca gerçekler anlaşılır. Bütün hikâyesine yön veren unsur, müstantiğe söylediği şu sözlerde saklıdır: "*Komiser muavini beydir, komiser muavini paşadır, komiser muavini sadrazamdır, komiser muavini padişahtır, komiser muavini allahtır.*" (s. 142)

II. Abdülhamid'in meşhur hafiyesi Fehim Paşa'nın emrinde çalışan bir komiser, yolda gördüğü Nazlı'nın peşine takılır ve aşk mektupları yazar. Fakat buluştukları zaman, komiserin Fehim Paşa adına geldiği ve mektubun da Fehim Paşa'ya ait olduğu anlaşılır. İçki içirilip uyutulduktan sonra Nazlı Fehim Paşa'ya teslim edilir. Ardından da ailesine kızın yoldan çıktığını bildiren bir komiser raporu gelir ve babası evlatlıktan reddeder. İğfal edilen Nazlı, intikam için Fehim Paşa'yı öldürmeye niyetlense de silah ateş almaz. Yakalanıp önce hapse atılır, sonra da tımarhaneye gönderilir. Tımarhanedeki sertabip Avni Bey, Nazlı'ya iyi davranır ve akıllı olduğuna kanaat getirir. Aradan zaman geçince Fehim Paşa'nın sürgüne gittiği müjdesini vererek onu salacağını ama söylediği yerlerde kalması gerektiğini, kendisini manevi kızı olarak kabul ettiğini belirtir. Bununla da kalmaz, Nazlı'yı bir Hariciye kalemi mümeyyizi ile evlendirir.

Evliliklerinin on beşinci ayında II. Meşrutiyet ilan edilir. Kutlamaları seyretmeye kocasıyla birlikte gelen Nazlı, nutuk çeken Rıza Tevfik'in atının dizginini, Fehim Paşa'nın mektubunu getiren komiserin tutmakta olduğunu görür. Komiser, kıza selam verir; kocası bunun kim olduğunu sorup doğru cevabı alınca gidip yakasından tutar ve tokatlar. Çünkü daha önceden Nazlı başına gelenleri anlatmıştır. Tokatlanan komiser "*Vurun vatan hainine! İşte o meşhur hafiye*" (s. 163) diyerek genç mümeyyizi işaret edince, kitle psikolojisi başgösterir ve genç mümeyyiz suçsuz yere derdest edilip Serasker kapısına götürülür. Ardından da Bingazi'ye sürülür ve orada intihar eder.

Nazlı'ya bu kez de kocasının ölüm haberini getiren komiser muavini musallat olur. Şikâyetler para etmez ve yine Nazlı haksız çıkar. Hiddetlenen muavin, kıza bir tuzak kurar, kendi adamlarından birini terkos memuru gibi evine sokar, sonra da mahallenin imamını, muhtarını toplayıp baskın verir. Kız İstanbul'dan sürülür. Yanına verilen polis hâlden anlar bir adamdır ve sürgün edildiği kazaya gittiklerinde oradaki polislere durumun göründüğü gibi olma-

dığını anlatır. Kazanın polisleri insana yakışır muamele ettikten sonra Nazlı'yı *"burada kaldığın müddetçe bizim komiser muavininden sakın!"* diyerek uyarırlar. Çünkü bu muavin hem *"bu mıntakanın serdarı ekremidir."* (s. 167) hem de kazaya gelen her kadını muhakkak bir kere görmek istemektedir.

Kasabanın imamından kaymakamına ve eşrafına kadar herkes bu çaresiz kızdan faydalanmak ister ama Nazlı hepsini reddeder. Komiser muavini de bunlar arasındadır ve reddedilmeye dayanamayıp kızı çok kötü döver. Bütün bunlar, Nazlı'da bir hınç biriktirir ve muavin öldürmek şeklinde bir sabit fikre saplanır.

Namuslu ve merhametli bir adam olan ceza reisinin evine sığınır. Fakat kaymakam, komiser muavini ve başka ileri gelenler reisin evine doluşup *"Namus ve fazilet adına gelinlik kızları olan bu evden memleketin en rezil kahpesini"* (s. 175) atması gerektiğini söylerler. Ceza reisi hepsini tanıdığından Nazlı'ya sahip çıkıp korur. Başka bir kazadaki tanıdığına gönderir. Bu gittiği yerin kaymakamı iyi ve nazik bir insandır, Nazlı'yı himayesine alır ve ona kendi kazasındaki muavinden korkmamasını söyler, ayrıca bir öğretmenlik de ayarlayacaktır. Kaymakamın teminatına rağmen komiser muavini yine karşısına çıkar, hakaret ve tehditlerle gözdağı verir. İşler yeni yeni yoluna gireceği vakit, eşraf takımından üç -beş genç Nazlı'yı kaçırıp tecavüz ederler. Suçlular yakalanıp vilayete gönderilse de aileler eşraflık gücü ve zenginlik ile hükûmet adamlarını bağlamıştır, kızı para mukabili susmaya ikna ederler. Nazlı himaye edilmek üzere bir müdür muavinine teslim edilir. Muavin, kızı bir zaman metresi gibi yanında tutar, sonra da ileri gelen adamlara satar.

Artık her türlü pisliğe bulaşmıştır. Bir gün onun bulunduğu bir kasabada bir genç vurulur, sebebinin Nazlı olduğu söylenir. Öldürülen gencin bir akrabası komiser muavini çıkınca vilayete gönderilip geneleve tıkılır. Kendi ifadesiyle mesleğinin *"en sadık bir esiri"* olmuştur. En son dadısının yanında bıraktığı ve ara ara gizlice görmeye gittiği kızının bir komiser muavinin evlenme vadiyle harap olup kendisini öldürdüğünü duyması bardağı taşırır. Haberi getiren muavinin üstüne atılır ve gırtlağını dişleriyle parçalar.

Nazlı'yı sorgulayan müstantik, ölenin hakkı kadar öldürenin hakkını da savunmanın kendi görevi olduğunu düşünen tecrübeli bir memurdur ve bir zamanlar o da komiser muavinliği yapmıştır. İyi kötü bir makama çıkabilmiş insanların nasıl olup da kendilerini çevrelerinden yüksek görebildiklerini kendi yaşadıklarıyla anlatır ve bir meslekî eleştiri de getirir:

"*Ben basit fakat mekteb görmüş bir kalem efendisiydim. (...) Bizi bol aylıkla zabıtaya aldılar. Birkaç ay mektebe gittik. Diploma aldık. Muavin olduk ve beni bir mıntakaya memur ettiler. O mıntakanın canı, malı, namusu, bütün varı yoğu benim elime emanetti. Dün kendi halinde, sessiz, gürültüden kaçınan bir kâtib olan ben; mıntakamı dolaşırken aklıma şu geldi: Buranın âmir ve nazırı benim! Kurum duydum azizim, sokakta yanımdan geçenlerin bana yol vermelerini bekledim ve inanır mısın? Duvar dibine çömelmiş, küfesini devirmiş bir çocuğa öteye git! diye haksız çıkıştım. Sonra kendi kendime güldüm.*" (s. 171)

Sorgulama bittikten sonra müstantik "bu toprağın kızı"nın kurtulmasını ister ve onu kurtarmak için bir Adliye memuru olarak her şeyi göze alır. Aklına kendi evindeki genç kızı gelmiştir. Maddi durumu iyi olduğu için istifa etmeye, toplumun içine girerek onda bulacağı çürük tarafları temizlemeye niyetlenir; fakat Nazlı'nın mahkemesini hatırlayıp vazgeçer. Müstantik, doktor raporuyla geçici cinnet eseri olduğu belirlenen cinayet suçundan Nazlı beraat edince onu genelevden çıkarır ve bir kefalet kâğıdı imzalayıp polis müdürüne gönderir; bu, onun resmî sıfatıyla imzaladığı son belgedir. Kadını alır ve İsviçre'ye sanatoryum tedavisine götürür. Nazlı iyileşince dönüşte evlenirler. Hayatı komiser muavinleri tarafından karartılan kadın, yine bir eski muavin tarafından hayata döndürülmüş olur.

Her bölümün sonundaki dipnotta belirtildiğine göre, *Bu Toprağın Kızları*'nda anlatılanlar gerçek hayat hikâyeleridir. Bununla birlikte, Aka Gündüz bir romancıdır ve konusunu her ne kadar gerçek hayattan alsa da bunu eserinde işlerken müdahalede bulunmaması düşünülemez. Ayrıca konuyla ilgili olarak taşıdığı belli olan ahlâki kaygının da bazı noktalarda olay akışını etkilemesi çok mümkündür. Yine de, gerçeklik düzeyi ne olursa olsun, burada gördüğümüz değişik kademelerden memurların hayli iç karartıcı bir durum arz ettiklerini, böylesine yoğun şekilde tasvir edilen bir ahlâksızlığın romanda bile çok ürkütücü olduğunu eklemek gerekir(300).

(300) Şerif Aktaş, edebî metinlerdeki itibari varlıklara dayanarak gerçek dünyaya ait meseleleri doğrulamanın her zaman şüpheyi de yanında bulunduracağını söyler ve şunları ekler: "*Ancak insanla itibarî kahraman arasında temelde bir benzerlik vardır. Çünkü itibarî eserin modeli ve malzemesi hâricî âlemden alınır. Hâricî âlemde geçerli temel kanun ve prensipler, itibarî âlem için de hareket noktası durumundadır. Ama bu yakınlık hiçbir*

Ercüment Ekrem Talu'nun *Gemi Arslanı* (1928)[301] adlı romanında gördüğümüz bürokrasi eleştirisi, memur alımlarında görülen keyfîlik ve bürokratik kademelerde ilerlemenin tesadüfîliği üzerinedir. Esas itibarıyla *Gemi Arslanı,* kifayetsiz bir oğul ile muhteris bir annenin romanı olmakla birlikte, ifade ettiğimiz türden bir eleştiri de roman boyu hissedilmektedir.

Romanın kahramanı Sudi, dış görünüş itibarıyla yakışıklı, göz alıcı bir genç olmasına rağmen, kendisini yüceltecek hiçbir manevi büyüklüğe sahip değildir. Zekâ, çalışkanlık, anlayış, sevgi gibi pek çok meziyetten yoksundur. Babasını kaybettiği küçük yaşlarından itibaren bu dış görünüşü ile sessiz ve sakin tabiatı sayesinde herkesin sempatisini kazanmıştır. Ancak Sudi'deki bu sakinliğin karakterindeki zayıflıktan ve yetersizlikten kaynaklandığı çok sonraları anlaşılacaktır. Romanın en dinamik karakteri olan anne Şerefnaz Hanım, oğlunun önemli mevkilere yükselmesinde temel etkendir. Kocasının ölümünden sonra oğlu için hayata sarılan, onu iyi yetiştirebilmek "paşa yapabilmek" için çalmadık kapı bırakmayan bu gayretkeş kadın, eski tanıdıkların köşklerine gider, hatırlı kişilerle rica minnet görüşerek oğlunu önce Mekteb-i Sultani'ye sokar. Okulun hocalarına yalvarıp yakarmakla geçen senelerin ardından Sudi'yi bir diploma sahibi yapmayı başarır. Sonrasında, Sudi'nin "kendisine rağmen" yükselişi başlar. Çıktığı her basamakta, yazarın deyimiyle, Sudi'nin "*hüsn-i tâli'i*" (s. 40) ve annesi Şerefnaz Hanım'ın zekâsı ve becerikliliğinin büyük payı vardır. Fakat annesinin gücü, oğlunu Meclis-i Maarif azalığından öteye taşıyamaz. Sudi'nin azalıktan çıkarılmasını: "*Öyle şey mi olurmuş? Devlet kapısına memur sığmaz olur mu?*" (s. 320) sözleriyle karşılar. Oğlunun azalıktan idadi müdürlüğüne tenziline büsbütün sinirlenir. Bu işi çözmek için para yedirebileceği ya da zevkine düşkünlüğünden yararlanacağı bir rütbeli arar, bulamaz. Ana oğulun ikballeri buraya kadardır.

Şerefnaz Hanım'ın aşırı korumacılığı ve Sudi'yi sürekli gözetimi altında tutması, Sudi'nin yetişkinliğinde bile annesinin hilafına kendi kararlarını vermesini engeller. Sudi'nin evleneceği kadın konusunda da söz, annesindedir. Şerefnaz Hanım, çocukluğundan

yapma ve yaratma tarzında, hiçbir yerde insanla itibarî şahsı, tam ve gerçek mânâsıyla aynîleştirmeye yetmez." (Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 134)

(301) Ercümend Ekrem, *Gemi Arslanı,* İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1928 (Alıntılar bu baskıdandır).

tanıdığı Şerefeddin adlı genç ve başarılı bir memurun güzel karısı Leman'ı Sudi için gözüne kestirir. Şerefnaz'a göre bu kadar başarılı, yakışıklı, nazik tavırlı olan oğlu Sudi, Leman'ı, dış güzellik itibarıyla Sudi kadar nasipli olmayan Şerefeddin'den daha fazla hak etmektedir. Bütün hünerini kullanır ve Leman'ı oğluna âşık edip Şerefeddin'den ayırarak Sudi'yle evlendirir. Fakat bir zaman sonra Sudi'nin iç zenginlik ve zekâ bakımından kofluğunu anlayan Leman, Sudi'nin bir arkadaşıyla beraber olmaya başlar. Şerefnaz bu durumu öğrense de sesini çıkarmaz. Çünkü Şerefnaz'a göre Leman, yuvalarının uğurudur. Nihayetinde Leman bu tatsız tuzsuz adamdan ayrılır ve eski kocasına döner.

Hem işini hem karısını kaybeden Sudi, bir gün içip kederini dağıtmak maksadıyla Yenikapı sahiline iner. O sırada Armutlu tarafından gelen bir odun gemisine gözleri takılır. Geminin ön tarafında bir şey dikkatini çeker. "*Çukur gözlü, dişlek ağızlı, gülünç bir arslan kafası, (...) tahtadan, zavallı bir karikatür*" (s. 356) görür ve o an ürperir. Yıllar evvel, Mekteb-i Sultani'de öğrenciyken muzip bir çocuğun kendisine taktığı isim aklına gelir: Gemi arslanı. O zamanlar kavrayamamakla beraber hem annesinin hem kendisinin pek hoşlarına giden bu benzetmenin ne demeye geldiğini o dakika anlar. Görünüşündeki vakarın, herkesi hayran bırakan yakışıklılığının, boş bir kafayı gövdesinin üzerinde taşıdıkça hiçbir anlam ifade etmediği gerçeğiyle yüzleşince önce intihara yeltenir, sonra da çıldırır.

Gemi Arslanı'nda bürokratik eleştiriyle birlikte ve belki daha önemli olarak görülen husus, yanlış yönlendirilmiş ve şahsiyeti, kabiliyetleri ortaya çıkarılıp geliştirilememiş bir gencin yaşadığı dramdır. Bu bakımdan romanın önemli bir eğitim değeri taşıdığını söylemek mümkündür. Ebeveynlerin çocuklarının sınırlarını bilememeleri, anne ve babalık saikiyle onlara toz kondurmamaları, onlar adına kararlar vermeleri ve onlardan yapamayacakları şeyler istemeleri çocukların hayatını kötü yönde etkiler. Anne Şerefnaz Hanım da, zor şartlar altında, kendisini bundan kurtaramamış ve oğlunu kaldıramayacağı bir yükün altına sokmuştur. Fakat Şerefnaz'da ifade edilmesi gereken bir nitelik de vardır: O, "işe yaramaz" bir oğul için yapılabilecek her şeyden daha fazlasını –başkalarının zararına olsa bile– yapmış bir annedir, Sudi'nin kalıbının adamı olmadığını içten içe bilip hissediyor olsa da.

Roman, hikâye ve tiyatro türlerinde kırktan fazla eser bırakan,

kahramanlarını da genellikle okumuş zümreden seçen, Mehmet Kaplan'ın deyimiyle "*öğretmenler ve memurlar romancısı*"[302] Reşat Nuri Güntekin, aynı zamanda çok uzun yıllar bizzat eğitimcilik yapmış, Millî Eğitim bürokrasisi içinde başmüfettişliğe kadar yükselmiş bir bürokrattır[303]. 1912'de Darülfünun'un edebiyat şubesinden mezun olup öğretmenliğe başlayan yazarın, Bursa ve İstanbul'un birçok okulunda edindiği mesleki ve idari tecrübeye romanlarını yazarken başvurduğu muhakkaktır ve ilk olarak *Çalıkuşu*, bir öğretmenin romanı olarak değerlendirildiğinde, büyük ölçüde bu tecrübenin çizdiği yoldan gider. Şüphesiz, aynı yargıyı *Acımak*[304] için de tekrarlamak mümkündür. Reşat Nuri Güntekin, 1928'de yazdığı bu eseriyle son derece derin bir bürokrasi eleştirisine girişmiştir[305]. Diyebiliriz ki *Acımak, Yaprak Dökümü* ile birlikte Reşat Nuri'nin bürokrasiye dönük muazzam bir hicvi olan *Değirmen* romanını hazırlamıştır.

Reşat Nuri'nin Feride'den sonra yarattığı ikinci öğretmen genç kız kahramanı Zehra, işini o kadar benimsemiştir ki halk okulun gerçek adını unutmuş, "*Zehra Abla Mektebi*" diye tanımaya başlamıştır. Hatta kâtipler bile resmî evrakta bazen yanılır, "*Zehra Abla Mektebi*"yazarlar (s. 3). Çok kuralcı, disiplinli ve görevin bütün ayrıntılarıyla yerine getirilmesini isteyen Zehra için "mazeret" kelimesinin bir anlamı yoktur. Mesela, okul kitaplarını alabilmek için fakir bir kız arkadaşlarının ödevlerini yapmak zorunda kalır. Zehra'nın anlayışına göre bu çocuk arkadaşlarını sahtekârlığa alıştırmaktadır; dolayısıyla ayıklanması gerekir. Çocuğu okuldan atar.

---

(302) Mehmet Kaplan, "Öğretmenler ve Memurlar Romancısı Reşad Nuri", *İstanbul*, Şubat 1957, S.: 1. Mehmet Kaplan, Reşat Nuri'nin eserlerinde memur ve öğretmenlere önemli bir yer ayırmasını, Türkiye'de okur yazar kitlesinin esasını bu iki zümrenin teşkil etmesine bağlar ve yine yazara göre Reşat Nuri "*yeni Türk cemiyetinin en büyük kahramanı olan öğretmen*"i keşfetmiştir (Kaplan, *a.g.m.*, s. 5-6).

(303) Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989,s. 1.

(304) Reşat Nuri Güntekin, *Acımak*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1941 (Alıntılar bu baskıdandır)

(305) Eseri eleştiren Fethi Naci, "*Reşat Nuri, bürokrasinin içinden geldiği için, bürokrasinin ne idüğünü çok iyi biliyor, çok iyi anlatıyor. Acımak'ta, bürokrasiden söz ettiği sayfalar, romanın başarılı sayfaları. (...) Acımak, bürokrasiye yönelik eleştirileriyle bugün de okunabilirliğini sürdürüyor.*" (Fethi Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 148) yargısına ulaşır.

Bu katı ahlâk ve çalışma anlayışı, Zehra'nın annesi ve anneannesi tarafından yanlış tanıtılan babasına duyduğu öfkenin sonucudur.

Zehra'yı ölüm döşeğindeki babasını görmesi için ikna etmeye çalışan Maarif Müdürü Tevfik Hayri Bey, iyi bir yöneticidir. Zehra'nın çok iyi; fakat biraz başına buyruk çalışmasından, kendi idareciliği noktasında asla gocunmaz: "*Keşke bütün mekteplerimizi Zehra gibi hocalara teslim etsek de bizim hiç işimiz kalmasa...*" (s. 4). Ancak Zehra'daki en büyük eksikliğin teşhisini de o koyar:

> "*Zehra'yı size bir kemal heykeli, ideal bir roman kahramanı olarak tasvir ettim. Fakat dikkat ediniz ki 'tam bir insandır' sözünü sarfetmedim. Şimdi de size bu güzel madalyonun ters tarafını, kendi görüş ve düşünüşüme göre tasvir edeyim. Doğruluk, temizlik, fedakârlık hastalığı onda insanlığın en kıymetli bir kabiliyetini öldürmüştür: Acımak kabiliyeti...*" (s. 6)

Tevfik Hayri Bey, Zehra'da bu kabiliyeti gün yüzüne çıkarabilmek için Mebus Şerif Halil Bey ile birlik olup ne kadar uğraşsalar da Zehra ihtiyacı olan son dersi, merhamet dersini babası Mürşit Efendi'den alacaktır.

Zehra, babasını son kez görmeye razı olmuştur fakat yetişemez. Mürşit Efendi'den geriye kalan hatıra defteri, gerçek anlamıyla idealist bir Osmanlı memurunun çöküşünü hikâye etmektedir. Mürşit Efendi'nin hatıra defterinden izleyeceğimiz bu çöküş, romanın da ikinci kısmını oluşturur(306).

Defter, Mürşit Efendi'nin Mülkiye diplomasını aldığı gün başlar ve bizi yakında iyi bir memuriyete tayin edileceği, bekâr odalarından kurtulacağı için sevinen, yoksul ve kimsesiz bir annenin çocuğuyla tanıştırır. Mürşit'in mütevazı amaçları vardır: "*Gencim, çalışkanım, sıhhatim yerinde. Gözüm fazla ilerde değil. Tabiatım gayet uysal. Titiz, sinirli, haris değilim. Gayem namuslu ve gayretli bir memur olmak ve küçük, temiz bir aile yuvası kurmaktan ibaret...*" (s. 39)

---

(306) "*İkinci hikâyenin kahramanının adının Mürşit olması mânâlıdır. O davranışlarıyla bir yol gösterici değil, fakat macerasıyla ibret alınacak bir mürşittir. Nitekim hatıra defteri bu hizmeti yerine getirmiştir.*" (İnci Enginün, "Acımak Romanı ve Sosyal Tenkit", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991s. 228)

Önce Sivas vilayetine maiyet memuru olur. Fakat bunu pek kolayca elde edemez. *Çalıkuşu*'ndaki Feride'nin toyluğu, Mürşit'te de vardır:

> "*Hangi daireye gitsem müdir-i umumiye yaldızlı diplomamı göstersem gözü kamaşacak, 'buyursunlar efendim' diye derhal baş köşede bana yer gösterecek. Hâsılı, kapanın elinde kalacağım. Fakat, maatteessüf, evdeki pazar çarşıya uymadı.*
> *Bu üç ayı Nezaret koridorlarında, kapı diplerinde iş dilenciliğiyle geçirdim. Neticede şuna kanaat getirdim ki memuriyet almak için sade diploma kifayet etmiyor. Ayrıca tavsiye mektupları, selamlar da istiyorlar.*" (s. 40)(307)

Mürşit, zevki çalışmakta bulmuş bir genç olduğundan, arkadaşlarının İstanbul'da kalmak için ayak diremelerine katılmaz, "*Gezilecek, görülecek, sefahat edilecek yeri olmayan küçük kasabalarda daha iyi çalışılır.*" (s. 41) düşüncesindedir. Sivas'a geldiği akşam ateşler içinde yatmış olmasına rağmen, ertesi gün erkenden vazifesine gider. Durumundan çok memnundur:

> "*Bu küçük masa benim. Bu sandalyeye filânın lütfu, falanın yardım ve tavsiyesiyle oturmadım. Memleket, bu makamı bana sırf kendi emeğimin mükâfatı olarak verdi. Ben, başkaları gibi bu küçük memuriyeti azımsamıyorum. Bilâkis, onu kendim için çok fazla yüksek buluyorum. Bu küçük masa, bütün bir milletin saadeti için çalı-*

---

(307) Reşat Nuri, bir Anadolu kasabasındaki tren istasyonunda görevli memurun tayin için ve aynı istasyonda bekleyen bir köylünün doktor için kendisinden tavsiye istemesi üzerine şu satırları yazar: "*Bu istasyonda memleketin en acı bir derdiyle yüz yüzeyim: Memura inanmamak, vazife ve insanlık denen şeye inanmamak. İstasyon memuru bir çöl ortasında unutulduğunu, arayıp soranı bulunmadığını zannediyor. Köylü, doktorun zengin hastayı fakir hastadan ayırdetmeyeceğine gönlünü kandıramıyor. En cahil insan tavsiye kelimesini biliyor, söylüyor. Tavsiye isteyene hakkında, ehliyetinden büyük tavsiye olmayacağını, elinde herhangi neviden bir nüfuz ve kudret bulunan insanın hatır, gönül, tavsiye, iltimas denen şeylerden daha derin bir şeye de itaat edebileceğini söylediğimiz vakit, sizinle açık konuşmağa cesaret edecek bir insan değilse, acı bir gülümseme ile boynunu büküyor.*" (Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, y.t.y., s. 22)

şan büyük makinenin bir parçası; benim onun başında göreceğim iş, ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun, eserin bütününe tesir edecek." (s. 41-42)

Mürşit o kadar coşkuludur ki çocukken gittiği İstanbul camilerinde duyduğu vecdi ve huşuyu, önündeki memuriyet masası karşısında da hisseder. Diploma aldıkları gün ettikleri devlete ve millete sadakat yeminini bir kez de bu küçük masanın yanında eder.

Dairedeki ilk iş gününün akşamı kendisine bir program çizer ve uyacağı esasları şöyle sıralar:

"*1. Vicdanımın sesini daima dinleyeceğim.*
2. Hiçbir zaman kanun haricinde iş görmeyeceğim.
3. Meslekdaşlarımla iyi geçineceğim.
4. Yalan söylemeyeceğim.
5. Rüşvet almayacağım.
6. Yalnız meslek hayatımda değil, hususî hayatımda da daima namuslu kalacağım.
7. Vazifemi daima hakkımdan üstün tutacağım. Doğruluk, sebat ve gayretim neticesi olarak terfi ve terakki edersem sevineceğim. Fakat mağdur kalırsam üzülmeyeceğim." (s. 43)

Mürşit'in bu programıyla Reşat Nuri, çok ideal bir memurluk ve bürokratik işleyiş çerçevesi çizmiş olmaktadır. Fakat mükemmele ulaşmanın insan için neredeyse imkânsız olduğunu ve insanın zayıflıklarıyla, kusurlarıyla kabul edilmesi gerektiğini düşünen Reşat Nuri, gerçek hayatta bu ideallerden sapma olabileceğini kahramanının yaşadıklarıyla göstermiştir.

Mürşit yavaş yavaş diğer memurlarla tanışır. Bu memurlar, taşrada başka uğraş bulamadıkları için sık sık bir araya gelip evlerinde içki meclisleri kurup eğlenmektedirler. İlk kez çağırıldığı böyle bir toplantıya aslında gitmek istemese de davet eden arkadaşını kıramaz. Rakı sofrasının başında, maarif başkâtibi olan yaşlıca bir adam şöyle der: "*Böyle yerde rakısız nasıl yaşanır evlât? Gönüllerin pasını silmek için bundan başka vasıta yok.*" (s. 44). Mürşit, "*Aileniz, çocuklarınız yok mu efendim? Geceleri onlar sizi meşgul etmez mi efendim?*" diye sorunca hep birden gülerler. Maarif kâtibinin çok hoş cevabı, aynı zamanda çileli bir memur hayatını özetler:

"*Hatırın kalmasın ama, toysun evlât (...) Ben, çok içerim... Bu gece lâakal bunlardan yirmi tane içeceğim... Bak, dinle, sana hepsinin hesabını birer birer vereyim... Bugün dairede birkaç tane yolsuzluk oldu. Sabahleyin müdür, vali paşa ile dalaşmış. O hırsla kalem odasına geldi, maiyetimdeki memurların karşısında bana türlü hakaret etti. Ne çare boyun eğdik... Yapılacak başka şey yok ki (...) Bunu hazmetmek için iki kadeh rakı çok mu? Az sonra memurlardan biri bir aksilik ediyor. Sesimi çıkaramıyorum. Çünkü şehirde valiyi bile yıldırmış derebeylerinden birinin adamı... İki kadeh de bunun için... Etti mi dört? Öğleye doğru mâzul bir muallim geliyor... Yana yakıla derdini anlatmaya başlıyor. Adamcağız, esasen haklı... fakat kime dert anlatırsın? Dinle; elinden bir şey gelmeyecek, yok yere dilhun olacaksın... Dinleme; gönlün rahat etmeyecek. Bu sıkıntıya mukabil de iki kadeh...Etti mi altı...Öğleden sonra vazifesini bilmeyen iki memurla ve aylık alamadığı için gelen ev sahibi ile ağız dalaşı... Haydi, bunlar için de birer kadeh... Etti dokuz... Anadolu-hisarı'nda doğmuş, Boğaz'ı seyrederek büyümüş bir adamın akşama kadar dairenin penceresinden kuru topraklara, tezekten evlere bakmasına karşı da bir, eder on... Biraz sonra kafalar tütsülenince musiki faslı başlayacak, bu meclisi şenlendiren muhterem rüfeka, sahan kapakları çalacak, yumrukla kapı tahtalarına, tekme ile evin zangır zangır döşemelerine vurarak bağıra bağıra şarkıya başlayacaklar... Buna tahammül için de lâakal beş kadeh içmek lâzım ya... Ediyor on beş... Geceyarısına doğru eve dönülecek... Karının menhus suratı görülecek... Bir karı ki, sırf kavga ve beddua etmek, para istemek için ağzını açar... Sonra da balık gibi susar. Onu görmemek, kerih sesini işitmemek için insan küple rakı içip kendini kaybetse yeridir ve lâkin ben bunun için yalnız beş kadeh içeceğim (...)*" (s. 44-45)(308)

---

(308) "*(...) bu konuşmada Osmanlı devletini çökertmiş olan idari mekanizmanın, devlet-halk münasebetinin kopukluğu da kendisini gösterir. Memurların kendilerini gittikleri yerlerde gurbette hissetmelerinin en önemli sebebi arkalarında 'devlet'i bulamamaları, hattâ yaptıkları işin karşılığını ve yaşamaları, haysiyetlerini korumaları için şart olan maaşlarını bile*

Bu sözler çok acı gelir Mürşit'e ve bundan sonra vazife haricinde arkadaşlarıyla pek sık temas etmemeye karar verir.

Mürşit için dairedeki arkadaşları, bir yığın tembel alayıdır. Çalışkan, ağzı var dili yok insanların her yerde başına gelen Mürşit'in de başına gelir, işleri ona yıkarlar. Ondan yardım isteyenler sadece kendi daire amirleri değildir, başka daire müdürleri de musallat olurlar. Muhasebe müdürü, evkaf müdürü, maarif müdürü, tapu ve sıhhiye daireleri hep ona koşarlar. Mesela, muhasebe müdürü şöyle yakınır: "*Mürşit Efendi, dairemde insan suretinde bir alay hayvan var. En basit bir hesap işinin içinden çıkamıyorlar. Âdi bir darp ve taksim ameliyesini beceremiyorlar. Lütfen şu hesapları bir kontrol ederseniz...*" (s. 46). Bunaldığı bir sırada defterine "*angarya*" kelimesini yazar. Sonra bundan çok utanır:

> "*(...) bu zavallı memleketin bu mağdur milletin hayır ve menfaati için yaptığım küçük, ehemmiyetsiz birkaç işe 'angarya' demek nankörlük değil midir? Fakir bir çocuktum. Bu memleket beni besledi, okutup adam etti. Hâlbuki ben, onun için döktüğüm beş-on damla tere, kaybettiğim üç-beş saat uykuya acıyorum.*
> *Âmirlerimi hoşnut etmek vazifem değil mi? Benden yaş ve irfan itibariyle büyük olan maarif müdürü, muhasebe müdürü bana adeta yüz suyu döküyorlar. Liyakatimin fevkinde iltifat ediyorlar. Verdikleri işin muhterem meslekdaşlara, hem memlekete, hem de kendime faydası oluyor. Öyle ya insan, birdenbire mi adam olur? Hesaplarla, raporlarla uğraşırken az şey mi öğreniyorum?*" (s. 47)

Fakat bu Polyannacılık oyunu fazla sürmez, zamanla arkadaşlarıyla geçinememeye başlar. Bunu, devlet dairelerindeki işleyiş ve insan ilişkileri hakkında çok tecrübeli, "bilge" bir memur olan Maarif Bâşkatibi Tahsin Efendi makul bir sebebe bağlayacaktır. Aşağıdaki parça, her dönem rastlanabilecek bir memur hastalığını, bürokrasinin düzen hâline gelmiş düzensizliğini, Reşat Nuri'ye ka-

---

alamayarak 'halk' nazarında itibarlarını kaybetmeleridir" (Enginün, "Acımak Romanı ve Sosyal Tenkit", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* s. 223) Reşat Nuri, ismini vermediği bir Anadolu şehrinde, bakkallarda en önemli ihtiyaç maddeleri bile bulunmazken, her çeşitten ve boydan rakının rahatlıkla temin edilebildiğini İstanbullu bir memurdan öğrenir (Güntekin, *a.g.e.,* s. 201).

dar hiç görmediğimiz bir açıklık ve edebî lezzetlilikle teşhis ederken yazarın bu meseleler üzerinde uzun uzadıya düşündüğünü de belli etmektedir:

"Ateş gibi bir gençsin... Durmadan çalışıyorsun. Âmirlerin bidayette senden hoşnutluk getiriyorlar... Makine gibi mütemadiyen işlemene hayret ediyorlar... Fakat bir zaman sonra alışıyorlar... Bunu tabii görmeye başlıyorlar... Nasıl ki akşama kadar havyar kesen öteki arkadaşlarına evvelâ bağırıp çağırmışlar, sonra onların tembelliğine, sersemliğine, mendeburluğuna alışmışlar, bunda bir fevkalâdelik görmemeye başlamışlardır... Bir gün, ezkaza sen de onlar gibi daireye geç geldin, işleri biraz astın mı gözleri faltaşı gibi açılıyor... Onları görmüyorlar, çünkü onlar, her günkü vaziyetlerindedir. Seni görüyorlar, çünkü, sen o gün bir gün evveline nisbetle daha fena vaziyettesin. Şu beğenmediğimiz, akılsızlığa misal olarak zikrettiğimiz eşeklerin içinde ne filozof kafalılar vardır bilir misin evlât?... Yedikleri sopanın miktarı ne olursa olsun yürüyüşlerini değiştirmezler. (...) Âmirlerin senden şikayete başladılar... 'Nafile... Günden güne tembelleşiyor!' diyorlar... A gafil çocuk, ne olurdu şu işe tersinden başlasaydın, yani, evlât ne kadar zevkle işe sarılmayıp da yavaş yavaş açılsaydın... Âmirlerin de 'Mürşit amma cevherli çocukmuş... Günden güne terakki ediyor!' deseydiler...?

"Âmirlerin sana bir şey için daha kızıyorlar; sana ait olsun olmasın dairende görülecek bunca iş varken başka dairelere yardım etmeni, meselâ bizim maarifin raporlarıyle, muhasebenin cetvelleriyle meşgul olmanı iyi bir gözle görmüyorlar. Bahusus bilirsin ya bizde bir daire, öbür daireye âdeta düşman bir memleketin idaresi nazariyle bakar... Hâsılı, bu senin fazla gayretkeşliğin âmirlerini memnun etmezse, var kıyas et, başkalarını ne kadar memnun eder? Meselâ, bütün kalem arkadaşların sana düşman. Her biri: 'Bu iş ancak bu kadar sürat ve mükemmeliyetle yürür' deyip dururken günün birinde Mürşit Efendi diye parmak kadar bir çocuk peyda oluyor... Beşinin beş günde çıkaramayacağı bir işi beş saatte çıkarıp atıyor... Herifler ne kadar kudursalar hakları ya... Bir kere adamcağızları âmirlerinin gözünden düşürmek tehlikesi

var... Sonra, senden görerek eskisinden daha fazla çalışıp uğraşmaya mecbur oluyorlar"

"(...) Âmirlerinin emrini tuttuğun için sana 'hulûskâr, müdahin, mutabasbıs' diyorlar. Çalışman hakkında rivayet muhtelif... Bir kısmı bunu gabavetine veriyor... Bir kısmı neticesiz bir 'yalancı pehlivanlık' diye tavsif ediyor... Bir kısmı da sırf arkadaşlarını gözden düşürmek için yapılan bir manevra, diyor... Nezaketine, hatırşinaslığına gelince, her yerde bunların adı korkaklık, riyakârlık, zillet ilâahirdir. (...) 'Arkadaşım kendine ait bir vazifeyi bana yüklemek istedi, rıza göstermedim. Kızdı!' diyorsun... Kızar a... ben de olsam kızarım a... Herifi sigaraya alıştırır gibi başkasına iş gördürmeye alıştır da sonra birdenbire 'stop' et (...) Sonra, hem neden başkalarının işini görürsün de onun işini görmezsin?... O, Allah'ın kulu değil mi?" (s. 50-51)(309)

Sivas'ta gün geçtikçe kendisine çizdiği programa aykırı davranmaya başlamıştır. Durumunu şu sözü çok güzel tasvir eder: "*Durduğum yerde mayalı hamur gibi günden güne ekşiyordum.*" (s. 53). Mürşit taşıdığı yüke artık tahammül edememeye başlamıştır.

---

(309) Burada ve başka romanlarda gördüğümüz memur tembelliği ile bürokratik yavaşlık, Sabri F. Ülgener'in zihniyet araştırmasındaki önemli bir tespitini hatırlatmaktadır. Ülgener, belli ölçülerde tevarüs ettiğimiz geleneksel kültür ve insan yapısını anlatırken Nâbî'nin "*Devlet âheste gerektir câri*" mısrasını naklederek şöyle der: "*En ziyade iktisadî-teknik karakter taşıması beklenen konuları (...) bir nevi el yordamı veya göz kararlaması ile geçiştirmeye alışık bir ölçü gevşekliği! Her şeyi -nasıl olsa bir yolu yordamı bulunur havası içinde- oluruna bırakma alışkanlığı... Çoğunun altında ve gerisinde -biraz kurcalansa- çözülme devri insanımızın her şeyi kendi üstünde ve dışındaki kuvvetlerle (ister göktekinin 'rahmet'i, ister yerdekinin himmeti ile) düzenlenmiş görme alışkanlığından gelen rehâvet, yavaşlık ve ağırlık gözden kaçmayacak. Yavaşlık ve ağırlık: Kapitalizmin baş döndürücü hızı karşısında kapitalizm-öncesinin nüfus kütüğünde en belirgin sıfatı!*" (Sabri F. Ülgener, *İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, Der Yayınları, İstanbul 1981, s. 13) Dolayısıyla, bizde genel anlamda ifade edilen bürokratik yavaşlığın ve memur tembelliğinin sebebini sadece bürokrasinin yapısından kaynaklanan bir özelliğine değil, aynı zamanda -söz konusu eserde uzun uzadıya tahlil edildiği gibi- yüzlerce yıllık bir insan, toplum ve bunlara hâkim olan zihniyet yapısının getirdiği alışkanlıklara bağlamak da mümkün görünmektedir.

Bütün nezaketine karşı musallat olmaya devam eden bir mesai arkadaşına "*(...) seni sıska boynundan yakaladığım gibi pencereden atarım!*" (s. 53) der. Aslında bu tarz ifade ve davranış tarzları olağan şeylerdir ve dairelerde her gün bin çeşidi görülmektedir. Fakat bu davranış Mürşit'ten beklenmediği için aksisedası geniş olur, iş valiye kadar uzar. Bir kaza kaymakamlığı için kendi adı geçtiği hâlde "*Mürşit uslu ve tatlı bir çocuktur... Sesini çıkaramaz... Hem öyle gayyur bir memura dairenin ihtiyacı var...*" (s. 58) denmesi ve kendi yerine atanan kişinin valiyi hafif yollu tehdit etmesiyle hakkı elinden alınır. Mürşit'in gözünü açan da bu olur. Mürşit artık sesini çıkarmak zorunda kalır ancak terfi elinden kaçmıştır. Yine de büsbütün zararda değildir, R. kazası kaymakamlığını biraz da bu "edepsizliğine" borçludur(310).

Romanda, Mürşit Efendi'nin memurluk dışında taşıdığı ahlâki endişeleri Zehra'ya bildirmek amacıyla yer verilen bir olay vardır. Mürşit Efendi'nin saflığından yararlanan bir daire müdürü, Nasuhi Bey, Mürşit'in evinde, ev sahibi olan Ermeni kadının yanına gelip giden bir kadınla gizli gizli birlikte olmaktadır. Mürşit bunu duyunca çıldırır, müdürü kendi evinde basıp dayak atar. Fakat müdür çok yüzsüz olduğundan, ertesi gün hiçbir şey olmamış gibi davranır.

Mürşit Efendi kaymakam olduktan sonra Sivas'taki mağlubiyetini şöyle anlatır:

> "*Bir seneye yakın bir zaman ölesiye çalıştım, iyi bir memur, iyi bir insan olmak için ne lâzımsa yaptım. Fakat buna rağmen tercüme-i hâlime, geçimsizliğime, uygunsuzluğuma dair kayıtlar düşüldü. Zararım bundan ibaret olsa yine şükredeceğim. Ruhen de çok düştüm, çok kaybettim. Bugünkü (R...) kaymakamı dünkü küçük maiyet memurundan o kadar farklıdır ki (...) Hayat benim için asıl bugünden itibaren başlıyor. Geçen bir sene esnasında kırılıp sakatlanan umdelerime tam bir sadakat göstermek artık kendi elimde.*" (s. 58)

Mürşit'in gittiği R. kazasında eşraf, hükûmeti nüfuzuna almayı çok iyi bilmektedir. Kazaya yeni bir kaymakam gelince hemen

(310) "*Burada ironik bir durum vardır. Baştan itibaren 'çalışkanlığı' düşman yaratmış, sicilinin bozulması ise terfiini sağlamıştır*" (Enginün, "Acımak Romanı ve Sosyal Tenkit", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s. 225)

etrafını alıp kuzularla, helvalarla, rakı ve çalgılarla kandırıp, "*istikamet dairesinde*" çalıştıkça onu böyle rahat ettireceklerini söylerler. Bununla kastedilen, eşrafın, yani gizli hükûmetin işine karışılmamasıdır(311). Bunu kendisine yediremediği için M. kazasındaki arkadaşına becayiş teklif eder, minnetle kabul görür. M. kazası çok bakımsızdır, yani Mürşit'e göre çok iyilik ve çok hizmet edebileceği, dolayısıyla mutlu olabileceği bir yerdir. Fakat burada da Mürşit'in karşısına bürokrasinin hizmeti engelleyen en zararlı tarafı çıkar. Çocuklar içme suyu olmadığı için dizanteriden kırılmaktadır. İçme suyu getirebilmek için dört bir tarafa başvurur; ancak işler çok ağır yürümektedir. Nihayet istediği tahsisatın bir kısmı gelince dört elle işe sarılır. Bizzat kendisi amelelerle birlikte çalışır. Para bittikçe kasabanın zenginlerinden yardım ve borç ister. Bir gün yine toz toprak içinde çalışırken, bir araba ile şık giyimli iki mülkiye müfettişi gelir. Hemen işten el çektirirler ve sorgu başlar. Çok hata yapmıştır Mürşit... Keşif raporları hatalıdır, münakaşalar usulü dairesinde olmamıştır, ihale için gerekli zaman dolmamıştır, yasal olmayan yollardan para nakletmiştir vs. Mürşit, daha kötü bir yere gönderilmekle ucuz kurtulur, S. kazasına gider(312).

Gittiği yerde, göreve başladığı zaman çizdiği programın esaslarını gözden geçirir, "*Vicdanımın sesini daima dinleyeceğim.*" cümlesini okurken ağlar. Görevini yapması, vicdanının sesini dinlemesi onun şahsi felaketine yol açabilmektedir. Vicdanıyla kanun arasında sıkışır; birinin yap dediğine öteki yapma diyebilmektedir kimi zaman.

Yeni kaymakamlığında muallimlerle görüşüp her sıkıntılarında onlara destek olacağını söyler. Ona göre, eğitim ordusunda da

(311) Hükûmet adamlarının eşrafın "işine karıştığı" zamanlarda ayaklanmalar bile çıkabilmektedir: "*İdealist idarecinin çevre şartlarını tanıyamaması ve eşrafın çıkarına ters düşen yöntemleri, liva ve kaza idareleri için tipik bir olaydı. Vilayet yönetiminin bu kademelerinde, tecrübesiz, daha doğrusu mevcut bozukluklara karşı uyum sağlayamayan yöneticiler görülüyordu. Nüfuz sahibi eşraf ise pervasız ve saldırgandı. Maraş'ta Meşrutiyet devrinin ünlü mutasarrıflarından Hayri Bey; şehrin on dakika kadar yakınına çeltik ekilmesini engellemek ister, bunun sıtmaya sebep olduğunu ve kanunen yasak olduğunu gerekçe olarak gösterir. Ancak çıkarları zedelenen meclis üyeleri ahaliyi çeşitli tahriklerle ayaklandırır, mutasarrıf kaçar.*" (Ortaylı, *Mahallî İdareler*, s. 79)

(312) Yerel yönetimlerde "*Kırtasiye boldu. Gelenlerin yolluğu bile vilâyetten Babıâli'ye tezkireler yazılmasını ve Padişah iradesi alınmasını gerektiriyordu.*" (Ortaylı, *a.g.e.*, s. 91)

öteki orduda olduğu gibi, düzensizliğe göz yummak olamaz. Hele zayıf ahlâklı insanların bir dakika vazife başında tutulmaları caiz değildir. Bunlar Zehra'nın fikirlerinin aynısıdır.

Sonraları, doğu vilayetlerinde dolaşmadığı yer kalmaz. Birkaç defa azledilir, bir defa iftiraya uğrar, mutaassıp bir kazada dinsiz diye taşla öldürülmeye kalkışılır, bir kere yolda eşkıya tarafından soyulur, bir kere uçuruma yuvarlanır, mucize eseri kurtulur... En sonunda tahrirat müdürlüğü göreviyle Diyarbakır'a gelip yerleşir. Şimdi başka bir adamdır: "*Bir köşede kendimi unutturmaktan, başımı dinlemekten başka bir şey istemiyorum.*" (s. 65) der. Artık, üç-beş yıl evvel muhteşem rüyalar gören gafil çocuğa hem acımakta hem gülmektedir. Tam anlamıyla etliye sütlüye karışmadan sessizce yaşamaya başlar. Artık dairede uyukladığı da olmaktadır, eşi dostuyla çene çaldığı da. Akşamları birkaç kadeh rakı içmeye de alışmıştır. Bürokrasi, Mürşit'i kızdığı adamlara benzetmiştir(313).

Diyarbakır'da hayatına bir çekidüzen vermek için, yakın bir zamanda ölen mal müdürünün kızıyla evlenir. Fakat hem kayınva-

---

(313) Mürşit Efendi, idealleri hayata yenilmiş memurların romanımızdaki en canlı örneğidir. Onun bu durumu, Namdar Rahmi Karatay'ın "Salla Başını Al Maaşını" adlı şiirinin şu dizelerindeki acı alaya çok uygundur:

"Kör kadıya şehla de, incitme düztabanı
Düşküne ver nasihat, kodamana arkanı
Zengin ol sen de aşır her dağdan arabanı
Tekerine taş korlar sallamazsan başını,
Dilini tut uslu dur, her ay al maaşını

Bir kalantor görünce yerlere kadar eğil
El pençe ol, divan dur, bu şerefsizlik değil!
Uşaklığı meziyet, riyayı fazilet bil
Kim ne derse hı deyip hemen salla başını,
Gerdan kır belini bük, her ay al maaşını

Şeflerle iyi geçin, amirle bul arayı
Azıcık sen de öğren dalgayı dubarayı
Bırakıver kanasın vicdan denen yarayı!
Ne derlerse hı deyip hemen salla başını
Gerdan kır belini bük, her ay al maaşını."

Şiirin tamamı için bk. H. Bahadır Akın, *Yönetim ve Mizah*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, s. 67.

lidesi, hem de karısı çok geçimsiz ve bozuk ahlâklı kimseler olduklarından Mürşit gitgide düşmeye başlar. Suistimalde bulunan bir vergi memurunun karısı gelip Mürşit'in ailesine başvurunca Mürşit kayınvalidesinin yalvarmalarına ve karısının tahkirlerine dayanamaz, soruşturmacı müfettişten rica edip işi kapatır. Artık bir hırsızı himaye etmiştir. Kutsal saydığı yasayı bir kez çiğneyince büyü bozulmuştur.

Mürşit'in İstanbul'da hiç bulunmamış olan karısı hastalanınca bunu İstanbul özlemine verirler. Binbir zahmetle payitahtta bir gümrük müfettişliği ayarlar. Fakat o kadar çok borcu vardır ki, yeniden para bulup bunları kapatmadan İstanbul'a gitmesi mümkün değildir. Yüzsuyu dökmediği kimse kalmaz. Sadece çok değerli bir insan olan Evkaf Müdürü Abdüssamet Bey yardım eder, Mürşit karısı ve kaynanasının içyüzünü ondan öğrenir.

Mürşit, asıl çöküşü yaşayacağı İstanbul'da da borçlanmaya devam eder. Yetişemeyeceğini anlayınca da, çocuklarını düşünerek, yolsuzluk yapmaya başlar. Bitip tükenmez istekleriyle huzur bırakmayan kaynanası ve karısını ancak parayla susturabilmektedir. Alacaklılardan da artık utanmamaya başlar. O kadar çok çalar ki bir zaman sonra iş açığa çıkar. Gümrükten atılır, mahkemeye verilir ve beş ay hapis yatar.

Hayat, Mürşit Efendi'yi memuriyete başlarken çizdiği programdan çok farklı yerlere getirmiştir: geçimsizlik, kanuna itaatsizlik, amire karşı serkeşlik, sebatsızlık, mesleksizlik, daha sonra irtikâp, hırsızlık, sarhoşluk. Mürşit, karısının kendisini aldattığı Necip adlı bir adamın yanına işe girer, aldatılma meselesini anlayınca adama tokat atıp işten ayrılır. İşi serseriliğe döker, namuslu namussuz demeden her işi yapar: esrar kaçakçılığı, muhabbet tellallığı...(314)

Büyük kızı Feriha öldükten sonra Zehra'yı kurtarmak için çareler ararken eski bir okul arkadaşına rastgelir, onun yardımıyla Zehra'yı yatılı bir okula yazdırır. Vazifesini tamamlamıştır. Zehra ihtiyacı olan son dersi, acımayı, bir ders kitabı gibi okuduğu baba-

(314) "*Romancının ustalıkla kurduğu kişi ve çevre ilişkisi neticesinde Mürşit Efendi'nin yüz kızartıcı suçları bile okuyucu vicdanında affedilir bulunur. (...) Okuyucu onların temiz ruhlu oldukları sonucuna ancak romancının bu kimselerin işledikleri suçların arka planını göstermesi, yani onlar için bulduğu mazeretlerden sonra varır.*" (Hüseyin Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 15)

sının hatıra defterinden öğrenir. Mahvolmuş hayatına rağmen Mürşit Efendi büsbütün kaybetmemiş, onun idealleri Zehra'da hayat bulmuştur.

İlk romanı 1908'de tefrika edilmeye başlayan Halide Edib'in[315] *Kalp Ağrısı* (1924) adlı romanın devamı olan *Zeyno'nun Oğlu*'nu (1928)[316] İnci Enginün, *"Anadolu'da görevli aydınlara yöneltilmiş ciddi bir tenkit"* olarak değerlendirir[317]. İstanbul'dan Diyarbakır'a giden askerî ve mülki memurlar ve aileleri yen tarz bir "cemiyet hayatı" kurma peşindedirler. Bu, daha doğrusu, İstanbul tarzı bir alafrangalığı Diyarbakır'a taşıma hevesidir. Heveslilerin başında ise Diyarbakır'da görevli Kaymakam Mazlum Bey'in karısı, zengin bir İstanbul hanımı olan Mesture Hanım gelir. Şişli'deki kibar hayatını bırakmaya razı olmayan Mesture Hanım, biraz da kızının zoruyla Diyarbakır'a gitmeyi kabul etmiştir. Bu gidişten de kendisine bir teselli payı çıkarır:

> *"(...) Şişlide baloları, briçleri, tedansantları ile gıpta ederek bıraktığı âleme iptidaî bir maharet ve zekâ ile kendi vaziyetini şâyân-ı gıpta göstermeye muvaffak oldu. Fazla olarak kendisini Diyarbakır'a medeniyet götüren müteceddit ruhlu bir kadın gibi gösteriyordu. Gider gitmez bir defa 'köhne ve örümcekli' efkârı kaldıracak, kendi etrafında kadınlı erkekli asrî bir cemiyet toplayacak, çaylar verecek, briç ve poker oynatacak, dansı moda hâline sokacak, Diyarbakır'da yeni hayatın bir nevi kraliçesi olacaktı. Giderken gramofon götürüyordu. Fakat tesis edeceği sosyete kabiliyet gösterirse, İstanbul'dan bir cazband getirteceklerdi. Belki ekabirden biri Diyarbakır'a gelirse, onun şerefine bir balo ile başlayarak balo gibi medeniyetin en yüksek nimetini de Diyarbakır'a tattıracaktı."* (s. 48)

---

(315) İnci Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 100. Tanpınar, Halide Edib'in ilk romanını yazmaya başladığı yıl olan 1908'den 1920'ye kadar olan dönemde Türk romanını tek başına temsil ettiğini söyler (Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 120).

(316) Halide Edib Adıvar, *Zeyno'nun Oğlu*, İlhami-Fevzi Matbası, İstanbul, 1928 (Alıntılar bu baskıdandır).

(317) İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 251.

Mesture Hanım'a göre bir genç kız asri ve medenî hayata ya parasıyla ya da bir sefirle, bir sefaret başkâtibi ile evlenerek kavuşabilir. Böyle düşündüğü için de kızına "*gece gündüz sefaret kâtibi avı*" (s. 33) yapar. Asıl niyeti ise kızıyla beraber Avrupa'ya gidip salonlarda dans etmektir. Fakat kızını razı edemez: "*Ben anlıyorum, bir Anadolu zabiti modası çıktı; bizim sivil gençler gözden düştü.*" (s. 33). *Ateşten Gömlek* romanını ele alırken temas edilecek olan bu husus, Cumhuriyet Döneminin başka romanlarında da karşımıza çıkacaktır. Bu rol değişiminde en önemli etken şüphesiz ki Millî Mücadele'nin kendisidir.

Fakat millî ruh Mesture Hanım için pek de etkileyici sayılmaz; ona göre esas olan Avrupai yaşayabilmek, daha iyisi Avrupa'da yaşayabilmektir ve bunu yapmak da askerin, memurun harcı değildir: "*Babamdan biraz kırıntı kalmasa beyin parasıyla bu sosyete hayatının yanına yaklaşabilir miydik? İnsan, asrî ve medenî hayata ya parasıyla nail olur, yahut da bir sefir, bir sefaret başkâtibi ile evlenirse.*" (s. 34)

Kaymakam Mazlum Bey ise karısından çok farklı bir yaratılışa sahiptir ve adı gibi mazlum, karısının kibar hayatına ayak uyduramayan bir idarecidir. Halide Edib'in Mazlum Bey'i anlattığı aşağıdaki parça, Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplum hayatını değiştirmeye dönük uğraşların ironik taraflarını da içermektedir:

> *"Zahiren basit ve Şarklı olan Mazlum Bey'in ruhunda hayat kıymetleri Garp dünyasının bayağı ve çığırtkan kıymetlerine faikti. O, güzelliği fertlerin yarattığı bir âlemde büyümüş, itibar ve kıymeti mevkide değil, kabiliyet ve şahsiyette ölçmeye alışan, fakat göçmekte olan eski Müslüman dünyasının tesirinden kendini kurtaramamıştı. Hâlbuki içtimaî mevki isteyen, hayatı humma içinde, faaliyet ve yeni eğlenceler içinde arayan bir karısı ve hakikaten yeni dünyanın mahsulü bir kızı vardı. Memlekette on beş seneden beri kuvvet kazanan, nihayet harplerden kurtulur kurtulmaz daima sektelere uğrayan asrîleşme hareketini bir hamlede yaratıvermek isteyen yeni Türkiye, yeni dünyanın harpten sonra takındığı maskeyi uluorta yüzüne geçirmiş ve milletlerin karnavalına olanca şiddetiyle iştirak etmişti. Garb'ın şimdilik muvakkat bir eğlence maskesi olan siyasî tarihte hiçbir vakit bu kadar sârî, bu kadar gayr-i kabil-i mukavemet olmamıştı, Garp, fabrika eşyasını nasıl ferdî*

sanatın mukavemet edemeyeceği derecede ucuz ve faydalı yaptıysa, fabrika mahsulü denilecek derecede yüzleri, âdetleri, hayatları, eğlenceleri bir örnek olan bir insan kalabalığını ortaya atmış ve bu kalabalık da şimdi birbirini çiğneyerek, tepinerek, sırıtarak, bağırarak yaşıyordu. Bu gürültücü, azgın ve çirkin bir surette maddi olan kalabalıkta Mazlum Bey başını çevirip arkasına, eski dünyanın hatta güzel olan tarafına bakmaya cesaret etse diğer çiğnenen eski şeyler gibi bir köşeye atılacağını, unutulacağını, hatta ekmeksiz kalacağını, muhakkar olmasa bile gülünç olacağını hissediyordu. Anadolu'nun ortasında çoban çocukları, "Valansiya" havasını söyledikleri günlerde bir kaymakam eğer bir gün paşa olmak istiyorsa, hayat karnavalını gülünç bulduğunu hissettirmemesi lâzımdı. Buna rağmen Anadolu balolarında, muhtelit cemiyetlerinde, fokstrot havalarını eski Mevlid ağzıyla söyleyen kalabalık arasında kendini acemi ve biraz da gurbette hissetmekten alamıyordu." (s. 185-186)

Mazlum Bey, boyunun kısalığı sebebiyle dans edemez; Mesture Hanım'a göre bu kusur, onun gibi bir büyük memur için affedilmezdir:

"Bizi rezil ettin, sen mevkide adamın dans etmesini bilmemesi ne demek efendim? Koskoca bir kaymakamın maiyetine, zabitana maskara olduğu görülmüş şey midir? Sen, onlara bir medenî salonda rehber olacağına, sırf inadın ve eski kafalılığından rüsva oluyorsun." (s. 194)

Bu dans toplantırına neredeyse bütün memurlar katılırlar; Mesture Hanım Diyarbakır için adeta bir "Prometheus" olmuştur:

"(...) Mesture Hanım da meydana çıkmış, söylemiş, ikna etmiş, kendi evinde evvelâ topladığı yüksek memur hanımlarını ve kızlarını birer birer buraya getirmiş, bunlara efendileri de yavaş yavaş iltihak etmiş, Muhsin Bey'in erkânı harbiyesi ve zabitan, yalnızlıktan sıkılan bir-iki doktor, sultanî muallimi bir-iki çok gayretli muallime hanım salonun müdavimleri arasına teker teker karışmışlar, üçüncü haftada bu cemaat birbirini tanımaya, hususî dostluklar tesisine, hatta beraber raksetmeye, birbirlerine ka-

rışmaya başlamışlardı. Şeyh M...'in vaktiyle namaz kıldırdığı kavuklu, rengârenk cemaate mukabil, şimdi hatta gündüzleri dekolte giyen, hele gece toplanırlarsa erkeklerin frak bile giydiği bir cemaat hâsıl olmuştu." (187)

Aslında Mazlum Bey, pek de yalnız sayılmaz. Çünkü asri hayatın gereklerini içten içe istemeyenler az değildir. Dans toplantısının olduğu gece, Diyarbakır'ın farklı memur ailelerinin evlerinde ilginç konuşmalar ve görüntülerle karşılaşırız. Söz gelimi, büyükçe bir memur olan Süleyman Bey ve karısı arasında şu konuşma geçer:

"Karısı İstanbullu ve Mesture Hanım'ın takdirkârları arasında idi. Onlar da Diyarbakır Kız Rüştiyesi'nin son sınıfına devam eden on altı yaşlarındaki kızları gider gitmez bir akşam evvelki hadiseyi münakaşaya dalmışlardı. Süleyman Bey olanca ciddiyetiyle:

— Sen, bizim kızı herhalde ona benzetmeye çalışma. Mesture Hanım'ı ziyarete gittiğin zaman kızı götürüp o oyuncuya benzeyen kıza arkadaş yapma, diyordu.

— A bey, şimdi en çok makbule geçen kızlar Mazlum Bey'in kızına benzeyen gençler. Görmedin mi, dün akşam bekâr zabitler hep onun etrafında dolaştılar. Hücum Taburu Kumandanı Binbaşı Hasan Bey, hep onunla dans etti.

— Öyle ama, sen anlamazsın. Onlar Mazlum Bey'in kızıyla dans eder eğlenirler. Fakat, bizim kız gibi mahçup ve sakin kızlarla evlenirler. Hele sen sakın dans etmeye kalkma.

— Niçin a bey, ben Mesture Hanımefendi'den yaşlı mıyım?

— Etme dedim ya, sen ona bak.

— Ya Kumandan bey beni dansa davet ederse?

— Bilmem dersin vesselâm. Hem bak, sana söyleyeyim. O gündüz toplantılarında kolları açık esvap giymeyeceksin. O Mesture Hanım ne yaparsa hepiniz birden taklide kalkışmayın kuzum." (s. 196)

Aşağıdaki satırlarda da benzer bir örnek görülür:

"Sıhhiye Reisi'nin karısı, bu mevzu üzerinde kocasıyla açıktan açığa kıskançlık kavgası ediyordu. Muallime hanımla dans ederken kulağına bir şeyle fısıldamış, gözleri-

ni Mazlume'den ayırmamıştı. Buna hangi bir genç kadının yüreği dayanırdı?" (s. 197)

Beri yandan, dansa heyecanla hazırlananlar da vardır:

"Evleneli henüz üç ay olan genç bir mülazim karısıyla ıslık çalarak Diyarbakır'ın loş ve küçük bir odasında "Vanstep" meşk ediyordu. Dün akşam nasılsa oynamaya utanmışlar, yalnız seyretmişlerdi. Şimdi birbirlerine sımsıkı sarılmışlar, gelecek defası için hazırlanıyorlardı." (s. 198)

Yüksek dereceli memurlar bu yeni hayat tarzına, belli bir çizgide geliştirilmek istenen topluma örnek olmanın yanında, biraz da taşranın durgun çehresini vakit geçirebilecekleri eğlence yolları bularak renklendirmek için de yönelmektedirler. Askerî idarecilerden Miralay Muhsin Bey de karısını İstanbul'dan Diyarbakır'a getirtirken *"oldukça alafranga bir cemiyet"*leri olacağından bahseder (s. 40). Ne var ki bu cemiyet, küçük yerleşimlerde –belki aynı kaderi paylaşıyor olmaları sebebiyle– birbirine yakın duran memurlar ve aileleri dışında pek yaygınlaşamaz. Ortaya, yukarıdaki alıntıda ifade edilen türden gariplikler çıkar; valensiya havaları söyleyen çoban çocukları, Mevlid ağzıyla fokstrot söyleyen kalabalıklar... İnci Enginün'ün tespitini tekrarlayalım: Bu roman *"Anadolu'da görevli aydınlara yöneltilmiş ciddi bir tenkit"*tir.

İki Süngü Arasında (1929)[318], Aka Gündüz'ün sosyal eleştiri içerikli bir başka romanıdır. Emine adlı bir genç kızın türlü talihsizliklerle hapishaneye düşüp adeta insanlıktan çıkması, sonra şefkatli bir doktorun çabalarıyla yeniden hayata döndürülmesi romanın asıl çerçevesidir.

Ağabeyinin sürgüne gönderilmesinden sonra kimsesiz kalan Emine, bir evde mürebbiyeliğe başlar. Fakat evde uğradığı hırsızlık iftirasından sonra fazla kalamaz, mahalle muhtarının evine sığınır. Burada da bir Bâbıâli efendisi huzurunu kaçırır. Muhtarın karısının yeğeni, muhabere kaleminden kâtip Ahmet Bey, *"bayağı bir züppe"*dir, *"Yeni yeşil taşlı sarı boyun bağını takınca aynanın önünden ayrılmazdı."* (s. 95). Ahmet Emine'yi gördükten sonra eve daha sık gelip gitmeye başlar. Bir gün yanağını sıkınca kızdan tokat

(318) Aka Gündüz, *İki Süngü Arasında*, Toker Yayınları, İstanbul, 1974 (Alıntılar bu baskıdandır).

yer, arsızlığını arttırınca Emine duvardaki kamayı çektiği gibi bileklerinden yaralar. Kan revan içinde kaçan Ahmet şikâyetçi olur, ifadesinde Emine'yi hırsızlıkla suçlar.

Emine'nin hayatında, iki süngü arasında mahkemelere gittiği bir dönem başlar, sığınacak yeri olmadığı için sürekli hapishanede kalmaya mecburdur. Bu sebeple en son, hapishane müdürünün kafasına testiyle vurmuş ve mahkemeye sevk edilmiştir. Mahkeme de Emine'nin adli tıpta akli dengesinin yerinde olup olmadığının tespit edilmesine karar verir.

Adli tıbbın müdürü, işinin ehli, hastalarına çok iyi davranan, bütün personeliyle birlikte çok ideal şekilde anlatılmış bir doktordur. Süngü, esasen devletin hüküm veren, zapteden, ceza veren tarafı olduğu kadar, bir taraftan da adalet sisteminin soğuk yüzüdür. Emine'yi iyi muamelesiyle yeniden topluma kazandıracak ve bir hayat kurtaracak olan bu doktor ise devletin diğer yüzüdür; merhamet gösteren, sahip çıkan, koruyan yüzü.

Doktorun daha önce de Emine gibi hastaları olmuştur, mesela şimdi yanında başkâtip olarak çalışan İhsan, kimsesiz bir çocukken suç işlemiş, doktorun sahip çıkıp tedavi ve terbiyesiyle uğraşması sayesinde bugünlere gelmiştir. Doktorun mesleğine bu kadar bağlı olmasının altında kişisel bir dram yatar. Yıllar önce, akıl hastası olan kendi oğlunun çıldırarak ölmesine engel olamamıştır ve onun bütün bu çabaları, İhsan'a verdiği emek ve gösterdiği şefkat biraz da bundandır. O artık, İhsan için olduğu kadar Emine için de babadır. *"Sana baba diyenler hayattan intikam alabilirlermiş. Ve sen saadetin babası imişsin."* (s. 76) Bu iyi kalpli doktorun sergilediği babalık rolünün, yazarın "devlet baba" kavramıyla, devletin görevleriyle ilgili bir işareti olması da mümkündür.

Doktor, Emine'nin terapisi tamamlanınca son kez mahkemeye çıkmadan önce orada sessiz durmasını ve akıl hastası gibi davranmasını tembihler. Bu sayede tekrar hastahaneye sevkine karar verilir. İhsan da doktorun aracılığıyla Selânik Merkez Hastahanesi'ne dâhiliye müdürü olur ve adını değiştirip Nevzat Hanım olan Emine ile evlenirler.

Falih Rıfkı Atay'ın *Roman* (1932)[319] adını verdiği kitabını, bir romandan daha ziyade roman denemesi saymak yerinde olur. Belli bir konusu olmayan ve röportaj nitelikleri de taşıyan bu ese-

(319) Falih Rıfkı, *Roman*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1932 (Alıntılar bu baskıdandır).

rin çalışmamızla asıl ilgili tarafı, yazarın kurguya dâhil ettiği bazı kişiler ağzından yaptığı bürokrasi ve aydın değerlendirmesidir. Türk inkılâbının aydın kadrosundaki en önemli isimlerden biri Falih Rıfkı olduğu için, burada özellikle Cumhuriyet Dönemi bürokrat aydınları hakkında yazılanlar daha da dikkat çekici olmaktadır.

Yazar, bu kitabın yazıldığı yıllarda halk kavramının çok yüceltilmesine ve aydınların her şeyi halk temelinde ele almalarına rağmen, bunun çelişkili olarak sözde kaldığını, misafir olduğu bir köşkteki davetli gencin ağzından nakleder; bu aynı zamanda onuncu yılına doğru ilerleyen Cumhuriyet'e bir içerden bakış, bir öz eleştiri de sayılabilir:

> "*Demokrasi avam lâfını kovdu. Avam... Kimin haddi bu sözü ağza almak? Avam yok, halk var... Öyle ise demagoji: Kendini halka beğendirmek için, hakikatten bilerek uzaklaşmak, mı demektir? Kendini halka beğendirmek... Fakat hakikat halktadır, hak halktadır, halkın beğenmediğinde ne hakikat, ne de hak var. İşte bizim yeni ideolojimiz! Halk... Elit... Bu ikinci kelimeyi nasıl isterseniz terceme ediniz. Güzide deyiniz, seçgin deyiniz; fakat ötekine dudak dokunduramazsınız. Eski Allah kelimesi gibi bir şey... Bir gün biri: Halk kimya bilmez! dese, insanı öküz gübresine gömecekler! Hep bildiğimiz folklor, sanatın, ilmin, kültürün kendisidir, dedik, ortaya attık... Biz kerpiç köye alfabe öğretmeğe gideceğimizi zannederken, karşımıza otuz bin kelimeli köy çıkardılar. Yaklaşabilirsen yaklaş... Otuz bin! Bizde en büyük muharririn türkçesi, arapçası, acemcesi, hattâ bildiği fransızca veya almancası ile, top yekûn, bu kadar kelimesi var mıdır? Bütün edebiyatı cedide kitaplarının lûgatlerini sayacağım geliyor.*
> *(...) Halk bilir, lâfı, Allahü â'lem yerine geçiyor. Bu kadar bilirse, neden ona rejimini, âdetlerini, kılığına kıyafetine kadar nesi var nesi yoksa hepsini zorluyoruz?*" (s. 154-156)

Aynı kişi, yüksek bürokrasiyi eleştirirken bizde aydın adını verdiğimiz tabakanın genellikle yaldızdan, rütbe ve makamdan ibaret olduğunu, devlet hizmetiyle geçen yıllarda müthiş tecrübe ve birikimler edineceklerini beklerken bunların hiç de "kalıbının adamı" olmadıklarını hayretle görür. Misafir genç, Mütareke yıllarında

Anadolu taraflısı olduğu söylenerek Sultanahmet hapishanesine atılır. Bu aydın-bürokratların bir kısmını burada tanımıştır:

> "*Muharrir olduğum için, aristokratlar koğuşu denen bir oda vardı, içinde beş-altı paşa, bir-iki vali, mutasarrıf, bir eski mebus... Orada, dokuzuncu yatağı da bana verdiler.*
> *Hiç olmazsa, diyordum; bu kadar iş başında bulunmuş, yer görmüş, yurt görmüş kimselerin tecrübelerini, hatıralarını, fikirlerini dinler, bir şeyler öğrenmiş olurum! Elit nişan olsa, hepsinin boynunda birinci rütbesi asılı olurdu, o kadar bilinmiş, işitilmiş insanlardı. Oda ufak, günler uzun; hepsi yavaş yavaş sertliklerini, ciddîliklerini, resmîliklerini attılar; konuşur, gülüşür oldular. Bilir misiniz ne oldu? Biri bir günde bitti, ama nasıl bitti, boşalan bir şişenin suyu biter gibi, elli senelik hayatı, bir günü dolduramadı. Ve en kabadayısı dört gün dayandı, o da, sık sık çoluk çocuğunu düşünerek, lâftan kesildiği için! Kendi kendime: İşte Elit, diyordum. Nazır mı? Onlardan. Vali mi? Onlardan. Profesör mü? Onlardan; nereye ne lâzımsa onlardan!*
> *Düşünüyordum: Şimdi hangisini isterseniz, sırmasını, yaldızını, yıldızını üstüne geçiriniz. Geniş bir salonda derin bir koltuğa gömünüz, kendisine bir karış ta surat veriniz: İşte Osmanlı imparatorluğunu, kendisine dar gelen dünyayı, nasıl kurtaracağını düşünen büyük vezir! (...)*
> *Ve diyorum, dışardakilerin de hepsini, sırmasından, yaldızından, yıldızından soyup şu odaya tıksalar, beş gün bıraksalar, hep böyle boşalıp gideceklerdir. Kimlere uymuşuz, kimlere sarılmışız, düşünüyordum. O günden beri puta tapmam.*" (s. 157-158)

Falih Rıfkı, gazinoda oturduğu bir gün konuşmalarına kulak misafiri olduğu eski memurlardan da bahseder. Yoksulluk ve parasızlıktan şikâyet eden bu zavallılar, fırsat eldeyken vurgunculuk yapmadıkları için pişmanlık duyarlar. Yanlış da olsa bu anlaşılabilir bir husustur. Namuslu ile namussuzun aynı kefeye konması, devletin millet malını çalan hırsızları cezalandırmayıp adeta yanlarına bırakması, alın teriyle devlete hizmet edip geçim sıkıntısına rağmen onurunu korumuş her insanda en azından bir kırgınlık yaratmıştır, yaratacaktır:

"*Şu parasızlıkta bari yıldırım inse, bin iki yüzü birden beynime inse! Aah!... Eski memuriyetleri bulsam, ne yapacağımı bilirim. 40 buçuk lira, tekaüt maaşı, 40 sene namus! (...) Namus ha! Sende varsa, mezara götür, bakalım kim artırır? Namus... Safra... Balon safrası... Çıkmak ister misin, her gün bir torba kadar doldurup yere atmalı! Şu yanımızdaki köşke bak, sahibi hırsız defterdar... Açıkta demir atmış kotrayı görüyor musun? Sahibi kim? Bilirsin ya, Karabet'in mallarını kurtaranın... Yüzüme ne öyle bakıyorsun? Suriye'de çal, Şişli'de konak, Erenköy'de köşk... Rumeli'de vur, Anadolu'da çiftlik, Galata'da han... Ayda 3000 lira gelir! Benim gibi Kastamonu'dan namus getirdin mi, tahtakurulu ev, hırsızın, şoför aylığı kadar sadaka! (...) Sonra: Namusluyum! diye övündün mü, karından: Hay budala!... Eşten dosttan: Sıkılganmışsın, korkakmışsın, beceriksizmişsin...*" (s. 40-41)

Etem İzzet Benice'nin, salon hayatına düşkün Osmanlı bürokratlarıyla ilgili eleştiriler de getiren romanı *Beş Hasta Var* (1932)(320), istemediği hâlde zorbalıkla evlendirilen bir genç kızın dramını anlatır. Romanın kahramanı Belkıs, bir sandal kazasında Abuk Paşa adında çok zengin bir Mısırlının adamları tarafından kurtarılıp yalıya getirilir. Paşa, âşık olduğu Belkıs'ı evlenmeye razı etmek için kızın üvey babası Rüştü Efendi'yi davet eder. Bâbıâli hulefasından Rüştü Efendi, zenginliğiyle meşhur olan Abuk Paşa'nın davetini sevinçle kabul eder:

"*Hey koca Rüştü hey!... Beklediğin günler geldi. Artık vükelâ konaklarına davet ediliyorsun. (...) E... ne olacak artık? Babıâli hulefasından olmanın sonu bu... Beni anlamakta geç bile kaldılar. Bu yol da açıldı, demektir! Abuk Paşanın yalısı, Halim Paşanın konağı, Sait Paşanın kasrı derken... bir gün de Rüştü Paşanın koltuğu olur, çıkar. Keşki benim adım da Rüştü olacağı yerde Reşit olsaymış. İkinci Büyük Reşit derlerdi...*" (s. 32)

Dalkavuklukla şöhret bulacağını ve büyüyeceğini düşünen Rüştü Efendi için, "*Dün akşam paşada yemekteydik...*" (s. 35) di-

(320) Etem İzzet Benice, *Beş Hasta Var*, Sontelgraf Basım Tesisleri, İstanbul, 1961 (Alıntılar bu baskıdandır).

yebilmek çok gurur verici olacaktır. Rüştü küçük bir adamdır; fakat olmayacak beklentileri, boyundan büyük hayalleri vardır. Davette başka paşaların da bulunacağını ümit eder, onların kendisiyle tanıştıklarına memnun olacaklarını, "*Rüştü Beyefendi Hazretleri*" (s. 36) diye sesleneceklerini, onu şimdilik şanına uygun bir daire riyasetine memur edeceklerini tatlı tatlı düşnür.

Abuk Paşa'nın altına boğduğu Rüştü, kızı razı etmek için elinden geleni yapar, "*Eğer bu paralar bende kalmazsa ölürüm Belkıs.*" (s. 60) diye yalvararak kandırmaya çalışır. Kız evlenmemekte ısrar edince Abuk Paşa'yla Rüştü birlik olup bir oyun oynarlar. Rüştü, ret cevabını kendisinin veremeyeceğini, Belkıs'ın konuşmasının daha doğru olacağını söyler. Birlikte yalıya giderler; fakat Rüştü kızı yalıda bırakıp çıkar, Abuk Paşa da kızı zorla alıkoyar. Belkıs ne kadar istemese de bir imam efendi getirilir ve kız hayır dediği hâlde nikâh kıyılır. Paşa, para gücü sayesinde bu usulsüz nikâhın bütün pürüzlerini halletmiştir. Belkıs'ın imdat isteyeceği tek kişi olan sevgilisi Cahid de, bir oyunla sürgüne gönderilir. Padişaha varıncaya kadar herkes Abuk Paşa'nın arkasındadır. Belkıs, Abuk Paşa'dan bunun intikamını bir salon kadını olup önüne gelenle düşüp kalkarak alır. Paşa fazla dayanamaz, ayrılırlar.

Zengin ve mevki sahibi sevdalıları sayesinde Belkıs, eski şatafatını devam ettirir. Dostlarından biri, Nafıa Nazırı Hayati Bey, poker partilerinden geri durmayan, para kaybettiği zaman da herkesin alay ettiği bir kumarbazdır:

"— *Arkada koca bir 'tahsisatı mesture' var. Yenmekle bitmez.*
— *'Tahsisatı mesture'yi kim yemekle tüketebildi ki, Hayati Bey tüketsin!*
— *Devlet akçesinin sonu gelmez.*" (s. 193)

Fakat bunlar, sadece şaka olarak söylenmiş sözler değildir. Belkıs istemeden içine düştüğü bu âlemde çok şey görmüştür:

"*Nazır olmak için,*
Nazırın isminden yakın bir adam gibi bahsetmek için,
Nazırdan iş koparmak için,
Nazıra hoş görünmek için,
Nazırdan tavsiye almak için,

Nazırın tahsisatı mesturesinden yemlenmek için ortalığı birbirine katanların haddi ve hesabı az mı?
Dahiliye Nazırına:
— Emrediniz istediğiniz kadını getireyim.
Diyen bir dalkavuğu Şadanların ziyafetinde gözümle gördüm." (s. 201)

Bu iddialar, zaman zaman Nazır Hayati Bey'i zor durumlara sokar. Bir gün kendi sofrasında sarhoş olan bir konuğu, ona cevap bulamadığı sorular sorar:

"*Nazır Bey, maaşınız anhası minhası yüz elli, iki yüz liranın içinde değil mi? Hâlbuki, Halil Şakir, Hasan Cem'i, Cemil Bedii gibi arkadaşlarınız, bazan gecede yüz elli, iki yüz lira harcıyorlar. Acaba bunlar bu parayı nereden bulurlar?*
— Nazırların cebi ile imparatorluk hazinesinin arasına oluk gibi bir şey konmuş mu dersiniz?
(...)
— Çok çalanlar, hazineyi takımından kaldırıp götürecek gibi olanlar 'Mesnedi ikbalde hâlâl serefrazdırlar...' değil mi? 'Cayi kürek üç-beş kuruşun mürtekipleri' içinmiş dedikleri doğru mu dersiniz?" (s. 215-216)

Belkıs, kendisiyle birlikte yaşayabilmek için karısını ve çocuklarını bırakmayı bile göze alan Hayati Bey'i avucuna almıştır: "*Ellerime sarıldı, dizlerime kapandı. Bir âşıktan ziyade sahibine şımaran bir fino gibi idi.*" (s. 278) Onun Nafia Nazırı Hayati Bey üzerindeki bu kuvvetli nüfuzundan yararlanmak isteyen Mitat adlı biri, Nafia Nezareti'nin ilgileneceği bir iş için Hayati Bey'i kandırması durumunda Belkıs'a yüklü miktarda para teklif eder. Belkıs'ı ikna etmek için de yaygın bir düşünceye başvurur: "*Devlet hazinesi denize benzer; ne aldığın, ne koyduğun belli olmaz.*" (s. 272)

Belkıs bu meseleyi açınca Hayati Bey uzun bir müddet düşünür ve cevap verir:

"*Belkıs Hanımefendi. Canım, emrin, benim için çok ağır bir teklif oldu. Yirmi altı senelik memuriyet, üç senelik na-*

zırlık hayatımda hiç yapmadığım ve kimsenin yapmasına müsaade etmediğim bir işin, benden yapılmasını istediniz. (...) Fakat söylediğinizi yapacağım. Söz... Yarın nezarete gelsinler, alâkadar müdiri umumî ile görüşsünler..." (s. 280)

Nazır, bir kadın uğruna memleketin parasını peşkeş çekmeye hazırdır. Ancak Belkıs bu kadar alçalmaya tahammül edemeyip işi bozar.

Çok önemli bir mülki makam olan valilik bile bir kadın etrafındaki çekişme ve kıskançlıklar yüzünden nazırların oyuncağı hâline gelmiştir. Belkıs'ın etrafındaki erkeklerden Dâhiliye Nezareti'nde müdür muavinliği yapan Nusret, kendisi gibi Belkıs'ın âşıklarından olan Dâhiliye Nazırı Rıdvan Bey tarafından birinci sınıf valilik verilerek Bağdat'a tayin edilir. Ancak bundan rahatsızlık duyar: "*Sıkılmaz herifler! İnsan hiç olmazsa imza etmeden evvel bir kere, Nusret buraya gel. Seni Bağdad'a vali yapıyoruz. Ne dersin? diye sorar. Keratalar akıllarına gelen işi yapıyorlar. Ben kim, Bağdat valiliği kim? Buraya kayırılacak bir adamı vardır, onun için.*" (s. 235) İtiraz edecek olur ama eline bir yığın nasihatten başka bir şey geçmez: vatan hizmeti, feragat, fedakârlık... Nusret'in sözleri, memuriyetin, bir kez memur olanlar için nasıl bir kader hâline geldiğini ifade eder:

"*Acaba Nazır beyefendi hazretleri bir defa olsun Çatalcaya kadar gitti mi, İstanbuldan ötesini gördü mü? (...) Hem benim için hava hoş. Bir defa içine girmişiz. Cehenneme de git deseler gideceğim.*" (s. 236)
"*İşkodradan Bağdad'a, Erzurum'dan Yemen'e, Yemen'den Trablusgarb'a kadar*" (s. 243) hüküm elinde olan Dâhiliye Nazırı, Belkıs'ın çabalarına rağmen Nusret'in geri çevrilmesinin mümkün olmadığını söyler. Nazırın bu konuda niçin kararlı olduğunu anlayan Nusret, bunu Belkıs'a da açıklar: "*Çünkü sen güzelsin. Çünkü sen benim karım değilsin. Çünkü, bu büyük ve iştahlı lokmayı benim elimden çekip kendileri yutmak istiyorlar da onun için!*" (s. 244)

Rıdvan Bey, devletin kendisine verdiği yetkileri de, sunduğu imkânları da kendi amaçları için kullanır. İsviçre'de yirmi beş gün sürecek olan Barış Konferansı'na Osmanlı murahhası olarak kabul

edilince Belkıs'ı da davet eder. Bu konferansın ardından üç ay boyunca Avrupa başkentlerinde yapacağı "*tetkikat*"larda onun da bulunmasını ister. Fakat konferans da tetkikat da lâftan ibarettir. Asıl amacı Avrupa'yı iyice gezmektir.

Rıdvan'la yıllar sonra karşılaşan Belkıs, onu muazzam bir zenginlik içinde bulur.

> "*Dahiliye Nazırı Beyefendi, şimdi artık devletle en küçük bir alâka sahibi bile değil. Mesele kesesini doldurup, yükünü tutuncaya kadarmış. Şimdi müşarünileyh Hazretleri sadece devlet kesesinden şişirdiği midesinin bir kat daha şişip genişlemesinden başka bir şeyi düşünmüyor!...*
>
> *Ve... Düşünüyordum:*
>
> *— Her gün bir han, bir hamam, bir apartıman satın aldığınızı söylüyorlar. Fakat kimse çıkıp ta:*
>
> *— A Rıdvan Bey bunları nasıl alabiliyorsunuz?...*
>
> *Dahiliye Nazırı iken kaç paranız vardı... Babanızdan, ananızdan mı kaldı? Büyük ticaret işlerine kabineden çekilir çekilmez girmek için sermayeyi birdenbire böyle nereden bu kadar büyültebildiniz?*
>
> *Ve gene birisi çıkıp ta:*
>
> *— En büyük rakkamları alan dahiliye tahsisatı mesturesini kendi keyif ve hevesinden başka nereye sarfettiniz, bir tanesini gösterebilir misiniz?*
>
> *demiyor.*" (s. 348)

Rıdvan Bey elbette bir roman kahramanıdır; fakat onun türlü kötülüklerle donatılmış kişiliğinde ülkemizin kaynaklarını ziyan edenlerden, yapıp ettikleri yanlarına kâr kalanlardan birer parça bulmak da zor olmasa gerektir.

I. Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan savaş zenginlerini ele alan romanların çoğunda görülen çarpıcı bir durum, kanunsuz şekilde büyük paralar kazanan türedi zenginlerin devlet görevlileriyle kurdukları ilişkidir. Osmanlı yönetimindeki sorumsuz ve çıkarcı yüksek bürokratların, memleketin başına bela olan bu sonradan görme sınıfın ortaya çıkmasında büyük ölçüde pay sahibi olduklarını ifade etmek gerekir. Sermet Muhtar Alus'un *Harp Zenginin Gelini*

(1934)[321] adlı eseri bu gerçeği anlatan, devletin ve millet menfaatinin emanet edildiği bu bürokrat tabakayı eleştiren pek çok romandan biridir. Cevdet Efendi adlı kahramanın savaş yıllarında askerî dairelerle, levazım idaresiyle ve bürokrat paşalarla yakınlığı, onu savaş zenginleri arasına sokmuştur.

Aynı romanda Cevdet Efendi'nin gelini Suat'la düşüp kalkan Lebip adlı karakter, öğretmen olabilmek için nüfuzlu bir tanıdığının iltimasına başvurur. Ecmel Vamık adlı bu tanıdık, dilediği her mevkiye tavsiye yazabilmekte ve istekleri asla ikiletilmemektedir. Lebip için Maarif Nazırı'na bir tavsiye yazar. Kurşunkalemle karalanan bu laubali tavsiyeyi, devletin eğitimden sorumlu en yüksek makamı hemen işleme koyar.

Hüseyin Rahmi, *Utanmaz Adam* (1934)[322] romanının kahramanı Avnussalâh'ı, eline geçen her fırsatı menfaate tahvil etmesini bilen bir hırsız ve sahtekâr tip olarak yaratmıştır. Avnussalâh'ın dolandırmak istediklerinden biri olan Tesisat-ı Munzamme Müdürü Cabir Bey, hâli vakti yerinde, evinde mutaassıp ancak dışarıda yeni hayat tarzını en çok benimseyen ve savunanlardandır. Aynı zamanda hovardalığı da elden bırakmayan bir tiptir. Kendi emri altında çalışan Kadri Efendi'nin karısıyla ilişkisi vardır ve ahlâklı, fakir bir kâtip olan Kadri Efendi'yi bu ilişki sebebiyle terfi ettirir. Karısının amiriyle ilişkisini öğrenince namus duygusu kabarır ve Cabir Bey'le hesaplaşma isteği duyar.

Roman, Avnussalâh'ın verdiği bir konferansla biter. Konferansta yoksullukla zenginlik, ahlâklı olmakla namussuz olmak gibi meseleleri ele alır. II. Abdülhamid devri hırsızlarından bahseder. İşini bilen, güç sahibi insanların küçük memurları nasıl soyduklarını anlatırken, maaşını alamayan memurların maaş kuponlarını yarı değerine sarrafa kırdırdıklarını, elden ele geçen bu kuponların son vardığı yerde ödeme emrinin çıkarılıp paraların alındığını söyler. Bu suretle birçok yüksek rütbeli, makam sahibi insan haksız kazanç sağlamıştır. Bu sayede konak sahibi olanlar bile vardır.

---

(321) Sermet Muhtar Alus, *Harp Zenginin Gelini,* Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934.

(322) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Utanmaz Adam,* Marifet Matbaası, İstanbul, 1934. Fethi Naci'ye göre "*Utanmaz Adam'da Hüseyin Rahmi'nin bütün meziyetlerini ve kusurlarını, toplumsal düşüncelerini bulup göstermek mümkün*"dür (Fethi Naci, "Utanmaz Adam", *Yüz Yılın 100 Romanı,* s. 41)

Ercüment Ekrem Talu, *Kodaman* (1934)[323] adlı romanında Osmanlı ilmiye sınıfına yönelik bir eleştiri getirmiştir. Hapisten çıkan genç külhanbeyi Kodaman, babasından kalma bir tek evinin Bab-ı Meşihat tarafından el koyulurcasına kiraya verdiğini öğrenmiştir. Mahalledeki komşularından birine evini tekrar almak için başvuracağını söyleyince şu sözleri duyar:

> "*Allah, oraya kimsenin işini düşürmesin! Şeyhülislâm kapısı, hele eytam idaresi, Müslümanların başına belâ olsun diye kurulmuş gibidir. Orada oturan yobazların başlarındaki o kocaman sarıklar yok mu?... Her katmerinde alimallah bin bir türlü fesad tohumu kaynar. İsmi Celâli dillerine pelesenk eden, Kur'an'ı hile ve hud'alarına siper olarak kullanan o fesad kumkumalarının işi, gücü dul, yetim hakkı yemek, milletin saflığını, saygısını suiistimal ederken ense, göbek şişirmektir.*" (s. 85)

Yazar Bab-ı Meşihat için ilginç bir benzetme yaparak devam eder:

> "*Buranın keçi boynuzu gibi bir tarihi vardı. İçerisinde asırlardan beri ancak yetişen üç, beş, ve herhalde sayısı mahdut bilgili, izanlı ve şerefli ulemaya karşılık bir sürü ile ahlâk düşkünü, menfaatperest, fesatçı, terakki düşmanı, fazilet düşmanı, binlerce yobaz barınırdı. (...) Velhasıl bu yıkılası müesseseden, herkes, bilâ istisna yaka silkiyor, fakat padişahların cülûs ve hal'ini yedi iktidarında bulunduran bu makama açıktan açığa husumetini ilan etmekten korkuyordu.*" (s. 87)

Kodaman, Meşihat'a gelir ve yetim işlerine bakan müşavirin yanına girer. Önce odadan kovulur fakat onlara pabuç bırakmayacak kadar serttir. İri yarı ama tabansız müşavire derdini dinletmeyi bilir. Müşavir, medreseli ağzıyla bir sürü prosedür sayar, Kodaman bunların hiçbirini anlamaz. Kendisini kaybetmiştir, bağırıp çağırmaya başlayınca gürültüye Bab-ı Meşihat'ta memur olan saray ha-

(323) Ercüment Ekrem Talu, *Kodaman*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1934 (Alıntılar bu baskıdandır).

fiyesi gelir. Kodaman dert dinleyecek birini bulmuştur. Arnavut Feyzi adlı bu adam ev işini hallettiği gibi, 100 kuruş da maaş bağlatır. Kodaman, tulumbacı reisi olmuştur.

Yazar, II. Abdülhamid Dönemi'nde ortaya çıkan On İkiler adlı bir çeteden de bahseder. Devletin güvenlikten sorumlu makamlarına getirilmiş rütbeli memurların hiçbiri bunlarla başa çıkamazlar:

> "*Şehremaneti, zaptiye nezareti, merkez kumandanlığı, ikinci fırka kumandanlığı, İstanbul polis müdürlüğü, Beyoğlu mutasarrıflığı, Üsküdar ciheti kumandanlığı, Beşiktaş muhafızlığı.*
>
> *Bu makamların hepsi de on ikilerden adeta yılmışlardı. Onların haşarılıklarına karşı en çok yapabildikleri şey, arada bir içlerinden birini tatlılıkla celbedip, yalvarırcasına nasihat vermekten ibaret kalırdı. Maamafih, on ikiler, halkın nazarında, yukarıda saydığım makamların hepsinden fazla saygı değer insanlar addolunuyordu.*" (s. 119)

Yazar, On İkiler'in güvendikleri kişilerden olan, namus düşmanlığı ve hırsızlığı ile tanınan Fehim Paşa'nın karşısına Müşir Fuat Paşa adlı saygıdeğer bir Osmanlı askerini koyar. Müşir Fuat Paşa, Fehim Paşa'yı hiç sevmeyen, padişahla serbestçe konuşan bir devlet adamıdır. II. Abdülhamid, Fuat Paşa'dan hoşlanmadığı için onu Fehim Paşa'ya havale eder.

Fehim Paşa, Müşir'i rahatsız etmek için onun muhiti olan Kalamış'a taşınır. Türlü saygısızlıklarla Paşa'yı kışkırtmak istemektedir. Bir keresinde İngiliz yat kulübünün düzenlediği kayık yarışını izleyen Fuat Paşa, yanındaki sandalyeye Fehim Paşa'nın destursuzca oturduğunu görür. Ne kadar kızsa da sabreder. "*Lâkin, vikar ve terbiyesini muhafaza etmeyi çok iyi bildiği gibi, yabancıların önünde, Fehim gibi bir çirkef de olsa, üniforma taşıyan yüksek rütbeli bir zabite fena muamele etmeyi milli izzeti nefsine yediremedi.*" (s. 140) Jurnalden korkmayan bu cesaretli paşayı çok seven halk, ona Deli Müşir Fuat Paşa adını takmıştır. Fehim Paşa'nın çok yaldızlı jurnalleri sonuç verir ve padişah, Fuat Paşa'nın evinden çıkıp Yıldız'a yakın bir yere taşınmasını irade eder. İradeyi götüren Fehim Paşa'dır. Fehim Paşa yediği dayakla birlikte şu cevabı alır: "*Ben, ancak kanun dairesindeki iradelere boyun eğer adamım. Beni evimden çıkarmak hakkını padişah nereden buluyor?...Böyle saçma ira-*

delere ancak senin gibi köpekler itaat eder." (s. 152) Fuat Paşa bu sözlerinin cezasını görür, bundan sonra Şam'da ikamete memur edilmiştir(324).

Eşkıya İninde (1935)(325), "*H. Rahmi'nin, cemiyeti bir hayli alâkadar eden 'şakî'lik problemini muhtevalı bir şekilde ele adlığı ilk romanı*"dır(326). Eserde bir memur kahraman bulunmamakla birlikte, yeterince güçlü olmayan bir idarenin baş edemediği haydutlara mevki vermesi, bazı yörelerde kuvvetli eşkıyanın devletin atadığı memurdan daha çok sözünün geçmesi gibi sorunlara temas edildiğini görmekteyiz. Bu çerçevede yazar, İttihat ve Terakki hükûmetiyle birleşip kaymakam, mutasarrıf olan eşkıya reislerinden bahseder. Daha somut bir örnek, romanın kahramanı Enis Bey'in bir kahvehanede rastladığı eski bir eşkıya olan Kıyıcı Süleyman'dır. Kıyıcı Süleyman, aftan sonra zenginliği sayesinde yörenin sayılan ve korkulan bir "büyüğü" olur. Bölgede kaymakamdan çok onun sözü geçer. Kıyıcı Süleyman, eşkıyalığı bırakmasına rağmen yine eşkıyadan yanadır. Halkın memurlar ve eşkıyalar tarafından soyulmasının adeta bir kader gibi kanıksanmış olduğunu şu sözlerinden anlarız: "*Eşkıya yerini belli edemez. Tarla sürüp ekemez. Ne yiyip ne içecek? Memurlar, zenginler hep kendilerini ahaliye besletirler. Eşkıya ne yapacak, açlıktan gebermemek için o da şunun bunun sırtına binecek...*" (s. 41)(327)

Hüseyin Rahmi bu meseledeki asıl eleştirisini Bâbıâli'ye yöneltmiştir. Romanın kahramanlarından Enis Bey'in ağzıyla romancı, asıl haydutların Bâbıâli'de, Maliye'de oturup bakan olduklarını,

---

(324) II. Abdülhamid zamanında hafiyeleri dövmesi ve Yıldız Sarayı'na pervasızca girip çıkmasıyla tanınan Fuat Paşa'nın Fehim Paşa ile olan mücadelesi ve Şam'a sürgün edilmesi hakkında bk. Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamid'e verilen Jurnaller,* Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 161-171.

(325) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Eşkıya İninde,* Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1935 (Alıntılar bu baskıdandır).

(326) Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu,* s. 406.

(327) Kıyıcı Süleyman'ı hatırlatan başka bir roman kahramanı, Memduh Şevket Esendal'ın *Ayaşlı ile Kiracıları* (Dost Yayınevi, Ankara, 1957) adlı romanındaki Ayaşlı İbrahim Bey'dir. O da Kıyıcı Süleyman gibi eski eşkıyadır. Affedilerek dağdan inmesi sağlanmış ve zaptiye çavuşluğuna getirilmiş, daha sonraları bir müddet de vergi kâtipliği görevinde bulunmuştur.

vurgunlarını böyle gerçekleştirdiklerini söyler. İşin kötü tarafı ise, bu soygunları yapanlardan kimsenin hesap sormaması, yaptıklarının yanlarına kalmasıdır.

Cahit Uçuk'un *Dikenli Çit* (1937)[328] adlı romanında, öğrencisiyle gönül ilişkisine giren bir konservatuvar hocası yer almaktadır. Mesleğinde başarılı ancak ahlâki bakımdan zayıf olan Necib Cevad, yetenekli bir öğrenci olan Ayla'yı önceleri yetiştirmek ister ama bir zaman sonra birbirlerine âşık olurlar. Romanın sonunda ise Necib Cevad'ın evli olduğu ortaya çıkar.

Mithat Cemal Kuntay'ın edebiyatımızın önemli devir romanlarından olan *Üç İstanbul* (1938)[329] adlı romanı, İstanbul'un II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke olmak üzere yazarın şahitlik ettiği üç dönemini anlatır[330]. Bunlar aynı zamanda romanın kahramanı Adnan'ın hayatındaki üç dönemdir: İstibdad zamanında hürriyetçi, II. Meşrutiyet'te İttihatçı ve Mütareke'de ise Ankara'dan beklediği davet bir türlü gelmediği hâlde Kuva-yı Milliyeci[331]. Romanın son derece geniş olan şahıs kadrosunu genellikle devlet görevlileri oluşturur. Bu yönüyle *Üç İstanbul* adeta Osmanlı bürokrasisinin romanıdır.

Adnan'ın ahbaplarından Hidayet Bey'in konağı, II. Abdülhamid Dönemi'nin nüfuz merkezlerinden biridir. Romanda zamanının en çok hürmet gören, en çok korkulan adamlarından Hidayet Bey, yirmi yedi yaşında, bâlâ rütbesinde bir Osmanlı devlet adamı olarak tanıtılmıştır. Gündüz saraydan para alıp gece saraya "*söven*" Hidayet, "*Cağaloğlu'ndaki antika eşyalarla dolu konağına lâkırdı ederken hususî tavırları olan adamları toplardı. Bir adam hem bir Avrupa dili bilir, hem Beyoğlu terzilerinden giyinir, hem de padişaha söverse konağında ona antika bir koltuk verirdi. Kendi gibi ehemmiyetli adamları saraya cumal ederdi.*" (s. 9-10) Kendisi de

(328) Cahit Uçuk, *Dikenli Çit*, Uçuk Yayınları, Servet-i Fünun Matbaası, İstanbul, y.t.y.

(329) Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, Sühulet Kitabevi, İstanbul, 1938 (Alıntılar bu baskıdandır).

(330) Kuntay'ın, bu eserinin gerçek hayatla ilgisi hakkında "*Bilmediğim ve görmediğim hiçbir şeyden bahsetmedim.*" demesi önemlidir (Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, s. 268).

(331) Mithat Cemal de kahramanı Adnan gibi Ankara'dan davet beklemiş, tanıdığı bütün şair ve yazarlar milletvekili olduğu hâlde kendisinin bütün teşebbüsleri boşa çıkmıştır (Beşir Ayvazoğlu, *1924-Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 255).

jurnalcidir ama sözüm ona en çok da jurnalcilerden iğrenir. İstanbul'da yalnızca Hidayet'in konağında padişah aleyhinde yüksek sesle konuşulabilmektedir. Hidayet'in konağı bir evden ziyade müzeye, hatta mağazaya benzer. "*Karnaval kadar boya ve tarih gibi gürültü*" (s. 59), bu tantanalı ve görgüsüzce düzenlenmiş konağı en iyi anlatan ifadedir: İspanyol koltukları, Fransız şamdanları, tespih koleksiyonu, tablolar, vazolar...

Aynı zamanda şarlatandır, okumadığı kitaplar, gitmediği yerler hakkında ahkâm keser. Hidayet, büyük devletlerin desteğini alabilmek için elçileriyle sıkı fıkı olan Osmanlı devlet adamlarının bir karikatürüdür(332). Bir gün Adnan'ı evde yalnız bırakır ve İngiliz sefirine iade-i ziyarete gideceğini söyler. Üç yıl evvel İngiliz elçisi onun konağına bir kez gelmiştir; fakat Hidayet bu bir tek ziyareti bununla dördüncü kez iade etmektedir.

Hidayet, özel kâtibi Sacit'i Neron'un sarayındaki bir şairin adıyla çağırmaktadır: Petron. İhtişama o kadar düşkündür ki bir sohbet sırasında Fatih Sultan Mehmet'i anlatan bir konuğuna şöyle der: "*Ben Fatih'i, matihi anlamam; benim mizacıma Sultan Süleyman uygun gelir. Perikles asrında Atinalı, Mark Orel ahdinde Romalı, Ondördüncü Louis devrinde Fransız olmak isterdim; Sultan Süleyman zamanında da Osmanlı.*" (s. 83) Adnan, bu milliyet reddini şöyle karşılar: "*Ben taş devrinde Türk, tunç devrinde Türk, altın devrinde Türk olmak isterdim. Bütün hilkat devirlerinde Türk, devirsiz hayatlarda Türk, hayatsız devirlerde Türk!... Türk doğmak, Türk ölmek! Türk, Türk, Türk!...*" (s. 83)(333)

Hidayet'in İttihat ve Terakki önderlerinden Ahmet Rıza hakkında pervasızca konuşması, saraya atıp tutabilmesi, saraya mensup bir akrabası sayesindedir. Sarayda yatıp kalkan ve II. Abdülhamid'in yakın adamı olan amcası, padişahın bütün sırlarını bilir. Do-

---

(332) Halk, bu devlet adamlarından biri olan Mahmut Nedim Paşa'ya Rus elçisi İgnatyev'le olan aşırı samimiyetinden ötürü Nedimov adını takmıştır (Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform,* C. 2, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 55).

(333) Adnan karakterinin bu tavırları hakkında İnci Enginün şu yargıya varır: "*Bu dengesiz adam, toplumumuzda, hiçbir şeyi beğenmeyen, beğenilecek bir şeyler yapmağı da beceremeyen, garip aydın tipinin bir örneğidir. Bundan dolayıdır ki onun dürüstlük, ahlâk, vatan gibi yüce kavramlar hakkında söyledikleri bile okuyucuda gerçeklik duygusu uyandırmaz. Romanın bütün kişileri de bu bakış tarzından paylarını alırlar.*" (Enginün, "Mithat Cemal Kuntay", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* s. 126)

layısıyla Hidayet Avrupa'ya kaçacak olursa "*Cön Türkler sarayın bin sırrını bir saatte öğrenebilirlerdi.*" (s. 64)

Meşrutiyet ile her şey tersine döner, Abdülhamid zamanında Allah'a küfreden Hidayet, İttihat ve Terakki'ye dinsiz diyerek 10 Temmuzdan sonra beş vakit namaz kılmaya başlar. İkbal meraklısı bu adam, hiçbir hastalığı olmadığı hâlde "*Konağına gelmeyen elçiler, arabasına selâm durmayan polisler*" (s. 337) yüzünden ölür.

Hidayet kahrından ölmekte haklıdır. Sadece bayram günleri kabul ettiği misafirlerinin yaptığı dalkavukluk bile bu adamın nelere alıştırıldığını göstermeye yeter. Bayramlaşmak için konağa gelen yaşlı başlı adamların el etek öpmesinden hem rahatsız olmuş gibi görünerek mahcup olduğunu söyler hem de koltuğuna bir hükümdar gibi kurularak oturur: "*Tapu Müdürü Senih Efendi, Sakallı Vasfi taranmış sakallarıyla eşikte durdular; Hidayet'in rugan pabuçlarına nişan aldılar, hücum edeceklerdi.*" (s. 170)

Hidayet bir iktidar odağı olduğu için, değişik rütbe ve makamlardan birçok memur onun konağını mekân tutmuştur ve Hidayet'in yakınında bulunmak, birçoğuna göre önemli bir statü göstergesidir. Bunlar arasında, yukarıda sözü edilen Senih Efendi küçük şeylerden büyük sevinçler çıkaran, makamını kişiliğinin bir parçası yapan ve hayatının anlamını aldığı rütbelerle ölçen bir bürokrat portresi çizer. Senih Efendi'nin iki önemli meziyeti vardır:

> "*Rüşvet almazdı; bir de nazırın yanına girerken o kadar eğilirdi ki yüzü görünmezdi. Defterhane nazırı da onu ulâ sanisi yapmıştı. Fakat Senih Efendi, Allah'ın bu resmî lütfuna hususî bir saadet daha ilâve etmişti. Hidayet'in konağına gidip gelmek saadeti... Çünkü Hidayet, Abdülhamid'ten mahlûl bina aldıkça Senih Efendi tapusunu çabuk çıkartırdı. Hidayet de konağının misafir salonunda ona rokoko bir koltuk vermişti.*" (s. 185)

Defterhane'de çalışan Senih Efendi, yeni yetişen genç kâtiplerı kendisine rakip ve düşman olarak görür. Yeni rütbesini aldığından beri düşmanlarının arttığını düşünmektedir. Dedikodular çıkmaya başlamıştır; annesinin Karagümrük'te ölü yıkayıcısı, babasının uşak olduğunu odacının ve kâtiplerin duymasından kederlenir.

Senih Efendi kendi önemini gösteren şeylerden hoşlanır. Bunlardan iki tanesi, şahsını makamlaştırdığı için ona ayrı bir keyif ve-

rir: misafirler ve mektuplar. Özellikle mektupların üzerindeki lakaplara dikkat eder, yanlışlığa hiç tahammülü yoktur. Odacının getirdiği bir mektubun üzeri "*İzzetlû*" yazılmışsa kızar, "*Saadetlû*" olarak değiştirir (s. 228). Hayatını bu kadar basit şeyler kuşattığından rahattır:

> "*Senih Efendi'nin başı kafataslarının en rahatı idi: Sanki içi yulaf dolu, bulutla döşenmiş, hafif serin bir baş!... Fakat bu kafanın bile üç esaslı ıztırabı vardı: ulâ evveli olarak ölmek: Sultan Mahmut türbesine gömülmek; kızını kız olarak evlendirmek.*" (s. 197)

Mevkisine o kadar güvenir ki kendisinden otuz yaş küçük bir kadınla evli olmasını bile sırf tapu müdürlüğü yüzünden haklı görür. Fakat çok cimri olduğu için genç karısının biraz refah içinde, giyinip kuşanarak yaşamasına da imkân vermez. Kendisine hiçbir bakımdan denk olmayan kadının sonunda kendisini aldattığını öğrenince felç iner. Elden ayaktan düştüğü için ömrünün geri kalanını evin bir köşesinde çaresizce yatmakla ve karısının eve yabancı erkekler almasını izlemekle geçirir: "*Senih Efendi'nin odasından uzanan camdan gözlerin önünden geçerek bu odaya her gece muhtelif kalıplarda fesler girip çıkıyordu: Aziziye, Hamidiye fesleri... Dar Beyoğlu fesleri... Şılk, Hereke fesleri...*" (s. 272) Eve gelip gidenler arasında bir saray feriki bile vardır. Senih Efendi'nin denk olmayan evliliği, ölümüne sebep olur.

Aynı çevrenin mensuplarından Sefaret Müsteşarı Nail, padişah damadı olacağı sırada frengi hastasıdır diye jurnallenerek son anda fırsatı elinden kaçırmış bir Hariciyecidir. Bununla birlikte, sefaret başkâtibi iken talihi yeniden gülmüş ve bir devlet büyüğünün evine damat olabilmiştir. Fakat evlendiği gece umduğunu bulamaz ve tam odasından kaçacağı sırada kayınpederi karşısına çıkıp ilk teklifini yapar: "*Aman damat bey, ulâ sanîsi.*" Kabul görmeyince rütbeyi arttırır: "*E, evlâdım, buna diyeceğin yok ya: Balâ!*" (s. 77) deyince Nail memnuniyetle razı olur. II. Meşrutiyet'ten sonra karısının kendisinden başka herkesin bildiği ahlâksızlığı yüzünden Nail azledilir.

Konağın müdavimlerinden eski Sivas Valisi Hulûsi Paşa, ulaşabildiği en yüksek makam olan sekiz aylık valiliğinden başka hayatta anlatacak bir şeyi bulunmayan niteliksiz bir eski bürokrattır. Hidayet'in davetine giderken arabada tek düşündüğü bu valilikten bahsedecek olmasıdır: "*Sıvas'taki sekiz aylık valiliğini bu gece Hi-*

dayet'in konağında doya doya anlatacağını düşünüyor ve sevincinden göz bebekleri şakaklarında." (s. 58) Memuriyetinin bu dönemi onun için o kadar önemlidir ki, "*bendeniz Sıvas'ta vali iken*" ibaresini bir hafta kullanamazsa rahatsızlık duyar. "*Hâlbuki bu ibare Hulûsi Paşa'nın beyni için bir kürk gibiydi; dimağı bu cümlenin ipek ve ılık tüylerinde uyuşuyordu.*" (s. 196)

Hidayet'in konağına gidenlerin neredeyse hiçbiri normal değildir. Hastalıklı başka bir tip, Dâhiliye Şifre Mümeyyizi Sait'tir ve onun daha ilginç bir özelliği vardır: "*bütün hayatında tek bir zevki vardı: Cenazeye gitmek!*" (s. 208) Bu cenazelerin rütbesi ne kadar büyükse Sait'in keyfi o kadar artar. Mesela, Maliye Nezareti mektupçusunun öldüğünü duyunca çok sevinir: "*Yarın kalkacak cenazeye şifre mümeyyizi Said'in ağzının suyu aktı. Bugün, süvari ferikinin tabutu; yarın bâlâ rütbesinde bir mektupçu cenazesi... Bu ne saadetti Allahım!*" (s. 52) Rütbeye, şekle çok itibar eden Sait, yanında bir adım ileri bir üstü bulunduğu zaman, saygısızlık olacağı düşüncesiyle yolda tanıdıklarına bile selam vermez. Sait'in dudağındaki gülümseme bile memuriyet hâline gelmiştir. Elkaba öyle bağlıdır ki, "*İnsana evinin yandığını, çocuğunun kuyuya düştüğünü 'zatıâlinizin evi', 'hakipayinizin çocuğu' diye*" (s. 208) haber verir.

Sait'in babası, II. Abdülhamid'in hafiyelerinden, Evkaf Cihet Kalemi Müdürü Tufan Efendi'dir. Padişah onu "*nisabından fazla namussuz bulduğu için*" (s. 207) pek yüz vermemeye başlar. Ama Tufan Efendi işini yürütmeyi bilir. Ona hafiye olamayacağı söylenmiştir ama "*Hafiye görünmeyeceksin.*" (s. 207) denmemiştir. Bu düşünceyle, solmaya başlayan fesinin yerine hemen bir kırmızısını alır ve haftada bir kere arabayla Yıldız Sarayı civarına gidip geri döner. Böylece herkes onun jurnal götürdüğünü zannedecektir.

Hidayet'ten iyilik görmesini kendi zayıflığına ve talihsizliğine bağlayan ve bundan rahatsız olan Burhan adında bir başka mümeyyiz, iyiliğini gördüğü bu adamın arkasından konuşmaktan çekinmez. Hâlbuki henüz atandığı Hariciye mümeyyizliğini Hidayet'e borçludur. İlk atandığında velinimetini birkaç gün sevmiş, sonra "*kendisine iyilik edecek kadar onun talihli ve kendisinin iyilik görmeye mahkûm olacak kadar talihsiz oluşunu*" (s. 55) affedememiştir. Burhan öyle hisseder ki Hidayet'i çekiştirdiği zaman Hariciye'de sahip olduğu mümeyyizlik bir lütuf olmaktan çıkıp kendi kıymetinin sonucu olmaktadır. Kulağı delik ve hayli dedikoducu bir tip olan Burhan, Hidayet'i şöyle anlatır: "*Hafiye değildir, fakat*

serhafiye ondan korkar; hırsız değildir, fakat Necip Melheme ona imrenir; tulumbacı değildir, fakat Fehim ondan yılar." (s. 57) Yine Burhan'ın söylediğine göre, ülkedeki ecnebilerin gücü ülkeyi idare edecek kadar çoktur: "*İstanbul'da üç şapka vardır. Çamlıca tepesinden evvel bu üç şapka görülür, Reji'deki Rember'in, Düyunu-umumiyeci Berje'nin, şimendiferci Hügnen'in kafasında duran üç serpuş! (...) Osmanlı İmparatorluğu denen uşak odasını bu üç şapka idare eder.*" (s. 56)

Burhan'ın Hidayet'e takdim etmek istediği arkadaşı Müstantik Behçet, romanda olumlu niteliklere sahip karakterlerdendir ve hakkı yenmiş bir memurdur:

> "*Müstantik Behçet namuslu ve çirkin olduğu için kimseye kendisini sevdirememiş, hakkının çok aşağısında müstantiklikte kalmıştı. Paralı, mevkili adamların bir rezaletini öğrendiği zaman hayatındaki mahrumiyetlerin intikamını almış gibi sevinirdi. Burhan, Hidayet'in maskaralıklarını anlattıkça, Behçet sevincinden Burhan'ı öpmek istiyordu.*" (s. 55)

Behçet'in çiçek bozuğu çirkin bir yüzü vardır; fakat aklı başında, yurtsever bir adamdır. Reşit Paşa'nın türbesini gördüğünde şöyle düşünür: "*Bir millet hem Koca Reşit Paşa'nın, hem Mahmud Nedim Paşa'nın türbesine aynı miktarda mermer koyarsa, vay o memleketin haline!*" (s. 54)

Mithat Cemal'in romanında çizdiği en başarılı tiplerden biri Sakallı Vasfi'dir. Başlangıçta Hidayet'in çok sıradan ve önemsiz misafirlerindendir ve konağın ihtişamı yüzünden oturduğu koltuğun arkasına yaslanamayacak kadar ürkektir. "*Salonun tutuşmuş canavarlara benzeyen yaldızlı koltukları arasında Sakallı Vasfi, mahallesinin, evinin sefaletini yüzünde taşıyarak otururken, cigarasının dumanındaki hürriyetten utanıyor, eliyle dumanı tokatlıyordu.*" (s. 79) Fakat her devrin adamı olmayı bilmesi ve ihtirasları uğruna namussuzluktan çekinmemesi sayesinde hırsızlık yapabileceği memuriyetler alabilmiştir. Vasfi'in şansı, jurnalciliğin devlet kapısını açtığı bir dönemde yaşamasıdır. Bir zamanlar yolsuzluk yaptığı için Adliye'deki memuriyetinden kovulan Vasfi, bir memuriyet alacağı umuduyla İttihatçı olan Adnan'ı jurnaller. Ancak Zaptiye Nazırından sade bir teşekkür alır; Adnan hatırlı dostları sayesinde

kurtulmuştur. Vasfi şaşırır: "*Herkesi vali, elçi yapan bu kâğıtların kıymeti bu kadar düşmüş müydü?*" (s. 253) Bu sefer gözünü karartır ve Adnan'ı serbest bırakan Zaptiye Nazırı için saraya bir jurnal verir ve bir hafta sonra Tâif'e kaymakam olarak gider. Artık ikbalin yolunu bulmuştur:

> "*Vasfi artık namusunu bol bol satacak yer bulmuş, seviniyordu: Tâif'e sürgün giden Habibullah'a Hicaz valisi yüz veriyordu. Vasfi, hemen valiyi curnal etti, ve hemen Sivas'ta bir sancağa mutasarrıf oldu. Bu sefer Vasfi'nin cebinde saraydan şifre kitabı vardı... Sivas'ın namuslu valisi bu şifreli mutasarrıfa sinirlendi. Ama herife dokunamıyordu: Şifre korkunç şeydir.*
> *(...)*
> *Ancak insanın rızkına, utanmanın mani olduğunu anlayacak kadar yaşlanan Sakallı Vasfi alenen hırsızlığa başlayınca, vali kuş yuvalı fesini önüne eğdi, seyyar püskülü tepesinden yüzüne sarkarak dakikalarca düşündü.*
> *Abdülhamid'e 'mürtekipleri sevmeyen padişah olduğunu' yazdı ve Abdülhamid kendisinin mürtekipleri sevmeyen padişah olduğuna inanarak mutasarrıf Vasfi'yi hırsız diye azletti.* (s. 253)

Sakallı Vasfi II. Abdülhamid Dönemi'nde iyi kötü iktidara yanaşabilmişse de II. Meşrutiyet sonrası aradığını bulamaz. Özellikle I. Dünya Savaşı senelerinde Talat Bey onu kovduğu, dolayısıyla İttihatçı olamadığı için çok şey kaybettiğini düşünüp hayıflanır: "*Alman markı dolu İngiliz kasası... Kapısı istimbotlu yalı... Aptesanesi kaloriferli konak... Pahalı metres... Viyana seyahati... Berlin ticareti...*" (s. 324) Sakallı Vasfi hiçbir şartta pes etmeyen adamlardandır, İstiklal Savaşı'nın seyri belli olunca kafasında kocaman bir kalpakla dolaşmaya başlar(334).

Dönemin vurguncu idare adamlarından biri Necip Melheme Paşa'dır. Hayat kadınlarıyla düşüp kalkan, onlara avuç avuç para

(334) "*Romanın belki de en müsbet tarafı, böylesine çökmüş, yozlaşmış kişilerin Ankara'ya yeni devletin kuruluşunda görev almak üzere çağrılmayışlarıdır. Bu durum okuyucuya bu romandaki yozlaşmaya rağmen, onun dışında, sağlam bir şeyler kalmış olduğu hissini vermektedir.*" (Enginün, "Mithat Cemal Kuntay", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s. 128)

saçan bu adam hakkında Adnan'ın arkadaşlarından Tevfik Hoca şöyle der:

> "*Necip Melheme Paşa avuç avuç para verir; tabii... Çünkü o paralar benim paramdır da ondan!*
> *(...)*
> *Evet, bizim paralar! Evet, köylünün parası! Evet, şu sokaktan geçen adamların parası! (...) hırsızlığın adını komisyonculuk koymuş herif; sahipsiz memleket bulmuş kerata! Vuruyor, çalıyor, çırpıyor...*" (s. 16)

Bu sözlerin sahibi Tevfik ise rüşdiyede az bir maaşla hocalık eder. Daha sonraları avukatlık yoluyla birçok dalavereler çevirip zengin olmasında çektiği sefaletin payı büyüktür. Medreselidir ama Allah'ı inkâr eder. Parayı bulduktan sonra gözü açılmıştır.

Osmanlı devlet idaresinin büyük sorunu olan liyakatsizlik, Hidayet Bey ve Necip Melheme Paşa'dan başka bir örnekte daha görülür. Hidayet Adnan'la saraya gittiği bir gün, "*dünyanın yedi acibesinden sekizincisini göstereyim!*" diyerek "*Avrupa kıt'asında okuyup yazması olmayan bir müşir*"i (s. 171), Tüfekçibaşı Arnavut Tahir Paşa'yı takdim eder. Tahir Paşa'nın asıl işi Arnavut kaldırımı yapmaktır. Adnan, bir kaldırımcının niçin müşir yapıldığını sorunca cevap şu olur: "*Müşirlikten sonra başka rütbe olmadığı için!*" (s. 172)

Bu olumsuz devlet adamlarıyla birlikte, daha çok Hidayet'le karşılaştırma imkânı sunan olumlu tip, namuslu olmasıyla tanınmış bir devlet adamı olan Maliye Nazırıdır. "*Abdülhamid'in vükelâsından olduğu hâlde namusludur. Yalnız kaldığı zaman zulme kızar, yanında kimse yoksa memlekete acırdı.*" (s. 36) Dönemin korkulu havasından o da nasibini almıştır. Kendi evinde bile padişah aleyhinde yüksek sesle konuşulmasına razı gelmez.

II. Abdülhamid onu nazır yapacağı zaman çevresindekilere sormuş ve herkes "*Öl diye irade ediniz, ölür.*", "*harcını, borcunu bilir.*", "*Namazlı, niyazlı adamdır.*" (s. 86) gibi iyi şeyler söylemiştir. En son, Gazi Osman Paşa da "*Namuslu adamdır, çalmaz.*" (s. 86) deyince, padişah onun namuslu olduğuna iyice kanaat getirmiştir. Ancak Maliye Nazırı jurnalci değildir ve bunu da saray dışındaki herkes bilir.

Hidayet'in konağı "*Memleketin tarihini okkayla, bayrağını arşınla satabilecek adamlarla*" dolup taşarken, "*Maliye Nazırının refahından utanıyor gibi sesi çıkmayan konağı: Bu konağın hâli eşyada, taşta, tahtada rikkat*"tir (s. 93). Hidayet'in gösteriş düşkünü ve iki yüzlü kişiliğinin karşısında, Maliye Nazırının onurlu ve mahcup kişiliği vardır. Bayram selamlıklarına giderken nişanlarından utanır ve kimse görmesin diye paltosunun yakasını kaldırır.

Maliye Nazırı, kızına ders veren Adnan'la bir sohbeti sırasında yanlarına saray kâtibi Nuri Bey'le Reji Müdürü Ramber gelir. "*Bir ayağı Babıâli'de, bir ayağı sarayda duran İsviçreli*" (s. 40) Ramber ile Nuri Bey'i karşılamak için Maliye Nazırı yerinden bir delikanlı gibi fırlar. "*Bu heyecan Nuri Beyin namusuna ve Ramber'in şapkasına hürmetti.*" (s. 40) Nazır, saray adına Reji'den borç isteyecektir. İstenen borç ise 500 liradan ibarettir. "*Nuri Bey sakalına kadar sapsarı oldu. O gün devlet hazinesinde 500 lira yoktu, Osmanlı İmparatorluğu 600 senelik sakalıyle dileniyordu.*" (s. 41)(335)

Maliye Nazırı zayıflıklarıyla, namusuyla, korkularıyla, çocukça böbürlenmeleriyle sevimlidir. "*Bir odada birden ziyade adama emniyet*" (s. 138) etmeyecek kadar tedbirli olan nazır, musikiden de anlar; hatta kendisini göstermek, genç Adnan karşısında biraz

---

(335) Mithat Cemal Kuntay, aynı sayfanın dipnotunda bu olayın gerçek olduğunu söyler. Tarihimizde devlet hazinesinin para sıkıntıyla ilgili çok hazin örnekler vardır. Bunlardan biri, 1787 Osmanlı-Rus Savaşı'na aittir. Serdarıekrem ordu ihtiyaçları için para isteyince I. Abdülhamid'in şu fermanıyla karşılaşır: "*Akçe hususunda müzayekanız ma'lûm-ı hümayunum olmuştur; tez elden üç dört bin kese akçe istemişsiniz; mevcud olsa alimallah kendi harçlığımı gönderir idim, bu vakitte diriğ olunur mu? (...) Vallahilazim bu akçe beni gecelerde uykusuz koyuyor; Hak Teala Devleti Aliyyeye imdad eyleye.*" (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV I. Kısım, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 597) Bir başka örnek, 1960'lara aittir. Erhan Bener, hatıralarında şöyle der: "*Hazine'de çalıştığım sürece, hiçbir zaman Hazine'nin nakit sıkıntısı çekmediğini görmedim. Ay sonlarında herkesi bir telaş alırdı. Ayın birinde memur aylıkları ödenebilecek miydi? Müteahhitlerin alacakları nasıl karşılanacaktı? Bir bakıma Hazine genel müdürlerinin en büyük başarısı, ay sonlarında Maliye bakanı ve hükûmet, ödemelerin yapılması için gerekli kaynağın bulunamayacağı tasasıyla kıvranırken, birtakım sihirbazlık numaraları yaparak son dakikada gereken parayı bir yerlerden bulup çıkarmaktı.*" (Bener, *Bürokratlar,* s. 281) Tamamlayıcı bir bilgi olarak, Keyder'in Osmanlı borçlanmasıyla ilgili şu sözlerine yer verelim: "*Borçlar bir yandan Osmanlı bürokrasisinin Avrupa diplomasisi nezdin-*

ağır durmak için, meşhur bestekâr Hafız Post'a ait bir mecmuanın kütüphane numarasını bir ilim adamı tavrıyla söyler.

Nazır, Adnan'a içini dökerken namuslu bir devlet adamının kaygılarını görürüz. Devletin istediği 500 liralık borçtan bahis açılınca gözleri yaşarır:

> "*Adnan memleketin hâline sahiden gözleri dolan bir devlet adamına ilk defa rastlıyordu. Maliye Nazırı içini çekti:*
> *— Ne talihsiz adamım, bilmezsin oğlum! Maliyeye Nazır olduğum gün hazinede kaç lira buldum? Ne tahmin edersin? dedi. Sustu. Adnan'dan cevap bekliyordu.*
> *Adnan:*
> *— Nasıl bileyim efendim, meselâ iki yüz bin lira.*
> *Nazır, zayıf vücudunun içinden bir başka adamın sesi çıkıyor gibi haykırdı:*
> *— On yedi lira!*" (s. 141)[336]

Nazır, ülkenin parasını kimlerin çaldığını uzun uzun anlatıp ağladıktan sonra, birden kendisine kızıp dirilir: "*İyi olacak, çok iyi olacak... Ölmeyeceğiz, bu millet ölmeyecek... İyi günler göreceğiz... Yaşayacağız!*" (s. 141)

Adnan'ın tanıdıklarından Naşit isimli eski bir ataşenaval, ülkeyle hiçbir manevi bağı olmayan ama devletin verdiği nimetlerden yararlanmayı pekâlâ bilen, "*Sünnet olurken binbaşı, evlenirken kaymakam, bıldırcın avlarken paşa olan*" (s. 269) adamlardan biridir. İkiyüzlülük ve çıkarcılık, Hidayet'in çevresindeki birçok kişi gibi, Naşit'in de temel vasıflarıdır. II. Meşrutiyet'ten sonra Adnan'ın yıldızı parlayınca eskiden onun ayakkabılarına, pantolonuna

---

de meşruluk kazanmasını sağlıyor bir yandan da zaafının devam etmesine de yol açıyordu. Osmanlı devletine borç vermek (ve bunların geri ödenmesini beklemek) onun meşruluğunu tanımak anlamına geliyordu ama İmparatorluğun sürekli borçlu durumda bulunması da Avrupa hükümetlerine rahatça kullanabilecekleri bir üstünlük sağlıyordu. Borç emperyalizmi çoğu zaman, Osmanlı devletine dayatılan imtiyazları kabul ettirme veya istenen tedbirleri ve politikaları uygulatma amacına hizmet etti. Zamanla bürokratlar borç verenlerin insafına kaldıklarını gördüler." (Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 37)

(336) Yazar, aynı sayfadaki dipnotta bu bilgiyi Rambert'in *Notes et impressions de Turquie* adlı eserinden aldığını belirtir.

kızan Naşit, onunla dost olmayı başarır ve yeni dönemdeki zenginliğini de buna borçludur. Naşit, I. Dünya Savaşı'yla birlikte ülkenin de sonunun yaklaştığını tahmin ettiği için, İttihat ve Terakki erkânından olan Adnan'ın küpünü doldurmamasına kızmaktadır ve bu yüzden onun karısına dert yanar:

> "*(...) ben namusun bu derecesini anlamam. Hepimiz görüyoruz: Bu muharebe çıkar yol değil. Ve yine hepimiz göreceğiz; bir kış daha geçmez, İtilâf askerleri Galata rıhtımındadırlar. Memleketin ne kadar aklı başında adamı varsa küpünü doldurmakla meşgul. Kocanın bütün arkadaşları Karun'a döndü. Hâlbuki memlekete bir hal olursa, seninkinin İsviçre'ye kadar kaçmak için bilet parası yok. Hep aynı nakarat: Namus! Namus! Anladık; namus güzey şey: Ama bir parça olursa!...*" (s. 333-334)

İstibdad zamanında Hidayet'in, Meşrutiyet'te Adnan'ın konağında toplanan insanlar, Mütareke Dönem'inde de Naşit'in konağında toplanırlar. En kötüsünden bir aydın ihaneti örneği olan Naşit, işgal sırasında evini İngilizlere açıp beş çayı davetlerinde memleketin batması lâzım geldiğini konuşur. Artık Naşit ve ahbapları, İngilizlerden bahsederken "*Bizimkiler*" (s. 473) demeye başlamışlardır[337].

Naşit'in babası Samih Paşa ise keyfine, eğlencesine çok düşkündür; her ay konağındaki cariyelerden birine çocuk düşürtmektedir. Paşa, aynı zamanda çevresine iyi kötü bir dindarlık havası veren ritüellerden de hoşlanan bir tiptir: "*Haftanın bir gecesinde ince saz, bir gecesinde dervişlerden zikir, bir başka gecesinde Mevlût yahut Mesnevi mütaleası. Konak, her gece ya çalgılı kahveye, ya tekkeye, ya medreseye dönüyor, illâllah!*" (s. 268)

---

(337) Millî Mücadele yıllarında İstanbul Hükûmeti'nin bir nazırı, işgal kuvvetlerine Naşit gibi "*bizimkiler*" demese de onlardan "*misafir*" diye bahsedebilmiştir. Bunu eleştiren Atatürk şöyle der: "*Efendiler, Rıza Paşa Kabinesi ve o kabinede, Harbiye Nazırı olan zat; aziz vatanımızı işgal eden, süngülerini milletin kalpgâhına saplayan ecanibi, misafir kabul ediyor ve onlara mihmannüvazane ve mülâyimane harekette ıztırar görüyor! Bu ne mütaleadır, bu ne kafadır? Amal-i milliye bu mu idi?*" (Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. 1, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 318)

Adnan'ın Meşrutiyet'ten önce geçimini temin etmek için özel tarih hocalığı yaptığı kızlardan birinin babası, Erkânıharp Müşiri Kerim Paşa, korkunç bir saray adamıdır. Üç Avrupa dili bilen ve zamanında Namık Kemal ile arkadaşlık etmiş olan Kerim Paşa, şimdi II. Abdülhamid'in has adamlarından biridir. Adnan'ın yorumuyla "*Goethe'yi, Fichte'yi Almancasından okuyan bu adam, mahlûlden binalar almak için cuma selâmlıklarında Abdülhamid'in pabuçlarını öpüyordu.*" (s. 164) Okuduğu her kitabın her sayfasından iki cümle ezberleyip kendi fikriymiş gibi söyleyen Paşa, aslında büyük ilim adamlarının düşüncelerini baş aşağı etmekten başka bir şey yapmamaktadır. Ona göre bizim temel sıkıntımız, Tanzimat'ta Fransa'yı kopya etmemizdir. Biz bu düşüncenin devamında daha derin bir bakış beklerken Kerim Paşa asıl alınması gerekenin Fransız değil, Anglo-Sakson irfanı olduğunu söyler. Başkalarının meziyetlerinden bahsedilmesine dayanamayan Paşa, Adnan Adliye Nazırının ahlâkına, Vidinli Tevfik'in ilmine ve namusuna değininince, bunlar kendisinde bulunmadığı için olsa gerek, sıkıntı duyar.

Kerim Paşa yalısındaki refahın, "*memleketi vuran bir hançer*" (s. 154) olduğunu düşünen Adnan'ın bu kanaati, Paşa'nın karısı için Londra'dan getirttiği elması görünce pekişir: "*Belkıs'ın anasının göğsüne bu yirmi beş bin İngiliz liralık elması yirmi beş milyon aç adamın taktığını, Belkıs'a hırslanarak, acı acı düşünüyordu.*" (s. 163)

Kerim Paşa'nın damadı Bahriye Miralayı Hüsrev, fiziksel özellikleri bakımından kusursuz denecek kadar yakışıklı bir adamdır:

> "*Yirmi dört yaşındaki Miralay Hüsrev matruş bıyıklıydı; o devirde bıyığını traş eden tek Türk!... Erkek kemiğinin ne güzel şey olduğunu gösteren etsiz vücut... uzun ve ahenkli boy... Tamam yaratılmamış bir yeri yok: Elleri eldi, kolları kol (...) Adnan, şaha kalkan bu erkek güzelliğinin karşısında fenalaştı. Karısını sevdiği adamdan utandı.*" (s. 123)

II. Abdülhamid'e ağır şekilde küfreden Hüsrev Bey, "*Tenkit mi? Almanya imparatoru tenkit edilir; bizimkine ancak sövülür.*" (s. 124) diye kendisini haklı çıkarır. Yazar, bir devrin ikiyüzlülüğünü şu sözleriyle ortaya koyar: "*Abdülhamid'e adamları da sövüyordu; hem de Hidayet gibi, Hüsrev gibi yakın adamları...*" (s. 124)

Hüsrev, kendi ayarındaki gençlerle görüşmeye tahammülü ol-

madığı için Adnan'ın yoksulluğunda rahat eder, "*ondaki sadeliği seviyorum*" (s. 124) demesine rağmen Adnan'ın da bir insan olduğunu hiç hatırına getirmez. Onunla bu yüzden dosttur. Hüsrev'in, kendisini çok seven karısı Belkıs bile umrunda değildir. "*Hüsrev'in dünyada seveceği tek kadın yoktu. O, insan yüzündeki güzellikten anlamazdı. Av, oyun... Başka heyecanı yoktu. Hattâ kumarsız para bile hiçti.*" (s. 127) Meşrutiyet'ten sonra hem Kerim Paşa'nın hem Hüsrev'in saltanatı bitmiştir. Evine borç haczi için İngiliz bir kuyumcu ile bir Arap müteahhit gelir. Hüsrev'e göre Arap "*Asyalı Hırsız*"dır. Diğeri hakkındaki düşüncesi ise "*İngiliz yalan söylemez!*" (s. 288) şeklindedir. Aslında Kerim Paşa ikisine de borçlarını –saflığı yüzünden– üç kez ödemiştir ve bu dördüncüdür.

Üç İstanbul'un kurgusal anlamda en dinamik taraflarından birinin roman boyu devam eden bir güç mücadelesi olduğu söylenebilir. Romandaki kahramanların neredeyse tamamı, iktidara mutlaka yaklaşmak ve iktidar gücünün nimetlerinden yararlanmak amacını taşırlar. Zenginlik ve güç, sürekli el değiştirir ancak tek bir şey aynı kalır: güç sahipleriyle halk arasındaki mesafe. Meşrutiyet öncesiyle sonrası arasında bu bakımdan ayrılık yoktur. Adnan yanında bir sivil ve bir asker nazırla birlikte, eskiden yoksul bir avukat, şimdiyse muazzam zenginlikte bir adam olan arkadaşı Moiz'i ziyaret eder. Evin şatafatı Hidayet'in konağını hiç aratmaz. Misafirler altın zarflı fincanlarda içeceklerini yudumlarken konağın az ötesinde ekmek almak için fırının önünde bekleyen insanların gürültüsü kopar. Türkiye'nin öteki yüzü, konaktakilerin hiçbirini etkilememiştir.

En akla gelmeyecek kişiler, memleketteki İttihatçı-İtilafçı kavgasından yararlanıp paylarını kapmıştır. Tapu Müdürü Senih Efendi'nin uşağı Rıdvan da Hürriyet ve İtilaf hükûmetinin ekmeğini yiyenlerdendir. Eli silah tuttuğu için İtilafçıların zorbalarından biri sırasına girmeyi başarmış ve ardından, okur yazarlığı olmadığı hâlde, Ankara'da bir nahiye müdürlüğü verilmiştir. Bakkal çıraklığından yetişen Rıdvan, nasıl yolsuzluk yapılacağını iyi bilmektedir:

> "*(...) bir tek kuruşun birkaç türlü çalınabileceğini esasen biliyordu; bakkalın terazisini seyrede ede bunu bir kat daha öğrenmişti; yakalanmadan rüşvet almak usulüne, nahiye müdürü olduğu gün, vali kadar vâkıftı; servetinin cılız kalması memuriyetinin küçük olmasındandı. (...) Nahiyede müdürken, kimsesizlerin yüzüne birkaç türlü suratla bakmak, âciz olanlara –acizlerinin derecesine göre– bir-*

kaç türlü sesle bağırmak gibi valilere, mutasarrıflara yakışacak hünerlerle kendisine 'cahil, ama idare adamı' dedirtmişti." (s. 495)

Adnan'ın avukatlığa döndüğü son zamanında bir dava için yalancı şahitler gerekince bunlardan biri de Rıdvan olmuştur. Adnan'ın aldığı doğru bilgilere göre Rıdvan, "*Senih Efendi'nin evinde eski uşak, sonra Sakallı Vasfi'nin kadın işlerinde vasıtası, sonra Hürriyet ve İtilâf'ta aza, sonra bir nahiyede hırsız müdür, şimdi Şeyhislâm kapısının yanındaki kahvede yalancı şahitlik etmekle maişetini*" (s. 500) kazanan bir sahtekârdır. Fakat imamın zarfından bambaşka bir resmî bilgi çıkar: "*Rıdvan Bey, Avlonya eşrafından olup, erbabı namustan ve kudemayı memurini mülkiyeden!*" (s. 500) Rıdvan gibi eskinin ne kadar hilekârı varsa şimdi hepsi Mülkiyeli, bey, efendi olarak anılmaktadır. Adnan görüp duyduklarına inanamaz. "*Pencereleri açtı. Öğürüyordu. Temiz bir şey görmek için terler içinde gökyüzüne bakıyordu.*" (s. 508)(338)

Adnan'ın Maliye'de kâtip olan Dilâver adlı arkadaşı (s. 65), belki de eserdeki en zavallı tiptir. İktidara yanaşmak istediği hâlde bir türlü başaramayan, kimsenin fazla önem vermediği bu ufak tefek adam, cebinde herkesin görmesini istediği kamasıyla, palavralarıyla kişiliğini tatmin etmeye çalışır. Adı İtilafçı Dilaver'e çıktığı için bir türlü İttihatçı olamamıştır.

Mithat Cemal, Osmanlı bürokrasisine dönük eleştiri düzeyi hayli yüksek olan bu romanında, üç devrin olayları içinde yaşayan geniş bir şahıs kadrosu yaratarak kendi zamanının tam bir panoramasını vermeyi başarmıştır. Ayrıca Hidayet, Senih Efendi, Maliye Nazırı, Şifre Mümeyyizi Sait ve Sakallı Vasfi gibi gerçekten çok canlı roman kişilerinden her biri, Osmanlı bürokrasisinin farklı yüzlerini çarpıcı şekilde göstermektedir. Bunlardan Hidayet'te İstibdad Devrinin nimetlerine gark olmuş ikbal sahiplerini; Senih Efendi'de en klasik, Sait'te en hastalıklı şekliyle bürokratik memur

(338) Fethi Naci, romandaki yozlaşmış tiplerin çokluğuyla ilgili olarak şu yorumda bulunur: "*Çürüyen, yozlaşan (...) İstanbul'un birbirini izleyen üç dönemini bütünüyle yansıtmak isteyen yazar, gözlerini hep bu kokuşmuşluğa dikmiştir: Yalnız kişisel çıkar ardında koşan insanlar, dalkavuklar, jurnalcılar, ikiyüzlüler, ancak başkalarının kötü durumlara düşmeleriyle mutlu olanlar, birbirlerinin kuyularını kazanlar, birbirlerinin karılarını baştan çıkaranlar, birbirlerinin servetlerine göz dikenler*" (Fethi Naci, "Üç İstanbul", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 70)

zihniyetini; Maliye Nazırında bütün iyi niyet ve namusuyla devlet için çırpınan fakat elinden fazla bir şey gelmeyen dürüst Osmanlı bürokratını; Sakallı Vasfi'de ise her dönem işini yürütmesini bilen, memuriyeti daha rahat hırsızlık yapmak için isteyen fırsatçıları bulmak mümkündür.

Romanlarında toplumun alt tabakasından insanlara yer veren Reşat Enis, *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* (1939)[339] adlı eserinde, son derece kötü şartlarda yaşayan maden ve dokuma işçilerini anlatır. Yazarın yaptığı toplumsal eleştiri, bir tarafıyla bürokrasiyi de içine alır.

Romanın asıl kahramanı Yıldız adlı bir genç kadındır. Dokuma fabrikasının bir bölümü çökünce birçok işçiyle birlikte kocası da altında kalıp ağır yaralanır. Hastahanede hastabakıcı, Yıldız'ın kocası Osman'ın yaralarını sararken bir yandan da başhekimi anlatır:

> "*Başhekim... Onun işi gücü, günde yarım saat –koşar adım– koridorları dolaşmaktır. Pek titizdir. Merdivenleri günde birkaç kere sabunlu sularla oğdurur. Bu gene içlerinde en iyisidir, hanımcığım... Hastanelerin bazısında, ne başhekim hastayı, ne hasta başhekimi görebilir.*
>
> *(...)*
>
> *Geçenlerde tımarhanede tuhaf bir şey olmuş. Delinin biri, aylarca görmediği başhekimle vizitada karşılaşınca yüzünü okşamağa, sevmeğe kalkmış. Başhekimin korkudan yüreği ağzına gelmiş. Koğuştan dar atmış kendini... Hem kaçıyormuş, hem de haykırıyormuş: 'Tutun deliyi... Az kalsın beni öldürüyordu; gözümü çıkaracaktı!' diye...*
>
> *Biz nelerini gördük Yıldız hanım, nelerini gördük! Bundan önceki başhekim 'koğuşta verem mikrobu aldım!' diye raporlar verdi; şimdi Avrupalarda milletin parasını yemekle bitiremiyor...*" (s. 41-42)

İşçi mahallesindeki insanlar genellikle ortak bir yoksulluğu paylaştıklarından, en küçük refah alametleri hemen göze batmaktadır. Bu yüzden, mahalleye yeni taşınan bir posta müdürünün ailesi hemen dedikodu malzemesi olmuştur:

---

(339) Reşat Enis Aygen, *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1945 (Alıntılar bu baskıdandır). Eser hakkında bir değerlendirme için bk. Fethi Naci, "Afrodit Buhurdanında Bir Kadın", *a.g.e.*, s. 276-279.

"*Müdürün karısı... O, bir hamam natırının kızıydı, fakat şıklık düşkünüydü. Parmaklarındaki zümrüt taşlı yüzükler insanın gözünü kamaştırıyordu. Mantonun, iskarpinin birini çıkarıp birini giyiyordu. Yetişkin kızı çiçek gibi geziyordu.*

Peki, bütün bunlar neyle oluyordu? Küçük bir posta müdürü aylığile bu fantezi başarılacak gibi değildi. Mutlak işin içinde bir dalavere vardı." (s. 103)

Bunları konuşan yaşlı kadın, I. Dünya Savaşı'na ait tecrübelerini de kanıt olarak gösterir ve o zamanlar anaların, kardeşlerin, asker olan çocuklarına gönderdiği paraların bir posta müdürü tarafından nasıl gasp edildiğini anlatır.

Kocasının çalışamaz duruma düşmesi sonucu karşılaştıkları korkunç geçim sıkıntısı, Yıldız'ı yavaş yavaş fuhşa iter. Değişik insanlarla düşüp kalkar. Şehirler arası bir fuhuş çetesinin eline düşüp Ankara'ya gönderilir. Ferit adlı bir gencin yanındayken birlikte oldukları evi polis basar. Polis komiseri, Ferit'le konuştukça lakaytlıktan hazırol vaziyetine geçer ve Ferit içeride çaresiz bıraktığı Yıldız'ın yüzüne bile bakmadan kendisine selam duran polislerin arasından yürüyüp gider. Yıldız giyinirken polis komiseri arkadaşlarına keyifle gülerek Ferit'in kim olduğunu söyler: "*(...) şaştım bu tesadüfe doğrusu... Kim derdi ki burada onunla karşılaşacağız? Sosyal Yardım Vekâletinin en mümtaz bir âmiri bu gece bana minnettar kaldı. (...) Düşünün ki vekilin sağ kolu mesabesindedir. İkinci komiserliğe yükselmezsem bıyıklarımı keserim be!*" (s. 159) Bir yanda düşmüş, bu baskından sonra daha da düşecek bir kadın; diğer tarafta ise terfisini bu kadının düşmesine borçlu olan bir memur ile çarpıcı bir karşıtlık kurulmuştur.

Yıldız'ın Ankara'dan trenle dönerken oturduğu kompartımana, deli dolu ve konuşkan bir eski kaymakam biner. Yıldız'a yolculukları boyunca kendi hikâyesini anlatır. Göreve başladığı sırada her yeni memur gibi idealleri vardır: "*Gayelerim büyüktü: Cehaletle, kör taassup ve softalıkla çarpışacaktım; köylünün iliğini emen 'eşraf'ı ortadan kaldıracaktım. Mütegallibenin köküne kibrit suyu dökecektim.*" (s. 183) Düşmanı daha ilk geceden karşısına çıkar. Kılıçoğlu adındaki "*Mel'un mütegallibe*" (s. 184), yeni kaymakama hemen hoşgeldin demeye gelmiştir. Kaymakam bu iri yapılı adamı görür görmez büyük bir engelle karşılaştığını anlar. Eşraf,

yine bildik numarayı yapar ve kaymakamın şerefine büyük bir ziyafet verir. Kılıçoğlu'nun bağında sabaha kadar işret edilir, içkiler içilip kadın oynatılır. Kaymakam o gece elinde olmadan içkili kafayla her kepazeliği yapar, getirilen kadınlarla birlikte zil takıp alkışlar arasında çiftetelli oynar. Ertesi gün gözlerini açtığında bu kadınlardan birini yatağında bulur. Fakat Kılıçoğlu'nun tuzakları henüz bitmemiştir:

"*Kadın, mütegallibenin elinde, hükûmet otoritesini temsil eden memuru avlamak için kuvvetli bir silâhtır. Kumar da öyle. Nitekim, gene bir gece, bir poker partisinde varımı yoğumu kaybettim. Masadan kalkacaktım. Kılıçoğlu'nun kaba, kıllı elleri omuzlarımdan bastırdı:*

— Üzerinizde fazla para yok... Size ikraz edeyim!

(...)

Mel'un mütegallibenin körolası gözleri... Jandarma kumandanı, tahrirat kâtibi, müddeiumumî, hâkim ve daha bilmem hangi memur gibi kadınla, kumarla beni de avucuna alacak ve atını dilediği çayırda doludizgin koşturacaktı." (s. 185)

Yaptıklarına pişman olur ve icraata başlar. İlk iş olarak kasabanın göbeğindeki bir türbeyi yol ağzından kaldırır. Sonra suyu pis olan bir şadırvana çimento döktürür. Ne var ki bu işler huzursuzluk yaratır, Kılıçoğlu marifetiyle halktan bir heyet valiliğe şikâyete gider. Ama doktorun şadırvanla ilgili raporu herkesi susturur.

Kaymakam, kafasındaki temiz yürekli köylü inancını Anadolu'da çalıştığı senelerde silmiştir:

"*Orada köylü, düşmanını vurmuyordu. Bir yolunu buluyor, ahırına sokuluyordu. Öküzlerinin boyunlarına yara açıyordu. Ve, boyunlarına yara açılan öküzler, haftalarca boyunduruğa girmiyor, sahiplerine tarla sürdürmüyordu... Köylü, içine fare düşen pekmez küpünü dökmüyordu; pazara indirip şehirliye satıyordu. Manda yağını, bir ay ise tutup sararttıktan sonra şehirliye halis inek yağı diye yutturuyordu. Çoğu defa yağın içine patates, tuz, ince dövülmüş mısır unu kattığı da görülmüş şeylerdendi.*" (s. 188)

Ercüment Ekrem'in Anadolu'dan besleme olarak getirilip İstanbul'da büyük bir memurun konağına yerleştirilen, evin efendisiyle yaşadığı bir maceradan sonra hayat kadınlığına ve muhabbet tellallığına kadar düşen bir genç kızı anlattığı *Beyaz Şemsiyeli* (1939)(340) adlı romanı, yıkılış devrine yakın Osmanlı bürokrasisinin, özellikle de ilmiyenin ahlâki zaaflarını ele almasıyla öne çıkan bir eserdir.

Rânâ adlı besleme kızın getirildiği konağın sahibi, ulemadan Sami Molla Bey, zamanının "*zühd ve takva ile müştehir üleması meyanında, en başta gelenlerden biri*"dir (s. 42) ve herkesin gözünde müstakbel şeyhülislâmdır. Bab-ı Meşihat'a gidip gelirken kadınları pencereye üşüştürecek kadar da yakışıklıdır. "*vücudünün fazla hayatiyeti*" sebebiyle kadınlara düşkündür ve dışarıda "*çöplenmeyi*" (s. 43) haysiyet ve vakarına uygun bulmadığı için dört defa evlenmiştir. Ulemadandır ama rakıdan, işretten geri durmaz. Anadolu kazaskeri olan babasından epey miras kalmışsa da konağın kalabalık halkına yetişebilmek için başka yollara da başvurur: "*bütçesinde tevazün husule getirebilmek için, –hâşâ rüşvet değil!– lâkin hediyeler, caizeler de kabul ederdi. Bunlara da kat'iyyen kendi el sürmez. Çarşı kapısında tedarik ettiği Haralambo adındaki bir Rum sarrafı araya koyardı.*" (s. 43)

Konakta gördüğü kötü muamele yüzünden ahlâkı bozulan Rânâ, biraz da evin hanımlarından intikam almak için, zaten meyilli olan Sami Molla'yı baştan çıkarır ve hamile kalır. Fakat mollayı ele vermez, molla da kendisine haber verilince bilmiyormuş gibi davranır: "*Bakındı kepazeliğe! Şenaate! Lâhayse fî zamanina! Kim imiş bu habasetin amili, mâlum mu?*" (s. 46) Kendisini ele vermediği için Rânâ'yı ödüllendirmek ister. Büyük karısını çağırıp kızı evlendirmek ve iyi kötü hizmeti geçtiğinden çeyiz de vermek gerektiğini söyler. Karısının şüphelerini lâf kalabalığına boğar, ileri sürdüğü bazı delillerle onu ikna eder. Evinden dışarı çıkınca rahat bir nefes alır: "*Yamansın be Molla! Eğer bu zekâ, bu marifet şende varken, müftülenâm olamazsan günün birinde, yazıklar olsun sana!...*" (s. 51)

Sami Molla, dul bir adamla evlendirdiği Rânâ'yı unutamaz ve gençlik zamanından tanıdığı muhabbet tellalı bir kadını araya koyarak onu yine avucuna düşürmek ister. Ancak tellala haber gönder-

(340) Ercüment Ekrem Talu, *Beyaz Şemsiyeli,* Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939 (Alıntılar bu baskıdandır).

mek için biri lâzımdır, onu da bulmakta zorluk çekmez: Şeyhülislâm kapısı kâtiplerinden Beberuhi Molla adında, beşik ulemasından, herkesin eğlencesi, çirkin, kambur bir softa. Sami Molla, daha önce yüzüne bakmadığı bu zavallının hizmeti mukabilinde ilmî payesini, terfisini gerçekleştirecektir. Sami Molla bir yandan şeyhülislâmlığa yakıştırılır, öte yandan nerede randevu evi varsa hepsini bilir(341).

Sami Molla, evlendirdiği Rânâ'yı kandırarak amacına ulaşır ve kocasından ayrılmasına neden olur. Rânâ artık Benli Seniye'nin sermayesidir. Sami Molla'dan sonra bir başka önemli bürokrat, Zaptiye Nazırı Cafer Paşa da Rânâ'nın âşıklarından olur. Rânâ önceleri çok pişmanlık duysa da nasıl bir güce sahip olabileceğini görmüştür. Cafer Paşa'yı kendisine bağlar, ardından Sami Molla'yı sürgün ettirir.

Rânâ, Cafer Paşa'nın yaveri Talat'la tanıştıktan sonra kararını verir, Cafer Paşa'yı bertaraf edip bu genç zabitle gelecek hülyaları kurmaya başlar.

Sami Molla'nın sürgün edilmesinden sonra Beberuhi de azledilmiştir, artık yeni işi, Rânâ'nın çalıştığı evin hizmetkârlığıdır. Bu eski ilmiye mensubu, önceki işiyle şimdiki arasında bir fark görmez: "*Amma, Babımeşihatte kâtip değilmişim de, Benli Seniye'nin umumhanesinde, uşaklık ediyormuşum.*" (s. 147) Onu bu umursamazlığa iten, o zamana kadar gördüğü rüşvetler, riyalar, hırsızlıklar ve namussuzluklardır; dinî ve ilmî bürokrasinin tepesi olan Bâb-ı Meşihat gibi bir müessesede gördükleri, bu çirkin adamı zıvanadan çıkarmıştır.

---

(341) İlmiyenin genel olarak içine düştüğü acınacak hâli, Ahmet Cevdet Paşa'nın anlattığı bir olay çok dikkate değer şekilde göstermektedir. Bosna'daki görevinden İstanbul'a dönen Cevdet Paşa ile aynı vapurda bulunan Fransız sefiri, yolculuk sırasında bir müddet sohbet ederler. Sefir bu sohbetten, Paşa'nın bilgi ve görgüsünden çok hoşnut kalır. Daha sonraları Bâbıâli'ye giderek Fuat ve Âli Paşalar ile görüşen sefir, "*Ulemâ sınıfında böyle bir zât olduğunu bilmezdim.*" deyince Fuat Paşa, "*Bizim mekâtib-i âliyemizden çıkan doktorlarımız ulemâ sınıfındadır.*" karşılığını verir. Bunun üzerine sefir, İstanbul'da böyle kişiler olduğunu bilmediğinden hayıflanır ve "*Ulemâdan diger ba'zı zevât ile de görüşsem*" diyerek ayrılır. Sefir gittikten sonra Âli Paşa'nın Fuat Paşa'ya söyledikleri, Osmanlı ilmiye sınıfının hâlini ortaya koyar: "*Gördün mü etdiğin işe. Bu herif şimdi benden görüşmek üzre kadıasker u mevâli ister. Kangı ma'lûhu göstereyim. Tekfurdağı Müftîsi-zâde ile mi görüşdüreyim.*" (Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât, hzl.* Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 112)

Talat annesiyle konuşur ve Rânâ'yı almaya razı eder. Ama mutluluğu yarım kalır. Cafer Paşa marifetiyle Trablusgarb'a sürgün edilir.

Sürgüne giderken bir de terfi almıştır. İdealist bir asker olan Talat, yolda oradaki askerleri nasıl talim ettireceğini, nasıl şevkle çalışacağını düşünerek teselli bulur. Vatan aşkını oradaki neferlere aşılayacaktır.

Trablusgarp'ta bütün umutları söner. Fırka Kumandanı Abdulahat Paşa, Talat'a ilk hayal kırıklığını yaşatır. Günlerini sadece ibadetle geçiren bu ihtiyar kumandan, senenin ancak bazı günlerinde askeri teftiş ederken dahi elinden tesbihi bırakmaz. Maiyetine çok iyi davranır, emrindeki zabitleri hep evladı gibi görür. Bununla birlikte aşırı umursamazlığı ve disiplin duygusunu kaybetmiş olması, onu başarısız bir asker yapar.

Sürgüne giden devlet görevlilerinin hayata küsmeleri, onların görevlerini yapmamaları gibi bir durum yaratmıştır. Abdulahat Paşa'nın Talat'ı gönderdiği kaymakam da pek farklı değildir. Talat, onu odasında uyuklarken bulur. Karısı öldükten sonra kimsesiz kalan kaymakam, sürekli yemek düşünür.

Kaymakamın yanından çıkınca kendisini çok kötü hisseder: "*Gönlünde sonsuz bir hüsran, eleme pek benziyen bir his vardı. Bunak bir derviş bozuntusu ile, bir pisboğazın arasına düşmüştü. Meslek şeref ve haysiyeti, askerliğin kudsiyeti bu muhitte nasıl barınıyordu? Ve bu koskoca ülkenin müdafaası bu ellere mi kalmıştı?*" (s. 194)

Talat, çok uzak bir sürgün yerinde olmasına rağmen rahat bulamaz. İstanbul'dan bir şifre telgraf gelir, adı çıkmış bir kadınla birlikte olduğu için Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir. Annesiyle Rânâ'yı İstanbul'a göndermek üzere vapura bindirir ama vapur ayrılırken Talat vurularak öldürülür.

Talat'ın ölümünden Cafer Paşa'yı sorumlu tutan Rânâ intikam almak ister ve Paşa ile tekrar münasebet kurar. O, artık kendisini kötülüğe vakfetmiştir. İleri gelen ve namuslu geçinen adamların karılarını ve kızlarını yoldan çıkarmayı iş edinmiştir. Çoğu zaman bunu başarır da. Fakat en büyük sürprizini Zaptiye Nazırı Cafer Paşa'ya hazırlamıştır. Ne yapar eder, Paşa'nın karısını da yoldan çıkarır. Cafer Paşa'yı ve daha başka hatırlıları evinde ağırladığı bir gece, misafirlerinin karılarını gizlice eve alır. Cafer Paşa ve yanında bulunan bir müsteşar, kendi karılarını karşılarında bulunca rezil olurlar.

Râná, romanın başında evlendiği adamın küçük kızını da yanına almış, kendisi gibi yetiştirmiştir. Aradan yıllar geçince Hürmüz annesiyle aynı işi yapmaya başlar. Râná'ya gönül verenler gibi, kızının peşinde koşanlar da memurdur. Bunlardan biri olan Memduh, çapkınlığı, hercailiği ile tipik bir genç kâtiptir. Babasının nüfuzu sayesinde Mekteb-i Sultani'yi bitirebilmiş, Hariciye Mektubi Kalemi'ne girmiştir. On yıldır terfi alamayışını hiç dert etmez. Memduh'la akraba olan Macid adlı diğer bir kâtip, para ve eğitim bakımından daha aşağıda bulunsa da Memduh'tan daha temiz bir gençtir. Memduh, Râná'nın kızını piliç kelimesinden uydurduğu ism-i tafdil ile över: "*Nasıl, Macidciğim? Piliç nefis değil mi? Piliç değil... epleç, kâfir!*" (s. 245) Alafrangalık, çapkınlık ve işe gitmemek, bu genç kâtiplerin neredeyse bütün hayatını özetler.

Ercüment Ekrem Talu, *Kodaman* adlı romanında da bahsettiği II. Abdülhamid Dönemi'nin "On İkiler" çetesine, Râná'nın belalısı tarafından öldürülmesi sebebiyle bu romanda da yer verir. Burada bizi asıl ilgilendiren, nihayeti haydut olan bu kişilerin devlet erkânıyla olan çıkar ilişkileridir. Yazarın ifade ettiğine göre, bunlara sığınan "*azılı katil*" bile olsa kimse ellerinden alamaz; çünkü hepsi Zaptiye Nezareti'ne ve Serasker Kapısı'na sırtını dayamış sergerdelerdir:

> "*Zaten vaktin ekâbiri böyle adamları himayeden bir nevi şeref duyarlardı. İstanbul'da olsun, memleketin başka herhangi bir beldesinde olsun, bendegân ve mensubin bulundurmak, hele kabadayı ve zorbalardan 'adam'lar edinmek bir muvaffakiyet, bir mazhariyetti.(...) Sicilinde birkaç vukuat kayıdlı bulunan falancanın, falan paşanın adamlarından diye şöhret alması o heriften ziyade o paşayı böbürlendirirdi. Ve bu ekâbir, adamlarını korumak, rakiblerine ezdirmemek hususunda birbirlerine rekabet ederlerdi.*
>
> *(...)*
>
> *On İkiler zaten İstanbul içinde nev'ama hususi bir zabıta teşkilâtı sayılırdı. Padişah bile bu adamları bazan istihdam eder, hırpalamak istediği kimseleri bunların şerrine havale eylemekten çekinmezdi.*" (s. 330-331)

Râná'nın öldürülmesinden sonra cinayet mahalline gelen komiser, hem mesleğinde başarısızdır hem de yetkisini kötü amaçlı kullanır.

"*O, bütün böyle faili suç üstünde yakalanmıyan vakalarda afallardı. Aynı zamanda da için için öfkelenirdi. Zira bütün gününü karakolun önündeki ufacık sözüm ona bahçeye iskemle atıp, gelip geçen kadınlara bıyık burmakla geçirmeğe alışmıştı. Vukuat oldu mu idi, gene iş çıktı, harekete geçmek lâzım diye içerlerdi. Bir kere, hırsızlara karşı yüzü yoktu. Başkaları yakalasa bile o, serbest bırakmağa mecbur olurdu. Çünkü pek gayrımuntazam çıkan ve haddi zatında miktarca hiç mesabesinde olan aylığını tamamlayan sabıkalılardı. Her sirkat vak'asının akabinde, komiser beyin üstünün başının yenilendiği, tabakasına her zamandaki kaçak tütüne mukabil altmışlık tatlı serdolduğu görülürdü. Fakat katil vak'aları ötekilere benzemiyordu. Bu işlerden kendisine pay çıkmazdı. Kanlı vak'alar zaptiye kodamanlarını ve hapishane gardiyanlarını beslerdi.*" (s. 339-340)

Komiser, daha cesedi ortadan kalkmadan Rânâ'nın kızı Hürmüz'e göz koyar ve evlatlık olarak almak ister. Kız yanaşmayınca dayakla korkutup sarkıntılık eder.

Hürmüz komiserden kurtulur ve alışkın olduğu hayata annesinin ahbaplarından birinin evinde devam eder. Saraydaki damat paşalar bile bu evin müdavimleri arasındadır.

Hürmüz için gelip gidenlerden Füruzan Bey, Amedî-i Divan-ı Hümayun hulefasındandır. İyi bir ailenin nüfuzlu, eğitimli, dil bilen, herkesin istikbal gördüğü bu genç kâtip, emrinde çalıştığı amirler için çok iyi bir damat adayıdır ama onu saray damatlığına çok yakın bulduklarından hiçbiri cesaret edemez. Füruzan ise oralı değildir, babasının evindeki halayıklarla düşüp kalktığı için evlilik hiç aklına gelmez. Kıyafetlerini imkân ölçüsünde Avrupa'dan getirten bu genç memurun tek emeli vardır: sefaret kâtibi olarak Avrupa'ya gidebilmek.

Aka Gündüz'ün Ankara Şoförler Cemiyetinden eline geçen notlardan yararlanarak yazdığı, yaşanmış olaylara dayanan *Bir Şoförün Gizli Defteri* (1943)(342) adlı romanı, bir taksi şoförünün gözüyle I. Dünya Savaşı ve Mütareke zamanı İstanbul'unu anlatır. Şoförün arabasıyla hizmet verdiklerinin çoğu, yüksek kademedeki

(342) Aka Gündüz, *Bir Şoförün Gizli Defteri*, Güven Basımevi, İstanbul, 1943 (Alıntılar bu baskıdandır).

memurlardır. Dolayısıyla şoför, birçok insanın bilip öğrenemeyeceği mahrem hususlara vâkıftır. İzlenimleri ve karşılaştığı olaylar, roman boyunca okura nakledilir.

Şoförün müşterilerinden Polis Müdir-i Umumisi Bedri Bey, karısından çok korktuğu hâlde çapkınlıktan hiç geri kalmayan biridir. Bu sebeple makamını kötüye kullanır, gözüne kestirdiği bir kadının kendisine yüz vermeyip çapkınlıkta rakibi olan E.A. adlı kişinin konferansına gideceğini söylemesi Bedri'yi çok kızdırır, konferansın yapılacağı Şehzadebaşı'na gider. İstanbul Mebusu ve Donanma Cemiyeti Reisi Şefik Bey, tiyatronun kapısına kadar gelip onu buyur eder; fakat Bedri: "*Burada verilecek konferanslara dikkat ediniz, siyasete taalluk eder bir nokta haber alırsam... Affedersiniz Şefik Bey, İstanbul'un ve Türkiye'nin asayişinden ben mes'ulüm.*" (s. 21) diyerek sözüm ona vazife adamlığı sergiler. Oysa niyeti başkadır, göz koyduğu hiçbir kadın onun elinden kaçamamıştır.

Bedri Bey, bir zaman sonra Halep'e vali olarak gönderilir.

> "*O devirde valilik bir nevi kötü adamların mansabı idi. Gözden düşenler vali olurlardı. Fakat Bedri Beyin vali oluşu buna benzer miydi? Onu bilmeyiz, yalnız, herhalde o zaman İstanbul Polis Müdiri Umumisi olmak nafia, adliye, falan veya filân nâzırı olmaktan mühimdi.*" (s. 20)

Şoförün gördüğü yığınla ahlâksızlık vardır. Çanakkale Savaşı'nda Türk çocuklarının kana ve ateşe boğulduğu sıralarda, arabasında taşıdığı bir nazır, arabanın arka koltuğunda hayat kadınıyla işret etmektedir. Şoförü silahla tehdit edecek kadar ileri gider.

Başka bir gün, aralarında nazırlardan biri de bulunduğu hâlde devlet ricalinden kimselerin randevuevine gittiklerine şahit olur. Onlar içerdeyken eve bir baskın yapılır; baskını yapan polislerle evdeki devlet büyüklerinin (!) yanlarında getirdikleri polisler karşı karşıya gelir, birbirlerine silah çekerler. I. Dünya Savaşı bittikten sonra en karanlık günleri başlayan Türk İstanbul, bir Fransız miralayı ile eski bir nazırın aynı randevuevinde birlikte eğlendiklerine şahit olur. Yakup Kadri'nin "Sodom ve Gomore" dediği şehri, Aka Gündüz "Pompei"ye benzetir.

Devleti idare edenlerin bu denli soysuzlaştığı Mütareke yıllarında fuhşu önlemek çok zordur; çünkü fuhşu idare edenlerin çoğu devlet görevlileridir:

"*Fuhş ile mücadele için üç hücum noktası vardır: Çaçalar, tefeciler, komiser muavinleri...*

(...) Muavin ya çok gayretlidir, ya çok zampara. Her iki vaziyette de mahallenin içinde muntazam teşkilâtlı bir monarşist kral olduğunu bilirseniz işin üçüncü fecaatini anlarsınız." (s. 170)

Memurlar rüşvet almak için sudan bahaneler bulur. Örnek olarak, belediye memurlarından biri, bir şoföre kornaya çok bastığı için ceza keser; başka bir gün de az bastığı için. Sonra da başmemur, şoförden ailesini gezintiye götürmesini ister.

Romanda, şoförün içlerinde maarif erkânının da bulunduğu bir grubu ava götürmesi vesilesiyle eğitim sorunlarına da temas edilir. Uğradıkları bir köyün öğretmeniyle karşılaşırlar. Bu köyde gazete okuyabilen tek kişi öğretmendir. Dört yıldır o köyde olmasına, aylıklı çalışmasına rağmen tembellik etmiş, yine de kimseden bir uyarı almamıştır. Yakınlardaki başka bir köyün öğretmen ise öğrencilerinin hepsine okuma yazma öğrettiği gibi, okul dışındaki kadın ve erkek birçok köylüye de öğretmiştir. Fakat, köyün "*softa*" hocası, çocukların yanaklarını okşuyor diye öğretmene iftira atar. Kaymakam da onu ırz düşmanı diye mahkemeye verir. Beraat etse de o köyden uzaklaştırılır. Yazarın karşılaştırma amacıyla bu iki öğretmene yer verdiği açıktır.

Cevdet Kudret *Sınıf Arkadaşları*'nda (1943)(343) I. Dünya Savaşı'yla İstiklal Savaşı arasında Süleyman adlı bir çocuğun sosyal çevresinden hareketle bir İstanbul portresi çizer. Bu portrenin içinde rüşvetçi devlet memurları, karaborsayı engellemekle görevli ama kendisi karaborsacı memurlar ve Mütareke'de işgalcilerin kayırmasıyla yüksek mevkilere getirilen memurlar da yerlerini almışlardır.

Roman bir sınıf tasviriyle başlar ve çocukların ailelerini birer birer anlatarak sürer. Süleyman'ın yeni yazıldığı sınıf, hocaları tarafından ikiye ayrılmış durumdadır. Kapı tarafında oturanlar fakir çocuklarıdır ve bunlar hep çalışmak, gülmemek, yazmaya çalışmak cezası altındadır. Pencere tarafında ise hatırlı, zengin kişilerin çocukları oturur, canları sıkılınca camdan dışarı bakarlar, ne kadar yaramazlık yapsalar yine de ceza görmezler(344).

---

(343) Cevdet Kudret, *Sınıf Arkadaşları,* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1943 (Alıntılar bu baskıdandır).

(344) Aynı sınıf sahnesine *Vurun Kahpeye* adlı romanda da yer verilmiştir.

"*Hoca onlara karşı güler yüz göstermek zorunda idi. Yüzünü sınıfa doğru döndüğü zaman, pencere tarafındakilere güler, fakat kapı tarafındakilere kızardı. İşte ondan ötürüdür ki, senelerdenberi yüzünün bir tarafiyle gülmek, öbür tarafiyle kızmak san'atını öğrenmeğe çalışıyordu: Kapı tarafındaki gözü şimşekler çakarken, pencere tarafındaki gözü tatlı bir ışıkla yanar; kapı tarafındaki yanağı pancar gibi kızarırken, pencere tarafındaki yanağı güller gibi pembeleşirdi.*" (s. 4-5)

Hoca, pencere kenarındaki çocuklar yaramazlık yaptığında "*kulağınızı çekerim haaa!*" (s. 6) diye uyarmakla yetinirken, kapı tarafındakiler gürültü yaptığında hiç ihtarda bulunmadan sopayı indirir. Hocanın sopasını da öğrenciler getirir, en güzel değneği getiren o hafta sopadan kurtulur. Kişilik bozukluğu olan hoca, bir gün üzerine mürekkep döken Şevket adlı yaramaz bir çocuğu döver. Birkaç gün sonra çocuk yanında iyi giyimli bir adamla okula gelir, müdürün odasına hoca da çağırılır. Adam kim olduğunu bile söylemez ama kılık kıyafeti önemli biri olduğunu göstermektedir. Hocanın yüzüne bile bakmadan, müdür vasıtasıyla onu sorguya çeker. Yüksek şahsiyetlerden birini tanımadığı hâlde çocukları neye güvenerek dövdüğünü sorar. Ardından da hocanın işten çıkarılmasını buyurarak gider. O günden sonra hoca bir daha okula gelmez.

Onun yerine gelen muallim çok titizdir ve diğeri gibi biri gülüp biri asılan iki tane yüzü yoktur: "*iki yüzlü değildi: Bir tane yüzü vardı, o da hiç gülmüyordu.*" (s. 10) İlk gün, bütün çocukları sosyal statülerini dikkate almadan boy sırasına göre oturtur, tam bir disiplin adamıdır. Onun düsturunu "*hep beraber*" ifadesi özetler (s. 10). Çocukları intizama alıştırır, öyle ki Süleyman kurşun askerlerini bile ikişerli sıraya dizmektedir.

I. Dünya Savaşı başlayınca Süleyman'ın babası askere gider, o da annesiyle birlikte dedesi İbrahim'in yanına taşınır. Çocukluğunda İşkodralı Mustafa Paşa'nın konağına bahçıvan yamağı olarak giren ve uzun seneler burada kalan İbrahim, son derece hasis bir adamdır. Velinimeti Mustafa Paşa görkemli, heybetli, yakışıklı bir adam olduğu için Abdülaziz'in çok hoşuna gitmiş ve onu sultanlardan biriyle evlendirerek kendisine damat etmiştir. Fakat sultanla uzun seneler çocukları olmamıştır. Sarayda kalan Mustafa Paşa'nın annesi oğluna dayanamaz ve ona gizlice bir Çerkez odalık alır. Paşa, annesinin konağında bu odalıkla gizli gizli buluşmaya başlar;

fakat saraydan belli belirsiz zamanlarda konağa gelip tepeden tırnağa arama yapan haremağalarına her an yakalanma tehlikesi vardır. Buna da bir çare bulunur, böyle durumlar için odalığa gizli bir yer yaparlar. Odalık iki ay sonra gebe kalır. Bir oğlan çocuk doğurunca gizlice paşayla nikâhlanırlar. Yazar, "*Eğer Abdülaziz haber alsaydı, ne İşkodralı Mustafa Paşa, ne odalık, ne imam, ne de şahitlerin gözleri 1876 yılını tam olarak göremezdi.*" (s. 34) diyerek saraya yakın olmanın, hele hele padişah damatlığının ne kadar tehlikeli olduğuna işaret eder.

Sığıntı kızlardan biriyle gönül işi meydana çıkınca İbrahim konaktan çıkarılır. Ama iyi kötü emektar olduğundan Maliye şubelerinden birine tahsildar olarak yerleştirilir. Onun bundan sonraki hayatı, tam bir memur hayatıdır.

"*Bütün küçük memurlar gibi o da yokluğa yakın bir varlık içinde yaşamağa; hiçbir ihtiyacını hiçbir ay tam olarak yerine getirememeğe; iki kat elbisesi olmamağa; yalnız tek gömleği bulunduğu için, gömlek değiştirmek icap ettiği zaman, sırtındaki gömlek yıkanıncaya kadar beklemeğe; sofra başında fazla oturmamağa; selâm vereceği zaman, memur âdâb-ı muâşeretine göre, yerlere kadar eğilmeğe*" (s. 37) mahkûm olmuştur ve bu hayat ona korkunç bir pintilik verir. Konaktan birlikte çıkarıldıkları kızla evlenir. Yirmi dört sene evlilikten sonra biraz da sefalet yüzünden karısı ölür. İbrahim hayatının kötü gidişinden hep karısını sorumlu tuttuğu için onun hastalığa da sefalete de müstahak olduğunu düşünür. Öldüğüne önce sevinir fakat çamaşır vs. ev işleri için para harcamak zorunda kalınca yeniden evlenir. Çocuklu bir dul olan yeni karısının iri yarı olması İbrahim'in hiç hoşuna gitmez, zira kadına elbise için fazla kumaş gidecek, daha büyük ayakkabı almak zorunda kalacak ve dolayısıyla masraf artacaktır. Çorabın, ayakkabının tekinden; pantolonun yarısından tasarruf için "*Allah keşki insanları tek bacaklı yaratsaymış*" diye düşünmekten bile kendisini alamaz (s. 39). Süleyman'ın üvey dedesi İbrahim böyle bir adamdır ve onlar I. Dünya Savaşı'nın yokluk yıllarında, zeytini sayarak veren, yemek sahanına sırayla uzanılmasını isteyen bu adamın yanına gelmek zorunda kalırlar.

Süleyman dedesine taşındıktan sonra okulunu değiştirir ve annesi evlerini satmak zorunda kalır. O gün, okula giden Süleyman için uzun bir zaman sonra ilk kez köfte kızartılır. Fakat okulda yemek yemek meseledir. Öğretmenleri yoklama yapacağı sırada durur, birden heyecanlanır, sınıfın havasını koklar ve "*Bugün birisi köfte*

getirmiş. Kimdir o?" (s. 58) diye sorar, Süleyman ayağa kalkınca sorguya başlar: Babası ne iş yapıyor, zenginler mi, şeker mi satıyorlar?... Süleyman gerçeği söyleyince, öğretmen kendi kendisine düşünür ve onları çok bahtlı bulur, satacak bir evleri vardır çünkü. Süleyman'dan sonra muhtarın oğluna ne getirdiğini sorar. Çocuk tulumba tatlısı getirmiştir. Öğretmen hiçbir şey söyleyemez, sadece yutkunur. Derse başlar ama sesi çok zayıf ve titrek çıkmaktadır.

Süleyman'ın arkadaşlarından Tahsin'in babası İshak Efendi, "*Men-i ihtikâr Komisyonu*"nda (s. 83) kâtiptir. Bal tutan parmağını yalar korkusuyla, komisyondakilerin karaborsaya bulaşmamaları için onlara her ay ihtikâr maddelerinden bir miktar verilmektedir. İshak Efendi ne kadar cılız ve güçsüzse karısı o kadar iri yarı ve ceberruttur. Kadın, zamanında tatlı dille İshak Efendi'yi kandırmış ve evi kendi üstüne yaptırdıktan sonra adamın hayatını cehenneme çevirmiştir. Hiçbir iş yapmayan ve kocasıyla oğlu üzerindeki tahakkümü gittikçe arttıran bu korkunç kadın, sinirlendiği zaman kocasıyla oğlunun kafalarını iki çocuk gibi tokuşturur. İshak Efendi'nin bütün maaşını her ay başında elinden alır. İshak Efendi'nin çilesi, Fatih yangınıyla birlikte sona erer; karısının üzerine yaptığı evle birlikte sanki bütün korkuları yok olup gitmiştir. Mahalledeki bu yangından sonra en büyük değişiklik İshak Efendi'de olmuştur. Kiraya çıktıktan sonra her gece evine sarhoş ama mutlu şekilde gelmektedir. Karısının zorla yaptırdığı ev işlerinden kurtulmuştur. Komisyon üyeliğini de kendisi için kullanmaya başlar. Mahallesindeki ihtikârcı bir zengin komşusu ona bir işi düştüğünü, şeker işi yapacağını ve onu da memnun edeceğini söyler. İshak Efendi çok memnundur, "*Para kazanmak o kadar kolaymış ki, şimdiye kadar bunun farkına varmamışım.*" (s. 116) Karısı bir gün onu yine dövmek isteyince hemen boşar ve kadın elini süremeyeceği için kurtulur.

Yine Süleyman'ın arkadaşlarından Kenan, birçoğuna göre epey iyi durumda bir ailenin çocuğudur. Babası Mehmet Can Bey, gençliğinde Fransa'da bulunmuş ve bir Fransız kadınla evlenmiş, memlekete dönünce de Ziraat Bankası'na girip ancak veznedarlığa kadar yükselebilmiştir. Mütareke'de de karısı Fransız olduğu için Fransızlar tarafından kayırılmış, Osmanlı Bankası'na ikinci müdür tayin edilmiştir.

Mehmet Can Bey'in yabancılar tarafından arkalanması her yerde duyulmuştur ve aynı sınıftan Yakup'un babası Murat Paşa, bu hikâyenin de etkisiyle, yarım kalan ikbalini tamamlamak için evlenecek yabancı bir kadın aramaya başlar. Tanıdığı bir paşanın

konağında mürebbiyelik yapan bir Fransız kızla evlenmeye karar verir. Murat Paşa, II. Abdülhamid zamanında jurnal yazmayı zevk hâline getirmiş hasta ruhlu bir adamdır:

"*Murat Paşa bir müddet 'Frére'lerde, sonra da 'Mek- tebi Mülkiye'de okumuştu. Evvelâ kaymakamlıkla işe başlamış, kısa bir zamanda 'Bendegân' arasına karışmış, mesleğinde çabuk ilerlemiş, paşalığa kadar yükselmişti. İlk zamanlarda, göz hapsine alınması gereken valilerin yanına maiyet memurluğu, Vali muavinliği, mektupçuluk gibi vazifelerle gönderilirdi. Yanında çalıştığı adamın yaşayış, düşünüş ve sözlerini günü gününe tespit eder, sonra bunları raporunda o kadar ustalıklı ve meraklı bir şekilde hikâye ederdi ki, cinayet ve polis romanlarına düşkün olan padişah, bu raporları da aynı heyecan ve zevkle okurdu. 'Şu çocuk yeni bir şey söylemiyor ama, insana yine de merak veriyor.' Dediğini kaç kere işitmişlerdi. (...) Mesleğinde ilerleyip vali olunca, bu sefer de, gözden uzak tutulmaması gereken kimseleri onun yanına muavin veya mektupçu olarak gönderirlerdi.*" (s. 147)

Murat Paşa'nın servet toplamak hırsı da vardır. Daha işe ilk başladığında, Konya'nın Aksaray kazasına tayin olmuş ve tebrikleri kabul ettikten sonra tahrirat kâtibini yanına çağırıp açıkça ne kadar geliri olduğunu, müracaat sahiplerinden ne kadar aldıklarını sorar. Kâtip, kiminin bahşiş verdiğini, kiminin de un, yağ gibi şeyler getirdiklerini, aylık gelirin bu yüzden belli olmadığını anlatır. O zaman kaymakam olan Murat Paşa, ilk icraatını yapar ve rüşvet tarifesini belirler:

"*İşte bu fena. Ben her şeyin muntazam yürümesini isterim. Çalıştığım yerde intizama çok dikkat edilmesini ararım. Bu işi de bir düzene koymak lâzım. Şimdi beni dinleyin bakalım: Bundan sonra hükûmette işi olanlar doğrudan doğruya beni görecek. Halka ilan edersiniz, bütün müracaatlar yazılı olacak, sözlü müracaat kabul edilmiyecektir. Ben, iş sahiplerinin istidalarını gözden geçirecek ve doğrudan doğruya size havale edeceğim. Eğer kırmızı kalemle havale edersem, iş sahibinden bir buçuk altın alacaksınız, mavi kalemle yazarsam bir altın, kurşun kalemle yazılanlar için de yarımşar altın... Bunun beşte biri sizin olacak, paranızı her aybaşı muntazam olarak alacaksı-*

nız. Hususi muamele görmek yasak. Hesap yanlışlığı kabul etmem. Havale edilen istida sayısını ben burada ayrıca tespit edeceğim; ona göre hareket etmeğe kendinizi alıştırınız." (s. 149)

Ve her ay yetmiş beş müracaat ister, bunun nasıl sağlanacağını soran kâtibe anlatır:

"*Gelmezlersesi yok. Eğer gelmezlerse getirmenin çarelerini bulmalı. Orası artık sizin dirayetinize bağlı bir şey. Bir dükkâncı sebze sepetini kapının dışına koymuştur, ceza kestirirsiniz, şikâyet için gelir; bir adamı yanlışlıkla tevkif ettirirsiniz, ailesi kurtarmak ister, gelir; bir arabacıyı angaryaya gönderirsiniz, gitmek istemez, gelir; söyledim ya, eğer çalışırsanız, halkı her zaman hükûmete yaklaştırabilirsiniz!*" (s. 149)

Murat Paşa, gittiği bütün memuriyetlerde uzun bir müddet bunu uygular. 1908 Meşrutiyeti'nde bütün yoldaşlarıyla beraber işten çıkarılır. Şimdi yapmak istediği ise boşta geçen zamanın acısını çıkarmaktan ibarettir.

Murat Paşa'nın evlenmeyi düşündüğü Fransız kızı, eski Müşir Bahri Paşa'nın evinde mürebbiyedir. Bahri Paşa evlenmelerine razı olmaz; çünkü evlerine ecnebi zabitler gelip gitmektedir ve ev halkına Batılı yaşama usullerini öğretecek biri lâzımdır: "*Pekâlâ takdir edersiniz ki, artık şarklı olarak yaşamağa imkân yok. Yeni hayata uymamız lâzım. (...) Sonra, söz aramızda, bizim konağı işgal edilmekten kurtaran da odur...*" (s. 150-151). Fakat Murat Paşa kızı razı eder ve evlenirler. Murat Paşa'nın oğlu Yakup, artık Almanca kursuna değil Fransızca kursuna gitmeye başlamıştır. Kendi rüzgârını kaybeden Türkler, başkalarının rüzgârında savrulmaktadırlar.

Reşat Nuri'nin birçok eserinde farklı derecelerıyle karşılaştığımız bürokrasi eleştirisi, *Değirmen* (1944)(345) romanında had safhaya ulaşmış ve edebiyatımız, bu eserle en güzel bürokrasi hicivlerinden birine kavuşmuştur. I. Dünya Savaşı arefesinde Sarıpınar

(345) Reşat Nuri Güntekin, *Değirmen*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1944 (Alıntılar bu baskıdandır). "*'Değirmen' aslında yeknesâk, aşina olunan tarzda işleyen devlet çarkının sembolüdür.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 67)

kazasında kaymakam, belediye reisi, evkaf müdürü, mühendis, mal müdürü gibi bütün hükûmet adamlarının katıldığı, eşraftan Ömer Bey'in evinde düzenlenen bir gece âleminde, evdeki eğlenceden, oynamaktan doğan sarsıntıyı deprem zannedip herkesin kaçışmasıyla başlayan bu komedinin baş aktörü, Kaymakam Halil Hilmi Efendi'dir.

Halil Hilmi Efendi, yirmi beş yıllık idarecilik hayatında –birçok benzer idare adamı gibi– hüküm vermekten uzak yaşamaya çalışan fakat bundan uzak kalamayacağı için de perişan olan bir memurdur. Zaten mazbut bir adam olan Halil Hilmi Efendi'yi idare-i maslahatçı bürokrasi anlayışı iyice miskinleştirmiştir. Biraz bu durgunluktan kurtulmak, biraz da bütün kasabanın "*Bulgar kızı*" dediği Nadya'yı oynarken görmek hevesiyle gitmeyi kabul ettiği ilk sazlı sözlü gece âlemi, Halil Hilmi Efendi'nin hayatına hiç istemediği bir hareketlilik getirir. Aslında, kasabasında baş ağrısı istemeyen Halil Hilmi, "zelzele"yle biten o eğlence gecesinde oynayan, Sarıpınar kazasına da çocukluğunda gelmiş olan Nadya'nın başka yere sürülmesi için daha önceleri mutasarrıflığa yazmış fakat ret cevabı almıştır. En azından Nadya'ya hükûmet kuvvetini göstermek gerektiğine inanır ve bir kez yanına çağırmak ister. Kızın geleceği gün dişlerini karbonatla ovar, pantolonunun pürüzlenmiş paçalarını makasla düzeltir, sakalına çeki düzen verir, fesini kalıplatır. Kaymakam, Nadya'nın cazibesiyle işi arasında gidip gelmektedir. Nitekim, kendisinden önceki Sarıpınar Kaymakamı Nusret Bey'in metresi olan Nadya numaradan gözyaşları dökünce zaten dirayetsiz bir adam olan Halil Hilmi Efendi'nin bütün iradesini elinden alır, kaymakam merhametle nasihat edip kızı bırakır.

Fakat Halil Hilmi Efendi, Nadya'ya hoş görünmek için kendisine gösterdiği itinayı görevinden esirger. Örnek olarak, hükûmet konağının hâli içler acısıdır. Kendi makam odasının bile tavanı rutubetten kabarmıştır ve tavan sarsıldıkça yukardan toz toprak dökülmektedir. Hatta bir keresinde, sofada kaymakamın huzuruna çıkmak için sıra bekleyen bir "*kocakarının*" (s. 11) kafasına kerpiç düşmüştür. Gayret göstermek için fazla ağır kanlı olan kaymakam, tamir için beklediği tahsisatı bu depremden sonra daha çok ummaya başlar.

Sarıpınar'daki "zelzele" sonrasında yaralanan sekiz-on kişinin tamamı, o geceki eğlencede bulunanlardır. Halil Hilmi Efendi de, hiçbir şeyi olmadığı hâlde, bir zaman sargılar içinde yatırılır. Jan-

darma kumandanının merkeze telgraf çekip kaymakamın ağır yaralılar arasında bulunduğunu bildirmesiyle iş büyümeye başlar. Kaymakam, sanki başına gelecekleri tahmin etmiş gibi, bu haberden çok rahatsız olur. Çünkü "*O, klâsik bir idare adamıydı; meslek hayatında vakaları daima olduklarından hafif göstermeyi bir idare kaidesi olarak bellemişti.*" (s. 23). Öte yandan Belediye Başkâtibi Rıfat, haberi telgrafla İstanbul'daki bir gazeteye göndermiştir bile. Kaymakam, Kumandan Niyazi'den, daha doğrusu askerlerden daima çekindiği için fazla üzerine gidemez. Zayıf bir adamdır ve hiddeti kötü şeylere yol açacağı zaman hemen söner.

Telgrafların İstanbul'da etkisi geniş olur; "şüyûu vukûundan beter" sözünü doğrularcasına, Sarıpınar'ın bir enkaz yığınına dönüştüğü söylentileri ortalığı sarar.

Zelzele haberi üzerine bütün vilayet teessüre düşmüştür ve sıhhi yardım heyetinin yola çıkarılacağına ilişkin bir telgraf gönderilmiştir. Telgraf havalesiyle para gönderilirken, kaymakamın sıhhati de sorulmaktadır. Telgrafı Halil Hilmi Efendi'nin yeni yatak odası olan hükûmet konağındaki makamına getiren belediye reisi, sorumluluğu çoktan kaymakama yıkmıştır; cevabı onun vermesi gereklidir.

Kaymakam iki arada bir derede kalmıştır. Sağlığının ve kasabanın iyi ve sağlam olduğunu söylese ortalığı niçin velveleye verdiğini soracaklardır. Ayrıca "*devlet tarihinde bir misli daha görülmemiş bir süratle gönderilen para*" da vardır işin içinde (s. 42). Sonunda, işin aslına dair hiçbir şey anlatmayan çok müphem bir yazı yazarak telgraf cevabını gönderirler(346).

Sarıpınar'a gelen paranın dağıtımını düzenlemek için bir komisyon kurulur. Fakat komisyondakilerin her biri bir tarafa çeker.

---

(346) Buradaki gibi karışık, anlaşılmaz resmî yazıların aslında Türk bürokrasi geleneğine hiç de yabancı olmadığı, Ziya Paşa'nın *Şiir ve İnşa* adlı makalesindeki yakınmalarından da anlaşılmaktadır: "*Hâlâ Bâbıâlî ve devâ'ir-i sâireden yazılan muharrerât-ı resmîye, gerçi eski zamanlarda gelen erbâb-ı maarif iktidârında kâtipler olmadığından, evvelki münşeât derecesinde mu'akkad değilse de, bunlar da ol babanın veled-i zinâsı olduklarından; yine seci' ve rabt u ma'ânisi mevhûm ve meşkûk ibârât ile memlûdur. Eski inşâlarda lügat-ı Arabiyye ve ibârât-ı muhayyele var ise de, bari zımnında iyi kötü bir mânâ dahi çıkardı. Şimdi ise, asır nâzikleşmiş ve efkâr ve politika incelmiş olduğundan, ba'zı fermanlar ve mektub-ı Sâmîler ve takrîrlerde öyle ibâreler görülüyor ki, lügatlar herkesin bildiği şeyler iken, mânâ-yı sahîhi ne olduğu anlaşılmak kabil olmuyor.*" (Ziya Paşa, "Şiir ve İnşa", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, s. 45-46)

Sözüm ona yaralı halka dağıtılmak için gönderilen paradan evkaf müdürü medreseye, belediye mühendisi ise mektebe yontmak ister.

Giderek büyüyen bu deprem yalanı yetmezmiş gibi, Halil Hilmi Efendi'nin başına bir de Sarıpınar'a gönderilmiş olan Balkan muhacirleri meselesi sarılır:

> *"Bu kadar insanı nereye yerleştireceğiz? Ne ile besleyeceğiz? Bunları düşünmek yok. Allah'tan başka dayanacak kimsesi olmayan on iki lira aylıklı bir kaymakamları var ya... Düşünsün kerata. Başka işi ne? Para istersin: 'inşallah, maşallah' diye atlatırlar, memur istersin: aldırmazlar. İki defa tekid edersin: cevap yok. 'Akıl mı öğretiyorsun adama' tarzında bir haşlama yemeğe niyetin varsa bir üçüncü tekit yazarsın yoksa sesini kesersin. Muhacirler de biraz bağırıp çağırdıktan sonra bakarlar ki, aldıran yok; onlar da seslerini keserler çaresiz."* (s. 57)

Bazı bürokratik teamüllerin memurlar üzerindeki en olumsuz etkisinin onları önce umutsuzluğa, sonra da tembelliğe itmek olduğunu *Acımak* romanında da görmüştük. Halil Hilmi Efendi'yi bir kaymakam iken kendi odasını bile tamir ettiremeyecek ölçüde miskinleştiren bir sebep de bu türlü olaylara alışmış olmasıdır.

İstanbul'a kadar uzayan ve başta kaymakam olmak üzere Sarıpınar'daki herkesin kafasını karıştıran problemi önce belediye reisi görür:

> *"Çarpıklık işin başında, diyordu, her nasılsa verilen yanlış haber üzerine sancak merkezinden hareketzedegâna dağıtılmak üzere para geldi. Ortada hareketzede yok. Mutasarrıfa bunu açıkça bildirmeye cesaret edemediğimiz için başladık kasabada pertavsızla hareketzede aramaya. Bütün pislik buradan çıktı."* (s. 59)

Sağlık yardım heyeti nihayet gelir, yanlarında bir kaymakam vekili de vardır. Eşref adlı, mutasarrıfın akrabasından olan bu genç maiyet memuru yüzünden kendi koltuğunun sallandığını anlayan Halil Hilmi Efendi, kuvvetinin yerinde olduğunu göstermek için genç bir delikanlı gibi ortada dolaşmaya başlar. Hâlbuki Eşref oralarda değildir ve kaymakamı iyi gördüğüne sevinir. Çünkü Sarıpınar'da kalmak işine gelmez.

Makamını koruyabilmek için Halil Hilmi'nin aklına tek çare gelir, "*Mutasarrıfa acele telgraf çekerek kaymakam vekilinin geldiğini bildirmek, ancak kendisine de ifayı hizmete mani hiçbir arıza-i sıhhiyesi kalmadığı cihetle tekrar vazifeye başlamasına müsaade dilemek.*" (s. 64) Bunu yapacağı sırada, Eşref vazifeye başladığını bildirmek için telgraf yazması gerektiğini söyleyip kâğıt ister. Kaymakamın uzattığı birkaç kâğıttan yalnız birini alarak birkaç kelime yazar. Halil Hilmi Efendi şaşırır: "*Bir resmi tahriratın birkaç müsvedde yapılmadan, kağıtta kurşun kalem ucu sivriltir gibi bir dakikada karalanıp atıldığını ilk defa görüyordu. Hakikaten keskin adamlardı bu yeniler.*" (s. 64)(347)

Eşref bu tarafıyla olması gerekeni gösterir: hızlı, sade olmak ve kırtasiyecilikten uzak durmak. Halil Hilmi Efendi ise eski usulün, Bâbıâli geleneğinin yetiştirdiği bir memurdur. Bu pratikliğe pek aklı ermez. Ancak sorun üretmede üzerine yoktur. Yan gözle Eşref'i takip ederken kendisi de telgrafını yazar. Bu sefer de mühür meselesine takılır:

> "*Vekilin resmen vazifeye başlamış olmasına göre kendinin mühür basmağa hakkı kalıyor muydu? Hattâ emri tebellüğ ettiği dakikada mührü halefine teslim etmiş olması icabedeceğine göre bunu yapmasına maddeten imkân olmamak lâzım gelirdi. (...) Bir makamın iki meşru sahibi olamayacağına göre mühür kullanmak hakkı ya onun, ya ötekinindir. Ah, bu idare işi ne ucu, bucağı olmayan bir derya idi*" (s. 64-65)

---

(347) Halil Hilmi Efendi'nin şaşkınlığı normaldir. Çünkü, girişte değinildiği üzere, şekilcilik neredeyse bürokrasinin temel kaidelerinden biridir ve Osmanlı bürokrasi geleneği de bu noktada bir farklılık göstermez. Bu şekilciliğin önemli bir tarafı yazışmalarda ortaya çıkar. Fakat kayıt altına almak düzen açısından çok gerekli olsa da şekil bağımlılığı bazen ciddi sıkıntılara yol açabilmektedir: "*On sekizinci yüzyılda, resmi yazışmalarda 'seci' kuralına uymak zorunlu hale getirilmiştir. Seci, cümlenin sonunun (...) kafiyeli bir kelime ile bitmesi kuralı idi. Bu yüzden bazen yazışmalarda anlam kafiyeye feda ediliyor, işler son derece yavaş ilerliyordu. 1829'da Rus orduları Edirne'ye dayandığında, haber Sultan'a kafiye bulmaya çalışmak yüzünden geç iletilmiş, II. Mahmud da bu gibi durumlarda, 'kâtibane elfaz'a gerek olmadığına dair ferman yayınlamak zorunda kalmıştı.*" (Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 62)

Kaymakam haklı gibi görünmekle birlikte, asıl meseleyi bir yığın teferruat arasında kaybettiğinin farkına varamamaktadır. Hiç ummadığı bir zamanda karşısına çıkan bu genç bürokrat, Halil Hilmi Efendi'nin köhneliğini bir anda ortaya serer.

Kaymakam, kendisine yöneltilecek suçlamalara kafasında cevaplar arar. Ancak bu cevaplar hiç de tatminkâr değildir. "Zelzele", Halil Hilmi'nin kendi gerçeğini yine kendisine gösterir:

> "*Görün bakın... Hükûmet konağınız ne hâlde? –İnsaf edin efendiler! Ben miyim sebep? Allah'ın zelzelesine karşı ben ne yapabilirim? -Zelzele mi? Fakat birkaç gün evvelki raporunda sen onu resmen inkâr ediyor değil miydin? (...) Yukarı sofa bir pislik deryası halinde. Enkazı olsun kaldırtamaz mıydın? Yukarı kata bir haftadan beri üç beş süpürge attırmak, birkaç kova su döktürmek de mi elinden gelmezdi? Bak eloğluna, gözle kaş arasında emrini verdi; yukarı katın yarın öğleden evvel temizleneceğinden zerre kadar şüphesi var mı? — Fakat ben hastaydım, yaralıydım. — Acayip! Daha mürekkebi kurumayan telgrafında hiçbir sıhhi ârızan olmadığını söyleyen sen değil misin?*" (s. 66-67)

Birol Emil'in söylediği gibi, "*(...) hakikat duygusunun kaybedilerek onun yerine gülünçlük ve abesliğin geçmesi*"ni[348], romanın çok az bölümü yukarıdaki iç konuşma kadar kuvvetle gösterebilir.

Romandaki ironinin önemli bir parçası, Sarıpınar'a gelen yardım heyetidir. Heyet, aynı zamanda eşraftan olan Belediye Reisi Reşit Bey'in evinde misafir edilir. Zelzele unutulmuştur; sandıklar, çadırlar geldikleri gibi kalmış, hâlâ açılmamıştır. Üyeleri yirmi kişiden fazla olan heyetin halka edeceği bir yardım olmadığından, halk, misafirlerini ağırlamaya başlar. Ziyafetlerin ardı arkası kesilmez. "*Yardımcılardan bir kısmı, yerli ahbapların kılavuzluğu ile çarşı, pazar dolaşarak kışlık zahire düzer, meşhur Sarıpınar yerli bezlerinin en iyi ve ucuzlarını seçmeye çalışırken bir kısmı da bağlara, kır eğlencelerine gidiyorlardı.*" (s. 71).

Sonunda heyet reisi yerine getirmeleri gereken bir görevleri olduğunu hatırlar:

---

(348) Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 25.

"*Ne yapacağız arkadaşlar, dedi. Aldığımız emir üzerine geldik, her tarafı arayıp tarayarak yorulduk. Fakat bir şey bulamadık. Kaza idaresi, merkezi aldatmış demeye pek dilim varmayacak amma, doğrusu, işi çok mübalağalandırmışlar (...) bana kalırsa keyfiyeti telgrafla mutasarrıfa bildirip avdet müsaadesi istemeliyiz. Yoksa mesul oluruz.*" (s. 72)

Buna rağmen bazı heyet üyelerinin gitmeye hevesleri yoktur. Reşat Nuri bunun sebebini yazarken yardım komedisini de taçlandırmış olur: "*Köylere yağ sipariş etmiş bir cerrah ile yerli zenginlerden birinin kızını istemiş ve henüz cevap alamamış bir genç memura göre bir-iki gün daha beklemekte pek bir mahzur yoktu amma, mademki kısmet zembili kalkmıştı.*" (s. 72-73) Tam o esnada bir telgraf, mutasarrıfın geleceğini bildirir.

Sarıpınar'da bunlar yaşanırken İstanbul'da heyecan artmaktadır. Yardımlar toplanır, tiyatrolarda şiirler okunur, Sarıpınar için gözyaşları akıtılır. Meseleye Dâhiliye Nezareti de karışır. Nazır, gazetecilerin şikâyet ve soruları üzerine yardım çalışmalarının sürdüğü yolunda bir açıklama yazdırır. Ayıp olmasın diye biraz da para yardımında bulunur.

Kaymakamdan sonra romanda karşımıza çıkan diğer idareci tipi, Mutasarrıf Hamit Bey, Meşrutiyet'ten sonra altmış yaşına doğru ilk defa İstanbul'dan sancağa çıkmış bir Bâbıâli efendisidir. İstanbul'daki hayatından sonra sancaktaki hayatı işkence gibi gören mutasarrıf, Sarıpınar hadisesiyle ilgili rapor göndermediği için validen azar yemiş, derhal Sarıpınar'a gitme emri almıştır. Hamit Bey, belediye sınırındaki köprüyü dört yıldan bu yana ilk kez geçmektedir. Yardım heyetinin üç günde gittiği Sarıpınar'a, mutasarrıf ve heyeti akşama doğru varır. Bürokraside işlerin hızlanması için lâzım olan ya sert bir amirdir ya da iş ahlâkına sahip bir memurdur.

Ziyafetlerden ve hoşgeldiniz merasimlerinden sonra, ikinci gün mutasarrıf kaymakamı sorgulamak için çağırır. İstanbullu olduğu için Halil Hilmi bir miktar sempati kazansa da mutasarrıf, bir sorumlu bulunması gerektiğini bilmektedir: "*Kaymakamı sözlerinden yakalamak kabil değildi. Fakat o, Halil Hilmi Efendiyi yakalamazsa, sağı, solu olmayan İttihatçı vali, kendisini yakalayacaktı. Çünkü işin nihayetinde bu kadar rezalet için mutlaka bir mesul, bir kefaret keçisi lâzımdı.*" (s. 90)

Bununla birlikte mutasarrıf, kaymakama merhametle muamele eder; ama yine yapacağını yapacaktır. Halil Hilmi Efendi'yi şu ya da bu sebepten sevmeyen kişiler mutasarrıfa şikâyetlerini yazmaya başlarlar. Mutasarrıf, işini kolaylaştırdığı, daha doğrusu vicdanını rahatlattığı için bunlara sevinmektedir; en inanılmayacak şikâyetlere bile memnun olur çünkü "*Ne de olsa şikâyet şikâyettir*"r (s. 95).

İşler kimsenin düzeltemeyeceği bir hâl alır. Dünyanın öteki ucundaki Müslümanların Sarıpınar'daki felaketzedeler için yardım topladıkları haberleri gelir. Alman ve Avusturya sefirleri Dolmabahçe ve Bâbıâli'ye giderek Almanya imparatorunun ve Avusturya-Macaristan kralının felaketten duydukları üzüntüleri iletirler. Aynı zamanda para yardımında da bulunurlar. Bunları Londra ve Paris'in gözyaşlarıyla paraları takip eder.

Dâhiliye Nazırı, matbuat için hazırlanan tebliğin verilmediğine sevinmiştir: "*Fena mı etmişim? Hulâsası: 'Fol yok, yumurta yok' olan bizim tebliğ imparatorların padişahı ve hükûmeti taziye haberleriyle bir günde çıkacak, dünyaya karşı muazzam bir rezalet olacaktı*" (s. 100). Nazır, düğümü çözmesi için valinin Sarıpınar'a gitmesini emreder.

Vali, halkın "*öperken ısırır*" (s. 104) dediği cinsten, ortası olmayan bir adamdır, ya son derece kalender ve uysal yahut barut gibi serttir. Vali kasabayı gezerken belediye reisinin bir aralık sırtını okşar. Bu iltifattan sevinen ve valiyi ziyafete davet etmiş olan reisin sevinci kursağında kalır. O anda sokağın kenarındaki çukurlara gözü ilişen vali birden değişir: "*Sen onu bırak da şuna bak... Yahu, bu ne? Karanlıkta biri bacağını kırarsa mesuliyeti kime ait? Emrinde tek adamı olmasa insan, bunu kendi yapar. Sermayesi üç, beş kürek toprak... Ayıp, ayıp... Davetten evvel bunu düşünmeli*" (s. 105).

Bu çok pratik yönetici için her türden meselenin çözümü çok basittir:

> "*İdare adamı için yapılacak şey, bilâkis düşünmeden meselenin üstüne yürümekti. Kötü mü gidiyor bir iş? Başındaki adamı kulağından yakalayıp atar ve geçersin. Yine mi kötü gitmekte devam ediyor, bunu bir kere, bir kere daha tekrar edersin. Tâ ki, artık kötü gitmeyinceye kadar.*" (s. 109)

"Kesin çözümler" üreten bu vali tiplemesi ile Reşat Nuri, İtti-

hatçıların komitacı alt yapısına bir göndermede bulunmuştur sanıyoruz.

Valiye göre mutasarrıf, "*ebcet gibi ne ölüye, ne diriye hayrı olmayan kokmaz, bulaşmaz bir Babıali efendisi*"dir (s. 110). Vali, çarşı teftişi sırasında kaymakamı da haşlar, hükûmet konağının kepazeliğine sinirlenir. Valinin haşinliğini Halil Hilmi artık fazla önemsemez, "*Ölmüş eşek kurttan korkmaz*" diye düşünür (s. 111).

Nihayet vali belediye reisini, kaymakamı, mutasarrıfı ve diğer belli başlı adamları belediyede toplayıp meseleyi nasıl halledebileceklerini konuşmaya başlayacağı sırada, İstanbul'dan telgraf gelir; padişah, taziyeleriyle birlikte başında Şehzade Şemseddin Efendi'nin bulunduğu, içinde İngiliz gazetecilerine varana kadar bir sürü insanın yer aldığı bir heyeti de yollamıştır. Bunun üzerine herkes tek bir çözüm yolu üzerinde anlaşır: zaten harap olan kasabadaki bazı hasarlı binaların rapor edilmesi ve yıkılması.

Şehzade kasabayı gözyaşları içinde gezer, zaten o güne kadar Beykoz'dan öteye geçmemiştir. Dolayısıyla, kasabanın normal hâlini depreme uğramış zanneder. Vali, hükûmet konağını gezerlerken kaymakamı övmek zorunda kalır, Halil Hilmi Efendi yaralı yaralı bu viranede çalışmıştır. Şehzade, çok hoşuna giden bu sözde gayretkeş memurdan iltifatını esirgemez. Halil Hilmi Efendi tevazu ile karşılar: "*Halk memura vediatullahtır, ölmeyince hizmetinden ayrılmamalıdır*". Şehzadenin cevabı daha duyguludur: "*Bunca asırdır Âli Osman'ın yüzünü ağartan sizin gibi gayretli ve dirayetli memurlar olmuştur; var olun!*" (s. 120)

Sarıpınar kazası, yağmur gibi yağan yardımlarla ihya olmuştur. Halil Hilmi Efendi ise "*topla yıkılmaz*" şekilde yerini sağlamlaştırmıştır. O, başına küçük bir ev alacak kadar bir para ödülü beklerken komediyi tamamlayan son bir şey daha olur, "*bir gün paradan daha kıymetli bir şey, hamiyetli göğsünü süsleyecek bir altın Osmanî nişanı*" gelir (s. 120). Birol Emil'in ifadesiyle, Halil Hilmi Efendi'yi son anda kurtaran, "*sadece kendisi kadar gülünç ve şahsiyetsiz insanların budalalığıdır*"[349]. *Değirmen,* en alttan en üste kadar bütün idari mekanizmanın nasıl çarpık bir hâl alabileceğini –hicvin gıdası olan abartı sayesinde– çok başarılı biçimde anlatan nadir eserlerden biridir. Burada göz önüne serilen sadece Osmanlı bürokrasisinde ortaya çıkmış bir abesler zinciri değil, aynı zaman-

(349) Emil, *Reşat Nuri Güntekin,* s. 34.

da buna benzer çarpıklıklara yol açma ihtimalini daima bünyesinde taşıyan bürokrasinin kendisidir.

Küçük Paşa, On Yılın Romanı vb. eserlerde olduğu gibi, yokluk ve sıkıntı içindeki Türk köylüsünün devleti bekleyişini gördüğümüz romanlardan biri de *Sarduvan*'dır (1944)[350]. Faik Baysal, ihmale uğramış Anadolu insanının bu devlet hasretini, köye bir türlü gelmeyen kaymakam simgesiyle anlatır.

Sarduvan köyünde hüküm süren muhtar, karışıp görüşeni olmadığı için emrindeki zorbalarla köylüye yaka silktirmektedir. Herkes umudunu köye gelmesi beklenen kaymakama bağlamıştır. Romanın kahramanı olan Kavruk adlı gencin beklentisi de budur. Fakat muhtarın adamı ona dayak atarken şöyle der: "*Kaymakam Beyin gelmesini çok beklersin daha. Üç yıldır her gün gelecek. Yan gelip yatmak, her ay başı maaşını tıkır tıkır almak dururken ne (...) gelsin buraya?*" (s. 126)

Adam, kaymakamın gelmeyeceğini söylerken haklıdır: "*Yok yoldayken arabasının tekeri çıkmış, yok düşüp kalçasını kırmış, yok babası rahmetlik olmuş. Bahanenin bini bir para. Adapazarı şurada be. Kaplumbağa olsa şimdiye kadar çoktan gelirdi buraya.*" (s. 144)

Köyde sürekli bir bekleyiş vardır. Her an gelmesi beklenen kaymakam, adeta efsane olmuştur. Fakat, Samuel Beckett'in ünlü klasiği *Godot'yu Beklerken*'in[351] bir türlü gelmeyen Godot'su gibi, kaymakam da ortada görünmez. Yine de köylüler en küçük bir haberde yollara dökülürler. Bir gün gene böyle bir haber gelince köyde davullar, zurnalar çalar; köylü meydana yığılır, prova yapılacaktır. "*Kaymakam Bey güya sekiz yıldır gelecekti hep. Adapazarı'ndan tam sekiz yıl önce yola çıkmış, hâlâ da yoldaydı. Bu kez de geleceğine inanmayanlar vardı, ama umudunu yitirmeyenlerin sayısı çoktu.*" (s. 147)

Akşama kadar beklerler ve sonunda kaymakam yerine bir haberci gelir: Kaymakam bey dişini çektirmiş, sancılar içindedir; kanaması da daha durmamıştır. "*Gelecek hafta değil de öbür hafta,*

---

(350) Faik Baysal, *Sarduvan*, Can Yayınları, İstanbul, 1993 (Alıntılar bu baskıdandır). Yazar, romanın son baskısını yeniden gözden geçirmiş ve konumuz bakımından önemli birtakım ilavelerde bulunmuştur. Bu sebeple incelememizde bu son baskıyı esas aldık.

(351) Samuel Beckett, *Godot'yu Beklerken*, çev. Tuncay Birkan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1992.

cuma yerine yine çok uğurlu bir gün olan perşembe günü gelecek, bu sefer öğle namazını da köylüyle birlikte kılacaktı." Haftalar haftaları kovalar, gene bir haber gelir: "*Kaymakam Bey en sonunda ceviz ağacından düşüp kafasını yardı. Sarduvan'ı onurlandırması da gelecek yıla kaldı.*" (s. 148) Daha önce neredeyse hiçbiri kaymakam görmediği için köylünün gözünde kaymakam çok önemlidir.

Romanın kahramanı Kavruk, şöyle düşünür:

> "*Yahu, ne talihli insanlar vardı şu dünyada. Kaymakam Beyi de bir kadın doğurmuştu. Yemiş, içmiş, ağlamış, sızlamış, büyümüş, bir gün soylu soğan geçivermişti başımıza. Ne biçim işti bu? Ondan daha akıllı ve becerikli olan yüzlerce, binlerce insan vardı oysa. Sürünen, açlıktan ölen, parasız pulsuz bir sürü insan. Ben niye kaymakam değildim sanki? Benim şu bir türlü gelmeyen, bir gün karnı ağrıyan, öbür gün çişini edemeyen şu Kaymakam Beyden ne aşağılığım vardı? Ben kaymakam olsaydım onun gibi aldatmazdım halkı. Gururdan davul gibi de şişmezdim. Hiç durmadan çalışırdım gece gündüz. Gerçek Müslümanları sahte Müslümanlar'dan ayırır, insanları rahat bırakırdım. Şarap içiyor diye Dursun'a gâvur, içmiyor diye de ona buna Müslüman demezdim. Yollar yaptırır, yeni yeni evler kurar, her yerde su kuyuları açar, köylüye tohumluk buğday verir, tarlaları traktörlerle sürdürür, hastaneler ve okullar açardım bol bol. Muhtarları hiç boş bırakmaz, ellerinden sopayı alır, bataklıkları kurutur, şu sivrisinek ve kara sineklere hadlerini bildirirdim. N'olurdu sanki ben de bir kaymakam olsaydım.*" (s. 172-173)

Yazarın Kavruk'a söylettiği bu sözler, halkın devletten neler istediğini ortaya koymaktadır. Aslında Türk köylüsünün, insanca yaşamak dışında fazla bir isteği yoktur.

Sarduvan'da söylentiler hiç bitmez, kaymakam muhakkak gelecektir: "*Gelmesi beklenen Kaymakam Bey genç kızların düşlerine bile girdi. Kaymakam mutluluktu, bet bereketti. Eli kolu dolu dolu gelecekti köye. Birçok kişi yeni giysilerini giydi. Yeni giysisi olmayanlar da eskilerini temizleyip yırtık söküğünü diktiler.*" (s. 180)

Sarduvan köylüsünün bekleyişi ne kadar acıklıysa kaymakamın gecikmesi de o kadar zalimcedir. Kavruk'un kendisi gibi fukara bir arkadaşı şunları anlatır:

"*Şu adamı bir görsem başka bir şey istemem, dedi. Ölmeden bir konuşsam şununla. Beni dinler mi acaba? Ekip biçecek biraz toprak verir mi yalvarsam. Şu çıplak ayaklarımın benim ayaklarım olduğuna onu nasıl inandırsam? Şu gömleğimi göstersem yırtıklarını görür mü dersin? Göğsümü açsam kulaklarımda uğul uğul uğuldayan yalnızlığımı duyar mı acaba duyar mı? Ellerini tutsam sıcaklığımdan korkmaz mı? Yatacak yerim bile olmadığını söylesem altıma bir döşek serer mi? (...) İstesem bir sigara da vermez mi bana Kaymakam Bey?*

— *Vermez dedim ya.*

— *Neye Kaymakam olmuş öyleyse?*" (s. 183)

Yazarın sanat tarafı ağır basan bu ifadelerde kahramanından çok kendisinin konuştuğu açıktır.

Bir gün yine bir haber alınır, kaymakam iki gün sonra gelecektir. Köyde hazırlıklar yapılır ve bu sefer gerçekten birileri gelir: Kendisini kaymakam olarak tanıtan bir sahtekâr ve arkadaşları. Sahte kaymakam, binbir tatlı sözle köylüyü kandırır, onlara traktör alacağı vaadiyle ne kadar paraları varsa toplar ve gider.

Köylülerin kaymakam zannettikleri kişiye gösterilen sevgi ve hürmet, esasında devletedir. Yaşlı bir kadın gözyaşları içinde şöyle der: "*Senin canını alacağına Rabbim benim canımı alsın.*" (s. 307). Romanın bu kısmında sahte kaymakamla halk arasında geçen diyaloglar, köylünün perişanlığını, hizmete susamışlığını ve cehaletini ortaya koymak amacındadır. "*Sen bilirsin Kaymakam Bey.*" cümlesindeki sığınma ise Türk köylüsünün belki de bütün tarihinin özetidir.

Sahte kaymakam köylüyü dolandırdıktan bir ay sonra gerçek kaymakam gelir, kimse karşılamaya çıkmaz. Kaymakam ne dediyse köylüyü inandıramaz. Traktörün gelmemesine kızan köylüler, gerçek kimliğini kanıtlayamadığı için onu taş ve sopalarla köyün dışına sürerler. Köylünün kanaati şudur: "*Kaymakamlar da senin benim gibi insanlarmış da haberimiz bile yokmuş.*" (s. 311)

Aka Gündüz'ün polisiye nitelikli romanı *Bir Kızın Masalı*'nda

(1945)[352] karşımıza çıkan devlet görevlileri, rüşvetçi bir gardiyan ile ideal bir kanun adamı olan polis şefidir. Sokakta uğradığı saldırıda kendisini savunmak zorunda kalıp adam öldüren bir genç kızın başından geçenlerin konu edildiği romanda, gardiyanın temsil ettiği kötü memura karşılık, İlki adlı bu kızın tarafında adaletin yerini bulması için uğraşan polis şefi vardır.

Mahkeme devam ederken İlki cezaevine atılır. Cezaevinin kadın gardiyanı, mahkûmlara hayırlı haber getirdiğini söyleyip, adına *"kurtuluş bahşişi"* (s. 39) dediği bir para almaktadır. İlki'nin öldürdüğü hovarda gencin babası, kızı cezaevinde rahat bırakmamak niyetinde olduğundan bu gardiyanla anlaşmış ve kıza türlü iftiralar attırmaya başlamıştır. Gardiyan cezaevi müdürüne İlki'nin hafifmeşrep bir kız olduğunu söyledikten başka, onun hücresine gizlice kokain şişesi koyup ihbar eder. Soruşturmayı sürdüren polis şefi ise dikkatli, zeki, işinin ehli ve hukuka inanan bir memurdur. Ona göre, sanığın yalnız aleyhinde değil, lehinde de deliller aramak polisin görevidir. Bu nitelikleri sayesinde gardiyanın yalanlarını ortaya çıkarıp bu işe bulaşan herkesin mahkemede gerçekleri söylemesini sağlar ve İlki nefsi müdafaadan beraat eder.

Ancak beraat onu sadece hapisten kurtarmıştır, ölen gencin babası bu sefer başka tertipler kurmuştur. Kızın haberi olmadan kendi adını taşıyan ve tecavüze uğradığını beyan eden bir dava dilekçesi verilmiştir. İlki bu tuzaktan sıyrılmak için gene polis şefine gider ve onun yardımlarını görür. Polis şefinin bu yakınlığı göstermesinde kızın babasını yakından tanıması da etkili olmuştur. Tam bu meseleler kızın başındayken polis şefine bir yurt dışı görevi çıkar. Önce Sofya'ya ve oradan Berlin'e gönderilir, yolda uçak kazası olur ve yaralanır, Avrupa'da epey bir zaman hastahanede kalacaktır. Yine de genç İlki'yi bir başına bırakmaz, kendi emrindeki bir bayan polis memurunu İlki'ye göz kulak olması için tembihler. İlki'nin *"Candaş"* (s. 132) dediği bu bayan polis memuru da amiri gibi iyiliksever bir kadındır. Daha sonraları İlki'nin duyduğuna göre polis şefi, valiliğe atanmıştır.

Reşat Nuri'nin sosyal bir yarayı ele aldığı romanı *Miskinler Tekkesi* (1946)[353], dilenciliğin, *"küçük dairelerden vekâletlere,*

(352) Aka Gündüz, *Bir Kızın Masalı*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1954 (Alıntılar bu baskıdandır).

(353) Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1946 (Alıntılar bu baskıdandır).

basit evlerden konaklara kadar"[354] bütün kesimleriyle bir toplumu nasıl hâkim olabildiğini anlatır[355]. Merkezdeki kahraman ise kazasker soyundan gelme bir paşazade iken olayların ve toplumsal alışkanlıkların sevk etmesiyle kendisini dilenciler kralı olarak bulan Süleyman'dır.

Süleyman için hayat güzel başlar. On sekiz yaşında rüşdiyeyi bitirip Evkaf Nezareti'ne girer. Harikulade yazısı sayesinde Evkaf'ın birinci sınıf kâtiplerinden olur. Fakat bu parıltı çabuk söner; Süleyman, 1908 Meşrutiyeti'nde yapılan tasfiyeyle atılanlar arasındadır. Tek sermayesi olan yazı yeteneğinden de elinin sakat kalmasıyla mahrum olan Süleyman, "baba mesleği"ne, padişahın sadakalarıyla geçinen kazasker dedesi gibi, dilenciliğe sığınır. Süleyman'ın keşfettiği bir sığınak daha vardır: resmî daireler.

Fukara yatağı olan bu dairelerde hiç kimse insana ne aradığını sormaz, herkes kendi derdindedir. İş kovalayanlar da dairenin küçük memurları da dilenci kıyafetinde olduğu için Süleyman dikkat çekmez. "*Ellerinde puldan mühürden yüzleri görünmez hale gelmiş kağıtlarla kalem odalarına dalıp çıkanlar*" (s. 104), sobalarda ıslak ayakkabı ve pantolonlarını kurutan insanlar arasında kendisini kaybettirmiştir. Bu daireleri öyle bir mekân tutmuştur ki bir zamanlar Ayasofya'daki adliye binasına, memurların bazılarından daha intizamla devam eder. Süleyman'ın rahatı yerindedir, hem dilenir hem de kendisini "*sandalyesiz kalem efendisi*" (s. 108) sayarak yarım kalan kâtiplik hevesini tatmin eder. Bir kışı böylece çıkarır.

Küçük memurla dilenci arasında, geçim bakımından neredeyse hiçbir fark yoktur. Hatta Süleyman, kendi durumunu birçok memura nispetle çok iyi bulmaktadır. İşin daha kötü tarafı; çıplak, eski elbiseli, ağarmış pabuçlu, yorgun kasketli eski memurlar, önceden "*fukarayı sabirin*" (s. 73) denen, eskimiş bir cübbe ve sarıkla dolaşıp hâlinden şikâyet etmeyen, halkın çok sevip yarım evliya gibi gördüğü insanların yerini almıştır.

---

(354) Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 36.

(355) "*Reşat Nuri, yabancısı olduğu bir dünyayı muhtemelen okumaları ve gözlemleri sonucu tasvir etmeği başarmıştır. Dilencilerin her türlü azındırma ve para koparma metotlarına varıncaya kadar realist tespitlerde bulunan yazar, belki de romanının ana fikri ile yeni kurulan Cumhuriyet idaresinin bu sosyal yarayı, kurulacak koruyucu müesseselerle sarmasını öneriyordu. Yoksul insanların ferdî merhametlere terkedilmemesi yanında, miskinlik yuvalarının da dağıtılması gerektiği, romanın sosyal boyutundaki mesajdır.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 126)

Süleyman zamanla o kadar "*terakkî*" eder ki yanına evlatlık aldığı İsmail adlı çocuk üzülüp utanmasın diye bir tütüncü dükkanı bile açmak ister. Fakat dairelerdeki muameleler uzadıkça uzar. Kalemden kaleme gönderirler. Saatlerce kapı diplerinde bekletirler, kendi yazı hatalarını ona yükleyip azarlarlar.

Bu dairelerden birinde, Evkaf Nezareti'nde çalıştığı zamanlardan arkadaşı olan Talat'a rastlar. Örneğine çok rastlanan bu çilekeş memur, 200 kuruşla Evkaf'ta çalışırken tıraş olamadığı için sakal bırakmıştır. Süleyman'ı vuran tasfiyeden, vakitsiz ağaran sakalı sayesinde kurtulur. Çok çalışkan ve çok beceriklidir, dolayısıyla her zaman suistimale uğrar. Kendi işlerinin yanında bütün kalemin işini görür. Herkes sırtına biner, yetmezmiş gibi hademeyle yanlarına çağırıp işlerini gördürürler. Talat'ın çalıştığı kalemde kayıt işleri karman çorman bir hâldedir. Geçmiş günlere ait muameleler için en emin defter, Talat'ın hafızasıdır. Ezkaza tasfiyede o da atılsa kalemi tam bir curcuna saracaktır.

Şimdi ise Talat eskisinden daha kötü durumda ama yine çalışkandır. Ahali için büyük daire müdürünün önemi yoktur, herkes ona koşar, "*Talat gibi bir küçük memur her şeydir; keyfine göre insanı kurtarmağa, yahut yakmağa muktedirdir.*" (s. 97)Yazık ki Talat çalışkanlığın hakkını yine alamamış, eski kalem arkadaşı olan şimdiki dilenciyle hemen hemen aynı kıyafeti giymeye mahkûm olmuştur. İki Darülfünun bitirmiş memurun yirmi yıllık hizmetine karşılık aldığı para, onu ancak bu kadar giydirebilmektedir: "*Senin anlayacağın, dilenciden 'mek' parmak farklı bir aylık.*" (s. 99) Ancak Talat yanılmaktadır; çünkü gülmemek için kendisini zor tutan Süleyman'ın ayarında bir dilencinin ne kazandığını bilmez. Babası gümrük kâtibi olan Talat için memurluk, adeta ırsi bir kader hâline gelmiştir; kendisi gibi damatları da kâtiptir. Bu üç neslin ortak noktası sadece memurlukları değil perişanlıklarıdır da.

Talat dairedeki durumun farkındadır: "*Tekkelerin abdalı vardı ya... İşte ben de dairelerin abdalıyım. Vur abalıya... Zaten bütün dairelerde böyledir. Bütün daire uyur; ayakta işe yarar bir tek adam vardır; belki de yaradılışı icabı, nasılsa işlemeye başlamış bir zavallı adam... Bütün işi ona yüklerler.*" (s. 100)

Bu çalışmaya karşılık amirleri maaşını arttırmayı hiç düşünmezler:

> "*Ne sebep var? Onlar pek iyi bilirler ki, gidecek yerim yoktur, on beş gün açıkta kalıp kafa tutmaya kudretim*

yoktur. O hâlde, neye para versinler, yahut va'detsinler? Ben hâlde bir adamı, daha sıkı çalıştırmak için kovmakla tehdit kâfi değil mi? Daha sıkıya gelirse dediklerini yaparlar da... Âmir, tüccar değildir ki, çalışkan bir adamı kovmakla ne kaybedeceğini düşünsün!..." (s. 100-101)

Bununla birlikte, Talat'ı hiç sevmiyor da değillerdir. Ama onların sevmesi "*sütlü ineği, yumurtalı tavuğu*" sevmek gibidir (s. 101).

Talat o kadar zor durumdadır ki çok zoruna gitmesine karşın Süleyman'dan borç almak zorunda kalır. Bir müddet sonra da onun evine gidip yemeğe kalmaya alışır. Yetişkin çocukları çalışmazlar, hepsi babalarının eline bakmaktadır. Bir zaman sonra hayat kavgasından bunalan Talat, dairedeki işlerini eskisi gibi yapamaz olur; burnunu gazete parçalarına siler, pantolonunu çengel iğneyle tutturur. Bu pespayeliği yüzünden emekliye sevk edilir, ailesinden ayrılıp Süleyman'ın evine yerleşir. Yanında çocukluğunun mutlu, refahlı günlerini, eski bir "*küçük bey*" olduğunu hatırlatan bir Arap dadısı bile olan dilenci Süleyman, arkadaşına devletten daha fazla sahip çıkmıştır çünkü.

Miskinler Tekkesi'nde gördüğümüz, sadece dilenciliğin toplumsal bir alışkanlığa dönüşmesi, birtakım devlet dairelerinin çarpıcı görüntüsü ya da memurların içler acısı hâli değildir. Onda Reşat Nuri'nin güçlü ironisinden, zaman zaman tiyatro damarından beslenen üslubunun gözlerimizin önüne serdiği canlı hayat sahnelerinden parçalar da vardır. Sokak başını bırakmak istemeyen iki kör dilencinin dövüşünü anlattığı sahne, edebiyatımızda az görülür güzellikte ve canlılıktadır. Yazdığı romanları okuruna keyifle okutmasını bilen Reşat Nuri Güntekin'in bu becerisi, biraz da zevk alarak ve acele etmeden, ayrıntıları kaçırmadan yazmasından kaynaklansa gerektir.

Reşat Enis'in "*Bu roman, önünde sosyal ve moral sefaletimize ağlayacağımız bir duvardır.*" sözüyle başladığı eseri *Ağlama Duvarı* (1949)[356], çoğunlukla bürokrasiye ait olmak üzere bir yığın toplumsal aksaklığı okurun önüne getirir. Yazar bunu yapabilmek için önce ilkokul öğretmeni, sonra gazeteci ve roman yazarı olan, bu işte de tutunamayınca ameleliğe kadar düşen, yani her türlü işe girip çıkmış, hayatın değişik yönlerini görmüş Selâmi adın-

(356) Reşat Enis Aygen, *Ağlama Duvarı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1949 (Alıntılar bu baskıdandır).

da bir karakterden yararlanır. Romanın ele aldığı ve bizi asıl ilgilendiren bürokrasiye ilişkin sorunlar, Selâmi'nin anlattıklarından oluşmaktadır.

Selâmi'nin gazetecilik yaparken duyduğu bir olay, Osmanlı dönemini anlatan romanlarda da sık sık gördüğümüz üzere, bazı yüksek rütbeli memurların fuhuşla olan bağlantıları üzerinedir. Selâmi'nin tanıdıklarından bir polis şefi, Madam Katina adlı bir genelev patroniçesini suçüstü yakalamıştır fakat memur arkadaşları bile ona bu işten vazgeçmek gerektiğini söylemişlerdir:

> "*Madam Katina para kaçakçısıdır, Madam Katina sayısız ocak söndürüyor. Muhakkak ki yıllardan beri yüzlerce genç kızın kanına girmiştir. Ama, düşünsene azizim, o kazanç mes'ul âmirin kesesini ve şehvetini doyuruyor! Beyoğlunda bacak kadar çocuk bile 'xx' sokağındaki bu evde mes'ul şahsiyetlere içki, kadın ziyafetleri çekildiğini; yüksek devlet ricali şerefine cünbüş yapılırken arka ve ön kapılarda hususi emniyet tedbiri alındığını bilir. Bir taht devirmeğe kalkışdığının galiba farkında değilsin. Öyle bir taht ki, kraliçesi yıllardır dilediği gibi hüküm sürmüş, en zorlu idare adamlarını kündeden atmış, en kuvvetli iradeleri eritmiştir. 'xx' direktörü x, makamına iki yüz metre mesafede oturan, göz göre göre rezaletin binbir şeklini tatbika koyan fuhuş diktatörüne katlanamadığı için bir solukta Van'ı boyladı...*" (s. 62)

Arkasında çok kuvvetli idare adamları bulunan bu kadınla devletin hiçbir memuru başa çıkamamaktadır. Fakat bu polis komiseri cesaretini toplayıp her şeyi göze alır ve onun üstüne gider. Baskın çok başarılıdır, hepsi yakalanır. Katina, komisere önce rüşvet teklif eder, kabul etmeyince tehditler savurur. Bu işi kadının örtbas ettireceğinden korkan komiser soluğu gazetede alır, eğer olay halka duyurulabilirse meselenin kapanmayacağını düşünür. Memlekete hizmet fikrindeki bu cesur komiser sayesinde iş örtbas edilmekten kurtulur.

Yazar, devlet dairelerinin vatandaşla ilişkileri konusunda da bir örnek verir. Selâmi'nin bir tanıdığından dinleyip naklettiği anekdot, resmî kurumlara işi düşen her insanın karşılaşabileceği kadar tipiktir:

"Yolum düştü, bir resmî daireye uğradım. Öğle tatili bitmek üzereydi. Duvardaki saatin sesine uyandığı için öfkelenen bir odacıya çalışmanın başlayıp başlamadığını soran beyaz saçlı adam bu öfkenin ilk kurbanı oldu:

— Dur babalık! Yediğimi burnumdan getireceksin!

Ak saçlı adam yutkundu. Boynunu bükerek geri çekildi. Bana dert yandı:

— Devlet memuru... En büyüğünden odacısına kadar işte hep böyle, dedi; halkın işini görmek maksadiyle halk tarafından maaşla tutulmuş olduğunu düşünebilene rastlamadım. Memleketin zayıf bütçesinden yılda doksan milyon lira alan kırk iki bin memura göre halkın işi angaryadan başka bir şey değil...

İşimizi gördürmek için seçtiğimiz bu adamların birinci plânda gayeleri, kendilerini mevkilerine sıkı sıkıya bağlayacak, istikballerini garantiliyecek nizâmlar, kanunlar hazırlamak oluyor. Ben, günde üç lira kazanabileyim diye sabahın yedisinden gecelere kadar didiniyorum. (...) Yemin ettim: Kolay, rahat ve garantili bir hayata kavuşturmak için oğlumu memur yapacağım!" (s. 89-90)

Aynı odacı, işini görmek için alenen rüşvet ister. Anlatan kişi şöyle düşünür:

"'Rüşveti alan kadar, rüşveti tabii sayan halk da suçludur' diyenlere daha kuvvetle hak verdim. Kolayca alabilen memur için rüşvet bir itiyad, bir ikinci tabiat hâline gelmiştir. Onun ahlâkını bozuş bakımından, rüşvet verenin suçu rüşvet alanın suçundan daha ağır olmak lâzım." (s. 90)

Selâmi'nin gazetede işi iyi gitmeyince ayrılır. Yazdığı hikâyeler de para etmemektedir. Tanıdığı bir bayan doktorun Hariciyeci kocasının delaletiyle Maliye'de küçük bir memurluk bulur. Fakat kendisine iş bulan adamın karısıyla ona ihanet eder. Selâmi, "*Düşkünler Pansiyonu*" (s. 152) adını verdiği ve bir türlü bastıramadığı romanını, çok zengin olan Nedret'in gizlice bastırdığını öğrenince bu sadakayı kabullenemeyip intihara yeltenir.

Hastahaneden taburcu edildikten sonra "*Bir vakitlerin tanınmış gazetecisi ve muharriri, sabık köy öğretmeni Selâmi, yükleme*

boşaltma servisinde amele"dir (s. 162) ve bir gecekondu mahallesinde yaşamaya başlar.

Bir gün gecekonduda valinin teftişe geleceği yolunda bir söylenti çıkar. Mahalleli heyecan içinde tapu, elektrik, kanalizasyon ve su istemeyi kararlaştırır. Ertesi gün vali gelir fakat arabasından hiç inmez, uzaktan şöyle bir bakıp konvoyuyla beraber geri döner. Ahalinin umutları sönmüştür. Devleti bekleyen artık sadece köylü değildir, buna bir de şehir içindeki köyler sayılabilecek gecekondu mahalleleri eklenmiştir.

Yüzlerce yıllık hastalığımız olan rüşvet, gene devam etmektedir. Öyle ki bir parti kongresinde konuşan herkes rüşvet ve suistimalin alıp yürüdüğünü söyler. Konuşmacılardan biri, komşusunun Maliye'de bir masaya saplanıp kalan işini nasıl rüşvetle çözdüğünü anlatırken bir başka konuşmacı, çalıştığı dairenin idaresindeki yolsuzlukları yukarıya bildiren bir memurun işten çıkarılmasından bahseder.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, II. Abdülhamid Dönemi'nden Cumhuriyet'e kadar, ülkenin yaşadığı bütün değişimleri ve sıkıntıları yakından gören, Millî Mücadele'den itibaren de Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun çok yakınında, yeni devrin teşekkülüne tanıklık eden bir romancıdır ve aynı zamanda kendi çağının meselelerini, bazen sanatının önüne geçirecek kadar(357) ciddiyetle ele almış bir aydındır. Eski devrin çöken müesseseleri, İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet, Cumhuriyet'ten sonra inkılâp ruhunu örseleyen çıkar ilişkileri, kalpaklarını çıkarıp arsa spekülasyonculuğu gibi işlerle uğraşan bazı eski Millî Mücadeleciler, Osmanlı'dan tevarüs edilen Bâbıâli zihniyetli yüksek memurlar, onun romanları içinde yerlerini almıştır. Yakup Kadri, bir bakımdan Halid Ziya Uşaklıgil'e benzer. O da tıpkı Halid Ziya gibi, devletin zirvesine çok yakındır; dolayısıyla Yakup Kadri'nin gerek romanlarında, gerekse hatıralarında anlattığı bürokrasiye içerden baktığını ve onu iyi tanıdığını söylemek gerekir(358).

---

(357) Niyazi Akı'nın *Hüküm Gecesi* hakkında söylediği "*Hüküm Gecesi, bir bakıma tarihin edebiyata müdahalesidir.*" sözü (Niyazi Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 101) sözü, bu gerçeğin bir tarafını yansıtmaktadır.

(358) Yakup Kadri her ne kadar bürokrasiyi tanısa da memurlukla başı pek hoş değildir. Elçilik göreviyle Tiran'a tayin edildiğini öğrenince Atatürk'e durumunu izah etmek için şunları söyler: "*Paşam, dedim, ben, bu yaşa ka-*

dar hiç devlet hizmetinde bulunmuş değilim. Hocalıktan başka, ne memurluk, ne âmirlik ettim. Serbest ve müstakil yaşamağa alışmışım. Hükûmetin idari mekanizması tamamiyle meçhûlümdür". Fakat Atatürk'ün ısrarı üzerine görevi alır (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 32. Yakup Kadri, memurluğa hiç alışkın olmayan bir insanın şaşkınlıklarını, diğer bir deyişle memurluğun "emir altına girmek" olduğu gerçeğini ilginç izlenimleriyle anlatır:

Öyle ya; arasıra en yüksek erkâniyle hoşbeş etmeğe gittiğim şu Hariciye Vekâleti'nde, adlarını sanlarını bile işitmediğim memurlar, biraraya gelip benim hakkımda birtakım kararlar almışlar, adımı, babamın adını, doğum tarihimi vesaire, sicile geçirmişler ve bana bu kayıtlara göre bir derece, bir numara vermişlerdi; yarın öbür gün de 'Haydi yola çık' diye emredeceklerdi. Ben ki, pek gençliğimde birkaç yıl süren bir lise öğretmenliğinden başka hiçbir devlet hizmetine girmemiştim. Ömrümde bir defa ne kimseden emir almış, ne de kimseye emir vermiştim. Tam bir istiklal içinde yaşamağa alışmıştım. Öyle ki, Cumhuriyet Halk Partisi'nin disiplini altında bile bütün düşündüklerimi söylemek ve yazmak imkânı bulmuştum. On dört yıldan beri Büyük Millet Meclisi'nde millî hâkimiyeti temsil eden üç yüz şu kadar kişiden biri de bendim. Yarın 'amirim' olacak Tevfik Rüştü Bey'le birlikte, ben kâtip, o raportör olarak Hariciye komisyonunda çalışmış ve hattâ Lausanne Sulh Muahedesi raporunu beraber hazırlamıştık. Şimdi, bu arkadaşımın vekillik ettiği Hariciye konağının alt kat odalarından birinde bir umum müdür bana, yol harcımı aldıktan on beş gün sonra 'mahalli memuriyetime' hareket etmem lâzım geldiğini bildiriyordu. Bir muhasebeci ayın otuzunda vazifeme başlayamazsam aylığımın kesileceğini ihtar ediyordu. Ben, artık, bütün hareket serbestliğimi kaybedip kendimi bürokrasi denilen mengenenin paslı silindirine kaptırmıştım. İşin asıl kötü tarafı şu ki, -biraz önce söylediğim gibi- devlet hizmetinde hiç bulunmadığımdan bu makinanın birçok cihazları tamamiyle meçhulümdü ve bunlara karşı herhangi bir nefis müdafaasında, herhangi bir mukavemette bulunmak bence imkân dışında idi. Onun içindir ki, memurluk hayatımın ilk evrelerinde, kendi aklıma, kendi mantıkıma göre yanlış, haksız veya mânâsız bulduğum bazı idari muameleleri her tenkide kalkışımda 'filan numaralı kanun', 'filân tarihli kararname' ile daima ağzımın tıkandığını görmüş ve gitgide, gerek akıl ve mantıkımın, gerek sağ-duyumun, gerekse insanlık gururumun bütün reflexlerini kaybetmeğe başlamışımdır. Mesela, zaman gelecektir ki, ilk 'harcırah beyanname'lerimde yetmiş beş kuruş olarak kaydettiğim bir taksi ücretinin on kuruşu fazla görülerek altmış beşe indirilmesini ağır bir hakaret telâkkî edip küplere binmekten, yahut da herhangi bir 'sarf evrakı'nın şu noktası kitabın bu fıkrasına uymamış diye geri gönderilişinden dolayı bir nevi 'izzeti-nefis' davası açmaktan vazgeçer olacaktım. Yakamın bir ucu Zat İşleri Umum Müdürü'nün, öbür ucu muhasebecinin elinde, bir vekilharç gibi, durmadan hesap vermek zoruna düşmekten artık sıkılmayacak, yüksünmeyecektim." (Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 45-47)

Yakup Kadri'nin Cumhuriyet Dönemi'ne ilişkin yazdığı eserler içinde en kapsamlısı olan *Panorama I* (1949)[359] ve *Panorama II* (1952)[360] romanları, yazarın *Ankara* romanında kurduğu ütopyadan sonra yaşadığı hayal kırıklıklarının ifadesidir. Cumhuriyet, ülke için yeni bir başlangıçtır ancak eski devirden gelen bozuklukları temizleyebilmiş değildir. Osmanlı zamanındaki rüşvetçi memurların halefleri, Cumhuriyet Döneminin vurguncu, arsa spekülasyoncusu yüksek memurlarıdır. *Panorama,* biraz da bu çevrelerin romanıdır diyebiliriz[361].

---

(359) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama I,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1953 (Alıntılar bu baskıdandır).

(360) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama II,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1954 (Alıntılar bu baskıdandır).

(361) Yakup Kadri'nin *Panorama I-II*'de anlattığı söz konusu olaylar ve kişiler, büyük ölçüde kendi dönemine ait gerçeklerdir ve yazar, sırtını devlete dayayan bu insanların genç Cumhuriyet'i, diğer bir deyişle inkılâp ruhunu nasıl yıprattığını, siyasi hatıralarında açık bir biçimde meydana koymaktadır. Hem romandaki kurgunun gerçek hayatla nasıl örtüştüğünü hem de Cumhuriyet'in -ne yazıktır ki- nasıl olup da bürokrasinin eski devri hatırlatan yolsuzluklarını engelleyemediğini görmek için bu hatıratın bazı satırlara dikkat çekmek gerekmektedir:

İkinci defa iktidara gelişinin ilk yıllarında, o kadar titiz bildiğim İsmet Paşa'nın hiçbir şeyi mühimsemez bir hâli vardı. Daha doğrusu memlekette olup bitenlere bir fildişi kulenin tepesinden bakıyor ve aşağılarda cereyan eden hadiseleri küçücük olaylar şeklinde görüyor gibiydi. Nitekim o sıralarda bence bu hadiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıydı. Bunlardan kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş bulunuyordu. Garp cephesi kumandanı iken, bazı yolsuzluklarından şüphelendiği bir levazım reisini herkesin gözü önünde nasıl haşladığını gözlerimle görüp kulaklarımla işittiğim İsmet Paşa'nın, temeli fazilet ve feragata dayanması lazım gelen bir devrim rejimini daha ilk günlerinden itibaren soysuzlaştırma tehlikesini gösteren bu hal karşısında belli başlı bir tepkide bulunmaması ve benim bu hususiaki bazı yakınmalarımı, hiç cevaplandırmadan müphem bir gülümsemeyle dinleyişi beni hayretten hayrete düşürüyordu. (...) Lakin, çok geçmeden, bir gün gelmiş bunların tuttukları yol ve bu yolda doludizgin koşuşmaları amme efkârı üzerinde öyle kötü bir tesir yapmağa başlamıştı ki, hepsine 'Dur!' demek bir siyasî zaruret halini almıştı. Ama, ne çare! Hiçbirini durdurmak kabil olmuyordu." (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada Kırkbeş Yıl,* İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 100-102) Öyle bir an gelir ki haksız kazanç sağ-

Panorama I'de Bâbıâli kalıntısı bu vurguncu memurlardan Servet Bey, ... Bankası İdare Meclisi reisidir ve romanın en önemli ve vurgunculuğuyla meşhur olan en olumsuz memur tipidir. İlk başta kendi hâlinde bir memur iken zaman geçtikçe gözü açılır:

> *"Resmî vazifesinden ve kazanç getirir bazı işlerden başka herhangi bir hadise veya gaile üzerinde ehemmiyetle durduğu, zihin ve gönül yorduğu, hemen hiç görülmemiştir. Heyecanlanmak, öfkelenmek, gülmek veya ağlamak gibi hareketler, bu ağırbaşlı adamın şanından değildir. (...) Servet Bey, az söyler; çok dinler ve bunun için herkes kendisini, son derece tartılı ve saygılı bulur. Hiçbir münakaşaya girişmez, yüksek sesle konuşulan yerlerde oturmaz. Bazen reislik ettiği idare meclislerinde bahis kızışır gibi olunca en münasip ve en hukukî bahanelerden birine başvurup toplantıyı kesmenin çaresini keşfeder (...) Bazı nüfuzlu mebuslar veya zorlu taşra eşrafı, bankayla olan dolaşık işlerini umum müdürle yoluna koyamayınca Servet Beye başvururlar ve ondan daima ümit verici, gönül alıcı muameleler görürler. Gerçi idare meclisi reisi, kendi çıkarıyle ilgisi olmayan işler için parmağını bile kımıldatmaz. Fakat görünüşte, o kadar kımıldatır gibi yapar ki, bütün işleri yoluna girenler ona teşekkür ederler (...) Onunla görüştükleri gün Servet Bey: 'Hay hay! Başüstüne; emredersiniz. Hiç merak buyurmayın, muhakkak, bir çaresini buluruz.' demiyor mu? Hiç onun gibi bir büyük hukukçu çıkmayacak bir işten bu kadar emniyetle bahsedebilir mi?*

---

lamak temayülü, Atatürk'ün hatırasını bile hiçe saydırır: "*Falih Rıfkı Atay -kendisinin bana anlattığına göre- Atatürk'ün Çankaya'da gömülmek istediğini ve bu dileğini adeta bir vasiyet şeklinde tekrar ettiğini hatırlatır, buna karşı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Kemal Gedeleç de 'İnönü'ye, demek ki, bir türbedarlık vazifesi verilecek!' diye söylenir durunmuş. Nihayet, dönüp dolaşılmış, cumhurbaşkanlığı genel sekreterinin ısrarlı teklifi üzerine bugünkü Anıt-Kabirin yeri kabul edilmiş ve ortada dolaşan söylentilere bakılacak olursa, Kemal Gedeleç, bu teklifi yaparken bir taşla iki kuş vurmuş, yani bir yandan İsmet Paşa'yı türbedar olmaktan kurtarmış, öbür yandan şimdi Anıt-Kabrin bulunduğu semtteki arsalarını değerlendirmek imkânını sağlamış imiş...*" (Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 172) Falih Rıfkı'nın naklettiği söylentinin gerçek olup olmaması çok önemli değildir; Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet'in bir memuru etrafında bu türden bir söylentinin yayılması bile hırsızlığın hiçbir kayıt ve değer tanımayacağını göstermeye yeter.

Büyük hukukçu! Cumhuriyet hükûmetinin Babıâli kadrolarından devraldığı memurlara Ankara'da verilen bu yüksek paye, Servet Beyde en son haddini bulmuştur. Onun için değil midir ki, kendisi yalvarıla yakarıla bu inkılap rejimine mal edildiği günden beri devlet başında bulunanların gönülleri artık birçok bakımdan ferahtır. (...) Hâlbuki Servet Beyin bugüne kadar hiçbir davayı kurtardığı, hiçbir zor işin üstesinden geldiği ve sırf onun bilgisine dayanılarak tek bir müessesenin kurulduğu görülmemiştir. Zavallının, zaten ettim, yaptım diye de bir iddiası yoktur. kendisini köşeciğinde rahat bıraksınlar, bundan başka bir şey de istemez." (s. 6-7)

Yakup Kadri'nin şikâyetine konu olan Bâbıâli kadrolarının Cumhuriyet'e devri, yetişmiş insan bulamamaktan kaynaklanan bir çaresizliğin de işareti sayılmalıdır. Bu yoksunluğun izlerine *Ankara* romanında da rastlandığını hatırlatmak gerekir.

Servet Bey ve ailesi, Anadolu gerçeğiyle, Ankara'ya gelince tanışırlar. Halktan kopuk olan bu insanlar, onların yaşayışlarına yüzlerini ekşiterek bakarlar. Servet Bey'in hanımı Ankara'ya ilk geldiklerinde kaldıkları evi hiç beğenmez:

"(...) akşamüstleri, ev sahiplerinin iki mandası, uzun bir alışkanlığa uyarak burunlarının ucuyla sokak kapısını itip avluya dalıyor, çok defa o saatte avluda oynayan Sevim'le erkek kardeşi Nedim'in ödlerini koparıyor ve bu iğrenç, bu hantal mahlûkları yerlerinden kıpırdatıp dışarıya çıkarmak bütün bir mesele oluyordu." (s. 8)

Anadolu halkının yüzlerce yıl yetiştirip faydalandığı, geçimini borçlu olduğu bir hayvandan *"iğrenç mahlûk"* diye bahsetmesi, Anadolu'ya inkılâbı ve medeniyeti götürmekle görevli sayılan memur ailelerinin bakışına da bir işaret sayılır.

Servet Bey Rumeli'nin küçük toprak sahiplerinden birinin oğludur ve Mülkiye'yi geçim sıkıntıları içinde bitirmiş, Meşrutiyet zamanında eğitimini tamamlamak üzere Paris'e gidip gelince devlet kapılarını birbiri peşinden açık bulmuş ve çok dolgun maaşlı memuriyetlere geçmiştir. Talihi kendisine gülmüştür artık, bununla da kalmaz, günün birinde II. Abdülhamid Devri nazırlarından bir paşanın Erenköyü'ndeki köşküne iç güveyi olarak girip yerleşir.

Fakat bütün bu rahatlığa rağmen idareli hayattan vazgeçmez, bu onda bir alışkanlık hâlini almıştır.

Servet Bey, arsa işlerinin çok kârlı olduğunu Sırrı Bey adlı bir müteahhitten öğrenince arsa spekülasyonundan başka bir şeyle uğraşmamaya başlar. Bu işten çok iyi kazanç sağlar. Gazete okurken ev ve acele satılık arsa ilanlarını arayıp durmaktadır.

Servet Bey ailesi, II. Meşrutiyet Dönemindeki İstanbul sosyetesinin herhangi bir ailesinden yaşayışça hiç farklı değildir. Mesela kızı Sevim'in hayatına yön veren Hollywood filmleridir; benzemek istediği kızlar, sevdiği delikanlılar hep filmlerdedir(362). Eskinin olumsuz birçok tarafı, Cumhuriyet'te de devamını bulmuştur.

Panorama II'de, Servet Bey artık çok değişik yollardan edindiği haksız kazançlarıyla çok büyük zenginler arasına katılmış bir insandır. II. Dünya Savaşı'nın ortalığı kasıp kavurduğu sıralarda tek düşündüğü kendisi ve paralarıdır:

> *"O da memleketin birçok zenginleri gibi, harp patlarsa ilk ağızda Türkiye'nin dünya haritasından silineceğine, yahut da para ve mülkiyet haklarını tanımayan bir rejim altına gireceğine hükmetmiş; şimdiden, tedbirlerini almaya başlamış ve Ragıp Beyin acayip bulduğu bu yollardan parasının büyük bir kısmını dışarıya kaçırmanın çaresini bulmuştu. Hem de nereye? Savaşa girmeyeceğine yüzde yüz iman ettiği İsviçre'ye. Ragıp Beyin, şöyle tahminî bir hesaba göre, bir buçuk milyona yakın Türk liracıkları bu sayede ya frank, ya dolar, ya da esham ve tahvilât şekline girerek ve karısıyla kızının tedavisi, oğlunun tahsili için diye gönderilen on binlerin, yirmi binlerin artıkları halinde bir ana koynundan daha emniyetli federal bankaların kasalarında mışıl mışıl uyuyup semizlemekteydi."* (s. 39-40)(363)

---

(362) Sevim karakteri, *Kiralık Konak*'taki Seniha'nın Cumhuriyet Dönemindeki devamıdır.

(363) II. Dünya Savaşı yıllarında, Servet Bey gibi alıp yürüyen çok sayıda bürokrat vardır: "*Bir gazete kapatılıyordu, ama Hitler'i göklere çıkardığı ya da naziliği savunduğu için değil, filan bakanın aleyhinde bulunduğundan, falan devlet memurunun herhangi bir 'sui-istimal'inden bahsettiğinden dolayı... Bu gibiler de, hani parmakla sayılmayacak kadar çoğalmıştı: Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz.*" (Karaosmanoğlu, *Politikada Kırkbeş Yıl*, s. 184)

Servet Bey hakkındaki en doğru yorum, onunla bir zamanlar ortaklık yapmış olan Sırrı Bey'e aittir:

"Oğlu dolandırıcı, kızı şırfıntı, karısı divane, kendisi ise bu devrin baş vurguncularından. Bilirsin ya, Ankara'ya ilk geldiği zamanlar başını sokacak bir gözlü evi yoktu. Sana dayandı, bana dayandı, birkaç sene içinde Ankara'nın üçte biri onun oldu. Şimdi, sağa bak Servet Bey'in apartmanı, sola bak, Servet Bey'in köşkü. Bu arsa kimin? Servet Bey'in. Bu bahçe kimin? Servet Bey'in. O da yetmiyormuş gibi 'mübadil' sıfatıyla İstanbul'da üstüne oturmadığı dükkân, mağaza, han ve hamam kalmadı. (...) Abdülhamid devrinin en kalantor ricali, devri Cumhuriyetin en orta halli eşhasıyla bile boy ölçüşemez. Kim kaldı o devirden, bir gösteriver bakayım? Bunların hepsi ortaya çıktı. Ragıp'cığım; sen yokken bunların hepsi ortaya çıktı ve mîri muhteremin bütün kirli çamaşırları haftalarca, aylarca gazetelerde teşhir edildi. Ama ne yaparsın ki, herif, hâlâ namus ve iffetin timsali gibi dolaşıyor. Bu rejim, işte hep bu gibilerin yüzünden bu hale geldi..." (s. 164-165)

Cumhuriyet Dönemi önde gelenlerinin II. Abdülhamid zamanını aratacak denli yozluk içinde yer almalarının söylenmesi çok çarpıcıdır. Sırrı Bey de aslında Servet Bey'den çok farklı değildir. Yani rejimin bu hale gelmesinden Servet Bey gibileri sorumlu tutmak, Sırrı Bey'in karakter itibarıyla düşünebileceği bir husus değildir. Bunu doğrudan Yakup Kadri'ye ait olan ancak yanlış kişiye söyletilmiş bir düşünce saymak gerekir.

Romanda Ankara'da görevli hükûmet memurlarının günlük yaşayışlarıyla ilgili bir olay vardır ki eski düzensiz kalem memurluğu hayatını hatırlatır. Ankara valisi, yaptırdığı valilik binasını lokantası, dans salonu ile "Avrupakârî" bir kulüp hâline sokar. Fakat hükûmet memurları dâhil hiç kimse oraya gitmez, bu memurların zaman geçirmek için gittikleri başka yerler vardır:

"(...) daima İsmail Kalfa'nın hasır iskemleli, külüstür kahvesine, karın doyurmak için Tayyar Usta'nın sinek yuvası aşhanesine gitmekte ve içkiye düşkün olanları da turşucu Ahmet'in ininden kurtarmak mümkün olmamaktaydı. Bü-

tün bunlar ancak mebusların ziyaretleri esnasında sekizer onar günlük tıraşlarını tazeleyip kulübün büfesinde, lokantasında kendilerini göstermek zahmetine katlanırlar ve ondan sonra tekrar ortadan kaybolurlardı." (s. 31)

Panorama I'de, kimi düşünceleriyle Yakup Kadri'nin romandaki sözcüsü sayabileceğimiz Halil Ramiz adlı genç bir milletvekili, bir kaza merkezindeki partiyle ilgili sıkıntıları soruşturmaya memur edilir. Yazar bu olay vesilesiyle, eşrafın memurlar üzerinde nasıl etkili olabildiklerini gösterir. Halil Ramiz'in teftişine memur edildiği mesele ise şudur: Fazlı Bey adında bir adam, yüksek mevki sahibi bir akrabasının nüfuzuna dayanarak haksız yere birçok mülke el koymuş, kendisini parti başkanlığına geçirerek halkı kasıp kavurmaya başlamıştır. Hatta bunun yüzünden üç kaymakam yerinden oynamış, bazı memurlar azledilmiş ve nihayet Fazlı Bey dileğine göre bir idarenin kurulmasını başarmıştır. Kaymakamı ve belli başlı memurları kendisine uydurmuştur.

Halil Ramiz, hiç haber vermeden bu kazaya gidip şikâyetçi olan köylerle görüşmeye başlamak niyetindedir. Ama nerden haber alınmışsa alınmış, iki araba dolusu insanla Fazlı Bey, karşılamaya gelmiştir. Aralarında kaymakam ve hâkim de vardır. Kaymakam o köylere gitmemesi için dil döker ama Halil Ramiz aldırmaz. Hâkim İrfan Bey ise "*her genç memur gibi*" bir an önce büyük merkezlerden birine tayin edilmek arzusuyla yanıp tutuşmakta ve kendisini bu ücra kazada pek garip hissetmektedir. Hâkim, Fazlı Bey meselesi hakkında pek bir şey anlatmayınca Halil Ramiz, pek temiz bildiği bu memurun da öbürleri gibi Fazlı Bey grubuna katılmış olması ihtimali karşısında hüzünlenir.

Yakup Kadri, bu memurlarla Fazlı Bey arasındaki ilişkiyi çarpıcı bir benzetmeyle anlatır:

"Ne adammış, bu Fazlı Bey! Hepsini sanki acayip bir göz hapsi içine almış; hepsini kıskıvrak iradesine râmetmişti. Halil Ramiz, bu insanları, şimdi (Kavuklu)da Etepeta (!) rolünü yapmakta olan Ortaoyuncuları halinde görüyordu. Her biri, değneği elinde tutan baş oyuncunun malûm emri ve işareti üzerine bulunduğu vaziyette donakalmış gibiydi. Başoyuncu ise bu kudretini ve bu maharetini ifşa eder hiçbir harekette bulunmuyor; ağzını açıp hiçbir keli-

me söylemiyor; hattâ bir kerecik olsun, gözkapaklarını kaldırıp kimsenin yüzüne bakmıyordu." (s. 47)

Halil Ramiz Ankara'ya dönüşünde, tatili bitip okulu açılan bir çocuğun bezginliğini duyar. Parti İdare Meclisi'ndeki çalışma hayatını bir kalem odasına benzeterek şöyle anlatır:

"Gûya, beni bir sürü zor işler bekliyormuş, gûya ağır ve mühim bir sürü vazifeler karşısındaymışım gibi irkilip yüksünüyorum. Oysa, biraz sonra gideceğim yerin durgun bir kalem odasından farkı yok. Bir masanın başına oturacağım; hademeye: 'Bana bir kahve getir!' diyeceğim; zarfı açılmamış bazı mektupları gözden geçireceğim; eğer varsa birkaç yazının altına imzamı atacağım. Derken arkadaşlar hoşbeş etmek için yanıma gelecekler; havadan sudan birtakım bahisler açacaklar (...) Biz, sözümona, böyle bir tatlı sohbet içinde söyleşip gülüşürken, koridorda bir hareket olacak. Umumî Kâtibin makamına teşrifleri vuku bulacak. Ziller çalmaya, hademeler koşuşmaya başlayacak. Biz de bir müddet kahkahalarımızı, yüksek sesle konuşmalarımızı kesmek lüzumunu duyacağız ve derhal resmî bir tavır alıp içimizden hangimizi yanına çağıracağını bekleyeceğiz." (s. 93)

Romanda anlatılan olaylar, devrin panoramasını çizmek amaçlandığı için farklı bölümlerde ele alınmakta ve farklı kişilerin başlarından geçmektedir. *Panorama I*'deki "Bazı Zabıta Vakaları" adlı bölümde, bir emniyet görevlisi olan Komiser Hamdi Bey anlatılmaktadır. Özel hayatında çok talihsiz olan Hamdi Bey üç kez evlenmiş, üçünde de mutluluğu ancak birkaç ay sürmüş, üç karısı da ölmüştür. Kendi hayatına ilişkin sıkıntıları işine de yansıtmaktadır:

"Maiyetindekilerle böyle konuşurken biraz avunurdu. Zaten bu öfkelenir gibi olup zile basışları, bu memur çağırışları, onlara çıkışmak isteyip de sonradan vazgeçişleri hep iç sıkıntısından, hep vakti nasıl geçirmek lâzım geldiğini bilmeyişlerinden çıkıyordu. Nitekim, ara sıra oldukça ehemmiyetli bir yankesicilik, bir kasa hırsızlığı, bir yaralama ya da öldürme olayıyla karşılaştı mı, neşesine son olmazdı. Tahkikatı tamamlayıp işi Adliye'ye devredince-

ye kadar artık dur durak nedir bilmez, gözüne uyku girmez, geceyi gündüzden ayıramazdı. Faaliyetinin bu başdöndürücü temposu ve enerjisinin bu sıtma nöbetine benzer hamlesiyle âmir, memur bütün etrafını takdir ve hayranlık içinde bırakırdı. Hâlbuki Komiser Hamdi Bey, bunları ne takdir, ne hayranlık toplamak için yapardı. Onun biricik gayesi, derdini unutmak, kendini unutmak ve ikide bir boş kalan o evi unutmaktı." (s. 63-64)

Panorama II'de, Hamdi Bey'in dördüncü evliliğinden sonra anlaşılır ki bu hasta ruhlu adam, üç karısını da mumya gibi patiskaya sarıp ayaklarını gıdıklayıp katılarak ölmelerine yol açmış, dördüncüsüne aynı şeyi yapmak isterken talihi yaver gitmeyip yakalanmıştır.

Zabıta vakalarından bir diğerinin kahramanı Osman Nuri Bey adlı emekli bir Hariciye memurudur. Osman Nuri Bey'in babadan kalma ne kadar malı mülkü varsa hepsi eski borçlara ve faizlere gitmiş, elinde en son viran bir yalı kalmıştır ve onu da kaybetmek üzeredir. Mütareke Döneminde emekliye sevk edildikten sonra bir müddet boşta kalmış, sonra Düyun-ı Umumiye'de iş bulmuştur; fakat bir iki yıl sonra Düyun-ı Umumiye ortadan kalkınca gene işsiz kalmış, üzüntüsünü millî bir heyecanla teselli etmiştir: "*Zaten ecnebi bir müessesede vazife görmek ağırıma gidiyordu. Allah helâlından verir...*" (s. 72) Şimdi ise beş yıldan beridir Tekel İdaresi'nde ücretli bir memur olarak çalışmaktadır. Osman Nuri Bey hak ettiği yerlere gelememiş bir bahtsızdır:

"Tahsil ve terbiyesi, yabancı dillere vukufu ve şahsî kabiliyetleri, vatan ve milletine babası kadar değilse bile –zira bu zat, İkinci Abdülhamid devrinin parmakla sayılır namuslu ve çalışkan valilerinden biriydi– her hâlde ona yakın hizmetler gördürecek bir seviyedeydi. Ne çare ki kader ona bu fırsatı vermemiş ve Osman Nuri Bey, ancak geçim zorluklarını önleyebilecek birtakım küçük işler içinde yıpranıp gitmişti. (...) Nice gençlik arkadaşları, nice ciğeri beş para etmez kimseler, son otuz yıllık rejim değişikliklerinin üstlerinde bıraktığı lekelere rağmen, Cumhuriyet Hükûmeti'nin en yüksek makamlarına geçtiler. Hattâ kendisini milliyetçilik duyguları yüzünden kapı dışarı eden Damat Ferit hariciyesinden niceleri büyükelçiliklere kadar yükseldiler, hattâ hattâ..." (s. 72)

Çok temiz yaratılışlı bu adam, her şeye rağmen şöyle düşünür:

"*Mutlaka benim bilmediğim bir meziyetleri var ki, onlar muvaffak oldu, ben olamadım*". Fakat gerçeği karısı dile getirir: "*Bunda anlamayacak ne var efendim, demişti. Siz de onlar gibi el etek öpmesini bilseydiniz, ya da sizin de onlar gibi elinizden tutanınız olsaydı, bu hâlde kalmazdınız!*" (s. 72-73)

Osman Nuri Bey, işinden de olmuştur artık. Bütçe darlığı yüzünden bakanlık, memur kadrolarında geniş bir tasfiyeyi gerekli görmüş ve bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun tasfiye ettiği memurlar arasında Osman Nuri Bey de vardır. Osman Nuri Bey, bir vali paşanın oğlu olarak başladığı hayata kendisini denize atarak son verir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalmış olan bu zavallı adamın dramı, vurguncuların cirit attığı bir ortamda iyi değerlendirilemeyip harcanmış namuslu insanların bir örneği sayılabilir.

Panorama I'deki diğer bir memur dramını, Servet Bey'in bir kooperatif yolsuzluğuna uğrayıp bütün parasını kaptıran muavin Niyazi Bey yaşar. Bu küçük ve kendi halinde memur, otuz yıllık emeğinin elinden alınıvermesine dayanamaz ve memurluktan gelme bütün itaat alışkanlıklarını terk ederek, emekliye ayrılacak olmasının da getirdiği rahatlıkla hakkını aramaya başlar:

> *"Muavin Niyazi Bey, bu işi neden yalayıp yutacaktı? Neden susacaktı? Kimden korkacaktı? Artık kendisine her türlü terakki kapılarının kapandığını, birkaç ay sonra emekliye ayrılacağını bilmiyor mydu? Artık ne mükâfat ümidi, ne ceza endişesi, ne de âmire itaat mecburiyeti! Allaha verecek bir son nefesi kalmıştı. Artık kendini, umum müdürlerden, müsteşarlardan, vekillerden daha hür, daha bağımsız hissetmeye başlamıştı.*
>
> *Otuz yıl çalış, çabala, otuz yıl türlü mihnet ve meşakkate katlan; türlü yoksunluk içinde küflen, küflen, küflen... ve bir kere olsun, ağzını açıp da bir yakınmada, bir sızlanmada bulunmaya cesaret edeme. İşimden, ekmeğimden olurum; beni kolumdan tutup dışarıya atıverirler korkusuyla her haksızlığa, her kadirbilmezliğe bir silinmez alınyazısıymış gibi otuz yıl, bir kere 'uf!' demeden boyun eğ! Daireye senden on yıl, yirmi yıl sonra girenlerin her biri başköşelere kurulsun, müstakil oda sahipleri olsun ve hattâ sana emirler versin, sana tepeden baksın da sen, yine iki büklüm olup dur; iki büklüm olup otur.*

Yok, yok; muavin Niyazi Beyin, artık sabrı taşmış, tahammülü kalmamıştı. Onu belki, bu son haksızlık karşısında da boyun eğip susacak zannedenler olmuştur. fakat bunlar, bilsinler ki, Niyazi denilen adam, bu sefer susmayacaktır; icabederse mahkemelerde davâ açacak, icabederse hayalin erişemeyeceği kadar yüksek makamlara başvuracak, mutlaka hakkını kurtarmanın bir yolunu, bir çaresini bulacaktı." (s. 177)

Niyazi Bey yıllarca kirada sürünmüştür; hâlbuki tanıdığı herkesin başını sokacak bir evi vardır:

"*Elli altmış lira aylıklı tapu kâtiplerinden, mahkeme mübaşirlerinden tut da, kendi derecesinde olan memurlara kadar niceleri ise apartmanlar yaptırdılar, köşk, konak sahibi oldular. Nasıl oldular? Muavin Niyazi Bey, bunu, düşünmek bile istemiyordu. Düşünse neye yarardı?*" (s. 178)

İşte bu Niyazi Bey, otuz yılda biriktirebildiği 5000 lirasını bir ev almak hayaliyle, emekliliğine iki yıl kala, Servet Bey'in yönetim kurulu başkanı olduğu bankanın kefaletiyle kurulmuş olan "*İki Katlı Köşkler Kooperatifi*" adlı bir kooperatife yatırır. Bütün parasını peyderpey yatırdıktan sonra köşklerin yaptırılacağı arsanın hâlâ bomboş olduğunu görüp, üstüne üstlük başlangıçta verdiği paradan sonra iki kez daha hesapta olmayan ödeme yaptığı hâlde bir dördüncü fedakârlık daha istenince kulak asmaz. "*(...) Niyazi Beyin, otuz yıldır hep amire itaat yüzünden uyuşup kalmış isyan damarları, birdenbire, çelikten birer yay gibi gerilmişti.*" (s. 185) En sonunda, üst üste gelen mektuplara cevap vermeyince kooperatifteki hissesinin başkasına devredildiği haberi noter vasıtasıyla gelir. Niyazi Bey neredeyse çıldırmıştır. "*Ankara kazan, o kepçe, 'Servet Bey ve kumpanyası' aleyhine durmadan, usanmadan ortalığı karıştırmaya*" başlar (s. 185).

Panorama'da Cumhuriyet Döneminin aydınları da yerlerini almışlardır(364). Bunlardan biri Diyarbakır Lisesi Edebiyat ve Felsefe Öğretmeni Ahmet Nazmi, diğeri de onun arkadaşı olan İzmir'de

(364) *Panorama*'daki Türk aydınları üzerine geniş bir değerlendirme için bk. Alev Sınar, "Panorama Romanında Aydın Meselesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, S.: 1, C. 1, Bursa, 1999, s. 65-83.

Dış Ticaret Ofisi Müdürü Cahit Halid'dir. Bu iki Cumhuriyet aydını arasındaki mektuplaşmaların ekseni, Türk inkılâbı ve onun geleceğidir. Yurdun aydınlanmasına katkıda bulunmakla görevli bir devlet memuru olan Ahmet Nazmi, arkadaşına yazdığı mektupta Diyarbakır'ın Türk inkılâbıyla olan ilgi ve yakınlığını şöyle anlatır:

"Yıllar yılıdır, geceli gündüzlü haykırıp durduğumuz (İnkılâp) kelimesinin daha (i) harfi bile buraya aksedememiş. Kabahat kimde? Bu halkta mı? Hayır, bin kere hayır; kabahat, bir inkılâbın plansız, teşkilâtsız ve tekniksiz yapılabileceği hayaline kapılanlardadır. İki-üç maddelik bir kanun, valiye, polise, jandarmaya birer emir... Her şeyi olmuş bitmiş farzediyoruz; bu kanunların, bu emirlerin –kafaların içi şöyle dursun– hatta dışını bile değiştiremediğini görmek istemiyoruz. Umumî müfettiş bey, –halkı Avrupaî yaşayışa alıştırmak için– misafirlerini akşam yemeğine smokinle kabul ediyor; bizim lisenin müdürü ise, bütün gün mektebin içinde ökçesiz terliklerle dolaşıyor; biri, yeni sosyal nizamı kurmak, öbürü kafaları işlemek gibi iki çetin vazifeyi üzerlerine almış bulunan bu adamların her ikisi de bence başka başka bakımlardan inkılap metodumuzdaki aynı 'axiome' hatasının kurbanıdırlar. Ne o, ne de bu bir şey yapmaya muvaffak olamayacak; her ikisi de, ağır bir çarkı, boşlukta döndürüp duracak." (s. 80)

Yakup Kadri'nin Halkevleri ile ilgili bir eleştirisi de gene bu mektupta ortaya çıkar:

"Sana, bu satırları, içinde in-cin top oynayan, Halkevi'nin çırılçıplak bir odasında yazıyorum. Bu çizgili kâğıtla, içi hâreli zarfı, biraz evvel aşağıdaki bakkaldan satın aldım. Kusura bakma. Bu kültür ocağında kitap filân şöyle dursun, hattâ kâğıt kalem bile bulmak mümkün değil. Bahsettiğim geniş odanın ortasında bir büyük masa duruyor; bunun üstünde, İstanbul'dan, Ankara'dan gelmiş birtakım eski gazetelerle mecmualar, hiç el değmeksizin kendiliğinden yıpranıp solmaktadır." (s. 81)

Cahit Halid ise arkadaşı gibi bezgin ve umutsuz değildir. Ona cesaret ve umut vermek ister mektubunda:

"Dâvâ senin ya da benim, Ali'nin, Veli'nin mutluluğu, rahatı, refahı değil; dava bir makûs olaylar selinin durduruluşu, bir büyük eserin yaradılışı davasıdır. Sen ve ben bu dev işinin binlerce adsız ırgatları arasında yer alıp çalışmaya rıza gösterdiğimiz gün, bu memleketin selâmet saati çalmış olacaktır.

Bu ne sert, ne haşin mantık diye söylenme! Madem ki inkılaptan bahsediyoruz; ben yeryüzünde yumuşak ve tatlı mantıklı bir inkılap tanımıyorum." (s. 83)

Cahit Halid, inkılâbın mantığını anlatırken, Halil Ramiz gibi, inkılâbın "*tepeden inme*" olduğu görüşündedir:

"(...) inkılapçılık düsturunda, yalnız (Auto-critique) e yer vardır; bu düstura göre gerçek ve samimî bir inkılapçı ne kendisinden başka türlü düşünenlerin tenkidini hoş görmek, ne de bir sürü müstehase realitelerin muhalefeti karşısında irkilmek hakkına maliktir. O, sırtına aldığı tarihî vazifeyi herkese ve her şeye rağmen başarmak zorundadır. Herkese, her şeye ve hattâ bazen de kendine rağmen.

Görüyorsun ki, inkılap mantığını gittikçe daha ziyade sertleştiriyorum. Şimdi de, beni, kimbilir, belki ya Nazilik, ya Komünistlikle suçlandıracaksın. Ne yapayım; her inkılâbın metodu bir ise, bunu değiştirecek ya da yeni bir inkılap yapma metodu bulacak olan ben değilim. Anadolu'daki sünnet düğünlerinde olduğu gibi, davul zurnayla pilâv zerdeyle herkesin gönlünü hoş ederek bir inkılap yapmayı ben de isterdim.

Burada, sana yine bir açıklamada bulunmak lüzumunu duyuyorum: İnkılâbın bir zorlama ameliyesi olduğunu kabul etmekle beraber, Rusya'da, Almanya'da birçok barbarca tezahürlerini görüp işitmekte olduğumuz bir terör rejimi taraftarı da değilim ve tıpkı senin gibi, halkın polis ve jandarma yumruğuyla ileriye doğru itilebileceğine asla ihtimal vermeyenlerdenim." (s. 83-84)

Ahmet Nazmi hâlâ umutsuzdur, çünkü:

"*Dünkü kahraman inkılap önderleri bile bugün ipekli robdöşambrlarına bürünmüş, fağfur banyolu kaşanelerinden*

dışarıya başlarını uzatmak istemez oldular. Bir zamanlar, mektep sıralarından dağlar aşarak ateş siperlerine koşuşan gençlerin gücü şimdi Barem merdivenlerinin basamaklarında emeklemekten başka bir şeye yetmiyor." (s. 89)

diye düşünmektedir. Ahmet Nazmi, inkılâp ateşinin sönmesini, Cumhuriyet'in devraldığı Bâbıâli bürokrasisine bağlar:

"Ne vakit sönmüş bu ateş mi, diyeceksin? Ben sana söyleyeyim: Bu ateş, Kemalist Türkiye'nin anahtarlarını Babıâli tembelhanesinin bekçileri eline teslim ettiğimiz gün sönmüştür. O uğursuz ve fosil müessesenin dalkavuk İzzetlileri, idarei maslahatçı Saadetlileri, mankafa Devletlileri aramıza katıldıkları –yalnız aramıza katılmış olsalar neyse– devlet, hükûmet makamlarının, hatta Meclis ve parti teşkilâtının başına geçtikleri andan itibaren bence artık bir inkılap rejiminden bahsetmemize imkân kalmamıştır. Çünkü, hareket düşmanı, bunak bir bürokrasinin kanunları, düsturları, nizamları, idare usulleri, bunlar vasıtasıyla bütün o dinamik inkılap prensiplerinin elini ayağını kıskıvrak bağlamıştır." (s. 90)

Fakat *Panorama II*'de, aradan yıllar geçtikten sonra Ahmet Nazmi'nin de bunlara benzediği görülecektir. Ahmet Nazmi, artık profesör unvanına ulaşmış, "*kariyerini yapmış kimselere mahsus bir nefis emniyeti gösterişiyle*" (s. 202) yüksekten bakmaya başlamıştır. Eski bir ailenin dayalı döşeli konağına iç güveyi girdikten sonra yaşayış tarzına verdiği yön, eskisinden farklıdır. Ahmet Nazmi de rahat hayata alışmıştır.

Yakup Kadri, *Ankara* romanındaki ütopyasının kahramanlarından Neşet Sabit'e *Panorama*'da da yer vermiştir. *Ankara*'nın o çalışkan, yurtsever Neşet Sabit'i gitmiş, yerine demagoji ve türlü siyasi taktiklerle bakanlık koltuğuna oturmayı başaran biri gelmiştir. Neşet Sabit sonraları Demokrat Parti kurulunca da bu partiye geçmekte tereddüt etmemiş, hatta kurucuları arasında yer almıştır. Tek amacı, "*Halk Partisi'nin sıra mebusluğunda küflenip gitmek*"ten kurtulmak, "*hiç değilse, ön safta yeni bir siyasî rol oynamanın zevkini*" tatmaktır (s. 147). Sonuç itibarıyla diyebiliriz ki Yakup Kadri, *Kiralık Konak, Nur Baba, Sodom ve Gomore*'den sonra *Ankara* romanıyla hayal ettiği Türkiye'ye kavuşamamış ve yine bir yozlaşmayı anlatmaktan kurtulamamıştır. Yazar, bu yoz-

laşmanın sebepleri üzerinde düşünen Cahit Halid'in ağzından şöyle konuşur:

> *"Cahit Halit bir tereddüt anı geçirdikten sonra, kendi kendine: 'Hayır' diyordu, 'Kabahat, bu sistemde değil, onu yanlış kullananlardadır. Onu, gerek bilerek, gerek bilmeyerek baltalayanlardadır. Bütün yemiş verecek dallarını kesip, onu, küskütük, kupkuru bir ağaç hâline sokanlardadır. Bu adamlar, başka türlü hareket edemezlerdi. Zira, kendileri de küskütük, kupkuru birer ağaçtan farksızdılar. Ne başına geçtikleri dev işinin azametini anlamıştılar; ne ruhlarında bunun heyecanını duymuştular. Babıâli denilen bir devlet türbesinin, bir irade ve enerji zindanının küfü ve rutubeti içinde ankiloze olmuş kol ve bacaklarıyle geldiler. Hayır, gelmediler; getirildiler ve inkılap ruhunun hızına göre bir yıldırım süratiyle dönmesi gereken idare çarklarının başına çöktürüldüler. Kimler tarafından? İşin en hazini; inkılapçıların tâ kendileri tarafından..."* (s. 195)

Bu bürokratların iş başına getirilmesinden amaçlanan "*Binlerce kilometrelik yol yapmak; yurdun en ücra köşelerine kadar uzayan binlerce kilometrelik şimendifer hatları döşemek; taraf taraf, birçok fabrikalar kurmak; hastaneler, mektepler açmak; kurak yerlere su getirmek; tarım ve istihsal usullerini baştanbaşa yenileştirmek*" (s. 195) gibi hizmetlerde bulunmalarıdır. Ne var ki düşünüldüğü gibi olmaz:

> *"(...) amelimanda bürokratlar, daha ilk adımdan itibaren, şaşırıp kalmışlardı. Ne diyordu, bu kanundan, düsturdan, mevzuattan, usulden, idareden bihaber, cahil; toy ve görgüsüz amirler?. Haydi mektep, hastane anladık ama, bir devletin yol ve şimendifer yaptığı, fabrika kurduğu; köylünün çiftine çubuğuna karıştığı nerede görülmüştü?"* (s. 195)

Demiryollarının devletleştirilmesine "*malî ve idari ihtiraz ve itirazlar*" ile karşı çıkan, sanayileşme projesini engelleyen hep bu bürokrasi olmuştur ve "*O gün bu gündür, bu çark işte, hep bu yüzden tersine dönmekte ve bütün inkılap neslinin gayretlerini, iyi niyetlerini tersine çevirip durmaktadır.*" (s. 196)

C. TAŞRA VE MEMURİYET

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde İstanbul'dan gönderilen memurların taşradaki yaşantıları, İstanbul'a duydukları özlem, çektikleri sıkıntılar, halkla ilişkileri, idealleri vb. konular, romanlarımızda değişik ölçülerde ele alınmıştır. Aşağıda görüleceği üzere taşra yaşantısı, memurlar için genellikle zorluklarla doludur. Özellikle İstanbul'dan taşraya çıkan memurlar bu zorlukları daha fazla hissetmektedirler. Bu memurların tamamına yakını, taşradan kurtulup İstanbul'a dönmek arzusundadırlar. Uzun zaman taşra kasabalarında çalışan memurlar, bu hayatın içinde sıkışıp kaldıkları için başlangıçtaki ideallerini ve heyecanlarını kaybetmekten bir türlü kurtulamazlar. Bu ideal kaybının en önemli nedenlerinden biri de, devlet memurunun işini yapmasına engel olan eşraf takımıdır. Eşraf ve memur arasındaki çatışma ise çoğu zaman eşrafın galibiyetiyle sonuçlanır. Roman kahramanı olan pek çok memurun kendisini eğlenceye, içkiye vererek teselli bulmasında bu ideal kaybının çok büyük etkisi olduğunu söylemek gerekir.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Eski Mektuplar* (1897) romanında[365], asli kadın kahraman Meliha'nın kayınpederi Muhsin Efendi, İzmir'de bir devlet dairesinin reisidir. İstanbul'dan "*makhuren*" taşraya atılmış, Rumeli'de, Anadolu'da dolaştıktan sonra "*talihin son bir lütfuna mazhar olarak bu memuriyete tayin*" edilmiştir (s. 79). Yolsuzluk ve rüşvetle elde ettiği servetle yetinmez, başkalarının zenginliğine haset eder. Bunun yanında, epeyce nüfuzlu bir adamdır ve nüfuzunu ailevi meselelerde kullanmaktan çekinmez. Memuriyetinin tekrar İstanbul'a nakledilmesi de bu nüfuzun başka bir göstergesi sayılabilir. Muhsin Efendi'nin rüşvet ve daha başka kötülüklerine alet olan kişi ise aynı dairede memur olan Şöhret Bey'dir. Şöhret, babasından kalan mirasla uzun zaman zevk ve eğlence âlemlerinde yaşamış, para bitince 800 kuruş memur maaşıyla hem ailesini geçindirmek hem de eğlencesinden geri kalmamak derdine düşmüştür. Onun sefihçe yaşantısı, kendi arkadaşlarının bile onu aşağılamalarına, ondan nefret etmelerine yol açar. Şöhret Bey, Muhsin Efendi'nin en yakın dostu olmayı başarır. Böylece, Muhsin Efendi'nin çevresindeki imkânlardan o

(365) Ahmet Midhat Efendi, *Eski Mektuplar*, hzl. Ali Şükrü Çoruk vd., AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003 (Alıntılar bu baskıdandır).

da yararlanır. Kendisi hakkında "*Muhsin Efendi'nin hem dalkavuğu hem vâsıta-i rüşveti!*" denmesi onu utandıracak yerde sevindirir (s. 80).

Halid Ziya'nın Servet-i Fünun neslini derinden etkileyen eseri *Mai ve Siyah* (1898)'ta[366] memurluk, romanın kahramanı Ahmet Cemil için bir kaçış olmuştur. Ahmet Cemil'in isteği, kendisini edebiyata verebilmek için bir gazete sahibi olmaktır. Ancak, çok bunaldığı zaman bir edebî şöhret peşinde koşmayıp bir dairede memurluk yapmanın, sade ve huzurlu bir hayat sürmenin özlemini duyar. Kız kardeşinin ölümünden sonra bütün yaşadıklarından kaçmak ve Lamia'yı unutmak için memuriyeti tercih eder. İmparatorluğun uzak köşelerinden birine tayini çıkar.

Lamia'nın ağabeyi ve Ahmet Cemil'in okul arkadaşı Hüseyin Nazmi ise rahat, mutlu ve zengindir, bu yüzden geleceğine güvenle bakabilir. Avrupa'da bir sefarete atanmak peşindedir. Fakat alafrangalık peşinde değildir, gittiği memlekette hukuk, güzel sanatlar gibi alanlardan birinde eğitim görmek arzusundadır. İsteği gerçekleşir ve romanın sonunda Paris'e doğru yola çıkar. Ahmet Cemil ile Hüseyin Nazmi'nin durumları birbirine tezattır. Biri o zamanın en gözde Avrupa şehrine parlak bir sefaret memuru olarak giderken diğeri İstanbul'dan kaçarcasına taşraya gider. Servet-i Fünun topluluğuna egemen olan uzaklaşma düşüncesi, bu romanda memuriyetin toplumdan kaçış aracı olarak görülmesini açıklar sanıyoruz.

Cumhuriyet'in eşiğinde yazılan ve devrinin en sevilen eseri olan[367] *Çalıkuşu*'nu(1922)[368], bir konuşmasında söylediğine göre Reşat Nuri, "*o zamana kadar halkın kötü gözle gördüğü kolejli, kültürlü, serbest tavırlı, neşeli İstanbul kızlarına karşı bir sempati uyandırmak maksadıyla yazmış, Feride tipini bu düşünceyle ya-*

---

(366) Halid Ziya Uşaklıgil, *Mai ve Siyah,* Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1317. *Kırk Yıl*'da yazar, bu eserindeki en büyük kusurun "*belagat oyuncakçılığı*"nın önde gelen bir örneği olmasını gösterir (Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl,* hzl. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2008, s. 710).

(367) Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı,* s. 258. Eser, Reşat Nuri Güntekin ile öyle bütünleşmiştir ki Tanpınar "*Şöhretini kuran Çalıkuşu, onun adı ve eserin bütünü için âdeta bir kader oldu.*" der (Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler,* s. 441).

(368) Reşat Nuri Güntekin, *Çalıkuşu,* İkbal Kütüphanesi, İstanbul 1338 (Alıntılar bu baskıdandır).

ratmıştır.'[369] İstanbul dışına çıkan ve Anadolu coğrafyası ile tanışan Feride'nin macerası, sadece genç bir kızın gönül ağrısından kaçışı değildir. Onun macerasında Anadolu'nun dört bucağını tayin suretiyle dolaşan, devlet dairelerinin olanca tafrasını bazen vatandaş kadar çeken küçük memurun çilesini de belki bir ilk örnek hâlinde buluruz. Sörler Mektebi adlı bir yabancı kolejden mezun olan genç Feride, muallime olabilmek için Maarif Nezareti'ne başvurmaya gider. Resmî daire ile bu ilk tanışıklık, Feride'nin bu yoldaki ilk acı tecrübesi de olacaktır. Nazırla hemen görüşeceğini, onu güler yüzle karşılayan nazırın "*Biz de sizi bekliyorduk kızım*" deyip onu Anadolu'nun en yeşil bir memleketine tayin edeceğini düşünürken, hiç tanımadığı bürokrasinin sert yüzüyle karşılaşır. Aslında Feride'nin bu yeşil memleket hayali, ülke gerçeklerinden başlangıçta ne kadar uzak kaldığını da gösterir. Anadolu'ya gitmeden önceki Feride, memleketini tanımayan Türk aydınıdır.

Nazırın odası önünde bekleyen hademe, Feride'nin bütün azmini bir çırpıda yok eder. Burnu havada gezen hademe, "*Usulü dairesinde muamele yap.*" şeklinde belirsiz bir cevap verir ve Feride'yi nazırla görüştürmez. Usulü dairesinde muamelenin ne olduğunu söylemeye hacet görmez, mağrurca başını çevirir. Hademenin bu tavrından Feride'nin gözü korkmuştur: "*Eyvah, bu böyle olursa efendisi nasıl olacak?*" (s. 117)[370]

Tedrisat-ı İptidaiye Dairesi'ne giden Feride, burada da müdir-i umumiden azar işitir. Siyah sakallı, yer yer çiçek bozuğundan yenmiş kocaman kafalı, kalın kaşlı, gayet esmer bir adam olan müdür, dış görünüşü ve sertliğiyle adeta Feride'nin bürokrasiyle olan ilk imtihanını zorlaştırmak için seçilmiş bir tiptir. Aralarında Feride'nin acemiliğini gösteren bir konuşma geçer. Müdür "*Muallimelik değil mi? İstidanız var mı?*" diye sorar. Feride "*Yani diploma mı demek istiyorsunuz?*" deyince de müdür yanındaki misafirine yakınır: "*Görüyorsunuz ya hâli. İnsan nasıl çıldırmaz? İstida ile şehadetname arasındaki farkı bilmezler... Sonra muallimlik isterler sonra da maaş az, yer uzak diye naz ederler.*" (s. 119). Müdir-i umumi, emri altında çalışanları hiçe sayan kibirli bir adamdır. İmzaya gelen kâğıtları imzaladıktan sonra yere atan müdür ne kadar tahak-

(369) Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 11.

(370) Odacı ve hademe gibi hizmetli kadrolarının görev alanlarının dışına çıkmaları, şu ya da bu devlet dairesine işi düşen herkesin rastlayabileceği sıklıkta görülen bir durumdur.

küm edici ise bu kâğıtları namaz kılar gibi eğilip kalkarak toplayan yaşlı kâtip de o kadar itaat ehlidir. Bu tuhaf ast-üst ilişkisinin bir benzeri, Feride'nin gittiği B... vilayeti maarif müdürlüğünde de görülecektir.

Ümitsizlik içindeki Feride'yi, orada tanıştığı Naime adlı bir muallime, tanıdık olmayınca bu işlerin yürümeyeceğini bildiği için, kendi tanıdığı bir şube müdürüne götürür. Feride'ye iyi davranan müdür, oradaki kâtiplerden birine bir istida yazdırır. Şahap Efendi adındaki bu sessiz kâtip, biraz da Feride'ye gizliden bir ilgi duyduğu için işlerini takip eder(371). Feride tayin edilmesinden ümidini keseceği anda şube müdürü, misafiri bulunan nüfuzlu ve büyük bir şair olduğu ifade edilen kişiye nazırla konuşmasını, bir iki kelime ederse bu işin olacağını söyleyerek Feride adına rica eder. Şairin nüfuzu hademeleri ayağa kaldıracak, kapıları kendiliğinden açtıracak kadar kuvvetlidir ve Feride, yarım saat içinde B... vilayetinin merkez rüşdiyesinde açık olan coğrafya ve resim muallimliğine atanır.

B... vilayetinin maarif müdürü, kendi yaratılışındaki bütün bürokratlar gibi sürekli yorgundur ve dinlenme hâlindedir. Miskin biri gibi görünmesine rağmen çok uyanıktır. Aynı kadroya iki muallimin atandığını okul müdiresi söylediğinde, "*ben ne yapayım, öyle yapmışlar öyle olmuş. İstanbul'a yazmalı, bakalım ne cevap gelir? (...) Nezaretten istizah edelim... Sekiz on güne kadar cevap alırız... Siz de artık idare-i maslahat edersiniz müdire hanım.*" der (s. 135). Lakin müdür, bütün gönüllü uyuşukluğuna rağmen, Feride'yi Zeyniler'e göndermek için dil dökerken idareci karakterinin bütün ustalığını gösterir:

> *"Aklıma bir çare-i tesviye geldi. Buraya bir, iki saat mesafede bir 'Zeyniler' nahiyesi var. Havası, suyu güzel, menazır-ı tabiiyesi ferahfeza, ahalisi halûk ve müstakim bir karye. Orada eski bir vakıf mektebi vardı. Geçen sene, bir hayli fedakârlık ihtiyârıyla ihyâ ve tecdid ettik. Birçok le-*

(371) Birol Emil, romanda şöyle bir görünüp kaybolan ve pek önemsiz görünen Şahap Efendi tipi hakkında şu tespitte bulunur: "*vücudu kadar ruhu da ince olan bu küçük memurun, benzi sararmış, gözleri dopdolu olarak Ferideye son sözleri: 'Feride Hanım, büsbütün gidiyorsunuz demek' olur. Sade, küçük, ezik insanların iç dünyalarında birdenbire hangi duyguların doğabileceğine en güzel örnektir.*" (Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 107)

vâzım-ı tedrisiye tedarikine muvaffak olduk. Mektebin içinede muallimlerin ikametine mahsus daire de var... Şimdi bir genç muallimin himmet ve fedakârlığına muhtacız... İsterseniz sizi oraya göndereyim. Cidden iyi bir yer. Hem de hizmet-i vataniye olur. Gerçi, maaş sizinkinden birkaç kuruş eksik ama... İlk fırsatta size zam yaparım...

(...) Maahaza eğer oradan hoşlanmazsanız bana yazarsınız, size burada münasip bir yer bulurum. (...) Aman kızım... Bu iş çok müsta'cel. Çünkü başka talipler de var." (s. 145)

Huriye Hanım adlı diğer muallimeyi tutan maarif müdürü, Feride'yi bu oyunla Zeyniler'e atmayı başarır. Feride, saçlı sakallı bir büyük memurun bu kadar küçülerek kendisini aldatmasını bir türlü aklına sığdıramaz. Bununla birlikte, Zeyniler köyündeki okulda gayretle çalışır.

Feride, Zeyniler'deki okul kapanana kadar orada kalır. B... vilayetinin yeni maarif müdürü, Zeyniler köyüne geldiğinde okulu beğenmeyip kapatır. Feride'ye de kapanma emri eline geçtiğinde kendisini görmesini, yeni bir muallimlik verileceğini söyler. Okulu kapattıktan sonra maarife gelen Feride, hademe engelini aştıktan sonra müdürün odasına girmeye muvaffak olur; o sırada müdürün misafirine verdiği nutku duyar:

"*Efendim, ne memleket, ne memleket! Dünyanın israfını ederler de kendilerine bir kartvizit bastırmazlar. Seksen kişi sizi görmek istediğine dair kapıdan hademe ile haber gönderir. Hademe doğru dürüst isimlerini söyleyemez ki maksad-ı ziyaretlerini anlatabilsin... Ben, idarede Deli Petro prensibine taraftarım... Memurları yalnız resmî hayatlarında değil, hususi hayatlarında da takip etmeli; yedikleri, içtikleri şeye, oturdukları, gezdikleri yere, elbiselerine müdahale etmeli... Gelir gelmez mekteplere bir tamim gönderdim. Asgari iki günde bir tıraş olmayacak, ütüsüz pantolon, yakasız gömlek giyecek muallimlerin azledileceğini söyledim.*" (s. 227)

Bu ateşli devrimci böylece esip gürlerken Feride'ye ne istediğini sorar. Feride durumu anlatınca muamelenin tamamlanması

için okulla ilgili evrakı başkâtibe vermesini ister. Başkâtip iki saat boyunca sorgular Feride'yi. Evrakı titizlikle tekrar tekrar gözden geçirir, "*Müteferrika senetler*" "*evrak-ı müsbite*" gibi Feride'nin hiç anlamadığı şeyleri sorar. Feride şaşırdıkça, kendi işini her işten önemli sayan insanların tavrıyla "*Sözde bunlar da muallime!*" (s. 229) diye hakaret eder. En son, yıllar önce dam tamiri için muallimeye verilmiş 250 kuruşluk yardımın senedini bulamayınca başkâtip söylene söylene müdürün yanına girer. O, müdürün yanına girince de Reşat Nuri tiyatro yazarlığından gelme bir ustalıkla komedi sahnesini açar: Aynı dairedeki iki kâtip, sadece kendi işleriyle meşgul gibi dururlarken, içeriyi dinlemek için hemen yerlerinden fırlayıp duvara kulaklarını koyarlar. Fakat buna gerek kalmamış, müdürün sesi her yerden duyulacak kadar yükselmiştir. Azarı dışarıdan işiten kâtiplerden biri: "*Ha gözünü seveyim müdür bey, şu teresi bir kalayla.*" (s. 229) der. Müdür, kâtiplerin arzusunu duymuş gibidir:

> "*Bıktım efendim senden, bıktım efendim. Bu, ne beceriksizlik, bu ne kokmuş kırtasiyeci kafası. Hakkı var kadının, hakkı var kadının. Sana kaç senelik senedi yaratacak hâli yok ya. Aklın ermiyorsa çık git efendim. Çık git. Çık git. Hay hay yaz istifanı. Yazmazsan adam değilsin.*" (s. 230)

Dışarıya titreyerek çıkan başkâtip, diğer kâtiplerin sanki hiçbir şey duymamış gibi kendi işleriyle ilgilendiklerini görünce müsterih bir vaziyette yerine oturup söylenmeye başlar: "*Kendi yarın cehennem olur gider. Sonra bir müfettiş gelir, bizim başımız belâya girer. Edepsiz, ahlâksız. Duydunuz mu ettiği rezaleti?*" Biraz evvel sevinen kâtiplerden biri, "*Bilmem, bir ses işittik ama, size miydi?*" deyip ilave eder: "*Esef buyurmayınız... Onlar muamele bilmez. Zatıâliniz olmasanız bu daire üç gün dönmez.*" (s. 231) Kâtiplerin bu ikiyüzlülüğü, resmî dairelerdeki iş arkadaşlığının en kötü modeli olsa gerektir.

Başkâtip Feride'yi artık daha fazla uğraştırmadan evrakı acele acele teslim alır. Feride ikinci kez müdürün odasına girer. Müdür, röportaj yapmak üzere gelecek olan yabancı bir gazetecinin telaşı içindedir ve Feride'nin işsizliğiyle hiç ilgilenmez. Kabul ederse Zeyniler'den daha kötü şartlarda bir köye tayinini yapabilecektir. Ancak Feride'nin bütün romanı kuşatan iyi talihi burada da ortaya

çıkar[372]; gazetecinin karısı okul arkadaşıdır ve bu sayede Feride, Darülmuallimat'ın Fransızca hocalığına tayin edilmiştir. Okuyucunun gönlü her ne kadar Feride'den yana ise de bir maarif müdürünün Batılı bir gazeteciye yaranmak uğruna basit bir tayin işinde iltimas etmesi, Batılılaşmanın artık bir Tanzimat rüyası olmaktan çıkıp Hindistan ile İngiltere arasındaki sömürge ilişkisini hatırlatan bir kâbus hâline geldiği gerçeğini anlatır[373].

Darülmuallimat Müdürü Recep Efendi, iyi yürekli ve akıllı bir idarecidir. Feride'ye öğüt verir: "*Bir mevki'i muhafaza etmek o mevki'e nasbedilmekten daha müşkildir.*" (s. 240) Fakat Feride, çok benimsediği bu okulda öğrencileriyle uzun zaman kalamaz; kendisine âşık olan Şeyh Yusuf Efendi adlı musiki hocasının ölümüyle B...'den ayrılır ve kendi isteğiyle. Ç... rüşdiyesine tayin edilir. Bu okulda çalışan Nazmiye adlı öğretmen, gayri ahlâki yaşantısına ve çevresine Feride'yi de dâhil etmek ister. Feridun adlı bir askerle nişanlı olan Nazmiye, Burhaneddin Bey adlı bir binbaşıya bağlamak istediği Feride'yi evine davet eder. Fakat bu subayların eski çapkın kâtiplerden pek farkları yoktur; kadın peşinde "avlanmak" isteyen havai tiplerdir. Feride çok rahatsız olduğu bu durumu okul müdiresine anlatır, müdire Feride'ye sahip çıkar. Nazmiye'nin

---

(372) Fethi Naci, *Çalıkuşu* romanını Reşat Nuri'nin en zayıf romanlarından biri olarak değerlendirir. Bunun sebeplerinden biri olarak, daha önce temas ettiğimiz üzere, Feride'nin her sıkıntısını çözmek için iyi kalpli insanların hazır bulundurulmuş olmasını, yani iyi tesadüflerin bolluğunu gösterir (Fethi Naci, "Çalıkuşu" *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 138). Buna karşılık İsmail Habib, meseleye daha farklı bir taraftan bakar. İsmail Habib eserde görülebilecek kusurları sıraladıktan sonra şöyle söyler: "*Teknikte noksan, romanda hata, şekilde aksaklık yakalamak için daha birçok hücum noktaları keşfedelim, fakat neye yarar, madem ki romanın umumî cereyanındaki bütün ruhumuzu sürükleyen canlılık ve hissiyat bize onların hiçbirini düşündürmeyecek kadar kuvvetlidir. Hayata itiraz olur mu? Hayat ki mantığın oluğundan akmıyor.*" (İsmail Habib Sevük, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340, s. 641) Ayrıca burada Reşat Nuri'nin Hızır motifini kullandığı da düşünülebilir.

(373) İstiklâl Savaşı'mız sürerken, bazısı ümitsizlik bazısı gaflet sebebiyle İngilizseverliğe, Amerikan mandaterliği heveslerine bel bağlayan kimi Osmanlı "aydın"larındaki müstemleke psikolojisinin temellerinin ne zaman ve nasıl atıldığına en güzel tanıklık eden, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki Türk romanıdır sanıyoruz. Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Erol Güngör, "İmparatorluk Halkı ve Sömürge Münevveri", *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 65-74.

durumu, taşrada memurlar arasında menfaat ilişkilerinin nasıl yürüdüğü hakkında da bilgi verir. Müdire, Nazmiye'yi okuldan atmak için çok çalıştığını fakat mutasarrıfından alay beyine ve tabur imamlarına kadar kuvvetli hâmileri olduğu için başaramadığını söyler. Nazmiye giderse büyük memurların gizli gizli yaptıkları gece eğlencelerinde kim ud çalacak, hatta kim oynayacaktır? Feride artık *"gülbeşeker"* olarak tanındığı bu yerde de yapamaz, müdirenin selam ve tavsiyesi ile İzmir'e gider.

İzmir Maarif Müdürlüğü onu Kuşadası mektebine gönderir. Fakat Feride'ye yabancı bir okuldan daha iyi bir teklif de gelmiştir. Buna rağmen çocukları düşünür, huzurlu bir yer olacağını tahmin ettiği Kuşadası'na gitmeyi kabul eder. Bu tutumuyla da para ve rahatı düşünmeyen çilekeş, idealist bir öğretmen olduğunu kanıtlar(374). Kuşadası, Feride için dönüm noktası olmuştur. Burada, onu Kâmran'a kavuşturacak olan Doktor Hayrullah Bey ile karşılaşır. Çok zengin, maaşının birkaç mislini hastalarına ve muhtaçlara dağıtan bu doktor, ağzı bozuk ve alaycı ancak çok merhametli, renkli bir tiptir. Hayrullah Bey, romanın başından beri Feride'yi koruyup kollayan iyi insanlardandır ve yazdığı mektupla Feride'nin Kâmran'a kavuşmasını sağlar.

Kâmran ise yakışıklılığı, az buçuk çapkınlığı ve sefaret kâtibi oluşu ile eski kâtip modeline uyan bir tiptir. Romanda anlatılan hikâye Feride'ye ait ise de Kâmran ve Feride'nin mutlu biten maceraları bir bakıma, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nı idrak etmiş olan, dolayısıyla önünde eskisinden çok farklı ufuklar açılan Türk romanının anlattığı belki de son kâtip masalıdır. Mutlu biten bu masalın başka ve acı anlatımını *Ateşten Gömlek*'teki Peyami'de görürüz.

Halide Edib'in konusunu Millî Mücadele'den alan romanı *Vurun Kahpeye* (1923)(375), Cumhuriyet Döneminde çok önem verilen öğretmen idealizminin ilk örneklerinden biridir. Romanda Anadolu, yani taşra, muallimelerin veba gibi korktukları, gitmek istemedikleri bir görev yeridir. Genç muallimeler İstanbul'da bir yer

---

(374) *"Çalıkuşu'nun idealizminde muharrik güç herhangi bir ideoloji değil, kendisinin de çok tekrarladığı şefkat, muhabbet, sevmek kelimeleri ile özetlenebilecek duygulardır."* (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 27)

(375) Halide Edib Adıvar, *Vurun Kahpeye*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1926.

bulabilmek için her türlü zillete katlanabilmekteyken Aliye'nin böyle bir derdi yoktur; onların bu tutumunu küçümsediği gibi, son nefesinde de tekrar edeceği bir yeminle bağlı olduğu görevini her şartta yerine getirme azmindedir(376). Kimsenin gitmediği bir kasabanın boş olan muallimliğine tayin olur.

Taşrada bir resmî kurumun ve çalışanlarının durumuna dair yazarın anlattıkları, kurtuluştan sonra yapılacakların, savaştan kesinlikle daha az zahmetli olmadığını ortaya koymaktadır: Kasabanın acınacak hâldeki maarif dairesinde yerler çok pis, tavan örümcekli ve hava ağırdır(377). Hilekâr ve ahlâksız maarif müdürü tabloyu tamamlar. Kasabaya gelen genç muallimeleri baştan çıkarmaya, onlardan faydalanmaya çalışan müdür, işine gelmeyene iftira atıp eşrafa başvurarak şehirden atılmasını sağlar. Kasabanın muallimelerinden Hatice Hanım öğrenciler arasında ayrımcılık yapar, esnaf çocuklarının sınıfına önem vermeyip derslerine girmez, onlara dayak atıp hakaret eder. Aliye, Hatice Hanım'ın tersine taraf tutmaz. Kasabanın büyük memurlarının aileleri Aliye'nin tutumunu sindiremezler, ayrıcalıklı olmaya alışmışlardır. Bunlardan maarif müdürünün karısı da kendi çocuğuna ayrıcalık ister. Kadının Aliye'yi hemen azledilebilecek bir hizmetçi gibi gösteren sözleri, merkezden uzakta, kendi başına kalmış idarecinin girebileceği psikolojiyi de yansıtır.

Reşat Nuri'nin ilk romanı olan ancak 1924'te basılabilen *Gizli El*(378), taşradaki memuriyet hayatına hayli gerçekçi ve can alıcı noktalarından yaklaşan bir eser niteliğindedir. Yazar, kahramanı Şeref'in hikâyesine, memuriyet alabilmek için gittiği dairede çektiği sıkıntıları ve dairedeki insanları anlatarak başlar. Şeref'in gördükleri arasında dairenin "*ak sakallı, muhteşem bir ihtiyar*" (s. 8) olan müdürü, kendisine "*gir*" diye bir amir gibi hitap eden "*sırma*

---

(376) Aliye'nin hikâyesini, İstanbullu memurların taşraya çıkma korkularına karşı bir tepki olarak okumak da mümkündür. Memurların İstanbul dışına çıkma konusundaki çekingenlikleri ve isteksizlikleri, romanlarımızda işlenen belli başlı sorunlardan biridir.

(377) "*Halide Edib'in ülkülerine ulaşmak amacındaki kahramanlarından birisi olan öğretmen Aliye'nin gözüyle görülen maarif sistemi ve okulların tepeden tırnağa bozuk oluşları, romanın ilk sayfalarında anlatılır. Bu sayfalar ile Reşat nuri'nin Çalıkuşu'nda maarif hakkında yazdıkları birleşmektedir.*" (Enginün, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 402)

(378) Reşat Nuri Güntekin, *Gizli El*, İkbal Kitaphanesi, İstanbul, 1924 (Alıntılar bu baskıdandır).

yakalı" kapıcı (s. 8) ve "*Koridorlarda yine birçok muztarip çehreli adamlar (...) Ürkek gençler, kalorifer demirlerine ilişmiş dalgın ihtiyarlar...*" (s. 9) vardır. Bunlardan bir tanesi, "*uzun boylu, kara sakallı, zayıf bir adam*", şahsi işi için daireden vakitsiz ayrılan müdürün arkasından bir zaman gölge gibi koşar, yaklaşmak, mutlaka bir şey söylemek ister. Fakat cesaret edemez, birdenbire durur. Müdür uzaklaşırken o, düşük, siyah redingotu içinde bir şeyi çalınıp götürülüyormuş gibi arkasından bakakalır. Birol Emil'in dediği gibi, "*Çok kısa çizgilerle tasvir edilen bu tipler kendi başlarına bir değer taşımazlar. Onlar o devrin bir devlet dairesinden bazı sahneleri teşhir etmek, aynı zamanda Şeref'in o çağındaki biçareliğini daha iyi göstermek gayesiyle romana sokulmuş epizotik figürlerdir*"(379). Bununla birlikte, bürokrasinin kuru, insana uzak ve sert yüzünü, devlet kapısına bağlanan umudu anlatan bu kısa fakat kuvvetli satırlarda, özellikle müdürün arkasından koşan adamı anlatan cümlelerde, büyük romancılara özgü olan insanı yakalama vasfına şahit oluruz(380).

Küçük bir Maliye memurluğunu zar zor elde ederek Gemlik'e giden Şeref, bir paşa kızıyla evlenip nüfuzlu insanlarla tanışana ka-

---

(379) Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*, s. 42.

(380) Kimi romanlarda çok önemsiz olan bir roman kişisi sadece bir kez gözümüzün önünden geçer fakat büyük romancı onu belki de hayattakinden bile daha gerçek kılmasını bildiği için, diğer bir deyişle, sıradan bir bakışın göremeyeceği insanı çok farklı taraflarıyla gördüğü için hafızamıza kazınır (gündelik hayatımızda karşılaştığımız bazı insanları roman kahramanlarına benzetmemiz yazarların bu ustalıklarıyla ilgili olsa gerektir). Tanpınar, Reşat Nuri'nin *Miskinler Tekkesi* romanındaki bir dilenci tipiyle ilgili olarak şunları söyler: "*Bu romanda şantaj yapan hasta dilenciyi hatırlayın. Bence bu tip, Türk hikâyesinin şimdiye kadar yarattığı insanların en kudretlilerinden biridir. Ancak bir iki sahife tutan bu fasıl, Reşat Nuri'nin realizminin nerelere kadar gidebileceğini, daha doğrusu onun eserinin bize ne kadar çetin süzgeçlerden geçerek geldiğini gösterir*" (Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 443) Romanlardaki bu türden tiplerle ilgili olarak Murat Belge'nin şu örneği de ilginçtir: "*Dickens gibi, kişilerine özellikle fiziksel canlılık kazandırmada başarılı olan bir romancı, bir an için gördüğümüz bir kişiyi bile yaşatabilir. Örneğin, David Copperfield'da bir adamdan üç dört satırla söz eder. Belden yukarısı çok kısa, bacaklarıysa çok uzunmuş bu adamın, o kadar ki, bir başkasının akşam üstü gölgesi gibiymiş. Uzun bacaklı adam romanda bir daha görünmedi, ama ben de onu unutamadım*" (Murat Belge, "Çeşitli Açılardan Roman Kişisi", *Edebiyat Üstüne Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 27-28)

dar sıkıntı içindedir. Memurluğun anlamı Şeref için şudur:

> "*Gündüz basık odalarda renksiz, ehemmiyetsiz şeylerle uğraşmak, rica, yahut kavga etmek, yemek kırıntılarıyla sigara külleriyle dolu masalara başını dayayıp uyuklamak... Akşam üstü kahve bahçelerinde bir parça dedikodu, maişetten şikâyet... Sonra kırmızı mendillerde birer okka ekmek, ucu görünen bir rakı şişesiyle basık, karanlık evlere, kapı önlerinde sürünen çocuklara dönmek... Hep böyle, ölünceye kadar böyle.*" (s. 15)

Şeref'le aynı kanaatte olan taşranın diğer memurları bu basit hayatı hareketlendirebilmenin yolunu işrette bulmuşlardır. Gece toplantıları, eğlenceler, hayatlarının neredeyse tek avuntusu olmuştur. Bu eğlencelerde bir nahiye müdürü, kolcubaşı, mahkeme mübaşiri, muhasebeci, mektep hocası, hep bir aradadır: "*Bak şu samimiyete hele... Ne âmir, ne memur...*" (s. 17) Taşra, kesinlikle İstanbul'a benzemez. Bu eğlencelerden birinde Şeref, bir öğretmenden "*Kibirli olmak iyi değildir.*" öğüdünü alır. Örneği de arkasından gelir: İstanbullu bir memur, kaymakamı kaşık oynuyor diye İstanbul'a "*fitler*" ama bu "*ihanet*" adamın yanına bırakılmaz, yerinden edilir. Yani taşrada bir tür menfaat ortaklığı vardır ve herkes birbirini hem kollamak hem de "cumhur"a uymak zorundadır.

Şeref bunları tiksinerek seyreder. Taşradaki hükûmet adamlarının öteki yüzleri bu toplantılarda ortaya çıkmaktadır:

> "*O gece karısını çocuklarını direğe bağlayıp kamçıladığı söylenen ihtiyar bir muhasebecinin evinde toplanmışlardı. (...) bütün büyük memurlar buraya davetliydi. Bir zaman sohbet edildi. Hasta olduğu için gelemeyen bir başkâtibin deliliklerine, ahlâksızlıklarına ait gülünç fıkralar söylendi. Kadehler dönmeğe, şişeler yavaş yavaş boşalmağa, gönüller coşmağa başladı. Gündüz loş kalem odalarında mağmum hayaletlere benzeyen bu adamların renksiz yüzleri kızarıyor, düşük pos bıyıkları dikiliyor, hâllerine dağ adamları, gece heyulaları korkunçluğu geliyordu. Arkalardan fersude redingotlar atılınca derhal kılıklar değişiyor, omuzdan dökmeli mintanlar, geniş kuşaklar çıkıyordu. Teklif tekellüf artık kalkmıştı. Bir nahiye müdürü bir kolcubaşıya zorla rakı içiriyor, bir muhakeme mübaşiri sicil kâtibini ensesinden yakalayarak oyuna kaldırmağa çalışıyordu.*" (s. 16)

Bu parçadan anlaşılıyor ki asıl kişilikler çoğu zaman resmî kisvelerin altında saklanmaktadır.

Şeref'in hayatı, Aziz Paşa adlı eski bir nazırın çocuklarına ders vermeye başlamasıyla değişir. Aziz Paşa'nın kızıyla yakınlaşır ve evlenir. Osmanlı toplumunda bürokratik yükselişin yollarından biri olan konağa intisap etme[381], burada biraz daha farklı şekilde fakat mahiyeti pek de değişmeden karşımıza çıkar. Şeref memuriyette değil, zenginlikte yükselmeye başlamıştır. Zaman, I. Dünya Savaşı zamanıdır; memurların maaş sıkıntısı çektikleri böyle bir dönemde[382] para kazanmayı seven Şeref, yeni çevresinde tanıdığı Murat Bey adlı bir ihtikâr çetesinin reisine çalışmak suretiyle harp zengini olur ve İstanbul'da sefahate dalar. Ülkenin başkentine İngiliz uçakları saldırıp Harbiye Nezareti'ni bombaladıkları sırada Şeref, kadınlı erkekli bir grupla Istıranca ormanlarında eğlenmektedir. Bu sefahatin sonu hapse kadar gider. Şeref'i kurtaran karısı, aldatmamış olmak şartıyla onu affeder. Reşat Nuri'nin, çok zor bir dönemin İstanbul'unda belli çevrelerde unutulmuş bir kavramı kahramanına ad olarak seçmesi de anlamlıdır.

Esas olarak bir aşk romanı olan *Dudaktan Kalbe*'de (1925)[383], Reşat Nuri eğitim bürokrasisinden ve taşra memurlarından da bahseder[384]. Romanın kahramanı Hüseyin Kenan, çok zor geçmiş bir çocukluktan sonra mühendis olur. Fakat asıl yeteneği

---

(381) İntisap geleneğinin oluşumu ve Osmanlı toplumundaki görünümleriyle ilgili olarak bk. Fevzi Demir, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisinde Clientel (Kayırmacı) İlişkiler", *Osmanlı*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 279-284.

(382) I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Enver Paşa ve Talat Paşa ile birlikte en güçlü üç adamından biri olan Cemal Paşa, Yakup Kadri'nin sorduğu "*Paşam, söyler misiniz, bu harbe niçin girdik?*" sorusuna şöyle cevap verir: "*Aylık verebilmek için!*" ve ilave eder: "*Hazine tamtakırdı. Para bulabilmek için ya bir tarafa boyun eğmeli, ya öbür tarafla birleşmeli idik.*". Bu anekdotu aktaran Falih Rıfkı Atay'ın serzenişi ise üstünde düşünmeye değer: "*Kırtasiye ve maaş imparatorluğunun tarihi işte böyle biter.*" (Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bateş Atatürk Dizisi, İstanbul 1981, s. 93)

(383) Reşat Nuri Güntekin, *Dudaktan Kalbe*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1956 (Alıntılar bu baskıdandır).

(384) "*Kanaatimizce Reşat Nuri'nin romanlarında en ustaca ele alınan sosyal problemlerden birisi, taşra bürokrasisi ve taşrada çalışan memurların durumudur.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 63)

musiki olduğu için geçimini bu yoldan sağlamaya çalışır. Tanıdıkları sayesinde rüşdiyelerde musiki hocası olur. Kısa süren öğretmenliği sırasında, belli bir basitleştirmeyi ve pratikliği gerektiren öğreticilik ile sanatkâr olmak arasındaki farkı görür ve rahatsızlık duyar.

> "*Rüştiyelerden birinde bir müdüre çatmıştı ki, hâlâ ne zaman hasta olsa çarpık bacakları, pos bıyığı, pis kılığı ile rüyasına girerdi. Bu adam, nedense Kenan'a musallat olmuştu. Genç adamın halîm vakarını, öteki muallimler gibi kendisine hakaret etmediğini gördükçe tecavüzünü perde perde arttırıyordu. Derslerde müz'iç bir karasinek gibi ensesinden ayrılmaz, ikide bir lâkırdıya karışarak ihtarlar, tembihler yapardı: 'Efendim, neden bunların sesi çıkmıyor... İhtifallerde rezil oluyoruz... Nedir o Mimar Kasım mektebi efendim... Ağzımın suyu akıyor. Geçen Fatih ihtifalinde mektebimiz Ayasofya camiinin önünde duruyordu... Huda-yı lemyezel hakkı için Mimar Kasım mektebinin Çemberlitaş önünde okuduğu marşı biz Ayasofya'dan işittik... Allah gözden esirgesin, pek kıymetli bir muallimleri var... Çocuklar orkestrayı bastırıyor... Gerçi siz de muktedirsiniz amma, her nedense yavaş okutuyorsunuz... Bu, bizim prensibe mugayirdir... Himmet edin'.*
> *Bu müdür efendi bir nümayişte, koluna, beline mektebin kırmızı yeşil kordelâsını takmadığı, sokakta talebe taburunun önünde bağıra bağıra marş söyleyip kumanda vermekten imtina ettiği için Kenan'ı azlettirmişti.*" (s. 28)

Bir başka okul müdürü, oğluna yaptığı sünnet düğününde Kenan'ın keman çalmamasına darılmış, bu yüzden de, öğrencilere "*vatanperverane*" marşlar, şarkılar söyletmediğini beyan eden bir şikâyet raporu sunmuştur, Kenan, soruşturmanın bitmesini beklemeden istifa eder. Hüseyin Kenan, yol mühendisliği memuriyetiyle Kütahya'ya gittiği zaman da "kasabanın çalgıcısı" olarak görülmekten kurtulamaz. Eğlenceyi çok seven taşra memurları için Kenan büyük fırsattır: "*çapkın ve kalender bir mutasarrıf vardı ki, zevki, eğlenceyi çok sever, sık sık gece âlemleri, işret meclisleri tertibederdi. Sarhoş olduğu zaman caketini atıp ellerine kaşıklar bağlar, Aydınlı vergi başkâtibini karşısına alarak saatlerce göbek atardı.*" (s. 30) Birkaç ay sonra mutasarrıf değişir. Yeni mutasarrıf, memurlarda "*meyl-i sefahat*"in arttığını duyduğundan gece âlemle-

rine bir son verilmesini ve Kenan'ın da kemanıyla diğer memurlara önayak olmamasını ister.

Bir arkadaşının davetiyle Avrupa'ya gidip musiki öğrenimi gördükten sonra İstanbul'a dönen Kenan'ın bahtı açılmıştır. Birçok iş teklif edilir. Musiki sever bir adam olan Nafia Nazırı onu özel kalem müdürü yapmak ister. Kenan iki meslek arasındaki münasebeti anlamayınca da "*Ne zararı var oğlum*" der, "*Aynı zamanda mühendis değil misiniz?*" (s. 34)

Kenan'ın dayısı Saip Paşa, "*Bir paşalık ile üç beş nişan elde etmek için Mabeyne dünya kadar para yedirmiş*" (s. 17) şan şöhret budalası bir zengindir. Kız kardeşinin Nail adlı bir muhasebe memuruyla evlenmesine razı olmaz. Kenan'ın annesi olan bu kadın, ağabeyini dinlemeyip evlenir fakat küçük memur olan Nail, sürekli memuriyet ve memleket değiştirmekte, geçim derdinden bir türlü ailesini kurtaramamaktadır. Düzeltemediği bu durum sonucunda zimmetine para geçirir, hapse atılır ve orada ölür.

Etem İzzet Benice'nin *Yakılacak Kitap* (1927)(385) adlı romanı, birçok tarafıyla *Çalıkuşu*'nu hatırlatır. Her iki romanın kahramanı da Anadolu'ya tek başına öğretmenlik yapmaya giden genç kızlardır. *Yakılacak Kitap*'taki Vicdan da Feride gibi binbir zorluk yaşar. Her iki genç kız da arkalarında bir aşk bırakmışlardır.

Vicdan küçükken annesini yangında kaybetmiş, yedi yaşına kadar Darülaceze'de büyümüş, sonra çok merhametli bir karı kocanın konağına verilmiş ve böylece öğretmen okuluna gitme fırsatı bulmuştur. Fakat konağın küçük beyi Ömer, Vicdan'ı ömrü boyunca endişeler içinde bırakacak bir kötülük yapar ve henüz yeni serpilen Vicdan'ın bekâretini zedeler. Vicdan, "*Ömer ağabey*"inin ne yapmak istediğini çok sonraları anlayacaktır. Konağın iyi kalpli hanımı ve beyi kısa aralıklarla ölünce Ömer, Vicdan'ın okuluna bir zarf ile bir sandık bırakıp ortadan kaybolur. Vicdan yine bir başına kalmıştır. Sandıktan bir miktar para çıkar. Yaşı daha da büyüdüğü için olanları anlamıştır. Başka çaresi olmadığı için hep çalışır. Okulunu birincilikle bitirir. Sınıf arkadaşlarından birinin akrabası olan bir delikanlı dışında umudunu bağlayabileceği kimsesi yoktur. Fakat bu genç zamansız şekilde ve fazlaca yakınlaşmak isteyince onu bırakır.

Ekmeğini eline almıştır, Maarif Nezareti'ne başvurur ve atamasını beklemeye başlar. Bir-iki gün sonra İskilip kazasına atandı-

(385) Etem İzzet Benice, *Yakılacak Kitap*, İkbal Kitabevi, İstanbul, 1938 (Alıntılar bu baskıdandır).

ğını öğrenir. Fakat ortada bir sorun vardır: İskilip acaba neresidir? "*Acaba Suriye'de filân mı?*" (s. 71) Gönlünde İstanbul yatmaktadır fakat bu hiç de kolay değildir, "*İstanbul'daki mektebler dopdolu imiş. Hele, birkaç mektebde talebeden çok muallim varmış. Değil nazır, müsteşar, büyük adamdan himaye görmek; maarif nezaretinde bir tanıdığı olan bile İstanbul'da kalabiliyormuş.*" (s. 72) Oysa sınıf arkadaşları işlerini yaptırmışlar, İstanbul'da kalmışlardır bile. Vicdan'ınsa başvurabileceği bir tek kişi bile yoktur:

> "*Çalışmak, kendine güvenmek, hak kazanmak kâfi gelmiyor. İşini yürütmek için sây değil, riya; fazilet değil, arka lâzım. Tavsiye alabilmeli, telefonla bağırtabilmeli; o yüksekse daha yükseğini bulmalı, nüfuzu nüfuza kırdırmalı. Fakat, bütün bu haksız ve yersiz nüfuzların toptan süpürülmesi hepsinden daha keskin olmaz mı?*" (s. 72)

diyen Vicdan için kutsal olan tek kudret "*alın teri*" dir. Onun meselesi İskilip'e gidip gitmemek değil, okulu birinci bitirdiği hâlde hakkının yenmesidir.

Romanın ikinci kısmında artık Anadolu'dadır. Vapurla Samsun'a inip Maarif Müdürlüğü'ne gider. Müdür babacan, yaşlı, pek iyi bir adamdır; onu İskilip'e götürecek arabayı temin eder.

İskilip'in bir köyünde mola verdiklerinde, Vicdan ilk izlenimlerini defterine yazar. Perişan kıyafetli bu köylüler, yabancılara karşı hep mesafeli dururlar: "*Ancak, bu yabanîlik, yadırgayış galiba hep İstanbullulara karşı... Hakları da var ya... Yüzlerce senedir, İstanbul bu viran köylerden yalnız asker ve para çekmekten başka ne yapmış?...*" (s. 133)

Nihayet İskilip'e varırlar. Vicdan, kız mektebinin öğretmenleriyle tanışır. Bunlardan ancak bir-iki tanesi kız muallim mektebinde okumuşlar, geri kalanı ise yerlilerden, "*Muallim yokluğunda muallim*" sayılabilecek hanımlardır (s. 138).

Vicdan burada da haksızlığa uğrar. Okulda en küçük çocuklar onun hissesine düşer, herkes işin kolayını bulmuştur. "*Elifi dirakten farksız bilen hocalara varıncaya kadar hepsi büyük sınıfları aralarında taksim etmişler, birinci sınıfı bana bırakmışlar.*" (s. 139) Sakin, rahat bir hayat sürmeye başlar ama toplum hayatından uzak kalmıştır. Yöresel alışkanlıklar, kadının çarşı pazara çıkmasını zorlaştırmaktadır.

İskilip'te ne kadar gözlerden uzak durmaya çalışsa da güzelliği çabucak duyulur. Onu, kasabanın zengin gençleriyle evlendirmek isteyenler çıkar. Vicdan, talipleri çıktıkça Anadolu ile İstanbul gençleri arasında mukayeseler yapar:

"*Burada en çok hoşuma giden şey; erkeklerin kirli temayüllere kendilerini kaptırmamaları. Gördükleri, beğendikleri kızla sevişmeyi ve bu sevgiye hile katmamayı bilmiyorlar. İstekleri galip gelirse:*

— Allahın emrile...

Deyip kapıya dayanıyorlar. Çok iyi. Nerede o yüzlerinden riya, şeytanet, dessaslık akan İstanbul zübbeleri... Nerde, bu temiz kalbli ve temiz bilgili insanlar?" (s. 158)

Fakat kısa bir süre sonra kendisi hakkında yaşlı bir muskacı kadının çıkardığı dedikodularla uğraşmak zorunda kalır. Kadının cahilce iftiraları Vicdan'ı daha çok gayrete getirir. Vicdan, "*Cehil ve taassubu kökünden kazımaya mecburuz. İleri!*" (s. 164) diyerek asıl soruna işaret eder.

Vicdan, kasabalarda yaygın olarak görülen eşraf-memur çatışmalarından birine şahit olur. İskilip'in kaymakamı görevden alınmıştır.

"*Ahali memnun değilmiş. Eşraf hoşlanmıyormuş. Kaymakamı değiştirmek için iyi ki, kaşına gözüne de kusur bulmamışlar. Zavallı adama acıdım. Buradan kalkıp tâ Bağdad'a gidecek. Bu, memuriyet değil... sürgün. Eşraf hoşlanmıyormuş... diye de kaymakam değişir mi? Nesi var? Pek güzel adam. Zeki, münevver, kibar, açık fikirli, çalışkan, yeni kafalı. Böyle adam elbet de eşrafın hoşuna gitmez. Onları pohpohlamak lâzım! Bu da onu yapmıyor.*" (s. 179)

Kendisini mesleğine verdiği, iyi kötü bir düzen kurduğu sırada, Ömer yeniden karşısına çıkar. Babası öldükten sonra Maliye Nezareti'ndeki memuriyetinden Sungurlu mal memurluğuna tayin edilen Ömer, bir-iki sene bu görevde kaldıktan sonra azledilmiştir. "*Durup dururken adamı azletmezler. Şahsî servetle azlin birbiri ar-*

kasına gelmesi hırsızlığa delâlet eder." (s. 196) Memuriyetten atıldıktan sonra ticaretle uğraşan Ömer, Vicdan'la birlikte kalan hizmetçi kadına akrabasıyım diyerek eve musallat olur.

Vicdan, İskilip'e gelen yeni kaymakam Selim Bey'in çocuklarına özel ders vermeye başlar. Diğer öğretmenlerin kıskançlığına karşı sağlam bir dayanağı vardır:

> "*Elbette, kaymakam beni tercih eder. Mektebini yeni bitirmiş, hocalığın hududunu kavramış; fazilet, terbiye, ahlâk, seviye, kafa kıymetlerini tesbit etmiş bir muallime dururken Selim Bey ehliyetnamesi bile noksan, topraktan ot biter gibi kendi kendilerine yetişen muallim hanımlara:*
> *— Kızlarımı siz okutunuz.*
> *Demez ya!*" (s. 216-217)

Kaymakam Selim Bey, Vicdan için bu kasabada bir hayat kaynağı olmuştur:

> "*Kibar, halûk, iyi düşünen bir adam. Kazanın maarif hayatına çok ehemmiyet veriyor, mektebleri sık sık teftiş ediyor, muallimlerden, müdürlerden, mürebbiyelerden izahat istiyor.*
> *Resmî hayatı böyle ne kadar ciddî, yorulmaz bir say ve doğruluğun eseri ise hususî hayatı da o kadar şen, neşeli, hoş. Sıcak kanlı, sevimli bir ihtiyar.*" (s. 217)

Selim Bey'in iki kızından başka bir de Aziz adında oğlu vardır. Yeni mezun bir Mülkiyeli olan Aziz, vali maiyetine tayin edilmiştir. Babası hoşnutluk içinde "*Ooo, ben, hükûmet idaresine çok ehemmiyet veririm. Makine sağlam, mütehassıs, genç ellerde işlemelidir. Azizim benim gibi bir kaymakamlıkla kalmamalı, yükselmeli, makinede bir çark, bir âmil hâline geçebilmelidir.*" der (s. 218).

Kaymakamla birlikte, kasabadaki başka memurlar da çocuklarına ders aldırmaya başlarlar. Vicdan öğretmenliği sadece geçim yolu olarak değil bir yaşam biçimi olarak görenlerdendir:

> "*Belki hocalığa alışmayanlar, zorla, tesadüfle muallim olanlar sıkılırlar. Fakat, sırf hoca olmak için hoca çıkanların zevkine erişilmez. İnsan sabahleyin şöyle bir dersha-*

nenin kürsüsüne çıkıp da, dün okuttuğu çocuğun bugün dersini bülbül gibi vermesini gördü mü her hâlde mukaddes gayesine vasıl olanlardan daha çok sevinç hissediyor. Bütün bu zevkler bir tarafa kalsın sadece memlekete müfid vatandaş yetiştirmenin kudsî zevki de her rütbenin, her zevkin fevkinde değil midir?" (s. 222)

Vicdan, kaymakamın oğlu Aziz İskilip'e gelince ismini Vecdet olarak bildiği, okuldayken kendisine âşık olan delikanlıyla karşılaşır: Aziz Vecdet.

Aziz Vecdet'le Vicdan nişanlandıkları sırada, Ömer gene sahneye çıkar, Vicdan'la kendisi evlenmek istediği için nişanı bozmak niyetindedir. Vicdan çaresiz, Ömer'i ağabey yerine koyduğu bir akraba gibi tanıtır. Ömer de bir müddet sesini çıkarmaz.

O arada Vecdet, İskilip'e yakın Osmancık kaymakam vekilliğiyle birlikte bir nahiyenin müdürlüğüne atanmıştır. Selim Bey'e göre bu, çok büyük bir başarıdır:

"*Kızım, her başa bu devlet konmaz... Mektepten çıkar çıkmaz hem nahiye müdürü olmak, hem de kaymakama vekâlet etmek az iş değildir... Bak bana elli beş yaşımı sürüyorum da hâlâ kaymakamım... Yirmi dört yaşında kaymakam vekili olmak, oğlumun elli beş yaşında dahiliye nazırı olacağına işarettir.*" (s. 264)

Kasaba doktorunun evindeki bir eğlenceye katılan memurlar için Vicdan şöyle yazar:

"*Kahve yok, gazino yok, tiyatro yok, sinema yok, klüb yok! Ne olacak, memurlar böyle geceleri evlerde; eşraf da kız kapatıp 'avrat oynatmak' da toplaşıyorlar. Sabaha kadar rakı içip karşılarında kadın oynatan bu erkekler, sonra da sokakta yüzü açık taze görseler hemen damgayı basarlar:*

— Kahpe..." (s. 297)

Ömer, nikâh zamanı yaklaşınca bire beş katarak her şeyi kaymakama anlatır fakat Vecdet'in güveni sayesinde Vicdan kendisini

temize çıkarmayı başarır. Mesele anlaşılınca Selim Bey Ömer'e dayak atmak ister: "*Adam sen de, her şey kanunla bitmez ya... Keratayı şüphe üzerine yakalatıp içeriye tıktın mı, aç susuz on beş gün kalır, sonra koyuverirsin...*" Oğlu ise aynı fikirde değildir. Babasının kanun hakkındaki gevşekliğine rağmen, Aziz yeni mezun bir Mülkiyelinin idealizmine sahiptir: "*His ve arzu, hiçbir vakit kanun ve idare inzibatı üzerine yükselmemeli. Yükselirse, halk hükûmet ve devlet şuuruna nasıl vefa gösterir, kendini memleket hududları içinde nasıl emin görür, değil mi?*" (s. 321-322)

Vicdan ile Aziz Vecdet sonunda evlenirler. Fakat mutlulukları kısa zaman sonra zehir olur. Selim Bey ağır hastadır. Çocuklarını yanına toplayıp onlara bir sırrını itiraf eder. Zamanında İstanbul'a Kayseri'den bir vazife ile gidip dört ay kalmış, bu süre içinde dul bir kadınla beraber yaşamış, sonra da ayrılmıştır. Vicdan, hikâyenin ayrıntılarından Selim Bey'in kendi babası olduğunu anlar. Kocasıyla da kardeş olduğunu öğrenince kendisini çaya atar.

Reşat Nuri Güntekin'in tek ideolojik romanı, bir iddiaya göre Atatürk'ün isteğiyle yazılmış olan(386) *Yeşil Gece* (1928)'dir(387). Cumhuriyet Dönemi meselelerinin II. Meşrutiyet sonrasına aitmiş gibi ele alındığı roman, Maarif Nezareti'nde bir şube müdürünün bir idadi müdürüne uskumru dolması tarif ederken Ali Şahin Efendi'nin odaya girişiyle başlar. Yazarın gayriciddi bir devlet dairesi havası vermek istediği çok açık olan bu sahne, ilk adımda okuru romanın esas konularından biriyle, eğitim ve eğitim bürokrasisiyle

---

(386) "*Bir iddiaya göre Yeşil Gece romanının yazılış sebebi şudur: Atatürk, beğendiği bir romancı olan Reşat Nuri'ye 'Bana yobazlığı eleştiren bir roman yaz!' demiş, Yeşil Gece bu direktiften doğmuştur*" (Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*, s. 313) Birol Emil'e göre *Yeşil Gece*, '*Reşat Nuri'nin tek ideolojik romanıdır ve romancı bu eserinde bütün öteki romanlarının temlerini vücuda getiren sevgi, şefkat, merhamet, müsamaha gibi beşeri duyguları bir yana bırakarak asli şahsı ideolojik bir sabit fikirle eski zihniyetin temsilci ve müesseselerine amansızca saldırtmıştır. Reşat Nuri'nin başka hiçbir romanında din ve din adamına Ali Şahin gibi yalınkılıç hücum eden bir kahraman yoktur*". Yazarın "*bu uğurda halis romancı mesleğini ne kadar zorladığı*" (s. 314) ifadesi de aynı eserde geçmektedir. Başka bir araştırmacının "*Hissî tarafı daima aklî tarafına baskın olan yazarın, Ali Şahin tipini oluştururken bir hayli zorlandığını tahmin edebiliriz.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit.*, s. 36) tespiti de aynı noktaya işaret eder.

(387) Reşat Nuri Güntekin, *Yeşil Gece*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945 (Alıntılar bu baskıdandır).

karşı karşıya getirir. Ali Şahin'in odaya girmesi, Şube Müdürü Basri Bey'i sinirlendirmiştir; çünkü eğitim dışında bir mevzuda konuşurken bir başkasına yakalanmıştır. Devletin idare-i maslahat etmeye alışmış idarecilerinden olan Basri Bey, Ali Şahin'in meramını dinlemeden onu İstanbul'da kalmak için ricaya gelen Darülmualliminlilerden sanır ve renkli üslubuyla, yer yer *Çalıkuşu*'ndaki B... vilayeti maarif müdürünün sözlerini hatırlatan uzun nutkuna başlar:

> *"Devlet bu adamları yıllarca yedirip içiriyor, giydirip kuşatıyor, Cenabıhakkın Hazreti Adem Aleyhisselamı topraktan halketmesi gibi hiç yoktan âdem suretine sokup ortaya çıkarıyor. Ve her birini liyakatlerinin on kat fevkinde müstafi maaşlarla evlâdı memleketi tenvire memur ediyor. Gel gelelim daha kendileri gaflet uykuları içinde. Kendi âdem olmayan gayri nasıl âdem eder? Yahu bu söz manzum düştü. Öyle ya 'kendi âdem olmayan gayri nasıl âdem eder' Failatün, failatün, failatün failün. Güzel değil mi?"*
> *"(...) bunlara liyakatleri fevkinde vazife verilir. Fakat heyhat ki efendim nerede, ben nerede? Hiç birisi tayin edildiği yerden memnun olmaz. (...) İstanbuldan çıkarabilirsen aşk olsun... Nezareti Celile bunlardan bizar oldu ve kur'a usulünü ihdas etti. Dün kur'alar çekildi. (...) Hiçbiri kendine düşen yerden memnun değil. Hepsi lütuf ve atıfetinize sığınırlar (...)"* (s. 5)(388)

Boşta olan memuriyetleri yeni mezunlara beğendirmek için gelin gibi süslemek gereklidir. Hâlbuki, Ali Şahin'e kurada İstanbul çıkmıştır. Fakat o, taşrayı istemektedir. Hasan Cemal adlı arkadaşıyla İzmir'in Sarıova sancağını becayiş eder. Şahin'in inkılâpçılığı ve niyeti şu cümlelerde ortaya çıkar: *"(...) Sokakları kırmızı evliya kandilleriyle, çocuklarının başı yeşil sarıklarla donanmış bir softa yatağı (...) Hasan Cemal ateşli bir inkılapçıdır. Fakat softalar-*

(388) Reşat Nuri, 1913'te genç memurların İstanbul dışına çıkmakta çok isteksiz davranmalarından *Anadolu Notları*'nda şöyle yakınır: *"Gençler o zaman makale ile,nasihatle pek Anadolu'ya rağbet edeceğe benzemezlerdi. Bazıları kalem kâtipliği filân gibi küçük bir işle İstanbul'da tutunamazlarsa ağlaya sızlaya yakın vilâyetlerden birine çıkarlar, orada dünyanın öbür ucunda sürgüne gönderilmiş gibi âh-u zâr içinde vakit geçirirlerdi."* (Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 93)

la uğraşacak yaradılışta bir genç değildir. Softa ile ancak softa uğraşabilir." (s. 9). Ali Şahin üslubuyla, öğretmenlikten çok bir savaşa gider gibidir.

Yazar, bu tayinden sonra bir geriye dönüşle, Tanrı inancını kaybetmiş eski bir medrese talebesi iken yeni mektebe, Darülmuallimin'e girip muallim olan Ali Şahin'in hikâyesini anlatmaya başlar. Yoksul bir köylü çocuğunun, memleketlisi olan bir softanın peşine takılıp İstanbul'a gelişi, bir zaman sonra imanla ilgili şüphelere düşmesi, sorularına –adı açıkça geçmeyen– Ahmet Midhat Efendi dâhil kimseden doyurucu cevap bulamaması ve inancını kaybetmesi, kısaca medresede geçirdiği yıllar, Ali Şahin'in hayatındaki ilk önemli merhaledir. Burada, Ali Şahin'in yeni bir zihniyetle yeni bir mektebe başlamasına sebep olan şeyin medreselerin perişanlığı olduğu Ali Şahin'in izlenimleriyle hissettirilmektedir. Çizilen tablo, öğrencileri, hocaları, ilkel yaşam şartları ve intizamsızlığıyla medreselerin tamamen aleyhindedir. Ali Şahin'in Sarıova'daki bir öğretmen arkadaşına söyledikleriyle de bunları perçinler:

> "*Bak şu yeşil türbe kandiline Rasim. Medresenin ilim ve nur dediği şey bu sisli ışığa benzer... Hep böyle mezarları, insana kasvet ve ümitsizlik veren şeyleri aydınlatır... Erişebildiği yerlerdeki eşyanın şeklini, rengini değiştirir, her şeyi korkulu vehimler ve hayaller şekline sokar... Bir ışık ki sekiz on adımlık çevresi haricinde gene gece vardır. Asırlardan beri nur diye hep bu yeşil gecenin içinde yaşadık. Ben aydınlık diye ona derim ki, beş altı saat sonra doğacak gün gibi her yeri, her köşeyi berrak bir mücevher ışığına boğar... Bu yeşil geceye nihayet verecek gün bizden, yeni mektep dediğimiz bu kötü, karanlık viraneden doğacak.*" (s. 58)(389)

---

(389) Yeşil Gece'nin medreseye bakışına Alemdar Yalçın şu eleştiriyi getirir: *"Yazar, medreseleri topyekün mahkûm ederken hem hissî davranır hem de tespitlerindeki isabetsizlik sebebiyle romanında işlediği mantık dokusunun gücünü zayıflatır. Çünkü o gün kusurları olan medresenin, aynı sistem ve özünde aynı düşünce tarzı ile hem İslâm dünyasında, hem de Türk medeniyet hayatında çok olumlu yönleri olduğunu unutur. Hatta bu yönlere hiç girmez. Evet medrese bozuktur. Dejenere olmuştur, hataları vardır. Bütün bunlar doğrudur. Bunun sebebini tespitte romancının yanılgıları veya göz ardı ettiği bazı tarihî gerçekler vardır. Semerkant'ta 14. yy.da kurulan medreselerin gökyüzünün ve ayın haritasını çıkardıklarını,*

Medreseden ayrıldıktan sonra, kaybettiği imanın yerine yenisini koyma ihtiyacı içindeki Ali Şahin(390), tercihini gene bir ordudan yana koyar; yalnız bu seferki "yeşil ordu" değil "eğitim ordusu"dur. İlk mektep hocası olmaya karar verir. Darülmuallimin sınavına girer, ikincilikle kazanır ve kaydolur. Okulda softalarla yeni mekteplerden, yani idadilerden gelen öğrenciler arasında çok ciddi kavgalar yaşanmaktadır. Medresedeki hırgürden bunalmış olan Ali Şahin bunlara hiç bulaşmaz. Zamanla "*muallimliğe yeni bir din gibi inanan, onun mukaddes aşkına için için yanan ateşli bir havari çehresi*"ne bürünür (s. 39).

Muallimliğini aldıktan sonra Somuncuzade medresesindeki arkadaşlarını unutmaz, onlarla vedalaşmaya gider. Arkadaşlarından biri onu sarıksız görünce "*Hepsi tamam hocam. Bir şapkan eksik kalmış.*" der. Ali Şahin hiç alttan almadan cevap verir: "*O da olur in-*

---

hastalıkların mikrobik olduğunu tespit ettiklerini (...) 13. yüzyılda Konya ve Kırşehir'deki medreselerdeki ilim hayatının gelişmesi, Kayseri'de en hassas cerrahî operasyonların yapıldığı külliyelerin inşası, hep medrese hayatını eleştiren yazarın 'Yeşil Gece' dediği düşüncenin ürünü değil midir?

Edirne'de ve İstanbul'daki medreselerin 15. yüzyılda dünyanın en gelişmiş üniversiteler olduğu söylenirse, sanatçının yeniyi benimsetebilmek için, eskiyi toptan reddetmek mantığı ile hareket ettiği söylenebilir." (Alemdar Yalçın, Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946), Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 176) Medreseler II. Abdülhamid zamanında Anadolu'ya yayılınca, medrese tembel ocağı hâline gelmiş, öğretim kalitesizleşmiş ve bir taşra medresesine devam ettiğini belgeleyen herkes askerlik sorumluluğundan kurtulmayı başarmıştır. Bu durum İstiklal Savaşı'nda da devam etmiş, medrese öğrencilerinin kolayca tecil edilmeleri hoşnutsuzluklara yol açmıştır (Akın, TBMM Devleti, s. 334-335). Cumhuriyet'in erken döneminin hassasiyetleri etkisinde yazılmış ideolojik bir romanda bu hususun unutulmayacağı açıktır.

(390) Fethi Naci, Ali Şahin karakteri hakkında Reşat Nuri'yi şöyle eleştirmektedir: "*Şahin'in kişiliği, sıvası yapılmamış bir betonarme binanın karkası gibidir: Ete kemiğe bürünmemiş bir iskelet! Çünkü Reşat Nuri, Şahin'i, insanlar ve olaylarla ilişkileri ve çatışmaları içinde geliştirmez, bir birey olarak bakmaz ona, dinsel inançların bir eleştirisi için bir araç olarak kullanır. Bunu yaparken de basmakalıp düşünceleri zorlamaz; dinin Türk toplumundaki yeri üzerinde, Türk halkının dine tek ideoloji olarak sarılmasının tarihî ve ekonomik nedenleri üzerinde hiç mi hiç düşünmez. Bütün bürokrat küçük burjuvalar gibi."* (Fethi Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, s. 130)

şallah, Anadolu'dan sarıkla geldim, fesle gidiyorum, bir zaman belki şapkayla dönerim amma sen göremezsin." cevabını verir (s. 12).

Darülmuallimin'den sonra hayatının üçüncü dönemi açılır. Ali Şahin, eğitimi yanında psikolojik hazırlığını da tamamlamış inkılâpçı bir Osmanlı memuru olarak Sarıova'ya gider. Sarıova'ya yaklaştığında sarfettiği şu cümlesi ruh hâlini bütünüyle gösterir "*Bizim muharebe meydanı göründü.*" (s. 42). Sarıova'da softalarla mücadele etmek niyetindedir. Çünkü ona göre sefalet ve felaketlerin sebebi, roman boyunca her fırsatta söylediği gibi, yeşil gecedir: "*Bunlar hep mektepsizliğin, hep memleketi asırlardan beri karanlığa ve kana boğan yeşil gecenin eserleri. Bu dertlere müsbet bilgiden gayri çare olamaz.*" (s. 43).

Yarıdan fazlası sarıklı olan kasabanın belli başlı kanaat önderleri Hafız Eyüp, Müderris Zühtü Efendi, Şeyh Naki Efendi gibi medrese yanlısı şahsiyetlerdir. Bunlar içinde Ali Şahin'in en çok çekindikleri ise Hafız Eyüp ve Zühtü Efendi'dir. Zühtü Efendi'nin medreselerin ıslahı ve yenileştirilmeleri doğrultusundaki düşünce ve gayretlerinden Ali Şahin çok çekinir. Çünkü bu, korkunç bir fikirdir. Medreselerin ne ıslahı gerektir ne yenileştirilmesi; yapılacak tek şey, onları kökten kaldırmaktır. Bu radikal çözüm önerilerini, aynı zihniyeti taşıyan Rasim Efendi adlı öğretmen arkadaşı ile paylaşır.

Rasim'le dertleşirken şehrin bütün nüfuzlu memurlarının, hükûmet adamlarının, münevverlerinin yenilik taraftarı olduğunu fakat İslâm ittihadı taraftarı oldukları için milliyetperverliği yanlış anladıklarını söyler:

> "*İki gün evvel gözünle gördün Rasim. Ana dili derslerimizi programa 'Türkçe' diye yazdığım için maarif müdürü az kaldı beni mektepten kapı dışarı ediyordu. Bir memlekette en yüksek maarif memuru dilimizin adını söyletmez, 'Lisan-ı Osmanî' yerine 'Türkçe' dememizi bir cinayet sayarsa o memleketi idare eden hükûmete milliyetperver denir mi?*" (s. 56)

Ali Şahin'in yaptığı iş sadece medrese düşmanlığı değildir; onun asıl sorumluluğu, başmuallimi olduğu Emir Dede Mektebi'ndeki noksanların giderilmesidir. Mektebin barınılmaz bir hâlde olduğunu görünce kasabanın ileri gelenlerine gidip rica minnet yardımlar koparmaya çalışır.

Medrese yıllarından beri hiç özel hayatı olmayan Ali Şahin, "adanmış" bir idealisttir. Her anını dolduracak bir meşguliyeti muhakkak vardır: çocukların eğitimi, kadın meselesi, yeni yapılacak okulun yerindeki harap medresenin kaldırılması, iftiraya uğrayan bir öğretmenin savunulması... Ali Şahin'in mektepteki odası, bir savaş karargâhını andırır; Ali Şahin de, kurmaylarıyla harekât planlarını hazırlayan bir ordu komutanını.

Hafız Eyüp, Şahin'in asıl mücadele ettiği adamdır. Mutasarrıfından maarif müdürüne, eşraftan medreselere, tekkelere kadar her yerde önem verilen bu adam Ali Şahin'in asıl hasmıdır; çünkü softaların başıdır. Bununla birlikte acele etmez; kasabada altı ay kadar, rengini belli etmeden mevkiini kuvvetlendirinceye kadar gizli gizli çalışır: "*Ne yaparsın, Eyüp hocayı yere vurmak için onun tâbiyesine müracaatten gayri çare yok*" (s. 92).

Ali Şahin'i, romanın İzmir'in işgaliyle başlayan bölümünde Millî Mücadele'ye kendi kasabasından en yararlı hizmeti etmek ve kasaba insanına Yunan askerinden gelebilecek kötülükleri önlemek için soğukkanlı düşünerek hareket eden bir vatansever aydın olarak buluyoruz. Kasabadaki Yunan kuvvetleri komutanlığının isteği ve izniyle yeniden medreseli kimliğine bürünen Ali Şahin, halkı teskin etmek için bir taraftan vaizlik yaparken bir taraftan da düşmanda uyandırdığı güven duygusundan yararlanarak Sarıova'dan bir sürü insanı millî orduya katılmaları için Anadolu içlerine kaçırır. Ali Şahin, işgal öncesi kasabadan ayrılma fırsatı henüz varken, yine görev duygusuyla yerinde kalmıştır. Hâlbuki top sesleri duyulmaya başlayıp kasabanın işgal edileceği anlaşılınca mutasarrıf, idadi müdürü, Müderris Zühtü Efendi gibi kasabanın önde gelen idareci ve memurları, bir arabaya atlayıp çoktan kaçmaya başlamışlardır bile. Ali Şahin'in nazarında diğerleri bir yere kadar mazur görülebilir fakat mutasarrıfın kasabasını bırakıp kaçması akıl alacak gibi değildir.

Ali Şahin sonunda, bir propagandaya karıştığı şüphesiyle Ege adalarından birine sürülür; Anadolu'ya döndüğünde ise on yıl geçmiş, zafer kazanılmıştır. On yıl aradan sonra okulundaki işine tekrar başlamak için Sarıova'ya gelir; maarif müdürlüğüne gidip eski Emir Dede Mektebi'nin başmuallimi olduğunu söyler. Müdürün odasında henüz konuşmaya başlamamışken, arkasından melon şapkalı, jaket etaylı bir adam girer, içeri giren zat, bir zamanların medrese taraflılarının gizli lideri, işgal döneminin Yunan komutanlara

çiçekler gönderen işbirlikçisi, her devrin adamı Hafız Eyüp'tür[391]. Şahin Efendi, artık Yunan ordusuna hizmet etmiş bir medreseli olarak tanınmaktadır ve müdür ona sert bir şekilde muallimliği unutmasını söyler. Ali Şahin yılgınlığa düşmez; fakat Sarıova'da kalmasının imkânı yoktur, ayrılır. Dört yol ağzına geldiğinde, nereye gideceğini düşünür. Bir filmin sonunu çok andıran sinematografik bir bitişle yazar, Cumhuriyet sonrasında öğretmenleri, genel olarak da aydınları bekleyen işlerin zorluğuna bir göndermede bulunur:

> "*Karanlıktan bir ilham bekler gibi uzun uzun ileriye baktı. Nihayet 'şu ortadakini tutarsam beni zaferin ve inkılâbın doğduğu yere götürür. Orada derdimi nasıl olsa anlatırım' dedi. Bu ümit ona bütün neş'e ve nikbinliğini iade etti. Bohçasını, kitaplarını, destisini tekrar eline aldı. Şimalden esmeğe başlayan serin rüzgâra karşı pardesüsünün yakasını kaldırarak yola düştü.*" (s. 215)

Ali Şahin Sarıova'daki memurlar içinde en büyük desteği, Muallim Rasim ile Komiser Kâzım Efendi'den görür. Ali Şahin'in en yakın çalışma ve fikir arkadaşı olan Rasim her yeniliğe açık, heyecanlı, millî duyguları güçlü genç bir öğretmendir. Kasaba işgal edildikten sonra bir çete savaşı sırasında Yunanlar tarafından şehit edilir. Ali Şahin'in eğitim hakkındaki düşüncelerini benimseyip bunların uygulanmasına yardım etmeye çalışan Komiser Kâzım Efendi, "*öyle anlaşılıyor ki, romana bilhassa sokulmuş bir tiptir. İster memleketin kurtuluşu, ister inkılap meselesi olsun, bu halk adamı, ihanet eden aydın tipi karşısında gerçek vatanseverliğin, sağduyunun, yüksek feragat ve fedakârlık duygusunun örneğidir.*"[392]. Yunanlar tarafından kurşuna dizilir.

Kasabanın diğer memurları, genellikle Ali Şahin'in düşünce ve çalışma dünyasının aksine bir yol tutturmuş kişilerdir ve bu se-

---

(391) Hafız Eyüp tipi, *Vurun Kahpeye* romanındaki Hacı Fettah Efendi tipini kuvvetle hatırlatmaktadır. "*(...) Hacı Fettah Efendi, kendisinden sonra gelen ve köy romanı geleneğinde yer alan olumsuz din adamı tipinin başlangıcı olmuş ve hepsini de etkilemiştir.*" (Yalçın, *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946)*, 181-182)

(392) Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*, s. 361.

beple de anlaşmaları pek kolay değildir. Bunlar arasında Sarıova'nın mülki amiri olan Mutasarrıf Müfit Bey, idari yeteneklerden yoksun, daima etliye sütlüye karışmadan yaşamanın ve idare etmenin kolayını arayan, Bâbıâli geleneğinden yetişme bir bürokrattır. Kasabada başgösteren küçük çaplı huzursuzlukları dahi çözebilecek dirayetten yoksundur:

> "*Müfit Beyin dudakları kuruyor, dizleri kesiliyordu... Sarı ova mutasarrıflığı bulunmaz bir memuriyetti. Baştaki kuvvetler birbirleriyle anlaştıkça işler gayet tıkırında gidiyor, hocaların hastalara nefes etmesi kabilinden onun da birkaç kağıt imza edivermesi devlet arabasını yürütmeğe kâfi geliyordu.*
>
> *Fakat onlar arasında anlaşmazlık çıkınca iş değişiyordu. O vakit her biri mutasarrıfı kendi tarafına çekmeğe uğraşıyor, zavallı Müfit Bey'e güzel hava, bol yemek, günde on iki saat uyku ile mütemadiyen kazandığı kilolardan bir kaçını kaybettiriyordu.*
>
> *Etrafındakilerin her hangi bir meselede anlaştıklarını gördükçe onun düşünüp üzülmesine, tatlı canını sıkıntıya sokmasına hacet kalmazdı. Madem ki bunun böyle olmasında herkes ittifak ediyordu, şu hâlde bu mutlaka böyleydi. Fakat reyler dağılmağa, şahıslar birbirleriyle çarpışmağa başladı mı mutasarrıf için de lüzumsuz bir gaile baş gösterirdi. Düşünmek, kendi kendine bir karar vermek mecburiyeti. (...) Onun için memlekette kimse ittifak ve itilâfın kıymetini mutasarrıf Müfit Bey kadar takdir edemezdi.*" (s. 69-70)

Mutasarrıf Müfit Bey, bu zayıf karakterinin etkisiyle, işgal zamanı kasabasını ve en kara günlerinde halkını Yunan askerine bırakıp herkesten önce kaçar.

Kasabanın diğer bir yüksek memuru, İdadi Müdürü Talip Bey de Müfit Bey'den farklı bir görüntü vermez. Galatasaray'da okumuş, hem muhafazakâr hem de bazı noktalardan yenilikçi, sarıklılarla feslilerin el ele vermelerinin gereğine inanmış, biraz da safça bir idarecidir. İdadi müdürü, "*ilm-i ahval-i ruh*" hakkında verdiği konferansında, "*Ruhun varlığından şüphe edenlere, insanları hacer şecer addedenlere yaradana sığınıp bir tokat*" atmak ve "*onlar 'ne*

vuruyorsun?' derlerse 'Madem ki hacer şecer kabilinden bir mahlûk imişim, bu hareketimden niçin dilgir oluyorsun?' diye" karşılık vermek gerektiğini söyler (s. 91). Ancak birçokları gibi Talip Bey de ruh hakkında fazla bir şey bilmez, özellikle Millî Mücadele ruhu hakkında. Çünkü işgalden kaçan mutasarrıfı taşıyan arabanın içinde Talip Bey de vardır.

Ali Şahin'in okulundan alınıp hıfza verilmek istenen bir çocuk sebebiyle çıkan tartışma, bizi kasabanın maarif müdürüyle tanıştırır. Müfit Bey gibi Bâbıâli zihniyetli bir bürokrat memur tipi olan(393) maarif müdürü, korkaklığı, idareci vasıflarından yoksun oluşu ile Ali Şahin'e yıkılması kaçınılmaz bir zihniyet ve tipin örneği olarak görünür:

> "*Bu zat da Müfit Bey gibi ilk terbiyesini Babıâli'den aldıktan sonra Meşrutiyet devrini idrâk etmiş klâsik memurlardandı. Onlar toprağın zelzeleleri gibi en idrâk edilmez sebeplerle, en beklenilmeyen saatlerde korkunç sarsıntılar ve yıkıntılar yapan bir gizli ve karanlık kuvvetin vehmi içinde yaşamağa alışmışlardı. Onlara göre memur mümkünse hiç yerinden kıpırdanmamalı, pek kat'i bir lüzum olduğu takdirde fevkalâde ihtiyat ile adım atmalıydı. Olabilirdi ki yanlış bir hareket bilinmez bir muvazeneyi bozsun, o zelzeleleri davet etsin.*" (s. 106-107)

Yeşil Gece'de bir kez görünüp kaybolan bir emekli muallim vardır ki Halid Ziya'nın *Nesl-i Ahir*'de bahsettiği, neredeyse bir yığın kemik hâline gelmiş fakat hâlâ çalışan, arabalarıyla makamlarına götürülen yaşlıları hatırlatır. Sarıova idadisinin ulûm-ı diniye hocası olan söz konusu kişi, bunamaya başlamış felçli bir ihtiyardır. Kendi başına yemek yiyemeyecek kadar düşkün ve konuştuğu şeyi hemen unutacak kadar akli gücü zayıflamış olduğu hâlde, "*Pek ifa-yı hizmet edemeyecek bir hâlde değildik amma ne çare, kader!*" (s. 47) diye durmadan sızlanır. Bürokratik düzenin bu hususta gevşekliği, bazı memurların ölene kadar çalışmayı kendilerine bir hak olarak görmeleri sonucunu doğurmuştur. Bir memurun felç inene ya da bunayana kadar çalışabilmesi ve buna hele hele eğitim gibi hayati önemi olan bir hizmet kolunda rastlanması, bürokratik

(393) Emil, *a.g.e.*, s. 354.

reformların ne kadar ciddiyet ve derinlikle ele alınması gerektiğini gösterir.(394)

Nihat Bey adlı Fransızca hocası, Reşat Nuri'nin bu eserinde belki de taraf olmayan tek kişidir. Çok iyi ve adil bir hoca olmakla beraber, içkiye düşkünlüğü sebebiyle kasabada pek iyi gözle bakılmayan, ailesi dâhil herkesten uzak bu bedbaht adam –yediği dayaktan ölen küçük hafızla birlikte–, diyebiliriz ki "*Türkçenin ortasında geniş bir sevgi ve şefkat ürpermesi*"(395) olan Reşat Nuri'nin bu tek ideolojik eserine de, bütün sertliğine ve yazmaktan daha çok savaşıyormuş hissi veren üslubuna rağmen, merhametin sıcaklığını katmaktan kendisini alamadığını gösterir. Bir türbede çıkan yangının sorumluluğu üstüne yıkılan, kendi öğrencilerinden bile hakaret görme acısını yaşayan Nihat Bey'in, olayın içyüzü ortaya çıkıp aklandıktan sonra, tayinle başka memlekete giderken kendisini uğurlamaya gelen öğrencilerini "*hay yumurcaklar hay*" diye gözyaşları içinde affettiği sahne (s. 176), romandaki gerilimin azaldığı nadir kısımlardan biridir. Nihat Bey, Reşat Nuri'nin, zaafları olan ancak kızmak elimizden gelmeyen kahramanlarındandır.

Devleti temsil eden mülki idarecilerin Anadolu kasabalarındaki zengin eşraf takımıyla ilişkilerini konu alan romanlarda karşılaştığımız genel tablo, gücünü koruyabilmek ve her şart altında işini yürütebilmek azmindeki eşrafın, başta kaymakam olmak üzere bütün hükûmet memurları üzerinde bir nüfuz tesisine girişmesidir. İleri gelen memurları sürekli davetlere çağırmak, işrete alıştırmak, hiçbiri olmazsa tehdit etmek, bu nüfuzu elde etmek için eşrafın en

---

(394) Neredeyse kayd-ı hayat şartıyla memuriyette bulunma meselesi, Türk bürokrasi tarihinde kara mizah denecek uç örneklerle de karşımıza çıkabilmektedir. Ali Fuad Türkgeldi'nin anlattığına göre, 12 Kasım 1918'de yani deletin tam da yıkılış hengamesinde sadarete getirilen Tevfik Paşa'nın kabinesine şeyhülislâm olarak eski Mısır Kadısı Yahya Reşid Efendi olmuştur. Onun yerine düşünülen Esad Efendi adlı eski bir encümen üyesinin de bunadığı anlaşılır: *"Tevfik Paşa meşihata sâbık Mısır Kadısı Yahya Reşid Efendi'yi sevk eylediği halde iki sene evvel vefat etmiş olduğu anlaşılmasına ve Refik Bey'in delâletiyle Saraya davet olunan sudûrdan ve Encümen-i teftiş ve muayene âzây-ı sâbıkasından Esad Efendi'nin de ateh getirmiş olduğ görülmesine mebnî..."* (Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s.178)

(395) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 443.

sık başvurduğu yollardır. Sabahattin Ali'nin romanı *Kuyucaklı Yusuf*'u da (1937)[396] bu tablo içinde görürüz.

Roman 1903 senesinde Nazilli'ye yakın Kuyucak köyünde bir karı kocanın eşkıyalar tarafından öldürülmesiyle başlar. İncelemeye gelen Kaymakam Salâhattin Bey, annesiyle babasının cesetleri başında bekleyen Yusuf'un hem dirayetli, hem sabırlı hâline acır, onu evlat edinir; fakat karısı Şahinde Hanım, evine bir "*köylü piçinin*" getirilmesine hiç memnun olmaz. (s. 11).

Salâhattin Bey gençliğini deli dolu yaşamış, hayatın her zevkini tadıp birden yorgun ve güçsüz düştüğünü görüp kendisinden on beş yaş küçük bir kızla evlenmiştir. Şahinde pek güzeldir; ama kafası boştur. Salâhattin Bey kızı adam etmeye uğraşır, nafile yere kitaplar okutur. Karısının "*fikrini yükseltmek*" için yaptığı bütün uğraşlar, onun lüzumsuz zamanlarda "*lügat kullanması*"ndan başka bir işe yaramaz (s. 13). Karısının cahilliğiyle ve huysuzluğuyla baş edemeyeceğini anladığı noktada çareyi rakıda bulur:

> "*Bereket versin, Anadolu'nun bu yalnız kendisine mahsus dertleri yanında bunların gene yalnız kendisine mahsus çareleri vardır. Bunlardan en birincisi 'rakı'dır.*
> *Burada felâketzede memur içer; müflis tüccar içer; fena mahsul çıkaran eşraf içer, senelerden beri aynı köşede bırakıldığı için içerleyen zabit içer ve nihayet karısı ile geçinemeyen kaymakam içer...*" (s. 14)

Salâhattin Bey, Edremit'e tayin edilir. Gündüz hükûmet işleri, gece de rakı meclisleri çocuklarının yüzünü haftalarca görmemesine neden olmaktadır. Buranın yerlilerinden eşraf Hilmi Bey, oğlu Şakir ve avanesi, paraya kıydıkları için hem jandarmayı hem hükûmeti kendilerinden uzak tutmasını bilirler. Yeni gelen kaymakamı da avuçlarının içine almak isterler. Fakat Salâhattin Bey herkesle arkadaşlık yapmaz.

> "*Uzun memuriyetlerin tecrübesi, yerlilerin kendisi gibi memurlarla niçin ahbap olduklarını ona öğretmişti. Tongaya basmayı pek sevmediği ve namuslu kalmak niyetin-*

(396) Sabahattin Ali, *Kuyucaklı Yusuf*, Yeni Kitapçı, İstanbul, 1937 (Alıntılar bu baskıdandır).

de olduğu için ziyafetlere, davetlere pek aldırış etmez, çok itimat ettiği, hukuk mezunu birkaç avukat ve bazen da ceza reisi ile sessiz sessiz içmeyi tercih ederdi." (s. 55)

Ama diğerleri kaymakamı kumpasa çekmek için kararlıdır. Salâhattin Bey arkadaşlarından bir avukatın evinde iken Hilmi Bey ve yakın adamlarından Hacı Etem de gelir. Biraz sohbetten sonra onlara kâğıt oynamayı teklif ederler. Önce ceza reisini kandırırlar; çok namuslu bir adam olmasına rağmen kumara dayanamayan reis, bir iki saatlik bir parti çevirmekten kendisini alamaz. Kaymakam başlangıçta oyuna yanaşmaz ama ısrarlara dayanamayıp ufak meblağlarla oyuna başlar. Önceleri çok neşeli ve tombala havasında geçen oyun ciddileştikçe Salâhattin Bey o nispette çılgınlaşır, parası bittikten sonra Hilmi Bey'den korkunç miktarlara ulaşan borçlar alarak oyuna devam eder. Sonunda 320 altın lira borçlanarak oyunu bitirir. Hilmi Bey amacına ulaşmıştır.

"*Çaresine bakılacak tarafı mı var? Elimdeki zeytinliği satsam ve bir senelik maaşımı kırdırıp buna ilave etsem yine yetmez; 320 altın bu... Bitti Hulusi Bey, her şey bitti. Düşün ki burdan tası tarağı toplayıp gitmek bile mümkün değil, burada kalıp sefil ve kepaze olmaya mahkûmum. Üç senede, beş senede, elbet ödemeye çalışacağız!*" (s. 62)

Hilmi Bey'in oğlu Şakir, Muazzez'i istemektedir ve kaymakam, Şakir'i biraz araştırıp onun kopuk tayfasından olduğunu öğrenince niçin elini kolunu bağlamak istediklerini anlar.

Aslında Hilmi Bey oğluna, kim olursa olsun, bir memur kızı almayı aklından bile geçirmemektedir. Fakat oğlu ısrar edince fazla düşünmez. Çünkü "*bir kaymakam bazan zengin bir eşraf kızından daha çok işe yarayabilirdi.*" (s. 72)

Kaymakam, bu evliliğe kendisini ikna etmeye çalışanları reddedince tehditler başlar. Salâhattin Bey, hükûmet adamının en ufak bir irade zaafında eşrafın eline nasıl korkunç bir güç geçtiğini görür:

"*Zavallı adam, işin bu şekle gireceğini düşünmemişti. Memleketi asıl idareleri altında bulunduran bu adamların karşısında bir hükûmet memurunun ne kadar az kıymeti olabileceğini; bir kaymakamın, aşağı yukarı, kendisine*

itibar edilen, fakat işlerine engel olmaya başlayınca derhal tüydürülen bir kukla olduğunu bildiği için vaziyetten tamamen ümidi kesmiş gibiydi." (s. 72)

Kaymakamı içine düştüğü bu zor durumdan Yusuf kurtarır. Çocukluk arkadaşı olan Ali adlı bir esnaftan parayı bulur. Bu genç, Muazzez'i sevdiği ve bu sayede onunla evleneceğini düşündüğü için para vermiştir. Yusuf da Muazzez'i sevdiği hâlde, parayı almak zorunda kalır.

Hilmi Bey'in oğlu, Muazzez'in Ali'ye verileceğini duyunca çılgına dönüp bir düğünde Ali'yi vurur. Ardından kasabada entrikalar dönmeye başlar. Korkutulmuş yalancı şahitler, jandarma çavuşuna rüşvetler... hepsi tamamdır.

Mahkeme devam ederken tutuklu bulunan Şakir'in keyfi yerindedir. Geceleri evine gider. Güya gizli verilen bu izni, kaymakamdan ceza reisine kadar herkes bilmektedir fakat hiçbirinden ses çıkmaz. Taşradaki bürokrasinin "mütegallibe"ye boyun eğişi demek olan bu uygulamayı yazar şu satırlarla anlatır:

"*Çünkü başka türlü olmasına imkân yoktu. Bu böyle gelmiş, böyle gidiyor ve kasabanın başında bulunanların aklı bile, hürriyete ve onun getirdiği birkaç müsavat fikrine rağmen, Hilmi Bey'in oğlunun sahiden hapsedilebileceğini kabul etmiyordu. (...) Değil böyle mahkûm olacağı şüpheli kimseler, on beş seneye mahkûm edilmiş eşrafzadeler bile, cürümlerinin cezasını çok kere yarı yarıya evlerinde çekiyorlardı. Hapishanede kaldıkları zamanlar, valinin veya bir adliye müfettişinin nadir ziyaretine münhasırdı. Bazen aksi bir karakol kumandanı veya hapishane müdürü geliyor, birkaç gün, o da kendini göstermek ve göz yıldırmak için, sertlik yapıyor, fakat bazı mahpusların dışardaki akrabaları gelip kendileriyle konuştuktan sonra, her şey eski şekline avdet ediyordu. Zaten ilk yapılan sertlik de, bir 'pahalıya satılmak' manevrasından başka bir şey değildi.*" (s. 127)[397]

(397) Kasaba eşrafının bu gücüne dikkat çeken Fethi Naci, yazarın romandaki eşrafa karşı öfkesinden bahsederek şöyle der: "*Sabahattin Ali, romandaki karşı konulmaz gidişin bilincindedir, öfkesindedir. Yer yer bu gidişi değiştirmek ister (Muazzez'i Ali'yle evlendirmek gibi); ama 'kasabanın*

Cinayeti Şakir'in işlediğini mahkeme reisi dâhil herkes bildiği hâlde, şahitler ve deliller yüzünden beraat kararı çıkar.

Salâhattin Bey, geçirdiği bir kalp sıkışıklığı yüzünden iyice çökmeye başlamıştır. Şakir'in muhakemesi bu zamanlara denk geldiği için pek meşgul olamaz, zaten hayata karşı da pek bir ilgisi kalmamıştır. Ortaya yeni meseleler çıkarmaması, kendisini heyecanlandıracak, uğraştıracak şeylere meydan vermemesi için Yusuf'a tembihte bulunur. Esasen ailenin bütün fertleri, neredeyse bu cinayete memnun bile olmuşlardır. "*Şahinde bir bakkala kız vermediğine seviniyordu, Yusuf hem bir yükten kurtulmuş gibi kendisini serbest sanıyor, hem de; derinden derine üzülüyordu. Muazzez ise, artık gönlündekileri açığa vurabileceğini düşünerek memnundu.*" (s. 111)

Kaymakamın hastalığından sonra Yusuf değişmiştir; artık eski cevval çocuk gitmiş, dünyaya meydan okuyan Yusuf'tan eser kalmamıştır(398).

Salâhattin Bey hastalandıktan sonra geçmiş hayatı hakkında düşünmeye başlamıştır. Bütün hatıraları anlamsız gelmektedir. Hayatında pişmanlık duyacak, neden böyle yaptım, neden böyle yapmadım dedirtecek hiçbir şey bulamadığı gibi, istediği bir şey de kalmamıştır:

> "*Doğmuş, büyümüş, okumuş, devlet hizmetine girip memleketi dolaşmış, ihtiyarlamış, evlenip kavga ve dırıltı içinde bir hayat geçirmiş ve nihayet bu hale gelmişti... Herkes başka türlü mü yaşıyordu sanki? Başka türlü nasıl yaşanabilirdi? Zevkse, ömründe o da eksik değildi. Memuriyetle dolaştığı muhtelif şehirlerdeki birkaç cana yakın dost ile yaptığı içki âlemleri bugün bile tekrar istenilecek şeylerdendi. Bekarlığında fırsat düştükçe gönül eğ-*

Tanrıları' öylesine güçlüdür ki, elinden fazla bir şey gelmez. Bunun için de öfkelidir; kasaba eşrafından söz ederken, romancı serinkanlılığını unutup, 'herifler' (s. 30) der; fabrikatör Hilmi Beye, Şakir'e öfkesini gizleyemez." (Fethi Naci, "Kuyucaklı Yusuf", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 268)

(398) "*Ama Yusuf'taki bu büyük değişiklik doğrusu inandırıcı bir şekilde sergilenmiyor. Kısaca, bir iki paragrafta Yusuf'un eski kişiliğini yitirdiğini ve artık 'boynu bükük, müteredditi, mahçup bir delikanlı' olduğunu öğreniyoruz."* (Berna Moran, "Soylu Vahşi Olarak Kuyucaklı Yusuf", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 28)

lendirmekten geri kalmamış, bazen bir Ermeni hizmetçi ile, bazan bir zaptiyenin dul karısı ile de olsa, tatlı günahlar işlemiş ve hele yolu İstanbul'a düştükçe, Venedik ve Timoni sokaklarının kaldırımlarını aşındırmıştı. Bir hayat başka türlü olacak değildi ya?" (s. 145)(399)

Annesinin baskı ve telkiniyle Muazzez'in Hilmi Bey'in evine gidip geldiğini gören Yusuf, Muazzez'i kaçırır ve evlenirler. Kaymakam onları bulup eve dönmeye ikna eder. Yusuf'u da yanına tahrirat kâtibi olarak alır.

Yusuf için memuriyet hayatı başlamıştır. Hükûmet dairesindeki iki yaşlı memur, Hasip ve Nuri Efendiler, kaymakamın talimatıyla Yusuf'a işi öğreteceklerdir. Ancak, çalışacağı oda Yusuf'a tanımadığı bir mabet gibi anlaşılmaz ve korkunç görünür. Bu ilk günün akşamında babasıyla birlikte dönerlerken Salâhattin Bey ona bürokrasinin künhünü anlatır:

"*Bu iş sana göre değil ama, ne yapalım? (...) Biliyorum, canın sıkılacak, fakat insan yavaş yavaş alışır. Gördün ya, kimsenin bir iş yaptığı yok. Mesele o odanın içinde beş on saat oturuvermekte... Lüzumsuz gibi görünür ama, bunsuz da dünya dönmüyor. Öyle ya, herhalde böyle boş oturmanın da bir hikmeti var. Bir bakarsın, hükûmetteki işlerin hepsini eli kalem tutan iki kişi bile çevirir dersin. Lakin o kalabalık olmasa âlem birbirine girer. Mesele memurların yaptığı işte değil, onların mevcut olmasında. Şimdi sen o tozlu odada oturdukça kendi kendine: 'Benim burada ne lüzumum var?' diyeceksin! Yanlış!... Mademki sen bir kere hükûmet kapısından içeri adımını attın, artık lüzumlusun, sen olmasan muhakkak bir yerde bir aksaklık çıkar... Bunları işkembeden atıyorum sanma, bir zamanlar ben de başka türlü düşünüyordum; her şeyi aklımla halletmeye kalkıyordum. Fakat artık dünyada bir tek şeye inanıyorum: O da tecrübe. Sana söylediğim şey-*

(399) "*Salâhattin Bey'in Şahinde ile evliliği, akşamcılığı, memuriyet anlayışı, yaşam felsefesi hep toplumsal koşulların ürünüdür. Biliriz ki, aynı koşullar başka yerlerde benzer sonuçlar vermektedir. Bu bakımdan, Salâhattin Bey taşıdığı bu genellik nedeniyle ömrünü Anadolu'da tüketmiş diğer memurlara benzer, ama aynı zamanda kendisine özgü bir kişiliği olduğu için bireyliğini korur romanda.*" (Moran, *a.g.e.*, s. 31)

leri otuz seneye yaklaşan bir hayat bana öğretti. Sen de yavaş yavaş yola gelirsin." (s. 201-202)[400]

Yusuf kendisini bu düşüncelere tamamen yabancı bulur fakat babasının tecrübesine de inanır. Gene de o günü gözünün önüne getirince tozlu bir odada, mürekkep lekeli bir masanın başında mutlak surette boş oturmanın hiçbir şekilde savunulamayacağını hisseder. "*O oda, o gözlüklü Hasip Efendi, o somurtkan Nuri Efendi nasıl olur da örnek insan diye ele alınabilirdi? İkisi de akşama kadar masa başında uyumak, öğle ve ikindi namazı kılmak suretiyle vakit geçirmişlerdi.*" (s. 204)

Salâhattin Bey, Yusuf'u işe yerleştirdikten kısa bir süre sonra ani bir kalp rahatsızlığı sonucu ölür. Cenazesine herkes gelir. On yıl kadar görev yaptığı bu yerde neredeyse kimseyi kendisine düşman etmemiş olduğundan, Edremit halkı cenazesine içten bir ilgi gösterip yığın yığın toplanır. Salâhattin Bey onlar için, pek farkına varmadıkları bir huzurun kaynağıdır.

Salâhattin Bey'in yerine tayin edilen İzzet Bey, görevine başlar başlamaz şehrin ileri gelenleriyle bir toplantı yapar. I. Dünya Savaşı başlamıştır. Savaş zamanı olduğu için Edremit Körfezi'nin bombardımana tutulabileceğini, halkın hükûmetle işbirliği halinde olması gerektiğini anlatır. Toplantıya memurlar dışında eşraf da katılmıştır ve kaymakamın asıl muhatabı bunlardır, kendisini diğer memurların hepsinden büyük gördüğü için onların yüzüne bile bakmaz. "*Herhalde, bu harp vaziyetinde, bir mülkiye amirinin geniş salâhiyetini onlara hissettirmek niyetindeydi.*" (s. 222)

Fakat yeni kaymakam göründüğü kadar gayretli çıkmaz. Geldiğinin ikinci gecesi eşraftan birkaç kişiyle oturup işret ettiği kasabaya yayılmıştır bile. Tecrübeli memurlar teşhisi koyarlar: "*Tamam, Edremit'e malın gözünü göndermişler... Yükünü tutmadan gitmez!*" (s. 222) Kasabanın o günlerde en önemli işi, yeni kaymakamla meşgul olmaktır.

---

(400) Salâhattin Bey'in bu konuşmasındaki "*Mademki sen bir kere hükûmet kapısından içeri adımını attın, artık lüzumlusun, sen olmasan muhakkak bir yerde bir aksaklık çıkar...*" cümleleriyle, Rus hikâyecisi Anton Çehov'un *6 Numaralı Koğuş* adlı hikâyesinde bir kahramanına söylettiği "*Mademki hapishaneler ve tımarhaneler vardır, o hâlde bunların içinde birilerinin kalmaları gerek.*" (Anton Çehov, *Hikâyeler*, çev. Nuri Yıldırım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 55) sözleri arasındaki benzerlik, bürokratik zihniyetin toplumdan topluma çok fazla değişmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hasip ve Nuri Efendiler, "Sel gider kum kalır." dedikleri cinsten, birçok kaymakamla çalışmış eski memurlardır. İki kaymakamın tutumları üzerine karşılaştırmalar yaparlar. Salâhattin Bey on yıl boyunca bir kez bile eşraf davetine katılmamıştır. Hâlbuki bu İzzet gibilerin ardından halk neredeyse teneke çalmıştır.

İkiz kardeş olduklarını zannettirecek kadar hâl ve tavırlarıyla birbirine benzeyen Hasip ve Nuri Efendiler, biraz dedikoducu, biraz iyi kalpli, biraz korkak ve kaypak, kısaca, küçük bir kasabanın hükûmet dairesinde yapacak işleri olmadan yaşayıp giden, kendilerini unutturmayı çok iyi bilen tiplerdendir. Yusuf'a bir kötülük yapma ihtimalini düşündükleri anda kaymakama "*melun*" (s. 178) adını takmakta gecikmezler. Ama Salâhattin Bey'in ölümünden sonra Yusuf'u önemsemeyenler de onlardır.

Eski kaymakamın damadına pek sıcak davranmayan yeni kaymakam, bir gün onu yanına çağırtır. Önce selefinin emaneti olduğunu söyleyip gönlünü almaya çalışır, sonra kâtipliğin ona göre bir iş olmadığını, süvari tahsildarlığının daha uygun olduğunu söyler. Yusuf artık köylerden vergi toplayacaktır. Devlet işinden ayrılmayı düşünse de geçim yüzünden yeni işine başlar. Bir müddet sonra maaşı az gelir, ailece darlığa düşerler. Yusuf'un yaşadığı, küçük memurun dramıdır. "*Demek o korktuğu günler başlamıştı? Demek gülünç bir tahsildar maaşına kalan bu aile, sade bulgur pilavıyla karın doyuranlar arasına girecekti!*" (s. 241)

Şahinde kızını tekrar Hilmi Bey'in evine alıştırır. Yusuf'un yokluğunda iyice rahat davranmaktadırlar. Muazzez, Yusuf'u çok sevmesine rağmen rahat hayat hoşuna gitmiştir. Yiyecek içecek sıkıntısı kalmamıştır. Kendi evlerine de misafirler gelmeye başlar. Evlerindeki bu işretlerin baş konukları ise Hilmi, Şakir, Hacı Etem ve Kaymakam İzzet Bey'dir. İçkiye de alışan Muazzez artık direnemeyip bunların kucağında oyuncak olmakta, Yusuf'a artık daha rahat yalan söylemektedir. Fakat için için Yusuf'a yalvarmaktadır, "*Yusuf! Kalk, yakala beni!... Yusuf! Ben nereye gidiyorum!*" (s. 255) Evleri işrethaneye dönmüştür. İzzet, daimî misafirler arasındadır ve Muazzez'i maaşının yarısına mal olan hediyelere boğar.

Olan biteni hissetse de Yusuf bir küçük memurun çaresizliği içindedir. Karısını alıp buralardan kaçmak ister ama hangi parayla ve nereye gidecektir? Bu sorulara cevap bulamaz, eli kolu bağlıdır. Artık eski atılgan, her şeyi yapma kudretini kendisinde bulan Kuyucaklı Yusuf gitmiş, yerine küçük memurun küçük kaygılarını ta-

şıyan, bir anlamda memur zihniyetiyle kuşatılan Tahsildar Yusuf gelmiştir. Bu zihniyet, hayatının mahvına yol açacaktır.

Bir gün, gene bir köyde tahsilde iken aniden karar verir: Muazzez'i alıp bir kez daha kaçacaktır. Fakat evine döndüğü gece kaymakam, Hilmi, Şakir, jandarma komutanı, Hacı Etem'i işrette bulunca önce kaymakama kamçısıyla saldırır, yüzüne birkaç kez vurur, o sırada kamçı lambayı kırar ve ortalık kararır. Şakir'in tabancasına davrandığını görmüştür, kendisi de tabancasını çıkarır ve önce Şakir'e iki el sıkar, sonra odanın her köşesine ateş eder. Kendisine seslenen Muazzez'le birlikte ata bindikleri gibi kaçarlar. Dinlenmek için durduğunda Muazzez'in vurulduğunu görür. Karısını bir ağacın altına defneder.

Kuyucaklı Yusuf'un hayatı bir bakıma, çocukluğundan beri cesur, kötülüklere karşı duran, zayıfları koruyan, şehir hayatına alışamayan(401) ve yalancılıktan hoşlanmayan bir karakterin, memuriyete başladıktan sonra sadece geçimini düşünen mecalsiz ve sönük bir memura dönüşmesidir. Romanın sonunda Yusuf'un bir halk hikâyesi havası içinde yaptığı baskınla kötüleri öldürmesi, sonra da karısını alıp atıyla kaçması, aynı zamanda onun bu basit memur hayatından da kaçmasıdır. Dolayısıyla yazarın bu romanda memuriyet kavramına, daha doğrusu memur zihniyetine yaklaşımının, memurluk şartlarının hayatı daraltıp insanı pasifleştirdiği yolunda olduğunu düşünebiliriz. Kaymakam Salâhattin Bey'in bürokrasi hakkında Yusuf'a anlattıkları ile Hasip Efendi ve Nuri Efendi tiplerini de göz önüne alınınca bu yaklaşımın –hiç değilse bu roman için– geçerli olduğu söylenebilir.

Refik Ahmet Sevengil'in *Açlık* (1937)(402) adlı romanı, asıl konusunu kibar, Avrupa'da okumuş, zevk sahibi ve kültürlü bir mühendisin rahat hayatını bırakıp bir şeker fabrikası müdürlüğünü kabul ederek uzlete çekilmesinden alır. Eserde, Anadolu kasabalarına dışarıdan gelen memurların yaşantılarına ve halkla kurdukları ilişkilere de temas edilmiştir.

---

(401) Bir Sovyet araştırmacı, Yusuf'un şehre yabancı olarak gösterilmesini *Yaban*'daki Ahmet Celâl'in köy karşısındaki durumunun tersi olarak değerlendirir (Leyla Alkayeva, "Sabahattin Ali'nin Romanlarında Hümanizm", Sovyet Türkologlarının Türk Edebiyatı incelemeleri, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980, s.84).

(402) Refik Ahmet Sevengil, *Açlık*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1937 (Alıntılar bu baskıdandır).

Fabrika Müdürü Ahmet Turgut, başlangıçta Batılı eğitim aldıktan sonra kendi insanından uzaklaşan ve Anadolu'yu sadece kafa dinleyecek sessiz bir yer olarak gören yabancılaşmış bürokrat aydın tipinin örneğidir. Ahmet Turgut, Türk köylüsüyle ilk kez fabrikayla ilgili bir arazi meselesi yüzünden karşılaşır. Yakın köylerden birine ait olan ve yıllardır fabrika eliyle ekilip biçilen bir arazi için köylüler hak iddia ederek dava açarlar. Ahmet Turgut ise araziyi kimse işlemediği için kullandıklarını ileri sürerek para karşılığı bu araziyi satın almaya karşı çıkar. Ancak mahkemenin de köylüler lehine sonuçlanacağına emindir. Çünkü yeni hâkim, köylü ile ilgili meselelerde "*Köylü milletin efendisidir.*" (s. 14) diyerek her zaman köylüyü haklı çıkarmaktadır ki Ahmet Turgut bundan pek rahatsız olur. Hukuk müşavirine danışarak köylüyü haksız çıkarmanın yollarını arar. Çaresi olmadığını anlayınca köylüyle pazarlık ederek uygun bir fiyat verilmesini kararlaştırır ve gidip köylülerle konuşur. Kendilerine ait kurak arazinin verimli hâle geldiğini gören ve çok çetin şartlarda yaşayan köylüler, dertlerini anlattıktan sonra Ahmet Turgut'tan arazilerini isterler. Hepsinin ortak tarafı, devlet memuruna karşı çok saygılı konuşmalarıdır. Ahmet Turgut köylüleri böyle görünce önceki düşüncelerinden utanır.

Fabrikadaki memurların genelinde bir İstanbul hasreti vardır. Eğer içlerinden biri izinli olarak İstanbul'a giderse döndüğünde herkes ona bir kahramanmış gibi bakar. Küçük yerlerde çok rastlandığı gibi burada da herkes birbirinin dedikodusunu yapar. En çok dedikodu Ahmet Turgut'un etrafındadır. Kendi başına yaşaması, diğer memurlardan uzak durması yüzünden onu esrarengiz bir adam olarak görürler. Hâlbuki çok büyük sırları yoktur. Yıllar önce evli bir kadına âşık olmuş, kavuşamayacağını bildiği için de kaçıp Anadolu'ya sığınmıştır. Fabrikanın hukuk müşavir yardımcısı olan Gülseren adlı genç kız bu kadına benzediğinden Ahmet Turgut yeniden hayata sarılır. Bir yılbaşı gecesi bütün memurları evine davet eder. Misafirlerine karşı çok nazik ve neşeli bir ev sahibidir, çatık kaşlı müdürden eser yoktur.

Ahmet Turgut'un şahsiyetinde çok büyük değişikliklere yol açan Gülseren, İstanbul'da okumuş, içini dolduran inkılâp havasının etkisiyle Anadolu'ya gelip çalışmak istemiş idealist bir gençtir. Fabrika ilkokulunun öğretmeni Safiye Hanım'la birlikte işçi aileleriyle ilgilenirler. Gülseren, Safiye Hanım'ın başarısını, kendisini halka sevdirebilmiş olmasında bulur. Yazar, aydının halkla barışık olabilmesinin formülünü şöyle ifade eder: "*Safiye Hocahanım züp-*

pe değildi, halkın yaşayışından ayrı olmıyan basit bir yaşayışı vardı ve halktan üstün görünmüyordu." (s. 80) Gülseren ilkokuldan başka Halkevi ile de ilgilenir. Halkevi çalışmalarının biraz daha köye dönük olması için müdürle görüşür, zaten bunu isteyen kaymakamın da araya girmesiyle çevre köylere memur akını başlar; öğretmenler, mühendisler ve doktorlar, devletin temsilcileri olarak köylülerin her derdine yetişirler.

Gülseren, yaptığı çalışmalarda birçok yardımını gördüğü Ahmet Turgut'a teşekkür eder. Ahmet Turgut ona söyleyemese de kendi kendisine itiraf eder: "*yaptıkları ettikleri ne amele, ne köylü ne de başkalarının hayrı içindir; yalnız Gülseren istediği için...*" (s. 105)

Sürgün (1941)(403), kendisi de Yüzellilikler listesine alınarak yurt dışına çıkarılan Refik Halit Karay'ın Cumhuriyet'ten sonra sürgün edilen memurların yaşadıkları trajedileri anlatan bir romanıdır. Olaylar, Cumhuriyet'in ilanını takip eden 1924 yılına aittir.

Romanın kahramanı yüzbaşı mütekaidi Hilmi Efendi, Sivas'ta bulunduğu sıralarda tartışıp tokatladığı genç bir komiser yüzünden Beyrut'a sürgün edilmiştir. Bu komiser, devran dönüp mevki ve güç sahibi olunca hıncını almak istemiş ve Hilmi Efendi'yi bir müddet hapiste tuttuktan sonra onu vapura bindirip Beyrut'a sürmüştür. Açıkgöz, ağzı lâf yapan, aynı zamanda kumarbaz olan komiser, bütün aylığını birinci günü kumar masasında tüketmesine rağmen işin içinden sıyrılmasını bilen, borç harç rahatça yaşayan bir memurdur.

Sürgünlük, Hilmi Efendi'nin ailesini parçalar ve karısı ile kızı İstanbul'da kimsesiz kalırlar. Yeni yetişen genç kızı koruyup terbiye altına almakta zorlanan annesi, mektubunda Hilmi Efendi'den onu yanına aldırmasını ister, "*İstanbul pek havalandı, balolar, danslar... Kıza mukayyet olamayacağım.*" (s. 23) dese de buna imkân bulunamaz.

Hilmi Efendi Beyrut'ta bir yığın sıkıntının ardından, sürgün Osmanlı şehzadelerinden Kerametin Efendi ile tanıştırılır ve onun maiyetine girer. Bir müddet için rahatlık bulmuştur. Kerametin Efendi'yle sohbetlerinde zaman zaman saltanat meselesi açılsa da şehzade, bu yeni arkadaşıyla can sıkıcı konulardan bahsetmek istemez. Çünkü Kerametin Efendi ne padişahları ne padişahlığı sever; dene-

---

(403) Refik Halit Karay, *Sürgün*, Semih Lütfi Kitabevi, Kenan Matbaası, İstanbul, 1944 (Alıntılar bu baskıdandır).

bilir ki İstanbul'dan çıkarılmak, serbest hayata katılmak, sıradan insanlara benzeyip istediğiyle düşüp kalkmak şehzade için memnuniyet kaynağı olmuştur. Hatta bunu açıkça ifade ettiği de olur:

"*Hangimiz padişahlığa ehildik zaten, der, bir Belçika kıralını, bir Alman veliahdını, bir Prens dö Gal'i düşününüz, bir de bizim şehzadegân hazeratını... Kesiniz bu bahsi! Ver bakalım, baba Hilmi, şu kadehi... Oooh, suzinak faslını bırakalım da artık ferahnake geçelim!*" (s. 54)

Şehzadenin borç yüzünden Mısır'a kaçar gibi gitmesinden sonra Hilmi Efendi ondan ayrılır. Şam günleri başlamıştır. O sırada gene bir şehzade ile yolları birleşir. Eski padişahlardan birinin torunu olan bu şehzade, eski mutasarrıflardan, saray terbiyesi görmüş, redingotlu ve yarı ümmi bir adam ile birlikte –yazarın alaylı ifadesiyle– "*cerre*" çıkmıştır. Ülkelere hükmetmiş bir hanedanın çocukları, dedelerinin zengin ettiği adamların sofralarına düşmüştür:

"*Vaktile Osmanlı devletinin nimetini görmüş, rütbe ve nişanlara ermiş zengin Araplara misafir oluyorlar, vasıtalar buluyorlar, para topluyorlardı. Sabık mutasarrıf bu hususta emsalsiz bir zekâ sahibiydi, şehzadeyi dolaştıran o idi; geçim yolunu bu işte bulmuştu.*" (s. 85)

Sabık mutasarrıfın asıl düşüncesi ise Hindistan'a gidip oradaki zengin Müslümanlardan ve yarı bağımsız hükümdarlardan bir servet vurmaktır. Şam'a geliş sebebi de şehzadenin yanına kendisinden başka temiz, vakarlı ve gözü tok bir eski asker bulabilmektir. Böylece iyi kötü bir maiyet olacaklar, hasılat yapabileceklerdir. Hilmi Efendi tam bu işin adamıdır, zaten Keramettin Efendi'nin yanında görüp sevdiği genç bir kalfanın evlendiğini duyunca tamamen kadere boyun eğer. "*Onun içindir ki, mutasarrıf eskisi Hindistan seyahatini teklif edince: 'Yaptığımız iş bir haysiyetsizliktir, dilenciliktir, ayıptır' demeğe lüzum görmemiş, rıza gösterivermişti.*" (s. 87).

Hindistan'da önce şatafatla karşılanırlar ancak bir gün ansızın kovulur gibi, ufacık bir "ihsan"la geri çevrilirler. Sebebi az sonra anlaşılır, şehzadede çalma illeti vardır ve bir Hint sarayından mineli bir masa saati ile mercan kakmalı bir hançer çaldığı anlaşılınca hepsine birden yol verilmiştir. Zaten sürgün mihnetinden yıpranmış olan Hilmi Efendi'yi bu uzun ve sıkıntılı yolculuk iyice yormuştur.

Doktor, kalbinin yorgun olduğunu söyler ve dinlenme tavsiyesinde bulunur. Şehzade bunu duyunca Hilmi Efendi'den soğur. Çünkü acınacak kadar eğitimsizdir, mutasarrıfa bu kalp hastalığının bulaşıcı olup olmadığını dahi sorar.

Hilmi Efendi, artık rüzgâr ne tarafa atarsa o tarafa savrulmaktadır. Bu kez de Halep'teki mal varlığını kurtarmak için Türkiye'den Şam'a gelen İrfan Bey adlı bir gençle ahbaplık kurar. Bir paşanın oğlu olan İrfan, adının yanına yazdığı unvanı ile Halep'te çok itibar görmüştür. Oteldeki hüviyet kağıdına "*Vecihi Paşazade Abdurrahman İrfan*" yazıp görevliye uzatınca muamele birden değişir, yüzlerce yıl Osmanlı hükümranlığına alışmış olan halklar, bu etkiden kendilerini hemen kurtaramamaktadırlar:

> "*Kâtip buna göz atınca paşa kelimesinin tesiri altında kaldı. Anadolulu küçük kasaba ahalisi, bilhassa hıristiyan cemaati üzerinde bu ünvanın İstanbul'dakinden bambaşka bir kudreti vardı; İstanbul'daki ahali ve esnaf üzerinde tesir yapmazdı amma, taşrada paşa, kuyruklu yıldız gibi kırk yılda bir, sırmalı göğsü parlıyarak, uçları yollara sürünüp geçen bir şahsiyetti; saraylara giren, padişahla dizdize oturan, bir dediği iki olmayan devletli...*" (s. 93)

İrfan, Halep'ten Hilmi Efendi'ye yazdığı bir mektupta, I. Dünya Savaşı zamanında idarecilerin yanlış düşünceleri sonucu Osmanlı altınlarının nasıl boşa gittiğini anlatır. Türkiye'nin artık sahibi değil komşusu olduğu Arap memleketinden gelen eğlence, zil ve saz sesleri bu altınların üzerinde yükselmiştir:

> "*Kullanılan para, harpte ve sulhte, bilhassa Cihan Harbi esnasında bizim lütufkâr siyasetimizle biriktirilmiş çil Osmanlı altını ve gümüş sikke... Altınlar, İstanbul'dan tıka basa cephane sandıklarına doldurularak denk denk gönderilir, postahane avlularına yığılır, oradan da cenuba yollanırmış, Cemal paşanın dâhiyane plânı icabınca bir altın yüz kurşundan fazla iş görecekti. Türkiye'den fersude evrakı nakdiyeye tiksinmiş olarak gelip de eline bu altını alan bir adam, eğer insaflı, vicdanlı ise kıymetten düşmüş kağıt parçasına bakarak içini çeken Türk köylüsüne acımaktan kendisini alamaz. Halep, işte bizim bu altınla-*

rımızla eğleniyor. Bir tanesini bozdurunca avucumuza bir yığın gümüş dolduruyorlar, üzerinizde sağlam tire ile dikilmemiş harp zamanı elbisesi varsa, cepleriniz ağırlığı çekemiyor, sökülüyor." (s. 104)

Hilmi Efendi, her şeyini kaybetmiş bu eski asker, sürgün acısına elinden geldiği kadar dayanır. Fakat kızı Seher'in İstanbul'dan ayrılıp bir kumpanyada önce şarkıcılığa, sonra da hayat kadınlığına başladığını ve bu yolda çok meşhur olduğunu öğrenmeye dayanamaz. Onu bir eğlence sırasında dans eder şarkı söylerken görünce kalp krizinden ölür.

Reşat Nuri Güntekin'in *Ateş Gecesi* (1942)(404) adlı romanı, II. Abdülhamid zamanında sürgün edilen Kemal Murat adlı bir gencin hayatını anlatır. Eserde, Kemal Murat'ın hayatıyla birlikte, Osmanlı tebası olan azınlıklar, İstibdad, Mütareke İstanbul'u ve vurgunculuk gibi farklı konulara da yer verilmiştir.

Milas kaymakamı, Kemal Murat'a epeyce müşfik ve babacan davranan iyi niyetli bir mülki amirdir. Bu iyi niyetin altında kaymakamın kişiliği kadar, bu çocuk yaştaki sürgünün Mizancı Murat ve Namık Kemal'in adlarını taşıması da yatar. Hürriyet fikirleriyle doludur ve Namık Kemal hayranıdır; dolayısıyla da biraz ürkek olmak zorundadır. En önemli zaafı, paraya olan düşkünlüğüdür:

"*Meşrutiyet inkılâbının ilk günlerinde halk, onu rüşvetçilikle itham eder, bir tefeci yahudi ile birlikte başına çürük domateslerden bir çelenk geçirerek gaz tenekeleri çalarak bir süprüntü arabası içinde korkunç bir merasimle şehirden çıkarılır. Halk arasında sonradan bu muameleyi ağır bulanlar, hatta iftiradan bahsedenler olmuştur. kendi hesabıma hakikati öğrenmiş değilim. Fakat çok iyi bir insan olmasına rağmen, arasıra karşıdan parıldatılan, zorla ellerine dokundurulan birkaç altını nihayet reddedememiş (...) meyus ve perişan, cebine atmış olmasını imkansız görmem.*" (s. 18)(405)

---

(404) Reşat Nuri Güntekin, *Ateş Gecesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1958 (Alıntılar bu baskıdandır).

(405) "*Burada dikkati çeken bir husus vardır: Reşat Nuri bütün suçlu kahramanlarına mazeretler bulduğu gibi şu veya bu şekilde rüşvet ve yolsuzluk olaylarına adı karışan memurlara da 'Şerait-i iktisadiyye', çevre şartları, ailelerinin karşı konmaz dayatmaları gibi mazeretler bulur.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 85)

Kaymakam, okulundan koparılıp sürgüne gönderilmiş tecrübesiz Kemal Murat'a, Nafia Dairesi'nde birkaç yüz kuruş aylıklı bir mühendis yardımcılığı bulur. Bu iş, üzerinde zaten sürgün sebebini kimseye söylememekten doğan bir esrarengizlik olan Kemal Murat'a, kasaba halkının gözünde iyice itibar kazandırır.

Kaymakam Milas'ta, özellikle Rumlar için, çok önemli bir mevkidedir. Kemal Murat'ın ev sahibi olan Varvar Dudu adlı kadın, vereceği bir ziyafete, hiç sevmediği hâlde kaymakamı da çağırır. Bunun anlamı, "*Osmanlı devletini çatısı altında barındırmak kadar*" büyüktür: "*Kaymakam demek ne demektir bilirsiniz, diyordu, şevketli padişah efendimizin vekili demektir. Siz, onun boyuna ne bakıyorsunuz? Milâsta kaymakamdan büyük yalnız Allah vardır.*" (s. 45)

Kemal Murat'ın sürgün hayatı, kaymakam, Rum kızları ve bir gece eğlencesinde gördüğü Afife sayesinde fazla zahmetli geçmez. Bu aşk, neredeyse bütün zamanını alır.

Romanın ikinci bölümü 1918'de başlar, I. Dünya Savaşı bitmiş, Kemal Murat sürgünden döneli on yıl olmuştur. Nafia Nezareti onu Almanya'ya tahsile göndermiş, dönüşte Murat İstanbul'da kalmış, savaş yıllarında ufak tefek ticaret işlerine atılmış ve eski bir sürgün sıfatıyla sevilen ve tutulan bir adam olduğu için bir iki senede küçük bir harp zengini olmuştur. Ahlâkı bozulan Kemal Murat, –her ne kadar umrunda olmasa da– memleketin korkunç bir zamanda kimler elinde kaldığını gösteren ibret verici şeyler duyar: Beyoğlu'ndaki evine gelen İstanbul'un en meşhur "*kokotlarından*" (s. 218) biri, bir nazırın metresi olduktan sonra bazı kibar meclislerine girmiş ve bir gece masa başında uyuklayan bir nazırın ensesinden gömleğinin içine şampanya dökmüştür.

Kemal Bilbaşar'ın *Denizin Çağırışı* (1943)[406] adlı romanı, arayış içinde olan aklı karışık bir öğretmenin intiharla biten hayatını anlatır. Öğretmenlik yaptığı kasabadan İzmir'e tatile gelen roman kahramanı, "*hasta ve zavallı*" oluşunun en büyük günahını bu kasabaya yükler. Mesleğinin ilk yıllarında son derece idealisttir, oysa o kasabaya giden herkes bir uyuşukluk içine düşmektedir: "*Düşündükçe yalnız benim değil oraya gelen hükûmet doktorunun da, savcının da, jandarma komutanının da az zaman sonra kabuk bağladıklarını ve bu kabuk içinde gizli bir derdin yumağını sardıklarını ha-*

(406) Kemâl Bilbaşar, *Denizin Çağırışı*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1972 (Alıntılar bu baskıdandır).

tırlıyorum. Demek kasaba da suçluydu. Onun yıkık kalesinin dişleri arasında çok insanın yaşama hevesleri törpülenmişti." (s. 14)

Bu kasabaya hizmet etmek isteyen her memur, ideallerinin karşısına az zaman sonra katı bir gerçeğin çıktığını görmüştür:

> "*Oraya geldikleri zaman onlar da benim yaşımdaydılar, gelecekten umutla söz ediyorlardı. Doktor sıtmadan kırılan bu kasabada sivrisinek bırakmayacağına, savcı ve jandarma komutanı elele vererek, bütün çapulculukların önünü alacaklarına, kanunu ve nizamı her şeyden üstün tutacaklarına inanıyorlardı. Ne oldu sonra? Hükûmet doktoru teşhisi iyi koyduğunu sanıyordu. Sıtma ile savaşmak için pirinç tarlalarından işe başlamakla hata ettiğini nereden bilecekti? Yazdı... Sayfalar dolusu, gören bir göz ve ağlayan bir yürekle yazdı. Nafile... Pirinç ekimine de, sivrisineklerin uçmasına da engel olamadı. Bir şikâyetin kasaba sınırındaki çeltik bataklıklarında saplanıp kalmaması için, il genel meclisi üyelerinden Osman Nuri'nin çeltik fabrikasındaki dizel motorundan daha güçlü olmak gerektiğini nereden bilsindi.*
>
> *Yukarıdakiler, bütün tahriratlara 'kâfi miktarda kinin gönderilmiştir' diye karşılık veriyorlardı. Daha ne lâzımdı? Bunun manasını anladıktan sonra deli oldu. Küfürnameler yazdı. İstifaya kalktı. Tazminat istediler. O zaman hükûmet doktoru boynunu eğdi. Bununla beraber bir zaman da kasabanın lokantasında rakı masası başında hükûmeti eleştirdi. Günün birinde bundan da vazgeçti. Alaylı gözlerden kurtulmak için evine kapandı. Görünmez oldu. Gündüzleri sağlık memurları kinin dağıtırken, o baş ağrısını bahane ederek dispanserin bir karyolasında yüzükoyun yatıyordu.?*

Jandarma komutanı ve savcının durumları da farklı değildir. "*Kanunun 'yazılı bir metin' olduğunu anlamak için kayısı bağlarında yapılan cümbüşlerde hazır bulunmak gerektiğini okulda kimse onlara öğretmemişti.*" (s. 14-15)

Çalışmak, yararlı olmak azmindeki bütün memurlarınki gibi onun idealleri de bürokrasinin sağır duvarına çarpıp yok olmuştur:

"*Ya benim programlarım? Hey zavallı projeler! 'Beyaz zambaklar memleketi' benim kasabamı kıskanacaktı. Ve bu üstünlük benim eserim olacaktı. Okulun yıkık duvarına bir taş koyduramayan zavallı tüysüz delikanlının mumdan cenneti, mumya suratlı milli eğitim memurunun ve topal kaymakamın uğursuz ellerinde nasıl da eriyivermişti. (...)*

Çocukların yetişmesinden ziyade sınıf geçmenin esas olduğunu okulda bize öğretmemişler. Bu dersi de sınav odasında, babası zengin bir öğrenci için iltimas istemeğe gelen kaymakamın nutkundan öğrenecekmişim... Kısacası benim etrafımda bir salyangoz kabuğu pıhtılaştı. Kale dibindeki han odasında, beş numaralı lambanın alevinde her gece eski benliğimin bir parçasını, pervanelerle birlikte yaktım ve bu kabuk içine sığabildim." (s. 15-16)

Roman kahramanının İzmir'e tatile gelmesi, biraz da doktorun telkiniyle olmuştur. Karanlık fobisinden kurtulmak için başvurduğu hükûmet doktoru "*Gidin azizim! Ve çılgın bir hayat yaşayın! Göreceksiniz bir şeyiniz kalmayacak. En iyi ilâç budur. Ah ben de geç kalmamış olsam da, gidebilseydim...*" der (s. 25).

Doktor, bu karanlık korkusunun sebebini II. Abdülhamid Dönemi baskısına bağlar: "*Babalarımızın kanı ve sinirleri, her gün ölümün binbir baskısını omuzları üzerinde hissederek, bir çeyrek yüzyıldan fazla bir zaman, kamçılanmamış mıydı? Bu trajik devrin kanı bir ürün verirse, onda fobi bulunmaz da, ne bulunurdu?*" (s. 24)

Öğretmenin kasabadaki hayatı, çok zorlu geçmiştir. "*frenginin yerel hastalık hâline geldiği*" (s. 35) bu kasabada beş yıl boyunca aşçısından yemek yiyememiş, çeşmesinden su içememiş, aldığı ekmeği tekrar pişirme ihtiyacı duymuş, kahvelere gidememiş, hatta öğrencilerini bile okşayamamıştır. Sürekli "*gergin bir uyanıklık*" içinde yaşadığı için sinirleri zayıf düşmüştür.

İzmir'de evlerine kiracı olarak taşınacağı bir ailenin gösterdiği ilgi ve saygı onu şaşırtır. Aşağıdaki satırlarda öğretmenlik mesleğinin maddi itibarsızlığına yönelik ciddi bir eleştiri vardır:

"*Benim öğretmen olduğumu da bildikten sonra bu iltifat neden ileri geliyordu? Hangi kasabada öğretmenlere Romalıların pedagoglarından fazla itibar gösteriliyordu? Hangi baba, kızını bir öğretmene vermenin telaşı içindeydi?*" (s. 58)

Ev sahibinin kızıyla aralarında bir yakınlık doğar, nişanlanırlar fakat kahramanın dengesiz kişiliği, kızdan ve evden ayrılmasına neden olur(407). Ayrıldıktan sonra, İzmir'e ilk geldiğinde bir otelde rastladığı ve çok etkilendiği sarışın kadın karşısına çıkar. Kadının para avcısı olduğunu anlamaz ve birlikte yaşamaya başlarlar. Bütün birikimini harcayınca da kadın onu terk eder.

Parası bitmiş, görevine gitmediği için öğretmenlikten atılmış, nişanlısını, yani bir aile ocağı kurma umudunu da kaybetmiştir; sık sık gittiği parktaki işsiz güçsüz sokak insanlarından biri de kendisi olmuştur. Soğuk banklar, çöpler ve sigara izmaritleri arasında acınacak bir sefaletle yaşamaya başlar. Sarhoş olduğu bir gece, eski nişanlısını bir başkasıyla görür. Bütün yaşadıklarından kurtulmak için intihar eder.

Toprak ağalarının köylü üzerindeki baskısını ve haksızlıklarını anlatan *Toprak Kokusu* (1944)(408), Reşat Enis'in aynı zamanda Türk köylüsünün yoksulluk, cehalet ve çaresizliğini ilginç örneklerle ortaya koyan önemli bir eseridir. Romanda eşraf ile çatışma içinde olan idealist memur tipi, Yalçın adında genç bir öğretmendir.

Çukurova bölgesinde Kötüköy'ün öğretmenliğine tayin edilen Yalçın'ın köyde işinin çok zor olduğunu göstermek için, yazar uzun uzun tasvirlere girişir. Karşımıza çıkan manzara, pislik içinde bir köy ve temizlikten habersiz bütün bir köy halkıdır. Yalçın, önceleri köylülere de çocuklara da kendisini sevdiremez. Buna biraz da kendi toyluğu sebep olmuştur. Mesela, köy mezarlığının düz bir yerinde bakımsız, hastalıklı çocuklara İsviçre usulü jimnastik yaptırmaya kalktığı için köylüler ona "zındık" gözüyle bakmışlar ve çocukları tapındırdığını iddia etmişlerdir. Bu olaydan sonra Yalçın, daha başka bir yol tutması gerektiğini, nabza göre şerbet vererek kendisini sevdirmeden görev yapamayacağını anlar. Bir cuma günü imamı kandırır ve sarığı kafasına takarak güzel bir sesle salâ verir. Bu, köylüler için ilk şaşkınlık olur. Daha önceleri dikkate almadıkları, sevmedikleri genç öğretmene daha saygılı ve hayranlıkla yaklaşmaya başlarlar. Bazı köylülere hiç karşılık beklemeden dilekçe yazması, onun daha çok sevilmesine vesile olur. Fakat Yal-

---

(407) Fethi Naci'ye göre romandaki anlatıcı kahramanının temel sorunu, cinsel korkularıdır ve nişanlısından ayrılmasının sebebi de budur (Fethi Naci, "Denizin Çağırışı", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 333).

(408) Reşat Enis Aygen, *Toprak Kokusu*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1944.

çın'ın köyde başarılı işler yapabilmesi, çok uyanık ve zengin bir adam olan Yarım Hacı'yı alt edebilmesine bağlıdır. Yerini pekiştirdikten sonra, bir gün camide vaaz verir ve Yarım Hacı'nın uydurduğu ne kadar hurafe varsa hepsini kendi dinî bilgisini halka aktararak çürütmeye çalışır. Arapça aslından okuduğu ayet ve hadisler, köylüyü Yalçın'a hayran bırakır. Yalçın'ın asıl niyeti, Yarım Hacı'nın çeltik ziraati yaptığı bir bataklığı kurutmak ve köylüyü sıtma belasından kurtarmaktır. Fakat uğraşları boşa gider. Köylüler ona hak vermekle birlikte, Yarım Hacı'dan çekindikleri için çok azı bataklığı kurutmak kararında sebat eder. Ertesi gün ellerinde kazmalarla, küreklerle Yalçın'ın önderliğinde gidenler, hayretler içinde kalırlar: Bataklığın ortasına kocaman, kavuklu bir mezar taşı kondurulmuştur. Yalçın, Yarım Hacı'nın bataklığa yatır süsü verdiğini anlasa da elinden bir şey gelmez.

Köyde bir gün, Yarım Hacı sahipsiz bir çocuğa tecavüz eder ve eline bol para verip suçu Yalçın'a atmasını söyler. Doktor raporuyla sabit olan suç, Yalçın'ın üzerinde kalır. Yalçın'ın tek şahidi, olayın işlendiği gece yanında olan nişanlısı Elif'tir. Yalçın, Elif'in zor durumda kalmasını istemediği için konuşmaz. Fakat Elif, olan biteni babasına anlatır. Yalçın bu şahitlik sayesinde davadan beraat eder; ama ona Adana çevresinde öğretmenlik verilmez, Niğde'ye tayin edilir. Devletin memuru, "mütegallibe" karşısında yenilgiye uğramıştır.

Romanda, Adana'ya öğretmen olarak geldiği ilk günleri hatırlayan Yalçın'ın, taşrada çalışan memurlarla ilgili izlenimlerine de yer verilmiştir. Burada memurlar, kendilerini bir sürgün hayatı içinde görmektedirler. Görevleri haricindeki zamanı ya kahvede ya da içki masasında geçirirler. Akşam daireden çıkan memur, soluğu kahvede alır ve ilk iş olarak bir İstanbul gazetesine sarılır. İçlerinde derin bir İstanbul özlemi duyan bütün yabancı memurlar, İstanbul dışında iken karaya vurmuş balık gibi ıstırap içindedirler. En büyük arzuları ise bir gün gelip memuriyetlerinin İstanbul'a nakledilmesidir ve tek tesellileri de budur.

Köylüler sadece toprak sahiplerinden değil, acımasız ve rüşvetçi devlet görevlilerinden de yılmışlardır. Bir vergi tahsildarı, Kötüköy halkı için nahiye müdüründen de muhtardan da üstündür. O geleceği gün, vergi borcunu ödeyemeyecek durumda olan köylüler, kendileri için bile kıyamadıkları yiyecekleri onun için hazırlarlar. Öte yandan, toprağı haksız olarak elinden alınan köylüler, bilgisizlikleri yüzünden mahkemede haklarını savunamamakta ve pa-

rasızlık yüzünden avukat tutamadıkları için haklı iken haksız duruma düşmektedirler. En kötüsü ise bu davalara bakan Asliye Hukuk Mahkemesi'nin hakiminin köylüyü adam yerine koymaması ve rüşvetçiliğidir. Mahkemeye işi düşen köylülerden Boyalısakal Mehmet'in duyduğuna göre, hakim mahkemeyi bitirdikten sonra kararını on gün sonraya erteleyip bu süre zarfında adamları aracılığıyla tarafların servet durumlarını öğrenerek zengin olan taraftan dava için istediği rüşveti almaktadır.

Romanın Yalçın'a benzeyen idealist kahramanlarından Zeyyad, bir doktordur. Öğrenciliğinden beri dikbaşlılığıyla ve dürüstlüğüyle tanınmış olan bu genç doktor, doğru olmadığına inandığı düşünceyi kim ileri sürerse sürsün, karşı çıkmaktan çekinmez. Bir ders sırasında hocalarından birinin kendi meslektaşlarından ve akrabalarından para almamaları gerektiğini söylemesi, yoksulları hatırlayan Zeyyad'ı isyan ettirir. Parasız olanlardan hiç bahsetmeyen hocasıyla ağız dalaşına girer. Bu tutumu, meslek hayatını da etkileyecektir. İlk tayin edildiği yerdeki memleket hastahanesinde, başhekimi mezarlığın genişletilmesi için üstlerine yazı yazarken bulur. İnsanları iyileştirip günde yetmiş kişinin ölmesine engel olmak yerine mezarlığı genişletmeye çabalayan başhekime alaycı bir şekilde güler. Bir tek bu hareketi bile amiriyle arasının açılmasına yeter ve Ankara'da yakın tanıdıkları olan başhekimin raporuyla başka bir yere sürülür.

Zeyyad'ın bir araba gezintisi sırasında yaşadığı bir olay, Anadolu insanının yaşadığı korkunç ihmali ve sefaleti de gözler önüne sermektedir. Bir köyün yakınlarından geçerken yolda gördükleri topal bir köylü çocuğu, hamile olan annesi için yardım ister. Çocuğun evine doğru giderken şaşkınlık içinde kalırlar, etraflarını saran köylü çocukların tamamı topaldır. Zeyyad hamile olan kadına doğum yaptırır ve kadının kocasına topal çocukların çokluğundan bahseder. Adam önce konuşmak istemese de ısrarlar karşısında anlatır: Köydeki yatırın üstüne zamanın birinde biri basmış, yatırın sahibi de köylülerin rüyalarına girip çocuklarının topal doğması için beddua etmiştir. Zeyyad, çocuklardan birini muayene edip doğum sırasında meydana gelen bir kalça çıkığı sebebiyle topal kaldığını teşhis edince bu rüyayı kimin gördüğünü sorar. Köylü, rüyayı ebenin gördüğünü ve onlara anlattığını söyleyince iş meydana çıkar. Köyün ebesi işlediği korkunç hatayı örtebilmek için böyle bir rüya uydurmuş, daha kötüsü, köylülerin hepsi de buna inanmıştır.

Romanın arka plandaki kişilerinden olan Gülekli Ahmet, Yal-

çın'ın öğretmen arkadaşlarından biridir. Tayin edildiği köyün çok kötü şartlarına dayanamayan, barınacak bir ev bile bulamayan Ahmet, bir gün ihtiyar heyetini karşısına alıp maarif memurundan eşya isteyelim diye kandırır ve bir dilekçe yazar. Hâlbuki dilekçede köylü adına istenen şey eşya değil, bir okul ve öğretmen için kalacak bir evdir. Fakat dilekçe çok cüretkâr bulunur ve Ahmet'in tayini oradan başka bir yere alınarak köylü iki yıl boyunca öğretmensiz kalmakla cezalandırılır.

Yalçın'ın hapishanede iken tanıdığı Niyazi adlı sıhhiye memuru da Yalçın gibi idealisttir ve yine onun gibi iftiraya kurban gitmiştir. Maraş'ın Göksun kazasında görevliyken, oraya hiç doktor uğramadığı için Niyazi'ye herkes doktor demektedir. "Hükûmet adamı" olmanın gücünü halkın yararına kullanmak isteyen Niyazi, Göksun'un gübre akan sokaklarına tahammül edemez ve mücadeleye girişir. Kaymakamla konuşur, temizlik talimatına uymayan herkese, ki aralarında belediye başkanı da vardır, para ve hapis cezası verdirmeyi başarır.

Memurların taşradaki hayatını anlatan birçok romanda olduğu gibi *Toprak Kokusu*'nda da, eşraf-memur ilişkilerine yer verilmiştir. Adana'nın büyük toprak sahibi pamuk tacirlerinden Cudi Ağa adlı bir fabrikatör, Adana'nın nüfuzlu memurlarını değişik vesilelerle ziyafetlerde ağırlayıp onları sarhoş eder, ardından ticaret işleriyle ilgili olarak merkezden gelen emir ve talimatları onların ağzından alıp işine yarayabilecek bilgilerin tamamını öğrendikten sonra kendisi de iyice sarhoş olur ve bu büyük memurlarla ortaya çıkıp karşılıklı göbek atarak eğlenirler. Devlet memurlarının taşradaki yalnızlıkları, kendilerini sürgüne gönderilmiş ya da bir kenara atılmış gibi hissetmeleri, buna ilave olarak eşraf baskısı, bazen de memurun kötü niyetli oluşu, pek çok örnekte görüleceği üzere, hayattan kâm alma duygusu şeklinde ortaya çıkabilmektedir.

Nahid Sırrı Örik'in *Kıskanmak* (1946)[409] adlı eseri, çocukluğundan itibaren ağabeyinin gölgesinde kalmış bir kız kardeşin yaşadığı kıskançlık duygularının hınca dönüşmesini anlatan, psikolojik niteliklere sahip bir romandır. Seniha, ağabeyi Halit anne babasının ihtimamıyla Avrupa'da mühendislik okurken, kendi hakkı yenmiş bir genç kızdır. Anneyle baba, bütün imkânlarını Halit için seferber etmişler, Seniha'ya da ancak teselli olarak ağabeyinin işe

(409) Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak,* Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1946 (Alıntılar bu baskıdandır).

girdikten sonra ona da bakacağını söylemişlerdir. Halit I. Dünya Savaşı'nın başlarında çok esaslı eğitim almış bir maden mühendisi olarak gelir ve rahatça nezarete girer. Kardeşine olan yardımı ise hakkı yenmiş ve ağabeyi için istikbâli feda edilmiş bir kardeşe borç ödeme şeklinde değil, bir lütuf hâlinde olmaktadır. Nezarette göze batar bir mevkii ve maaşı vardır. Ama bu maaşın büyük bir kısmı bar artistlerine gitmektedir. Ana babaları ölünce Seniha iyice ağabeyine bağımlı kalır. Eğlence ve sefahate dalan Halit, kendisine hizmet ettirmek dışında kardeşiyle hiçbir ilişki kurmaz ve Seniha'nın bir insan olduğunu aklına getirmez.

Halit, yazarın deyimiyle "*elinden her türlü ve çeşitte, Çinlisine ve siyahına kadar her şekilde kadın geçen*" sefih bir adam iken (s. 47) Seniha otuz yaşına yaklaşmış bir kız olarak evlilik ihtimalinden gitgide uzaklaşmakta, ağabeyinin bencilliğine karşı kini de artmaktadır. İkisinin de olgunluk çağına bastığı bu dönemde Halit, Ticaret Vekâleti'ne, Ankara'ya nakledilir. Burada Mükerrem adlı bir kızla evlenir. Fakat çok hızlı ve yıpratıcı bir gençlik yaşadığı için Halit'in karı-koca hayatına alışması zor olur. Aradan çok geçmeden de usandığını hisseder, Beyoğlu'ndaki yabancı kadınları özlemeye başlamıştır. Evlilikleri mekanik bir hâle girer. Halit'in gözünde kadın, sadece evi çekip çeviren bir varlıktır. Seniha, ağabeyi evlendikten sonra öğretmen olup onlardan ayrılmak ve tek başına yaşamak istese de Halit ve Mükerrem karşı çıkınca bu isteğinden vazgeçer(410).

Seniha, Mükerrem'in yaşadığı hayal kırıklığı ve sağlam bir ahlâk eğitimine sahip olmaması sebebiyle, onun Halit'i er ya da geç aldatacağını anlamıştır. Aldatacağı kişiyi de kendisi bulur: Celâl Ferit adlı bir Hariciyeci. II. Abdülhamid zamanında sefaretlerde kâtiplik yapmış, baba parasını sefahatte yemiş, "*Şöyle böyle tahsilli eski memurlardan*" (s. 61) biri olan Celâl Ferit, hem İttihat ve Terakki hem Hürriyet ve İtilâf iktidarlarında tutunabilmiş, şimdi ise kendisini Cumhuriyet rejimine kabul ettirebilmiştir. Yaşlı olduğu hâlde gençlik budalasıdır. Giyim kuşamına bütün maddi sıkıntısına

(410) Fethi Naci, Seniha'nın bu isteğinin *Çalıkuşu*'ndaki Feride'nin "*büyük ve geniş etki*"sine bağlanabileceğini söyler (Fethi Naci, "Kıskanmak", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 218). Nitekim, "*Çalıkuşu, romanın yayınlandığı dönemde, hatta daha sonraki kuşaklarca pek sevilmiş, örnek alınan bir genç kız tipi oluvermiştir.*" (İsmail Parlatır, "Türk Romanında Tipler: Feride (Çalıkuşu)", *Türk Dili*, S.: 417, Mayıs 1986, s. 375)

rağmen çok itina gösterir, "*tuvaletine*" birçok kadından daha fazla dikkat eder. Niyeti, Cumhuriyet hükûmetinden bir sefaret başkâtipliği kurtarıp kaçmaktır; fakat bir müddet merkezde çalışmadan kimsenin gönderilmediği söylenince homurdana homurdana buna razı olur. İstemese de bu durumu kabullenmeye mecburdur, çünkü bütün servetini yeyip bitirmiştir. İyi kötü Avrupa görmüş bu eski diplomat, Ankara'daki yeni sosyete için pek önemli bir şahsiyet, örnek alınacak bir model olmuştur. "*Hakikaten çok kusursuz ve kibar giyinişile ve ince tavırları ve hoş konuşmasile, henüz kılık kıyafet kaidelerini ve salon âdabını pek bilemiyen, fakat bu kaidelerde bir falso etmemek ihtiyacını da artık duyan bu yeni cemiyeti kendisine hayran ediyordu.*" (s. 62) Bütün sosyetenin hayran olduğu bu zat, Ankara'da hiç gönül macerası yaşayamadığı için çok üzülmektedir. Çünkü henüz Ankara küçük bir yerdir, memurların evleri işlerine on dakika olduğundan her an evin erkeğinin gelmesi ihtimali Celâl Bey'in gözünü korkutmaktadır.

Seniha, Halit'i bedbaht etmek için bu çapkın ihtiyarı iyi bir fırsat olarak görür; fakat tam o sırada Halit'in vekâlette bir müsteşarla kavga etmesi, sonra da Zonguldak'taki bir kömür şirketine tayinini çıkartması Seniha'nın teşebbüsünü sonuçsuz bırakır.

Fakat Zonguldak'ta çok geçmeden Seniha için başka bir fırsat doğar. Zenginlerden birinin çapkınlığıyla meşhur oğluna, Mükerrem'i baştan çıkarması için belli etmeden yardımcı olur ve Mükerrem'le Nüzhet adlı bu genç arasındaki ilişkiyi ağabeyi Halit'e haber verir. Dayanamayan Halit, işret ettiği eve gidip Nüzhet'i öldürür. Yedi buçuk sene hapse mahkûm edilmiştir.

Seniha gelirsiz kaldığı için, birkaç kez evlerine gelmiş olan valiye müracaat edip bir orta mektep hocalığı ister. Fakat orta mektep hocalığı için tayini doğrudan Ankara yapmaktadır. Elinde bir diploma bulunmadığından ancak bir ilkokul öğretmenliği, o da lütuf olarak verilebilecektir. Amasra'ya tayin olunur. Burada dört buçuk yıl çalıştıktan sonra Trabzon'a tayin edilir.

Ağabeyinin hapisten çıkacağı zamana kadar çalışır, para biriktirir, cezaevinden çıkmasına yakın, bir avukat aracılığıyla yarı hissesine sahip olduğu köşkü ağabeyinden satın almak ister. Fakat çok zor durumda olduğu hâlde, Halit hissesini satmaz. Vekâletteki arkadaşları ona bir fabrikada güzel bir iş bulmuşlardır bile. Ağabeyine duyduğu öfkeyi bir türlü çıkaramayan Seniha'nın hayatta teselli için tek umudu, bir gün ağabeyinin ölüm haberini duyabilmektir.

Eşraf-memur çatışmasını gördüğümüz romanlardan biri Samim Kocagöz'ün *Bir Şehrin İki Kapısı* (1948)[411] adlı romanıdır. Menderes Irmağı yakınlarındaki bir kasabanın eşrafından Zati Bey ve Hulki Bey, buraya tayin edilen memurları avuçlarına almaya çalışırlar. "*Usulleri gayet basittir. Her gelen yeni memur, geldiğinin ikinci günü müthiş bir ziyafete konar. Kasabada kaldığı müddetçe bu memurun yakasını hediyeler bırakmaz. Devri sabıktan beri bu böyle devam eder.*" (s. 17)

Zati Bey, yeni gelen kaymakama öncekilerden de şatafatlı bir ziyafet verir. Kasabanın ileri gelenleri, büyük memurlar, eşleriyle birlikte davet edilirler. Bu ilk kez olmaktadır. Kaymakam bundan pek memnun kalır, cemiyet hayatını kasabada ilerlettiği için Zati Bey'i över.

Fakat kasabada buna direnen dürüst memurlar da vardır. Bunlardan Muallim Sıtkı, Zati Bey'in esnaftan birinin kızıyla nişanlandıktan sonra kızın öğretmeni olduğu için nişan hediyesi olarak kendisine gönderilen bir çift ayakkabıyı "*Türkiyede benim gibi her muallimin bir pabuca ihtiyacı var. Fakat Zati Bey gibilerinin antika bir şekilde hediye ettiği pabuca değil...*" diye reddeder (s. 51). Sıtkı, iyi bir öğretmendir, okumaya hevesi olan insanlarla ilgilenir, onlara okudukları kitaplar hakkında bilgiler verir.

Ancak kasabadaki her öğretmen onun kadar çalışkan ve namuslu değildir. Sıtkı bir gün Halkevi'nde kütüphaneyi düzenlerken, *Servet-i Fünun* dergisinin ciltlerinin yerinde olmadığını görür. Edebiyat kolu başkanı Muallim Zafer Bey'in bunları sattığını öğrenir. Zafer Bey, bayramlarda çektiği nutuklarla, okuduğu şiirlerle halka kendisini ilim irfan sahibi olarak tanıtan tam bir şarlatan tipidir. Sıtkı bu işi kendi mesleğine yapılmış bir hakaret olarak görür. Bir öğretmenin nasıl olup da böyle bir hırsızlık yapacağını aklı almaz.

Muallim Zafer, yaptığı hırsızlığın cezasını çekmemiş ve adaletten yakasını sıyırmıştır, belediye reisi araya girip Halkevi reisinin şikâyet etmesini engellemiştir. Ancak bu durum çok zoruna giden Sıtkı, Halkevi'nde yakaladığı Zafer'i döver. Attığı dayak duyulunca, Sıtkı'nın halk arasındaki itibarı artar.

Öğretmenlerin maddi durumlarının bozuk oluşu, onların toplumsal statülerini de sarsmıştır. Romanın anlatıcı kahramanı Mus-

---

(411) Samim Kocagöz, *Bir Şehrin İki Kapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1948 (Alıntılar bu baskıdandır).

tafa'ya köylülerinden biri bir teklifte bulunur ve işlemediği bir tarlasını birkaç seneliğine köyün öğretmenine vermesini ister.

> "*Ne yapsın zavallı, on beş bankanot ile karısı ve üç çocuğunu nasıl geçindirsin. Haydi bizim gibi köylü kısmı ne ise... Sebzemiz mahsulümüz kendimize yeter, olur gideriz. Fakat muallim efendinin hâli benceleğin imam efendiden harap. Açlıktan nefesi kokuyor. Biz elimizden gelen yardımı esirgemiyoruz amma ne olursa olsun galiba adamın da köyün içinde dilenci gibi yaşamak pek ağırına gidiyor...*" (s. 72)

Bir başkası, çocuğuna okuma yazmayı hemen söktürmüş olması sebebiyle bu öğretmeni överek şöyle demektedir: "*Hemen muallim efendiye kendi elimle üç okka kuru fasulye götürüp hediye ettim. Bu fasulyeler o kadar hora geçti ki, muallim efendinin üç çocuğunun da yüzüne, üç gün içinde kan geldi.*" (s. 72.)

Öğretmenlerin içler acısı hâli, mesleğe saygıyı da azaltmıştır. "*Köyün içinde bir şahsiyet olması lâzım gelen muallim, köylülerin sadakasıyla yaşar. Nasıl olur da onların hörmetini kazanabilirdi; nasıl olur da acınmaktan başka bir hisle sevilebilirdi.*" (s. 72)

Sıtkı ile Zafer'de olduğu gibi, kasabanın belediye doktoru Reşat ile hükûmet doktoru Sezai arasında da bir çekişme vardır. Reşat, romandaki iyiler kutbunda yer alırken Sezai kasabayı soyup soğana çeviren doktor tipidir. Bir gün Sağlık Bakanının ansızın teftişe gelmesi, Reşat'a aradığı fırsatı verir. Sezai o anda kasabada bulunmadığı için belediye doktoru olarak teftişte bakana Reşat eşlik eder. İlk iş olarak da bakanı kasabanın dispanserine götürür. Dispanserin kapısı açılınca dışarı kaçan tavuklar ve içerideki kömür yığınları görülür. Reşat'la Sezai arasındaki kavganın temel sebebi de budur:

> "*Hükûmet doktoru, senelerden beri kasabada yerleşmiş, yükünü tutmuş, hem ensesi kalın, hem de arkası kuvvetli bir zattır. Kasabanın ileri gelenleriyle iyi geçinir. Sırasına göre, beş liradan tutun da iki yüz liraya kadar rüşvetle, muayenesiz evlenme raporu verir. Vizite parasını almadan Hakkı teâlâ hazretleri gelse muayene etmez. Seneler-*

den beri tavuk beslediği dispanserin önünde sıra sıra beklemiş bir tek hasta köylünün yüzüne bakmış değildir. Reşat kasabaya gelinciye kadar bedava bakılması, tedavi edilmesi icap eden hastalardan ölenlerin çetelesini tuttum dersem bana inanın." (s. 62)

Kendisine bir de otomobil alan Sezai Bey, bunlar yetmiyormuş gibi hastalarını arabayla ziyaret etme merakına tutulur ve masraflar artar: "*Bu otomobil zavallı fakir fukaranın, hastalıktan evvel canına okudu. (...) Muayene ücretlerine benzin parası namı altında bir misli bir zam yaptı.*" (s. 63)

Reşat, Sezai'nin kasabalıya bütün bu yaptıklarının acısını sadece dispanserin hâlini bakana göstermekle çıkarmıştır. Bakan, başka bir yeri ziyaret etmeye gerek görmeden o gün döner. Hareketinden on iki saat sonra da Sezai'nin vekâlet emrine alındığı öğrenilir. Ancak bunun ne gibi bir ceza olduğunu arkada kalanlar anlayamaz.

Doktor Reşat, kasabadaki sağlık sorunlarını çözebilmek için bazen çok uç sayılacak fikirler ileri sürer. Mesela, kasabaya genelev açmak için başvuran birine izin verilmesini belediye başkanından ister. Çünkü, kasabada Deli Saadet adlı akli dengesi yerinde olmayan bir kadın yıllarca kasabanın esnafıyla, çırağıyla birçok erkekle düşüp kalkmış, bu kadının ölümünden sonra da mahalle aralarında birtakım kadınlar türemiştir. Cinsel hastalıkların artması sebebiyle bu iznin verilmesini bir çare olarak görür. Fakat halk arasında bu hoş karşılanmaz:

"*Aman, dedim, belediye reisine, bırakın sermayelerini alıp gelsin. Gözümüzün önünde ne yapacaklarsa yapsınlar. Gizli olan kadınları da adamakıllı takip edelim. Böylece sarî hastalıkların önüne az çok geçeriz...*

Vay! Efendim sen misin bunu söyliyen, ne kerhaneciden rüşvet almadığım kaldı; ne de kasabanın ahlâkını bozan bir alçak olmadığım... Bir gün içinde kasabanın diline destan olduk. Meğer bizim kasaba ne kadar namusluymuş..." (s. 134-135)

Bu olayın üstünden çok geçmez, Doktor Reşat'ın sürüleceği söylentisi çıkar. Bu sefer kasabalı telaşa düşer: "*Millete yazık olur. Doğrusu, yaparlarsa... İşin yoksa bir daha kasabaya namuslu doktor gelecek diye kırk yıl bekle...*" (s. 150)

Haber doğru çıkar, Reşat başka bir kazaya tayin edilir. Bunun üzerine Ankara'ya gider, aradığı "*zat*"ı ancak üç gün sonra makamında yakalayabilir. Tayin sebebini sorar. Bu yüksek mevkili görevliye kasabada olup biten her şeyi anlatır ve eğer tayini gerçekleşirse bunun devlet otoritesini de zayıflatacağını söyler. Her şeye rağmen tayin emrini geri aldıramaz. Reşat, Tıp Fakültesi'nde devlet hesabına okuduğu için belli müddet çalışma zorunluluğu vardır, bu zamanın bedelini ödeyip istifa eder.

Romanda, işine dört elle sarılan memur tiplerinden biri de kasabanın mühendisi Bekir'dir. Menderes Irmağı'nın taşkınını önlemek isterken suda fazla kalıp hastalanarak ölen bu idealist genç, aşağıdaki satırlarda şöyle tavsif edilir:

> "*Alçak gönüllü, açık kalpli, dosta dost, düşmana düşman bir adamdı. Geldiği sıralarda herkes, görünüşüne aldanıp, kibirli, kendini beğenen, kasabamıza sık sık gelip giden ukalâ genç memurlardan bir tanesi diye telâkki etmişti.*" (s. 107)

Fakat kısa zamanda herkese kendisini sevdirir: "*Hele işine dört elle sarılması, değil sadece kasabada, kasabamızın bütün köylerinde bile derhal hatırı sayılır bir adam mevkiine yükselmesine sebep oldu.*" (s. 107)

Ç. İSTİBDAD DÖNEMİ VE II. MEŞRUTİYET MEMURLARI

1908 Meşrutiyeti'nden sonra yazılan romanlarda sıklıkla gördüğümüz "hafiye", "jurnal" ve "Jön Türk" kavramları, bu dönemle ilgili olarak yazılan romanların adeta kilit noktasını oluşturmaktadır. Çünkü II. Abdülhamid Dönemi hafiye ve jurnal ile, II. Meşrutiyet Dönemi ise Jön Türk ile meşhurdur. Tasnifimizin bu kısmında yer alan romanlarda da aynı husus dikkatimizi çekmektedir.

Türk romancılığının ilk büyük ustası sayılan Halid Ziya Uşaklıgil'in[412] konumuz bakımından en önemli romanı *Nesl-i Ahir*'dir. Bu romandaki bürokrasi ve memur meselesini tam olarak yansıtabilmek için, eseri yazarının hatıratıyla birlikte değerlendirmek gere-

(412) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 275.

kir. Çünkü, yazar *Nesl-i Ahir*'in bazı kahramanlarını kendi çalışma hayatındaki arkadaşlarından seçmiştir. Ayrıca Halid Ziya'nın romancılığı kadar başarılı bir memuriyet hayatı vardır ve yazar tükeniş faslındaki bir imparatorluğun idare heyetine, bürokratik yapısındaki arızalara tam ortasından ve tahlil kabiliyetinin bütün yetkinliğiyle bakabilmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı *Kırk Yıl* ile *Saray ve Ötesi*(413), tecrübeli bir bürokratın hatıraları olarak da okunmalıdır. Şüphesiz, Halid Ziya bir edebiyat adamıdır. Ancak, İzmir'in ileri gelen ailelerinden birine mensup, büyüdüğü konakta babasının mebuslarla yaptığı "devlet sohbetleri"ne tanık olmuş(414), dedesine karşı valinin ve şehrin bütün seçkinlerinin *"yalnız servet ve sin [yaş] ile izah edilemeyen bir hürmet ve mutavaat [itaat]"* hissi içinde olduklarını gören(415), önemli saray hizmetlerinde bulunmuş yakın akrabalara sahip(416), padişah başkâtipliği yapmış bir edebiyat adamıdır. Bu özellikleri, bizi Halid Ziya'nın "bürokrat" kimliğine ve tecrübelerine biraz yakından bakmaya zorlamaktadır.

Romancı, kendi deyişiyle, ilk memuriyetine on sekiz yaşında atanır: İzmir Rüşdiyesi Fransızca muallimliği. Fakat bu vazifeyi, asıl arzusu gerçekleşmeyince almıştır. Neredeyse bütün nesli gibi Halid Ziya'nın hayali de Hariciye'ye girmek, Paris Sefareti'nde kâtip olmaktır(417); ancak bunu başaramaz. İdadinin kurulmasıyla Fransızca muallimliği buraya nakledilir. Az bir zaman sonra Osmanlı Bankası'nın İzmir şubesinde mütercim ve muhasip olarak çalışmaya başlar(418). 1893'e kadar devam eden bu görevinden, yeni

---

(413) Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* hzl. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.

(414) Uşaklıgil, *Kırk Yıl,* s. 82. "Devlet sohbeti", Osmanlı Dönemi'nde halkın kahvehanelerde yaptığı siyasi nitelikli dedikodulara verilen isimdir (İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuoyunun Oluşumuna Bir Örnek; Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 38).

(415) Uşaklıgil, *a.g.e.,* s.121.

(416) Uşaklıgil, *a.g.e.,* s. 97.

(417) Uşaklıgil, *a.g.e.,* s. 286. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Hoca Tahsin Efendi'den naklettiği *"Paris'e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise/Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!" (Abdülhak Hâmid'in Hatıraları, hzl.* İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 29) mısraları, bir devri etkisine alan yaygın psikolojinin ilginç bir ifadesidir.

(418) Ömer Faruk Huyugüzel, *Halit Ziya Uşaklıgil,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 21.

banka müdürüyle aralarında çıkan bir tartışma sebebiyle ayrılır. Okulda başgösteren huzursuzluk da buna eklenince aldığı teklif üzerine Vilayet Mesalih-i Ecnebiye Kalemi başkâtipliğine geçer(419). Aslında İstanbul'a gitmek isteyen yazarın beklediği fırsat, aynı yıl içinde gelir. Reji İdaresi ona başkâtiplik teklifinde bulunur. Bu teklifi tereddütsüz kabul eden Halid Ziya, İstanbul'da Reji İdare-i Umumiyesi Muhaberat-ı Türkiye başkâtibi olarak göreve başlar. Sekiz ay sonra aynı kurumda Muhaberat-ı Türkiye ve Tercüme Kalemi Müdürlüğü'ne yükselir(420). On beş yıl çalıştığı Reji Muhaberat-ı Türkiye ve Tercüme Kalemi Müdürlüğü'nden sonra 1908 Ağustosunda Reji komiserliğine atanır ve hükûmetin kurumdaki temsilcisi olur. Aynı günlerde Darülfünun-ı Osmanî'deki Batı edebiyatı tarihi derslerini vermekle görevlendirilir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne 31 Mart olayından kısa süre önce girmiş olan Halid Ziya, Cemiyet'in teklifiyle 1909'un Nisan ayında, Sultan Reşad'ın mabeyn başkâtibi olarak atanır(421). 1912'de görevden alınmasından sonra Darülfünun'daki derslerine geri döner.

---

(419) Halid Ziya, bankadan sonra geçtiği bu memuriyetinden pek memnun kalmamıştır. Dairenin sefaletini ve yazarın utancını şu satırlardan anlarız: "*Dikişleri kopuk, yaprakları yırtık, fersude [yıpranmış] siyah kapların içine sığamayarak dışarıya taşan defterler odanın köşesinde bucağında uyuyor, üzerlerine fena ve yarı silik bir boya çekilmiş tahta yazı masaları ihmalkâr bir elle kısmen alınmış tozlarının altından burada geçecek ömürlerle istihza [alay] edercesine sırıtıyor, koltuklar, kamburlaşmış tellerinin arasından, yırtık ve rengi meçhul kumaşların altından sanki nefes almaya müştak [arzulu] bir tehalükle [atılmayla] fırlayan otlarının dikenlerini gösteriyordu. Bunları bir yumruk darbesiyle içeriye defederek eğri büğrü kaidede [zeminde] bir istinat [dayanak] noktası bulmak lazımdı.*

İlk günü mutadıma [adetime] tebaan [uyarak] erken bir saatte memuriyet mahallime gittim. (...) müdür ve vilayetin diğer erkânı [ileri gelenleri] benim artık beklemekten yorgun bir saatimde ancak zuhur etmeye [görünmeye] başlarlardı. Bütün konsoloshane tercümanları beni bu sefil odada tebrike geldiler ve her alınan tebrik ziyareti bir işkence oldu.

(...) bütün bu muhitte temas olunanların müstesna takayyüdatı [seçkin özenleri], asıl muhitte hüküm süren ihmal ve teseyyüp [üşenmeler] perişanisinden mütevellit [perişanlığından doğan] acıyı tahfif edemiyor (...)" (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 488)

(420) Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 30. Halid Ziya'nın Reji'deki odası, Mehmet Rauf, Hüseyin Siret, Rıza Tevfik gibi isimlerin toplandığı bir edebiyat mahfeline dönüşecektir (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 508).

(421) Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 38.

Aynı zamanda, Rejinin yeni şekli olan Tütün İnhisarı İdare Meclisi reisliğine atanır. Cumhuriyet Dönemi, Halid Ziya'nın devlet memuriyetindeki aktif görevlerinin bittiği bir dönem olmuştur. Fakat, hükûmete geçmiş olan İnhisar Şirketi'ndeki idare meclisi başkanlığıyla Vilayet Meclisi üyeliği gibi görevleri devam eder(422).

Halid Ziya sadece, Ahmet Hikmet'in söylediği gibi *"(...) pek nazik bir kâtip bey, bir amedi [kalem] efendisi kadar merasime [protokole] dikkat eder (...)"*(423) bir insan değildir. Aynı zamanda dış görünüşünü pekiştirecek ölçüde işini bilen, gayretkeş ve becerikli bir bürokrattır. Özellikle "*Mabeyn-i Hümayun-ı Cenab-ı Mülûkâne Başkâtibi*"(424) olduğu senelerde, saray bürokrasisinin lüzumsuz taraflarını, eksikliklerini gidermeye çalışmıştır ki göreve getiriliş amacı da zaten budur(425). Yıldız Sarayı'na toplanmış olan ve neredeyse bütün dairelerin işlerini buradan yürüten yüzlerce kâtip ve mütercimin yerine, eskisine nispetle çok sınırlı olacak yazı işlerini idare için dört kişinin yeteceğini bildirerek işe girişir. Fakat sarayın hizmetli ordusu saymakla bitecek gibi değildir:

> "*Yıldız sarayının sekenesi binlerce memur ve müstahdemden mürekkebdi: Her biri bir unvan ve iktidar taşıyan zevattan başka kâtipler, mütercimler, yaverler, bendegân, şifre kâtipleri, Cîb-i Hümayun memurları, sonra yüzlerce casuslar, muhafızlar, tabipler, daha kim bilir neler ve daha aşağılara inildikçe, kapıcılar, bekçiler, gazcılar, kuşçular, bahçıvanlar, velhâsıl bir ordu vardı ki keseleri hep Yıldız'ın parası ile dolu olduğu gibi mideleri de hep gene o sarayın kazanlarından çıkan gıda ile dolardı. Hele Harem-i Hümayun, koskoca binaları tıklım tıkız yaşlanmış kadınlarla, genç ve körpe kızlarla dolu bir mahalle idi ki buraya sabah ve ikindi saatlerinde alay alay tablakârlar üzerleri siyah çadırcıklarla kapanmış tablaları taşırlardı.*"(426)

---

(422) Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 43.

(423) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 717.

(424) Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 33.

(425) Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 930. II. Meşrutiyet'in, Yıldız Sarayı'ndaki gücü tekrar Bâbıâli'ye iade etmek gibi bir amacı da olduğu unutulmamalıdır. Halid Ziya'nın içinde yer aldığı yeni kadro, biraz da buna hizmet eder.

(426) Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 63-64.

Bunlar yetmez gibi, padişahın özel ilgileri de bu kadroyu şişirmektedir:

> *"Abdülhamit nasılsa Yıldız sahnesi için bir opera heyeti teşkili merakına da düştüğünden, Beyoğlu'na ne çeşit bir Fransız, yahut İtalyan opera heyeti gelse mesela yaverlerden birinden, şundan bundan gelen bir tavsiye ile bunların döküntülerinden birkaçını alıkor ve türlü rütbelerle, dolgun maaşlarla Muzıka-i Hümayun'a tayin ederdi. Bir vakitler bu suretle memlekette kalmış olanlar Şişli'nin Etfal Hastahanesi civarında mükemmel evler yaptırmışlar, orada âdeta bir müstamere teşkil etmişlerdi."*(427)

Durum böyle olunca, yazarın yönelttiği

> *"Zihinlerde hep Abdülhamit sarayının bu müthiş boğazına akıp eriyen fakir milletin paraları çalkanıyor, ve millet açlıktan kıvranırken, her gün yüzlerce koyun, tavuk, hindi yutan, yüklerle meyve ve sebze, şeker eriten, mangalına bir avuç kömür, ocağına iki odun koymaktan âciz bir halk kara kıştan titrerken azim kazanların altına yüzlerce araba mahrukat döken bu saray mutfakları âdeta bir dağ mehabetiyle şişip kabarmış mahuf bir canavar şeklini alıyordu."*(428)

eleştirisi de haklı bir anlam kazanmaktadır.

Halid Ziya'nın Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza ile ilgili bir hatırası, sorumluluk sahibi bir devlet görevlisi olduğunu da gösterir. Fransız idaresindeki bir hastahanenin yetkilileri, hastahanenin yanında bulunan Hazine-i Hassa'ya ait bir arsanın bir parçasına ihtiyaçları olduğunu söyleyerek aracılık etmesi için Ahmet Rıza'ya müracaat ederler. Kendisine gelen ricaları geri çeviremeyecek bir iyi niyete sahip olan Ahmet Rıza, konuyu padişaha açması için Halid Ziya'dan ricada bulunur. Cevap önemlidir:

> *"Bizi ma'zur görünüz, dedim; bu işde delalet şöyle dursun hattâ siz arz etseniz de iradesini istihsal etseniz onu terviç sahasına girmekten alıkoymaya bir vazife nazarı ile*

(427) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 210.

(428) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 62.

bakarım. Sebebi: Bilirsiniz ki emlâk-i hakanîye padişahın dilediği gibi tasarruf hakkı yoktur, değil emlâk ve araziye, hattâ sarayların demirbaş eşyasına bile. Birincilerden bir avuç toprağı, ikincilerden bir kırık iskemleyi bile, esas itibariyle, şuna buna veremez. Eğer bugün o istenilen arsayı kendisine verdirmek mümkün olsa, yarın başmabeynci, başkâtip, seryaver ve onların ardı sıra, bütün mukarribin ve bendegân hünkârın ayağına kapanır ve şunu bunu ister. Hünkâr da reddedemeyince, neticeyi tasavvur ediniz...'(429)

Devlet malına sahip çıkan bu onurlu karşılık önemlidir; çünkü "*bütün idare cihazı [mekanizması] hile ve desise [aldatma], sirkat [hırsızlık] ve irtişa [rüşvet], iftira ve telvis [kirletme] ağları içinde atalete [tembelliğe] mahkûm kalmış, milletin her sahada faaliyet ve kabiliyet kuvvetleri iflas etmiş'*(430) bir durumdayken, "*(...) pek nadir müstesnalardan başka bütün memleketin mukadderatını idare edenler için yalnız bir gaye vardı: Kendilerine mümkün olduğu kadar menfaat celbetmek [getirmek]. Bir kere memleketin inkıraza [tükenişe] ve uçuruma müntehi [varan] bir sukuta [düşüşe] mahkûmiyetinin mesuliyeti sahib-i mülk addedilen şahsiyete tahmil olunduktan [padişaha yüklendikten] sonra o siyasete peyrev olmakta [uymakta] bir vicdan meselesi görenler pek az'*(431) sayıdadır. Dolayısıyla memlekete sahip çıkmak anlamına gelen bu türlü bir davranış, ciddi ölçüde bir ahlâk ve dirayet işi olsa gerektir.

Halid Ziya'nın becerikliliği, inisiyatif kullanmayı bilmesi, sarayın karışık ilişkilerini düzenlerken ona yardımcı olur. Örnek olarak, kardeş çocukları olan ve birbirlerini hiç sevmeyen iki şehzadenin, Vahdeddin ile Yusuf İzzeddin Efendi'nin bir merasimde birlikte bulunmaları emredilince, Yusuf İzzeddin "*o zatla*" aynı arabada bulunamayacağını söyleyerek affını ister. Halid Ziya hâl çaresini, Yusuf İzzeddin'e"*Zatı fahimânemiz bu râsimenin başlıca bir uzvusunuz. Müsaade buyurulursa şevketmeap efendimize arz edeyim: Bir arabadan fazla bir uzunluk çıkmaz; Vahdettin Efendi biraderiniz (...) ayrı bir arabada bulunurlar.*"deyip, padişaha ise şehzadenin "*Bir arabada ikimiz de birbirimizi sıkarız. Efendimiz müsaade buyururlarsa*

(429) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 229.

(430) Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 638.

(431) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 730.

ayrı ayrı arabalarda iştirak edelim." dediğini söylemekte bulur. Böylece *"örsle çekicin arasından"* akıllıca sıyrılmayı başarır[432].

Halid Ziya'nın da içinde yer aldığı saray bürokrat kadrosu, karşılarına çıkan meseleleri çözmek için pratik yollar bulmakta hayli ustadır. Hatta kimi zaman mecburiyet karşısında, bürokrasinin en çok eleştirilen tarafına, kırtasiyeciliğe de başvurdukları olur. Mesela, Sultan Reşad'ın cülusundan sonra padişahın huzuruna kabul edilmek isteyen yabancı gazetecilerin arkası alınamamış ve bu gazetecilerin uzun zaman hapis hayatı yaşamış yeni bir padişahla yapacakları görüşmelerden çok garip yazılar çıkabileceği düşüncesiyle zorlaştırıcı bir usul kabul edilmiştir. Bu gazeteciler her şeyden önce kendi sefaretlerine müracaat edecekler, sefaretler uygun bulursa Hariciye'ye tavsiye edecekler, Hariciye uygun görürse saraya bildirecek ve en son hünkâr isterse görüşme gerçekleşecektir. Bunun ne kadar yerinde bir uygulama olduğu, Halid Ziya'ya gelen Batılı bir gazetecinin küstahlığından anlaşılmaktadır. Saraya destursuzca girip Halid Ziya'nın masasına izin almadan oturan bir Fransız kadın gazeteci pervasızca *"Sultanı görmek istiyoruz."* der. Belgelerini sorunca böyle şeylere alışkın olmayan kadın *"Amma yaptınız ha!"*anlamında *"par exemple"* deyip şaşırır ve Halid Ziya'dan en basit bir mukayeseyle hak ettiği cevabı alır: *"Evet, par exemple meselâ, Fransa reisicumhurundan bir mülâkat istemek lazım gelseydi ne yapmak icap ederdi ise."*[433] Padişahın şahsında devletin itibarı söz konusudur çünkü.

Halid Ziya, tasvir kudreti sayesinde Osmanlı bürokrasinin farklı katmanlarındaki aksayan tarafları gösterirken zaman zaman lezzetli bir mizah çeşnisi de verebilmektedir. 31 Mart olayından sonraki sadaret değişikliği vesilesiyle yapılan geleneksel *"sadaret alayı"*nın anlatıldığı şu satırlara bakalım:

> *"Bâbıâli'nin meşhur caddesi ile büyük sofası ve divan odası kaç kereler bu alay için, vakit geçirecek eğlence arayanlarla dolup boşalmak hususunda mümarese sahibiydi. (...) sadrazam ve onunla beraber değişen yahut yerinde ibka edilen şeyhülislam, önlerinde mabeyn başkâtibi ve etrafta yaverandan mürekkeb bir halka ile yavaş yavaş, caddenin berberlerinden, kitapçılarından, kahve halkından birikmiş kalabalığa, o muhteşem elbise-i resmîyelerinin şa-*

(432) Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 250.

(433) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 341.

şaasıyla göğüslerini dolduran nişanların iltimaını göstererek bir alay-ı vâlâ hâlinde yokuşu çıkarlardı.

Bu alay-ı vâlânın asıl hikmet-i vücudu, mabeyn başkâtibinin bir elinde göğsünün en üst tarafında mukaddes bir nüsha ihtiramı ile taşıdığı al atlas kese içinde sadaret fermanıydı.

Vezir-i maalisemirim... diye başlayan ve dâima çıkan için tezlili mutazammın olmamakla beraber gelen hakkında pek iltifatla dolu oluşuna nazaran gidene pek de tesliyet verecek bir mahiyet gösteremeyen bu ferman, Bâbıâli'de büyük ihtiramla karşılanır ve sanki yeni bir şeyler haber verecekmişçesine bir an evvel en iyi işitilebilecek bir noktaya vâsıl olmak için divan odasına birbirini ite kaka hücum eden kâtiplerin, hademenin, merak sahiplerinden müteşekkil bir kalabalığın arasından teşrifatçıların gayretiyle açılan yolda, gene öyle vakarla, azametle, ağır ağır ilerleyen heyet, izdihamın az yahut çok olmasına göre, epeyce dar yahut oldukça geniş bir boşlukta mevki alırdı. Burada mabeyn başkâtibi kırmızı torbayı teslim ederek ve alnına götürerek sadaret mektupçusuna tevdi eder, o da aynı râsime ile alıp torbanın içinden fermanı çıkarır ve gür bir sesle okurdu. (...)

Bunun belki gösteriş için, saltanata ve sadarete ait tantana ve debdebe için, öteden beri mer'i bir an'ane itibarıyla faidesi teslim olunabilirdi; gençliklerinde ata binmekte mümareseleri olsa bile şu yaşlılık hâlinde Sirkeci İskelesi'nden Bâbıâli'ye kadar binicilik tecrübesi yapmağa mecbur olan sadrazamla şeyhülislamı halka pek de beğenilecek bir şekilde göstermek kabiliyeti yoktu. Hele başkâtip bir eliyle hayvanın dizginlerini idareye, diğer eliyle atlas keseyi göğsünün yukarı kısmından biraz aşağı inmesin diye münasip bir hadde tutmak için dikkate mecburken, elbise-i resmîyesinin sırma şeritli pantolonu atın karnına sürte sürte dolanıp burgulandıkça bacaklarını baldırlarının yarısına kadar açıkta bıraktığını fark ederek, bir türlü çaresi bulunamayan bu rezaletten, alnında biriken ter damlaları şıpır şıpır atlas torbanın üzerine düşerek, pek gülünç ve aynı zamanda pek acınacak bir hâldeydi.

Saraya avdetinde bunu Hünkâr'a öyle tuhaf bir manzara olarak arz etti ki o alaydan sonra bir daha sadaret alayı ya-

pılmak icap ederse bunun önde başkâtiple seryaveri ve arkada sadrazamla şeyhülislamı taşıyacak olan, etrafta münasip miktarda süvari ile, landolarda yapılması takarrür etti. Hakikaten ondan sonra da alay-ı vâlâ, gülünçlüğünden en mühim kısmını kaybederek bu suretle icra edilir oldu.'(434)

Bir roman sayfasına benzeyen bu parçayı okuduktan sonra, Enver Ziya Karal'ın hakkımızda çok şey anlatan deyimini hatırlamamak elde değildir: "*doğunun şölenlere vurgun halkı'*(435).

Düzensizlik, devlet işlerindeki özensiz ve laubali tutum, her yerde kendisini göstermektedir. Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati sırasında, Arnavutluk'un bir şehrinde sadrazam, padişah namına halka güzel bir nutuk verir. Fakat konuşmayı Arnavutçaya çevirecek kimse yoktur, daha doğrusu Arnavutça çevirileri yapmak üzere maiyete alınan kişinin aslında Arnavutça bilmediği ortaya çıkar(436).

Aynı tutumun, buradakinden çok daha vahim sonuçlar doğurduğu da görülür. Padişahın imzasına sunulan Heyet-i Vükelâ kararlarından çoğu, görevli olanlar tarafından bile hiç incelenmeden saraya gönderilmektedir. Örnek olarak, Maliye teşkilatının ıslahı için Fransız bir uzmanın yazdığı rapor üzerine Meclis'ten geçen evrak, "*ne maliye erkânınca, ne Meclis-i Mebusan'ın Maliye Encümen'ince, ne de Heyet-i Vükela'ca tetkik edilmeksizin saraya sevk olunmuş*" ve Fransızların meşhur kırtasiyecilik meraklarının tam bir örneği olan kanun, maliye işlerini eskisinden daha kötü bir karışıklığa götürmüştür(437).

Halid Ziya, her şeyden önce memleketinin ve devlet adamlarının çaresizliğini görüp takdir edebilen vatansever bir Osmanlı ay-

---

(434) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 117-119.

(435) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 1.

(436) Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 498. Aynı seyahatte biri yaşlı, diğeri genç iki şehzadenin Halid Ziya'ya yönelttikleri "*Meriç, Fırat'la karışır değil mi? Bu iki nehir nerede buluşurlar?*" ve "*Şimdi Çanakkale Boğazı'ndan çıkılınca Marmara'ya girmiş olacağız, değil mi?*" (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 457-458) soruları, hanedanın acı durumunu gösterir. Reşat Nuri Güntekin'in *Değirmen* adlı romanında da memleketine yabancı hâle gelmiş buradaki gibi bir şehzade örneğini görmüştük.

(437) Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 168-169.

dınıdır. Hatıratında çizdiği esaslı panorama, onun ülkede olup bitenleri ne kadar dikkatli bir gözle izlediğini kanıtlar. Ülkenin sahipleri olan insanlar için,

> "*Meşrutiyetin ilanına, hele Cumhuriyet'in yerleşmesine kadar memleketin bütün işlek alanlarında Türk bulunmazdı. Türk ya devlet dairelerinde azla kanaat eden bir memur, yahut küçücük dükkânında eski usullerle çalışan bir işçi, çarşıda günden güne rakip unsurların ileri gidişine karşı silinen ve bunu tevekkülle karşılayan esnaftan bir adamdı; yahut daha ziyade hamaldı, kayıkçıydı, küfeciydi (...) Niçin bu böyle idi? Kabahat Türklerde miydi, onları kullanmak istemeyenlerde mi?*"(438)

diyerek hayıflanırken, bir yandan da büyük ümitlerle gelen Meşrutiyet'in iflas etmek üzere olduğunu, hürriyet, uhuvvet ve müsavat ilkelerine bir türlü dayanma imkânı bulamadığını, yarının daha ziyade yıkılmaya mahkûm olduğunu da söyler, ki bu düşüncelerinde yalnız değildir(439).

Devletin –biraz da adam kıtlığı (kaht-ı rical) yüzünden– yaşadığı çaresizlik, Halid Ziya'nın kaleminde çarpıcı bir anlatıma kavuşmaktadır. İmparatorluğun dört bir tarafında baş gösteren tehlikelere karşı "*bazen mudhikeye [komediye], bazen faciaya benzeyen bir siyasetle saray dikilirdi; bir gün başına bir sarık sarılarak bir veziri Yemen şeyhlerini halife namına teskin etmeye memur eder, ertesi gün yine o veziri şık bir garp idare recülü sıfatıyla Düvel-i Muazzama'nın da iştirak ettikleri ıslahatı fiile [uygulamaya] koymak vazi-*

(438) Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 838.

(439) Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 296. Meşrutiyet Dönemi fikir ve devlet adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri'nin Ali Ekrem Bolayır'a söylediği sözler, aynı paraleldedir: "*Rumeli gidiyor Ekrem, Rumeli elimizden çıkıyor. Rumeli'yi gâib etmek de Devlet-i Osmaniye'nin inkırâzı demektir. Tacını başına geçirdiğimiz, tahtından yerlere attığımız Abdülhamid'in otuz üç sene muhafaza ettiği koca bir mülkü, muazzam bir saltanatı beş on türedi herif; burnunun ucunu görmez, memleketi bilmez, komitecilikten başka bir şey düşünmez beş on serseri üç beş sene içinde yiyecekler, mahvedecekler. Akıbet pek yakındır. Gözlerimle görmüş kadar eminim; vatan parçalanacak, Türkler kendi memleketlerinde kundura boyacılığıyla, hammallıkla bile yaşayamayacaklar (...)*" (Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım, hzl.* İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 14)

fesiyle Selânik'e gönderirdi.'[440]. Beri yandan, iktisadî buhran alıp yürümüş, "*Vatanın katıksız kalan ekmeğinden son lokmalar doymak bilmeyen ağızların içine atılırken devletin maliye nazırları [bakanları] her türlü nefs izzeti [onur] ve hükümet haysiyeti [devlet şerefi] kaygılarını unutmaya mecbur olarak askeri doyurmak, memurlara üç ayda bir maaş verebilmek için ecnebi şirketlerinin, bankaların kapılarını çalarlar, gene bu memleketten para kazanan bu müessesattan [kuruluşlardan] dilenmek zilleti'*[441] ne düşmüşlerdir.

Halid Ziya'nın temas ettiği bütün bu olumsuzluklarda hiç değilse bir teselli payı bulunduğunu söylemeliyiz. O teselli payı da şüphesiz, yazarın hiçbirini unutmamaya çalıştığı becerikli Osmanlı memurlarına aittir. Yokluk içinde olunsa bile, en zor zamanlarda görevlerini en iyi şekilde ve fedakârca yerine getirmeye çalışmış olan bu memurlarla, Halid Ziya'nın hatıratında baştan sona kadar birçok yerde karşılaşırız: İzmir valiliği yapmış olan Halil Rıfat Paşa ve Abdurrahman Paşa, Başmabeynci Lütfi Simavi Bey, İzmir Mektupçusu Ebubekir Hazım, İzmir İdadisi Müdürü Abdurrahman Efendi[442] ve yazarın farklı dairelerde tanıdığı çok başarılı ve genç memurlar (özellikle bu sonuncuların, yazarın *Nesl-i Ahir* romanındaki kahramanlara model olacak ölçüde benzediklerini göreceğiz). Ancak bu çok değerli hatıratta karşılaştığımız, sadece isimleri örnek verilen memurlar değil aynı zamanda yazarın hakkaniyete çok saygılı kişiliğidir de.

Uşaklıgil'in edebî hayatı hakkında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın söylediği "*Hâlid Ziya'nın hayatı da eseri kadar öğülmeğe değer. O, bütün ömrünü edebiyata verenlerdendir. Ömrünün sonuna kadar çalıştı. Arkadaşları, garip bir inkârda ısrar ettikleri hâlde o, elinden*

---

(440) Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 765. Söz konusu vezir, Sultan Reşad'ın sadrazamlığını da yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'dır (Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 310).

(441) Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 638.

(442) Halid Ziya Abdurrahman Efendi'den bahsederken, o zamanlar için neredeyse memurlukta tutunabilmenin kuralı hâline gelmiş bir meseleye işaret eder: "*Bu her manası ile faal adam kendisinden beklenen hizmet yekunundan [toplamından] fazlasını veren her memur gibi isticvap edilmeye [sorgulanmaya] lüzum görülmüş ve vazifesinden adeta bir maznun [zanlı] sıfatı ile ayrılmıştı. Memurların selamet ve istirahat ümniyesine [arzularına] ataletle vasıl oldukları [tembellikle ulaştıkları] bir devir ve diyarda bu felsefeye tebaiyet edememiş [uyamamış] olduğuna elbette nedamet duymuştur [pişmanlık olmuştur].*" (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 435)

geldiği kadar, yeniyi, yaşadığı zamanı anlamağa gayret etti."[443] sözünü, romancının bütün hayatını içine alacak şekilde genişletmek mümkündür. Fakat o, zaman geçtikçe sadece Tanpınar'ın vurguladığı edebiyat anlayışı bakımından değil hayatla olan alışverişi bakımından da Servet-i Fünun'dan bir başkalık gösterir. Bunun sebebini, Halid Ziya'nın –yaratılışının getirdiği– orta yolu bulmayı bilen kişilik özelliklerinde ve buraya kadar gördüğümüz üzere, hayatın tam ortasında bulunmuş bir insan olmasında aramanın doğru olacağını düşünüyoruz[444].

---

(443)Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler,* s. 278.

(444) Halid Ziya'nın buraya kadar andığımız bütün nitelikleri, içinde yetiştiği ailenin, dolayısıyla aldığı terbiyenin izlerini de taşır. Eşraf çocuğu olması ona belli başlı insanlarla oturup kalkmak imkânını verdiği gibi, eski hayatın önemli bir parçası olan konak estetiği içinde ataerkil kalıplara uygun bir hiyerarşinin saygı esaslarını da kazanmasına fırsat vermiştir. Onun "*kibar, zarif, dengeli, aşırılığı sevmeyen ve kısır tartışmalardan daima uzak kalan bir mizaca sahip*" (Huyugüzel, *Halit Ziya Uşaklıgil,* s. 46) oluşu, elbette gördüğü terbiye dikkate alınmadan izah edilemez. Halid Ziya'nın bu mizacını ve Servet-i Fünun estetiğine dönük eleştirilerini (Uşaklıgil, *Kırk Yıl,* s. 708-710) bir arada düşünüp Tevfik Fikret için yaptığı bir analizi de bunlara ilave edersek, romancının derinliği olan tahlil ve anlayış gücüyle soğukkanlılığından kaynaklanan bir başkalık taşıdığını daha iyi anlatabiliriz: "*Sevdiklerinden biri rütbe mi almıştı, bir memuriyete mi tayin edilmişti, bakardınız, o bunu affedilemeyecek bir kabahat ehemmiyetiyle büyültür, o dostu adeta idare mesavisinin [kötülüklerinin] çukuruna düşmüş görürdü. Ve bu, sebep teşkil ederek, hiddetine mağlup oldukça onu daha ziyade körükleyip alevlendirmekten zevk duyarak, o küçük hadisenin dairesini genişletmeye başlar, oradan oraya sıçrayarak bütün sarayı, hükümeti, memleketi ne kadar mesavisi ve levsiyatı [pislikleri] varsa o genişletilen dairenin içine atarak, bütün hiddeti yorulup kuvvetlerini sarf edesiye kadar yüzerdi. (...)*

Onun gerek fütur, gerek tehevvür zamanlarında görülen halinden bir hakikat çıkıyordu ki o nefsinde bu muhit içinde yaşayabilmek için lazım gelen kuvveti bulamamaktadır. (...) Şu hâlde ne yapmalıydı? Kendisine muhit uymayınca bu şair hayaline uyabilecek bir muhit icat etmeliydi. Nihayet bir gün bu muhayyel hayatı [hayali yaşamı] icat etti." (Uşaklıgil, *a.g.e.,* s. 791-792) II. Abdülhamid'e Ermeni teröristlerin düzenlediği başarısız suikastı birlikte alkışladıktan sonra (Uşaklıgil, *a.g.e.,* s. 851-852), Sultan Reşad'ın Rumeli gezisi sırasında Selânik'te sürgün bulunan eski padişaha gönderilen Halid Ziya'nın II. Abdülhamid hakkında olumlu izlenimlerle ayrılması, hatta yanından çıkarken "*zaptolunamayan bir hamle ile*" elini öpmesi, onun iyi ve kötü taraflarından hangisinin ağır bastığına bir türlü karar veremeyişi, Halid Ziya'daki değişikliğin ilginç bir örneğidir (Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 461-479).

Nesl-i Ahir (1909)[445], Halid Ziya'nın son romanıdır ve olay örgüsünü *Aşk-ı Memnu*'dan alan siyasi içerikli bir eserdir[446]. Tamamı tefrika edildiği hâlde, yazar hayattayken kitaplaştırılamamıştır[447]. II. Meşrutiyet öncesinde İstanbul'daki havayı yansıtan eserin kahramanlarından Süleyman Nüzhet Bey[448] Paris'te okumuş, Hariciye emrinde en küçük memurluklardan başlayarak birçok Avrupa kentinde çalışmış, müsteşarlığa kadar yükselmiş, sonra da elçiliklerle hükûmet arasındaki karışıklık sebebiyle İstanbul'a dönüp bir süre İstişare Odası'nda çalıştıktan sonra devlet görevinden ayrılmış, zengin ve tanınan bir insandır. İstanbul'da Paris'ten gelmiş elçilik memuru kıyafetiyle dolaşsa da ona alafranga denemez, karakteri ve tavırlarıyla tam bir Türk'tür. Doğru bildiğini açıkça söylemekten çekinmez. Hatta, yüksek rütbeli bir memuru "casusluk" ve "rezillik"le suçlayabilecek kadar cesaretlidir ve bu hareketi bir yiğitlik örneği olarak ağızdan ağıza dolaşır. Mizancı Murat'ın romanında da bu tür bir davranış örneği vardır fakat oradaki Mansur Bey'in cesaretini saçma bulanlar çoktur. İki romanın yazılışları arasında geçen süreyi, *Nesl-i Ahir*'in yazıldığı dönemin havasını da dikkate alarak, millî duruş sergilemeye doğru giden bir gelişim devresi olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. İlave olarak, Süleyman Nüzhet'in kimi tavırlarında Halid Ziya'dan izler görülebileceğini söyleyelim[449].

---

(445) Halid Ziya Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir, Sabah Gazetesi*, 7 Eylül 1908-5 Mart 1909.

(446) Nesl-i Ahir hem siyasi hem sosyal içeriği bakımından bir devir romanı olarak değerlendirilebilir (Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 73).

(447) Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 72.

(448) Nüzhet Bey, Halid Ziya'nın romanlarında önemli yer tutan baba modelinin "*en gelişmiş, en mükemmel örneğidir.*" (Zeynep Kerman, "Halid Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında 'Baba'", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri,* Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 114)

(449) Halid Ziya Osmanlı Bankası'nda çalışırken, banka müdürü olan bir Alman müfettişle aralarında geçen tartışmada "*(...) senelerce İstanbul'un rakik nesiminde [ince rüzgârında] teneffüs etmiş [solumuş] iken hâlâ huşunet-i fıtratına [huyundaki kabalığı] tadil etmek [düzeltmek] lüzumuna kail olmayan [gereğini görmeyen] bu adama bir Türk'ün damarlarına lüzumundan fazla basılamayacağına ders vermek dakikası çalmıştı.*" (Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 441) diyerek uğradığı haksızlığa epeyce sert bir cevap vermiştir. Kendi hayatında şahsiyetinden ödün vermeyen Halid Ziya, anlaşılan, roman kahramanında da bu tutumdan ayrılmamıştır.

Nüzhet Bey, Doğu ile Batı arasındaki farklar üzerinde düşünen bir kişiliktir. Ona göre Doğulu, zenginliğin kıymetini bilmez. Miras olarak kalan zenginliğin bir iki kuşaktan aşağı indiği görülmemiştir, hovardaca bir savurganlık vardır. Nüzhet Bey'in kendi kalem arkadaşı hem borç ister hem de o borçla Nüzhet'i yemeğe davet eder. Oysa Batı'da durum böyle değildir. Orada para arttırmayan memur, gelecek kaygısı duymayan çiftçi, işçi yok gibidir.

Nüzhet'in çevresindeki gençlerden İrfan'ın babası küçük rütbeli bir subaydır ve oğlunun da kendisi gibi basit, 75 kuruşluk bir zammı bekleyerek ömür tüketmesini istemediği için onu mimarlık, doktorluk ya da mühendislik gibi bir mesleğe yönlendirmeye çalışır. İrfan'ın Paris'e kaçmasına yardım ettiği için babası sürgüne gönderilir. İrfan Paris dönüşü babasını sürgünden getirtebilmek için Bâb-ı Seraskerî'ye başvurur. Burada babasının tanıdığı bir memur, büyük tedirginlik içinde ona nereye, kime başvuracağını söyler; bu memurun fısıltıyla söylediği sözlerinde dönemin hakikaten korkutulmuş ve sindirilmiş insanlarını görmek mümkündür. İrfan'ın başvurması gereken "devletli", bir albaydır. Bu güçlü adamın konağındaki şatafat, bir albayın maaşıyla karşılanamayacak kadar göz kamaştırıcıdır. Adam, İrfan'ın yüzüne bile bakmaz. İşlerin buna benzer idarecilerin konaklarından yürütüldüğü bu dönemde de "Bugün git, yarın gel." vardır. Yanına ricacı olarak eski bir İtalyan subayını alarak bu sefer bir paşanın konağına gider. Halid Ziya, paşanın kötülüğünü daha simasını çizerken vurgular. Paşa, İrfan'ın babasını getirteceğini söyler; ama bunun karşılığında bilgi istemektedir. Daha doğrusu, İrfan'dan jurnal getirmesini ima etmektedir. Bu hizmet (!) karşılığında ona bir memuriyet bile teklif eder.

İşsiz olan İrfan, çocuk yaşta Devlet Şûrası'na üye olmuşlardan, neredeyse bir yığın kemik hâline gelmiş fakat hâlâ çalışan, arabalarıyla makamlarına götürülen yaşlılara kadar birçok adaletsizliğe şahit olmuştur. Bazen bir ihbar karşılığı bir beyin maaşının 20.000 kuruşa yükseltildiği olur, bazen bölgesinde karışıklık çıkarmasın diye bir Kürt şeyhi Meclis-i Kebir-i Maarif'e üye olarak atanır. Güvenliği sağlamakla, denetimle görevli memurlar haraç, adam öldürme, ırza tasallut gibi her türlü suçu işlerler. Bürokrasiye dengesizlik hakimdir, düzenli bir işe alma ve emeklilik yaşı uygulaması yoktur. Elçi ya da nazır akrabası olduğu için burnu havada gezenlerin, saray görevlisinin dalkavuğu ya da bir paşanın nedimi olduğu için yönetimin değişik kademelerine yükselmiş ekâbir devlet memurlarının rahatı yerindedir; daireye çok geç gelirler ve ora-

da üç saat bile kalmadan ayrılırlar. Kısaca, ülkede "tuzun koktuğu" bir dönem yaşanmaktadır.

Bu gruptan sayılabilecek bir karakter olan Gıyaseddin Bey, Amedî kaleminde memurdur. İleri gelen bir ailedendir, Avrupai tarzda giyinir, tiyatrolara gider, Fransızca ve Türkçe gazeteler okur, garsonlarla Fransızca konuşur. "*Şimdilik*" 2500 kuruş aylığı vardır ve hayli parlak bir gelecek vadeder. Gıyaseddin'e göre Mülkiye diploması hiçbir şey ifade etmez. Esas gaye memuriyete girmek ve hizmet etmektir, hizmetten anladığı ise jurnalciliktir. Gıyaseddin yolunu iyi çizmiştir, Amedî'den Devlet Şûrası'na geçmeyi başarır.

Romanda, Gıyaseddin ve onun gibilerle tam bir zıtlık içinde olan memurlar da vardır. Çok yetenekli ve çalışkan oldukları hâlde bir türlü hak ettiklerini elde edemeyen çoğu genç bu memurlardan İbrahim Rıfkı, her şeye yeteneği varken Hariciye yazı işleri kaleminde ancak 400 kuruş aylıktan başka bir şey alamaz; hâlbuki bir nazırlığa müsteşar olacak yeterliktedir. Sait adlı başka bir genç, birkaç dil bilir, hem gazetede çalışıp çeviriler yapar, hem de Hariciye'ye gidip çalışır. Buna rağmen kıymeti bilinmez. Sahir ve Muzaffer ise memleketi kalkındıracak entelektüel tarafları olan askerlerdir; fakat devrin baskı ortamı, hepsinin kendisini bir kenara çekmesine sebep olur. Bunlar aydın tarafları harcanmış, ziyan edilmiş memurlardır. Birikimlerinden yararlanılması gereken bu gençler hizmet etmek istedikleri hâlde engellerle karşılaşırlar. Mesela Muzaffer topçu subayıdır, ne var ki askerin talimi yasaklandığı için askerlik dışı işlerle uğraşmak zorunda kalır(450).

(450) Halid Ziya'nın bu romandaki genç kahramanlarını, tanıdığı mesai arkadaşlarından esinlenerek yarattığını zannediyoruz. Yazar, bu arkadaşlarından Nâzım Bey ve Zeki Bey adlı iki memur için şunları söylemektedir: "*Bu iki genç memleket için pek müfit [yararlı] unsurlar olabilecekken zaman onları mahdut [dar] bir daire içinde hapsetmiş, sonra da miadını [zamanını] hemen daima yanlış seçen ölüm onları henüz pek genç sayılacak bir yaşta alıp götürmüştü. O kadar zeki idiler ki Mekteb-i Mülkiye'de daima sınıflarının biri birincisi, diğeri ikincisi olarak yürümüşler; Mekteb-i Mülkiye'den çıktıktan sonra da Mekteb-i Mülkiye mezunları ekseriyetle vilayetlerde vali maiyetlerine [emirlerine] yahut idadi muallimliklerine [lise iöğretmenliklerine] gönderilirken (...) biri Maliye'ye diğeri Rüsumat'a [gümrüğe] tayin edilmişlerdi.*" (Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 525) Özellikle, Halid Ziya'nın Reji'de tanıştığı Reşit Saffet adlı genç, romandaki Sait'in neredeyse aynısıdır: "*İdareye girer girmez tercüme kaleminin en müfit [yararlı], en faal bir unsuru olduğu gibi bana da o zamanın melul safhalarında [üzüntülü devrelerinde] en ziyade merbut*

Nüzhet'in arkadaşlarından Şakir, Mülkiye mezunudur. Binbir zorlukla bir memuriyet alır. Nüzhet'e göre, çalışma alanları dar olduğu için, gençler memuriyete yönelmekten başka bir şey yapamamaktadır. Başlarda mutlu iken Şakir'in gitgide memuriyetten nefret ettiği görülür; etrafı kavuk sallayan, ikiyüzlü, kıskanç insanlarla çevrilmiştir. Şakir sonunda kendisine önerilen yüksek bir görevi reddeder ve rahatlar. Nüzhet, Şakir'in bu görevi kabul etmeyişini beğenir. İstanbul bu görevi kabul edecek, hatta bu iş için canını verecek adamlarla doluyken bunun takdire değer bir duruş olduğunu düşünür(451).

Memurların yükselme isteği, aile ve evlilik kurumlarını da etkilemektedir. Nüzhet'in gençliğinde tanıdığı Suat Hanım, Dâhiliye Nazırlığı'na aday bir valinin oğluyla evlenmiş; fakat Suat gözden düşmüş bir ulema ailesinden olduğu için, bu nazırlığın gerçekleşmeyeceği korkusuyla kocası tarafından boşanmıştır. Tam tersinden buna benzeyen bir durumu Nüzhet'in yeğeni Şefik'te görmekteyiz. Yükselme umudunu, şunun bunun yalısında ud çalıp kendisini tanıtmaya ve evleneceği kızın babasının nüfuzundan yararlanmaya bağlayan Şefik, memuriyette yükselişin ne kadar keyfe bağlı olabildiğinin güzel bir örneğidir. Şefik'in umudu boşa çıkmaz, evlendikten hemen sonra maaşına 500 kuruş zam yapılır, rütbesi yükseltilir. Şefik bu ihsanlara, nazırlardan birinin bir şarkı güftesine ferahnâk makamında bir beste yapmakla kavuşmuştur. Şefik'in çalıştığı kaleme doğru düzgün uğramayışına ise hiç bakılmamıştır.

Aslında, romanda iki zıt grubun varlığından söz edilebilir. İlk grupta muhalif gençler, ikinci grupta ise her türlü baskı aracını ellerinde tutan nüfuz sahipleriyle bunlardan şikâyeti olmayan, "ge-

---

[bağlı] görünen bir hemdem [arkadaş] oldu. (...) Beni en çok şaşırtan onun (...) hiç durmadan, dinlenmeden işleyip dönen bir çark olmasıydı. (...) İdare'ye yorgun, soluk bir benizle, fakat herkesten evvel gelmiş bulunur ve derhal kalemine sarılırdı. Hemen her gün İdare'ye verdiği iş mahsulü [ürünü] beş mütercimin [çevirmenin] ancak yetiştirebilecekleri işin yekununa müsavi [toplamına denk] olurdu." (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 907-908) Bir yandan hem Reji'deki çevirilerini yapıp hem de yabancı gazetelere fıkralar yazan, kitaplar tercüme eden, bir yandan da Hariciye'ye devam eden Reşit Saffet, Halid Ziya için "*gençlikte muvaffakiyeti temin eden faaliyet*"e verilebilecek tam bir örnek olmuştur (Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 907-913).

(451) Romanın bu kısmında, daha önce bahsettiğimiz Tevfik Fikret'in maaşı kabul etmeme jestine bir telmih var gibidir.

çim ehli" diye anılan yükselme telaşındaki memurlar yer alır. Kâşif, birinci gruptadır ve bu yüzden bir memuriyetle Ankara'ya sürülür. Kâşif'in mektuplarda anlattığı Anadolu'nun sefilliği ve açlığı ile, İstanbul'un güçlü adamlarından Şadi Revnak Bey'in yaşantısı arasında kıyas kabul etmez ayrılıklar vardır. Şadi Revnak, Zaptiye Nezareti'nde yüksek bir göreve gelmiş, Jön Türklerle ilgili soruşturmalar yürütmüş, sonra görevden alınmış fakat gayrıresmî bir maaş da bağlanarak yeniden bir göreve getirilmiştir. Her türlü eğlenceye, baloya, spora katılacak kadar zengindir. Romandaki siyasi gerilimin temelinde de inkılâpçı gençlerle bu ikinci grup arasındaki tezadın yattığı söylenebilir.

II. Abdülhamid Dönemini değişik yönlerden ele alan romanlardan biri de Safvet Nezihi'nin *Müsebbib* (1910)(452) adlı eseridir. Romanın kahramanlarından Zülfikar Efendi, ulema sınıfına mensup, iyiliksever bir Osmanlı'dır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İstanbul'a doğru kaçan on binlerce insanı gördükçe çok üzülür ve elinden geleni yapmak gayretiyle, evinin kapılarını muhacirlere açar. "*Su'i idare ile, keşmekeş-i muamelatla me'luf cahil, nifak-cû, idaresiz, münafık, hasud, birtakım rü'esâ-yı umûrun kurbân-ı hıyâneti*" (s. 23) olmuş bu insanlara yardım amacını taşıyan Muhacirîn İdaresi'ne giderek iskân edilmeleri için çalışmaların hızlandırılmasını ister. Fakat Zülfikar Efendi her ne kadar "*atalet ve rehavete alışmış olan memur efendilere iktiza ettikçe hikmet-i hubb u vatan dersleri*" verse de (s. 25) kâr etmez; bürokrasi, bildik yavaşlığı ve kırtasiye meseleleriyle meşguldür. Zülfikar Efendi bu yavaşlığa dayanamaz ve komisyon reisi olan paşanın yanına çıkarak evinde barındırdığı muhacirlerin bir an önce iskân edilip rahatlatılmalarını rica eder. Ne var ki, reis paşa muamelatın gerekli olduğunu, onsuz iş yapılamayacağını söyler. Bunun üzerine Zülfikar Efendi sinirlenir ve Osmanlı Devleti'nin çok acı durumunun da ifadesi olan şu cümleleri söyler:

> "*Reis Paşa Hazretleri... Zat-ı devletinizin aldığı on beş bin kuruş maaşı bu adamlar tedarik edecek. Onları bir yere sevk ediniz. Bir toprağa kavuşsunlar, öküzleri burada soğuktan, boyunduruk altında açlıktan ölmeden evvel ziraata başlasınlar, ekip biçsinler... Devlete âşar, vergi versinler.*

(452) Safvet Nezihi, *Müsebbib*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1326 (Alıntılar bu baskıdandır).

Artık bundan böyle Tuna hazineleri kurudu. Bosna-Hersek menabi-i serveti elimizden gitti. Şimdi bunlar Anadolu'da ekip biçmezse... sonra siz ileride o maaşı alamazsınız, sıcacık odalarda oturamazsınız, buharlı kutularla ısınmış arabalara binemezsiniz... ve sonra böyle azametle koltuğa kurularak bi-mehâbâ atıp tutamazsınız." (s. 26)(453)

Bu tür hitaplara alışık olmayan reis paşa, "*Yook, molla bey, siz haddi tecavüz ediyorsunuz.*" (s. 26) diye bağırır ve Zülfikar Efendi'yi başından savar.

İstibdad Dönemi, Zülfikar Efendi ve ailesi için tam bir felaket olur. Zülfikar Efendi'nin çok cesur, namuslu ve fedakâr bir asker olan damadı Binbaşı Atıf Efendi, 93 Harbi'ne katılıp yararlılıklar gösterdikten sonra cephe dönüşünde Ali Suavi olayına karışır ve öldürülür. Kimseden sözünü esirgemeyen Zülfikar Efendi damadının cesedini almak üzere Zaptiye Nezareti'ne başvurur. Ancak Zaptiye Nazırı hem cenazeyi vermez hem de Zülfikar Efendi'yi alıkoyar. Gözaltına alınan Zülfikar Efendi ısrarla cenazeyi isteyince nazır çok kızar ve damadının padişah haini bir "*mülevves*" (s. 73) olduğunu ve toprağın kabul etmeyeceğini söyler. Zülfikar Efendi o gece kalp krizi geçirir ve ölür. Bâbıâli hulefasından olan diğer damadı Zahid Efendi, olan bitenden habersiz, bir hafta sonra kaymakamlık göreviyle Anadolu'nun çok uzak bir yerine sürülür(454). "*Hami-*

(453) Benzer bir konuyu Cevdet Kudret'in *Göçmen* adlı hikâyesinde buluruz. Mübadele göçmenlerinin iskân edilmelerini düzenlemek göreviyle B... kasabasına gönderilen beş kişilik bir komisyonun esas işlerini savsaklayıp şehrin ileri gelen memurlarıyla eğlenceye ve yiyip içmeye dalmaları, yoksulluk ve soğuktan perişan olan göçmenlerin hâlini daha da kötüleştirir. Hikâye çok etkileyici biter: İhtiyar bir göçmen, komisyon üyelerinin ve memurların toplandıkları yere yardım istemek için gelir; fakat onları işrette görünce kucağındaki çocuğun cesedini sofranın üzerine sererek "*Alın! Bunu da yiyin!*" der (Cevdet Kudret, "Göçmen", *Sokak*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1974, s. 138).

(454) II. Abdülhamid Dönemindeki sürgünler, romanlarda sıklıkla eleştiri konusu olmuştur. Fakat, kimi zaman çok yüksek rütbeli devlet adamlarının bile sürgüne hak verdirecek davranışlarda bulunduklarını belirtmek gerekir. Bunun çarpıcı bir örneği, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Nazım Paşa'dır. Külhanbeyi tavırlarıyla tanınan Nazım Paşa, Beyoğlu'nda askerî üniformasıyla sarhoş olarak gezmesi sebebiyle Erzurum'a gönderilerek uzaklaştırılmış fakat bu sürgünden sonra hakkı olmadığı hâlde ona "*Hürriyet Kahramanlığı*" yakıştırılmıştır (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, AKDTYK Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 306).

yetli, vicdanlı, vatanperver efraddan müteşekkil Zülfikar Efendi ailesi" (s. 39) dağılmıştır.

Ahmet Midhat'ın *"Millî, İçtimaî, Siyasî Roman"* şeklinde takdim ettiği son romanı *Jön Türk* (1910)[455], yazarın on iki yıllık suskunluğunun ardından II. Meşrutiyet zamanında yazılmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'ni eleştiren bu romanın yazılmasında İttihat ve Terakki'nin baskısının etkili olduğu ifade edilir[456]. Romandaki memur tiplerine geçmeden önce romanın önemli isimlerinden olan ve alafranga bir memurun çocuğu olarak yetişen Ceylan'a temas etmek, çok bilinçsizce ve taklit düzeyinde kalan bir Batılılaşmayı benimsemiş alafranga aydınların genç neslin terbiyesi ve eğitimi üzerinde nasıl etkilere sahip olduğunu göstermek bakımından önemlidir.

Jön Türk'ün önemli karakterlerinden Ceylan, alafranga bir memur olan Kâzım Bey'in kızıdır ve babası onu kendi benimsediği alafranga usullere göre yetiştirmiştir. Ceylan zamanına göre o kadar serbest davranışlı bir kızdır ki Avrupalı kızlar bile *"Aman bu Türk kızı ne başı açık şey! Ne cür'etli şey! Bu kız değil âdeta bir delikanlı. Hem de cür'etini ser-bazlık derecelerine vardırmış en tehlikeli bir delikanlı."* diye yanından kaçmaktadırlar (s. 53). Fransızca öğretmeni tutulmasına rağmen, Kâzım Bey kızının Çerkez cariyelerden Çerkezce öğrendiğini görünce *"Kızım Çerkezceyi ne yapacaksın, asıl Fransızcayı öğren. Alafranga, hem de tam alafranga olmak için Fransızca lâzımdır. Kibar kızları hep Fransızca öğreni-*

---

(455) Ahmet Midhat Efendi, *Jön Türk*, hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 2003 (Alıntılar bu baskıdandır).

(456) Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, s. 382. Ahmet Midhat'ın *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde de *Jön Türk*'tekine benzer bir etki vardır. II. Abdülhamid lehinde olan ve bu padişah etrafında bir mistik hava yaratmayı amaçlayan *Üss-i İnkılâb*'ın bazı bölümleri sarayın diktesiyle yazılmıştır (Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 451-452). Ahmet Midhat, kendisini himaye eden Midhat Paşa'nın yargılanması sırasında paşanın aleyhinde yazmış; *Üss-i İnkılâb*'da övdüğü II. Abdülhamid'i *Jön Türk* romanında eleştirmiş ve Rodos sürgününden döner dönmez *Menfâ* adlı eserini yazarak Namık Kemal'den ve kendisine yüklenen siyasi ideallerden ayrılmıştır. Bütün bunlar, Tanpınar'a Ahmet Midhat Efendi hakkında *"İhanet kendi hayatının bir tesadüfüdür."* cümlesini söyletir. Fakat Ahmet Midhat kendince mazurdur; çünkü onda *"Asıl olan zihniyetse huzurunu arayan esnaf zihniyetidir."* (Tanpınar, *a.g.e.*, s. 457)

yorlar." (s. 65) diyerek onu teşvik eder. Böylece Ceylan, Fransızların yanından ayrılmamaya ve Türkçeden önce Fransızca okumaya başlar. Ceylan, Batılılaşma tarihimizde görülen yabancı hayranı, millî gururdan habersiz yetişmiş, sömürge kafasıyla düşünen insanların edebiyatımızdaki ilk örneklerindendir. Bu husus en açık olarak, Ceylan'ın Türkçe kelime bulma sıkıntısını Türkçenin kabahatiymiş gibi değerlendirmesinde görülmektedir. Şu ifade, yazık ki, bize bugün de pek yabancı gelmemektedir: *"...of nasıl tabir edeyim. Bizim Türkçemizde bu tabirler de yok ki"* (s. 47)(457).

Asıl adı Ayşe olmasına rağmen, o kendisine Ceylan ismini seçmiştir. Çünkü Fransız mürebbiyeler, ona ceylan anlamına gelen *"la biche"* adını takmışlardır. Ahmet Midhat Efendi'nin kahramanında karşılaştığımız bu tutum, Servet-i Fünun Döneminde daha farklı şekilde, Juliette'e benzeyen Jülide, Susanne'a benzeyen Sûzan gibi "alafranga" isimlerin kullanılmasına doğru gelişmiştir(458).

Ceylan'ın babası Kâzım Bey, uzun senelerden beri büyük bir dairenin kethüdası olarak görev yapmaktadır. İşiyle ilgili tek hüneri hüsnühattının mükemmel olmasıdır. Fakat iyi yaşama konusunda üzerine yoktur. Her şeyin iyisini anlar. Dairesine her şeyin iyisi alınır. Alafranga davranışları pek iyi bilir, polka oyunu oynamakta çok maharetlidir. Fakat "bonjur" demeyi bilmez. Kızını tam bir Fransız gibi yetiştirmesinde bu kompleksi dikkate almak gerekir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, İttihat ve Terakki'nin etkisinde yazıldığı düşünülen bu romanda II. Abdülhamid zamanının çok eleştirilen jurnalcilik meselesine de ciddi olarak yer verilir. Bu dönemde, sadrazam da dâhil olmak üzere, devletin hiçbir memuru hafiye denetiminden uzak kalamamıştır:

---

(457) Midhat Efendi bu meseleye *Vah* adlı romanında da değinmiştir: *"Zaten şık ve centilmen geçinenler için Türkçe'nin biraz kaht olması da başkaca bir süs yerine geçmez mi? Bunlardan pek çoklarını gördük ki ahbap meyanında en çok istimal olunan 'teklif ve tekellüf' tabirlerinin Türkçesini bilemeyerek veyahut bilmezlenerek 'şey...of! Türkçe nasıl derlerdi?.' diye arandıktan tarandıktan sonra nihayet Fransızca 'façon' tabirini istimal ederek kendilerini muvaffak addetmişlerdir."* (Ahmet Midhat Efendi, *Vah*, s. 29-30) Benzer bir durumla *Araba Sevdası*'nda da karşılaşıldığı göz önüne alınırsa bunun bazı çevrelerde sıklıkla ve teatral bir hava verilerek kullanılan bir ifade olduğu söylenebilir.

(458) Okay, *a.g.e.*, s. 126.

"Hafiyelik, istibdat idaresinin ruhu idi. Resmî hafiye teşkilâtı, Zabtiye Nezaretine bağlı idi ve bizzat Zabtiye Nazırı tarafından idare edilmekte idi. Fakat bu teşkilâtın dışında da herkes hafiyelik yapmakta serbestti. Herkes ve her şey hafiyelik mevzuu idi. Aile toplantıları, bayram ziyaretleri, cenaze törenleri, gece ziyaretleri, gözetleme konusu idi. Türkiye'deki yabancı elçi ve konsolosluklar için de hal böyle idi. Bu gibi toplantılar resmî hafiyeler tarafından olduğu gibi, hafiye ruhlu âdi şahıslar tarafından da gözetilirdi. Hafiyeler, gözetleme neticelerini saraya "jurnal" adı verilen raporlarla bildirirlerdi. Jurnallerin çoğu, kin, iftira ve yalan mahsulü ifadeler taşırdı. Tetkik sonunda bu cinsten olduğu tesbit edilen jurnallerin sahiplerine ceza verilmezdi; çünkü istihbarat şebekesinin zayıflamasından korkuluyordu. Jurnalciye hiçbir sorumluluk düşmemesi sebebiyle, hafiyelik saraydan başlamak üzere aile muhitlerine kadar yayılmıştı. (...) Jurnalciler içinde her rütbeden ve her seviyeden, isim yapmış veya yapmamış kimseler vardı. Generaller, amiraller, valiler, profesörler, doktorlar, öğretmenler, gazeteciler ve daha başka meslek sahipleri görülmektedir. (...) Babasını jurnal etmiş evlât, damadının felâketine sebep olan kayın baba, biraderinin aleyhinde ihbarda bulunan kardeşler eksik değildi. Kaldı ki hafiyelik yalnız İstanbul'a da inhisar etmiyordu. Vilâyetlerde valilerden başlamak üzere bütün memurlar, yabancı memleketlerde elçilik mensupları bile gözetlenirdi. (...) Abdülhamid II. hafiyeliğin esas itibariyle kötü bir müessese olduğunu kabul etmekte ve dolayısiyle jurnalciliği de fena görmektedir. Fakat böyle olmakla beraber jurnalcılıktan vazgeçilmesine imkân olmadığına da kanidir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunda, dünyanın başka yerlerinde görülmesine imkân bulunmayan şekilleriyle entrikaların çevrildiğine kanidir."(459)

Toplumun ruhsal dengesi bakımından önemli sakıncalar doğurduğu açık olan bu tür bir müesseseyi hayata geçiren II. Abdülhamid ise tahttan indirilmesinden sonra yazdığı ileri sürülen, dolayısıyla ihtiyatlı yaklaşılması gereken hatıralarında kendisini şöyle savunur:

(459) Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 265-268.

"Osmanlılarda an'ane böyledir. Padişah tebasının ne düşündüğünü, ne gibi şikâyetleri olduğunu bir taraftan kendi valilerinden, kadılarından hükûmet marifetiyle haberdar olur, bir taraftan da memâlikin etraf-ı erbaasından, oralara yayılmış tekyelerin şeyhlerinden dervişlerinden malûmat toplar, buna göre memleketi idare eder. Ceddim Sultan Mahmud bunlara seyyah dervişleri de ilave ederek istihbaratı tevsi' etmişti.

Ben tahta çıktığım zaman vaziyet böyle idi. Ve böyle devam ediyordu. Bir gün Londra sefiri Musurus Paşa'dan eski sadrazam ve serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden para aldığını öğrendim. Padişah namına devleti idare eden bir sadrazam kendi devletine ihanet ediyor ise, istihbaratı da elbette ki kendi menfaatına uygun geldiği şekilde saraya bildirirdi. Şüpheye düştüm. Müteessir oldum. İşte bu günlerde Mahmud Paşa bana geldi ve Jön Türklerden bazıları hakkında malumat getirdi. Bu haberler mühimdi. Kendisine bunları nasıl öğrendiğini sordum. Hususi bir istihbarat teşkilâtı kurmuş. Bazı eşhâsın yakınlarını para ile elde etmişti. Bu kimseler görüp işittiklerini haber veriyorlar, o da bunları ehemmiyetlerine göre kıymetlendiriyordu.

İsterse kardeşimin kocası olsun, devletin bir parçasının devletten gizli bir istihbarat kurması doğru olamazdı. Kendisine bu teşkilâtı hemen bana devretmesini ve bâdemâ bu işlerle uğraşmamasını söyledim. Teşkilâtı bana devretti ama bundan çok muğber oldu.

Yabancı devletler kendi âmâline hidmet edecek kimseleri vezir ve sadrazam rütbesine kadar çıkarabilmişler ise, devlet emniyet içinde olamazdı. Doğrudan doğruya şahsıma merbut bir istihbarat teşkilatı kurmağa, bu düşünce ile karar verdim. İşte düşmanlarımın jurnalcılık dedikleri teşkilat budur.

Bu jurnallerin hakiki olanlarının yanında iftira mahiyetinde olanlarının da bulunduğunu elbette biliyordum. Ama ben hiç bir jurnali dikkatli bir tahkikden geçirme-den itimad etmedim ve onun icabına tevessül etmedim. Cedd-i azizim Sultan Selim Han "Ecânibin elleri ciğerlerimin üzerinde geziniyor aman biz de ecnebi devletlere sefir

gönderelim ve onların yaptıklarını bir an evvel öğrenmeğe çalışalım." diye feryad etmişti. Ben bu yabancı elleri ciğerlerimin içinde hissediyordum. Sadrazamlarımı, vezirlerimi satın alıyorlar ve mülküme karşı kullanıyorlardı. Ben nasıl olur da devlet hazinesinden beslediğim bu insanların ne yaptıklarını, neye hazırlandıklarını öğrenmeyebilirdim.

Evet. Jurnal sistemini ben kurdum, ben idare ettim. Fakat vatandaşı değil, hazineden maaş aldıkları, Osmanlı nimetile gırtlaklarına kadar dolu oldukları hâlde devletime ihanet edenleri tanımak, izlemek için!... Kendi devletini yıkmak, kendi padişahının canına kasdetmek karşılığı yabancı devletden para alan sadrazamları gördükten sonra!..."(460)

II. Abdülhamid'in baskı rejimi sırasında hem bürokrat olan hem de hafiyelik yapan devlet memurlarının bir örneği(461), *Jön Türk*'te Serhafiye Feyzullah Efendi olarak karşımıza çıkmaktadır. Asıl vazifesi büyük dairelerden birinde mektupçuluk olan Feyzullah Efendi, ayda üç kere bile daireye uğramaz. İşinin karşılığı 5000 kuruş maaştır fakat "*bütçe açığına mahsuben*" zamlana zam-

---

(460) *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, hzl. İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975, s. 257. Son paragraf ve öncesindeki iki cümle, kitabın arkasında ek olarak verilen orijinal metin örneğinde yer almadığı için, sadeleştirilmiş metnin 85. sayfasından alınmıştır.

(461) "*Hafiyye Teşkilâtı'nda iki tip memur göze çarpar. Bunlardan birincileri, devletten bu iş için maaş alanlardır. Bunlar profesyonel memurlardır. İkincileri ise, muhtelif görevlerde bulunan devlet memurları ile serbest insanlardır. Bu çerçevede valiler, müşirler, ferikler, ordu komutanları, mutasarrıflar, hakimler, rütbe itibarıyla büyük-küçük bürokratlar, ilmiye ricâli, sade vatandaşlar, yazarlar ve gazeteciler bulunmaktadır.*

İkinci tip memurların pek çoğu, hafiyyeliği, Saray'a jurnal vermeyi bir kazanç kapısı olarak görmüştür. Bu kazanç sadece para değildi; jurnal veren, bazen padişahın teveccühünü ve itimadını kazanarak mevki-mansıp sahibi olmak, ya da bulunduğu memuriyette daha üst bir rütbeye ulaşmak için bu yolu deniyordu. Bu, bazen de, karakter bakımından acziyyet ve ahlâken düşkünlük içinde olan insanların; rakiplerine veya hoşlanmadıkları kişilere karşı, onları mevkiinden etmek ya da cezalandırılmalarını sağlamak maksadıyla, tarihin her döneminde olduğu gibi kullandıkları bir silahtı." (Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 942)

lana maaşı 18.000 kuruş olmuştur. Masraflar adı altında çeşitli devlet dairelerinden çektiği paraların hesabını ise yazarın deyişiyle, ancak "*kiramen kâtibîn*" (s. 181) bilir. Hâlbuki Feyzullah Efendi birkaç sene evveline kadar Rüsumat Nezareti'nde 500-600 kuruş maaşla çalışan, evinin kirasını vermekte zorlanan bir memurdur. Bu süre zarfında çok büyük bir servet sahibi olmuş ve nüfuz kazanmış, gazabından herkesin korktuğu kudretli bir adam hâline gelmiştir. Yazar, Feyzullah Efendi tipi ile II. Abdülhamid Döneminde jurnalciliğin sağladığı fırsatları sonuna kadar ve acımasızca kullanan hafiye-bürokratlara dikkatimizi çeker. Feyzullah Efendi, baskı dönemlerinde iktidar gücü çevresinde türeyen, düzenin devamından menfaati olan, Namık Kemal'in o çok sert "*Köpektir zevk alan sayyad-ı bî-insafa hizmetten*" dizesinde işaret ettiği insan tipini hatırlatan bir adamdır(462). Yaptığı işin kötülüğünü kendi lehine çevirecek ayak oyunları yapmakta çok mahirdir. İnsanlara iyi görünmek için, yanlış jurnal sonucu konağına sevkedilen kişilere –yanlışlığı önceden bildiği hâlde– haberi yokmuş gibi davranır ve yanlışlığı tashih eder. Bu insanları önce kendisi jurnal ettirir, sonra affeder.

Jurnal karşılığı dağıtılan yüksek rütbeler, devlet memurlukları ve büyük miktarda paralar, jurnalciliğin yayılmasının sebeplerinden biri olarak romanda karşımıza çıkmaktadır. Örnek olarak Kâzım Bey, romanın kahramanı Nurullah'ı jurnallediği zannıyla Feyzullah Efendi'nin takdirini kazanır ve büyük miktarda para ödülüyle birlikte kendisine rütbe-i ûlâ verilir. Bu arada, Kâzım Bey'in "*âdeta şiddetlice bir Jön Türk*" (s. 187) iken hafiyelik yoluna girmesi, Feyzullah Efendi'ye ettiği hizmetlerin karşılığını fazla fazla almasıyla ilgilidir. Aşağıdaki parça, Kâzım Bey'in nasıl satın alındığını gösterdiği gibi, sistemin işleyişine de işaret etmektedir:

> "*Evvela Kâzım Bey yeni mesleğinden nefretini eksilte eksilte sıfıra kadar indirdikten sonra bu mesleğe muhabbetini yavaş yavaş arttırmaya başlamıştır. Nasıl arttırmasın ki Feyzullah Efendi hazretleri Kâzım'ın rişte-i ubû-*

(462) II. Abdülhamid hatıralarında Namık Kemal'in bu dizesiyle ilgili olarak şunları söyler: "*Mizacında birbirine aykırı iki ayrı insan yaşayan nadir kişilerden biri olduğunu söyleyebilirim. Onu yakından tanıyanlar, sarayla iyi geçindiği günlerde 'Osmanlı Tarihi' yazdığını, arası bozuldu mu 'Köpektir zevk alan sayyad-ı bi-insafa hizmetten' diye ejderha kesildiğini çok iyi bilirler. Çabuk tesir altında kalan, belki de çok samimi bir insandı.*" (*Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, s. 46)

diyyetini gittikçe kuvvetlendirecek fırsatlardan hiçbirisini fevt etmiyordu. İltifatlara hadd ü gaye yok! Her sebzenin, her meyvenin en turfandaları olmak üzere kendi konağına yağdırılan hedâyâdan bir sûret-i muntazamada Kâzım Beyin hissesi de ayrılıyor. Bundan anlaşılıyor ki Feyzullah Efendi hvazretlerinin konağı Kâzım Beyin mensup olduğu dâire-i celîleden ziyade mebzuliyet ve refah içindedir. Bilmem nereden tereyağları geliyor, bilmem nereden en nefis zeytinyağları geliyor, sabunlar geliyor, pirinçler geliyor, koçlar geliyor. Gelmeyen yok ki!... Bunların kâffesinden esdika-yı bendegânın hisseleri ayrılıyor. Öyle bir refah, öyle bir saadet ki biraz aç gözlüce olanlar için imrenmemek kabil değil. Hem dikkat buyurulmalıdır ki Kâzım Bey meslek-i cedîdinde henüz taayyün ve iştihar etmedi. Biraz sonraları bu yoldaki hedâyânın kendi mertebe-i sadâkatine mütenasip düşebilecek dereceleri kendi hakkında da tecelli edecektir. Hafiyelerin en bayağı sınıfından bazı erâzili biliriz ki hiçbir para maaşı olmadığı hâlde birçok zevatı ve hatta esnafı tehdidât-ı dâimeleri altında bulundurarak gül gibi geçiniyorlardı. Hele dûçâr-ı tehdîd olanlar Ermenilerden olursa var ya!..." (s. 188)

Ahmet Midhat Efendi *Jön Türk*'te de "kaderin cilvesi" olan bir zıtlığa yer vererek Jön Türk olan Kâzım Bey'i hafiye; kendi hâlinde, siyasetle uğraşmayan ve "*Jöntürkten muhteriz*" (s. 187) bir adam olan Kâşif Bey'i Jön Türk yapmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Feyzullah Efendi ve Kâzım Bey'in başına gelenleri anlatan gazete haberleri, romanın son satırlarıdır. Bunlarda dönemin havasını, hafiyelerden canı yanmış insanların hıncını çok açık görürüz:

"Hafiyelerin en müstekrehi, en mel'unu olan Feyzullah .....daki hanesine kapanıp dışarıya çıkamadığı ahrâr-ı ümmet tarafından bilistihbar hanesi basılmış ve dışarı çıkarılıp iki ayağından ip ile bağlanarak bir buçuk kilometreye kadar sürüklenmiştir. Bu işkence esnasında elbisesi pare pare olduğundan tesadüf edilen bir bakkaldan bir iki çuval alınıp onunla vücudu setr edildikten sonra ..... karakolhanesine varıldıkta efrâd-ı asâkir tarafından kurtarılıp karakolda hapsedilmiştir."

Ertesi gün diğer bir gazetede dahi şu fıkra görülmüştür: "Dün Kandilli burnundan bir adam kendisini denize atmış ve Beylerbeyi pîşgâhında naaşı denizden çıkarılmıştır. Zabıta tarafından icra olunan tahkikata nazaran bu adam seramedân-ı memurîn-i hafiyeden mel'un Feyzi'nin en büyük vâsıta-i icrâiyyesi Kâzım şakisi olup sekiz sene mukaddem Nurullah Bey namında pek namuslu bir adamı zevcesinin koltuk günü tevkif ettiren şerir-i lâindir. Dünyada kendi eliyle tahdit etmiş olduğu cezasını ahirette Hak teâlâ hazretleri bin kat daha müzdâd buyursun." (s. 236-237)

Romanda jurnalin nerelere kadar uzandığını gösteren bir örnek de vardır. Nurullah'ın kalebent olarak gittiği Akka'nın mutasarrıfı, Nurullah'ın suçsuzluğuna inandığı için onu mümkün mertebe rahat tutar. Fakat Feyzullah Efendi bunu duyduğunda bir telgraf emri gönderir ve mahkûmun dışarıyla ilgisinin kesilmesi ve kaçmasına izin verilmemesi konusunda mutasarrıfı uyarır. Ancak Nurullah kaçar. Bunun üzerine mutasarrıf bir hafta sonra azledilir ve bir daha memuriyet alamaz.

Ahmet Midhat, *Jön Türk*'te emekli bir kâtip olan Kâşif Bey'i kendi halinde ve iyi bir memur olarak ele alır. Kâşif Bey Fransızca bilmektedir ve hürriyet fikirlerini benimseyip Namık Kemal'in eserlerini gizlice okumaktadır. Onun memurluk yaptığı zamanlarda, yani romandaki olayların geçtiği 1898'den kırk sene kadar önce, kâtiplik çok önemlidir. Kâtip ne yalnız edip, ne münşi, ne resmî kitabet erbabıdır; o her şeydir:

"Kâtip ha! Kâtip demek her şey demek. Gazete muhabiri, kitap müellifi, tumturaklı tebriknameler, teşekkürnameler münşisi. Her şey! Her şey! "Kâtip" kelimesi bu günkü "muharrir" kelimesinden daha şümullü bir mânâya malik bir kelime." (s. 60)

Ahmet Midhat'ın bu sözlerinde, kâtipliğin eskisi gibi nitelikli olmayışından kaynaklanan bir hayıflanma da sezilmektedir.

Halide Edib'in mektup tarzında yazılmış olan *Handan* (1912)[463] adlı romanı, Refik Cemal adlı bir Hariciye memurunun

(463) Halide Edib Adıvar, *Handan,* Tanin Matbaası, İstanbul, 1329. Tanpınar'a göre "*Halide Edip, Handan ile başlar.*" (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Dersleri,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 46)

yine kendisi gibi Hariciyeci olan arkadaşı Server'e yazdığı 1 Mart 1903 tarihli bir mektupla başlamaktadır. Refik Cemal, zengin bir adam olan Cemal Bey'in kızı Neriman'la evlenmiştir. Kayınpederinin köşkünün bahçesinde kendilerine tahsis edilmiş beş odalı bir köşkte karısıyla birlikte rahat bir hayat sürmektedirler. Edebiyata meraklı olan Refik Cemal; Halid Ziya, Mehmet Rauf, Paul Bourget gibi yazarları tanır. Neriman'ın aile hayatı dışındaki dünyayla, memleketin sıkıntılarıyla ilgili olmayışından rahatsız olsa da Refik Cemal karısına bağlı bir insandır.

Refik Cemal'in bir müddet sonra hafiyelerin dikkatini çekerek takibe alınması, hayatında önemli değişiklikler yapar. Hariciye'deki bir memur tanıdığı Refik Cemal'e bunu gizlice haber verir. Refik Cemal, karısı hamileyken bırakıp gitmekten korkmasına rağmen, bir şehbenderlik görevi alarak uzaklaşması tavsiye edilir. Bunun üzerine Avrupa'ya gider, Marsilya ve Londra'da şehbenderlik görevinde bulunur. Refik Cemal Avrupa'da bulunduğu sırada bir aşk ikileminin içine düşer. Neriman'la evlendiklerinden beri daima övgüyle bahsedilen Handan'a karşı içten içe beslediği ilgiyi karısına duyduğu sevgi ile örtmeye çalışsa da Handan'a hastalığı boyunca refakat etmesi bu gizli sevgisini alevlendirir ve sonunda ona âşık olduğunu itiraf eder.

Romanın diğer kahramanlarından Hüsnü Paşa, memuriyeti epey zaman önce bırakıp servetiyle yaşayan, Avrupa'da dolaşan bir adamdır. Hedonist, tam bir sefih olan Hüsnü Paşa, karısı Handan'a yazdığı mektupta onu sevdiğini fakat hürriyetine de düşkün olduğunu söyler. Bu hayata parasının ve kuvvetinin birkaç yıl dayanabileceğini, ancak ondan sonra Handan'a dönebileceğini yazacak kadar küçülür.

Avrupa'yla haşır neşir olmuş insanların anlatıldığı bu romanın dikkat çekici özelliklerinden biri de, kahramanların yabancı dilleri ana dilleri gibi konuşabilmeleri, Fransa, İngiltere ve İtalya'da yaşarken kendi ülkelerindeymiş gibi yaşayıp hiç yabancılık çekmemeleridir[464] Hüsnü Paşa'da ise bu özelliklere uç noktada bir yozlaşma eklenir.

II. Abdülhamid'in ünlü hafiyesi Fehim Paşa hakkında yazılan *Fehim Paşa ile Margrit* (1914)[465], romanın yazarı Ahmet Naci'ye

---

(464) Enginün, *Doğu ve Batı Meselesi*, s. 133.

(465) Ahmet Naci, *Fehim Paşa ile Margrit*, Meşrutiyet Kütüphanesi, İstanbul 1330 (Alıntılar bu baskıdandır).

göre "*hayalî, tasavvurî bir roman değil. Belki bir hakikat-ı tarihiyye*"dir (s. 4) ve Fehim Paşa'nın adamlarından Kâmil Bey'in hatıralarına dayanır. *Bu Toprağın Kızları, Kodaman, Üç İstanbul* gibi romanlarda acımasızlığı ve ahlâksızlığıyla ele alınan Fehim Paşa[466], burada da haraç alan, kadınlara musallat olan düzenbaz biri olarak anlatılır. Fehim Paşa, İstanbul'a gelen bir cambaz kumpanyasındaki Margrit adlı bir Alman kızı görüp peşine düşer. Kızın gönlünü edebilmek için bir kuyumcudan hiçbir bedel ödemeksizin yüzük aldırır, kuyumcular Fehim Paşa'nın şerrinden yıldıkları için seslerini çıkaramazlar. Fehim Paşa, kızı metres yapabilmek arzusundadır fakat kız nikâh ister. Buna razı olmayan Fehim Paşa, kolayını bulur ve sahte bir nikâh kıydırır. Bir zaman sonra hevesi geçince de adamlarından birine "*belâ*"yı (s. 37) başından almasını söyler. Avusturya Sefareti, Margrit'e sahip çıkıp dava açar, nikâhın sahte olduğu ortaya çıkınca II. Abdülhamid 2000 lira tazminat verip kızın ailesini susturur.

Efruz Bey (1919)[467] adlı eserinde Ömer Seyfettin'in Hüseyin Rahmi'yi hiç aratmayacak bir ironiyle yarattığı Efruz Bey tipi, "*Batı eğitimi alan insanımızın yenileşmeğe yönelmesinin getirdiği alafranga 'genç türk' tipinin, uzun süre halk karşısında ayrı ayrı eserlerde eleştirildikten, itelenip maskara edildikten sonra, Meşrûtiyet devrinde yarı aydınların hazırladıkları uygun bir ortamda, üst kademelere ve kadrolara yükselişini ve yer alışını*"[468] anlatır. Yani Efruz Bey, Türk usulü Batılılaşmanın yarattığı, romanda ilk örneği Felâtun Bey olan alafranga tipin II. Meşrutiyet'ten sonraki devamıdır.

---

(466) Bunlardan biri de Mehmet Celal'in *İsyan*'ıdır (1910). Romanda, Askerî Tıbbiye'de okuyan öğrencilerin kötü muameleye isyan ederler ve yakalanarak hapsedildikten sonra sorguya çekilmek üzere paşaların karşısına çıkarılırlar. Bu paşaların arasında Fehim Paşa da vardır. "*Irz düşmanı*", "*Tercüme-i hâli alçakların bile yüzünü kızartacak olan Fehim*" gibi ifadeler (s. 15), bu ünlü hafiyenin, o dönemde halk arasında nasıl bir nefret uyandırdığını anlatmaya yeter (Mehmet Celal, *İsyan,* Meşrutiyet Matbaası, İstanbul 1326). Bu nefret, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Fehim Paşa'nın Yenişehir'de parçalanarak öldürülmesine yol açmıştır ("Fehim Paşa" md., *Meydan Larousse,* Meydan Yayınevi, C. 4, İstanbul 1973, s. 560). Ahmet Midhat'ın *Jön Türk*'teki Feyzullah Efendi tipi ve Meşrutiyet'ten sonra yaşadıkları da Fehim Paşa'yı kuvvetle hatırlatmaktadır.

(467) *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri, Hikâyeler 4, hzl.* Hülya Argunşah, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999 (Alıntılar bu baskıdandır).

(468) Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin,* May Yayınları, İstanbul, 1968, s. 496-497.

Asıl adı Ahmet olan Efruz Bey, kâtiplik yapmaktadır. Kalemdeki diğer arkadaşları ondan bir "*Babıâli kuşkusu*" (s. 28) ile korkmaktadırlar. Çünkü bir yıl önce 2500 kuruş maaşla "*bâirâde-i seniyye*" (s. 28) kaleme alınmıştır ve bu yüzden amirleri onu hafiye sanırlarken, öteki memurlar onun Jön Türk olduğunu düşünmektedirler. Övünmeyi çok seven Efruz Bey, kendisini Galatasaray ve Mülkiye'den birincilikle mezunmuş gibi göstermektedir.

Romanın başında Ahmet Bey, çalıştığı kalemden içeri girince hürriyetin ilan edildiğini büyük bir coşkuyla arkadaşlarına haber verir. Bu haberin böyle yüksek sesle söylenmesi, kalemdeki herkesi korku ve çekingenlik içinde bırakmıştır. "*Zavallı iki cami arasında kalmış beynamaz*" (s. 29) kâtipler şaşırırlar. Bu habere ihtiyatlı yaklaşan sadece mümeyyizdir. Fakat, haber doğrudur ve Kanun-i Esasi ilan edilmiştir.

Ahmet Bey, önceki gün Mabeyn'e gitmiş, münasebette olduğu ve herkesten adını gizlediği bir paşaya "*Ubudiyyetini arz ederken*" (s. 31) bu haberi almıştır. O dakikaya kadar tamamen Mabeyn'e mensup geçinen Ahmet Bey, velinimetinin konağından çıkarken Namık Kemal'den ve Midhat Paşa'dan daha "*hürriyetperver*"dir (s. 31).

Kalemdeki memurlar hürriyetin ilanını tartışırlarken, içeri kalemin müdürü girer. "*şişman, esmer, fikri son derece mahdut*" olan müdür, kaleme her zamankinin aksine erken uğramıştır:

> "*Yaz kış Büyükada'da oturduğu için öğle paydosundan on dakika evvel gelir, öğle paydosu daha bitmeden kalkar giderdi. Mabeyne mensup bir adama mensup bir kadının süt kardeşine mensupluk sayesinde devamsızlığı bir kusur sayılmıyordu.*" (s. 32)

Ahmet Bey, hürriyetin ilanıyla ilgili olarak müdürle de konuşur fakat müdür sararır ve "*Rica ederim, böyle şeylerden bahsetmeyelim. Bizim vazifemiz her şeyden mukaddestir!*" deyip emrindeki kâtiplerine dönerek şöyle devam eder: "*İşlerinize bakınız, beyler! Ben âmirinizim, benim gibi vazifeperver olunuz. İnsanın en büyük saadeti vazifesinin ihmalsiz icrasıdır!*" (s. 32)

Haftada birkaç defa ve günde ancak on dakika kaleme gelen müdürün vazifeden bahsetmesi Ahmet Bey'in canını sıkmıştır. Kalemden çıkar, Bâbıâli'nin koridorlarında dolaşıp Hariciye tarafına geçer. Kapıların önünde dolaşan ve "*âdetleri veçhile*" (s. 33) Fransızca konuşan Hariciye memurlarını görür.

Ahmet Bey aniden, "*Yaşasın hürriyet!*" diye bağırmak isteğine kapılır. Böyle bir şey yaparsa ismi tarihe geçecektir. "*Babıâli'de birinci defa bu mukaddes kelimeyi çınlatmak!*" (s. 33) fikrine karşı koyamaz ve var gücüyle haykırır. Etrafına toplananlara bir hatip edasıyla seslenir, eski idareye küfürler savurur. Bütün Bâbıâli'yi ayaklandırmıştır. Bir saat sonra büyük meclis salonunda etrafına müsteşarlar, müdürler, Şûra-yı Devlet azaları toplanır. Ahmet Bey etrafındakileri görünce kendisine iyice kahraman süsü verir ve herkesi de buna inandırır. Onlar inandıkça Ahmet Bey'in iddiasında hiçbir şüphesi kalmaz, kendisinin bir kahraman olduğuna iman eder. Ona hürriyeti nasıl kazandığını, Jön Türklerin kim olduğunu sorarlar; hâlbuki bu meseleler hakkında en ufak bir fikri yoktur ve bir tane bile Jön Türk tanımadığı hâlde kendisini Jön Türk lideri olarak gösterip şunları söyler: "*Vatandaşlar! Bize 'Jön Türk' derler. Bizi kimse tanımaz. Bizim kimse ismimizi bilmez. İşte bu Jön Türk'lerden birisi benim! Ben onların reisiyim! Benim ismimi kimse bilmez. Beni kimse tanımaz.*" (s. 35) Fakat odacının biri haykırır "*Ben sizi tanırım! Sizin isminiz Ahmet Bey'dir!*" (s. 35) Ahmet Bey hemen cevap verir: "*Hayır, yalan söylüyor. 'Ahmet' benim müstear ismimdir. Asıl ismim değil. Beni kimse tanımaz.*" (s. 36)

Ahmet Bey, artık çığırından çıkmıştır. Hürriyeti nasıl ilan ettirdiğini anlatmaya başlar: Cemiyetlerinin merkezi Patagonya'dadır ve cemiyet üyelerinin İstanbul'daki toplantı yerleri Sulukule'deki bir eşek ahırıdır. Ahmet Bey'in Sulukule'den Yıldız Sarayı'na kadar tünel kazmak şeklindeki projesi, yüz muhalefet oyuna karşı on bin beş yüz kabul oyuyla kabul edilmiştir. Burada mümeyyiz dayanamaz ve İstanbul'da on bin altı yüz kişiyi alacak bir ahır olup olmadığını sorar. Ahmet Bey demagoji gücünü ve şarlatanlığını kullanıp soruyu cevaplamaktan kurtulur. Anlatmaya devam ederek, tüneli yirmi senede tamamladıklarını söyler. Mümeyyiz ona yirmi dört yaşında olduğunu hatırlatmak isterse de yutkunur çünkü kalabalığın Ahmet Bey'e teveccühünden korkmuştur.

Ahmet Bey'in anlattığı hikâye, tünelden Yıldız Sarayı'na girip "*müstebit*"in kafasına tabancayı dayayarak hürriyeti ilan ettirmesiyle son bulur. Sokaklara fırlayan kâtipler artık Ahmet Bey'in macerasını halka anlatmaya başlamışlardır. Kadın, erkek, asker, ihtiyar, genç... herkes onun bu hareketini konuşmaktadır.

Ahmet Bey, olayı duyan ve gerçekten hürriyet ilan edildi sanan Tıbbiyeliler, Darülfünunlular, medreseliler ve halktan oluşan

on bin kişiden fazla bir kalabalığın omuzlarında İstanbul'u dolaşır. Onu evine kadar getirirler. Ahmet, adının evde bile anılmasına razı değildir; hâlâ adının Ahmet olmadığını iddia etmektedir.

Ahmet Bey, aylık 2500 kuruş maaşı ve annesinden her ay aldığı 15 lira dışında bir geliri olmadığı hâlde kendisini zengin gösteren; sözüm ona paşalarla, nazırlarla oturup kalkan megaloman bir tiptir:

> "*Cesur, şair, edip, feylesof, âlim, derviş, pehlivan, tamburacı, damacı filân... görünmek ister, hem de görünürdü. Kalemde küçüklerin yanında hep kendine 'Esraralûd bir Jön Türk' süsü verir, bir satırını görmediği hâlde Namık Kemal'in bütün eserlerini okuduğunu söyler.*" (s. 50-51)

Ahmet Bey evine geldikten sonra, kendisine hiç işitilmemiş ve önemli bir isim bulma telaşına düşer. Hükümdar isimlerinin baş harflerini birleştirir; hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet kelimelerinin ilk harflerini alır ve bunlardan yeni isimler yapmaya çalışır fakat bir türlü başaramaz(469). Sonunda lügati açar, bir kelime gözüne ilişir: Efruz. "*Ziyalandırıcı, ruşen edici olan*" (s. 54) anlamındaki bu kelimeyi çok beğenir. O, artık Efruz Bey'dir.

Yeni ismini değişik unvanlarla kullanır, kendi kendisine tekrarlar: Efruz Paşa, Efruz Han, Efruz Sultan, Efruz Şah... kulağına hoş gelmektedir.

Efruz Bey'in sebep olduğu şamata, sonunda İttihat ve Terakki idarecilerine ulaşır. Efruz'u sorguya alırlar. Ancak sorgulamadan sonra meseleyi anladıklarında hepsi kahkahalarla gülüp onu serbest bırakırlar. Halk ise "*üç gün taptığı mabudunu üç saniye içinde*" unutmuştur (s. 67).

Efruz Bey tipi ve ilk bölümde yapılan bu muazzam toplumsal eleştiri, ilk bakışta çok abartılı görünse de aslında çok net bir gerçeklik taşımaktadır. Efruz Bey'de, konuşmalarıyla Türk mizahına epey malzeme vermiş olan pek çok siyaset adamını bulabileceğimiz gibi; Efruz'u omuzlarında taşıyan halktaki ani coşkuyu, heyecanı, kitle psikolojisine uyum gösterme yeteneğini, sürekli bir kurtarıcı beklentisini ve unutkanlığı büyük ölçüde gerçek hayatta da

(469) Efruz'un bu kavramları anlayıp üzerlerinde düşünmek yerine onların içlerini böyle boşaltması, yazarın, genellikle şekle takılıp özü kaybetmek biçiminde görülen bir aydın hastalığına işareti sayılabilir.

görmek mümkündür. Ayrıca, romanın bu bölümündeki bürokratlarda görülen çekingenlik, işini kaybetme korkusuyla "neme lâzım" deyip gerçekleri söylemekten kaçınmak gibi bazı davranış kalıplarının Türkiye'deki geleneksel memur zihniyetinin önemli bir tarafı olduğunu da belirtmek gerekir.

"*Asilzadeler*" adlı ikinci bölümde Efruz Bey, annesinin evindeki "*salonum*" dediği odasına okuldan arkadaşlarını davet etmiştir. Sohbetlerinin konusu asalettir ve her biri kendi asilliğini ispat etmek çabasındadır. Bunlardan biri Müzekki Bey adında, "*Türkçe dahil olduğu hâlde on üç lisanın yazılarını yazar, lâkin hiçbirinin kitaplarını okuyamaz*" (s. 148) bir gençtir. Sabir Paşa adlı bir bürokratın oğludur. Diğer misafirleri Salih Paşazade Nermin Bey, Kâmuran Kara Tamburin Bey ve kendisini bir Arap şeyhinin oğlu gibi gösteren Azizüssücufüzzırtaf'tır(470).

Müzekki Bey, eski devirde olduğu gibi yeni devirde de babasının daima ikbal mevkisinde kalacağını bilen bir paşazadedir. Babası İngiliz taraftarıdır ve Müzekki, İngiltere'yi vatanından ziyade sever; bunu da kimseden saklamaz. Onun "*Biz İngilizler sayesinde yaşıyoruz, yoksa ne Abdülhamid bizi rahat bırakırdı, ne de İttihatçılar çetesi...*" sözleri, Efruz'un çok hoşuna gider ve şöyle takdir eder: "*Ne karakter, ne karakter! Sanki anadan doğma bir İngiliz...*" (s. 150)

Efruz, artık "*adi politika*" saydığı Meşrutiyet gibi meselelerle uğraşmamaktadır, ona göre politika, "*avama âdi adamlara mahsus*" bir uğraştır (s. 151).

Beş gencin hepsi kendilerine saçma unvanlar bulup nesep uydurmaya çalıştıkça ortaya "*Müzekki dö Civan*" (s. 154), "*Prens Eternel dö Kara Tanburin*" (s. 158) gibi garip sıfatlar çıkar. Ancak, bu kadar asil olmalarına (!) karşın hepsi parasızdır. Prens Azizüssücufüzzırtaf, evden ayrılırken Efruz'dan 1000 lira borç ister. Efruz'un türlü bahaneleriyle en sonunda 1 liraya kadar düşer. Efruz kurtulamayacağını anlayınca bir çeyrek vermek zorunda kalır.

Arkadaşlarının unvanlarını işitince Efruz'un hastalığı depreşir, ailesinin bütün fertlerine, kendisine yeni bulduğu unvanla hitap etmelerini emreder: "*Prens Efruz dö Kızıl.*" (s. 166)

---

(470) *Efruz Bey*'deki tiplerden birçoğunun kaynağı, yazarın kendi hayatında tanıdığı insanlardır (Alangu, *Ömer Seyfettin,* s. 481, 483 vd.). Buradaki Azizüssücufüzzırtaf tipi, Ömer Seyfettin'in Kabataş Sultanisi'ndeki öğretmen arkadaşlarından biridir ve Javalı zengin Müslümanlardan birinin Osmanü'l-Uttâs adındaki oğludur (Alangu, *a.g.e.*, s. 294).

Efruz'un arkadaşlarıyla Azizüssücufüzzırtaf'ın evinde buluştuğu bir gün, hepsinin foyası meydana çıkar. Asıl adı Aziz olan "*Prens Zırtaf*", gerçekte evini kumarhaneye çevirmiş bir düzenbazdır. Efruz oradayken evi polis basar. Nezarette bir gün yatar ve çıktıktan sonra da asil arkadaşlarını bir daha göremez.

"*Tam Bir Görüş*" adlı üçüncü bölümde sosyolojiye merak saran Efruz Bey'in ilimle uğraşmaya heveslendiği "*Bilgi Bucağında*" adlı dördüncü bölüm, aynı zamanda Ömer Seyfettin'in Türk Ocağı hakkındaki eleştirilerini de içermektedir. Efruz Bey bu bölümde, asillik sevdasından vazgeçmiş ve Türk Bucağı'ndaki sosyoloji konferanslarına devam etmeye başlamıştır. Aradan zaman geçince kendisi de konferans vermeye başlar. Bucaklıların gün geçtikçe güvenini kazanır; fakat Efruz Bey, hep o bildiğimiz Efruz Bey'dir, bucakta etrafına topladığı kişilere bir gün önce okuduğunu söylediği en az yirmi kitap adı sayar. Ona o kadar güvenmektedirler ki kimse bir gece içinde altı bin sayfanın okunamayacağını akıl edip sormaz. Efruz, Bucak reisiyle bir iktidar mücadelesine girer, aralarında sürtüşme başlar. Efruz'un bir konferansta "*Beşikten mezara*" diyeceği yerde "*Mezardan beşiğe kadar ilim öğreniniz.*" (s. 179) demesine reis itiraz etse de laf kalabalığına getirip sözüm ona ilmî açıklamalarla onu alt etmeyi başarır. Bu "başarıları"na rağmen, yıldızı giderek sönmeye başlar. Artık, vereceği dersleri önceden yazması ve bunları heyetin tasvip etmesi şartıyla konuşabilecektir. Bunu kabul etmez ve bucaktan ayrılır.

Efruz Bey bucakta tutunamayınca eğitimciliğe merak sarar. "*Açık Hava Mektebi*" adlı beşinci bölümde, kendisine Müfat Bey adlı bir özel okul hocası bulur. "*Din de yok millet de yok!*" (s. 225) şiarını benimseyen Müfat Bey için tek mefkûre vardır: alafrangalaşmak.

Efruz, Müfat Bey'den ilim ister fakat onun istediği, alışılmış yöntemlerden farklı bir eğitimdir: "*Öyle bir tahsil istiyorum ki, gayet kolay olsun, kısa olsun, hatta kitap bile olmasın, öyle şifahi bir ilim! Zira gözlerim artık yoruldu.*" (s. 227) Eğitim göreceği alanı belirlemek için Müfat Bey'in "*En ziyade neye istidadınız var?*" sorusuna verdiği cevap bundan daha hoştur: "*Her şeye.*" (s. 228)

Bu arada Avrupa'ya da gitmek istemektedir ama bir türlü gidemeyince çevresini kandırır. İki ay ortalıkta görünmez, evde sıkıntıdan patlayacak gibi olunca mecburen dışarı çıkar. Soranlara Avrupa'dan döndüğünü, pedagoji eğitimi aldığını söyler. O, artık memleketin en büyük pedagoji bilginidir (!)

Eser, altıncı bölüm olan "*İnat*"ta, Ömer Seyfettin'in kahramanıyla yaptığı bir konuşma ile tamamlanır. Efruz Bey'in burada Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki yanlışlıkları söylemesi ve kendi safsatalarına yazarı da inandırmaya çalışması, esere ilginç bir nitelik de kazandırmıştır.

Efruz Bey sadece bir roman kahramanı olarak görüldüğünde komik, Türk aydınıyla ilişkili taraflarını düşününce de trajiktir. Efruz Bey'in hürriyeti Yıldız Sarayı'na kazdığı tünelden alıp halka vermesi, bunu yaparken de hürriyeti verdiği insanları tehdit etmesi, asaleti Batı'dan devşirdiği unvanlarda, dolayısıyla Batı dilinde ve kültüründe araması, sonra dönüp öz Türkçe akımını benimsemesi, Orta Asya Türklüğünü çıkış yolu olarak görmesi ve nihayet zahmetsiz şekilde ve bir an önce her şeyi öğrenmeye çabalaması, Türk aydınının –şüphesiz ki çok zor bir dönemin şartları gereği– yaşadığı fikir bunalımlarına işarettir.

Yakup Kadri'nin II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki iktidarıyla muhalifler arasındaki çekişmeleri anlatan *Hüküm Gecesi* (1927)[471] adlı romanı, Niyazi Akı'ya göre "*Tarihin edebiyata müdahalesi*" olan bir eserdir[472]. Ahmet Kerim adlı muhalif bir gazetecinin hayatı etrafında kurulan eser, Yakup Kadri'nin o dönemki Bâbıâli ve Bâbıâli mensupları hakkında verdiği bazı bilgileri ihtiva etmektedir.

İktidardaki yüksek bürokratlar ile muhalefete geçmiş olan devlet düşkünleri ayrı saflarda yer almakla beraber, kendilerini yönlendiren hırs aynıdır: iktidar hırsı. Bir tarafta koltuğunu ne pahasına olursa olsun bırakmak istemeyen Sadrazam Kâmil Paşa vardır:

> "*Ahmet Kerim, Kâmil Paşa'nın, mevki-i iktidara geçtiği günden beri geceli gündüzlü bu Sadaret dairesinde ikamet ettiğini bilirdi. Gündüz bir maroken koltuk, gece bir seyyar asker karyolası bu sâl-dide devlet reculünün yorulmuş kemiklerini birer tabut gibi taşımaktadır ve bu viran konağın vâsi bir mezardan ne farkı var? Seksenlik adam burada haricî hayat ile bütün alakalarını kesmiş gibidir. Ahmet Kerim, onu bir gün, bir lâhza olsun pencereden sokağa bakarken görmedi. Kendisini yakından tanıyanların, kendisiyle yakından temas edenlerin sözüne inanılacak olur-*

(471) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1927 (Alıntılar bu baskıdandır).

(472) Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, s. 101.

sa Sadaret makamının bir yatak odasına inkılâb eden bu antişambrında, ihtiyar vezirin bütün meşgalesi, bir seccade üzerinde diz büküp dua ve ibadet etmekten ibarettir. Filhakika Türk milletinin encamı artık duaya kalmıştı ve ihtiyar vezir bunu hissetmiş olmakla bir nevi kiyâset göstermiş oluyordu.

Kâmil Paşa, Frenklerin yarı takdir, yarı istihza ile, 'Şarkkâri hikmet' ismini verdikleri 'hâdisâta mütevekkilâne inkıyâdın' müşahhas timsali idi. Mütarekenin akdinden sonra artık sulh için bile teşebbüste bulunmaktan feragat etmiş, her işi Hakkın birliğine bağışlamıştı. Yalnız hiç kimseye bağışlamadığı bir şey varsa o da, sadık bir kapıcı gibi geceli gündüzlü içinde nöbet beklediği bu viran Babıâli idi.

Ahmet Kerim, ihtiyar vezirin bu hâlini rikkat-âver buluyordu. Onda bir başkası gelip de çalmasın diye oyuncağıyla koyun koyuna yatan veyahut yeni alınmış kunduralarını fare hücumlarından korumak için yorganın altında saklayan bir titiz çocuk maneviyetini seziyordu. Sanki bu Sadaret odalarını bir dakika terk edecek olursa, gizli kapılardan birçok gizli sadrâzamlar oraya hücum edecek ve muhteşem vezaret koltuğu, bütün teferruatıyla beraber bunların eline geçecekti. Allah göstermesin, böyle olursa Kâmil Paşanın akıbeti neye varacaktı? Artık bu makama bir daha avdet müyesser olamayacaktı. Bütün mevcudiyetiyle hissediyordu ki, bu, onun artık son sadaretidir ve bütün canı elinde tuttuğu 'mühr-i hümayun'da tekasüf etmiş gibi tir tir titriyordu. Kendi kendisine 'Hayır, hayır. Bu sefer vermeyeceğim.' diyordu. Hayır, bu sefer dünya bir araya gelse, onu bu yerden söküp koparamayacaktır." (s. 263-264)(473)

(473) Mahmut Şevket Paşa, yaşı sekseni bulmuş olan ve Mısır'da ikamet eden Kâmil Paşa'nın kendisi yerine sadrazam olmak arzusuyla padişaha haberler göndermesini ve Sultan Reşad'la bu konu hakkındaki görüşmelerini günlüğünde şöyle anlatır:

"*Zatı Şahane bana dedi ki:*

— Mısır'daki seleﬁniz Kâmil Paşa'dan haber aldım. 'Mahmut Şevket Paşa'nın bana hürmeti vardır. Onunla beraber çalışarak bu memleketi kurtarabiliriz.' demiş. Anladığıma göre kendisi gene sadrazam olmak istiyor. Siz de Harbiye Nezaretini deruhde buyuracaksınız.

Kâmil Paşa, anlaşılan hâlâ sadaret peşinde koşuyordu. Entrikalarının ardı arkası kesilmiyordu. Mısır'dan bile sadareti koparmak için çalışmak-

Diğer tarafta yer alan muhalefet ise ne pahasına olursa olsun, iktidar koltuğuna oturmaktan başka bir amaç taşımamaktadır. Muhaliflerin en önemli ismi, eski bir sadrazamın oğlu olan Ömer Bey'dir. Bir babanın nüfuzundan ne kadar yararlanılabilirse o kadar yararlanan Ömer Bey, *"Doğduğu gün 'Salise' rütbesini alan ve yirmi beş yaşına geldiği vakit, artık kazanacağı rütbe, erişeceği makam kalmayan"* (s. 23) bir paşazadedir(474) ve II. Abdülhamid devrinde adı fısıltılarla kulaktan kulağa geçen, Mabeyn-i Hümayun'da

---

tan geri durmuyordu. Beni de lûtfen Harbiye Nezaretinde bırakıyordu. İktidarsızlığıyla birleşen şu ihtirası, nefrete şayandı. Zatı Şahane'ye dedim ki:

— Bu memleketin kurtulması veya kurtarılması için önce Cenabı Hak, Kâmil Paşa'nın canını almalıdır. Bu adam memleket için en büyük musibettir." (*Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü,* ARBA Yayınları, İstanbul, 1988, s. 97) Ölene kadar memuriyetini sürdürmek isteyen, yürüyemeyecek durumda olduğu hâlde inatla koltuğa sarılan bu ikbalperest Osmanlı paşası, Millî Mücadele'nin meşhur valilerinden Hamit Bey'i akla getirmektedir. Kâmil Paşa'ya zıt bir karakter taşıyan ve Türk bürokrasi tarihinde nadir görülen tavırların adamı olan Hamit Bey, 1926 yılında getirildiği Şeker ve Petrol İnhisarı Heyet-i Teftişiye Reisliği hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlayarak Maliye Vekâleti'ne sunar ve buradaki işinin imza atmaktan ileri gitmediğini, Petrol İdaresi'nin de gereksiz olduğunu belirterek, geçimini temin ettiği bu kurumun lağvedilmesini ve buraya ayrılan paranın da bütçeye kazandırılmasını teklif eder (Halit Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 331). Aynı Hamit Bey, Samsun'a çıktığında Canik bölgesindeki asayişin çok kötü olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle, valilikten sonra tenzil-i rütbeye aldırmayarak mutasarrıflığı kabul eder. Bu teklifi getiren Refet Bey, *"Mustafa Kemal Paşa'nın selamı var, -Gerçi sana attan in, eşeğe bin diyemeyiz ama- Canik'e mutasarrıf olarak gider mi? diye soruyor."* deyince, Hamit Bey tereddütsüz cevap verir: *"Bakkal çırağı olarak bile giderim."* (Eken, *a.g.e.*, s. 34)

(474) Mehmet Akif, *Safahat*'in *Süleymaniye Kürsüsünde* adlı bölümünde, devlet idaresindeki bozulmayı ve doğuştan gelen liyakati de eleştirir:

"……

Nerde bir maskara sivrilse, hayâsızlara pîr,
Haydi Mabeyn-i Hümâyûna!... Ya bâlâ, ya vezîr!
Ümmetin hâline baktım ki: Yürekler yarası!
Ne bir ekmek yedirir iş, ne de ekmek parası.
Kışla yok, dâire yok, medrese yok, mektep yok;
Ne kılıç var, ne kalem... Her ne sorarsan, hep yok!
Kalmamış terbiye askerde. Nasıl kalsın ki?

devlete ait önemli işlerle ilgili olarak sarayı kartondan bir oyuncak gibi avucunun içinde tutan bu şahıs, İstanbul'daki *"münevver, yüksek, hürriyetperver ve kibar gençliğin yekta incisi"* dir. Onun bütün bu gücüne rağmen ufak tefek oluşu Ahmet Kerim'in tuhafına gider: *"Ömer Beyefendi bu küçük, aksırıklı mahluk mu idi?"* (s. 14)

Ömer Bey, ikbal ve devlet düşkünüdür. Bu sebeple de yeni hükûmete, İttihatçılara diş biler. Hayli zengin olmasına rağmen yetinememektedir:

> *"Ahmet Kerim bir yangın felâketini hatırlatmaktan ziyade kaba ve zengin bir devrin küstahlığına alâmet olan bu servet parçalarına bakarak bunların sahiplerindeki temellük hırsının hâlâ neden sönmemiş olduğuna şaştı. Karşısında oturan bu zavallı, bu perişan mahlûk, mütemadiyen bıyıklarını didikleyerek şu maliye nazırının filân istikraz işinden ne kadar komisyon aldığını, bu Nafıa nazırının filân imtiyaz meselesinden ne kadar para çaldığını veya filân kumandanın hissesine Yıldız yağmasından ne isabet ettiğini hesap ile gecesini gündüzüne katacağı ve bunun hasediyle bir kor gibi için için yanıp tutuşacağı yerde, kendi talihine düşen bu mühim refah hissesiyle iktifa ederek rahat ve tatlı bir itikâfa çekilse ne kaybederdi?"* (s. 22)

Fakat Ömer Bey bu itikâfa çekilmez. Nazırların ne kadar komisyon aldıklarını, ne kadar para çaldıklarını öğrenip bilmek ve bu sayede kendi döneminin ahlâkça şimdiki devre üstünlüğünü ispat edip tekrar iktidara ulaşabilmek amacındadır; bu ihtirası ise bir tür hükmetme ve büyüklenmeden ibarettir. Ömer Bey'in elinde önemli kozlar da vardır:

Birinin ömrü mülâzımlıkta geçerken öteki,
Daha mektepte iken tayy-ı merâtible ferik!
Bir müşirlik mi var? Allahü veliyyü't-tevfîk!
Hele ilmiyye bayağ'dan da aşağ' bir turşu!
Bâb-ı Fetvâ denilen dâire ümmî koğuşu
Ana karnından icâzetlidir, ecdâda çeker;
Yürüsün, bir sarık, al sana kâdîasker!
Vükelâ neydi ya? Curnalcı, müzevvir, âdî;
Ne Hudâ korkusu bilmiş, ne utanmış ebedî,
Güç okur, hiç yazamaz, bir sürü hırsız çetesi...
Hani, can sağlığıdır doğrusu bundan ötesi!"

(Mehmed Akif Ersoy, "Süleymaniye Kürsüsünde", *Safahat*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1994, s. 152-153)

"(...) iddia edebilirim ki sözüm yabana Meşrutiyet vükelâsından birçoğunun canı benim elimdedir. Öyle değil mi Hasip Bey, ne dersiniz? Meselâ Maliye nazır-ı muhtereminin Meşrutiyetten iki sene mukaddem âcizlerine yazdığı arizayı 'Nida-yı Hakikat'te bir neşredecek olsak, ha, ne dersiniz, bir neşredecek olsak?" (s. 15)

Muhalif duygularla ve gözleri parlayarak söylediği bu sözler, esasında gerçek bir yurtseverin, bir devlet adamının kendisi için sevinerek değil, ülke hesabına üzülerek söyleyeceği sözlerdir. Ömer Bey'in derdi ise gazetelerde artık kendisinden *"Atûfetlu Ömer Beyefendi"* (s. 23) diye bahsedilmemesi ve karakolların önünden geçerken arabasına selama durulmamasıdır.

Ömer Bey, yaşayış ve zihniyet itibarıyla Batılılaşmıştır. Bir Türk devlet adamında bulunması gereken millî gurura sahip değildir. Bir zamanlar ülkeyi idare etmiş, şimdi de idare etmeye yeniden talip olan bu adamın salonunda yapılan konuşmalar bile Fransızcadır:

"(...) Ömer Beyefendinin salonlarındaki mükalemelerin ekserisi bu lisanla cereyan etmekteydi. Meselâ hane sahibi hiçbir zaman 'devleti Osmaniye' tabirini kullanmıyor; bunun yerine 'Empire Ottoman' demekte garip bir lezzet duyuyordu veyahut bir mükaleme esnasında, birdenbire hatıra gelmeyen kelimeler yerine ikame ettiğimiz 'şey' edatının –hattâ Türkçe konuşurken bile– mutlaka Fransızcasını istimal etmekte ve buna aslında hiç mevcut olmayan birtakım tecvidî medler koymakta şâyân-ı dikkat bir ısrar gösteriyordu." (s. 228-229)

Muhalefeti bir süre Avrupa'dan sürdürmeye karar veren Ömer Bey, Paris ve Londra'da ancak milyonerlere sunulan bir konfor ve lüks içinde yaşar. Ülkesinden hem kafaca hem bedence uzak olan Ömer Bey, bu durumda bile kendisini gerçekten talihsiz ve felakete uğramış bir adam sayar. Yazara göre onun bu durumu, ancak ruhsal bir rahatsızlığın işaretidir.

Ömer Bey'in çevresinde yer alan diğer muhaliflerden eski Büyükelçi Hasip Bey, Kazasker Necip Molla, Neşet Paşa ve Saim Hoca gibi insanların amaçları ise bir an önce nezaret koltuklarına yerleşebilmektir. Bunlar gibi daha başkalarının dilekleri de kendilerine göre bir ikbale erişmekten başka bir şey değildir.

Yakup Kadri'nin romanı, biraz da memleketin kimler elinde kaldığını göstermek için yazılmış gibidir. Hükûmetteki İttihatçılar, iktidara geçmek isteyen muhalifler, hepsi koltuk derdindedir. Muhalefetin Ömer Bey, Necip Molla, Neşet Paşa, Hasip Bey gibi önde gelen isimleri, memleket idaresine geçmeleri cinayet sayılacak tiplerdir. Yakup Kadri, bu tiplerin kişiliklerini ironik bir üslupla anlatırken sanki buna dikkat çekmek ister. Örnek olarak Necip Molla, bir kazaskerdir; fakat eşcinseldir. Ahmet Samim[475], onu hem denemek hem de alay etmek için bir hikâye uydurup Beyoğlu kaldırımlarında yüzleri pudralı ve dudakları boyalı birtakım Rum delikanlılarının müşteri arar gibi gezindiklerinden bahseder. Necip Molla çok açık görülen bir heyecanla bu gençler hakkında sorular sorar. Öte taraftan Tahsin Bey adlı bir mebus ile Neşet Paşa adlı eski bir asker, işlerin sadece silahlı bir hareketle yoluna girebileceğini düşünürler. Onlar, devlet idaresine talip olan insanlarda bulunması gereken itidale ve uzak görüşlülüğe sahip değillerdir. Komitacılık ruhu ile gerçek devlet adamlığı vasfının nasıl çatıştığını bu iki kişide görmek mümkündür.

Eski Hariciyeci Hasip Bey ise İttihatçıların yıkılması için yabancı müdahalesine bile razıdır. Bu uğurda memleket topraklarının işgal edilmesi, ona göre hiç önemli değildir. Ahmet Kerim'le yaptıkları bir konuşma, ülke için değil kendi menfaati için çabalayan insanın düştüğü ihaneti gösterir:

"Ahmet Kerim dedi ki:

— Vallahi Hasip Bey, ben şimdi, 'İttihat ve Terakki' komitesinin yıkılmasına yardım etmekten başka hiçbir şey düşünmüyorum.

Hasip Bey:

— O olacak! O olacak... Fakat maatteessüf harici bir kuvvetin tesiri altında...

Ahmet Kerim yerinden hopladı:

— Nasıl, nasıl?

— Ecnebi mehafilindeki bazı dostlarımdan duydum, İtalya, Trablusgarb'ı işgal için tedarikât-ı askeriyede bulunuyormuş.

---

(475) Ahmet Samim, öldürülen ilk gazetecilerden biridir. Öldürülme sebebi ise İttihat ve Terakki'ye yönelttiği sert eleştirilerdir.

Hasip Bey, bunları söyleyerek, herkesin bilmediğini yalnız kendi bilen bir adam gururuyla ayak ayak üstüne attı ve Ahmet Kerim'in tam iki kaşının ortasına baktı.

İkinci defa olarak, Ahmet Kerim, Hasip Beyi hayretle temâşâ etti. Beyninin içinde bu kadar fena bir haberle dolaşan bu adamın, şu rahat ve memnun duruşu, genç adama harikulade acayip bir şey gibi geliyordu." (s. 143-144)

Romanda, Bâbıâli'nin Balkan Savaşı felaketi sebebiyle düştüğü zor durumlardan da bahsedilmektedir. Barış görüşmelerine başlanması için İngiltere'ye yalvarmak üzere bir heyet gönderilir:

"Kamil Paşa hükûmeti mevki-i iktidara yetişti ve ilk işi Londra'ya bir heyet gönderip sulhu istemek oldu. Lâkin İngiltere, kadim ve ihtiyar muhibbi Kâmil Paşa'nın yolladığı heyeti kabule bile temayül etmiyordu.

Bir defa dönüp de: 'Ne yapmağa geldiniz?' demiyordu. Bu öyle bir cellât idi ki, idam hükmünü bile bir an evvel vermekte taallül ve istiğna gösteriyordu. Bütün vaz' ve hâliyle: 'Bir parça daha ıztırap çekin, bir parça daha!' demek istiyordu.

Dünya yüzünde, hiçbir dilenci grubunun hali, Westminister Sarayı ile Foreign Office'in merdivenlerinde bekleşen bu Babıâli Paşalarıyla Babıâli Beylerinin hâli kadar zillet ve sefilet manzarası irae etmemiştir." (s. 254-255)(476)

Tam bu noktada, yazarın *Atatürk* adlı eserine dikkat çekmek gerekir. Yakup Kadri, Atatürk'ün milliyetçiliğinden bahsederken

---

(476) Mehmet Akif'in eleştirdiği noktalardan biri de dış siyasetteki bu acıklı durumdur. Şair, şöyle der:

"*(...)*
Dilenci mevkii, milletlerin içinde yerin!
Ne zevki var, bana anlat bu ömr-i derbederin?
Şimâle doğru gidersin: Soğuk bir istikbâl,
Cenûba niyyet edersin: Açık bir istiskâl!
'Aman Grey! Bize senden olur olursa meded...
Kuzum Puankare! Bittik... İnâyet et, kerem et!'
Dedikçe sen, dediler karşıdan: 'İnâyet ola!'
Dilencilikle siyâset döner mi, hey budala?"
(Ersoy, "Fâtih Kürsüsünde", *Safahat*, s. 243)

millet haysiyetini her şeyin üstünde tutan gerçek bir devlet adamı ile Bâbıâli'nin Tanzimat artığı çürümüş idare adamları arasındaki farkı da ortaya koymuş olur:

> "*Hele Türk milletinin haysiyet ve menfaatiyle uzaktan, yakından alâkalı internasyonal hâdiseleri âdetâ bir şimşek sür'atiyle seziyordu. (...) Elçilerimizden birisi, bilmem hangi hükûmet reisinden istediği günde mülâkat mı alamamış? Bu elçiyi hakarete uğramış bir memur gibi derhal geriye çağırmalıdır. Avrupa devlet ricalinden biri Türkiye'den bahsederken, kâfi derecede hürmetkâr bir lisan mı kullanmamış? Türk devlet ricalinden biri de onun memleketinden aynı tavır ve ifadeyle bahsetmek fırsatını bulmalıdır.*"(477)

Romanda yer alan daha alt düzeyde bir memur, İttihatçı Selim Necati Bey'dir. Altıncı Belediye Dairesi başkâtibi olan Selim Necati, kendi çevresinde hemen hemen Beyoğlu mutasarrıfına denk bir nüfuz ve önem sahibidir. Muhalif gazeteci Ahmet Kerim'i tuzağa düşürmek için kızkardeşi Samiye'yi kullanır. Kendi evine, kızkardeşinin odasına bir yabancının –velev tuzağa düşürmek için olsun– girmesine müsaade edecek kadar ahlâki kayıtlardan sıyrılmış biridir.

Selim Necati hızlı yükselmenin yollarını bulmuştur:

> "*Meşrutiyetin ibtidasında defterhanenin birkaç mecidiye aylıklı memurlarından biri, –hattâ belki sadece bir kâtip mülâzimi iken– bayraklı sokak nümayişçilerinin önünde dolaşa dolaşa herkesin dikkat ve itibarını kazanmaya başladı ve tefeyyüzüne mâni telakki ettiği defterhaneyi bir eski hırka gibi Sultan Ahmet Meydanına terk edip kapağı Şehremaneti'ne attı.*" (s. 111)

İttihatçılar onu Beyoğlu'na geçirmekle, kendilerine göre, böyle cevherli bir unsurdan en çok yararı sağlamak düşüncesine hizmet etmiş olmaktadırlar. Çünkü bu çevre, yalnız İstanbul'un değil bütün memleketin en çetin noktasıdır:

---

(477) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946, s. 115.

"Selim Necati Bey üç yıldan beri, mukaddes İttihat ve Terakki mefkûresi namına işte, bu sarp kaleyi hamle hamle fethetmeye çalışmaktadır. Mamafih, bu faaliyet, bu vazife kendini tatmin edemiyor, gözü gittikçe daha yukarılarda dolaşıyordu." (s. 112)

II. Abdülhamid Dönemi'nde kudretli bir bürokrat iken II. Meşrutiyet'ten sonra Avrupa'ya kaçan fakat eski düzenle Meşrutiyet arasında bir fark olmadığını görüp geri dönen Adnan Şem'i Paşa ve konağındaki hayat, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Muhabbet Tılsımı* (1928)(478) adlı eserinin konusunu teşkil eder. Romanda köylü bir kadın, oğlu Ali Bekir'i paşa olsun diye İstanbul'da Şem'i Paşa'nın konağına gönderir. Bunun üzerine Hüseyin Rahmi, herkeste paşa olma merakı olduğunu söyler ve "Kendileri gibi olmak istediğiniz insanlar böyle de olabilmektedir." der gibi, Adnan Şem'i Paşa'yı kuvvetli cinsî arzuları olan ve emekli olduktan sonra kendisini iyice bu temayüllerin emrine bırakan bir tip olarak çizer. Ali Bekir paşa olamaz; ancak Şem'i Paşa'yı aratmayacak ölçüde bir hovarda olur. Hüseyin Rahmi, Ali Bekir'in ahlâksızlığını Adnan Şem'i Paşa'nın konağında ve onun sofrasında yetişmiş olmasına bağlar.

Önce İngilizce yazılıp aynı yıl Türkçe olarak da yayımlanan *Sinekli Bakkal*'ın (1936)(479) kaleme alındığı dönem, yazarların *"maziye öfke duymadan bakabilmeye ve mazinin güzelliklerini hatırlamaya"* başladıkları bir dönemdir ve Halide Edib'in eseri de bu açıdan bakıldığında, *"mazinin değerlerini yeniden keşfetme ve yaşanan hayatta onların yerini arama çabası olarak yorumlanabilir"* (480). *Tatarcık* ve *Sonsuz Panayır* adlı romanlarla birlikte bir nehir roman teşkil eden *Sinekli Bakkal*'ın kahramanlarından Selim Paşa, eski zaman paşalarından biridir. Halide Edib, Selim Paşa'nın aile ilişkilerini, küçük bir sarayı andıran konağını, hünkâra kayıtsız şartsız bağlılığını ve fert karşısındaki acımasız tutumunu tasvir ederek yüzlerce yıllık bir devlet geleneğinin terbiyesini, zaaflarını, öfke ve azametini, pişmanlıklarını, kısaca eski kültürümüzün bütün bir tarafını gözler önüne serer.

---

(478) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Muhabbet Tılsımı,* Maarif Matbaası, İstanbul, 1928.

(479) Halide Edib Adıvar, *Sinekli Bakkal,* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1936 (Alıntılar bu baskıdandır).

(480) Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı,* s. 251-252.

II. Abdülhamid'in Zaptiye Nazırı Selim Paşa, resmî sıfatıyla halkın korku ve nefretini çeken ancak aile yaşantısına kimsenin söz söyleyemediği bir devlet adamıdır. Doğru ve kanuna uygun olmadığına inandığı bir şeyi ona hiç kimse yaptıramaz. Samimi ve kendi ölçülerinde namusludur. Saltanata bütün varlığıyla bağlıdır ve ona göre, padişahın düşmanı kim olursa olsun akrep gibi ezilmelidir. Selim Paşa için bu iş bir görevden öte, keyif veren bir meşgale olmuştur. O kadar ki, muhalif Genç Türklere sopa attırdığı, işkence ettiği, sürgüne gönderdiği günler en keyifli olduğu zamanlardır. Paşa, oğlunun gözünde "*kanlı katil bir padişahın zulüm âleti*"dir (s. 42)(481). Fakat Selim Paşa'nın hışmına uğrayanlar sadece Genç Türkler değildir; o, padişahın güvenliği için sefirleri bile falakaya yatırmaktan çekinmez(482).

(481) II. Abdülhamid Dönemi üzerine yazılmış kimi romanlarda, Hilmi'nin kullandığından çok daha ağır tarzda bir üslup kullanılmıştır. Meşrutiyet ilan edildikten sonra yazılan ve çok belli bir öç alma duygusu taşıyan bu romanlardan *Ölüm Habercileri* (1914), II. Abdülhamid'i küçük düşürmeye dönük ifadelerle ve imalarla doludur. Daha ilk sayfalarda, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında padişah, adamlarına şunu sorar: "*Millet bugün bu saatte başına gelen felaket ve musibetten başka açlık ve mahrumiyetten başka hiçbir şey düşünecek bir hâlde değildir ya?*" Aldığı cevap "*Değildir.*" Olunca II. Abdülhamid, "*Kan pıhtısı renkli dudakları*"nın arasından derin bir "*Oh!*" çeker (s. 10). "*Oh dedi, şimdi maksuduma nail oldum... Millet aç ve sefil; sefalet ve musibetten başka hiçbir şey düşünecek hâlde değil!*" (s. 11) Kapakta, romanın isminin altında geçen "*Kızıl Sultan*" ifadesi, yazarın hangi maksadı taşıdığını en baştan bildirmektedir. "*Ölüm Habercileri*" adını taşıyan bir gizli örgütün üyesi sarayda yakalanınca doğrudan padişah tarafından sorgulanması, zanlının pervasızlığı, padişahla senli benli konuşması ve padişahın bu laubaliliğe ses çıkarmaması da sanırız aynı maksada dönüktür (Vassaf Kadri, *Ölüm Habercileri,* Cemiyet Kütüphanesi, İstanbul, 1330). "*Özellikle Meşrutiyet öncesi yaşanan huzursuzluklar, yönetimle olan çatışmalara zemin hazırlamıştır. Bu kötü idarenin uzantıları hafiyelik, jurnalcilik, zulüm, baskı gibi toplumun her kesimini kuşatan ve ahlâkî erozyona uğratan uygulamaları genç kuşak romancıların eserlerinde temel çatışma unsuru olarak ortaya çıkar. Çocukluk ve gençlik yılları bu idarenin baskısı ile şekillenmiş pek çok aydın, duygu ve düşüncelerini romana dökerek bu yolla gecikmiş bir görevi yerine getirmenin sorumluluğunu üstlenmek istemişlerdir.*" (Osman Gündüz, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema I,* MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 72)

(482) Halide Edib'in Selim Paşa'nın karakterini vurgulamak için bir roman kurgusu içinde yer verdiği sefiri falakaya yatırma meselesini andıran bir olay, 1638 yılında, IV. Murad'ın padişahlığı zamanında gerçekleşmiştir.

Paşa'nın bu bağlılığı, evlat sevgisini dahi gölgede bırakır. Oğlunun Genç Türk olduğunu bilse ona bile acımayacağını belirtir. Hâlbuki oğlu Hilmi, adı gibi uysal ve nahif bir delikanlıdır. Musiki düşkünlüğü ve peltekliğiyle zaten babasının sinirine dokunan Hilmi, annesine Genç Türklükten bahseder, padişaha dil uzatır. Annesi, baba ile oğulun arası bozulacak diye korkar. Çünkü Selim Paşa öğrenirse oğlunu herkesten daha çok ezecektir. Selim Paşa için fert bir buğday tanesi, devletse değirmendir. Her taneyi ezip şekle sokmaya çalışır. Ona göre, Genç Türkler de gelse onlar da şimdiki kadar, belki de daha fazla, ferdi ezeceklerdir. Baba ile oğul arasında değişik sebeplerle yaşanan tartışmalar iki nesil arasındaki fikir ayrılıklarını gösterir. Bunlardan birinde Selim Paşa, "*Bir Müslüman milletinin an'anesini, medeniyetini neden her vesile ile tahkir ediyorsun?*" diye sorunca Hilmi'den şu cevabı alır: "*Medeniyetimiz yok ki tahkir edeyim*" (s. 42). Bu konuda Hilmi ve arkadaşlarını asıl etkileyen, Peregrini ve onun mensubu olduğu Batı medeniyetidir. Bu gençler, Peregrini'yi en çok dinsizliği yüzünden severler ve bizim ilerlememizin önündeki en büyük engelin din olduğunu düşündükleri için kendilerini dinden azade sayarlar(483).

O zamanın Fransız elçisi, XIV. Lui'nin doğumunu İstanbul'da haber alınca, veliahdın şerefine top attırır. Durum bostancıbaşına intikal eder ve sefirin oğlundan mesele hakkında bilgi istenince Türkçe olarak şu cevap alınır: "*Pâdişâhımızın ilk çocuğunun doğumunu ilan ediyor*". Bostancıbaşı, "*Nasıl nevzâd? Nasıl pâdişâh? Dünyâda ancak bir pâdişâh vardır, o da Osmanlı Pâdişâhı'dır.*" diyerek elçinin oğlunu hapseder. Haberi alan elçi bizzat gelir ve ya oğlunun verilmesini ya da kendisinin de birlikte hapsedilmesini, bu durumda kralı adına savaş ilan edeceğini söyler (Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 9, çev. Mehmed Atâ Bey, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 275). Bostancıbaşı, sefiri de hapsetmiş miydi ya da ikisine birden falaka cezası vermiş miydi? Hammer'de bu soruların cevapları yoktur. Fakat bu ilginç anekdotun asıl önemli tarafı, bir ruh hâlini ortaya koymasıdır ki, Halide Edib'in Selim Paşa'sı da devlet hizmeti boyunca aynı ruh hâli içinde hareket eder.

(483) "*Halide Edib'in bu ikinci romanı, Batı dünyasını çok iyi tanıdıktan, orada uzun yıllar yaşadıktan sonra yazmış olması da mühimdir. Halide Edib, Sinekli Bakkal'dan itibaren artık Türklüğe ve İslâmiyet'e ait meseleleri daima ön plana alan, onları Batı ile mukayese ederken asla Batı karşısında küçülmeyen bir zihniyete kavuşmuş gibidir. Onda asla değişmeyen çizgi, kendi benliğinden habersiz, Batı'yı taklit eden kukla tiplere karşı ilk romanından en sonuncusuna kadar devam eden tiksintidir.*" (Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 325)

Selim Paşa'nın Zaptiye Nazırı sıfatıyla para edinmesi çok kolaydır fakat onun namus anlayışına göre ancak "ihsan-ı şâhâne" meşrudur; çünkü devlet, padişah demektir ve padişah liyakatli bendesini dilediği gibi ödüllendirir. Rüşvetse bir hıyanettir. Selim Paşa'ya zorda olduğu, yani padişahın ikramına ulaşamadığı günlerde rüşvet teklif edenler, çok pişman olmuşlardır. Bu sıkıntılı günlerinde dahi, padişaha görev aşkıyla "*bir çoban köpeği gibi*" (s. 109) hizmete devam eder ama padişahların unutkan olduğunu da öğrenmiştir. Çünkü yeni Dâhiliye Nazırı Zâti Bey'in yıldızı parlamaya başlamış, Selim Paşa'nın ikbali sönmeye yüz tutmuştur.

Tavır ve konuşmasıyla makamına yakışmaz bir adam olan Zâti Bey, Selim Paşa'ya düşmandır ve Hilmi'nin Genç Türklerle ilişkisini ortaya çıkararak Paşa'yı alaşağı etmek niyetindedir. Bunun için tehditlere, şantajlara başvurmaktan çekinmez. Zâti Bey, Selim Paşa ile birlikte sarayda iken Hilmi'ye Fransız postası yoluyla muzır evrak geldiğini iddia eder. Selim Paşa, Zâti Bey'in bir şüphesi varsa hemen oğlunu göz hapsine alması gerektiğini söyler. İkinci mabeynci, Selim Paşa'ya oğlunu kendisinin sorguya çekmesini teklif eder ancak Paşa reddeder. Çünkü oğlu, böyle bir suçu varsa gizleyecektir. Hâlbuki Hilmi'nin bu durumda şüphelendirilmemesi gerekmektedir. Selim Paşa'nın bu akıl almaz sadakati, onun mistik bir heyecanla bağlı olduğu devlet kavramından kaynaklanır. Selim Paşa, padişahı ve devleti birbirinden ayırmaz. Devlete hıyanet eden değil kendi oğlu, şehzade bile olsa Fizan'a yaya göndermekten çekinmeyeceğini vurgular. Bununla birlikte, Paşa'nın evinde huzuru kalmamıştır. Dine ve devlete hürmet için evladını bile fedaya hazır olan bir emektarın bu muameleye layık olmadığını söyler.

Hilmi Şam'a sürülür ve kendisine fahrî olarak Şam vali muavinliği verilir. Maliye kalemlerinden birinde kâtip olan Hilmi, bu muavinlik için liyakati olmadığını söyleyince, Selim Paşa'dan "*Orası malum, fakat liyakate lüzum yok, hatta iş bile yok. Maliyedeki kâtipliğinden farklı değil. Bir devamdan ibaret.*" cevabını alır (s. 180). Paşa, böyle demekle sertliğinden taviz vermiyor görünse de oğlunun sürgün kararını öğrenince boğazı kurur, elleri buz gibi olur. Fakat sırtında devlet yükü vardır, çaresiz boyun eğer.

Oğlu sürgün edildikten sonra Selim Paşa gitgide çöker. Hilmi'nin acısı içine oturmuştur. Paşa, bir yandan da yaşlandığı için kendisini yargılamaya başlar:

> "*Vaktiyle dünyada bir şeye inanırdım: Kuvvet ve kuvveti temsil eden devlet nizamı. Hâlbuki şimdi bana öyle ge-*

liyor ki, insanların tali'ine, binbir tane başka kuvvetler hâkim (...) Kendi muhakememin salâbetine artık pek emin değilim. Bunca yıldır inandığım şeyler, hizmet ettiğim şeyler doğru mu, değil mi? Fakat bilmek lâzım Rabia, şimdi her zamandan fazla bilmek lazım. Çünkü sultanların padişahına hesap vermek günü yaklaştı". (s. 320)

Vicdan azabı ve şüphe, Selim Paşa'yı değiştirmeye başlar. Fakat, bu değişimde eski hâlinden daha derin bir kudret görülür. Paşanın çok kuvvetli olarak vurgulanan bu bağlılığı, romanın sonunda duyduğu bu pişmanlığı çarpıcı bir hâle getirmiştir. Görevinden istifa eder ve Şam'a gitmeye karar verir. İstifa sebebini de şaka yollu "*Ben artık genç Türkler'e falaka atamaz, süremez hale geldim. Bunları yapamayan adam bu devletin emniyetini elinde tutamaz.*" diye açıklar (s. 322).

Paşa istifasını sunduktan sonra mabeynci, padişahın iltifatını iletir. Paşa, "*Padişah Sinekli Bakkal imamı kadar mükemmel tezkiye yapıyor birader.*" der (s. 330). Fakat böyle bir sözü nasıl söylediğine de şaşırır. Selim Paşa, "devlet yükü"nü sırtından atmıştır.

Şam'a giderken eski debdebesini hatırlatan eşyaları, atını, arabasını satacağını; konaktaki cariyeleri azat edeceğini söyler. Saraydan ayrılıp mahallesine giderken arkasından şemsiye tutan hizmetkârını engeller; söylediği söz, bütün bir trajedinin özetidir: "*Ben artık nazır değilim, Şevket. İnsanım.*" (s. 332) Gidip bir kahveye oturur, halkla sohbet etmeye başlar.

Bu noktada, *Sinekli Bakkal*'ın Zaptiye Nazırı Selim Paşa ile, Ahmet Midhat Efendi'nin *Jön Türk* romanında II. Abdülhamid'in serhafiyesi olan Feyzullah Efendi arasında bir karşılaştırma yapılırsa yazılışları arasında yirmi altı yıl bulunan bu iki romanın devirlerini nasıl yansıttıkları daha iyi anlaşılabilir. II. Abdülhamid zamanının nefret edilen en ünlü hafiyesi Fehim Paşa modeline bağlı olduğunu düşündüğümüz Feyzullah Efendi'nin, II. Meşrutiyet'in hemen peşinden yazılmış bir romanda bütün çirkinliğiyle gözler önüne serilmesi ve cezalandırılması –Ahmet Midhat'ın o alıştığımız ders veren hoca üslubunun da etkisiyle– doğaldır. Çünkü Feyzullah Efendi suçludur ve ayrıca, ihtilaller sıcağı sıcağına ceza vermekle meşhurdur. Aynı dönemi –yirmi altı yıl farkla– anlatan *Sinekli Bakkal*'ın yazarı ise II. Abdülhamid'in Zaptiye Nazırı olan, halkın, eline düşmekten o kadar korktuğu Selim Paşa'yı zaman zaman Fehim Paşa'ya yaklaştıracak denli gaddarlığı yanında namuslu, iyi

kötü bir medeniyet görüşüne sahip, insani acılardan nasibini almış, en sonunda insafa gelerek pişman olmuş bir "insan" olarak çizebilmiştir. Bunda şüphesiz, Halide Edib'in romana Vehbi Dede ile kattığı mistik havanın da rolü olmuştur. Sanıyoruz ki *Jön Türk* gibi *Sinekli Bakkal* da II. Meşrutiyet yıllarında yazılsaydı Selim Paşa'yı kendi pişmanlığını yaşarken değil, cezalandırılırken bulacaktık. 1930'lu yıllarda Türk romancılarının maziye hoşgörüyle yaklaşmaya başladıklarını bir daha hatırlatalım.

Selim Paşa'nın konağı, eski hayata ait unsurları bünyesinde toplamanın yanında(484), bürokrasiye dâhil olabilmenin yollarından biri olan "intisap" geleneğinin de görüldüğü bir mekân olarak dikkat çekicidir(485). Konağın genç hizmetkârı Bilal, bahçıvanbaşının yeğenidir ve onun sayesinde konağa kapılanır. Bilal'i görüp seven Selim Paşa, memur olmak isteyen bu genci himayesine alır ve Sultani'ye yazdırır.

İkinci Mabeynci Safvet Bey, *Sinekli Bakkal*'ın önemli karakterlerinden olmamakla birlikte, devlet idaresi ve devlet idarecileri hakkındaki görüşleriyle ilginç bir bürokratik zihniyeti ortaya koymaktadır. Ona göre padişah, sosyal ve siyasi nizamın temsilcisidir. Bu sebeple padişahın emirlerini hiç sorgulamadan yerine getirir. Bunları düşünmeye mecbur değildir. Dünyayı değiştirmek aklına bile gelmez, bunun lüzumuna da inanmaz. Değişiklik, anarşi de-

---

(484) "*(...) Konak, âdeta her türlü insanın yer aldığı ufak çapta bir ülke, imparatorluğun bir ufak örneğidir. Paşa ve karısı Sabiha Hanım bu ülkenin merkezini teşkil ederler.*" (Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 306)

(485) "*18. veya 19. yüzyıl kalemiye memurları arasında 'intisab' olarak adlandırılan bir nevi hami-mahmi ilişkisiyle yüksek dereceli patrimonyal memurların konaklarına giren kimseler bulunuyordu. Kabiliyetli bir genç, yüksek rütbeli birisinin dikkatini çekmeyi başaracak bir yol bulursa böyle bir intisabın oluşmasına netice verebilir ve bu da bu yüksek rütbelinin konağında ve -bundan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan- resmi maiyetinde bir yer bulmak mânâsına gelirdi. Eğer yeterince göze girmişse himaye edilen kişi 'mühürdar' veya 'divitdar' gibi görevlerle haminin yanında yer alabilirdi. Buradan da, her zaman kolay olmasa da, bir damad ve daha sonra da diğer büyük bir konağın başı olma şansına açık, birçokları tarafından tecrübe edilmiş bir yola girmek mümkündü. Bu gibi bağlantıların değeri devrin sayısız resmi biyografilerinde ve önemli bürokratik şahsiyetlerden bazılarının gerekli bağları kurmakta çektikleri zorluklarda yansıtılmıştır.*" (Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 29)

mektir. Aynı kanaatin adamı olduğu için Selim Paşa'yı severken Zâti Bey'den hoşlanmaz. Safvet Bey, iktidar sahiplerinin rekabet entrikalarını, "*haddi aşan*" (s. 149) hırsızlıklarını, alınıp satılan imtiyaz rezaletlerini, rüşvetleri, pazarlıkları mevsimin fırtınaları gibi karşılar; gök gürültüsünü duymamak için kulaklarını tıkar. Sinekli Bakkal için "*Abdülhamid devrindeki İstanbul'u bize en karakteristik taraflarıyla verir.*"(486) diyen Tanpınar'ın buradaki gibi bir insan tipini ve anlatılan rezaletleri de hesaba kattığı muhakkaktır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Mahur Beste* (1944)(487) adlı romanı, Behçet Bey'le başlayıp onun etrafında genişleyen, genişledikçe Behçet Bey'in hikâyesi olmaktan çıkıp onun yakın ve uzak akrabalarından birkaç nesle uzanan, iç içe girmiş hayatların hikâyesidir. Ayrıca, eserde yer alan ilmiye mensubu karakterler, temsil ettikleri zihniyetler bakımından, *Mahur Beste*'ye ilmiyenin romanı niteliğini de vermektedir(488). Eser, *Huzur* ve *Sahnenin Dışındakiler*'le devam edecek bir nehir romanın da ilk parçasıdır.

Köşkünde emektar bir hizmetçi kadınla birlikte, dünyayla ilgisini neredeyse koparmış ve hatıralarına gömülmüş olarak yaşayan Behçet Bey, kitaplar, ciltler, çeşit çeşit saatler arasında geçirdiği ömrünün son zamanlarında, yalnızlığını paylaşmak için yeğeni Cavide'yi evine çağırır. Cavide'yi bekleyen Behçet Bey düşünceler içinde uykuya dalarken yazar onun hayatına bir başka fasıl açarak girer.

Behçet Bey, ilmiye sınıfından yüksek bir memur olan İsmail Molla'nın oğludur ve baba ile oğulun karakterleri birbirine çok zıttır. İsmail Molla, "*tahakkümlü tabiatıyla, nüfuzlu ve her tenkidin üstünde kalan şahsiyetiyle etrafındakilerin hemen hepsini farkında olmadan bir esir gibi kullananlardan, daha doğrusu, bir esir bağlılığını onlarda en tabiî bir ruh hâleti yapanlardan*" (s. 37) olduğu hâlde, Behçet, yaratılıştan zavallı doğan bahtsızlardandır. Çocuklu-

(486) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 510.

(487) Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995.

(488) "*Tanpınar (...) 19. yüzyıl modernleşmesinin yol açtığı kimlik kaybını, Mahur Beste'nin ilmiye mensubu karakterleri vasıtasıyla gözler önüne sermektedir. Tanpınar'ın seçtiği bu karakterlerin tarih içinde somutlaşmış prototipleri vardır. Bu açıdan bakıldığında İsmail Molla'da Ahmed Cevdet Paşa'nın mağrur kişiliğini; Atâ Molla'da Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ile Hâlet Efendi'nin Makyavelist ruh halini ve Sabri Hoca'da ise Ali Suavî kökenli Yeni Osmanlılar idealizmini görmek mümkündür.*" (Ekrem Işın, "Osmanlı İlmiye Sınıfının Romanı: Mahur Beste", *Kitap-lık*, s. 116)

ğundan itibaren bu kudretli adama "*bir nevi yarım tanrı gibi*" (s. 37) bakmıştır. Her güçlü babanın zayıf yaratılışlı oğlu gibi, "*bu güzel, cömert, zeki ve zaafsız*" (s. 37) adamın karşısında Behçet'in şahsiyeti bir çırpıda silinmiştir.

İsmail Molla oğlunun pısırıklığına üzülüp düzeltmeye çalışsa da bunun dışarıdan aşılanmış bir şey olmadığını anlamış, doğuştan gelen bu biçarelikle uğraşmanın boşuna olacağını da gördüğünden onunla bir daha meşgul olmamıştır.

Behçet büyüdükçe utangaç ve ahlâklı, dadısı ve annesinin tabirleriyle "*bir kadın görünce gül gibi*" kızaran bir çocuk olmuştur. Babası ise onun bu denli ağırbaşlılığından hazzetmez, onda "*kendi levent, atılgan, uçarı, çapkın ve gerçekten efendi hayatının hiçbir tarafının devam etmeyeceğini*" gördükçe endişelenmektedir (s. 38). İsmail Molla'nın, oğluna Beyoğlu âlemlerinde eğlenmesi yolunda verdiği nasihatler de kâr etmez. Her şeye rağmen Behçet'in zekâsını, hafızasını, isabetli ve tarafsız hükümler veren aklını takdir eder.

O sırada Mekke kadılığı verilerek İstanbul'dan uzaklaştırılır. Zaman, II. Abdülhamid'in zamanıdır. İsmail Molla'nın gözden düşmesinin sebebi, uzleti, yani mağrurluğu benimsemesidir. İsmail Molla pervasızdır. Yazar, İsmail Molla'nın bu tutumunu sarayın niçin bağışlamadığını "*Bir saray, birçok tasavvurları affedebilirdi; fakat istiğnayı, uzleti affedemezdi.*" (s. 36) diyerek ortaya koyar. Öte yandan İsmail Molla, şahsiyetine duyduğu sevgi ve saygı sayesinde "*her şeyin satın alındığı bir devirde hür, başıboş ve her yandan saygı görerek yaşamış*" bir adamdır (s. 44).

Behçet, her ne kadar babası onu beğenmese de Mülkiye'nin her sınıfını birincilikle bitirdikten sonra okulundan mezun olur ve Dâhiliye kalemine girer. "*(...) yerleşmiş telâkkilere, an'ane, tekâmül, kanun, keyfî nizam, ne olursa olsun, bir nevi tanrılara bakar gibi*" bakması ve "*iktidara karşı girişken*" (s. 43) olması, çabucak göze girmesini ve yükselmesini sağlamıştır. Çok çalışkandır. Kitabetteki yeteneği sayesinde birçok yazı yazar, kendisine hiç sorulmayan meselelerle ilgili olarak sağa sola lâyihalar sunar, babasının eski dostları olan nazırlara, mabeyncilere kendi eliyle ciltlediği kitapları gönderir. Kısaca, yazarın hoş benzetmesiyle, "*henüz ilk adımlarını attığı memurluk hayatında, birdenbire açık pencereden bir odaya girmiş arı gibi, sanki küçücük cüssesiyle her tarafı doldurmaya*" çalışır (s. 43). Fakat bunları göze girmek ya da menfaat elde etmek için değil yaratılıştan gelen bir çalışkanlıkla yapar.

Behçet, gayretlerinin semeresini Şûra-yı Devlet aza mülazımlığına tayin edilerek görür. Sonra da babasının iki yıldır beklediği tayin işini birkaç günde halleder: İsmail Molla, Fetvahane'deki eski görevine iade edilmiştir. Fakat karısının ölümü, tayin emrini savsaklamasına yol açmış; ancak altı ay sonra aldığı sert bir emirle Hicaz'dan ayrılıp İstanbul'a dönebilmiştir(489). Dönüşünde oğlunun Atâ Molla adlı, kendisinin ders arkadaşlarından birinin kızıyla evlendiğini öğrenir.

Bu evlilik iki tarafa da sorulmadan, siyasi gerekçelerle, II. Abdülhamid tarafından irade edilmiştir. Şehzadelerden biri Çamlıca'da Atâ Molla'nın kızını görüp beğenmiş, Atâ Molla gibi "*muhteris*" (s. 49) bir adamın bir şehzadeye kayınpeder olması da çok can sıkacak bir iş olacağı için kızın bir an önce evlendirilmesi gerekmiştir. Tavsiye üzerine seçilen damat da Behçet Bey olmuştur.

Saray tarafından düğün masrafı karşılanmış ve hediyeler verilmiştir. Artık padişahın iradesi çıktığı için geri dönüş söz konusu değildir. Mabeynci, Atâ Molla ile Behçet'e durumu söyleyince ikisinde de söz söyleyecek hâl kalmamış ve mabeynci "*kullarını yegân yegân düşünen zat-ı şâhaneye*" (s. 48) onlar namına teşekkür ederek mevzuyu kapatmıştır. Bu evliliğe karşı çıkılamaması, Tanzimat esaslarına ve bürokratların saraydan bağımsız bir güç olma çabalarına rağmen memurluğun hâlâ kullukla birleşebildiğine işarettir. Özel hayata müdahalenin bu kadar keskin olduğu bir dönemde, Tanzimat sürecini başlatan bürokratların kişisel hak ve özgürlüklerini güvence altına almak istemelerinin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır.

---

(489) Yıkılış devrinde devletin memuruna söz geçirememesinin ilginç bir örneğiyle Abdülhak Hâmid'in hatıralarında karşılaşıyoruz. Berlin sefaret kâtipliğine tayin edilen Hâmid, Paris'teki kâtiplik görevinden sonra Berlin'e gitmeye hiç sıcak bakmaz. Uzunca bir zaman İzmir, İstanbul, Varna, Rize, Batum, Sivastopol ve Odesa'da dolaştıktan sonra Berlin'e gitmekten son anda vazgeçer ve Hariciye'ye kendisinin çıldırdığını, bu yüzden Berlin'e gidemeyeceğini bildiren bir telgraf çektirdikten sonra ağabeyinin bulunduğu Rize'ye döner. Bunun üzerinden bir ay bile geçmeden, Karadeniz'e yakın bir yerin şehbenderliği için başvurur. Daha tuhafı, Bâbıâli, çok az zaman önce cinnet geçirdiği bildirilen Hâmid'i Poti şehbenderliğine tayin etmekte bir mahzur görmez (Enginün, *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 132-141). Bu hatıratın tarihî belge olarak değeri hakkında bk. İnci Enginün, "Tarihî Kaynak Olarak Hâmid'in Hatıraları", *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26-31.

Kızını yaşlılığı için bir ihtiyat akçesi olarak gören Atâ Molla, onun ansızın elinden alınıp hiç sevmediği, beğenmediği bir adama verilmesine çok bozulmuştur.

Evlendikten sonra Behçet bir mesele için Yıldız'a gittiğinde padişahın huzuruna kabul edilir. Padişah bu garip adamın kim olduğunu sorup öğrenir. "*Desene ki Molla'nın kızını yaktık...*" der ve kıza bir teselli gibi, "*ikinci rütbeden bir kıta şefkat nişanı*" (s. 65) verilmesini buyurur.

Fetva emini Atâ Molla'yı öldüren de bu teselli mükafatı olmuştur.

Behçet Bey karısına çok bağlı, onu çok seven bir adam olduğu hâlde, çirkin ve çelimsiz, içine kapanık ve pısırık olduğu için beğenilmemektedir ve bu yüzden karısına açılamaz, daha ilk gecede onun alaylı kahkahasından nasibini alır. Behçet'in düştüğü acı durumu yazar şu satırlarla anlatır:

> "*İşe başlayalı şurada kaç yıl olmuştu? Böyle olduğu hâlde hiçbir arkadaşı, hattâ en arkalılar bile, onun kadar ilerlememişti. Üst üste iki defa terfi etmişti. Hiç beğenilmeden, yalnız yaşamaya mahkûm olduktan sonra bütün bunlar neye yarardı? En haklı olduğu yerde bile ağzını açar açmaz herkesin 'sen sus, böyle şeylere karışma!' der gibi baktığı bir adam için rütbenin, nişanın, hayatta muvaffakiyetin bir mânâsı olabilir miydi? Yaratılışı ona bu zulmü yapmıştı...*" (s. 71)

Behçet, bir dramın adamıdır. Biçareliği evlilikle beraber artarken çalışkanlığı sayesinde memuriyetteki yerini sağlamlaştırmış; fakat takdir görmediği için, kötü giden evliliğine işi de bir teselli olamamıştır.

> "*İşte onun yazdığı fezlekeleri hiç kimse yazamıyordu. Gözden geçirmediği hiçbir kanun lâyihası artık Şûra-yı Devlet'ten çıkmıyordu. Yavaş yavaş Behçet Bey ısrarı, inceleyici zekâsı, teferruat düşkünlüğü ile devlet denen mekanizmanın daima gölgede kalan, ne adı, ne de şahsiyeti göze çarpmadan çalışan o esaslı çarklarından biri olmuştu. İyi biliyordu ki bu büyük değirmen, biraz da kendisi bulunduğu için bu kadar iyi dönüyordu. Bunu birçok-*

ları da biliyordu. Fakat hiçbiri bunu kendisi gibi açıktan açığa söylemeye lüzum görmüyordu. Vâkıa 'yamandır şu Behçet, vallahi... Bir oturuşta, bir muhacir arabası kâğıt yer. O olmasa halimiz haraptır...' gibi bazı cümleler artık kulağına gelmeye başlamıştı: fakat bunlar dairenin dışına çıkmayan gerçeklerdi. Onun dışında sadece bir sükût, Behçet'i bünü çalışmasiyle korkunç bir boa yılanı gibi çiğnemeden yutan bir sükût uçurumu vardı. İşte bu sükûtun ortasında, küçücük cüssesiyle, garip itiyatlariyle, bir dev yükünü yüklenmiş bir cüce sabrıyla Behçet Bey çırpınıp duruyordu." (s. 74)(490)

Romanın kahramanlarından İsmail Molla'nın sakinliğine ve aklıselimine karşı Atâ Molla daima kavgacı ve kabına sığmaz bir kişilik çizer. Bütün mevki ve rütbesini yüzsuyu dökerek kazanan bu adam, bir yandan da bunların elinden alınacağı korkusuyla yaşamaktadır. Geçimsizliği ve kıskançlığı, dedikodu düşkünlüğü ve sabırsızlığı onu zamanın en az güvenilen adamı yapmıştır. Özellikle kıskançlık, onda bir hastalık hâlindedir. Londra sefirliği sırasında yanına verilen imamdan terziye ve ayakkabıcıya kadar para kazanan herkesi kıskanır. Aslında çok zengin bir ailenin çocuğudur: "*Dedeleri yedi sekiz kuşaktan beri devlet hazinesine sülük gibi yapışmış ve yerlerini ancak birbirine bırakmak şartıyla mukadder ölümle oradan ayrılmışlardı.*" (s. 51)

İstanbul'da kimin ne kazandığını, ne harcadığını ondan iyi bilen yoktur. Padişahın "ihsanlarıyla" yaşayan Atâ Molla'nın hafızası, sarayın verdiği ihsanların defteri gibidir. Ama II. Abdülhamid Dönemi, verilen ihsanlar bakımından Abdülaziz'in saltanatındaki gibi ihtişamlı ve cömert değildir.

Padişaha yakın yaşamak, yüksek memurlar için ihsanlara nail olmanın yanında, hâliyle, başlarına bela da açabilmektedir. Mesela, Necip Paşa adlı bir memur, kendi yalısındaki bir cariyenin söylediği

---

(490) Behçet Bey ve karısı Atiye Hanım hakkında *Sahnenin Dışındakiler* (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990. Alıntılar bu baskıdandır.) adlı romanda da ayrıntılar verilmiştir. İki insan arasındaki uyumsuzluk ve yabancılık o denli ileridir ki, "*Karı koca senelerce yanyana uzatılmış iki değnek gibi yaşamışlar*"dır (s. 14). Atiye Hanım'ın çocukluğundan beri sevdiği Refik Bey adlı bir İttihatçıyı Behçet kıskançlık yüzünden saraya jurnal edip ölümüne sebep olmuştur.

yasaklanmış bir türküde geçen "*Aziz*" adı yüzünden ihbar edilmiş, önce müfettişlikle Rumeli'ye gönderilmiş, sonra "*romatizmalarını tedavi etsin diye, Bursa'da oturmaya memur*" edilmiştir (s. 79).

İsmail Molla, memleket hayatı üzerinde düşünen, din, gelenek, Doğululuk gibi meseleleri kafasında çözümlemiş bir Osmanlı aydınıdır. Bir sohbet sırasında, Sabri Hoca adlı bir arkadaşının "*halis Müslüman gibi düşünmüyorsun.*" şeklindeki ihtarına yol açacak olan şu fikirleri ileri sürer:

> "*Ben şarka bağlı değilim, eskiye de bağli değilim; bu memleketin hayatına bağlıyım. Bu müslümanlık mıdır, şarklık mıdır, Türklük müdür? Bilmiyorum (...) Yavaş yavaş o hale geldim ki bir kandil çöreği, bir ramazan manisi, iyi yakılmış bir mahya, sırtında yamalı abası, elinde keşkülü, değneği, boynunda kaplumbağa kabuğundan, bilmem hangi hayvan kemiğinden tılsımları fakir ve bitli bir dilenci benim için müslümanlığın ta kendisidir. Gene anladım ki bizim şark; müslümanlık, şu bu diye tebcil ettiğimiz şeyler, bu toprakta kendi hayatımızla yarattığımız şekillerdir. Bize ulûhiyetin çehresini veren Hamdullah'ın yazısı, Itrî'nin Tekbir'i, kim olduğunu bilmediğimiz bir işçinin yaptığı mihraptır.*" (s. 108-109)

Dine Türk milletinin kattığı kültürel boyutlardan hareket eden bu düşünceler, bilindiği üzere, Tanpınar'a aittir.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Çamlıcadaki Eniştemiz* (1944)[491] adlı romanı, Abdullah Uçman'ın değerlendirmesine göre "*yiyip içişimizden yatıp kalkışımıza kadar toplumumuza ait âdet ve geleneklerin birçoğunu hayattan yazıya geçirmeğe çalışan bir eser görünümünde*"dir[492]. Romanda İstanbul ve bu arada Çamlıca o kadar geniş şekilde anlatılmıştır ki eserin asıl kahramanının İstanbul, Vâmık Bey'in ise dekor olduğunu düşünmemek elde değildir.

Kendi ailesi içinde "*deli*" olarak nitelendirilen kırk beş yaşlarındaki Vâmık Bey, hükûmetin sürekli olarak azledip sonra tekrar farklı bir göreve tayin ettiği memurlardan biridir. Konuşmayı

---

(491) Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıcadaki Eniştemiz*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1944 (Alıntılar bu baskıdandır).

(492) Abdülhak Şinasi Hisar, *Fahim Bey ve Biz*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1978, s. 35.

–kimse dinlemese bile– seven, çok teşrifatlı bir adamdır. Lügatlı konuşmaktan hoşlandığı kadar, bazen külhanbeyi tavrıyla argo kelimeler de kullanır. Çocukları çok sever, memuriyetten her dönüşünde onlara hediyeler getirir. Alafranga tarzda giyinmesini bilmez, üstünde alafranga namına ne varsa çirkindir. Kullandığı Şark işi eşyalarda ise tam bir zevk sahibidir. Tam bir hayat adamıdır. Yemek yapar, bahçe işleri görür, vücudunu çalıştırmayı ihmal etmez. Dindardır fakat büyü, fal, muska, âdet, örf, görenek gibi inanç ve kültürle ilgili her şeye inanır. Bir rüya gördüğünde tabir ettirir, iyi değilse "*Eyvah! İş bitti! Mahvolduk!*" (s. 62) diye endişelenir.

Tuhaflıkları onu çok renkli bir şahsiyet yapar. Mesela, bir Ermeni komisyoncuya köşkünün satılık olduğunu bildirir. Komisyoncu ha bire müşteri bulur ama her seferinde Vâmık Bey fiyatı yükseltir. En sonunda niyetini açıklayınca Ermeni patlar: "*Meğer beyefendimiz köşkünün kaç para edeceğini bilmek ister de onun için bizi eşek gibi koştururmuş!*" (s. 75)

Kendisine aldığı siyah bir ata Arapça leylden uydurduğu "*elyel*", yani en gece, en siyah adını verir. Ancak at çok huysuzdur. Ata binip gezintiye çıktığı bir gün, toz toprak içinde yaya döner; "*Eşkıyalar Elyel'i dağa kaldırdılar!*" der (s. 80).

Birçok insan gibi o da kendisini âlim göstermekten hoşlanır. Fakat onun ilmi, çocukların sorduğu "*Buhar nedir?*" sorusuna "*Buhar sudur.*" (s. 89) gibi onları eğlendirici cevaplar vermekten ibarettir.

Vâmık Bey, "*Ahçı olmak için yaratılmıştı.*" (s. 101) denecek kadar iyi yemek yapar; yemek onun için bütün bir kainattır. *Çamlıcadaki Eniştemiz* adlı roman, aslında *Fahim Bey ve Biz*'de başlamaktadır. Fahim Bey'in kendisine "*muhtelis*" demesini unutamayan(493) Vâmık Bey'in duyduğu düşmanlık, bu romanda da devam eder. Peynirle ilgili bir konu açılınca Fahim Bey'e çatmadan duramaz: "*Fahim bey budalası alafranga peynir yiyeceğim diye kokmuş peynirleri yiyedursun.*" (s.108) deyip yerli peynirlerin adlarını, peynirleri gerçekten yiyormuşçasına bir keyifle arka arkaya sıralar.

Vâmık Bey, yüksek memuriyetlerde bulunmasına rağmen çocuklarla beraber at cambazhanesine gitmekten hiç gocunmaz:

> "*Bütün o zamanlarda öyle teşrifatlı bir ağırbaşlılık hüküm sürerdi ki biraz ehemmiyetlice bir mevkii olan memurlar, meselâ eniştemizden başka bütün mazul mutasarrıflar ço-*

(493) Hisar, *Fahim Bey ve Biz*, s. 94.

cukça görünmemek için at cambazhanesine gitmeye cesaret edemezlerdi." (s. 147)

Çıkan dedikodulara göre, Vâmık Bey'in cambazhaneye gitmekteki asıl maksadı cambaz kızları görmektir.

Kimi zaman, oturduğu köşede gazetelerin "*Tevcihat*" ve "*Tebligat-ı resmiye*" sütunlarını okurken "*Gittiii! Uçtuuu!*" diye dövünür. Bunun sebebi, "*kendisine lâyık bulduğu rütbelerin ve münasip gördüğü nişanların rakipleri addettiği için sevmediklerine verildiğini; kendisinin umduğu, kolladığı memuriyetlere, mutasarrıflıklara, valiliklere de rakipleri olduğu için kıskandıklarının tayin olunduklarını*" (s. 187) öğrenmesidir. Bu uçan giden şeyler ise Vâmık Bey'in başkasına verildiğini hayıflanarak öğrendiği bütün bu memuriyetler, makamlar ve nişanlardır.

Fakat bazen bu tevcihattan nasibini aldığı da olur. Öyle günlerde ne yapacağını bilemez. Henüz memuriyet yerine hareket etmemişse arabasına atlayıp üniformasıyla dolaşır, herkese selam verir. Karakolların önünden geçerken ayağını arabadan uzatıp pantolonunun yan şeridini, üniforma ve kılıcını gösterip askerleri selam durdurmaya çalışır, bunu başarınca da pek memnun olur. Uzak memuriyetlere giderken çekilen zahmetlere "*Din ve devlet namına*" katlandığını söyler. Aslında bu ifadeye bir de "*Ve Çamlıca'daki köşk namına!*" (s. 194) ifadesini eklemek gerekir; çünkü köşkün masrafı için para lâzımdır ve rivayete göre Vâmık Bey bu parayı, yaptığı yolsuzluklardan temin etmektedir.

Bu memuriyetlerinden her seferinde azledilmesinin sebebi de yine rivayete göre, gittiği her yerde adının bir rüşvete, bir yolsuzluğa karışmasıdır. Ama her azilden sonra, Yıldız'a yüz süren kayınbiraderinin şefaatiyle yeni bir memuriyet bulur. O daima "*bir denizin med ve cezri gibi*" (s. 202) bir memuriyetten diğerine gelir ve gider.

II. Abdülhamid Döneminde yaşayan Vâmık Bey, kendi konumundaki birçok memur gibi, padişaha korkuyla karışık bir saygı duyar. Evinin kerevetinde otururken bile sultan onu görüyor zanniyla rahatsız olur; ümit ve şüphe, emniyet ve emniyetsizlik arasında sürekli gidip gelir. Yıldız Sarayı'nın semtinden bile korkar, saraya gitmesi gerektiğinde sadece çok zorunlu tebrik ve teşekkür günlerini seçer. Buna rağmen, gitmeden önceki günlerde uykuları kaçar. Saray'da iken heyecan ve korkudan ne yapacağını bilemez.

Vâmık Bey bir keresinde, tayin edildiği Arabistan vilayetlerin-

den birinde selefini görmek ister. Bu kişi, Vâmık Bey'in idare hakkında bilgiler almak istediğini zannederken sıtma, akrep, çıban, eşkıya gibi şeyler hakkında sorular soran bir adamla karşılaşır. Eski idareci bu sorulara sinirlendiği için Vâmık Bey'in aldığı cevapların hepsi "*evet*" olur (s. 217).

Vâmık Bey, gezdiği Arap illerindeki yaygın şikâyetlerin simgesi olan bir beyti sık sık çocuklarla birlikte okumaktadır: "*Musul vilâyet oldu, Nâfi Efendi vâli-Va veyletül vilaye va veyletül ahali.*" (s. 225)

En son Basra valiliğinden azledilen Vâmık Bey için, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte artık geri dönüş imkânı kalmamıştır. Çok yaşlandığı hâlde kadınlara karşı düşkünlüğünde de bir azalma olmamıştır. En son, hizmetçiyle de düşüp kalkmak istemesine karısı dayanamaz ve onu terk eder. Köşkte yalnız kalan Vâmık Bey, önceleri hüzünlense de uslanmaz, iyice kadın düşkünü olur. Vâmık Bey için her kadın güzeldir. Muhabbet tellallarıyla düşüp kalkmaya başlar. Yaşının kaldıramayacağı bu hızlı hayata fazla dayanamaz ve hasta düşer. Ölmeden önceki son pişmanlığı ise "*Don Kişot*"un pişmanlığına benzemektedir (s. 321).

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın konusu esas olarak 1920 yılının işgal İstanbul'unda geçen ve Cemal adlı anlatıcı kahramanın hatıraları şeklinde yazılan romanı *Sahnenin Dışındakiler*'de (1950)(494) bazı karakterler, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra değişen siyasi durumun etkilediği bürokratlardır. Bunlardan biri, Meşrutiyet'le

(494) Bu eser, Tanpınar'ın bir türlü tamamlayamadığı romanı *Mahur Beste*'yi tamamlar niteliktedir (Enginün, "Sahnenin Dışındakiler", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s. 235).Öte yandan, Fethi Naci *Sahnenin Dışındakiler*'in bazı belirsizlikler taşıyan sonuna bakarak, bu romanın da bitmemiş olduğunu ileri sürer: "*Bana öyle geliyor ki Tanpınar yorulmuş romanını yazarken, anlatacağı şeylerin hepsini anlatmaya gücü yetmemiş ve romanını bir yerde bırakıvermiş.*" (Fethi Naci, "Sahnenin Dışındakiler", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 263) Selim İleri ise bu bitmemişliği daha farklı değerlendirir: "*Nâsır Paşa'nın öldürülmesini ve İhsan'ın olay karşısındaki gidişini geliştirmeden, anlatmadan bitirir romanı yazar. Sahnenin Dışındakiler'in sonu, roman alanında -bizde- bir aşamadır bence. Okuyucunun kafasındaki soru işaretlerini cevaplamaktan öte bir sondur bu. Anılar, Cemal'in anıları bütün dağınıklıklarıyla roman kişilerini ortada bırakmışlardır. Biçim, özle sıkı sıkıya düğümlenir böylelikle, Cemal, yarı bilinçliğiyle çözüm getirememiş, sadece anılarını ifade etmiştir.*" (Selim İleri, "Sahnenin Dışındakiler", *Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar, hzl.* Abdullah Uçman-Handan İnci, Kitabevi, İstanbul, 2002 s. 235)

birlikte işini kaybeden memurlardan Kudret Bey'dir. İtalya'da diplomat olan Kudret Bey'in Prens Sabahattin ile mektuplaşmasını hükûmet haber alınca görevine son verilmiştir. Oysa Kudret Bey, Prens Sabahattin'le Meşrutiyet'in ilanından önce Avrupa'dayken tanışmıştır ve onunla herhangi bir siyasi ilişki içinde değildir. Dilini tutamaması, kibirli oluşu ve nutuk atar gibi konuşması yüzünden, Kudret Bey sefirlik gibi önemli memuriyetlere bir daha gelememiştir. Cemal'in büyüdüğü mahalledeki bir konakta yaşayan bu nazik diplomat, romanın hakikaten en ilginç, en canlı kahramanlarından biridir. Cemal'in baba dostu olan Kudret Bey Avrupa'dan döndükten sonra, eski tanıdığı olan Sakine Hanım'ın ısrarlarına dayanamayıp kendisi ile tanıştırmak istediği Avrupalı bir kadınla görüşmeye razı olur. Elli üç yaşında ve karısı ölmüş olan Kudret Bey, önceleri "*Benim yaşımdaki adama böyle şey teklif edilir mi?*" (s. 83) deyip kızsa da bu yapmacık hiddeti çabucak yatışır. Tanışacağı kadının Avrupalı oluşu, onun merakını gıcıklar ve "*Bari İtalyan olsa...*" (s. 83) diye düşünmekten kendini alamaz. "*Hâlâ yirmi yaşının hülyalı kararsızlığını devam ettiren*" (s. 83) Kudret Bey'in tanıştırılacağı kadına karşı merakı gün geçtikçe artar, merak ettikçe dirilir, kendisine iyice çeki düzen verir: "*Bir moda mağazası reklâmı bu kadar düzgün ve kibar olamazdı.*" (s. 84) Avrupalı bir kadınla evlenmek fikri, muhayyilesine büyük bir hareketlilik getirir; hayalî çay partileri verir, bu partilerde Avrupalı bir kadının işleri ne kadar kolaylaştıracağını düşünür: "*Sanki ilâhî bir mahlûk, bir présence spirituelle! Göreceksin Cemal kardeşim, bir nevi melek toplantılarımızı idare edecek, aydınlatacak. Günlerimizi baştan aşağı şiir yapacak!*" (s. 89) Kudret Bey'in henüz görmediği bir kadınla ilgili bu kadar hayal kurmasında, önceki evliliğinden çektiği büyük sıkıntıların da etkisi vardır. Ölen karısı, evliliklerinin üçüncü günü yatağı zaptetmiş ve onu kanapeye atmıştır; beş tane kayınbiraderinden nefes alamaz hâle gelen zavallı Kudret Bey, bu yılgınlığı sebebiyle karısı öldükten sonra bir daha evlenememiştir. Ancak, tanıştırılacağı bu kadın onda büyük umutlar doğmasına yol açar. Öyle ki, Cemal'e çizdiği kadın portresi, Ahmet Haşim'in *O Belde*'sindeki kadınlar gibidir: "*Bu kadın görürsün İtalyan çıkacak, hem de Roma'lı! Goethe'nin Elegies Romaines'inde övdüğü kadınlardan. O halisüddem kadınlar... (...) O hafif ovale çehre, o durgun, âdeta kederli bakışlar, o ceylân edâsı yürüyüşler.*" (s. 91) Fakat, Kudret Bey pek az insanın başına gelebilecek muazzam bir hayal kırıklığına uğrar. Cemal bunu şöyle anlatır:

"*Hayatımda birçok hayal sukutu gördüm. Fakat o günkü kadar beni şaşırtanını pek az hatırlarım. Salona girdiğim zaman Sakine Hanım, otuz, otuz beş yaşında gözlüklü, mürebbiye ve hastabakıcı olduğu ilk bakışta anlaşılan, kıpkırmızı yüzünden sıhhat, azim, otorite, hulâsa güzellikten başka her şey akan şümullü bir kadınla, daha doğrusu bu kıyafete, bu milliyete girmiş, sırtına hâkî renkte sağlam, imkânsız derecede sağlam bir kumaştan bir tayyör geçirmiş, ayaklarına belki bir tabur askerin ancak eskitebileceği alçak ökçeli, –en garibi üstü fiyongalı– bir ayakkabı çekmiş bir nevi dolapla baş başa oturmuş konuşuyorlardı.*" (s. 97-98)

Tanpınar, Kudret Bey'in ince hayallerinden birdenbire Avrupalı kadının evlere şenlik cesametine geçerek aradaki çarpıcı ve umulmadık tezat sayesinde nefis bir mizah sahnesi yaratmıştır. Bu durumda ne yapacağını şaşıran Kudret Bey, nezaket icabı bir müddet oturup iyi kötü sohbet eder. Cemal ile evden çıktıklarında, Sakine Hanım'a karşı öfkesine nihayet yoktur.

Kudret Bey'in fiziksel olarak en dikkat çekici tarafı, burnudur. Tanpınar'ın beş sayfa boyunca anlattığı bu burun, Kudret Bey'de neredeyse şahsiyetin kendisi olmuştur:

"*Onun Kudret Beyin dudakları üzerindeki asılışını görüp de dostumuza acımamak mümkün değildi. Sanki 'ben varken sizin konuşmanıza lüzum yoktur...' der gibiydi.*

(...)

Bir fil hortumu kadar zeki ve marifetli olan, bazı vaziyetlerde şaşılacak kadar intibak kabiliyeti gösteren, çehre ve mânâ değiştirmesini, icabında kendisini ve düşüncesini gizlemesini bilen bir burundu. Onun kendisine mahsus dikkatleri, iştihaları, tecessüsleri, sezişleri, dargınlıkları, nefret ve sevgileri vardı. Denebilir ki yetiştiği ve şaşırtıcı bir bereketle büyüdüğü dar coğrafya içinde hiç mahpus kalmaz, her fırsatta hayatın sonsuzluğuna doğru uzanırdı.

Bütün bunlar, asıl Kudret Beyin o kadar mahrum olduğu meziyetlerdi ki, bazan dostumun herhangi bir meclise, mühimce bir davete, mukadderatının halledileceği bir topluluğa kendi yerine burnunu göndermemesine şaşardım." (s. 106-107)

Romanda gördüğümüz bir başka bürokrat, kendi köşesinde unutulmuş olmanın üzüntüsünü yaşayan Nâsır Paşa adlı eski bir devlet adamıdır. *Huzur*'un baş karakterlerinden olan ve *Sahnenin Dışındakiler*'de Millî Mücadele'ye İstanbul'dan destek veren bir genç olarak karşımıza çıkan İhsan, Nâsır Paşa'nın bu unutulmuşluk hissinden yararlanarak onu hatıralarını yazmaya ikna eder. İhsan'a göre bu iş çok önemlidir; çünkü Mütareke'nin ilk yıllarında pek çok pazarlıklara şahit olmuş, menfaat çatışmalarında hakem olarak seçilmiş, devrin ricali için gürültü çıkaracak bilgilere sahip olan Nâsır Paşa hatıralarını yazarsa bazı kişilerdeki tereddütler ortadan kalkacaktır. Paşa razı olunca kendisine sekreter olarak Cemal ayarlanır.

İlk tanışmalarında Nâsır Paşa Cemal'e karşı çok nazik davranır ve sigara ikram eder. Fakat, Paşa nerede durması gerektiğini bilmektedir:

> "*Altın tabakasından bana sigara takdim edişini ve bu sigarayı yakmamak için, –çünkü devlet adamı haysiyeti, benim yaşımda bir çocuğun sigarasını yakmayı ona menediyor, fakat kibar ev sahibi sıfatı benim ağzımda yanmamış bir sigara ile etrafımda kibrit arayışımı kabul etmiyordu– masanın üstündeki kibriti hakikî bir telâşla ceplerinde aramasını hiç unutmayacağım.*" (s. 204-205)

Nâsır Paşa, Cemal'e çalışma hayatından bahseder. Yazar bunu ironik bir şekilde anlatır:

> "*Bana uzun uzun meslek hayatından, tecrübesinden, memleketin talihsiz yıllarında yaptığı faydalı işlerden –meselâ Edirne'nin düştüğü gün Sivas'ta bir çeşme yaptırmış olmak filân gibi şeylerdi bunlar– başarılarından bahsetti.*
>
> *(...)*
>
> *Asıl başarısına gelince, bunların politika işlerinden ziyade kadın muhitlerinde elde edildiği aşikârdı. En ciddi notaya verilen cevaptan, yahut ültimatom mahiyetli bir tebliğden veya ümitsiz bir teşebbüsten bahsederken, araya birdenbire o esnada tanıdığı, sevdiği bir dansöz, veya kibar muhit kadınının adı giriyor, onun hatırası bizi derhal,*

yapayalnız oturdukları mükellef ve resmi bir ziyafete, yahut da 'çok lâtif bir köşecikte başbaşa' yenilen bir yemeğe götürüyor, oradan büyük gezintilere çıkıyor, tiyatrolara, balelere yahut da 'bizzat kralın' veya 'veliahdının' bulunduğu baloya gidiyorduk." (s. 206)

Ayrıca, Nâsır Paşa'nın sefirliği sırasında yaptığı ve devlet hizmeti imiş gibi anlattığı satırlarda Tanpınar'ın Hariciye'ye yönelttiği ciddi bir eleştiri olduğunu söyleyebiliriz: "*Sadrazam Paşanın, mahdumlarının yeni yaptırdıkları konak için İngiltere'ye ısmarlanan mobilyalar meselesiyle meşgul oldum. Bir de Hariciye nazırının kızının gelinlik elbisesi ve iç çamaşırları işi vardı. Onları bizzat kendim Viyana'ya kadar uzanarak ısmarlamıştım.*" (s. 208) Paşa'nın bıkıp usanmadan anlattığı bu karmakarışık hatıraları için en doğru teşhisi Cemal koyar: "*sinizm, hodbinlik ve hamakat seli*" (s. 209). Tanzimat'tan sonra Batılı diplomatların ülkemizde devlet adamlarını azlettirebilecek ölçüde bir nüfuza ve güce sahip oldukları düşünülünce, yazarın ironisi acıklı bir hâl almaktadır.

Hatıralar yazılırken Nâsır Paşa Mütareke İstanbul'unun siyasi atmosferinden bunalır. Sadrazamlık uman eski bir devlet adamı olarak kendisi üzerinden birtakım oyunlar oynandığını hisseder ve İtalya'ya gitmek için hükûmetten izin ister. Gitmeden önce arkasında hiçbir evrak bırakmayacaktır. Kâğıt namına ne varsa yakmaya başlar. Cemal engellemeye çalışırsa da başaramaz:

"*Nâsır Paşa dinlemiyordu. Ve hiç kimseyi affetmek istemiyordu. O, mâzisini yakacaktı. Hepsini, her şeyi yakacaktı. Mademki her şeyin geçici olduğunu, bütün ikbal hülyalarının beyhudeliğini görmüş, mademki nesillerin ömrüne meydan okuması lâzım gelen şeylerin çöküşüne şahit olmuştu, her şeyi yakacaktı.*" (s. 300)

Bir müddet sonra Cemal de ateşin büyüsüne kapılır. Öyle bir an gelir ki Paşa ile Cemal sadece kâğıtları değil her şeyi yakma isteği duyarlar. Cemal, yaşadıkları trans hâlini şöyle ifade eder: "*Bir an her şey, hepsi bittikten sonra Paşa ile kolkola ocağa atılışımızı düşündüm.*" (s. 304)

Kudret Bey ve Nâsır Paşa'nın yanında Selâhaddin Bey'i, Ek-

rem Bey'i ve Cemal'in babasını romandaki diğer memur karakterler olarak sıralayabiliriz. Selâhaddin Bey Selânik taraflarında küçük bir memur iken, şehir düşmeden kısa bir süre önce ailesi ile birlikte İstanbul'a kaçmıştır. Bu yönüyle, düşman eline geçen şehirlerden kaçan memurlara bir örnektir. İstanbul'da bir süre çok sıkıntı çektikten sonra şüpheli bir refah içinde yaşamaya başlar. Görünüşe bakılırsa Selâhaddin Bey, savaş vurgunculardan olmuştur.

Ekrem Bey ise "*ilerlemesi için yolun başına getirilmesi kâfi gelen*" insanlardandır (s. 114). Bâbıâli'ye küçük bir memur olarak girmiş, oradan Mabeyn'e ve ardından da Dâhiliye'ye geçmiştir. Bu başarılarında kendisini sevdirmiş olmasının payı büyüktür. Herkes onu gözü tok bir memur olarak bilir. Tedbirli oluşu, Meşrutiyet'ten sonra mevkisini korumasını sağlamıştır. Ekrem Bey, Makedonya ve Arnavutluk'taki kıpırdanmalar üzerine memuriyetten ayrılarak sarayla ilişkisini keser.

Cemal'in babası bir nezarette çalışırken 1914'te jurnallenir ve görevinden alınıp taşraya kaymakam olarak tayin edilir. Sözü geçer bir adamdır. Nazik ve sevimlidir. Ancak Merkez-i Umumiye'ye tehlikeli bir adam gibi gösterilmiştir. Bu olay, II. Abdülhamid zamanıyla özdeşleşen jurnal ve sürgün meselesinin İttihat ve Terakki iktidarında da devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

D. ASKERÎ BÜROKRASİ

İncelediğimiz romanlarda askerlerin daha çok savaşa, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği son macera olan I. Dünya Savaşı'na ve hemen ardından başlayan Millî Mücadele'ye bağlı olarak ele alındığı görülmektedir. Konusu I. Dünya Savaşı zamanında geçen romanlarda, savaşa katılan, cephe gerisinde bulunan ve savaş sonrasındaki zor günleri yaşayan askerler değişik bakış açılarıyla anlatılmışlardır. Millî Mücadele dönemi hakkındaki romanlarda ise ilk bakışta belirgin olarak göze çarpan, asker karakterlerin hemen hemen hepsine vatanın kurtulması idealinin hâkim olmasıdır. Doğrudan doğruya savaşla ilgili olmayan roman kahramanı askerler ise romanın konusuna göre bazen olumsuz nitelikleriyle, bazen hayattan uzaklaşmaya çalışmalarıyla ele alınırken bazen de aşkın hâkim olduğu bir roman kurgusu içinde görülmektedirler.

Ahmet Midhat Efendi, *Gönüllü* (1897) adlı romanında[495] 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı anlatır. Romanda, bu savaşta kumandanlık yapmış olan Müşir Ethem Paşa ve Abdülezel Paşa gibi önemli tarihî şahsiyetler de yerlerini almışlardır. Müşir Ethem Paşa, düşman karşısında tedbirli, istihbarat alma yollarını bilen ve bu sayede zaferler kazanan, ordusunu güçlendirmek için her fırsattan yararlanan tecrübeli ve akıllı bir askerdir. Abdülezel Paşa, daha çok orduya verdiği heyecanla ve ilerlemiş yaşına rağmen kaybetmediği savaşçı ruhuyla öne çıkar. "*Pîr-i ilhâm-ı zâmir*" olan bu kahraman Osmanlı paşası, askerlerine "*pederâne ve gazanferâne bir nutuk*" (s. 163) verdikten sonra iki kolunu da kaybederek şehit düşer ve "*Cafer-i Tayyar'a sâni*" olur (s. 163).

Halide Edib'in *Mev'ud Hüküm*'deki (1918)[496] kahramanlarından Süruri, subay olmasına rağmen askerlik tarafı pek sergilenmeyen, daha çok romanın kadın kahramanı Sara'nın hayatındaki yeriyle öne çıkan bir askerdir. Zengin bir aileye mensup olan Süruri, sefahata düşkünlüğünden ötürü zührevi bir hastalığa yakalanır. Doktor Kasım Şinasi'nin uyarılarını dinlemez ve hastalığını karısı Sara'ya da bulaştırır. Tedavi için Kasım Şinasi'ye başvururlar. Sara'yı iyileştikten sonra bir zaman karısına aşkla bağlanan Süruri, çok geçmeden eski hayatına dönerek sefihliğini çok ileri götürür ve daha fazla dayanamayan bünyesi iflas ederek ölümüne yol açar. "*Papazlar gibi sekiz sene yaşamaktansa, insanlar gibi sekiz gün yaşamak*"tan yana olan (s. 118) bu çok yakışıklı ve zengin yüzbaşı, dış güzelliğin arkasında bazen görmeye tahammül edilemeyecek bir çirkinliğin yattığını gösteren örneklerdendir.

Ercüment Ekrem'in *Gün Batarken* (1920)[497] adlı romanında yer alan Hulki adlı karakter, başlangıçta iyi ve dürüst bir insan iken hayat şartları nedeniyle yolsuzluğa başvurmak zorunda kalmış bir askerdir. Öğrenciliğinden bu yana haksızlıklara, adam kayırmalara tahammül edememesine rağmen, hayat şartları Hulki'yi kızdığı şeyleri yapmaya itecektir. Hulki Bey'in romanda anlatılan manevi düşüşü, esasında toplumun çöküşüyle ilgilidir[498].

---

(495) Ahmet Midhat Efendi, *Gönüllü*, hzl. Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

(496) Halide Edib Adıvar, *Mev'ud Hüküm*, Ayyıldız Matbaası, İstanbul, 1918 (Alıntılar bu baskıdandır).

(497) Ercüment Ekrem Talu, *Gün Batarken*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1336.

(498) Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, s. 446.

Harbiye'den mezun olduktan sonra Makedonya'daki Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerine karşı yürütülen mücadelede görevlendirilir. Bu savaşın içindeyken, Meşrutiyet için ayaklanan subaylara katılır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, Hulki'nin arkadaşları devletin yüksek kademelerine gelmişlerse de para ve mevki hırsı, onları güttükleri amaçtan saptırmıştır. Arkadaşları Hulki'yi de payını almak üzere davet ederler fakat Hulki bunu reddederek İstanbul'da evlenir ve ailesini alarak Manastır'a yerleşir. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine cepheye gider. Savaşta yaralanır ve İstanbul'a dönerek babasından kalma eve yerleşir. Ülkeyi sarsan olaylar peş peşe gelmektedir; I. Dünya Savaşı için seferberlik hazırlıkları sırasında, Nevşehir'de bir askerlik şubesine tayin edilir. Sürgünü andıran bu tayinin asıl sebebi, faciayla biten bir savaşın ardından yeni bir savaş macerasına girilmesine karşı geleceğinin bilinmesidir. İstanbul'da kalmak için bazı arkadaşlarına başvursa da bir sonuç alamaz ve mecburen Nevşehir'e gider. Burada halk ile çok iyi ilişkiler kurar, kendisini sevdirir. Doğru, tavizsiz, hatır gönül dinlemeyip işini yapan bir asker olarak tanınmıştır.

Ne var ki, Hulki'nin İstanbul'da iken hastalanan karısının tedavisi için babadan kalma evini Artin adlı bir sarrafa rehin bırakarak para alması, onu ciddi sıkıntılara sokar. Parayı en kısa sürede bulamazsa ev satılacaktır. Böyle bir anda, Hulki'nin çaresizliğinden yararlanmak isteyen Prodromos adlı Karamanlı bir Rum yazıcı, Hulki'ye rüşvet almasını telkin eder. Çaresiz kalan Hulki, kasabanın zenginlerinden Yordan'ın askerliği gelen oğlu için para karşılığı hava değişimi vermeyi kabul eder. Hulki bu kötü başlangıçtan sonra hava değişimi, çürük raporu gibi askerlikten kaçmakla ilgili birçok işi Prodromos'la birlikte para karşılığı yapmaya başlar. Önceleri Hulki pişmanlık duyar, tuttuğu yoldan geri dönmeye çalışır fakat başaramaz, paraya alışmıştır. Bu işten her ikisi de yüklü miktarda para kazanmıştır. Prodromos bir zaman sonra Hulki'yi daha çok kazanç elde edecekleri düşüncesiyle kandırır ve askerlikten ayrılıp İstanbul'a gitmeye razı eder. Gerisi çorap söküğü gibi gelir; İstanbul'da Beyoğlu'na taşınır, karısını boşayıp İzmaru adında bir Rum kadınla evlenir, sefahat âlemlerine başlar. Hulki'nin iş yeri, ileri gelen tüccar ve bürokratların uğrağı hâline gelmiştir. Her şeye rağmen Hulki, yaptığının yanlış olduğunu bilen insanların iç sızısını duyar. Ondaki ilk uyanış, bir işret sabahında duyduğu ezan sesi ile gerçekleşir. Hulki, iffetli bir anne ile Fatih Camisi'nin imamı olan yoksul fakat çok namuslu bir babanın ocağında yetişmiştir.

Çocukluğunda onlardan aldığı terbiye ve içini kemiren pişmanlık duygusu sayesinde aslına döner ve Fatih'e giderek kendisini kabul eden annesine ve ayrıldığı karısına sığınır[499].

İsmi Yakup Kadri'ye ait olan ve yurt içinde de yurt dışında da çok büyük ilgi uyandıran[500] *Ateşten Gömlek*'te (1922)[501], Halide Edib'in önceki romanlarında bulunmayan iki yeni durum vardır:

> "*1. Halide Edib'in Batı hayranlığı, tarihî zaruret karşısında Batılılara karşı mutlak bir nefrete dönmüştür. 2. Halide Edib'in Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da tanıdığı Anadolu halkı ile Millî Mücadele yıllarında bizzat temas etmesi Anadolu Türküne karşı büyük bir hayranlık duymasına yol açmıştır.*"[502]

Romanın anlatıcısı olan Peyami, Millî Mücadele'ye katılmadan önce silik, cansız, "*alafranga*"[503] bir Hariciye memurudur. Henüz romanın başında, savaştan sonraki durumunu anlatırken bundan bahseder o, kendi tabiriyle "*Daire ve sararmış kâğıt kokan*" hüviyetini "*bu sıcak, kırmızı kanlarla*" yıkamıştır (s. 9). Peyami'nin annesi alafranga bir hanımdır. Salonuna ne kadar alafranga tip varsa doldurur. Peyami, annesinin akrabası olan Ayşe ile evlenmemek için Avrupa'ya kaçar, altı ay sonra döner. Romanda Peyami'nin nasıl kaçtığı belirtilmemektedir fakat Peyami'nin Meşrutiyet ilan edildiği için rahat kaçtığını ifade etmesi, izinli ya da görevli gitmediğini gösterir.

Peyami'nin memuriyete askerliği, daha doğrusu Millî Mücadele'yi tercih edişi, Ayşe içindir. Ayşe için İzmir'e gitmek, İzmir'i kurtarmak çok önemlidir. Peyami de İzmir yolunda dövüşenler içinde yer almayı Ayşe için ister. Kendisini ebediyen Hariciye'nin silik bir memuru olarak görmesini istemez. Tanzimat'tan beri ro-

---

(499) Bu eserin devamı olan *Kan ve İman*'da (Ercüment Ekrem Talu, *Kan ve İman*, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1925), Hulki'nin Millî Mücadele'ye katılmak için Anadolu'ya geçerek bir Kuva-yı Milliye çetesi kurduğunu görürüz ancak Hulki romanda asli karakter olarak yer almaz.

(500) Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, s. 219.

(501) Halide Edib Adıvar, *Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1339 (Alıntılar bu baskıdandır).

(502) Enginün, *a.g.e.*, s. 219.

(503) Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 219.

manlarda çok sık olarak gördüğümüz durum, "kâtip" genel adı altında birleştirebileceğimiz kahramanların genç kızlar üzerindeki cazibesidir. Hâlbuki Halide Edib'in başka romanlarında da gördüğümüz gibi, artık şartlar değişmiştir ve gözde olan gençler eli bastonlu, redingotlu, yakışıklı gençler değil; apoletli, üniformalı, cesur ve kuvvetli genç subaylardır. Bu anlamda, kâtiplerin dönemi kapanmak üzeredir. Bunu belki de en dramatik ve net şekilde, *Ateşten Gömlek*'teki Peyami'de bulmak mümkündür.

Aşkla kahramanlığı kendisinde birleştiren Peyami, hem vatan için hem de Ayşe için savaşmıştır. Peyami'yi işgal altındaki İzmir'e yönlendiren duygu, Ayşe'ye olan aşkıdır. Peyami'de millî ruhu ortaya çıkaran Ayşe, İzmir'in; İzmir ise vatanın sembolü olmuştur.

Peyami'deki uyanışın etkenleri arasında romanın asker kahramanlarından İhsan ve Cemal ile olan arkadaşlığını saymak da mümkündür. Bu iki subaydan İhsan, tıpkı Peyami gibi Ayşe'yi sever. İzmir'i almak demek, İhsan için Ayşe'ye kavuşmak demektir. Peyami'nin nahifliğine karşılık İhsan, güçlü ve sert bir askerdir. Bu yönden, yukarıda ifade edilen asker-kâtip zıtlığını Hariciye memuru Peyami ile İhsan arasında çok net bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim Ayşe Peyami'ye değil, İhsan'a âşıktır.

Halide Edib'in *Kalp Ağrısı* (1924)(504) adlı romanında zaman, İstiklal Savaşı sonrasıdır. Romandaki asli karakterlerden biri, Millî Mücadele'den sonra Anadolu'dan İstanbul'a gelen Hasan Bey adlı bir subaydır. Fiziksel bakımdan üstün özelliklere sahip yakışıklı bir asker olan Hasan Bey ile, "*sporcu, kafaca çok gelişmiş, tabiî, güzel*"(505) bir kız olan Zeyno arasındaki aşk, romanın merkezinde yer alır.

Hasan Bey, bilgi ve kültür bakımından kendisinden çok üstün olan Zeyno için basit bir erkek ve herhangi bir kışla subayıdır fakat yakışıklılığı ile Zeyno'yu kendisine çekmektedir. Öyle ki, Hasan Bey'in basit ve cahil tarafını her zaman itiraf eden Zeyno, buna rağmen ondan gelecek bir evlenme teklifini reddetme gücü bulamayacağını da bilir. Diğer tarafta ise Zeyno'nun istediği kafaya sahip bir ilim adamı olan Doktor Safvet vardır. Aynı kadını seven bu iki erkekten biri bilgi, diğeri dış görünüş bakımından Zeyno'ya cazip gelir. Oysa onun aradığı, bu iki niteliği kendisinde barındıran bir erkektir. Zeyno bunu bildiği için Hasan Bey ya da Safvet'ten birini seçmekle mutlu olamayacağını düşünür.

---

(504) Halide Edib Adıvar, *Kalb Ağrısı,* Vakit Matbaası, İstanbul, 1924.

(505) Enginün, *a.g.e.*, s. 250.

Öte yandan Hasan Bey, akrabası olan Azize adlı bir genç kız tarafından sevilmektedir ve Zeyno'yu kendisiyle tanıştıran da Azize'dir. Azize'nin Hasan Bey'e âşık olmasında ise onun hem yakışıklılığının hem de İstiklal Savaşı'nda bulunmuş bir asker olmasının Azize'ye verdiği gururun etkisi vardır. Azize'nin bir kıskançlık krizine girerek intihara teşebbüs etmesi, Zeyno'nun Hasan Bey'den tamamen ayrılmasına ve Hasan Bey'in Azize ile evlenmeyi kabul etmesine sebep olur. Fakat Hasan Bey, Zeyno'yu unutamaz. Azize'nin tedavisi için gittikleri Avrupa'da tanıdıkları Dora adlı bir kızla, Zeyno'ya benzediği için yakınlaşır. Esasında Hasan Bey, çapkın bir adamdır. I. Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır'da iken yine Zeyno adında o yöreden bir genç kızla gönül ilişkisi yaşayan Hasan Bey, Dora'nın tavır ve edasında romanın kahramanı olan Zeyno'yu bulmuştur. O henüz Azize ile evlenmeden bu çapkınlığının farkında olan Zeyno'nun Hasan'la ilgili tereddütlerinden biri de budur.

Romandaki bir başka subay karakter, Zeyno'nun sevdiği iki erkeğin niteliklerini kendisinde toplayan Miralay Muhsin Bey'dir. Zeyno'nun babasının eski bir arkadaşı olan Muhsin Bey, büyük ressamların çizdikleri portrelerdeki askerlere benzeyen, özenli ve çok zarif giyinen, bakan kadında göz zevki uyandıran, orta yaşın üzerinde olmasına rağmen güçlü ve yakışıklı bir erkektir. İlk bakışta Hasan Bey'den hiç aşağı kalır yanı yoktur. Millî Mücadele yıllarında doğuda görevli olan Muhsin Bey, karısının İsviçre'de ölümünün ardından görev yerine dönmeden önce uygun bir eş bulup evlenmek istemektedir. Zeyno, kendisini uygun bir eş adayı olarak gören bu tecrübeli askerde aradığını bulur: beden güzelliğinin yanında çok zengin bir kütüphane, edebiyata, musikiye düşkünlük ve zarafet. Zeyno, hayatındaki boşluğu Hasan'dan sonra doldurabilecek tek kişinin Miralay Muhsin Bey olduğuna inanır ve onunla evlenerek Diyarbakır'a gitmeye karar verir. Halide Edib, Muhsin Bey'in ve Zeyno'nun Diyarbakır'daki hayatlarını *Zeyno'nun Oğlu* adlı romanında anlatır.

Peyami Safa, *Bir Akşamdı* (1924)(506) adlı romanında, *Mahşer*'deki kahramanı Nihat'a hiç benzemeyen başka bir askeri anlatır. Yüzbaşı Kâmil Bey, Millî Mücadele'yi konu alan romanlardaki asker tiplerinden farklı bir karakter sergiler. O, askerden daha çok, bir şıpsevdidir. İzmitli bir uzak akraba ailesinin yanına misafir olarak gider. Evin hem hanımını hem de kızını baştan çıkarır. Napol-

(506) Peyami Safa, *Bir Akşamdı*, Gündoğdu Matbaası, İstanbul, 1928.

yon ve Sezar gibi tarihin büyük hükümdarlarını model alır. Maceracı bir ruha sahip olan Kâmil Bey, Millî Mücadele'ye de katılır fakat onu iten güç, vatan hissinden daha çok macera ve şöhret hevesi olmuştur.

Reşat Nuri *Akşam Güneşi*'nde (1926)(507), kısa olmasına karşın çok hareketli bir askerlik hayatından sonra sağlık nedenleriyle erken emekli edilen genç bir subayı konu edinir. Nazmi Galatasaray, Harbiye ve Fransa'da gördüğü eğitimin ardından Şam'daki bir fırkada kâtipliğe benzer bir kırtasiye işine verilir. Sonra Kudüs'e gider. Burada bir rahibeyle gönül ilişkisine girdiği için Akkâ'ya gönderilir, oradan önce Manastır'a, sonra da ataşemiliter olarak Fransa'ya hareket eder. Yolda bir arkadaşı vesilesiyle, Balkan kargaşalıkları sırasında devlete başkaldıran çetelerle savaşan eski Türk subaylarıyla karşılaşır. Bir salon zabiti olmadığını kanıtlamak için onların yanında kalarak Bulgar ve Sırplarla yapılan çete savaşlarına katılır. Ancak Nazmi, çevresindeki kadınlar için her zaman bir salon zabiti olmak vasfıyla hatırlanacaktır. O dönemin kadınları için, salon hayatında yer alan subay, özellikle dış görünüş itibarıyla çok cazip bir erkek modelini temsil etmektedir. Öyle ki, romanın kahramanlarından Nazan için ideal erkek, ya üniformalı, nişanlı ve kılıçlı bir subay ya da güzel giyimli zarif bir diplomattır.

Mehmet Rauf'un Millî Mücadele romanı *Halâs* (1928)(508), İzmir ve İstanbul'un işgal yıllarındaki havasıyla beraber, ümit ve

---

(507) Reşat Nuri Güntekin, *Akşam Güneşi,* İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1926.

(508) Mehmet Rauf, *Halâs,* Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1929 (Alıntılar bu baskıdandır). "*Servet-i Fünun nesline mensup olan Mehmet Rauf'un yazmış olduğu Halâs romanı, devir değişince, insanların da nasıl değiştiğini, yeni sosyal şartlar içinde, yeni insan tiplerinin, yeni ideallerin ve duyguların doğduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir romandır.*" (Kerman, "Mehmet Rauf'un Halâs Romanı", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri,* s. 162) Bir başka araştırmacı, Mehmet Rauf'un birkaç romanı dışında sosyal meselelerden uzak durduğunu belirtir: "*O, sosyal ve millî konuların hep dışında kalmıştır. O yüzden kahramanları yalnız aşk peşinde koşan, aşktan başka bir düşünceleri olmayan, hattâ aşkı dünyanın en vazgeçilmez ve en tatlı duygusu sayan kimselerdir. Onları toplumun aksayan hiçbir meselesi rahatsız etmez. Aşkın esiri ve mahkûmudurlar. Halâs ve Define gibi bir-iki romanı dışında, epik bir temaya veya sosyal hayatla ilgili herhangi bir fikir kırıntısına, onun romanlarında rastlamak mümkün değildir.*" (Mustafa Özbalcı, *Mehmet Rauf'un Romanlarında Şahıslar Kadrosu,* MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 17-18)

ümitsizlik arasında gidip gelen Türk aydınının ruh hâlini de yansıtır. Roman, Nihat adlı genç bir subayın etrafında döner.

Nihat'ın İzmir'deki tanıdıklarından Kemal Mümtaz, hem Karantina Mektebi'nin müdürüdür hem de bir gazetede başyazarlık yapar. Yazdığı yazılar sayesinde ateşli bir vatansever olarak tanınmıştır. Ülkenin niçin bu durumda olduğu üzerine fikir yürütür. Kemal Mümtaz'ın sözleri haklı ve düşündürücüdür:

"*Ama biz bu akıbete lâyık mı değiliz? Elbette lâyıkız... Canım, Allah aşkına bir kere şu hâli gözünün önüne getir, o ne idi, ve o halin bir eşi başka bir memlekette görülmüş müdür? Kara cahil bir herifi bir iktisat Allahı yaptılar, başımıza çıkardılar. Zaten bu bizde her zaman böyledir. Hangi müesseseye, hangi adama kuvvet verirseniz mutlaka bu sui istimale çevrilir ve tahakküm olur. İaşe, meniihtikâr kepazelikleri hep göz önünde olmadı mı? Hele o ihracat işleri... Bunlara kim çıktı da: 'Elverir artık!' diyebildi? Çünkü bizde herkes açtır; herkes muavenete muhtaçtır. Avrupa'da herkesin bir işi, bir ihtisası, bir variyeti vardır. Bizde ise hepimiz kuvvet sahiplerinden yardım dilenmeye mecburuz. Herkes yaşamak için bir lutfa, bir muavenete muhtaçtır.*" (s. 35)

Benzer düşüncelere sahip bir Türk tüccar, memurluğa saplanıp

kalan Türklerin ticari hayatı tamamen azınlıklara bırakmasından şöyle şikâyet eder:

> "*Memleketimizde iktisadî vaziyetleri sayesinde bizim varlığımıza her vakit suikast etmiyorlar mı? Biz seneler-den beri feyzimizi memuriyet hayatında görmeye alışmış, atalet zindanına gömülmüş, uyuşmuş, geviş getiriyoruz. Onlar hayat mücadelesinde maişetlerini kazanmak mecburiyetiyle ticaret ve iktisat aleminde acentalık, komisyonculuk işlerinde şeytanca bir faaliyete dalmışlar, dükkanlarda, şirketlerde, bankalarda ne işler görmeye alışmışlar ki hep dehşet.*" (s. 27)

Fakat Kemal Mümtaz, çabuk pes eden bir adamdır. İşgalin hızı arttıkça Kemal Mümtaz ümidini yitirmeye başlar. Çareyi İngiliz taraftarlığında bulur ve bunu vatansever bir adama yakışmayan rahat bir tavırla söyler. "*Burada yabancıyı ölürüm de yaşatmam.*" diyen Nihat'a şu cevabı verir:

> "*Yo... O kadarı da budalalık... Doğrusu ya tek bir damla kanımı budalaca feda edemem; faydasız kan değil bir damla ter bile israf etmem. Vatan mevcut ve ayakta iken bile ferdin vazifesi nefsini muhafaza ve sıyanettir.*
> *Vatan öldüğü ve yıkıldığı zaman bu bir vazife-i mecburiye olur. Her şeyden önce benim için vatan kendim demektir. Ben iyi olursam vatan da iyi olur. Ben fena isem vatan ne kadar mamur ve mes'ut olursa olsun kaç para eder?*" (s. 109)

Bu sözlerin ardından da alaycı bir surette, Nihat kadar fedakâr olamadığını söyler.

Nihat, İzmir'de tanıdığı birçok kişinin bezgin, hatta umursamaz tavırlarını dayanılmaz bulur. Nihat'a göre, Kemal Mümtaz da içinde yer almak üzere, bunların hiçbiri gerçek vatansever değildir:

> "*(...) bugün binbir belâgat çiçeği ile süsleyerek bir nakarat gibi dakikada bir ümit kalmadığını, mahvolduğumuzu öten kemal Mümtaz bir düşman... Milleti inkıraz uçurumlarına sürükleyecek gündüzki tezahurattan istifade edip*

yalancılık meylini memnun etmek için ilhak oyununu uyduran Cevat bir düşman... Bütün şehir halkı binbir ihtiras kasırgası içinde ya sevinir, sıçrar, ya yerinir ağlarken kendi mel'un nefsinin zevki için dünyaya lâkayt, dükkânın önünde kadın bekleyen Saffet bir düşman... Sonra dünyada paradan başka mabut tanımayan ve bu uğurda milletini, vatanını satmağa hazır bulunan Hasan Cemil ve Sadi bir düşman... Bu kadar gürültü arasında sakin ve mütebessim durabilen Fahri bir düşman..." (s. 77)

Nihat'ın İzmir'de en sevdiği adam, Emin Bey adlı yaşlı bir miralaydır. Millî Mücadele uğrunda çalışan bu eski asker, ölmeden önce kızına bir mektup bırakmış ve mektubu Nihat'a emanet etmiştir. Nihat İstanbul'a gittiğinde kızı bulur ve mektubu teslim eder. Bu vesileyle karşımıza Saim Remzi Bey adlı bir karakter çıkar. Kızın dayısı olan Saim Remzi, Hürriyet ve İtilaf'ın ileri gelenlerinden eski bir müsteşar ve İngilizlerin en samimi dostlarındandır. Onlara karşı o kadar dostluk gösterir ki İngilizler ne yaparlarsa ona danıştıktan sonra yaparlar. Saim Remzi, şimdi İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin önde gelen kurucularındandır. İngiliz pasaportu almak isteyenlerin başvurduğu bu adamın evi, İngiliz ve Fransız subaylarıyla dolup taşmaktadır. Emin Bey'in kızına göre o, karaktersiz ve vatansız, işi gücü insanları dolandırmak olan, İngiliz istihbaratına raporlar yazdırıp zenginlerden tehditle para koparan bir sahtekârdır. Düşman hesabına çalışmak alçaklığını gösteren Saim Remzi Bey, bizde alafrangalıkla başlayan yolun vardığı en kötü merhaleyi temsil etmektedir.

Aka Gündüz'ün en ünlü eseri sayılan *Dikmen Yıldızı* (1928)(509), İstiklal Savaşı yıllarının buhranlarından nasibini almış bir genç kızın etrafında yazılmıştır. Yıldız, Cumhuriyet'in yetiştirmek istediği idealist genç kız tipidir.

Millî Mücadele'de yararlılıklar gösteren Kâmil Bey'in kızı Yıldız, sözlüsü Yüzbaşı Murat'ın şehit olduğu haberini alınca akli dengesini kaybeder ve annesiyle babasının Murat'ı öldürdüğü vehmine kapılır. Bu vehimden ibaret cinayeti haber vermek için savcıya gider.

Yıldız'ın anlattıklarına doğal olarak inanan savcı, işini iyi ya-

(509) Aka Gündüz, *Dikmen Yıldızı*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1928 (Alıntılar bu baskıdandır).

pan bir adliye görevlisidir. Ancak bu yeni vazifesi, onun hem mesleki vicdanını hem de insani taraflarını çok etkiler. O kadar ki, "*Keşke adliyeci olmasaydım.*" (s. 44) diye iç çeker. Bununla birlikte, Yıldız'ı ve ailesini bu zor durumdan kurtarmanın çarelerini arayacaktır; çünkü Yıldız'ın babası Kâmil Bey bir vatanseverdir. Savcı tahkikata başlar ve o zaman Kâmil Bey'den Murat'ın şehit düştüğünü, Yıldız'ın bu yüzden çıldırdığını öğrenir. Kâmil Bey savcıya bir de sır verir: Murat hayattadır ve gizli bir görevde bulunmaktadır. Savcı bu sırra saygı gösterir ve "*Burada söylendi ve buraya gömüldü. Hiçbir şey söylemediniz, ve ben hiçbir şey bilmiyorum. Bu sır nâmevcuttur.*" der. Savcı, Kâmil Bey'in sözleriyle "*yalnız bir adliyeci değil, fakat aynı zamanda necip bir dost*"tur (s. 166).

Yıldız'ın taştan bir bebeği kendi çocuğu zannetmesi, onu ziyarete gitmiş olan savcıyı duygulandırır: "*Savcı artık histen ve hicrandan bir insana dönmüştü. Bu manzara karşısında göstermeden gözlerini sildi.*" (s. 170) Savcının bir ölçüde mesleğiyle çelişen duygusallığı, Yıldız iyileşmeye başladıktan sonra ona yazdığı bir mektupta daha açık bir biçimde ortaya çıkar:

> *"Bir müddeiumuminin ne olduğunu bilsen, beni nasıl hal, hamur ettiğine sen de şaşarsın. Müddeiumumi demek; ezelî ve ebedî mahkûm demektir. Her hâkim ve her mahkeme reisi gibi biz müddeiumumiler de mânen mahkûmuz. (...) Dudaklarımız gülerken içimizin ağladığı ve kalbimiz istemezken dilimizin istediği çok vâkidir. Ne yapalım ki insanların münasebetlerindeki pürüzlerin umumi hal ve faslını biz deruhde etmişizdir. Ayağa kalktığımız zaman, yahut elimizi kaldırdığımız an, biz kendimiz değiliz, beşerî hakları ifade eden bir makine oluruz. Şahsiyetimizle alâkamız enderdir. Bu cürümsüz mahkûmiyetin yalnız bir tesellisi var: Beşerin ve hakların muhafazasını zu'm ettiren teselli...*
>
> *Adlî tabiri ile hukuk var mıdır? Ve hukuk kâbil-i ihkâk mıdır? Bu mesele henüz halledilmemiştir. Bugünlük var diyorlar. Biz ihkâkıyla yıpranıyoruz. İşte bunun içindir ki etten ve duygudan kalblerimiz biraz kemikleşiyor da verdiği seste çok defa bir takırtı duyuluyor. Ve işte bunun içindir ki her adliyecinin görünüşü biraz tahta, biraz donuk, biraz gayrihassastır. (...) Bir adliyeci kadar beşerin ıztırablarını damla damla, ırmak ırmak, umman umman*

içine doldurmuş kim var? Bundan dolayı değil midir ki bütün meslekler içinde adliyeci en çabuk ihtiyarlar ve başı en evvel bembeyaz olur, o ne feci, fakat ne tatlı mahkûmiyettir ki, beşerin çeşit çeşit elem ve ıstırabıyla dolan içini, ne dudaklarından, ne gözlerinden, hattâ ne de en ufak jestlerinden boşaltamaz, memnûdur!" (s. 278-279)

Savcının bu tahlili, adli işlerle uğraşan memurların mesleki gereklilikler ile vicdanlarının iki taraflı baskısı altında olduklarını da göstermektedir.

Romanda dikkatimizi çeken bir başka nokta, yazarın Yıldız'la Murat arasındaki aşktan yola çıkarak genel bir subay idealleştirmesine varmasıdır. Yıldız, Murat'ın babasını ziyarete gittiğinde köydeki kızlarla da sohbet eder. Konuşma arasında kızlardan biri şöyle der: "*Sen Türk mülâzimini tanır mısın? (...) İşte ben onunla evleneceğim.*" (s. 268) Romanın sonunda bu vurgu en üst seviyeye çıkar: "*Yıldızlar! Dikmen Yıldızları! İzmir kızları, ve, vatan kızları! Meyus olmayınız. Hepinizin kalbine bir Murat mukadderdir ve inkılâp ordusunun karada, havada, toprakta can verecek nesilleri size mev'uddur.*" (s. 410)(510)

Mütareke ile başlayıp İstiklal Savaşı'na ve Cumhuriyet'in kurulmasına kadar geçen zamanı konu alan birçok romanda, dönemin olağanüstü şartları gereği, Türk ordusuna ve subayına yönelik bir yüceltme göze çarpar. Bu yüceltmenin, toplumsal plandaki bir gerçeğin yansıması olduğu bellidir. Yani, daha önce Halide Edib'de görüldüğü üzere, genç kızların idealindeki erkek tipi olan kâtibin yerini subayın alması(511), sosyal değişmemize ait izler de taşımaktadır. Tanzimat'la başlayan dönemin nisbi olarak müreffeh başkentinde, iyi kötü devam eden bir geleneğin ve zarafetin içinden gelen,

---

(510) Selim İleri, Aka Gündüz'ün romanı böyle bitirmesiyle ilgili şu eleştiriyi yapar: "*Hele romanın sonundaki öğüt bölümü, bugünün okurunu güldürecek kerte edebiyat dışıdır. Aka Gündüz, Kurtuluş Savaşına katılmış 'genç Türk pilotları'nı, 'genç Türk subayları'nı, 'genç Türk denizcileri'ni esenlemektedir sözümona. (...) Yazarın Kurtuluş Savaşına bu kırık dökük, bozuk cümlelerle övgü döktürmesi günümüzün okurunda etki uyandırmıyor kuşkusuz.*" (Selim İleri, "Dikmen Yıldızı Üzerine", *Türk Dili, Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı,* C. XXXIV, Sayı 298, Temmuz 1976, s. 49)

(511) Burada kâtip, bir kadro unvanı olarak değil, genel anlamıyla Bâbıâli'de görevli kalem efendisi yerine kullanılmıştır.

eskinin şiir ve nesir üslubunun terbiyesinden bir ölçüde geçmiş, eğlenmesini, âşıkâne sözler söylemeyi bilen, fesiyle, bastonuyla, İstanbulin ya da redingotuyla arzıendam eden göz alıcı kâtip gençler, belli bir yaşam standardı beklentisinde olan genç kızlar için ideal tiptir. Fakat sürekli savaşlarla geçen yılların, en sonunda da vatan işgalinin kazandırdığı acı tecrübeler mücadele heyecanıyla birleşince hayata bakış da zorunlu olarak değişmiş, eli bastonlu şık kâtipler yerlerini beli kılıçlı, yüz hatları sert, sağlam yapılı, kalpaklı ve İzmir'i almaktan başka şey düşünmeyen genç subaylara bırakmaya başlamıştır.

Etem İzzet Benice'nin konusunu Millî Mücadele yıllarından alan ve başka bir eserinin ön sözünde belirttiğine göre "*bütün bir milleti müdafaa*" eden(512) romanı *Aşk Güneşi* (1930)(513), yazarın "Osmanlı" ile "Türk" arasında var kabul ettiği bir karşıtlık temeline oturur. Romanın ideolojik çerçevesini de yazarın –bazı sayfalarda çok aşırıya vardırdığı– bu tutumu çizer.

Bahsettiğimiz karşıtlığın askerî tarafını romanın genç zabit kahramanı Hasan, I. Dünya Savaşı henüz bitmemişken şöyle belirtir:

> "*Türk zabitinin bir tek hedefi vardır: Bilerek başladığını bilgi ve söz dinlerlikle başarır. Fakat bunu:*
> *— Asker, sadakatin ölüm getirse bile sadık kal ve beynini kımıldatma!*
> *Diyen geçkin Osmanlı zabiti anlamaz. Bunu:*
> *— Anadolu, Anadolulularındır...*
> *Diyecek olan genç Türk zabiti bilecektir.*" (s. 80)

Suriye cephesinde savaşan Hasan, Türk milliyetçisidir. Osmanlı'yı sevmez ve aradaki farkı şu sözlerle ifade eder: "*İnsan enikliği boyunduruğa boyun uzatan Osmanlıların olsun! Türk... Marşmarşla ileri!...*" (s. 110) Yazar genel anlamda Osmanlı'ya isyan etmekle kalmaz, Enver Paşa'ya da sert eleştiriler yöneltir. Hasan'ın emrindeki iki nefer, kendi aralarında Enver Paşa hakkında konuşurlarken biri şöyle der: "*Aha Enver Paşa bıldırcın etiyle kendini besliyormuş. Düşünür mü ki Osman'la İsak burada yedi gündür bir arpa tanesi bile görmediler.*" (s. 102)

(512) Etem İzzet Benice, *Beş Hasta Var*, s. 5.

(513) Etem İzzet Benice, *Aşk Güneşi*, Millet Matbaası, İstanbul, 1930 (Alıntılar bu baskıdandır).

Hasan, emekli Vali Hüsnü Bey'in, kaymakamlık yaptığı zamanlarda evlat edindiği iki çocuktan biridir. Hasan ve Hamra kardeş olmadıkları için ileride evlenebileceklerdir. Hüsnü Bey, karısına çok düşkün olduğun için aldanmış, bütün mal varlığını onun üzerine yapmış, şimdiki hastalık zamanında ise kadın yüz çevirdiği için bakımsız kalmıştır.

Hasan babasına hem kızar hem üzülür. Hüsnü Bey'i verem eden kadın bir Çerkez'dir, yazar bu fırsatı kaçırmaz ve Hasan'a "*Ah adam! Milyonlarca Türk içinde gönül kaptıracak arık yüzlü bir kız bulamadın mı ki gittin de bu saray çıkarmasına çattın?*" (s. 98) dedirir.

Hüsnü Bey hastalıktan kurtulamayıp ölmüş, savaş bitmiş, yeni devir Millî Mücadele ile açılmıştır. Hasan için vatanın kurtuluşuyla sevgilisi Hamra'nın kurtuluşu aynı şeydir, bu ikisine duyduğu sevgi birbirinden ayrılmaz.

Hamra'yı İstanbul'dan Düzce'ye getirmek isteyen Hasan, yüzbaşı olmuştur fakat o, "*Harbiye nazırlığının ve Osmanlı imparatorluğunun değil, millî ordunun, Türk ordusunun yüzbaşısı*"dır (s. 125).

"*Türk toprağı*" ve "*Türk istiklali*" şuuru içindeki Hasan için (s. 134) "*Mustafa Kemal güneşin çocuğudur!*" (s. 135)

Yüzbaşı Hasan, Hamra'yı çağırdığı mektubunda birtakım gizli operasyonlardan bahseder:

> "*Geyvede düşman kımıldanmaları başladı. Doğançay, Geyve... Buralar bizim için çok mühim yerler. Henüz derli toplu bir ordumuz yok. Sağa sola her tarafa yetişmek, düşman karşısında millî imanın göğsünü kal'e duvarı gibi germek lâzım. Şimdi Geyve ve yakınlarında düşman mühim hazırlıklar görüyor, asker ve cephane biriktiriyor. Yıldırım gibi buraya yetişmek, o askeri ve o mermi istifini havaya kaldırmak davamızın yarasına yeni bir merhem olacaktır. Fakat bunları sakın kimseye söyliyeyim demiyesin! Hem kendine, hem memleketine fenalık edersin. Hiç boş bulunmağa gelmez. Dikkat!*" (s. 136)

Bir yüzbaşının bu kadar önemli bir bilgiyi, doğrusu pek gerçekçi görünmeyecek şekilde, işgal şartlarında başka ellere geçmesi daima muhtemel bir mektuba yazması, yazarın gözden kaçırdığı kurgusal bir zayıflık olarak düşünülebilir.

Aşk Güneşi, yazıldığı döneme hâkim olan Osmanlı karşıtlığıyla dolu ideolojik havayı birçok sayfada yansıtır. Etem İzzet, bazı yerlerde tam anlamıyla bir "devr-i sabık" suçlaması içine girmiştir. Hamra, Hasan'ın elbiselerini ütülerken ceketinin yakasındaki üç yıldıza bakıp şöyle düşünür:

> "*Demek milli ordu zabitleri hep böyle giyiniyorlar. Omuzları apoletli olanlar da padişah ordusunun zabitleri. Aptallar! Hangi padişah, hangi ordu?... Burada tek zabit yüzlerce vatan fedaisine kumanda ediyor, onlar ötede beride kılıçlarını sürümekten zevk alıyorlar. Hele o İstanbul'daki zabitler. İngiliz, Fransız, hatta Yunan zabitinin geçtiği kaldırım üzerinde Osmanlı zabiti üniformasile yürümek için insanda çok geniş, vurdum duymaz bir yürek ve sinir olmalıdır.*" (s. 149)

Yazarın yine Hamra'ya söylettiği: şu ifadeler de aynı amaca yöneliktir:

> "*Türk! Marş marş!... İstikamet: Güneşin oğlu. Biz kurtuluşumuzu orada bulacağız. Beyinlerimizi orada tazeleyeceğiz. Damarlarımızdaki Osmanlılık kanını orada yıkayacağız.*" (s. 208)
>
> "*O padişah olacak herifin yanında olmalıyım da Türk milletinin fiilen verdiği cevabı bir kere de ağzımla ona bağırmalıyım:*
>
> *— Hey! Budala... Biz yalnız sana, düşmana değil... Bütün tarihe karşı koyuyoruz. Bizim tarihimiz bizden başlıyacak anladın mı?... Avanaklığını ileri götürme, dur, bekle. Bak arslan bir millet neler yapabiliyor!*" (s. 213)

Hasan Ankara'da olduğu için Hamra geçim sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Ev sahibi, onu bir okulun müdürüne götürürür. Durumu anlatınca müdür ona bir ders yardımcılığı verir ve okulda yatacak yer de ayarlanır. Hamra, okuldaki öğretmenlerin pasifliklerinden yakınarak "*Çocuklara bunlar telkin yapacaklar? Onlar maaşlarının iki üç aydır yarım çıkmasından başka hiçbir şeyi düşüneceğe benzemiyorlar.*" (s. 210) der. Ona göre yapmaları gereken şudur: "*Çocuklara bu kara günlerin geçeceğini, memleketin kurtulacağını,*

Osmanlılığın battığını, yeni bir Türkiyenin doğduğunu, hepimizin buna işçilik yapacağını anlatmalı, onların imanlarını tazelemeli, kanlarını harekete geçirmeli." (s. 210-211)

Hamra'nın rahatı uzun sürmez. Okula gelen bir müfettiş, ona okulda yatamayacağını söyler. Hamra, müfettişin sert ve anlayışsız kişiliği ile dış görünüşünü "*Ne de suratsız müfettiş. Bir insanın dışı ne ise içi de odur. Zaten, yılan gibi bir yüzü var. (...) Kösele gibi bir deri. (...) Küf tutmuş dişler. Uzun bir yüz, hıyar gibi kanbur bir burun.*" (s. 215) diyerek birleştirir. Müfettiş, Hamra'nın yatacak yeri olmamasına kulak asmaz ve müdüre çıkışıp okulun otel olmadığını, yatağın kaldırılması gerektiğini ihtar eder. Müdür, müfettiş gittikten sonra "*ben başımdan korkarım!*" der. Bu söz Hamra'yı sinirlendirir:

> "*Başından korkarmış! Çünkü otuz senelik emeği var değil mi?... O elinden gider. Fakat ben, yirmi beş sene emekle yetişen bir insan ne olursam olayım: zararı yok değil mi?...Hayret. Hâlbuki ben söylemeden müdür efendi:*
>
> *— Hayır müfettiş B. hayır. Genç ve kimsesiz bir kızı kendi başına bırakmayız. Bizim bir vazifemiz de yetişenleri sakınmaktır...*
>
> *Diyecek, kendi başından değil benim düşebileceğim herhangi bir akibetten korkacaktı.*" (s. 220-221)

Müdür, Hamra'dan ertesi gün yer bulmasını ister ve başına gelebilecek belaları "*Senin aklın ermez daha, bunlar Ali Kemalin adamları, yarın, vay dediğimizi dinlemedi der beni azletmeye kalkarlar. Hem millici filân diye de bir kulp bulur bu ihtiyar halimde başımı derde sokarlar.*" (s. 221) şeklinde ifade eder. Hamra, müdüre biraz dikbaşlı hareket etmesini tavsiye edince "*Çocuklarım var...*" (s. 221) cevabını alır. Hamra'ya göre okul müdürü "*gölgesinden korkan bir bunak*"tır (s. 240).

Övgülerinde derin olmadığı gibi yergisi de zaman zaman küfürden ayırt edilemeyen yazar, Ali Kemal'den bahsedilirken bir kez daha üslubunu bozarak şöyle der:

> "*Anadan doğma efendi olan bir milleti leşe döndürüp zafer köpeklerinin ağzına atmak isteyecekler kendi köpekliklerini bilmeyenlerdir ki başlarında Ali Kemalin tapın-*

dığı soysuz padişah geliyor. Bunun ne piç kan olduğunu tasavvur etmek için bir defacık altına imza koyduğu ve milletine:
— Yap...
Dediği katil fermanlarına bakmak yeter." (s. 223)

Sert bir ideolojik tutumla yazılmış benzer eserlerde görüldüğü gibi bu romanda da gerçek sanatkâra yakışır şekilde derinliğine, nitelikli ve yeri geldiğinde hakkaniyetli bir eleştiri yerine kaba bir söylemin tercih edilmesi, kanaatimizce hem eseri sığlaştırmış hem de sanatçının güvenilirliğini zedelemiştir.

Bu romanda son olarak, yazarın Halide Edib ile ilgili sarf ettiği bazı şaşırtıcı ve dikkat çekici ifadelere temas etmekte fayda vardır. Sakarya Savaşı'ndan sonra bir hastahanede başhemşire olan Hamra'yı doktorlar birbirlerine överken bir tanesi Halide Edib'i kastederek şöyle der: "*Halide ile Hamra'yı ayıramıyacak kadar bön müyüm? (...) Biri ne kadar züppe, gösteriş düşkünü ve hafifse bu o kadar samimi, alçak gönüllü, sessiz, şatafatsız, dürüst ve kendi halinde bir kızcağız.*" (s. 272) İleri sürülecek bahane ne olursa olsun, Türk edebiyatına *Ateşten Gömlek*'i bırakan, meşhur Sultanahmet protestosuna damgasını vuran bir Türk yazarına bu sözleri söylemenin, özellikle de bir Millî Mücadele romanında buna yer vermenin doğru olmadığını ifade etmek gerekir.

Burhan Cahit Morkaya'nın I. Dünya Savaşı yıllarının yarattığı zenginlerle Osmanlı ordu bürokrasisi arasındaki ilişkileri ele alan eseri *Cephe Gerisi* (1933)(514), savaşın arkasında süren kirli ticaretin hangi yollarla yapıldığını, romanın kahramanı Erkânıharp Binbaşısı Faruk'un şahitliğinde göstermektedir.

Yazarın "*her şeyi vazife cephesinden gören bir erkek*" (s. 18) diye tanıttığı Faruk, bağlı bulunduğu Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin çok başarılı ve çalışkan görevlilerinden biridir. Ancak, Faruk'un asıl istediği cepheye gidip "*bir askerî kıt'anın idaresini ele almak, bir cüz'ütamın kumandasını yapmak, zekâsile ve tabiyesile düşmana karşı durmak*"tır (s. 21). Bir müddet için Şam'a, hemen ardından da müttefiklerle dosya alışverişi yapmak göreviyle Almanya'ya gönderilir. Görev emrini aldığı anda, bir özel kalem müdürünün ortak ticaret yapma teklifiyle karşılaşır. İstanbul'da "*ipekli*" kalma-

(514) Burhan Cahit Morkaya, *Cephe Gerisi,* Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1933 (Alıntılar bu baskıdandır).

mıştır, eğer iki vagon ipekli getirilirse çok büyük miktarda para kazanılabilecektir. Faruk bu teklifi kabul etmez. Fakat kalem müdüründen sonra da Aseo adında meşhur bir ordu müteahhidine yakalanır. Aseo, büyük bir rüşvet karşılığı Almanya'dan mal getirtmek istemektedir. Sabrı tükenen Faruk, "*Rezil herifler. Utanmıyorsunuz. Defol!*" deyip adamı yanından kovar ve "*Memleket mahvoluyor. Millet saman çöpü yiyor. Yüz binlerce Türk anası gözlerini cepheye dikmiş. Evlât acısile yanıyor. Utanmaz herifler, alçak, sefil herifler beş on kuruş için şeref satıyor. Kanla, mukaddes imanla oynuyorlar.*" (s. 39) diyerek tepkisini ortaya koyar. Aynı türden adamlarla Almanya'da da karşılaşır. Şekercizade adlı bir zengin, borsayı etkileyecek askerî bilgileri yüksek erkân arasında yer alan "*hususi istihbarat memur*"undan (s. 50) haber almış ve bu sayede büyük paralar kazanmıştır. Şekercizade Hakkı Bey'in ticari işlerinde kullandığı en önemli kişi ise levazım reisi olan paşadır.

Faruk'u doğrudan doğruya kandıramayan Şekercizade, karısı Dilrüba Hanım'ı kullanır. Faruk, neye alet olduğunu bilmeden Almanya'ya her gidiş gelişinde "*emanet*" adı altında Şekercizade'nin valizini taşır. Valizin içinde ise ticaret malları, altın vb. bulunmaktadır.

Faruk bilmeden Şekercizade'nin adamı oluvermiştir. Onun davetlerine gitmeye başlar. Salon hayatı onu gevşetmiş, eski sıkı disiplinini bozmuştur ancak vicdanından hiçbir şey kaybetmez. Aldatıldığını öğrenince çok öfkelenir ve Şekercizade'den bunun acısını çıkarmak için fırsat aramaya başlar.

Savaşın iki yüzü vardır. Faruk, cephe gerisinde birinci yüzünü görür. Dilrüba Hanım'ın evine gelen büyük rütbeli adamlar, miralaylar, kaymakamlar, levazım reisi ve tüccarlar kendi eğlencelerindedir. Levazım reisi paşa, bir un tüccarıyla iş çevirirken berikiler kumar masasından kalkmazlar. Oyun sırasında paşaya bir telefon gelir, Filistin cephesi çökmüştür. Fakat birçok devlet görevlisinin bulunduğu davette kimsenin kılı kıpırdamaz. Kumara aynı neşeyle devam edilir.

Faruk, savaşın ikinci yüzünü Nihat adlı bir subay arkadaşından öğrenir. Nihat, savaş sırasında askerin ne durumda olduğunu, milletin parasını kimlerin çaldığını, cephedeki subayların kırgınlıklarını şöyle anlatır:

"*Memleketin hâli tahmin edebileceğinden çok acıklıdır. Cephedeki asker tam bir yoksuzluk içindedir. Buna karşı*

köylerde levazım merkezlerinde depolar birer tüccar ardiyesi gibi şunun, bunun hesabına dolup boşalıyor. Kasabalarda, şehirlerde halk gıdasızlıktan, yoksuzluktan sefil olmuşlardır.

(...)

Milletin cephe için yaptığı feragat ve fedakârlık bir küçük sınıfın yağlanıp ballanmasına yarıyor. Bu yeni türeyen sınıf öyle bir klik ki içinde meb'usu, nazırı, müdürü, kumandanı, reisi, tüccarı, Rumu, Ermenisi, Yahudisi, Arabı, Arnavudu hepsi var. (...) Erzurum cephesinde buzlar, kar yığınları içinde donup kalan askerin ekmeğini, Irak cephesinde cehennem ateşinin alevleri arasında kavrulan Mehmetçiklerin peksimetini keserek zengin olmuşlardır.

Üç yıldır ocağını, evini görmek için bir haftalık izin alamıyon arkadaşlarımız bir kıdem zammına bile nail olamadıkları hâlde karargâhlarda maiyetlerde bulunanların omuzlarında altı ayda bir yıldız parlıyor.

(...) cephe gerisindeki mükellef karargâh tabeldotlarının hikâyeleri siperlerde kuru peksimet kemiren asker ve zabitlere İngiliz tayyarelerinin bombalarından daha fazla ıstırap veriyor." (s. 102-105)

Sorumsuzluk sadece bu kadar değildir. Sina cephesi sökülür, asker aylardan beri sıcak yemek bulamazken İstanbul'da devlet erkândan bir paşanın oğluna yaptığı düğünün tasviri şöyledir:

"*Paşa geline yirmi bin liralık pırlanta ve inci hediye etti. Düğüne gelen hanımlar elmaslara, yakutlara boğulmuşlardı. İpekli tuvaletlerin çoğu Viyana'dan, Berlin'den gelmişti. Ve büfeden yalnız şampanya ikram ediliyordu.*" (s. 128-129)

İmparatorluğun ve ordu bürokrasisinin en güçlü adamlarından Cemal Paşa da bu eleştirilerden nasibini alır. Anadolu'nun çocukları savaş cephelerinde seslerini çıkarmadan ölürken İstanbul'un şatafatı onların kanı üzerinde yükselmektedir:

"Mısır'ı fethederek Hint yoluna hançerini dikmek için Haydarpaşa istasyonunda nutuk söyliyen büyük kumandan şimdi Şişli'de mükellef konağında gece âlemleri yapıyordu.

Lütfuna çanak tutanlara beyaz ekmek, kelle şekeri ve Tosya pirinci dağıtan, Suriye'de beş on Arap için binlerce Anadolu Türkünü kıran bu Paşa (...) Suriye'de Arap eşrafına altın dağıttığı hâlde siperlerdeki Türk neferlerine birer avuç kuru üzüm bile göndermeyi hatırlamamıştı." (s. 258)

Savaşın sonu yaklaşırken Faruk'a yeni bir görev verilir. Bu görev, Romanya'ya gidip müttefik ordular ganimetinden payımıza düşen önemli miktarda un ve keresteyi paraya çevirmektir. Faruk, paşaya bu iş için bir komisyon kurulmasının daha iyi olacağını söyleyince paşa, "*Hayır, bir işe ne kadar çok adam burnunu sokarsa, o kadar hırsızlık olur. Bunu dört senedir tecrübe ediyoruz.*" diye karşı çıkar (s. 263-264). Faruk'un yeni görevini öğrenen Dilrüba, bağlantıları kurduğunu, ganimetin eğer istediği kişilere satılırsa bu işten her ikisinin de 30.000 lira kazanacaklarını söyler ama Faruk yine reddeder.

Faruk'un dürüstlüğü sayesinde yolsuzluk yapılmadan bu iş halledilir. Fakat Dilrüba, gerçekten çok kudretli bir kadındır. Son görevini tamamladıktan sonra cepheye gitmek için başvuran ve cephe emri çıkan Faruk, Dilrüba'nın paşayla konuşması üzerine masa başı bir görevle merkezde bırakılır. Dilrüba'nın gücünü yazar şöyle anlatmaktadır:

"*Bu kadın onun şerefile, meslekile oynuyordu. Fakat ondan evvel amirlerini kendinden büyükleri arzusuna göre kukla gibi oynatıyordu. Bir telefon darbesile cepheye gidecek zabiti İstanbulda bıraktırıyor, iki kelimelik bir rica ile yüz binlerce liralık işi istediği adama verdiriyordu.*" (s. 335)

Çok istediği hâlde bir türlü cepheye gidemeyen Faruk, en sonunda Mütareke'nin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa'ya katılmak üzere Anadolu'ya geçer.

Selâmi İzzet Sedes'in *Küçük Hanımın Kısmeti* (1933)(515) adlı romanı, bir aile kurup düzen içinde yaşamak isteyen kendi hâlinde bir subayın, Hidayet Muhlis'in hikâyesini anlatır. Hidayet ablasının tanıdıklarından olan bir ailenin henüz olgunlaşmamış, çocuksu kızları Belma ile nişanlanarak evlilik yolunda ilk adımı atar. Fa-

(515) Selâmi İzzet Sedes, *Küçük Hanımın Kısmeti*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933 (Alıntılar bu baskıdandır).

kat kısa bir süre sonra aldandığını düşünmeye başlar. Nişanlısı Belma o kadar çocuktur ki, eğlence olsun diye topluluk içinde Hidayet'in kadın elbisesi giymesini ister. Hidayet onun çocukluklarına daha fazla dayanamaz ve bu işin yürümeyeceğini bir mektupla Belma'ya bildirir. Ardından da doğu sınırında bir görev almak için Ankara'ya gider. Tutak kasabasına tayin edilir. Binbaşı Hidayet burada bir inziva hayatı yaşamaya başlar. Ancak, nişanlısının pişmanlık duyup ona kimliğini belirtmeden yazdığı mektuplar sayesinde yeniden birleşirler. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde kaleme alınan romanlardaki subay tipleri çoğunlukla Millî Mücadele'deki rolleriyle anlatılırken *Küçük Hanımın Kısmeti,* bir Türk subayını bu çerçevenin dışında, şahsi taraflarını öne çıkararak ele almıştır.

Orhan Seyfi Orhon'un "*Bu kitaptaki herşey benim hayatımdan bir parçadır.*" diyerek okuyucusuna takdim ettiği *Çocuk Adam* (1941)(516), bir asker ailesinin Meşrutiyet yıllarından Mütareke'nin ilanına kadar geçen zamanda yaşadıklarını anlatır.

Miralaylıktan emekli olan aile reisi, karısını çok ezen, çocuklarını da bir asker disiplini içinde görmek isteyen geçimsiz ve sinirli bir tiptir. Emekli olduktan sonra üniformasını çıkarıp sivil elbiselerini giymeye bir türlü alışamaz. Çocukları da devlet kapısındadır. Evin büyük oğlu Adliye Ceza Kalemi'nde memurdur. Babasının emekli olduğu sırada Darıdere adlı bir yere müddeiumumi muavinliğine terfi eder. Fakat, aile reisinin emekli olması ve büyük çocuğun gurbete gitmesi hiç istenen bir şey değildir:

> "*İstanbul'un orta halli memur ailelerine mukadder olan iki büyük sarsıntı geçirmiştik: Babam, tekaüt edilmiş; ağabeyimle büyükhanım gurbete gitmişti. Nihayet bunların bir üçüncüsü ve en müthişi de gelip çatmada gecikmedi. 23 Temmuz bayramı, büyük Aksaray yangınında evimiz yandı.*" (s. 71)

Ailenin küçük çocuğu, aynı zamanda romanın anlatıcı konumundaki kahramanıdır. Okulunu bitirince o da babası ve ağabeyi gibi memuriyete girer. Tanıdıklarından biri sayesinde 600 kuruş maaşla Âyan kâtibi olur. Memuriyete iltimasla alındığı belli olmasın diye bir de sınav açılmıştır. Âyan kâtibi oluşu evde sevinçle karşılanır. İlk günden herkes merak etmektedir: Masası nerededir,

(516) Orhan Seyfi Orhon, *Çocuk Adam,* Yeni Matbaa, İstanbul, 1965 (Alıntılar bu baskıdandır).

amirlerinin teveccühü nasıldır?... Hukuk mezunu olduğu için Kavânin Kalemi'ne verilmiştir. Amiri olan mümeyyiz, tuhaflık derecesinde kibardır; anlatıcı kahraman ne zaman bir işe elini uzatacak olsa "*İstirahat buyurunuz, efendim!*" (s. 98) diye engel olur.

Buradaki kalem müdürü ise idare işini iyi bilen, çok zeki ve müstehzi tavırlı bir memurdur. İttihatçı memurlarla onların dilinden "*Yakarız, yıkarız, anasını satarız!*" diye konuşurken, kibar mümeyyizle "*Ne tensip buyuruluyor efendim? Kanaatiniz ne merkezdedir efendim?*" (s. 98) biçiminde, divan efendisi ağzıyla konuşur ve zıtları çatıştırmadan idarecilik yapar.

Zamanında Ahmet Rıza'nın kâtipliğini yaptığı için memuriyetle ödüllendirilen Karabetyan Efendi, kalemin mütercimidir. Fakat Türkçeyi ne okuyabilir ne de yazabilir, işi gücü olmadan sadece bir büyük adam vakarıyla sessiz sedasız oturur. Anlatıcı kahramanla birlikte akşama kadar kahve ve sigara içip Boğaziçi'nin keyfini çıkarırlar.

Yazar, kalem arkadaşlarıyla birlikte "*vakit geçirmek için*" bazen Âyan müzakerelerini dinlemeye gider:

> *"Tıpkı mektepteki gibi ikişer kişilik sıralara, altmışlık, yetmişlik, seksenlik, doksanlık çocuklar oturmuş susuyor. Can sıkıntısından hepsinin suratları asılmış. Gözleri yarı kapanık. Kürsüde okunan şeyleri dinlemiyor, hatta duymuyorlar. (...)*
>
> *Bunların meclisten çıkışları da görülmeye değer. İçtima bitince, güçlükle, yavaş yavaş ayağa kalkarlar. Mafsallarındaki çıtırtılar sezilir. Birbirlerinin önlerine geçmemiye son derece dikkat ederler. Yerden selâm verirler ve yanyana geldikleri zaman o günün en mühim meselesini gayet yavaş ve itinalı konuşurlar:*
>
> *— Zatı devletleri bu akşam Serki Doryanda mı yemek yiyeceksiniz?*
>
> *— Hayır, paşa hazretleri, Tokatlıyan'da.*
>
> *— Lûtfen yemekten sonra teşrif buyurulsa da bir satranç partisi yapsak!*
>
> *— Hay hay, paşa hazretleri!"* (s. 100-101)

Bu hem acı hem de gülünç manzaralarla geçirdikleri eğlenceli zamanlar çok sürmez. I. Dünya Savaşı patlamıştır ve kalemde herkes savaşı konuşmaya başlar. Osmanlı Devleti henüz savaşa girmediği için kâtiplerin bir kısmı İtilaf Devletleri'ni, bir kısmı da İttifak

Devletleri'ni tutmaktadır. Yazar, taraf tutma meselesine başka şekilde yaklaşır ve "*Doğrusu, haysiyetli bir Türk için her ikisi de aynı derecede ayıp!*" der (s. 111).

Savaş ve yokluk ailelerini perişan etmiştir, Erzurum düşünce orada ceza reisi olan ağabeyi İstanbul'a döner. Ailenin elindeki bütün servet tükenmiştir; bir zamanlar pek parlak bir asker olan babası, özenle giyebileceği bir elbise bile bulamaz. Atlı arabalı günleri bitmiştir. Ülke batarken Büyükada'da, Yat Kulüp'te bambaşka bir dünya vardır:

> "*Hükûmet erkânı ile, İttihat ve terakki murahhaslarının ve harp zenginlerinin eğlence yeriydi. Orada Osmanlı Devleti son Lâle Devrini yaşıyordu. (...)*
> *Harbin doğurduğu köksüz aristokrasi sınıfı: Pirinç, patates, nohut kıralları, Bulgurzâdeler, Kandilzâdeler, siyaset, şiir ve ilim adamları. Kazanılmamış bir harpte göğüsleri zafer madalyalı kumandanlar... Hepsi, hepsi oradaydı.*" (s. 156)

Çanakkale Savaşı başladığında yazar da askere alınır. Ordu mecmuasında bir süre çalıştıktan sonra, Levazım İkinci Şube'ye verilir. Buradaki masa amiri, çok terbiyeli ve nazik bir adam olan Ömer Bey, talihsizliği neredeyse kader hâline gelmiş bir küçük memurdur. Savaş zamanı ticaretten para kazanan arkadaşlarına özenip biriktirdiği bütün parası olan 200 lirasıyla sarımsak alır. Ama bilmediği bir şey vardır: Sarımsakları belli aralıklarla savurup havalandırmak gerekmektedir, aksi takdirde içleri boşalmaktadır. Bunu öğrenmek Ömer Bey'e 200 liraya mal olur. Yazar, onun gülünçlüğünü anlatırken şöyle der: "*talihsizliğinde bile insanı eğlendirici bir şey var. Her türlü aksilikler ufacık tefecik boyuna yakışıyor ve onda hoş bir şahsiyet oluyor. Sanki talih, şakalaşmak için ona muziplik etmede...*" (s. 173) Sarımsak işini batırdıktan sonra akıllanmaz, bu sefer de bir yerden duyduğu iyot ticaretine atılır ve 500 liralık iyot alır; fakat bu işte de başarısız olur. İşin kötüsü, bu parayı Nezaret kasasından almıştır. Başka çaresi kalmayınca evini satıp kasadaki açığı kapatır ve istifa eder.

Savaş yıllarında Harbiye Nezareti, Osmanlı ülkesinin en güçlü adamının, Enver Paşa'nın avuçlarındadır:

> "*Harbiye Nezareti, harbin üçüncü yılında, ilâhların yaşadığı esatir devrini hatırlatıyordu. Enver Paşa, bütün kudreti*

ile, azameti ile bir harb ilâhıdır. Nezaretin üst katındaki hususi dairesinde oturur. Yanına insan oğulları giremez. Ancak maiyetindeki diğer ilâhlarla, yarım ilâhlar girebilir. Para ve rızık ilâhı, Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa'dır. Hititler'in kaba saba heykellerini andıran bu zatın nezaretteki nüfuzu sonsuzdu. İstediğini bir lâhzada dünya nimetlerine batırır veyahut yok edebilir." (s. 161-162)

Yazar, bu dönemde Enver Paşa etrafında nasıl bir mit yaratıldığını da şu gözlemleriyle anlatır:

"*Bir insanda bu kadar kudretin toplanabilmesi ne inanılmaz bir şeydi! Eski devirlerde, bu kudrete sahip olan hükümdarların kendilerini mâbut zannetmelerinden daha tabii bir şey olamaz!*

Şu Enver Paşa, diyordum, acaba neden her gün birkaç kişiye kızıp da kurşuna dizdirmiyor? Ne sabırlı, ne iyi kalbli, ne melek gibi adam..." (s. 173)

E. CUMHURİYET DÖNEMİ İDEALİZMİ VE MEMURLAR

Cumhuriyet'in idealleri doğrultusunda eser veren Türk romancıları için, edebiyat alanında inkılâpların sözcülüğünü üstlenmişlerdir demek, yanlış olmayacaktır. Genç Cumhuriyet'in esaslarını savunmak, inkılâpların gerekliliğini itibari âlemin sunduğu imkânlar ölçüsünde göstermeye çalışmak, Türk gençlerini Anadolu'ya gitmeye teşvik etmek, eski dönemle karşılaştırmak suretiyle Cumhuriyet'i yüceltmek gibi sebepler, bu eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır".(517) Bu noktada Cumhuriyet'e bağlı büyük umutları ve heyecanları da unutmamak gerekir.

---

(517) Fuat Köprülü, Türk toplumunun yeni edebiyat anlayışının nasıl olması gerektiğine dair şunları söyler: "*Bize öyle bir edebiyat lâzımdır ki, ilâhî nağmeleriyle en bedbin ve hasta ruhlara ümit ve faaliyet versin; ferdiyetleri içtimaî mefkûreler içinde eritsin; yaratacağı kahramanlarla Türk seciyesinin faziletkârlıklarını tecessüm ettirsin; eski hayat şekillerinin uyuşturucu telâkkilerine, yabancı harsların meş'um tahakkümüne isyankâr bir gençlik yaratsın... İşte Türk inkılâbı, edebiyat ve sanat sahasında böyle bir hareket bekliyor, ve ancak böyle bir hareket, inkılâbı itmâm edecektir.*" (Fuad Köprülü, "İnkılâp ve Edebiyat", *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, C. II, s. 134)

Etem İzzet'in, Cumhuriyet'in ilanından 1933 yılına kadar geçen on yıllık sürede Türkiye'nin aldığı mesafeyi göstermek ve Cumhuriyet esaslarını savunmak amacıyla ideolojik bir temel üzerinde kaleme aldığı *On Yılın Romanı* (1933)[518] adlı eseri, yeni dönemin üstünlüklerini daha belirgin şekilde vurgulamak için 1912 yılı Türkiye'sinden manzaralar sunarak başlar. Yazarın bu ilk kısımda dikkat çektiği nokta, devletin halkla kurduğu ilişkinin niteliğidir. Bingöl'ün İkipınar köyüne gelen vergi memurlarının zaptiyeyi arkalarına alarak halka ettikleri zulümler, yolu üzerinde olduğu için bu köye uğrayan bir paşanın kibirli, umursamaz ve köylüyü adam yerine koymayan davranışları, romanın 1923 sonrasını anlatan bölümleri için birer karşılaştırma unsuru olmak üzere yer alır.

Romanda "*İstanbul Paşası*" diye adlandırılan şahıs, göz kamaştırıcı kıyafetleriyle ve maiyetiyle köylünün daha önce bir benzerini görmediği, adeta olağanüstü bir varlıktır. Onunla konuşmaya cüret edebilecek olanlar ise ağa ve şeyhefendi gibi köyün ileri gelenleridir ve köylü adına konuşacak olanlar da bunlardır. Paşa, âdet yerini bulsun diye köylüyü sorduğu zaman, herkesin duacı olduğu söylenir. Fakat paşa tam gideceği sırada köyün muhtarı Demir Çavuş, köye mektep istediklerini söyler. Biraz dikçe ifade edilen bu isteğe paşanın cevabı şu olur: "*Bak sen çavuş da olmuşsun. Köyde mektep olmaz. Buna aklın ermiyor mu? Bir daha böyle dangalaklık yapma. Haydi çekil karşımdan.*" (s. 33) Yazar, muhtarla paşa arasındaki diyaloğu aktardıktan sonra "*1912 yılında Osmanlı İmparatorluğunun köyü hep budur.*" (s. 33) deyip şunları sıralar:

"*Köylüyü paşa sevmez.*
Ağa sevmez.
İmam sevmez.
Mültezim sevmez...
Tahsildar sevmez...
Zaptiye sevmez...
Şeyh sevmez!
Köye devlet uğramamıştır. Paşa ona:
— Dangalak...
diye bakar. Şeyh onu:
— Dangalaktır...
diye över." (s. 34)

(518) Etem İzzet Benice, *On Yılın Romanı*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1933 (Alıntılar bu baskıdandır).

"*İstanbul Paşası*", İkipınar köyünden sonra Millî Mücadele yıllarında, İstanbul'daki evinde bir kez daha karşımıza çıkar. Paşa, hükûmetin önemli adamlarından ve çok sayıda İngiliz subayından oluşan misafirlerini ağırlamaktadır:

> "*Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi Sadık Bey, İngiliz Muhipleri Cemiyeti Reisi Sait Molla Bey, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Posta ve Telgraf Müdürü Umumisi Refik Halit Bey, Peyamı Sabah Başmuharriri Ali Kemal Bey (...), Polis Müdürü Umumisi Tahsin Bey!*
>
> *Ve... birçok İngiliz zabitleri ve İngiliz Erkânı Harbiye Reisi. (...) Hürriyet ve İtilâf fırkasının birinci pilândaki adamları İngiliz zabitleriyle Osmanlı devletinin işlerini konuşuyorlardı.*" (s. 48)

"*İstanbul Paşası*", kendi halkına yabancılaşmış, ihanet içinde bir Osmanlı bürokratı olarak konuşmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden rahatsızlık duyan İngiliz komutana güvence verir: "*Siz Mustafa Kemali de Anadoluyu da hiç tanımıyorsunuz. Ben Anadoluyu karış karış bilirim. Dangalak, aptal, pis, ısıtmalı Türk köylüsü mü ihtilâl yapacak?...*" (s. 50)

Toplantıdaki diğer Osmanlı memurları da çok farklı şeyler söylemezler. Refii Cevat, "*Kolonelim düveli muazzama dretnotları burada durur, İngiliz kıtaatı Anadoluya hâkim bulunurken Anadoluda ihtilâl yapmak kimin aklından geçebilir?*' derken, Refik Halit, "*Silâhları toplamak, asker kuvvetlerini dağıtmak, top ve cepaneyi almakla çok iyi yapmışsınız Kolonelim.*" (s. 50) diye İngilizleri tebrik eder. Paşanın evinde bulunan bütün Osmanlılar, İngiliz himayesinden yanadır.

O sıralarda, İkipınar muhtarı Demir Çavuş, himayesine aldığı Torun ve Erhan adlı iki çocukla Ankara'ya, Millî Mücadele'ye hizmet etmeye gelmiştir. Aileleri vergi memurlarının ve zaptiyenin hakaretlerine, kötülüklerine uğrayan bu iki çocuk, Cumhuriyet'in yeni yetişecek kuşağıdır. Zaferden sonra Erhan hukuk eğitimi almış, iki dil öğrenmiş ve Londra'da doktorasını vererek dönüp Hariciye memuru olmuştur. 1933 yılında, henüz yirmi üç yaşındaki bu başarılı gence, Türkiye üzerine yazacağı bir kitap için yurda gelecek olan meşhur bir Batılı bilim adamına mihmandarlık etme görevi verilir. Erhan, gelen profesöre ülkeyi gezdirirken bir yandan da Türk inkılâbının getirdiği yenilikleri anlatır. Hukuk sistemiyle ilgili gözlemde bulunması için misafiri bir mahkemeye götürür. Bu sı-

rada mahkemede bir İngiliz gemi kaptanı yargılanmaktadır ve eskiden bir ecnebiyi karakola çağırmak bile mümkün olmadığı için misafir bilim adamı buna şaşar. Romandaki bu küçük ayrıntı, aslında bütün bir aydın neslin içindeki ukdeyi de ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nden alınmış imtiyazlarla ve arkalarındaki Batılı güçlerin desteğiyle şımarmış kimi yabancıların ülkenin efendileri gibi davranmaları, millî onur sahibi her aydında muhakkak ki derin izler bırakmıştır.

Erhan'la birlikte Ankara'ya gelen Torun da okumuş, Maarif Vekâleti müfettişi olmuştur. Erhan'a yazdığı bir mektupta İkipınar'ın eskisinden çok değiştiğini, mültezimin, imamın, zaptiyenin, hastalığın yokluğuna karşılık köyde artık okulun, yolun, paranın, doktorun, devlet saygısının ve Cumhuriyet sevgisinin var olduğunu anlatır. Hedefleri ve idealleri aynı olan iki Cumhuriyet genci, hayatlarını birleştirirler. Kendi köylerinde düğünlerini yaparlarken kaymakam, nahiye müdürü ve hükûmet doktorunun köylerde dolaştıklarına şahit olurlar:

> "*Kırk yıl bu köyde kaldık ta bir İstanbul paşası geçiyor diye kaymakamın yüzünü gördüktü. Şimdi üç ayda bir kaymakam buradadır. Gelir, görür, sorar, eksikleri tamamlattırır, öyle gider. Valisi de öyle, jandarma kumandanı da öyle, malmüdürü de öyle.*" (s. 167)

On Yılın Romanı'nda, yazarın sanat kaygısından daha çok ideolojik kaygıyı öne alması, Cumhuriyet memurlarını kusursuz tipler olarak anlatmasına yol açmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra "*İstanbul Paşası*", Yüzellilikler'le beraber sınır dışı edilmiştir. Bu meselede yazar büyük bir hınç beslemektedir ve affa hiç rızası yoktur, zaten romanında da "*İstanbul Paşası*"nın pişmanlığını hiç önemsemez ve Yüzellilikler hakkındaki hükmünü şu şekilde verir: "*Türk milleti bir Refik Halidi, bir Rıza Tevfiği, bir İstanbul Paşasını ve onun gibilerin hıyanetini hiçbir zaman affetmeyecek.*" (s. 159)(519)

---

(519) Refik Halit Karay, Mütareke dönemine ait hatıralarını *Minelbab İlelmihrab* (İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1964) adlı eserinde toplarken, Rıza Tevfik aynı dönemle ilgili hatıralarını *Biraz da Ben Konuşayım* (İletişim Yayınları, İstanbul, 1993) diyerek anlatır. Her ikisi de Yüzellilikler arasında yer alan yazarların hatıralarını kaleme alırken bir savunma duygusu içinde bulundukları da düşünülebilir.

Cumhuriyet Döneminin öğretmen idealizmini gördüğümüz romanlardan biri, kendisi de bir öğretmen olan Halide Nusret Zorlutuna'nın *Gül'ün Babası Kim?* (1933)(520) adlı eseridir. Romanın merkezindeki karakter, bir ecnebi okulunda okuyup alafrangalaşan, evlilik, aile kutsallığı gibi kavramları hor gören ve "*bilâ kayd ü şart hürriyet*"e (s. 16) inanan Mecla adındaki bir genç kızdır. Ancak, sevdiği erkek kendisini hamile bırakıp terk edince Mecla'nın gözü açılır. Düşünceleri değişmiştir fakat babası onu reddedince annesi ve ablası tarafından gizlice bir akrabalarının yanına, Edirne'ye gönderilir. Kız Muallim Mektebi'nin odacısı olan Hasan Efendi adında iyi yürekli ve yaşlı akrabanın yanında Mecla adını değiştirir ve Hava olur.

Hasan Efendi vesilesiyle okulun öğretmenlerini tanır. Kız Muallim Mektebi'nin hocalarından özellikle Güzide Hanım ve Halit Bey ile iyi ilişkiler kurar. Mecla, Edirne'nin dışındaki bu mahallede nefes alacak bir daireye girmiştir.

Halit Bey neşeli, aynı zamanda neşesini etrafına bulaştırabilen iyi bir insandır. Ancak Halit Bey'in tek niteliği bu değildir:

> "*Halit bey, yaşına ve hayattaki tecrübelerine rağmen, heyecanlarına, hayallerine fazla mağlup olan idealist bir adam. Bütün idealistler gibi, onun da çok saf tarafları var. Kendi idealleri haricinde hiçbir fikrin mevcudiyetine inanmak istemiyor. Gözleri, bulutsuz bir gök gibi tertemiz, aydınlık. Bembeyaz başı da, insan eli değmemiş bir karlı şahika kadar temiz görünüyor. Bütün güzel ve zayıf şeylere karşı cazip bir alâkası, bir eğilişi var.*" (s. 96)

Mecla'nın bir kızı olduktan sonra Halit Bey onu yalnız bırakmaz, koruyup kollar, ziyaretine gelir.

Güzide Hanım, Mecla'nın zorunlu gurbet hayatını çekilir kılan birkaç kişiden biridir. Sohbeti ve arkadaşlığı güzel olduğu gibi, güçlü bir bayan öğretmen görüntüsü çizer. Mecla'ya musallat olan zengin bir adamdan güvenilir ve etkili kişilerle konuşarak genç kadını kurtarır. Mecla'nın Güzide hakkındaki düşünceleri bu ideal öğretmen portresini tamamlar:

> "*Onu dinlerken, onu okurken içimde bir tasfiye oluyor, kendimde iyiliğe karşı bir atılma hissediyorum... Onun talebeleri ne bahtiyar mahlûklar... Bana öyle geliyor ki, se-*

(520) Halide Nusret Zorlutuna, *Gül'ün Babası Kim?*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933 (Alıntılar bu baskıdandır).

nelerce ondan iman, ümit, ateş ve heyecan almış olan bu genç kızlar, memleketin her tarafına birer meş'ale gibi dağılacaklar ve etraflarına daima ışık, daima iyilik dağıtacaklar..." (s. 148)[521]

Mecla'yı hamile bırakıp ayrılan kişi, yani Gül'ün babası, "*A.B.C. bankasında memur*" olan Talat adındaki genç (s. 101), "*cephe arkadaşını düşman karşısında yalnız bırakan bir asker gibi namussuzca kaçıp*" gitmiştir (s. 102). Evlenmeyi niçin kabul etmediğini de şöyle açıklar: "*Seninle elbet evlenemezdim. Bugün benimle gezip tozan, otellerde serhoş olan kadın yarın bir başkasile aynı sahneleri yaşayabilir. Sana nasıl itimat edebilirim? Ben pek öyle ahlâk mahlâk tanımam ama boynuz takmak da işime gelmez küçük hanım!...*" (s. 103) Talat, romanın sonunda Mecla'dan önce aynı kötülüğü yaptığı bir kadın tarafından vurularak öldürülür. Yazarın Talat'ı bu şekilde cezalandırması, ölçüsüzce alafrangalaşmış bir genç kızın türlü maceralardan sonra eski düşüncelerinden vazgeçmesi, romanda bir ahlâk dersi bulunduğunu da gösterir.

Ankara (1934)[522], Yakup Kadri'nin ütopik bir romanıdır ve yazar, hayalindeki inkılâp şehrini, yeni dönemi bu eserinde anlatır[523]. Üç bölümden oluşan romanın kurtuluştan hemen önceki

(521) Halide Nusret bu romandaki kahramanlarını, kendisinin de çalıştığı Edirne Kız Muallim Mektebi'nin öğretmenlerinden seçmiştir (Kelime Erdal, *Halide Edib Adıvar ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005, s. 416).

(522) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, Akba Kitabevi, Ankara, 1934 (Alıntılar bu baskıdandır).

(523) Yakup Kadri, 1932'de gittiği Rusya ve İtalya'dan dönüşünde yazdığı "*Ankara-Moskova-Roma*" başlıklı yazılardan birinde, ilk olarak bizdeki durumu, sonra da Moskova'yı ele alarak şöyle bir kıyaslama yapar: "*Şehir sokaklarının tenhalığından, durgunluğundan, yüreğime derin gariplik çöktü, (...) Bu ne tembellik, ne uyuşukluk... Bilmiyor musunuz ki, burası da bir inkılap diyarıdır. Burada da her taraf tekevvün halinde bir dünya gibi durmaksızın fıkır fıkır kaynamalı değil mi? (...) Gece gündüz kapılarının önü hınca hınç dolu tiyatroları düşünüyorum. Her birinin içi bir sanat mabedidir. Halk, bu tiyatro gişelerinin önünde, tıpkı iaşe kooperatiflerinin önündeki gibi saatlerce bekler. Çünkü yüksek sanat heyecanı, onun için ekmek ve tuz kadar zaruri bir ihtiyaç halini almıştır.*" (İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 287) Yazarın hayalindeki Ankara'yı anlatırken bu seyahatlere ait izlenimlerinden de etkilendiği düşünülebilir.

1920'li yılları anlatan kısmı birinci bölümü oluşturmaktadır. Ankara'ya bir bankanın muamelat şefi olarak gelen Ahmet Nazif Bey, pasif ve sıradan bir memurdur. Top sesleri Ankara'dan duyulmaya başlayınca Kayseri'ye nakledilen banka ile birlikte o da gitmek ister çünkü korkmaktadır. Çekilmeyi, kaçmayı kendisine yedirememeyen karısı Selma onu bir müddet engeller. Nazif, asker değildir ve endişeyle dinlediği dedikodular vardır. Bu dedikoduları dinlediği Murat Bey adlı bir mebusa "*Söyle Allah aşkına; yarına öbür güne bir tehlike varsa, biz de yola çıkalım.*" der (s. 76). Düşman uçaklarının Ankara semalarında yaptığı küçük bir saldırı sonrasında bu duruma daha fazla dayanamayan Nazif, karısına "*Yarın sabah, mutlaka yola çıkmalıyız; artık seni dinlemem*" diye ısrar eder, Selma Hanım ise gönüllü hastabakıcılık yapmaktadır. Nazif'e "*Ben hastalarımı nereye bırakayım?*" dese de Nazif kesin kararlıdır. "*Öyle ise, ben seni bırakır giderim. Canımı pazarda bulmadım ya.*" (s. 78) cevabını veren Nazif'le Selma ayrılırlar. Aslında Selma da Hakkı Bey'le tanışıp İstiklal Savaşı heyecanını aldıktan sonra, Nazif'in düz, çok sıradan ve biraz da egoist kişiliğinden hoşlanmamaya başlamıştır, yani ayrılığa psikolojik olarak hazır bir durumdadır. Cepheden gelen haberlerin Nazif'te umutsuzluğa yol açması, "*Mutlaka biz yeneceğiz.*" diyen ve Eskişehir'deki gönüllü hemşireliğinden yeni dönmüş bulunan karısına "*Ama şu var ki, Eskişehir düştü ve cephe Ankara'nın altmış yetmiş kilometre ötesindedir.*" (s. 74) gibi sözler sarf etmesi, Selma'yı zaten Nazif'ten soğutmuştur:

> "*Selma Hanım, kocasından ne kadar uzak olduğunu, onu ne kadar sönük, ne kadar şahsiyetsiz ve mıymıntı bulduğunu asıl bugün anlıyordu. Onun üzülü ve tozsuz pantolonundan, beyaz gömleğinden, saçlarının o intizamlı taranışından ve yumuşak, pembe cildinden tiksiniyordu.*
> *Asker kıyafeti haricinde bir erkek timsali, onun için, artık, tasavvuru kabil olmayan cinsiyetsiz bir şeydi ve gene bunun içindir ki, Binbaşı Hakkı Beyi her görüşünde, tekrar o döğüşken erkek mahşerinin içine dönmüş gibi bir helecan duyuyor, onu gittikçe daha derin bir hisle takdir ediyordu.*" (s. 74)

Birinci bölümde bir Kuva-yı Milliye kahramanı olarak gösterilen Binbaşı Hakkı Bey, ikinci bölümde Selma'nın ikinci kocası olarak karşımıza çıkar. Zaman, Cumhuriyet yıllarıdır ve fakat Hak-

kı Bey, o eski adam değildir. Selma artık (...) Şirketi Meclis-i İdare Reisi emekli Miralay Hakkı Bey'in "*haremi*"dir. Nazif ise merkezdeki bütün yükselme imkânlarını bırakıp Anadolu'nun ıssız bir köşesine bir şube müdürlüğü alarak gitmiştir.

Yazar, Hakkı Bey'in İzmir'den kurtuluş ordusuyla döndüğü gün nasıl biri olduğunu "*Çehresi bir tunç rengi bağlamıştı. Bütün vücudu, çelikten daha sağlam, daha çevik bir maddeden yoğrulmuş gibi sert ve çalâk görünüyordu. Kumral bıyıkları biraz uzunca bırakılmış, dudaklarının keskin çizgisine cengaverce bir ifade veriyordu.*" diyerek anlatır (s. 82). Fakat zaferden sonra Hakkı Bey değişmiş, gençleşmiş, tam bir salon adamı olmuştur. Suarelerde takındığı tavırlar, Tanzimat alafrangalarından çok da farklı değildir. Abartılı tavırlarıyla karısının "*Kurulu bir kukla*" (s. 84) deyimini hak etmektedir. Artık yavaş yavaş komisyon işlerine de bulaşmaya başlamıştır. İmar işleri yapan yabancı şirketlerle vekiller arasında kurduğu bağlantılardan payına komisyonlar düşmektedir.

Hakkı Bey ve karısının alafranga yaşayışları, katıldıkları "*Monden toplantılar*" Avrupalılığın aradan bir yüzyıl geçmesine rağmen hâlâ yanlış anlaşıldığının bir örneğini verir(524):

> *"Selma Hanım'ın bu monden toplanışlardaki muvaffakıyeti büyüktü ve Hakkı Bey kendi muvaffakıyetleri kadar karısınınkiyle de iftihar etmektedir. Onu, her kadından daha güzel, daha süslü ve itibarda görmek yegâne emelidir. Eski Millî Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de kıyafet değişiminden sonra millî dâva âdeta böyle bir mondenlik iddiası şekline girmişti. Bir Avrupalı gibi*

---

(524) Romanda ele alınan yüzeysel Batılılaşma hakkında İnci Enginün şöyle der: "*Tanzimat'tan beri edebiyatımızın en mühim meselelerinden olan batılılaşma, bu üç ayrı devirde, başta Selma Hanım ve beraberindekilerle yaşanır. Birinci bölümde, kendisini aşarak Millî Mücadele'ye katılan Selma; ikinci bölümün karikatür batıcılık anlayışında boğulan Selma; ancak üçüncü bölümde, gerçek batılı metod ve anlayışla birleştirdiği millî inkılap ve mücadele ruhunu devam ettirerek huzura kavuşur. Artık, bu son bölümde, batıdan gelen unsurlar yabancı ve iğreti değil, yaşanılmakta olan hayatın tabiî sonuçlarıdır ve sun'î olmadıkları için, yadırganmazlar da. Batılı anlayış, bir noktadan sonra, acemilikleri ve sun'îliklerinden sıyrılıp 'Millî zevk bütünlüğü içinde' Türklüğe mâlolunca, bir senteze ulaşır ve yabancı olmaktan çıkar. Bu Neşet Sabit'in şahsında, Yakup Kadri'nin de özlemidir.*" (Enginün, "Ankara Romanında Batılılaşma Meselesi", *Mukayeseli Edebiyat*, s. 259)

giyinip süslenmek, bir Avrupalı gibi dans etmek, bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde, Avrupalılar arasında muvaffak olmak bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar mühim görünüyordu (...). 'Bu Almancayı Berlin'de mi öğrendiniz?' veya 'Hiç şüphesiz Paris'te giyiniyorsunuz? Değil mi?' diye sorulduğu vakit Türklerce, sanki, medeniyet yolunda bir geniş adım atılmış gibi oluyor; eşte dostta bir düğün dernektir gidiyordu." (s. 89-90)

Birinci bölümün Murat Bey adlı mebusu, ikinci bölümün arsa spekülasyonundan çok büyük paralar elde etmiş olan Murat Bey'i olmuştur. Murat Bey zengin Tanzimat efendilerinden anlayışça hiçbir fark göstermez:

"(...) mebusluktan çekilmiş olduğu için kâh İstanbul'da, kâh Avrupa'da dolaşmakta bulunan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere'de, kuleli, verandalı ve konfor modernli bir büyük köşk içinde asrî hayatın bütün zevkini sürmeğe başlamıştı. Kapısında bir Stude Baeker otomobili her dakika emrine amade duruyor, içeride elektrikle işler en iyi cinsten bir mobilya gramofon en son dans havalarını durmaksızın çalıyordu. Çocuklar İsviçreli bir mürebbiyenin eline tevdi edilmişti. Bu İsviçreli mürebbiye, aynı zamanda, Murat Beyin karısiyle kız kardeşine Fransızca, dans, adabımuaşeret dersleri verirdi." (s. 90)

Ankara'nın ileri gelenlerinin katıldıkları yılbaşı baloları, madalyonun iki tarafını da gösterir. Bir yanda zarafet yarışı içindeki insanların katıldığı külfetli geceler, diğer yanda onları balo yapılan otelin dışından izleyen yerliler ve köylüler vardır. Halide Edib'in *Zeyno'nun Oğlu* adlı romanındaki sahnelerin bir benzeri burada da yaşanmaktadır. Selma'nın en son eşi olacak olan Neşet Sabit, tüm bu seçkin sınıf için şunları söyler:

"(...) bu gördüğünüz şeyler, bu balo, bu otel, sizin Yenişehir evleriniz, bunlar hep birer hayat kalıbıdır ama bizim kendi inkılâbımızın ateşinde dökülmüş kalıplar değil. Bizim ruhumuzdaki yeni hayat prensibinin, yeni hayat usa-

resinin tomurcuğu daha çatlamadı. Çatlamış olsaydı, memleketteki hayat şartlarının yalnız küçük bir ekalliyet lehine değil bütün millet için değişmiş olması lâzım gelirdi." (s. 105)

Selma, bir kadınla dans ederken zamparaca tavırlar takınan Hakkı Bey'i Neşet Sabit'e gösterirken, aradığının Hakkı Bey olmadığını anlamıştır:

"İşte o adam, şimdi bu hale geldi. Bu hale düştü. Bakınız, bu gülümsemelere, bu dudak kıpırdatmalara, bu yapmacıklara, bu kırılıp dökülmelere... Onu böyle gördükçe, bu hayatta bir tereddi unsuru mevcut olmadığına, bir şeyin bozulup yumuşadığına hükmetmemek mümkün müdür?

"İşte Murat Bey ve ailesi... Bu adam ben kendisini tanıdığım vakit, bütün ailesiyle birlikte cana en yakın, en sempatik ve en hâlis insanlardan biriydi. Şimdi görüyorsunuz; en birinci terzilere diktirilmiş frakının içinde şişkin bir parvenu karikatürüdür ve eski millî sadeliğini o kadar kaybetmiştir ki, onun sırtına her millet: 'Bu bir spekülasioncu tipidir!' yaftasını yapıştırabilir." (s. 122)

Romanın üçüncü bölümü, Cumhuriyet'in on dördüncü yılıyla başlar. Romanın ütopik olan kısmı bu son bölümüdür. Bu bölümde Selma, "*büyük bir kız müessesesi*"nin başındadır. Neşet Sabit ise "*İçimaî Mükellefiyet*" teşkilatının çalışkan üyelerinden biridir. Yakup Kadri bu iki kahramanı etrafında kurduğu ütopyasında, o yıllar Türkiye'sinin devlet ve millet hizmetinde bulunacak çalışkan insana, eğitimli insana duyduğu büyük ihtiyacı da göstermiş olur:

"*Büyük bir kız müessesesini idare eden Selma Hanım, haftada ancak iki akşam evine gelebiliyor ve hemen bütün yemeklerini bulunduğu yerde yiyordu. Neşet Sabit ise, (İçtimaî Mükellefiyet)in durup dinlenmek bilmeyen azalarından biriydi. Şimdi Ankara'nın bilmem hangi kazasından sesi işitilirken, bir gün sonra Sıvas'a gittiği haber alınıyor, üç gün geçmeden Cenup vilâyetlerinin birinde bir sıra konferans vermeye başladığı öğreniliyordu. Evinde kaldığı zamanlarda da bir dakika boş vakti kalmıyor, çünkü, bu iş arası günlerini, büyük bir aşkla sevdiği edebî*

meşguliyetlerine hasrediyordu. Gelecek sene açılacak olan Büyük Devlet Tiyatrosunda, ilk oynanacak eser, onun iki yıldan beri üstünde ihtimamla çalıştığı dört perdelik bir komedisi idi. Öbür taraftan, Türk Akademyasının 1939 roman konkuruna yetiştirmek istediği diğer bir eseri de geceyi gündüze katarak bitirmeye çabalıyordu."(s. 152)

Yakup Kadri bu bölümde, Cumhuriyet Türkiye'sindeki işçilerin durumundan da bahseder. Onlar artık Batı'nın tarihinde görüldüğü gibi eziyet çeken insanlar değil, birer devlet memurudurlar(525):

"Türk işçileri, Türk mühendisleri, Avrupa'daki arkadaşları gibi bedbaht da değildiler. Eski Roma'nın esir sürüleri gibi bin bir mihnet ve cefa altında, bin türlü mahrumiyetle ruhları ve suratları ekşimiş, içkiden, açlıktan bütün insani faziletlerini kaybetmiş Avrupa proletaryasının sefalet ve felâketinden Türkiye'de eser görülmüyordu. Türkiye'de işçiler birer devlet memuru idi ve yüreklerinde bir devlet memurunun haysiyetini, vekarını, mesuliyetini taşıyorlardı. Başlarında patron diye bir belâ yoktu. Kimsenin esiri değildiler. Yalnız memleketin hizmetçisi olduklarını ve alınlarından akan terin vatan topraklarına bereket getirici bir rahmet gibi yağdığını biliyorlardı." (s. 159)

Burhan Cahit'in Cumhuriyet'ten sonra yeni kuşağın devlet memurluğundan daha çok, millî iktisadı canlandırıp güçlendirecek ticari alanlara yönelmeleri gerektiği tezini savunan romanı *Patron* (1935)(526), bu düşünceyi Suat Rahmi adlı kahramanda idealleştirir. İyi eğitim almış olan bu genç adam, "*İstiklâl harbinde vazifesi-*

(525) Fethi Naci, Yakup Kadri'nin bu romanını eleştirirken, "işçi sınıfı"nı ortadan kaldırmak için hepsini devlet memuru yapıvermek şeklinde bir çözüm bulduğunu söyler ve yazarın Kadroculuğuna atıfta bulunarak "*Türkiye'nin kalkınmasını 'dar bir kadro'nun başarabileceği sadece teknik ve ekonomik bir süreç sanmak*" hatasına düştüğünü ifade eder (Fethi Naci, "Ankara", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 115). Yakup Kadri'nin burada işçileri tam anlamıyla devlet memuru değil, devletin himayesinde çalışanlar olarak gördüğü de düşünülebilir.

(526) Burhan Cahit Morkaya, *Patron*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1935 (Alıntılar bu baskıdandır).

ni demir gibi yapmış" (s. 5), Cumhuriyet'in ilanından sonra da kendisine Hariciye memurluğu teklif edilmiştir. Bu teklifin altında yatan sebep ise şu şekilde açıklanır:

> "*Yeni Türkiye'yi yabancı ellerde temsil edecek memurların böyle istiklal mücadelesi içinde pişmiş, istilâ ve zaferin heyecanlarını duymuş, istiklalin mânasını ve kıymetini harp sahalarında anlamış olmaları tercih ediliyordu. Yeni Türkiye, zaten devlet makinesinin her şubesinde genç elemanlara yer veriyor, harp neslini autoritaire bir mevkie getirmek için her fırsattan istifade ediyordu.*" (s. 6)

Fakat, Suat Rahmi bunu kabul etmez. Ülke fiilî düşman işgalinden kurtulmuş olsa bile, hakkından gelinemeyen başka bir işgal daha vardır ki, onun amacı bu ikinci işgale karşı direnmektir:

> "*Süngünün sürüp çıkaramadığı ecnebi ticaret ve sanat müesseseleri gözle görünmez birer kanser damarı gibi memleketin en geri yerlerine kadar yayılmıştı.*
> *(...) Anlıyordu ki zaferi silâhile ve kanile hakkeden Türk genci için henüz iş bitmiş değildir. Biraz da bu âlemde, bu sahalarda çalışmak ve memleketin tabii hayatında bir kuvvet olmak lâzımdır.*" (s. 7)

Bu yeni alanlara girmek isteyen sadece Suat Rahmi değildir, Türk gençlerinin hayal ufku artık ticarete doğru genişlemiştir:

> "*Türk gençleri memleketin bu serbest havasında kendilerini daha çevik, daha cesur buldular. O zamana kadar kendilerine yabancı gelen mesleklere girmek için ürkmediler, çekinmediler. İstikbâlin yalnız devlet kapılarında olmadığını daha iyi anladılar. Medeni insanların hayat mücadelesindeki zevkini tattılar. Ve anladılar ki Türk topraklarında bir milli kazanç hamlesi yapmak için zaman kendilerine en büyük fırsatı hazırlamıştır.*" (s. 25-26)

Ancak bu beklentinin gerçekleşmesi çok kolay değildir. Türklerin üzerinde yüzyılların beslediği alışkanlıklar vardır. Yazar, Türk dendiği zaman tarih boyunca akla gelen iki meşguliyetin askerlik ve memurluk olduğunu, belgesel üslubuyla yazdığı şu satırlarda anlatır:

"Türk milletini yüzlerce yıl yalnız devlet kapısının bendesi, kölesi olarak bırakmanın verdiği beceriksizliği ve iradesizliği benliğinin bünyesinden kazıp çıkarmak için onu bir zaman için himaye etmek, yolunu göstermek ve alıştırmak lâzımdı. Bunu takdir eden inkılap kahramanları yeni Türkiye'nin canlanma ve yaşama programını buna göre hazırladılar.

Türk gencini serbest kazanç hayatına ısındırmak ve ona bu yeni işlerde yardım etmek için en ileri siyasi teşekküllerin kabul ettiği himaye sistemini örnek almak lâzımdı. Türk gençleri harbediyor, kahramanlar gibi boğuşuyor, toprağına, hudutlarına göğsünü siper ediyor. Sonra gelip hükûmet kapısında beş on kuruş maaş için bütün istikbalini memurluğa bağlıyordu.

Ve o kan döker, boğuşurken, geride rum, ermeni, yahudi ve levanten rahat, endişesiz para kazanıyor, zengin oluyor, hayat seviyesini yükseltiyor ve medeni insanın hakkı olan yaşamak şartlarını kazanıyordu.

(...)

Fertlerden ailelere, ailelerden cemiyetin zümrelerine doğru yayılan bu itiyatlar artık Türk varlığının temel kanunu hâline gelmişti.

Türk asker, Türk memur...Devlet makinesinin yalnız bu iki tebaasında görülen öz Türklere memleketin iktisat ve kazanç âleminde tesadüf edilmiyordu. Hükûmetin kendi mali işlerinin başında bile çok defa Rum ve Ermeni ve Yahudiden âmirler, nazırlar bulunuyordu." (s. 42-43)

Suat Rahmi, işte böyle bir ihtiyaca karşılık olarak romancının sunduğu idealdir. Öte yandan, o sadece başarılı bir iş adamı değildir. Suat Rahmi "*Robert Kolej futbol takımının sanraforu Fenerbahçe'nin en sağlam denizcisi ve Türk ordusunun değerli ihtiyat zabiti*"dir (s. 46), arkadaşı Muhsin ise Türkiye yüksek atlama şampiyonudur. Cumhuriyet idealizmini işleyen romanlarda göze çarpan hususlardan biri, roman kahramanı gençlerin fiziksel nitelikler bakımından çok üstün olarak gösterilmeleridir[527]. Şüphesizdir ki

(527) "*Cumhuriyetimizin kurucuları, cumhuriyet idaresinin sürekliliğini teminat altına alabilmek için çocuklar üzerine bir siyasi icraat yapılması gerektiğini gayet iyi biliyorlardı. (...) onların hedefi yalnızca biyolojik açıdan sağlıklı çocuklar yetiştirmek değildi; aynı zamanda cumhuriyeti ya-*

bu tutum, her anlamda bitkin düşmüş bir milletin özlemlerini de ifade eder.

Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde ortaya çıkan alafranga yaşayışlı, vurgunculukla zenginleşmiş, aslında kendi menfaatlerine dokunulmadığı sürece devletin yönetim şekliyle de pek alışverişi olmayan kişiliksiz bir azınlık, fazla bir değişiklik göstermeden ne yazık ki Cumhuriyet kurulduktan sonra da varlığını sürdürmüştür. Refik Ahmet Sevengil, *Çıplaklar* (1936)(528) adını verdiği romanıyla bir yandan bu köksüz topluluğu yererken, öte yandan Anadolu'ya hizmet eden Cumhuriyet'in idealist genç memurlarının varlığına işaret eder.

Bu zengin ve yoz çevreye, vergi dairesi şefi olduğu için girebilen Hüseyin Tok adlı karakter, kalemden yetişmiş eski bir memurdur. Gençliğinde hovardalık yapmak isteyip beceremeyen Hüseyin, yalnızlıktan sıkılıp evlendikten sonra rahat bir aile hayatına kavuşur. Evini ihmal etmez ve dairesinde de düzgün çalışıp göze girer. Memuriyetinde yavaş yavaş yükselmeye başlar. Şef olduğu sırada karısı ölür. İlk üzüntüyü atlattıktan sonra yalnızlığını yine hovardalıkla unutmaya çalışır. Eski dönemin tersine, mahalle taassubu ya da kadınların erkeklerden kaçması gibi meseleler yoktur. "*Kadın bolluğu*" (s. 65) içinde her istediğine zahmetsizce ulaşabilmesi için sadece para lâzımdır. O sıralarda Vural Gündoğdu adlı çok zengin bir adamla tanışır ve söz konusu çevreye girdikten sonra, yaşamanın o güne kadar yaptığı şeyler olmadığını düşünür. Küçük memurun büyük umutlar taşıyamayacağını görmüştür. Öncekeri büyük iş adamlarının vergi işlerinde birtakım müsamahalar gösterip onlardan kazanç temin etmeye başlar. Vural Gündoğdu sayesinde kumarla ve bir kadın çevresiyle de tanışmıştır. Fakat Hüseyin'in içindeki memur hâlâ korkmaktadır. Daha da büyümek isteyen Hüseyin bu sese karşı gelir ve memuriyetinden istifa ederek bir yazıhane açar. Vergi işlerinin açık taraflarını bildiği için iyi para kazanmaya başlamıştır. Artık gözlerinin önünde yeni bir dünya açılmıştır. Memuriyetten ayrılmasına rağmen, kartının üzerinde yi-

---

şatacak yetenekler yetiştirmek, daha geniş bir ifadeyle 'cumhuriyeti' politik açıdan anlamlı kılacak bir 'vatandaş/yurttaş' tipi yetiştirmekti." (Alev Sınar, "Genç Cumhuriyetin Ütopyası: 'Gürbüz Türk Çocuğu'", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S.: 6, Bursa, 2004/1, s. 98)

(528) Refik Ahmet Sevengil, *Çıplaklar*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1936 (Alıntılar bu baskıdandır).

ne unvanını taşımaya devam eder: "*yalnız bu titrin baş tarafına sanki vaziyette hiçbir değişiklik yapmamış gibi, pek ehemmiyetsizmiş gibi, küçücük, minicik harflerle yazılmış bir 'sabık' sözü konulmuştur.*" (s. 62)

Bu çevrenin yaşayışını merak edip bir müddet içlerine giren Çetiner adlı bir doktor, yazarın romanındaki ideal tiptir. Eğitimini Cumhuriyet yıllarında tamamlayıp doktor olduktan sonra, hiçbir arkadaşı "*Mecburi hizmet derler, şimdi kaldırıp şarka atarlar.*" (s. 88) diye İstanbul'dan ayrılmak istemezken[529] Çetiner Kayseri'ye gidip üç yıl kalır. Burada İstanbul hasretiyle yanan memurlar etrafını sarar, her biri İstanbul'un bir güzelliğinden bahseder. Halkçılığın revaç bulduğu bu dönemde, Çetiner büyük bir heyecanla çalışmaya başlar. Ama, kısa bir süre sonra işinin hiç de kolay olmadığını görür. Şehir, bıçakla kesilmiş gibi iki parçadır:

> "*1. Büyük bir ırmağın üstündeki akışa yabancı, kendi kendisine gömülü olarak yaşıyan alt tabakalarındaki su gibi, yukarıda olup bitenden habersiz bir halk.*
> *2. Aşağı tabakalara kadar inemiyen, yukarıda, üstte kalan bir kaynaşma, memur sınıfı.*
> *Çarşıda, alış verişte yerlilerin yerlilere başka fiyat, yabancılara başka fiyat, başka ölçü kullandıklarını farketti. Halk, yerli memurları bir dereceye kadar hazmediyordu, fakat yerli olmayan memurlara aslâ tahammül edemiyordu. Doktor Çetiner, halktaki gizli mukavemeti sezinledikten sonra memurların psikolojisini incelemeğe başladı. Onlar açıkça konforsuz, iptidaî, bin bir rahatsızlıkla dolu bir yere gelmiş olmalarından dolayı muztariptiler; bu ıztırap, hoşnutsuzluklarını arttırıyor, sanki sebep halkmış gibi her işte halka yükleniyorlardı.*" (s. 86-87)

Çetiner bu ikiliğin sebepleri üzerinde düşünür ve cevabı tarihî süreçte bulur:

---

(529) Doktorluğun sıradan bir memurluk olarak algılanmasına, *Mev'ud Hüküm*'de de rastlanır. Yazar şöyle şikâyet eder: "*Her şeyde olduğu gibi, memlekette doktorlar da doktorluğu memurluk zihniyeti ile kabul etmişler, hastasını muayene edip ilacını verdikten sonra kendini mesleğine ait her şeyi yapmış addeylemişler, ve bütün hayatlarında basit ve amelî birer tıp memur olarak kalmışlardı.*" (Adıvar, *Mev'ud Hüküm*, s. 17-18)

"İmparatorluk idaresi yüz yıllarca Anadoluyu sömürmüştü; İstanbul, yurdun bütün verim kaynaklarına ağzını dayamış, doya doya emen bir efsâne canavarı gibi idi. Anadolu, hâdiseyi tahlil etmeden, müsbet bir şekilde bu neticeye varmadan, şuuru altından işi sezinlemiş, İstanbulluya karşı düşmanlığa başlamıştı; işte cumhuriyet köylüyü, küçük şehirliyi bu sırada, böyle bir haleti ruhiye içinde bulmuştu." (s. 87)

Teşhisi bu şekilde koyduktan sonra tedaviye başlar. Çetiner, bir köylünün söylediği şu sözden kendisine bir program çıkarır: *"Bu artık böyle gider, he..."* Yapmaya çalışacağı şey artık bellidir: *"Bunun artık böyle gitmiyeceğini halka GÖSTERMEK lâzımdır!"* (s. 89).Hastahaneye gelmeyen hastaları öğrenip onların ayaklarına gider, ilaçlarını hastahaneden bedava yaptırır, alçakgönüllüce konuşur, onlardan biri gibi olmaya çalışır ve böylece güvenlerini kazanır. Eskiden beri kendi aydını tarafından horlanmaya alışan halkın, kendisi gibi olmayandan çekinir hâle geldiğini görmüştür. Çetiner, çözümü bu noktada yakalamıştır.

Kayseri'den Zonguldak'a tayini çıkınca bazıları *"vaazcıdan kurtulduk"* (s. 90) derken, halk hacı kafilesi uğurlar gibi doktorlarını gözyaşlarıyla uğurlar. O, *"Anadolunun milyonların insan gibi yaşıyabileceği bir yer olarak yeniden ve baştanbaşa yapılması davasına"* gönül vermiş bir idealisttir (s. 94).

Çetiner, Zonguldak'tan bazı miras işlerini halletmek üzere izinle İstanbul'a geçer, işi uzayınca uzaktan akrabası olan Vural Gündoğdu'nun çevresinde zaman geçirmeye başlar. Buradaki muhiti yakından tanıdıkça Anadolu'nun acıklı yoksulluğunu daha iyi anlar. Aralarına katıldığı gençleri gözlemler. Gençlerin içinde Fuzuli'yi tanımayanlar, Namık Kemal'in sakallı fotoğrafını hatırlayıp Tagor'a benzetenler vardır. Çetiner bunları görünce çok radikal bir çözüm sunar: *"Biz geçmiş yıllarda çok fenalık görmüş bir milletiz; mazi ile alâkamızı tamamen kesmeliyiz; yirminci asır Türkiyesinin çocuğu Divan ve Tanzimat şairlerini bilecek de ne kazanacak!"* (s. 104) Fakat Çetiner'in bu satırlarında, sevdiği hâlde ayrılmak zorunda olduğu bir şehre dönüp dönüp bakan insanın dramı hissedilmektedir.

İstanbul'a iyice alışır, üzerine bir rehavet çökmüştür. Çetiner günden güne eski şahsiyetinden uzaklaşır. Âşık olduğu Ülker adlı

bir kıza haksızlık edip ayrılır. Uzun yıllar bastırdığı duyguları dışarı çıkar, uygunsuz kadınlarla düşüp kalkmaya, aşırı derecede içki içmeye başlar.

Yazar, onun böylesi bir ruh sefilliğine düşmesini, bir zamanlar içinde yeşerttiği Anadolu idealinden uzaklaşmasına bağlar:

> "*Çetiner Anadoluya ve idealine ihanet ettiği için talihi tarafından müthiş bir şekilde cezalandırılmış olduğu hâlde başına gelen felâketin bu korkunç sebebini henüz anlamamıştı; bunun içindir ki neye uğradığını bilmiyor ve asıl lâzım olan tedbiri almakta hâlâ gecikiyordu.*" (s. 275)

Çetiner, iki ayrı İstanbul arasında gidip gelir, onun asıl sevdiği "Türk İstanbul"dur. Sefahattan, yabancı dil konuşulan İstanbul'dan asıl bizim olan İstanbul'a dönmek ister. Hastalığına deva bulmak için İstanbul'un ruhunu arar. Kendisine yeni tanıdıklar bulur, bunlardan biri Lâtifi Beyefendi adında, Topkapı Sarayı Eski Türk Eserleri Müzesi'nin başkâtibi olan bir kültür adamıdır. Lâtifi Bey memurdur, ancak bu işi geçim kaygısıyla yapmamaktadır: "*bu vazifeyi üç beş kuruş maaşından ziyade Türk sanat ve medeniyetinin ince eserleriyle başbaşa yaşamak zevkini devam ettirmek için bırakmadığını onu yakından tanıyan herkes bilir.*" (s. 282) Edep ve erkân bilen, konağındaki kitapları ve çiçekleri arasında tertemiz bir hayatı olan bu Osmanlı efendisinin dostluğu, Çetiner için büyük bir zevktir. Yavaş yavaş toparlanmaya başlayan Çetiner, asıl aradığı şeyi, fakir İstanbul'u görünce bulur: Onun istediği, Anadolu'nun kendisidir. Yeni bir ruhla tazelenmiş olarak Ankara'ya gider. Burada, haksız yere terk ettiği Ülker'le karşılaşır ve kendisini affettirir. İdealist bir çift olarak birlikte Anadolu için çalışırlar.

Şükufe Nihal'in *Yalnız Dönüyorum* (1938)[530] adlı romanı, İstiklal Savaşı'nda bulunmuş bazı kişilerin Cumhuriyet'ten sonra yaşadıkları ideal kaybını ele alır. Romanın kahramanı olan Yıldız, vatansever bir genç iken kurtuluştan sonra ticaretle uğraşıp zengin olan Hasan'la evlenir ve hiç rahat etmediği bir âlemin içine girer:

> "*Her gün görüşülen şeyler, bu akşam kimler gelecek; yarın akşam kimlere gidilecek... Misafirlere ne ikram edilecek... Hangi şarap, hangi kokteyl içilecek... Filân davette,*

(530) Şükufe Nihal, *Yalnız Dönüyorum*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1938 (Alıntılar bu baskıdandır).

filân baloda, çayda hangi elbise giyilecek...
Sanki memleket bunun için yanıp yıkılmıştı... Sanki yüz binlerce Türk genci, arkalarında kalan bu bir avuç dejenere insanı bu iğrenç hayata kavuşturmak için can vermişlerdi..." (s. 129)

Kocasının bu satırlarda anlatılan gece hayatına ve içkiye düşkünlüğü, Yıldız'ı bezdirir. Çünkü o, geleceğe ilişkin kaygıları, idealleri olan hatırı sayılır bir mülkiye memurunun kızıdır. Yazar bu noktada Yıldız'ın çocukluğuna dönerek hangi şartlarda ve nasıl bir babanın elinde yetiştiğini anlatmaya başlar.

Yıldız'ın babası çocuklarına düşkündür ve kızlarının kafes arkasında yaşamalarına rıza göstermez. Hatta, misafirlerinin bulunduğu bir akşam yarı dolu içki kadehini Yıldız'a uzatıp "*dünyada tatmadığın, merak ettiğin bir şey kalmasın*" diyecek kadar da serbest fikirlidir (s. 39). Her şeyin iyisini doğrusunu kızının seçebileceğini, doğru seçimler yapabileceğini söyleyerek ona güvenini gösterir.

Bütün kadın gözlerini üstünde toplayacak kadar yakışıklı olan bu Makedonya Jön Türk'ü, az ve güzel konuşan, gürültü ve şarlatanlıktan hoşlanmayan, musikiden anlayan ince bir adamdır. Kızının isteklerini o söylemeden sezer. Bir keresinde kızının çalmayı çok istediği ünlü bir eserin notalarını İstanbul'dan getirtir. Bütün bunlar, kızıyla aralarında ince bir duygusal bağ kurar. Yıldız'ı, tanıdığı ecnebi dostlarına götürür, ona Garp musikisi dinletir. Yıldız'a göre babasının amacı şudur: "*Zavallı babacığım, her fırsatta beni o köhne saltanat Türkiyesinin geriliğinden kurtarmak; kafamı, ruhumu açmak için elinden geleni yapıyor, beni uyandırıyordu.*" (s. 42)

Reşat Nuri Güntekin'in Cumhuriyet'ten sonra yazdığı kimi romanlarda, hem önceki dönemi hem de Cumhuriyet'i görmüş bir neslin hikâyesini bulmak mümkündür. *Yaprak Dökümü*'nde, *Kızılcık Dalları*'nda, *Gökyüzü*'nde ve kısmen *Yeşil Gece*'de anlatılan, iki devrin insanıdır. Bu romanlar içinde yer alan *Eski Hastalık* (1938)[531], Osmanlı'dan kalma bazı "emekli" alafranga tipler sayesinde *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki gibi fakat o denli şiddetli olmayan ve daha satır arası bir eleştiri de getirir. *Eski Hastalık*, bu tarafıyla *Yaprak Dökümü*'nü hatırlatır. Söz konusu eleştirinin, romanda gördüğümüz kahramanların Batılılaşmaya dönük bazı ideallerine yöneltilmesi dikkat çekicidir.

---

(531) Reşat Nuri Güntekin, *Eski Hastalık*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Romanın Tanzimat şıklarını hatırlatan karakteri Şevket Bey, Cumhuriyet'in emekliye sevk ettiği eski bir Hariciyecidir. İstiklal Savaşı sürerken, Fransızlarla sıkı fıkı olup zırhlılarında, sefaretlerinde balolarından ve davetlerinden hiç geri kalmaz ve bunu, sözüm ona vatan görevi aşkıyla yapar. Aynı sırada ise kayınbiraderi Miralay Ali Osman, Adana'da Fransızlarla savaşmaktadır. Şevket Bey tuhaf karakterli, yaptıklarına anlam vermesi güç bir insandır; kendi mantığı, yaptıklarının memleket için doğru olduğunu söyler. İstanbul'a ilk Türk taburu girdiğinde sevincinden çıldıracak gibi olur; o gün tanıştığı Türk paşasının resmini çerçeveye takar fakat çerçevenin önceki sahibi, bir Fransız generalidir.

Şevket Bey Cumhuriyet'te vazife alamadığı için üzgündür. Kendisine imkân verilmediğini düşündüğü için başka "hizmet" yolları arar. Vatandaşlarına incelik ve sosyetikliğin kaidelerini öğretmek niyetindedir. Uzun seneler Avrupa'daki sefaretlerde kâtiplik yaptığı ve İstanbul'da daima ecnebilerle düşüp kalktığı için kibar hayatın şartlarını da bütün inceliğiyle bilir. Oturduğu mahalledeki bir kulübe kendi parasıyla bir dans hocası tutar ve fakir fukaraya parasız fokstrot ve tango dersleri verdirmeye başlar. Böylesi zıtlıkları bünyesinde toplayan Şevket Bey'in şahsında, Fransız hayranlığının artık son nesli yaşamaktadır. Ali Osman'ın kızı ve kendi yeğeni olan Züleyha'yı Fransız romanlarından başlayarak, tam Fransız terbiyesiyle yetiştirmek ister. Burada, İstiklal Savaşı'nın bile bazı gözleri gerektiği şekilde açamadığı ortadadır. Bu yanlış idealizm anlayışını, *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki Mesture Hanım'da da görmüştük.

Feride'den sonra Reşat Nuri'nin bir diğer kolejli genç kız kahramanı Züleyha, dayısı Şevket Bey ile birlikte, Anadolu'nun İstanbul'dan görünüşüne dair bakış açıları sunmaktadırlar. Züleyha, hatırlı bir kumandanın kızı olarak yaz tatillerinde babasının yanına gider. Viran Anadolu kasabalarında babası ve birkaç zabit arkadaşıyla çay içerken kendisini bir macera filminde, müstemlekedeki babasını ziyarete gelmiş bir İngiliz kızı şeklinde tahayyül eder; gururlanır. Millî Mücadele'de yer almış bir askerin kızı bile ülkesine bu kadar yabancılaşmıştır. Dayısı Şevket Bey de ona Anadolu kadınına yeni hayatı öğretmesi için bir nevi medeniyet misyonerliği vazifesini vermiştir. Züleyha, bu işi fazla zorlanmadan yapar. Silifke'nin memur ve zabit aileleriyle kır ve bahçe eğlencelerine giderler. Bu İstanbullu "aydın" genç kızın bilgi ve görgüsünden, düğünlerde toplu eğlenceler düzenlemek için yararlanılmaktadır.

Vedat Nedim Tör'ün *Resim Öğretmeni* (1943)[532] adlı romanı da Halide Nusret'in eserindeki gibi, konusunu Cumhuriyet Dönemindeki öğretmen idealizminden alır ve birçok bakımdan Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece*'sini hatırlatır. Tayin edildiği kasabanın çehresini birden değiştiren, karşısına çıkan her güçlüğü bazen zekâsıyla bazen kol kuvvetiyle yenmeyi başaran Mehmet, genç bir resim öğretmenidir ve ilk olarak çocukların resim dersine olan düşmanlığıyla karşılaşır:

> *"(...) resim dersine karşı düşmanlık diyebileceği hava ile ilk defa karşılaşmıyordu. Bundan önce, ilk tayin olunduğu kasabada Resim Öğretmenliği ederken başına gelmedik kalmamıştı da, başka bir yere naklini, dört ay sonra Vekâletten rica etmişti."* (s. 6)

Mehmet, kasabaya gider gitmez yararlı işler yapmaya başlamıştır. Kahvede boş boş oturmak ya da oyun oynamak yerine, ahaliden okuma yazma bilmeyenlerin mektuplarını yazar. Kahvede bir tek gazete bile olmadığını görür. Ona göre kahvehanede geçirilen zaman büyük bir israftır:

> *"(...) bütün Türkiye'de her gün tavla, domino, iskambil uğruna sarfolunan enerjiler, iş alanlarına yöneltilebilse, ne yaratıcı bir kuvvet doğabilir! Yarabbim bu ne tezat! Bu bakımsız memlekette başarılması gereken bunca iş, kendilerine sarılacak kolları ararken, binlerce ve binlerce kahvede yüzbinlerce aylak insan, enerjilerini oyun masaları üzerinde harcayıp duruyorlar. (...) şu masaların başında oturan yaşlı başlı, saçlı sakallı adamların, demin sokakta rastladığı çocuklardan ne farkları var?"* (s. 17)

Kasabada yapacağı güzel işlerin önündeki engeller yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de okul müdürüdür. Mehmet, ilk dersinde çocuklara resim dersini sevdirmek için yanında getirdiği resimleri göstermiştir ve bunlardan biri de çıplak bir kadın resmidir. Meseleyi öğrenen müdür bununla ilgili şikâyetler geldiğini ve kasabanın *"mutaassıpça"* olduğunu Mehmet'e anlatır. Bu ikazdan sonra Mehmet'in müdür hakkındaki kanaati şu olur:

(532) Vedat Nedim Tör, *Resim Öğretmeni*, Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul, 1943 (Alıntılar bu baskıdandır).

"*Görüyorsunuz ki, Müdür Bey tam mânasiyle bir idare adamıdır. Müfettişlerden ödü kopar. Herhangi bir zırıltı ve dırıltıya meydan vermekten çekinir. Kökleşmiş geleneklere, yerleşmiş inançlara karşı –bunlar zararlı ve saçma da olsalar– âdeta korku denilebilecek bir saygı duyar. Onun indinde her tarafın hakkı vardır. Herkesin hakkı olunca, ortada haksız kalmaz. Ve mesele de çıkmaz. Bir müdürün de en büyük vazifesi, mesele çıkmasına meydan vermemek değil midir?*" (s. 12)

Mehmet, burada da daha önce çalıştığı yerdeki gibi, resim dersinin günah sayıldığını anlamıştır.

Kasaba tepeden tırnağa ıslah edilmeye muhtaçtır. Çocukların pisliğinden, kahvesinden sokaklarına ve oteline kadar bütün bir kasabanın kirliliğinden daha vahim olan şey, "*bu pislikle haldaş oluş, bu sessiz katlanış, bu kanıksama*"dır (s. 23).

Mehmet, bir öğretmen olarak önce kendi öğrencilerinden başlar; kendisini onlara sevdirebilmek için hepsine simit alır. Çocuklar için bu, alışılmamış bir durumdur:

"*Çocuklar, ömürlerinde böyle bir öğretmen ne görmüşler, ne de işitmişlerdi. Bir öğretmen ki, sınıfa gelirken fırından simit alıp ta getirsin; tuhaf tuhaf hikâyeler anlatarak güldürsün, ötekiler gibi paylamasın, korkutmasın, daima yavrularım, çocuklarım diye sevsin, böylesi nerede vardır?*" (s. 32)

Yeşil Gece'de hoca dayağından ölen çocuk gibi, burada da bir çocuk hastalıktan ölür. Çocuğu doktora götürmemişler, imama okutmakla yetinmişlerdir. Dolayısıyla bu ölümün sorumlusu, Mehmet'e göre imamdır. İmamla öğretmen arasındaki zıtlaşmaya odaklanan yazar, ölen çocuğun ailesinin sorumluluğundan pek bahsetmez.

İmamla öğretmen arasındaki kaçınılmaz –ve bir dönem için klasik– savaş başlar. Esere ideolojik bakış hâkim olduğu için, iyi-kötü kamplaşmasında çizgiler çok net şekilde çekilmiştir. Bu mesele tartışıldığı sırada Mehmet, ölen çocuğun günahını imama yükleyince ortam iyice gerilir. Mehmet dayanamaz, imamı tokatlar. Olan biteni herkes duymuştur. Mehmet bu olaydan sonra artık cepheden saldırmaya karar verir ve "*Doğru bildiğim yoldan şaşmayacağım. Onun için dünya vız geliyor bana artık.*" (s. 43) diye düşünür. Bu

kavga konusunda kasabanın ikiye bölündüğünü duyunca davasında yalnız olmadığına sevinir.

Mehmet, okulun müzik öğretmeni Ayşe ile arkadaş olur. Yakınlaşmalarında uzmanlık alanlarının da etkisi vardır:

> "*Ne tuhaf bir tesadüf ki, ikisi de Güzelin hizmetinde çalışıyorlar: Biri musiki, öteki resim yolunda ilerlemek istiyor. İkisi de bir cemiyetin kalkınmasında 'Güzel'in en kuvvetli manivelâ olduğuna inanmış insanlar. Güzel sevgimiz körleştiği için değil midir ki, bu kadar geriyiz, hayattan bezmişiz, iş heyecanımız kısırlaşmış. Sonra ikisi de 'Güzel'i ayıp ve günah sayan düşman bir muhit içinde çalışmak zorunda değiller mi? Bu iki insanın el ve ruh birliği yapmasından daha tabii ne olabilir?*" (s. 43)

Ayşe, bir yandan da Mehmet'i arkasından çevrilen dolaplar hakkında uyarır: "*Aleyhinizde tasavvur edemiyeceğiniz kadar adi entrikalar çevrilecek. Ben iki senedir buradayım da neler olabileceğini tahmin ediyorum. Fakat yılmamalısınız. İmama karşı derhal hücuma geçmelisiniz. Onu muhakkak sindirmelisiniz.*" (s. 75)

Mehmet, tokat olayından sonra kahvede karşılaştığı imama ağır sözler söylemeye devam eder: "*İmam efendi, haberini aldım, dâva açacakmışsın. Açmazsan adam değilsin. Mahkeme huzurunda senin ne sinsi bir yobaz olduğunu herkes anlıyacak. (..) Senin gibilerin foyalarını açığa vurabilmek için, darağacına bile gitsem gam yemem, anladın mı?*" (s.80) İmam bu sözlere karşılık veremez ve "*kepaze*" olur.

Okul müdürü bu olay hakkında Vekâlete rapor vereceğini söyleyince, Mehmet kendisinin de ilgili makamlara durumu aktaracağını ifade eder. Müdür, Mehmet'in bazı bakanlıklarda ahbapları olduğunu bildiğinden fazla üzerine gidemez. Yazar, müdürün asıl yapması gerekeni şöyle belirtir:

> "*Şu müdürde birazcık akıl olsa, Mehmet gibi değerli elemanlardan faydalanır da hem mektep işleri daha iyi yürür, hem kendisi böyle lüzumsuz üzüntülerden kurtulur. Fakat ne çare ki, bütün kendilerine güvenmiyen, ve kendilerini olduklarından daha pahalıya satan insanlar gibi, bu Müdür de, ancak kendisinden aşağı kırattakileri tutar, yukardakilere düşman kesilir.*" (s. 84)

Mehmet karakteri, her bakımdan mükemmel ve ideal bir genç olarak gösterilir. O, hem sanatkârdır hem inkılâpçıdır hem zekidir hem de beden olarak güçlüdür. Düşmanlarının onu dövdürmeye çalıştıkları kabadayıları hiç zorlanmadan alt eder.

Yoksul çocukların okutulabilmesi için imkânlar arayan Mehmet, kasabanın zenginleriyle iletişim kurmaya çalışır. Bunlardan biriyle yaptığı konuşma faydalı olur. Kasabanın zengin yerlilerinden biri, arazilerinden birine kavak dikecek ve bu kavaklar çocuklarla birlikte büyüyünce onların okul masraflarını karşılayacaktır.

Öğrencileri Mehmet'i çok sevmelerine rağmen günümüzde de zaman zaman karşılaştığımız tuhaf bir anlayış sebebiyle hayıflanırlar:

"*Ah siz niçin esaslı bir dersin hocası değilsiniz? (...) Meselâ matematik, fizik falan gibi.*

— Peki matematik hocası olsam ne olacak?

— O vakit sizi sevdiğimizi herkese söyliyebiliriz.

— Demek şimdi, söyliyemiyorsunuz öyle mi?

— Söylüyoruz, söylüyoruz ama, resim öğretmeni diye başladık mı, lâfı ağzımıza tıkıyorlar. 'Hele onu bırak da, esas derslerin hocalarını anlat!' diyorlar." (s. 126)

Çocukların bahsettiği derslerin öğretmenleri de Mehmet'i, yani resim öğretmenini pek adam yerine koymayıp ona karşı çok soğuk davranmaktadırlar. Çocukları şımarttığı gerekçesiyle de müdüre şikâyet ederler. Durumdan memnun olanlar sadece çocuklardır. Onlar, resim dersinde diğer derslerden daha rahattırlar; dilediklerini sorabilirler, gülebilirler, çalışırken akide şekeri bile yiyebilmektedirler.

Mehmet, bir yandan da kasabalı memurların gece eğlencelerinden geri kalmaz. Bazı öğretmen arkadaşlarının da bulunduğu çalgılı, kadınlı bir âleme katılır. Kadınlardan birini tokatlayan sarhoş tapu memuruyla, dayanamayıp onun üstüne yürüyen bir öğretmenin çıkardıkları kavga üzerine Mehmet oradan ayrılır. Fakat aklı, işretteki kadınlarda kalmıştır. Bununla birlikte, içindeki cinsel iştiyakları bastırır çünkü o bir görev adamıdır. Zihnine hücum eden kadınlarla ilgili şeyleri unutmaya çalışıp uyur.

Mehmet hakkında şikâyetler bitmez. Bu sefer yaşlı bir kadın, Mehmet'in kendi evine zorla girdiğini söyler. Hâlbuki kadın, Mehmet'in yapacağı resim için model olmayı kendisi teklif etmiştir. Cevdet adlı bir öğretmen arkadaşı ona şöyle der: "*Kadın oynatırsan, erkekliğin şanındandır, diye kimse bir şey söylemez. Bir kocakarıyı model durdurmak istedin mi, o vakit herkesin namus damarları kabarır.*" (s. 148)

İmam da bu son olayı fırsat bilir. "*Bu herif, gâvur âdetlerini içimize sokmak istiyor. Bir gün onun ne fesat mahlûk olduğunu herkes anlıyacak ama, o vakit iş işten geçecek.*" (s. 148) sözleriyle öğretmene karşı durmaya çalışır.

Mehmet, Ayşe ile konuşurken bu mesele hakkında şu yorumu yapar:

> "*Dikkat ettiniz mi bu hâdise karşısında nasıl hemen herkes imamlaşıverdi? Demek münevver geçinenlerimizin içinde bile, o taassup ifriti hâlâ yaşıyor. Güzel düşmanlığında hemen hemen hep birleşiyoruz. Çıplağın ayıp olmadığını, bu milletin kafasına perçinlemek için, elimden gelse, her şehre, hattâ her köye çırılçıplak bir Venüs heykeli diktiririm!*" (s. 149)

Mehmet, kısa zamanda ilerleyen öğrencilerinin yaptığı resimleri Avrupa'nın değişik şehirlerine gönderir; bunlar çok büyük akisler uyandırır, gazetelerde bu resimler üzerine yazılar yazılır. Kimileri ise bu başarıyı önemsemez: "*Evvela şu Bulgaristan kadar olalım da, resim yapmayı sonra düşünürüz.*" (s. 151). Mehmet ideallerin bu kadar daralmasına çok sinirlenmektedir. Kıyaslamanın yanlış şekilde yapıldığını düşünür: "*Hizmetçisinin hâline gıpta eden bir efendi hâli var ki bizde, çok acıklı. Bugün düşmüş ve gerilemiş olabiliriz. Fakat eğer kalkınmak ve ilerlemek istiyorsak, hedefimiz ancak en ileri ve en yüksektir.*" (s. 152)

Bu sözleri söyleyen resim öğretmeni, Cumhuriyet'in yetiştirmek istediği ideal gençtir. Gözleri ateş gibi parlayan, memleketin büyük yarınına olan inancı onu delirtecek gibidir. Onun karşısında yer alan "*haysiyetsiz münevver taslakları*" (s. 152) ise mücadele edilmesi gereken, memleketin ilerlemesine ancak ayak bağı olan zıt unsurlardır.

Mehmet doludizgin çalışmaktadır. Halkevi'nde ümmilikle mücadele dersleri verir. Gençlerin sorumluluk alması gerektiğini, vazife hissinin gelişmesi için buna ihtiyaçları olduğunu söyleyerek Halkevi yönetimine gençlerin alınmasını teklif eder. Fakat okulun müdürü aynı zamanda Halkevi'nin de müdürüdür ve yetkilerini elinden çıkarmak istemediği için "*İdare işleri tecrübe tahtası değildir.*" bahanesiyle bu teklife karşı çıkar (s. 153). Bunun üzerine Mehmet, Halkevi'ne bağlı bir çocuk kulübü kurar. Kulüpte birçok faydalı işler görülür: Geziler düzenlenir, korolar kurulur, sağlık kontrolleri yapılır, kitap okuma faaliyetlerine hız verilir.

Bütün mücadeleciliğine rağmen Mehmet bir ressamdır ve resim yapmak onun için bir ihtiyaçtır. Resim yapmak istediğini söyleyince Ayşe ona model olmayı teklif eder. Bu, kasabada yine dedikodulara, ardından da Ayşe'nin başka bir yere tayin edilmesine yol açar. Büyük makamlara şikâyetler gitmiş, müdür de başını kurtarmak, bu beladan uzaklaştırmak için maarif müdüründen kızı başka bir yere vermesini istemiştir. Fakat Mehmet'le Ayşe'nin evlenmeye karar vermeleri, Ayşe'nin tekrar kasabaya dönmesini sağlar.

Resim Öğretmeni'nde, ideolojinin mutlak hâkimiyeti altındaki bütün eserlerde olduğu gibi bazı eksiklikler bulunduğunu söylemek gereklidir. Hayatı bir romancı, bir sanatkâr gözüyle değil bir ideolog gözüylü görmekten kaynaklanan dümdüz bir algı ve dümdüz bir bakış, roman boyunca kendisini gösterir. Sınırlar siyah ve beyaz kadar net bir şekilde ayrılınca kahramanlar da ya mutlak iyi olurlar ya mutlak kötü. Dolayısıyla biz, Öğretmen Mehmet'i hata ederken göremeyiz; zaafı yoktur ya da kontrol altına alınmıştır. Ayşe ile aralarındaki sevgi bile ideolojik basitlikten kurtulup derinleşemez. Diğer kahramanlar da düzlük ya da tek boyutluluk bakımından Mehmet'ten farklı değillerdir. Hâlbuki bizi insan yapan zaaflarımız, iyi ile kötü arasında gidip gelmelerimiz, karmaşık iç dünyalarımız, dürtülerimiz, sevecenliklerimiz, pişmanlıklarımız v edaha bir yığın hâlimz vardır ki bunlar bir romancının vazgeçemeyeceği esaslı unsurlar arasında yer almasına rağmen, bu romanda çoğu zaman karanlıkta kalmaktadır.

F. SOSYAL HAYAT VE MEMURLAR

İncelediğimiz romanlarda memurların sosyal hayattaki durumlarının farklı meselelere bağlı olarak işlendiği görülmektedir. Genel olarak eski-yeni çatışması, aile kurumu(533), Mütareke gibi belli dönemlerde görülen sosyal çöküntüler ve konak hayatı içinde değişik görünümlerle karşımıza çıkan memurlar; sosyal statüleri, toplumun değer yargıları karşısındaki tutumları ve sosyal ilişkileriyle de romanlardaki yerlerini almışlardır.

Karnaval (1881)(534), Ahmet Midhat'ın alafranga yaşayış şekillerini ele aldığı romanlarından biridir. Romanın tali karakterlerinden Nizami, devlet dairelerinden birinde sandık emini olarak 3000 kuruş kadar bir maaşa çalışmaktadır. Evlidir fakat Benli Helena adında bir metresi de vardır. İşrete düşkünlüğü sebebiyle, sorumlu olduğu sandıktan 80.000 kuruşu zimmetine geçirir. Bir ara maaşından tasarruf edip birkaç yıl içinde bu borcu temizlemeyi düşünür. Fakat bu borç sıkıntısından kurtulmanın yolunu yine kendisini içkiye vermekte bulur. Bir gün kalemde hesap yaparken çarşıya olanlar dâhil toplam borcunun 120.000 kuruşa çıktığını görür ve cinnet geçirir. Sandığı mühürlenir ve zabıta marifetiyle tımarhaneye atılır. Bir zaman geçince zihni yerine gelmeye başlar. Ailesinin düştüğü geçim sıkıntısına çare olamaz ve yine içkiye döner. Bir sabah sarhoşluk hâliyle bir caminin minaresine çıkıp kendisini aşağı atar. Nizami kalemden çıkarıldıktan sonra yapılan hesapta 80.000 kuruş açık bulunmasına rağmen bu paranın tahsil edilmesi mümkün olmaz.

Nizami'nin, 3000 kuruş maaş aldığı, huzurlu bir yuvası olduğu hâlde, sonunda kendisini terk eden bir metrese ve içkiye bağlılığı yüzünden ailesini ihmal etmesi, Ahmet Midhat'ın bir ibret dersi vermesine yaramıştır. Yazar en genel anlamıyla işretin, insanın önce sağlığına, sonra namusuna ve hayatına mal olacağını "Uzak durun." anlamına gelecek cümlelerle anlatır. Özellikle alkolikliğin ilerleyişi konusundaki tasvirleri bunu gösterir. Nizami kendisini minareden attıktan sonra Ahmet Midhat Efendi'nin ettiği dua da bir ibret dersiyle karşı karşıya bulunduğumuzun delilidir: "*Cenabıhak cümleyi*

(533) Türk romanında ailenin ele alınışı hakkında bir inceleme için bk. Nüket Esen, *Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1997.

(534) Ahmet Midhat Efendi, *Karnaval,* hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (Alıntılar bu baskıdandır).

bu misillû sû-i avâkıbdan muhafaza buyursun. Bahusus erbâb-ı işrete bu derecelere varmaksızın tarîk-i nedâmet ve necâtı irae eylesin amin!" (s. 283) Ayrıca Ahmet Midhat'ın israfa karşı öfkeli tutumu[535], bu "kıssadan hisse" çıkarma gayretinin başka bir tarafıdır.

Tanzimat romancılarından Samipaşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt* (1889) adlı romanında[536], bazı kalem memurlarının yaşantıları ve ahlâki durumlarına ilişkin ifadelere yer verilmiştir. Yazar, vapurdan çıkan iki hanıma sataşan gençler vesilesiyle şunları söyler:

> *"Vücutları memleketimize şeref-bahş olmayan bir fırka-i şebab vardır ki kanarya sarısı renginde boyun bağları, kenarları gayet kalın siyah şeritli açık renk ceketleri, mâi pantolonlarıyla önlerine gelen kadınlara tabir-i diğerle ismet-i umumiyeye bî-mahal tecavüz ederler. Bunlar hiç tanımadıkları erbab-ı edebe nasıl musallat olurlarsa hiç bilmedikleri edebiyata da öyle taarruzatta bulunurlar. (...)*
> *Sabahtan akşama kadar içtikleri sigara dumanlarıyla sararmış parmakları, sakin oldukları mahallelerin pek muntazam olmayan yollarında düşmemek için eğilerek yürüdüklerinden ve kalemlerinde tebyiz ettikleri müsevvedatı eğilerek yazdıklarından ve hasbe't-terbiye eğilerek temenna eylediklerinden inhina peyda eylemiş endamları, işrete olan meyilleriyle su'-i taayyüşten toprak rengini kesbeden çehreleri, terbiye ve marifete halef olan su'-i hulku hilekârlığı gösteren küçük siyah gözleriyle bütün kadınlar giyinişlerine, hüsn-i endam ve intizamlarına, terbiye ve edeplerine meftun, hayran oluyor itikadındadırlar."* (s. 59)

Bu satırlar, memur oldukları hâlde işlerine gitmeyen –genellikle bu ihmallerinin cezasını görmeyen–, zamanlarını mesire yerlerinde geçiren, kadın peşinden koşan, uçarı, zevksiz, ahlâki zaafları olan alafranga tiplerin çokluğu kadar, böylelerinden duyulan rahatsızlığın yaygınlığına da işaret eder.

Kadın romancılarımızdan Fatma Aliye'nin belli bir ahlâki öğüt taşıyan romanı *Muhâdarât* (1891)[537], "*eğitilmiş, kültürlü bir*

(535) Moran, "Felâtun Bey ile Rakım Efendi", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 43.

(536) Samipaşazâde Sezâi, *Sergüzeşt*, Kitaphane-i Sûdi, İstanbul, 1340 (Alıntılar bu baskıdandır).

(537) Fatma Aliye, *Muhâdarât*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1309.

kadının bu meziyetlerini kullanacağı sosyal şartları bulamayınca karşılaştığı sıkıntıları ilk defa ele alan bir romandır.'(538) Fâzıla'nın üvey annesinin kardeşi Nâbi, sorumsuz ve eğlenceden başka düşüncesi olmayan bir kalem efendisidir. Babasından ve eniştesinden aldığı paralarla gücü yettiği kadar sefahat âlemlerinde dolaşır. İşrete çok düşkündür. Eniştesinin evinde, kendisini evin efendisi zannederek yaşar. Evlilikten anladığı ise zengin bir yere iç güveyi girmek ve kendisini besletip harçlığına varana kadar kayınpederinden almaktır. Fakat Nâbi aradığı gibi bir kapı bulamaz. Dolaştığı sefahat âlemleri sonunda hayatını berbat eder ve o âlemlerde muhabbet tellallığı yaparak ekmek parasını çıkarmaya çalışır. Onun adına üzücü olan şey, bu işten kazandığının ancak geçimine yetmesi ve düzenlediği eğlencelere kendisinin katılamamasıdır.

Tanzimat Döneminde Fransız mürebbiyelerin(539) Türk toplumunda yol açtığı ahlâki tahribatı anlatan *Mürebbiye* (1899)(540) romanında Hüseyin Rahmi, aynı konakta yaşayan üç farklı nesilden erkek kahramanların, evin Fransız mürebbiyesiyle olan ilişkilerini ele alır. Romanın en ilginç kahramanı, bu erkeklerin en büyüğü ve konağın sahibi, mülkiye emeklisi Dehri Efendi'dir(541). "Evin reisi" sözünün anlamını bütün boyutlarıyla kişiliğinde toplamış olan Dehri (Fransız mürebbiyenin odasında yakalandığında, "dünyevî" anlamındaki bu ismi neden aldığı açığa çıkar.), iyi Fransızca bilen,

---

(538) Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, s. 281.

(539) İki Türk romancısının yabancı mürebbiyelere bakışını ele alan bir yazı için bk. Kerman, "Hüseyin Rahmi ve Halid Ziya'da Mürebbiye Meselesi", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, s. 85-90.

(540) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Mürebbiye*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1315 (Alıntılar bu baskıdandır).

(541) Gürpınar'ın sonradan reddettiği bir söylentiye göre (Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 64), Dehri Efendi tipini yazara ilham eden Ahmet Vefik Paşa'dır: "*Hüseyin Rahmi'nin annesi öldükten sonra babası tekrar evlenmişti; Sait Paşa'nın aldığı bu ikinci hanımı Bozdoğan kemeri civarında bir konakta oturuyordu. Hüseyin Rahmi, Aksaray'da büyükannesiyle oturmakla beraber, arasıra buraya da gelip, giderdi. Ahmet Vefik Paşa'nın konağı bu eve bitişikti; O'nun odasında kendi kendisine köşe kapmaca oynamak, tek başına muhtelif şahısların seslerini taklid ederek piyes oynamak gibi âdetleri mahallede duyulmuş, ağızdan ağıza dolaşırmış. Bu şâyia Hüseyin Rahmi'ye, Mürebbiye romanındaki Dehri Efendi tipini ilhâm etmiş.*" (Refik Ahmet Sevengil'den akt. Göçgün, *a.g.e.*, s. 53-54)

tok sözlü, dürüst, intizamı seven bir eski Osmanlı efendisidir. Fakat bunlar onun basit, sensual kişiliğinin romanın sonunda açığa çıkmasını engelleyemez.

Bütün korkutuculuğuna rağmen Dehri Efendi, ironik bir tiptir. Birçok emeklinin yaptığı gibi farklı uğraşlar bulur kendisine. Bazen evin kâhyası olan kadına ekonomi-politikten bahseder, bazen bahçıvana "*Fenn-i Kıbâle*"yi anlatır, bazen de çocuklarla bahçede köşe kapmaca oynar. Dehri Efendi'nin Anjel'e yazdığı tasdikname (bonservis) metni ise emekli bir mülkiye memurunun heveslerini gülünç tarafıyla gösterir ama bu metni, Hüseyin Rahmi'nin eski bürokratik üsluba karşı bir eleştirisi olarak okumanın daha doğru olacağını sanıyoruz:

> *"Bâdi-i terkîm tasdiknâme oldur ki,*
> *Müddet-i medîde beyt-i abd-i ahkaride sulbü's-sahîhü'l-fakîr Vâhib ü Nezâhat nâmân eslahullah-i Te'âlâ iki tıfl-i âlûde-i cehli keştigâh-ı irfâna çekerek bilâ te'fif-i mezâhim anlara zebân-ı Fransevî ta'lîm eden vükelâ-yı kemâlât-ı Garb'dan daha nice nice akd-i küşâyı cevâhir-i ilm ü irfân olan Mürebbiye-i şeriyyede şinâver bir duhter-i yektâ, lâzıme-i iffetçe bir dürdâne-i bî-hemtâ olduğunu musasdık işbu varak-pâre-i hüsn-i hâl mümâileyhâ Madmazel yedine îtâ kılındı Fi...sene...İmza: Dehri"* (s. 261-262)

Dehri Efendi'nin damadı Sadri Bey iki haftada bir kez uğradığı bir kalemde memurdur. Rüşdiyeyi ancak bitirebilmiş fukara ve cahil bir adam olduğu hâlde, dalkavukluk ettiği Dehri Efendi'ye damat olmayı başarır. "*Sadri Efendi*" iken, damat olduktan sonra "*Sadri Bey*" olmuştur ve artık Sadri için memuriyetini düşünmek ihtiyacı yoktur; zengin bir konağa kapılanarak kayınpederinin nüfuzuna sırtını dayamış olduğundan, Mürebbiye Anjel ile ilişkisini sürdürmekten başka kaygısı kalmamıştır. Buraya kadar değerlendirdiğimiz roman kahramanlarında sıklıkla görülen fırsatçılık, kısa yoldan zengin olma arayışı, eğlence düşkünlüğü, tembellik, hayata libidonun egemen olması gibi birtakım olumsuz özellikler Sadri Bey'de de karşımıza çıkmaktadır.

Hüseyin Rahmi *Tesadüf*'te (1901)[542], ailesine bağlı, hayatı eviyle kalem arasında gidip gelmek olan fakat bir hayat kadınına

(542) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Tesadüf*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1316.

yakasını kaptırdıktan sonra her şeyini kaybeden Mail Bey'i anlatır. Mail, evlenmeden önce geceleri evine geç gelen, işrete düşkün ve hovarda bir gençtir, hayatı düzene girsin diye evlendirilir. Nitekim öyle de olur. Fakat bu sakin yaşantı kısa sürer. Bir müddet sonra başka bir kadınla yaşamaya başlar. Şöhret adlı bu kadın, Mail'in bütün aile saadetini yok eder. *Metres*'teki Müştak Bey gibi Mail Bey'in de sonunun sefalet oluşu, Ahmet Midhat Efendi'de çokça gördüğümüz kıssadan hisse çıkarma geleneğinin Hüseyin Rahmi'deki devamı olarak düşünülebilir. Hemen söyleyelim ki romanlarda böyle metresi olan kahramanların çokluğu, Osmanlı toplumunda bunun ciddi bir mesele olduğuna da işaret etmektedir.

Romandaki diğer memur tipi, Mail Bey'le aynı dairede çalışan Hayati adlı bir kabadayıdır. Kavgacılığı ve kılık kıyafetiyle tam külhanbeyi olan Hayati, rüşdiyeyi bitiremeden ayrılmış, babasının yakarmasıyla bir kaleme mülazım olarak alınmıştır. Üç yıla yakın kaleme maaşsız devam eder. Yine babasının uğraşmasıyla 50 kuruş aylık bağlanır. Üç yıl sonra bir de 22 kuruş zam alır. Tek yapabildiği yazı yazmak iken onda bile acziyet gösterir, bir satırı bir saatte yazar.

Aynı yazarın *Nimetşinas* (1902)(543) adlı romanında, şekil olarak kusursuz denecek yapıda, çok yakışıklı, 1500 kuruş maaşlı, otuz yaşlarında, iyi giyinen, kısaca Findley'in bahsettiği göz alıcı kâtiplerden biriyle, Nihat Bey'le karşılaşırız. Zengin kayınvalidesinin evinde iç güveyi olarak yaşayan Nihat Bey, evin masraflarına karışmadan, maaşını cep harçlığı yaparak karısıyla birlikte rahatça yaşar. Fakat uçarıdır hem karısını sever hem de evin iffetli hizmetkârı Neriman'a yaklaşmaya çalışır. Roman kahramanı kâtiplerin çoğunda gördüğümüz entelektüellik hevesleri Nihat Bey'de de vardır, ara ara makale ve hikâyeler de yazar; ne var ki bunları bastırmaya cesaret edemez. Bu hevesin her zaman Nihat Bey'deki gibi ürkek ve haddini bilir seviyede kalmadığını görmek için Felâtun Bey'i ya da Bihruz'u hatırlamak yetecektir.

Halide Edib'in Hariciye memurlarına yer verdiği *Son Eseri* (1913)(544) adlı romanı, eski bir büyükelçinin çocukları olan Kâmuran adlı genç kızla âşık olduğu Feridun Hikmet adlı bir roman-

---

(543) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Nimetşinas,* İkdam Matbaası, İstanbul, 1317.

(544) Halide Edib Adıvar, *Son Eseri,* Atlas Kitabevi, İstanbul 1976 (Alıntılar bu baskıdandır). Yazar, romanın sonraki baskılarında değişiklikler yaptığı için çalışmamızda bu baskı esas alınmıştır.

cının hikâyelerini anlatır. Roman, elçilik görevlilerinin yaşantılarına ait ilgi çekici ayrıntılar sunmaktadır. Kâmuran'ın ağabeyi Âsım, babasının etkisiyle Hariciye'ye girmiş göz alıcı bir gençtir, Viyana sosyetesinin şık hanımları onu çok beğenirler. Âsım, Avrupa'nın değişik başkentlerinde kardeşi Kâmuran'la birlikte bulunmuştur. Kâmuran'ın elçilik hayatının kurallarına dair izlenimleri, Hariciye'de görevli memurların sahip olmaları gereken temsil yetenekleri ve temsil biçimleri hakkında ilginç bir tablo oluşturmaktadır:

> *"(...) Başkâtip olması Asım'a sosyetede daha mühim bir mevki vermişti. Ben de onun kardeşi ve evinin hanımı olarak Roma elçilik çevrelerinde tabi olarak yer tutuyordum. Ah bu elçilik çevresi denilen hayat... Bu ne kadar yepyeni bir roman konusudur. Ne kadar kendi başına, havası ve insanları başka bir çevredir. İngiliz, Fransız, Türk ve saire güya oradakiler başka başka memleket ve milleti temsil ederler. Fakat bunları bir arada görürseniz zihniyeti, giyinişi, hareketi ve ahlâkı hep bir örnek adamlar oldukların derhal anlarsınız. Belki de tek tek fert olarak özellikleri vardır. Fakat bu özellikler elçilik çevresi denilen kudretli ve herkesi birbirine benzeten havada kaybolur gider. Bugün ben herhangi kalabalıktan, herhangi milletten bir elçilik memuru görsem derhal mesleğini tahmin ederim. Özellikle giyinişleri, pantalonlarının çizgisinde, potin bağlarına kadar o kadar aynıdır ki, üniformalı bir asker alayında başkalık sezersiniz, bunlarda sezemezsiniz. Ve herhangi törene göre değiştikçe, kostümlerinin, yanılmıyorsam hatta çamaşırlarının ayrıntılarına kadar protokola bağlıdırlar. (...) Herhangi bir ziyafette çorabının, yahut boyunbağının rengini tam seçememiş bir elçilik memurunun o çevrede artık yeri yoktur.*
>
> *Bunların yalnız giyinişleri ve tavırları değil, konuşuşları, düşünüşleri, herhangi olay karşısındaki yargıları da hep birbirine benzer. Yemek yerken, tenis oynarken, elçilik memuru nasıl hareket etmeli? Bunları protokol kitabından değil, çevrelerinden öğrenirler. (...) çoğunluğu, elçilik çevresinin dışındaki dünyaya yabancıdır ve zihniyetleri ne yaparlarsa yapsınlar sınıflarının etkisinden pek az kurtulur.*

(...) Elçilik çevresinde büyüyen sadece evlenir, iyi giyinir, birkaç lisan söyler, kısaca, elçilik sınıfı kuralları içinde yaşar. Hatta serüvenleri ve günahları bile bu sınıfın içinde kalmağa mahkûmdur. Bir elçi karısı yahut kızı bir müsteşara yahut kâtibe âşık olursa, dedikodu olsa bile zamanla kapanmak ihtimali vardır. Fakat, örneğin bir subaya yahut aktöre âşık olursa elçilik dünyasından ebediyen çıkmağa mahkûmdur." (s. 105-107)(545)

Aynı romandaki İbrahim Hikmet adlı subay, ağabeyi Feridun Hikmet'le aralarındaki dargınlık sebebiyle Anadolu'ya gider ve Amasya'nın görev yaptığı bir kasabasında evlenerek oraya yerleşir. Fakat bir zaman sonra karısının ölümü üzerine Manastır'a gider ve II. Meşrutiyet'i hazırlayan subaylara katılır. Komitacı kişiliği ve ihtilal düşüncesine olan bağlılığıyla İbrahim Hikmet, İttihat ve Terakki'nin fedailerinden biri olmuştur.

Gürpınar'ın batıl inanışları konu edinen romanlarından *Cadı* (1915)(546), eğitimi, sosyal ve resmî statüsü yüksek olan insanların da hurafelerle yaşayabileceğini gösteren bir eserdir. Romanda iyi

---

(545) Dışişleri memurlarının yaşantılarındaki disiplini anlatan bu parçayı aşağıdaki alıntı daha da pekiştirecektir: "*Bu memurların, a) Bütün memurlardan farklı olarak iş hacimleri fazladır ve genelde herkesten daha işlektirler: Dışişleri memuru bir memurun bir haftada yazacağı raporu bir günde tamamlar. Türkçeleri daha düzgündür, yabancı dil bilirler. b) Verilen işi bazen gece uykusuz kalarak yerine getirir, ertesi sabah raporunu verirken tıraş olmuştur, kravatlıdır ve şıktır. C) Bürokrasinin lüks döşeli çalışma odaları lüzumsuz sayıdaki faks ve telefonları ve araba saltanatından en az yararlanan kesimidir. D) Batılılaşma Tanzimat'tan beri en çok dışişleri memurlarının benimsediği bir etikettir ve bir kesim o yüzden onlara diş biler. E) ama çalışma usullerinde, muhakeme tarzlarında geleneği devam ettiren tek zümredir. Hiyerarşi aileye kadar yansır. Bu özellikleriyle dışişleri memuru sivil bürokrat kesimde, askerlere en çok benzeyen gruptur. Mesleği babadan oğula devam ettiren bir zümreydi. (...) Osmanlıdan bu yana Türk diplomatı; yazışma usulleri, bir konuyu muhakeme etme konusunda tıpkı maliyeciler gibi üstad-çırak ilişkisiyle büyür. Amirin değerlendirmesi ve vereceği sicil önemlidir. Bu nedenle bir disiplin içinde, mesleğin teknikleri bakanlıkta öğrenilir. Ekip halinde çalışma ve bilgi birikimi önemlidir.*" (İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitapları, Da Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 162-164)

(546) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Cadı*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

bir gelir sahibi, kırk yaşını geçmiş ve çevresinden saygı gören bir kalem müdürü, Naşid Nefi Efendi, eski karısının bir cadıya dönüşüp kendisinin yeniden evlenmesine izin vermediğini düşünür ve hayatı cehenneme döner. Romanın sonunda, ölen kadının eski komşularınca düzenlenmiş olan oyun ortaya çıkar. Fakat, Naşid Efendi için artık evlenmek imkânı kalmamıştır. Naşid Efendi bâtıl inançların kurbanı olmuş, yalnız başına kalmıştır.

Naşid Nefi Efendi'nin tam tersi özelliklere sahip bir memur, yazarın *Hakka Sığındık* (1919)(547) adlı romanındaki Komiser Şinasi Bey'dir. Şinasi Bey Rumca ve Fransızca bilen, polislikle ilgili Avrupa'da çıkan yayınları takip eden, çok zeki, açıkgöz, materyalist zihniyete sahip bir memurdur. Midhat Efendi'nin *Esrâr-ı Cinâyât*'taki kahramanı Osman Sabri'yi andıran Şinasi Bey, olaylara akılcı yaklaşır, hurafe nitelikli olaylara hiç inanmaz. Çözmeye çalıştığı bir dolandırıcılığın, sokağa düşmüş iki kız çocuğunu kurtarmak amacıyla iyi niyetli bir yazar olan Nüzhet Ulvi tarafından düzenlendiğini öğrenir ve görevini yapmakla vicdanına uymak arasında yaşadığı iç çatışmayı, iki ateş arasında kalan bir askerin durumuna benzetir. Nüzhet Ulvi, harp zengini olan Hafız İshak Efendi adlı bir adamın 500 lirasını dolandırmıştır(548). Bu para, Hafız İshak Efendi için çok önemsizdir ve adamın damadı bile üç metres besler. Tüm bunları göz önüne alan Şinasi Bey, çareyi istifa etmekte bulur. Böylece hem mesleki onuruna leke getirmemiş hem de iyi bir insanın zarar görmesini önlemiştir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ilk romanı *Kiralık Konak* (1922)(549), yazarın yaşadığı toplumun macerasından beslenen eserleri arasında yer almaktadır. Romandaki nesil çatışmasının baş aktörlerinden Naim Efendi, konağın kendisi kadar sembolik değeri

---

(547) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hakka Sığındık*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335.

(548) I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı yokluk yıllarında savaş vurgunculara duyulan nefret o kadar büyüktür ki, Hüseyin Rahmi bile kendi yarattığı bir roman kahramanı olan vurguncu Hacı Ferhad Efendi'den neredeyse intikam alır; oğlu, kızı ve torunu İspanyol nezlesine tutulup ölürler (Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 217).

(549) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1338 (Alıntılar bu baskıdandır).

olan(550) bir eski zaman adamıdır. II. Abdülhamid ricalindendir ve babasından kalan serveti çok iyi idare etmiş olmasına karşın imkân olduğu hâlde bu servete hiçbir şey ilave etmemiştir. Senelerce devletin yüksek mevkilerinde bulunduğu, gençliğinde babası gibi Mabeyn-i Hümayun'a mensup olduğu ve birçok valiliklerde dolaştığı, fırsatlar ayağına geldiği hâlde devlet ve millet malından çalmadan hizmet etmiştir. Şûra-yı Devlet azası, Rüsumat müdir-i umumisi olmuş ve nihayet Defter-i Hakanî ve Evkaf Nezaretlerine geçmiştir. Meşrutiyet'ten iki sene önce, bir tevliyet davasının dolaşıklığı yüzünden istifa edip köşesine çekilir; çünkü hükûmet işlerinin bulanıklığından tiksinmiştir. Devlet hizmetinden ayrılmasına rağmen "*yine de hiçbir zaman menkûb bir memur*" (s. 2) hâline düşmez; devrin ricaliyle ilişkilerini sürdürmektedir. Memuriyet hayatında yakından gördüğü resmî ve gayriresmî bütün pisliklere rağmen devlet ve devlet adamlarına karşı hâlâ derin bir saygısı vardır.

Naim Efendi dürüst bir bürokrat olmanın yanında, terbiyesi ve karakteriyle de büsbütün eski devrin malıdır. İncelik ve zarafeti sahte değil, neredeyse uzviyetinin bir parçası hâlindedir:

> *"Naim Efendi o terbiyeyi görmüş kimselerdendir ki evliya, enbiya isimlerinin sonunda 'radiyallahü anh' demeyi hiç unutmazlar ve 'paşa' kelimesini med ile telaffuz edip, mutlaka 'hazretleri' ile nihayetlendirirler. Bu gibi kimselerin başlıca fazileti, itaat ve hürmettir, bütün terbiye ve ahlâk düsturları onlar için yalnız bu iki kelimenin ifade ettiği mânadan ibarettir. Bununla beraber Naim Efendi'nin iki esaslı fazileti daha var idi: Bir valide kadar müşfik ve bir dul kadın kadar titizdi. Fakat, titizliği asla bir huysuzluk derecesine varmazdı; bu, temiz ruhunun ve temiz vücudunun maddi ve manevi pislikler önünde bir nevi tiksinmesinden ibaretti. Göğüs üstünde bir yağ lekesi, bir kaba söz, mübalâtasız bir hareket onu müsavi derecede ke-*

(550) "*Tanzimat devrinin duygu, zevk ve düşünüş tarzının, kısaca kendine mahsus hayat anlayışının mahsulü olarak bir sosyal müessese halinde doğan konak, devrin değişmesi ve büyük hâdiselerin sarsıntısıyla nihayet bir apartman dairesi hayatında sona erer. Konak mensupları ise, eski terbiyeyi tam manasıyla almış yekpâre psikolojiye sahip olanlar hariç, Birinci Cihan Savaşı yıllarının kozmopolit sofrasını kurarlar: Roman, bir devrin maddi ve mânevi düşüşünü Konak ve Sofra gibi iki sembolde hulâsa eder.*" (Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, s. 137)

derlendiren şeylerdendir; fakat, pek içli, pek nazik bir adam olduğu için, kederlendiğinin farkına kimse varmazdı." (s. 2-3)

Naim Efendi karakterinin böyle fazla nahif şekilde çizilmesi, torunu ve damadıyla ve onların temsil ettiği zihniyetle arasındaki zıtlığı daha net ortaya koymaktadır. Bu fark, Yakup Kadri'nin bahsettiği iki devir arasındaki farktır; bunlar kıyafetlerle yapılmış bir sembolleştirme olan İstanbulin ve Redingot devirleridir:

"Osmanlılar hiçbir zaman bu İstanbulin devrindeki kadar zarif, temiz ve kibar olamadılar. Tanzimat-ı Hayriye'nin en büyük eseri, İstanbulinli İstanbul Efendisidir. Bu kıyafet dünyaya yeni bir insan tipi çıkardı ve Türkler bu kıyafet içinde ilk defa olarak vahşi Asya ile haşin Avrupa'nın arasında gayet hususi yeni bir millet gibi göründü.

(...) Hepsi de umumi işlerden çekinir, hiddetlerinde ve hazlarında ölçülü, namuslu aile babaları ve kibar konak reisleri idiler.

Sonra redingot devri geldi ve redingotu içinden yarı uşak, yarı memur, riyakâr, adi bir nesil türedi, bu neslin en yüksek, en kibar simalarında bile bir saray hademesi hâli vardı. Çoğu, İkinci Abdülhamid Han devri ricalinden olan bu adamların her biri bir hile ile efendilerinin arabasına binmiş seyisleri andırıyorlardı. Bunların elinde İstanbul'da konak hayatı birdenbire köşk hayatına intikal ediverdi. Ne yaşayışın, ne düşünüşün, ne giyinişin üslubu kaldı; her şey an'anenin haricine çıktı; her beyni tatsız ve esassız bir Armuvo ve bir Rokoko merakı sardı; binalarımız, eşyalarımız, elbiselerimiz gibi ahlâkımız, terbiyemiz de rokokolaştı. Abdülmecid devrinin o ağır, zarif ve için için an'anevi Osmanlılığından eser kalmadı. Naim Efendi, aşağı yukarı bu redingotlu zürriyete mensup olmakla beraber, vücudu henüz körpe iken İstanbulin içinde teşekkül ve tekemmül etmiş kimselerdendi." (s. 3-4)

Naim Efendi her şeyiyle yeniye yabancıdır; eski ve çok kalabalık bir konakta geçen çocukluğu ve gençliği sırasında pek sevdiği eğlence meclislerine, sohbetlere ve misafir ziyaretlerine artık rastlamak mümkün değildir. Yeni sazdan, yeni şarkılardan bir tat alamaz. Yeni Türkçeyi bile anlayamayan Naim Efendi, bir gün da-

madının kitaplarından birini eline alır fakat okuyamaz, okumayı yeni öğrenen çocuk gibi hecelemeye başlar. Naim Efendi, kızı evlendikten ve karısı öldükten sonra damadı ve daha sonra torunu iktidarı ellerine alınca her gün bir eski alışkanlığına veda etmek ve bunların yerine birçok yeniliğe alışmak zorunda kalır(551).

Tanzimat, Naim Efendi gibi insanların yanında onun zıddı olan damadı Servet Bey gibi alafranga tipleri de meydana getirmiştir. Tanzimat'tan sonra toplumun kaderi hâline gelen ikilik, kendisini burada da göstermektedir ve yazarın yukarıda alıntıladığımız karşılaştırmasına konu olan redingot devrinin köklerini Tanzimat'ta aramak gerekir. Romanda yazarın düşüncelerini dile getiren ve Naim Efendi'nin yeğeni olan Hakkı Celis, Tanzimat hakkında şu hükmü verecektir:

> *"O kadar necabet ve salâbetle başlayan o büyük Tanzimat cereyanı, döne dolaşa, nihayet İstanbul'un ortasına Seniha gibi bir kadınla, Faik Bey gibi bir erkek örneği bırakıp geçmişti. Türk dehasının yaptığı bu son medeniyet tecrübesi de gelmiş ve gelecek nesillere acı bir imtihan olmaktan başka bir şeye yaramamıştı."* (s. 225)

Kızı ve damadı konaktan ayrıldıktan sonra Naim Efendi iyice çökmeye başlar. Bu Tanzimat efendisi, Hakkı Celis için zamanını doldurmuş olan insanın sembolüdür:

> *"(...) bütün okuduğu romanlarda bile bu kadar haile-engiz bir ihtiyar simasına tesadüf etmemişti; bu adam, ona, gittikçe bir şeye alâmet veya bir şeyin timsali gibi görünmektedir. Eski müverrihler milletlerin hayatında zuhur edecek büyük hâdisâta gökte ve yerde birtakım hârikulâde hâdiselerin takaddüm ettiğini söylerler. Eğer bu doğru ise, Naim Efendi de yeni başlayan devrin eşiğindeki müthiş ve manidar hayaletlerden biridir. Hiç şüphesiz arkamızda bıraktığımız mazinin son feryadı ve önümüzde hissettiğimiz uçurumun ilk ra'şesi Naim Efendi'dir."* (s. 224)

(551) Türk romanında çok işlenen tiplerden biri, Naim Efendi gibi eski kültürle yetişmiş, bu yüzden de hızlı toplumsal dönüşümlere ayak uyduramayan yaşlılardır. Bu insanlar, Osmanlı toplum düzeninin yetiştirdiği son nesildir ve sona eren her şey gibi az çok dramatiktir. *Son Arzu*'da Feyzullah Efendi, *Yaprak Dökümü*'nde Ali Rıza Bey, *Sinekli Bakkal*'daki Selim Paşa, *Tatarcık*'ta Feridun Paşa ve *Kiralık Konak*'taki Naim Efendi bu dramın kahramanlarındandır.

Küçükten beri Fransızca bilen ve bir aralık da Galatasaray'a devam etmiş olan damadı Servet Bey, Düyun-ı Umumiye müfettişlerindendir ve bir kazaskerin oğludur; Müslümanlıktan ve Türklükten nefret eder. Kırk beş yaşında olan Servet Bey'in alafranga hayat adına yapmadığı kalmaz; evin mobilyaları, hizmetçiler, çocukların Lehistanlı mürebbiyesi, hep bu hayata uygun olarak düşünülmüştür.

> *"Türkler içinde kimse bu Servet Bey kadar ateşle, cuşişle alafrangalığa mübtelâ olmamıştır. O bu ibtilada o derece samimiydi ki, gerek pederinin, gerek kayınpederinin muhitinde bütün ahval ve harekâtı hürmetle değilse bile adeta korku ve endişe ile telakki edilirdi; zira, gözlerinde la yezal bir imana ermiş adamların ateşi vardı. (...) inkılâptan beri bu konakta artık hiç Türkçe konuşulmuyordu."* (s. 9)

Servet Bey eskiye öyle düşmandır ki, eski paşalardan birinin *Tanin* gazetesi tarafından suçlanması vesilesiyle, kayınpederi Naim Efendi'nin gözlerine baka baka "*Giyotin efendim, giyotin temizler... Yalnız namussuz kafaların değil, fakat, eski kafaların hepsi de kesilmelidir!*" demekten çekinmez (s. 15).

En büyük hayallerinden olan bir apartman dairesine taşınmayı başarıp konaktan ayrıldıktan sonra, Servet Bey savaş vurguncuları arasına katılır ve "*Para yapmalı, para yapmalı ve bir an evvel kapağı Avrupa'ya atmalı. Başka türlüsü çıkar yol değil!*" diye sayıklar (s. 289). Ne kadar para yaptığı belli olmasa da savaşın ikinci yılında hayatına bir savaş zengini şatafatı gelmiştir. Servet Bey'in oğlu Cemil ve kızı Seniha ise kendisini de geçmiştir, oğlunun aşırı alafrangalığı babasını bile rahatsız eder.

Naim Efendi çocukların durumuna üzüldüğü için annelerine öğüt verir, iyice saygısızlaşacaklarını düşündüğü için kendisi fazla yüzgöz olmak istemez. Naim Efendi, aslında biraz da torunlarını çok sevdiği için sesini çıkaramamaktadır:

> *"Yoksa her şeye rağmen konağın içinde hürmet edilen, korkulan yegâne amir yine o idi. Biraz şiddet gösterecek olsa, her şeyin yoluna girmesi ihtimali henüz mevcuttu. Fakat ne yazık ki, o zayıf kalpli bir büyük peder idi. Sonra da aldığı terbiye onun –kiminle olursa olsun– yüksek sesle konuşmasına bile müsait değildi."* (s. 14)

Naim Efendi'nin Seniha'ya olan zaaf derecesindeki sevgisinde bir Goriot Baba bulmamak elde değildir. Torunlarının yaptığı borçlar onu zor durumlarda bırakmaktadır. Seniha'nın söylediği *"Büyükbaba, çok sefalete düştük değil mi?"* (s. 33) cümlesi, Naim Efendi'ye durumu bütün dehşetiyle fark ettirir. Bir iki gayrimenkul ve emekli maaşından başka bir şeyi kalmamıştır ve bu maaş ise günlük masrafa ancak yetişmektedir. Hâlbuki Cemil ve Seniha her gün bu paranın iki mislini harcarlar ve her tarafa biraz borçları vardır. Naim Efendi ise geçim ve para idaresi gibi vekilharcın uğraşacağı meselelere bulaşmayı hem efendiliğine yakıştırmayıp tenezzül etmez hem de bu işlerden anlamaz.

Çok sevdiği Seniha'ya dair fena bir şey öğrenmek de istemez. Hizmetçileri torunlarının arkalarına takmak ise Naim Efendi'nin terbiye bakımından yapamayacağı bir şeydir.

Romanda, Naim Efendi'nin torunlarıyla akran olan gençler de yaşam biçimleri ve zihniyet bakımından Cemil ve Seniha'dan farklı değillerdir. Hakkı Celis'le bir karşıtlık içinde verilen Faik, Nazif ve Macit adlı bu gençlerin her biri paşa çocuğudur. Bunların içinden Faik, eski bir Hariciyeci olan babası Kasım Paşa ile beraber küçük yaşından beri Avrupa'nın farklı şehirlerinde bulunmuştur. Bu nedenle tavır ve hareketlerinde *"hiç sahte görünmeyen bir Frenk zarafeti ve bir Frenk mahareti"* (s. 19) vardır. Faik, Cemil'in arkadaşı olduğu için Naim Efendi'nin konağına teklifsizce gelebilmektedir; teklifsizliği o derecededir ki Seniha'nın yatak odasına kadar rahatlıkla girip onu yatak kıyafetleri içinde görebilir.

Faik ve Seniha arasındaki yakınlaşmanın gayrimeşru bir ilişkiye dönmesi, Naim Efendi'yi hâl çareleri aramaya iter. Faik'in babası Kasım Paşa'nın konağına gidip torunuyla Faik'in evlenmesini teklif etmekten başka çaresi yoktur. Fakat Kasım Paşa oralı değildir. Kendisini çok rint ve hoşsohbet biri sanan, bütün terbiye ve ahlâk eksikliğini babacan tavırlarıyla örtmeye çalışan, en kötü şeyleri hoş görüp iyilere karşı birden kıvrılan Kasım Paşa'nın eskiden beri hiç sevmediği kimselerden biri Naim Efendi'dir; çünkü karakterleri taban tabana zıttır. Bu sebeple, Naim Efendi'nin vakarlı, dürüst ve kibar bir insan oluşu, Kasım Paşa'yı da tanımlamaktadır.

Paşa, oğlunun gönül ilişkilerini bilmesine ve ona *"Oğlum, gözünü aç; çocukluğun lüzumu yok; bir kaza çıkarırsan, pişman olursun! Üzerinde beş paralık kalır, sende yok, onda yok, sonra ne yaparsınız?"* (s. 133) biçiminde şaka yollu sözler söylemiş olmasına rağmen durumdan haberi yokmuş gibi davranır. Naim Efendi der-

dini anlatınca Kasım Paşa ne kabul eder ne reddeder; oğlunun henüz işsiz güçsüz olduğunu, kaç zamandır bir sefarette üçüncü kâtiplik için beklediğini, ama henüz ses çıkmadığını, hâlbuki bir müsteşarlığı bile idare edebileceğini söyler.

Bir zaman sonra Faik, Brüksel Sefareti'ne birinci kâtip olarak tayin edilir. Faik'le Seniha arasındaki ilişki, Seniha Paris'e kaçtıktan sonra iyice kuvvetlenir; Faik görevli olduğu Brüksel'den her akşam Paris'e Seniha'yı görmeye gider.

Yakup Kadri, romanının sonlarına doğru Hakkı Celis'in ağzından, eserde ele alınan meselelerle ilgili bazı eleştirilerde bulunur(552). Hakkı Celis asker olarak Çanakkale'ye gitmeden bir hafta önce, her zaman yaptığı gibi Naim Efendi'yi ziyarete gelir. Naim Efendi konakla birlikte yavaş yavaş çöküp yıkılmaktadır, içinde yalnız Seniha'ya duyduğu derin sevgi kalmıştır. Hakkı Celis Cemil'i, Seniha'yı, Faik'i ve içinde bulundukları yozlaşmayı, öte yandan Naim Efendi gibi bir zavallıyı düşünüp biraz karamsarlığa düşünce şöyle teselli bulur:

> *"Hayır! Hayır! Millet denilen şey Naim Efendi gibi müstehaselerle, Senihalar ve Faik Beyler gibi sefil iştihalı zihayatlardan mürekkep bir varlık değildi. Bunlar milletin çürüyen ve dökülen tarafı idi. Ve havaya kalkan sekiz yüz bin kılıç, işte, bu kangren olmuş uzvu kesip atmak içindi.?* (s. 236)(553)

---

(552) Yakup Kadri'nin yaptığı bu eleştirilerin bir bölümü, döneminin edebiyat anlayışına yöneliktir: "*Bu yavan, bu tuzsuz ve mayasız edebiyata –affedersiniz- bir tek isim bulabiliyorum: Zampara edebiyatı. Otuz yıldan beri kâh 'Edebiyatı Cedide', kâh 'Fecriâti', şimdi de 'hece vezni cereyanı' adları altında hep bu çığır devam ediyor duruyor. Mecmualar hâlâ birtakım mahalle çocuklarıyla doludur. Bu mecmualar bu gibi muaşakalara açık muhabere varakası vazifesini görmekten başka bir şeye yaramıyor. Doğrusu bütün bunlar, beni asıl şiirden, asıl edebiyattan bile nefret ettirdiler.*" (*Kiralık Konak*, s. 179)

(553) Hakkı Celis'in Naim Efendi hakkındaki düşüncesiyle ilgili olarak Berna Moran şöyle der: "*Romanın en iyi çizilmiş karakteri, herhalde Naim Efendi'dir. Yazar, gerçi onu da, Hakkı Celis'e milletin çürüyen yanı olarak yargılatır, oysa romandaki Naim Efendi'nin, ince terbiyesi, sevgi ve şefkat dolu yüreğidir vurgulanan. Yalnız kaldığı konağında içine düştüğü yoksulluğa sessizce katlanan bu soylu ihtiyarda, Karaosmanoğlu, Türk romanında az rastlanır bir başarıyla gerçekten trajik bir karakter yaratabilmiştir.*" (Berna Moran, "Türk Romanının 10 Klasiğinden Kiralık Konak", *Edebiyat Üzerine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 161)

Kiralık Konak, bütün dejenere tipleri ve harp vurgunculari ile, bir bakıma *Sodom ve Gomore* romanının hazırlayıcısıdır denebilir.

Birçok romanında eski devrin çöken müesseselerini ya da bozuk taraflarını ele alan Yakup Kadri[554], *Kiralık Konak*'ta aile ve insan ilişkilerini, *Hüküm Gecesi*'nde Bâbıâli'yi, *Sodom ve Gomore*'de İstanbul yüksek zümresini, *Yaban*'da Anadolu köylüsünü toptan bir çöküşün farklı yanları olarak işlerken, yazıldığı dönemde tartışmalar yaratan *Nur Baba* (1922)[555] romanında da hem dinî hem kültürel bir kurum olan Bektaşilik tarikatının içine düştüğü durumu anlatır. Bürokrat aydınların tasavvufla olan ilişkileri bilindiği üzere çok eskilere dayanmaktadır ve Genç Osmanlılar örneğinde olduğu gibi[556] Tanzimat'tan sonra da Bektaşiliğe ve başka tarikatlara duyulan ilgi sürmüştür. Burada bizi asıl ilgilendiren husus, romanda tasvir edilen Bektaşiliğe karşı bazı devlet memurlarının –konumlarıyla yakışmayacak şekilde– gösterdikleri büyük tevecccühtür. Bu yönelişin niçin yakışıksız olduğunu anlatabilmek için, Nur Baba'ya ve onun tekkesine temas etmek yararlı olacaktır.

Yakup Kadri'nin ustalıkla yarattığı tiplerden olan Nur Baba, gözlerinin güzelliğinden ve erkeklik hormonunun bolluğundan başka sermayesi olmayan cahil ve ahlâksız bir softa iken Ziba Hanım adlı eski bir saraylı kızın ellerinde *"tiraşide ve mutena bir put, bir aşk ve ihtiras putu"* (s. 33) hâline gelen, pembe cübbe giyip kadın görünce merdivenleri dörder dörder atlayarak inen, Halide Edib'in tanımlamasıyla Rasputin'e benzeyen bir şeyhtir[557].

---

(554) *"Bir devir romancısı olan Yakup Kadri romanlarında Osmanlı Devleti'nin yıkılışını anlatır. Kiralık Konak'ta yıkılış aileden başlamaktadır. (...) Nur Baba cemiyetin önemli bir kurumu olan din kurumlarının bozulmasını, Hüküm Gecesi politikacı ve devlet adamlarının iflasını, Sodom ve Gomore işgal altındaki başkentin çürümüş ve kokuşmuşluğunu, Yaban ihmal edilen köylünün ve toprağın bozulmuşluğunu, Bir Sürgün hayli gülünç ve acınacak bir ihtilâlci tipini işlemektedir. (...) Panorama romanı ise Atatürk'ün son günlerinde bürokratların yol açtıkları hoşnutsuzluklar, Atatürk'ün ölümünün halk arasında yarattığı heyecan ve ıztırap ile inkılapların çeşitli çevrelerce yorumlanışını işler."* (Enginün, "Millî Mücadele Edebiyatında Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s. 118)

(555) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Nur Baba,* Akşam Matbaası, İstanbul, 1922 (Alıntılar bu baskıdandır).

(556) Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 213.

(557) Bu soydan bir adam için söylenecek söz, gene Nur Baba gibilerin soldurduğu tasavvuf kültüründen gelir: *"Kendisi muhtac-ı himmet bir dede-Nerde kaldı gayrıya himmet ede"*

Tekkeye devam eden kadınlardan dilediğini elde eden Nur Baba'nın son gözdesi, Madrid Sefiri Eşref Paşa'nın karısı Nigâr Hanım'dır. Nigâr'ın akrabasından olan Macid adlı genç, Nigâr'ın tekkeye intisap törenini izlemeye gider ve onun hatıra defterine yazdıkları, tekkenin içyüzünü ortaya koyar. Burada, eşlerinden gizli dergâha devam eden hanımlar, "*muhabbet*" adı verilen işretler, birbirine "*yâr*" olan kadınlar ve erkekler vardır. Macid, defterine şunları yazar: "*Gittikçe bektaşi dergâhlarının mânasını daha iyi anlıyorum, bunlar muhakkak aile hayatı aleyhine kurulmuş birtakım müesseseler olacak*" (s. 78). Ayrıca, "*Bektaşi dergâhlarında güzellik ve zenginlik*"in "*önünde her başın eğildiği iki büyük kudret*" olduğunu da belirtir (s. 87)(558).

İntisap töreninde, Macid'in kendisinden utanarak anlattığı basit ve aynı zamanda iğrenç ritüeller –kötü kokan postların öpülmesi, boyuna bağlanan ipler, onlarca insanın ağzını dolaşan sürahi vb.–, elliden fazla insanın bulunduğu bir meydanda yapılmaktadır. Sıra işrete gelince aynı meydana yer sofraları kurulur. Bu kalabalık içinde kimler yoktur ki? "*gümüşlü, gül bastonlu, yakası atlas pardesülü, bıyıkları ince ve kıvrık gençlerden biri*" Rauf Bey (s. 77), Adliye Nezareti'nin pek büyük memurlarından Necati Bey, Evkaf Müsteşarı Nesimi Bey, "*koca bir miralay*" Hamdi Bey... Sofra "*hep böyle mühim ve güzide zevattan müteşekkil*" dir (s. 88)(559).

Yazarın bu romanına konu ettiği Bektaşiliğin bir dönem bizzat içinde bulunduğu düşünülünce sözü edilen "*mühim ve güzide zevat*"ın bir cehalet yuvasında ne işlerinin olduğu sorusu daha can alıcı olmaktadır. Nur Baba ile Nigâr'ı baş başa sohbet ederken gören Macid'in, biraz da kıskançlık sevkiyle söylediği şu sözlerden "Nigâr" adını kaldırıp Hamdi Bey, Rauf Bey, Necati Bey ya da

---

(558) Safiye Erol, *Ülker Fırtınası* (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944) adlı romanının kahramanlarından Bektaşi şeyhi olan emekli Miralay Ali Fethi Bey için şunları söyler: "*Bu adamda ideal bir bektaşi şeyhine lâzım olan her şey vardı. Yüz ve vücut güzelliği, güzel ses, saz, şiir, ince duygu, ince anlayış, kalenderlik.*" (s. 33)

(559) Bu romanda anlatılan kişiler ve bunların bağlı bulunduğu tekkenin hâli, ister istemez Yahya Kemal'in sözünü akla getirmektedir: "*Eğer*" diyor Yahya Kemal, "*tasavvuf ve Melamîlik araya girmese idi, tıpkı İngiliz'ler gibi işinde ve ibadetinde çalışkan insanların cemaati olurduk.*" (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, s. 53) Yahya Kemal'in bu dikkatine tasavvuf ve bürokrasi ilişkisi açısından nasıl yaklaşılması gerektiği de düşünülmeye değer başka bir husustur.

Nesimi Bey adlarını koyarsak durumun tuhaflığı pek güzel açığa çıkar:

> *"Bu beyaz entarili lâübali derviş, Nigâr'a neler anlatabilir? Nigâr onu saatlerce nasıl dinleyebilir? Bu iki zıddı yekdiğerine birleştiren şey nedir? Kadının gerdanını nasıl bir neşedir ki bu şuh kahkahalarla dolduruyor? Bir saat geldi ki ağırbaşlı beyaz muhibbemi artık hiç tanıyamaz oldum (...)"* (s. 91)

Gürpınar, *Tebessüm-i Elem*'de (1923)(560) bize tanıdık gelen alafranga bir kâtibi tekrar sahneye çıkarır(561). Çalışkan olmak taraflısı fakat 1200 kuruş maaş aldığı kaleme ayda beş gün bile gitmeyen Kenan Bey, ahlâksız, riyakâr ve müsrif bir görüntü çizer. Karısına "matmazel" diyecek kadar Frenkleşmiştir. Hem ahlâk ve namus üzerine nutuk çeker hem de karısını aldatır. Kenan'ın hovardalığı, karısı Ragıbe Hanım'ın 8000-9000 kuruşluk gelirine bağlıdır. Bu paranın birkaç binini evin geçimine, gerisini kendi keyif ve işretine harcar. Dolayısıyla Ragıbe ile iyi geçinmesi gerekir. Kenan, kendi yasak aşkına göz yumması şartıyla, karısının başkasıyla birlikte olmasına müsaade edeebilecek kadar alçalır. Birkaç hafta kaleme hiç gitmediği için işten çıkarılır. Metresine para yetiştiremediği için kardeşinin bankadaki parasını da çeker. Artık düşebileceği kadar düşmüştür; yazar, Kenan'ın suçlarını ölümle cezalandırır.

Bir hırsız çetesinin vurgunlarını anlatan *Can Pazarı*'nda (1923)(562), Hüseyin Rahmi'nin yine "*bolşevik ahlâk*"a sahip bir

---

(560) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Tebessüm-i Elem*, Kitaphane-i Hilmi, İstanbul, 1339.

(561) Gürpınar alafrangalığa bakışının kimilerince yanlış anlaşıldığını şu sözlerle ifade eder: "*Alafrangalığa teba'iyyetdeki züppelikle, hakîkat ve terakkî-perestliği birbirinden ayırmak lâzım gelir. Türklüğümüz ve Osmanlılığımızca medâr-ı şeref ve i'tilâ olabilecek şeyleri tezyîf hangi kalem-i hamiyyete yaraşır ki, buna ben cür'et edeyim. Garb medeniyyeti bize bir meş'ale-i intibâh oldu. Bundan sonra da pîşvâ-yı terakkîmiz olacakdır.*" Daha sonra alafrangalığı çocukluklarında Fransızca öğrenmiş, memuren ya da başka bir yolla Avrupa'da bulunmuş asil kişiler, bir Avrupalı kadınla evlenip Beyoğlu'na taşınan yarı Levantenler ve giyimi kuşamı çok tuhaf ve zevksiz, gösterişçi, kısaca Meftun Bey gibi olanlar olmak üzere üçe ayırır (Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 141-142).

(562) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Can Pazarı*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1968.

memur tipi yer alır. Memur olduğu hâlde memurluğu pek umursamayan, mesela vazifeli olduğu yerden dört aylık izin alabilen İrfan Bey, aynı zamanda son derece alafranga bir memurdur. Karısının bir başkasını sevmesinden pek rahatsız olmaz. Hatta İrfan Bey ve çevresinin yozlaşması o hâle gelmiştir ki İrfan Bey bir arkadaşının karısıyla, kendi karısı da kocasının arkadaşıyla yaşar.

Hüseyin Rahmi, romanında vurguncu çetesinin kurbanı olmuş bir harp zenginine de yer vermiştir. Hayatta kendi menfaatinden başka bir şey tanımayan Bulgurcu lakaplı Ahsen Efendi, gençliği boyunca gittiği bütün okullardan çeşitli suçları nedeniyle atılmıştır. Çalmak için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Utanma ve sıkılma bilmez. Çıkar için kimsenin önünde eğilmekten çekinmez. Fazilet ve bilgi sahibi insanların sefilliklerine güler. Küçük memuriyetlerde bulunur. Bu, ona çeşitli kapılar açar. Balkan Savaşı'ndan önce İstanbul seçimlerinde mebus olur. Fakat İstanbul'un ne ahalisini ne ihtiyaçlarını ne de tabiatını tanır. Memleket uçuruma yuvarlanırken o, eline kâğıt kalem alarak kahve ile şekerden bir mebusun nasıl zengin olabileceğini hesaplar. Halkın sıkıntı ve yokluk içinde yüzdüğü bir zamanda kapılarını kapatıp kendisi ve ailesi müthiş bir şatafat ve bolluk içinde yaşar. Parası ve nüfuzu ile birçok genç kızı iğfal etmiştir. Bu bilgiler, çetenin Ahsen Efendi'ye yazdığı tehdit mektubunda verilir. Ayak takımından yoksul insanların kurduğu bu çete, ahlâksızlikları bir tarafa, halkın bu zenginlere olan hıncının bir örneğini teşkil eder ki Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* adlı romanında da aynı öfke görülmektedir.

Şu noktada, Hüseyin Rahmi'nin tembel, ahlâksız, alafranga, eğlence düşkünü memur tipleri yaratmasıyla ilgili toparlayıcı bir hüküm için Tanpınar'ın tespitine başvurmak yerinde olur:

> *"(...) Hüseyin Rahmi'nin alaturka-alafranga hadleri arasında kalan müşahedesi yahut mizahı insana yabancıydı. (...) bu muharririn eserlerinde şu veya bu sebeplerle eskinin içinden çıkamayanlar gülünç ve biçare, yeniye doğru gidenler ise tabiatiyle sakat ve yarımdırlar. (...) Hüseyin Rahmi ilk romanlarında –sonradan doğrudan doğruya polis ve tefrika romanına düşer– belki de memleketteki hürriyetsizlik dolayısıyle sadece gülünç zıtları karşılaştırmakla iktifa ediyordu. Bu yönden bakılırsa onun romanlarında bilhassa göze çarpan şey, işsiz yahut işin terbiyesini lâyıkıyle alamamış bir cemiyetin herc ü mercidir."*(563)

(563) Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 119-120.

Halid Ziya Uşaklıgil'in tefrikasına 1901'de başlanan fakat 1924'te kitaplaştırılabilen *Kırık Hayatlar* (1924)(564) adlı eseri, kültürel çürümeye uğramış bir çevrenin romanıdır. Bu çevreye dâhil olan Sakıp Süleyman Bey, eski bir Hariciyecidir. Küçük ve genç bir memurken yaşlı, dul ve zengin bir Mısırlı kadınla evlenmiş, böylece o, paraya; karısı da Sakıp sayesinde Avrupa'ya kavuşmuştur. Sakıp Süleyman, Hüseyin Rahmi'nin daha önce gördüğümüz kahramanlarını aratmayacak ölçüde ahlâksız bir adamdır. Hem evlidir hem sevgilisi vardır hem de sevgilisinin kızıyla ilişkisi olduğu söylenir. Sakıp Süleyman romandaki "dejenere" tiplerden yalnız biridir. Tanzimat'tan beri Türk romanında anlatılan ahlâk buhranı ve toplumsal değerler sisteminin çöküşü o kadar hızlıdır ki Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore*'sinde en çarpıcı ifadelerinden birini bulan bu çürümeyi, ele aldığımız birçok romanda görebiliriz.

Karanfil ve Yasemin'de (1924)(565), medeni bir millet olmak için Batılı bir yaşam biçimine ihtiyaç olduğunu savunan Mehmet Rauf, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra yazdığı bu romanda yeni anlayışın temsilcilerine de yer vermiştir. Yazar, romanın hemen başında bir davette bir araya gelen bazı konukları bu yeni hayatın fayda ve zararları konusunda tartıştırır. Davetin sahibi, Kadri Paşa adında, ömrü sefaretlerde geçmiş bir Hariciye bürokratıdır. "*İçtimâî hayatı olmayan bir millet boğulmaya mahkûmdur*" (s. 12) diyen ve Batılı yaşayışın ateşli savunucusu olan Paşa, yavaş yavaş değil, birden değişmekten yanadır:

---

(564) Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırık Hayatlar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1341. Yazar, bu romanı hakkında şunları söylemektedir: "*Aşk-ı Memnu'u da yazdıktan sonra bende bir inkılap [devrim] fikri uyanmıştı. Edebiyat-ı Cedide'nin lüzumundan fazla ziynete[süse], tasvir iptilasına [betimleme hastalığına], lafızda [sözde] ve fikirde tasannua [yaratıcılığa] kapıldığına, bu ifratlardan [aşırılıklardan] geri dönmek lazım geldiğine hüküm veren bir kanaat peyda oluverdi [görüş oluşuverdi]; ve bu kanaatın sevkiyle [güdüsüyle] 'Kırık Hayatlar' hikâyesini düşünüyor, başka birtarza dökülmek arzularına kapılıyordum. (...) o zamana ait yazılarımda, bugünün edebiyat zevkinden, lisanından, üslubundan bahsetmeksizin, hatta o zamanın zevkine, lisanına, üslubuna göre, fazla tezyin [süs püs] ve tecemmül yükleri, hiçbir fayda temin etmeyen ancak sanat iptilası [tutkunluğu] ile yapılmış öyle tasvir ağırlıkları var ki, kendi kendime her münekkitten [eleştirmenden] ziyade sinirleniyordum. 'Kırık Hayatlar' için bu nakısalara [eksikliklere] düşmemek istiyordum.*" (Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 805-806)

(565) Mehmet Rauf, *Karanfil ve Yasemin*, Âmedi Matbaası, İstanbul 1340 (Alıntılar bu baskıdandır).

"*Açlıktan ölecek hâle gelmiş adam eline yiyecek bir şey geçirince nasıl tereddütsüz midesine indirirse, biz de aynı mevkideyiz. Zarar, elbette zarar göreceğiz... Fakat bu hayattan uzak kaldığımız asırlarda daha ne feci, daha ne korkunç zararlar gördük... Öyle ki şimdi göreceğimiz zararlar eskisine nisbetle kârdır; zira başka türlü mahvımız muhakkaktır.*" (s. 13)

Kadri Paşa'ya göre I. Dünya Savaşı yararlı olmuştur çünkü bu savaş bize Batı'nın kapılarını açmıştır. Paşa, "*Muharebe sayesinde dört beş dev adımı attık, lehülhamd bu hayata girdik. Bunun mazarratından korkan, aleyhinde bulunanlar pek çok, ama ben bunlardan değilim.*" (s. 12) diyerek buna işaret eder. Romanın asli kahramanı Samim de Kadri Paşa gibi düşünür ve "*Başlangıçta alışıncaya kadar biraz aksasak bile ancak bu hayat ile kurtulacağız. Medenî insanlar gibi yaşamayınca medenî olmak mümkün değildir.*" (s. 55) sözleriyle çarenin Batılılaşmada olduğunu belirtir(566).

Kadri Paşa'nın büyük oğlu Sadri Bey de bir zaman için babasının mesleğini seçmiş ve sefaretlerden birine müsteşar olarak gitmiştir. Fakat bu görevi sadece "*Avrupa kumarhânelerine döküp saçtığı parasına süslü bir memuriyet yaldızı için*" almıştır (s. 51). Kumar onu sersemletmiş, halasından kalan mirası yiyip bitirmiştir; Kadri Paşa kumar oynayacağını bildiği için ona para vermez ve kızgınlığını "*Parası yoksa oynamasın... Beklesin, ben gebereyim... O vakit eline geçecek hisseyi de altı ayda yesin bitirsin. Sonra intihar mı eder, hırsızlık mı ne halt ederse etsin...*" (s. 191) diyerek ifade eder.

Kadri Paşa'nın dostlarından eski müsteşar Fahri Bey, "*Bütün hayatını kadın peşinde geçirmiş, ölünceye kadar da aynı yolda yuvarlanmaya ahdetmiş.*" (s. 23) bir tiptir. Savaştan önce müsteşarken kullandığı maharetli ve tecrübeli muhabbet tellalları vasıtasıyla İstanbul'un her tarafında ne kadar genç ve güzel kadın varsa kendisine getirtmiş, "*Böylece, parası sayesinde, İstanbul'da elinden geçmedik taze kalmamış*"tır (s. 23). Savaştan sonra kadınlar sokağa

(566) Kadri Paşa'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında söylediği bu sözler, Tarık Zafer Tunaya'nın ilginç tespitini akla getirmektedir: "*Türkler Batılı olmak için Batı ile savaşmışlardı.*" (Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri", *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 799)

daha rahat çıkmaya başlayınca Fahri Bey'in işi iyice kolaylaşır. Çirkin ve ihtiyardır ama bol parayla elde etmediği kadın yoktur.

Reşat Nuri'nin bir kısmıyla II. Abdülhamid Dönemi idaresine göndermelerde bulunan *Damga* (1924)(567) adlı romanı, sevgisi uğruna hırsızlık damgasını göze alan İffet adlı genç bir paşazadenin hikâyesini anlatır. İffet'in babası, II. Abdülhamid'in sadık "*bendegân*"ından, sözü geçer bir nazır olan Halis Paşa, birkaç noktadan *Sinekli Bakkal*'ın Selim Paşa'sını hatırlatır. Çocuklarını da kendisi gibi padişaha bağlı yetiştirmek ister, büyük oğlu hünkâr yaveridir. Fakat hafiyelik isnadını asla kabul etmez, bunu şahsına edilmiş bir hakaret sayar. Katı görünüşünün altında karıncayı bile incitmekten kaçınan bir mizacı vardır, padişahın bütün ısrarına rağmen Zaptiye Nazırlığı'nda üç haftadan fazla kalamayışı da aynı sebeptendir. Yine de, Meşrutiyet'in ilanından sonra, Sultan Abdülhamid'in diğer adamları gibi, "*kahrolsun*" kelimesiyle anılır. Konağına ve çiftliğine el koyulur. Halis Paşa'nın çok zengin olduğu düşünülmektedir fakat onun aylığından başka bir geliri yoktur. İkbal düşkünlüğü bu eski adama tesir etmez, hayatını tevazu içinde geçirmeyi bilir. Halis Paşa tipi –isminin anlamına uygun olarak– baskı döneminde temizliğini koruyabilen, böylelikle de herkesin hafiye, zalim ve vurguncu olmadığını gösteren bir devlet adamı modeli çizmektedir(568).

---

(567) Reşat Nuri Güntekin, *Damga*, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1924 (Alıntılar bu baskıdandır).

(568) Mizancı Murat Bey, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki erkânından bazı kimselerin eski dönemin devlet adamlarına yönelik olarak "*Şimdiye kadar milletin parasını hep siz yiyordunuz, biraz da biz yiyelim.*" dediklerini, ayrıca onlardan para koparabilmek için "*Engizisyon*" zamanını hatırlatan kanunsuz yöntemlere başvurduklarını hatıralarında nakletmektedir. Murat Bey'in bu konuda verdiği bir örnek hayli etkileyicidir. Trablus'a sürgün edilen Bahriyeli Ahmet Paşa, gitmeden önce bir bankada bulunan 6000 lira parasını çek olarak yanına alır. Bunu haber alan Divan-ı Harp erkânından biri, Ahmet Paşa'nın bindiği vapur hareket edeceği sırada askerlerle gelip Paşa'dan çeki kendisine vermesini ister. Paşa karşı koyunca derdest edilerek cebindeki çek zorla alınır. Kalabalığın önünde böyle küçük düşürülen Ahmet Paşa cinnet geçirir ve kendisini denize atar. Fakat hakaretlerle sudan çıkarılır ve perişan bir hâlde tekrar vapura bindirilir (*Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, hzl.* Celile Eren Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 228-230).

Hırsızlık suçundan hapsedilen İffet'in hapishane arkadaşlarından Vasıf Efendi, on altı yaşında defterdarlığa girmiş, dairesinde yıllarca sabırla her işi yapmış olduğu hâlde yaranamamış, sonunda da memurluktan atılmış bir zavallıdır. Hapse girişini şöyle anlatır:

> *"On dört seneden beri bu dairenin kahrını çekiyorum. Maaş bin bela ile yedi yüze çıktı... Elde bir sanat yok ki, tepip gideyim... Ben mazlum adamım... Çalışmaktan yılmam... Mümeyyiz kalemin bütün işlerini bana yükletirdi... Fazla olarak beni çarşıya gönderir, evinin etini zerzevatını aldırır, hâsılı, uşak gibi kullanırdı. Başımda bir koca aile var; ekmekten olmayım diye tahammül ederdim. Böyle olduğu hâlde yine yaranamadım. Bir gün, hiç yoktan bir mesele için beni müdüre şikâyet etti. 'Beyim, günah değil mi? Beni ekmekten mi edeceksin' dedim. Fena hâlde köpürdü, ağza alınmayacak sözler sarfetti. Zaten canıma yetmişti. Ayağımın altına aldım. Ağzından,burnundan kan getirinceye kadar dövdüm. Mesele sade hapisle bitse, yine iyi... Beni bir daha devlet işlerinde kullanılmamak üzere azlettiler..."* (s. 70-71)

"*Ekseri kalem adamları gibi uyuşuk ve vehhâm*" olan ve sık sık "*Benim için hayat bitti... Açlıktan öleceğim!*" (s. 71) diye sızlanan Vasıf Efendi, ezik, memurluğu bir kader olarak benimseyen ve "memur kafası" tabir edilen anlayışa bağlı olduğu için de başka bir işe yeltenemeyen insan tipinin örneğidir.

Talihiyle Vasıf Efendi'den ayrılan Rıfkı Bey adlı bir Hariciye memuru, Vasıf Efendi'nin aksine, yükselmenin yolunu kendi mizacına uygun şekilde bulmuş bir adamdır. İffet'in özel öğretmenlik yaptığı ailenin akrabası olan Rıfkı Bey, memuriyetini nüfuzlu akrabaları ve kişiliğine borçludur. Kendisinden büyüklere karşı her zaman dalkavukluk yapmak, küçüklere karşı ise merhametsiz ve zalim olmak, Rıfkı Bey için Vasıf Efendi gibi mağlup düşmekten korunmanın sırrıdır.

Hüseyin Rahmi *Ben Deli miyim?* ile aynı yıl yazdığı *Kaderin Cilvesi*'nde (1925)(569) geçim sıkıntısının bir memuru düşürdüğü perişan durumu ortaya koyar. Altıncı Daire'de yıllarca memurluk

---

(569) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Kaderin Cilvesi,* Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964 (Alıntılar bu baskıdandır).

ettikten sonra emekliye ayrılan, geçim sıkıntısı yüzünden evini bir muhabbet tellalına randevuevi olarak kiralamak zorunda kalan Salâh Efendi kendisini şöyle tanıtmaktadır:

> *"Ben hayli refah ve gün görmüş, nâmuskâr, asîl bir ailenin ellilik babasıyım. Sonradan düşdük... Nasıl düşüş?... Altıncı dairenin önünden don bir havada kızağa oturup da doğru kalafat yerine, oradan denize sonra zindan kapısına, daha sonra yerin dibine, merkezi arza kadar inen korkunç bir sukut..."* (s. 5)

Salâh Efendi ahlâki endişeleri olmakla birlikte, iradesi zayıf bir tiptir. Nitekim zaman geçtikçe yeni işine ve evinin bir randevuevine dönüşmesine alışır. Her şeye rağmen, içinde ahlâk duygusu yer ettiğinden ötürü durumundan rahatsız olan Salâh, Şem'i ile girdikleri bir tartışmada, ahlâkın eğer bir aşısı varsa resmî dairelerden başlayarak bütün toplumun aşılanması gerektiğini söyler: *"Hep aşılanmalıyız hep. Evvelâ resmî daireler, sonra muallimler. En yaşlılarımızdan tâ, kundaktaki yavrularımıza kadar."* (s. 41)

Salâh Efendi'nin evini kiralayan kişi ise Şûra-yı Devlet azalığı, Umur-ı Hariciye muavinliği gibi yüksek rütbeli görevlerde bulunmuş eski bir memur olan Şem'i Bey'dir. Salâh Efendi'yi kendisine bir yardımcı, bir çırak olarak gören Şem'i, *"âr, hayâ, gurur, iffet, nâmus, şeref, haysiyet, din, gelenek, görenek, âdâb, erkân, merhamet, sevgi, saygı... vb. insanı insan yapan yüce kavramların hiçbirisine itibar etmeyen, sadece cüzdanını şişirmek için akla her ne gelirse yapan ve yapmaya her zaman, her yerde hazır olan, son derece 'züppe', 'ahlâksız' bir 'sapık'"*tır[570]. Hüseyin Rahmi'nin, romanda muhabbet tellalı olacak kahramanın özelliklerini belirlerken onun yüksek memuriyetlerde bulunmuş biri olmasına özel bir anlam yükleyip yüklemediği çok net değildir. Ancak, Gürpınar'ın diğer romanlarında da sıklıkla gördüğümüz harp vurguncusu tüccar, görevini ve makamını kendi menfaatleri için kullanan devlet memuru gibi olumsuz örnekleri göz önüne alınca mesleği ve makamı ne olursa olsun, insanın ne kadar alçalabileceğini göstermek için yazarın Şem'i Bey karakteri konusunda bilinçli bir tercihte bulunduğunu söylemek uygun olacaktır.

---

(570) Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 479.

Tutuşmuş Gönüller (1926)[571], Hüseyin Rahmi'nin eski ile yeni çatışmasına yer verdiği romanlarından biridir. Bu çatışma, emekli bir mirliva ile kızı arasında yaşanır. Devlete hizmet etmenin şerefini her türlü maddi kazançtan üstün gören eski bir Osmanlı paşası olan Lebib Paşa yeni ahlâk anlayışına, yeni hayat tarzına inatla direnir; buna karşın kızını okutmayı ve serbest yetiştirmeyi de bilir. Derneklerde çalışır, faal bir adamdır. Fakat kızının gönül ilişkisine girdiğini öğrenince onu evden atacak kadar kızar. Yani tam anlamıyla 'Batılı' olamamıştır. Paşa bu yönden, arada kalmış Türk aydınına benzemektedir. Elbisesinin sırmalarına bakarak yaşayan Lebib Paşa, servet toplayamamış ama paşalığın şerefini paraya pula değişmemiştir. Paşa'nın devlet ve millet haini olarak andığı, hırsız dediği adamlar, şimdi para kuvvetiyle sözü geçer insanlar olmuşlardır. Bu durum Paşa için hayli şaşırtıcıdır ve onun bocalamasına sebep olur. Avuntuyu, böyle insanlara lanet etmede bulur.

Aynı romanda, Eski Kuponlar İdaresi Müdürü Behcet Hilmi Bey daha önce bahsettiğimiz kâtip kalıplarına uyan, yani çok yakışıklı, genç ve gösterişli bir bürokrattır; hem evlidir hem de birçok gönül ilişkisine giren bir çapkındır. Namusa ve kadına saygısı olmayan, dolayısıyla Lebib Paşa'nın kızgınlığını haklı çıkaran Behcet Hilmi'nin yanında, alt düzey bir memuriyeti olan Kasım Necati vardır. Kantar idaresinde koçan dolduran, külhanbeyi tavırlı, yarım yamalak tahsilli Kasım Necati ve kendisi gibi olan arkadaşları, maaşlarını alamayan, bu yüzden sarraflara maaş kırdıran küçük memurlardır. Fakat Kasım Necati, hem cesaretli hem de temiz kalpli bir delikanlıdır. Sevgisinin arkasında durmayı bilir.

Reşat Nuri Güntekin'in toplumsal bir problemi ele aldığı *Yaprak Dökümü* (1930) adlı romanı[572], "*(...) o devirde bir humma gibi Türk cemiyetini saran 'asrî hayat' modasının muhafazakâr bir ailede yarattığı sarsıntı ve bu yüzden meydana gelen ahlâk sukutu*"nu anlatır[573]. Bu düşüş, *Acımak*'ta olduğu gibi, bir memur ailesinin düşüşüdür.

Ali Rıza Bey eski bir mutasarrıf, Altın Yaprak Anonim Şirketi'nde çalışan çok iyi, terbiyeli, bu yüzden de herkesin hatırını say-

---

(571) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Tutuşmuş Gönüller*, Kitaphane-i Hilmi, İstanbul, 1926.

(572) Reşat Nuri Güntekin, *Yaprak Dökümü*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1930 (Alıntılar bu baskıdandır).

(573) Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*, s. 409.

dığı, insanların paradan başka şeylerle de mutlu olabileceğine inanan kanaatkâr ve geleneklerine bağlı bir adamdır. İnançsız olmasına rağmen çocukları için Allah'a dua eden bu eski idare adamı, aynı zamanda çocuklarının terbiye ve ahlâklarıyla öteden beri yakından ilgilenmiş iyi bir babadır(574).

Hayat hikâyesinde bir memurun başına gelmeyecek hiçbir olağanüstülük bulunmayan Ali Rıza Bey, Bâbıâli'den yetişmiş bir mülkiye memuru olarak otuz yaşına kadar bir Dâhiliye kaleminde çalışmış, kızkardeşi ve annesinin ölümleri üzerine İstanbul'dan soğuyup Suriye'de bir kaza kaymakamlığı alarak gurbete çıkmıştır ve yirmi beş yıl boyunca değişik memuriyetlerle Anadolu'da dolaşmış, İstanbul'a dönmemiştir. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilen bu entelektüel memur, boş vaktini her zaman okumakla geçirmiştir. Devlet hazinesinden çaldığı tek şey, bazen iş zamanlarını okumaya ayırmasıdır. Titiz ve mahcup bir adam olan Ali Rıza, yaptığı her işin kanuna, teamüle, insanlık ve nezaket kurallarına uygun olmasını ister; bu yüzden de bir iş yapamaz. Arkadaşlarının ondan bahsederken "*İyi adam... Peygamber gibi adam... Elini öp... dua ettir... İlimden bahsettir... Şiir okut... Ne yaparsan yap... Fakat iş isteme*" (s. 10) demelerinin sebebi budur. Kırkına doğru evlenen Ali Rıza'nın beş çocuğu olur, bunları yetiştirebilmek için bütün gayretini kuşanır. Fakat Trabzon sancaklarından birinde mutasarrıf olduğu dönemde bir kadın kaçırma vakası olmuş, hiç kimseye karışmaz bir adamken onun için bir vicdan ve namus işi olan bu meselenin üstüne gitmiştir. Ne var ki, taraflardan biri eşraftan olunca Ali Rıza Bey emekliye sevk edilir.

Bâbıâli'de, Dâhiliye Nezareti'nde iş peşinde koşarken eski bir öğrencisiyle karşılaşır; onun umum müdürü olduğu bir şirkete çevirmen memur olarak girer. Ali Rıza Bey'in hayatı, bir arkadaşının kızına yardım edip şirkete soktuktan sonra altüst olur. Umum müdür, kızı iğfal etmiştir. Ali Rıza'nın namus anlayışı, şirkette daha fazla çalışmasına izin vermez; ayrılır.

---

(574) "*Reşat Nuri, talim, terbiye ve eğitimde şiddeti reddederken öte yandan disipline olmayı ve disipline etmeyi savunur. Despotizm ile disiplini ayrı kategoriler olarak değerlendiren yazar, öğretmenlere anne ve babalara, eğitimcilere, özellikle Yaprak Dökümü'nde iyi bir ders verir. Çocuklarını yetiştirirken onlardan şefkatin zerresini esirgememiş olan Ali Rıza Bey'in pasif, iradesiz hâli hem kendisinin hem de çocuklarının felâketine sebep olmuştur.*" (Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, s. 47)

Evin geçimini ve "reisliğini" bir bankaya henüz girmiş olan oğluna bıraktıktan sonra yaşadığı emeklilik hayatı, Ali Rıza Bey'i çökertmeye başlar. Tekaüt kahvelerine alışır ve kendisini emekli insanlardan kurulu yeni bir çevrede bulur. Bu çevredekilerin birçoğu temiz ve namuslu adamlardır. Fakat pişmanlıkları da yok değildir. Bu emeklilerden bazısı *"Elimize fırsat geçtiği zaman neye çalmadık*?" derken, bazısı da hayatı boşa geçirdiklerini düşünür ve şöyle der: *"Çalamazdık; fakat mademki sonu böyle olacaktı; vaktimizi hoş da mı geçiremezdik? Geceli gündüzlü çalışıp çabaladık; bizi limon gibi sıkıp suyumuzu aldıktan sonra posamızı attı*lar." (s. 48)

Kahvehane, bu zavallı insanlar için adeta bir sığınak hâline gelmiştir.Hemen hepsi geçim sıkıntısı yaşayan bu eski memurlar, aynı dramın farklı sahnelerini oynamaktadırlar: Bir yanda eski bir kalem müdürü, maaş çekini bir türlü sarraf elinden kurtaramaz ve evin önünde bağıran alacaklı esnafa zamanla alışır; borcunu artık hapis yatarak ödemeye hazırdır. Ötede bir eski mal müdürü, gençliğinde giyimine çok titizlenirken, şimdi "*yakasında bitler*"le dolaşır, hasta karısının yükünü omuzlar. Bir diğeri, gelininden ve damadından dayak yer, her gün "*bir daha bu eve dönersem bana lânet olsun!*" (s. 50) diye bohçasını alıp kahveye gelir; fakat gece olup uyku bastırınca mecburen evin yolunu tutar.

Karısı ve kızları, evde hükümranlığını, baba otoritesini yitirmiş olan Ali Rıza'dan soğumaya başlarlar. Çocukları düşerken Ali Rıza da namus için iki kere işinden olan o eski adam değildir artık, kızları önceleri onun bunun kolunda gezdiğinde ağırına giderken şimdi öyle bir çaresizliğe düşer ki onların bu şekilde koca bulabilecekleri ümidine kapılır. Yarı aç yarı tok yaşadıkları hâlde, evlerinde eğlenceler düzenlenir, kim olduğu belirsiz bir sürü adam Ali Rıza Bey'in evine doluşur.

Bir kızının metres hayatı yaşadığını öğrenince Ali Rıza Bey'e felç iner. Karısının ve kızkardeşlerinin yaşantılarına para yetiştiremeyen oğlu, bankadan zimmetine para geçirip hapse düşer. Ali Rıza Bey perişandır. Hastahanede sefalet içindeyken, bir avukatın metresi olan kızı ve onlarla yaşayan karısı, Ali Rıza Bey'i hastahaneden çıkarıp yanlarına alırlar. Sefalet namusu yenmiş, Ali Rıza Bey kızını metres olarak kullanan bir adamın parasıyla yaşama- ya başlamış, bu rahat yaşamdan da az çok keyif alır bir hâle gelmiştir.

Ali Rıza Bey, *Acımak*'taki Mürşit Efendi ve *Değirmen* roma-

nındaki Halil Hilmi Efendi, birbirlerine çok benzeyen tiplerdir. Onların ortak noktaları, zayıf şahsiyetleridir. Orta yolu bulamamaları ve "*Çok aşırıya götürdükleri bir ahlâk ve vicdan telâkkisi onları mesleklerinde başarısız kıldığı gibi şahsî hayatlarında da bedbaht*" olmalarına yol açmıştır(575).

Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye* (1931)(576) adlı eseri, Batılı olma çabası ile Doğulu olma gerçeği arasında gidip gelen, bunun yol açtığı bir düşünce buhranını yaşayan gençlerin romanıdır. Eserde Doğulu niteliklere sahip, geleneğin temsilcisi durumundaki Faiz Bey(577), Maarif Evrak Müdürlüğü'nden emekli, çok okuyan bir Osmanlı aydınıdır. Klasik edebiyattan ve musikiden anlar, özellikle ney üflemeye ve Mesnevi'ye düşkündür. Bu geleneksel nitelikleriyle birlikte, kızını Darülelhan'da okutacak kadar da açık fikirlidir. Fakat kızının Beyoğlu'na müptela olmasından rahatsızlık duyar. Faiz Bey ve karısı, kızları Neriman'ı halis bir "Şarklı" gibi yetiştirmeye çalışmışlardır. Faiz Bey Anadolu'da birçok memuriyetlerde dolaşırken, kızını yedi yaşına kadar hep saf Türk çevrelerinde büyütmüştür. Ne var ki, İstanbul'a yerleşmelerinden sonra Neriman'ın bazı akrabalardan, özellikle de Galatasaray'dan mezun olup tahsilini Avrupa'da tamamlayan büyük dayısının ailesinden aldığı tesirler, onu Batılı tarzda bir hayata ve Batı musikisine çekmeye başlar(578). Doğu ve Batı arasında mukayeselere girişir. Neriman'a göre Batı, çalışkanlığı ile köpeğe; Doğu ise tembelliği ve miskinliği ile bir kediye benzemektedir(579).

Faiz Bey her ne kadar aklı başında bir adam olsa da kızının arzularını yerine getirmekten bir baba olarak geri durmaz. Neri-

(575) Emil, *Reşat Nuri Güntekin,* s. 33.

(576) Peyami Safa, *Fatih-Harbiye,* Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

(577) Faiz Bey, "*Peyami Safa'nın birçok romanında yer alan şarklı tiplerin en dikkat çekici*" örneklerindendir (Tekin, *Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma,* s. 24)

(578) *Fatih-Harbiye*'nin, yazıldığı dönemde Doğu ve Batı musikileri üzerine geçen tartışmalarla ilgisi hakkında bk. Beşir Ayvazoğlu, *Peyami,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 249-259.

(579) Bu çerçevede, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Pierre Loti'den aktardığı bir anekdot ilginçtir: "*Şark'tan kurtulmak güç. Pierre Loti bir kitabında İran sarayını gezerken, taht üzerinde bir kediyi uyuklar bulduğunu söyler. Şark daima biraz beceriksizdir. Her şeyi yaptığımız anda bir de bakarız ki en ucuz amma en lüzumlu şeyi unutmuşuz.*" (Ahmet Hamdi Tanpınar, "Türkiye ve Resim Sanatı: Ahmet Hamdi Tanpınar'la Bir Konuşma", *Mücevherlerin Sırrı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 224)

man'ın baloya gitme isteğini kabul eder ama bir kıyafet yaptırmak gerekmektedir. Faiz Bey, *Kiralık Konak*'taki Naim Efendi'yi çok hatırlatan bir şekilde, sarraf sarraf dolaşıp borç para bulmaya çalışır. Ancak Faiz Bey, Naim Efendi'den daha talihlidir; Neriman, Seniha gibi kaybolmaz.

Reşat Nuri'nin *Kızılcık Dalları* (1932) adlı romanı[580], bir paşa konağındaki insanlarla –konak sahipleri, sığıntılar, akrabalar, hizmetkârlar– bu insanlar arasındaki ilişkileri kendisine özgü bir yaşama şekli olan konak düzeni etrafında anlatan bir eserdir.

Romancıların eski hayatı anlatırken bu hayatın bir sembolü olarak çokça başvurdukları eski bürokrat paşa tipi –kapanmış bir devrin insanı–, *Kızılcık Dalları*'nda Şekip Paşa adıyla karşımıza çıkmaktadır. Romanda şöyle bir görünüp kaybolan Şekip Paşa, çok hayırsever, gereğinden fazla cömert kişiliğiyle mahallenin "fukara babası" sıfatına layık bir eski adamdır. Ancak bu eli açıklık, evinin kilerini bir yığın asalağın geçim kaynağı hâline getirir. Konağa erzak geleceği gün, kilerde kalan yiyecekler mahallenin fakirlerine dağıtılır[581]. Paşa, ihtiyar bir aile büyüğünün tahmin ettiği gibi, maddi zorluklar içinde, cenaze masrafları ancak karşılanabilecek bir zamanda, emekli maaşını aldığında ölmüştür. Romanlarda bahsedilen bu türden yardımseverlikler, aslında bir tür toplumsal denge mekanizmasının parçası olarak görülebilir ancak bu romanda olduğu gibi, "halayık, kul" gibi isimlerle anılan insanlara karşı gösterilen kibir, konak sahiplerinin asalet fikrinden büsbütün vazgeçmediklerini ortaya koymaktadır. Oysa bizim toplumsal kültürümüzde asaletin gerçek kaynağı kan ve zenginlik değil, ilim ve hizmettir[582].

---

(580) Reşat Nuri Güntekin, *Kızılcık Dalları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

(581) Romanlarda değinilen bu türden uygulamalar, aslında bir tür toplumsal denge mekanizmasının parçası olarak görülebilir. Ayrıca, yüksek rütbeli memurların göz önündeki mahalle içi mekânlar olan konaklarda halkla iyi kötü bir arada yaşamaları, onları bir tür tecritten koruduğu gibi, hiçbir zaman katı aristokratik özellikler taşımamış bir toplum yapısına da işarettir sanıyoruz.

(582) Bir Türk atasözü "*Hizmet etmekle kul beğ olur.*" der. Aristoteles'in "*Asil soydan gelenler düşük soydan gelenlerden daha gerçek bir anlamda vatandaştırlar... İyi atalardan gelenlerin daha iyi kişiler olmaları beklenir, çünkü asalet soy üstünlüğü demektir.*" (Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, s. 249) düşüncesine uygun olarak ortaya çıkan Batı aristokrasisi, Türk toplumuna hiçbir zaman Batı'daki nitelikleriyle egemen olamamıştır.

Konağın damadı Binbaşı Feridun Bey, ilginç bir psikolojinin örneğidir. İç güveyi olmanın getirdiği ezikliği, romanın belki de asıl kahramanı sayılan Gülsüm adlı bir sığıntı kıza eziyet ederek silmeye çalışır. Küçük memur sayabileceğimiz bu asker, konakta pek dikkate alınmaz. En gülünç olduğu anlar, en güçlü görünmeye çalıştığı anlardır. Gülsüm'e çattığında konaktaki çoğu insan, onun söz geçirebildiği tek varlığın Gülsüm olduğunu bildiklerinden, Feridun'un ciddiyetiyle alay ederler. Feridun Bey, kendi evinin, hayatının ve parasının efendisi olmak özlemi içindedir. Buna yıllar sonra, Cumhuriyet ilan edilip Ankara'da bir şirket muhasebecisi olduğu zaman, diğer bir deyişle konak dağıldığında kavuşabilecektir.

Romandaki diğer bir memur tipi, müzminlik derecesinde kadın düşkünlüğüyle meşhur bir mutasarrıf olan Murat Bey, konağa dışarıdan musallat olan fırsatçı bir adamdır. Konağın genç kızı Seniha'yı alabilmek için veremli karısının ölümünü içten içe isteyecek denli hissizdir ama "utanma belası" yüzünden üzülmüş gibi yapar.

Hüseyin Rahmi'nin "*Bir yığın felsefî endişeyi ve bunun tabiî neticesi olarak psikolojik hattâ sosyal krizleri detaylı şekilde ele alan*"[583] romanı *Deli Filozof*'ta (1932)[584], yazarın memurlukla ilgili en geniş konuşmalarından biri görülmektedir. Deli Filozof lakaplı Hikmetullah'ın karşılaştığı her olaya "felsefi" yorumlar getiren bir tip olması, yazarın eserde kendi düşüncelerini de rahatça anlatmasına yardımcı olmuştur. Nitekim, bu romanından bahsettiği bir mektubunda Gürpınar'ın, "*Filozof her şeye karşı muhâlifdir, her yerde doğruyu söyler, ya kovulur, ya dayak yer; fakat fikirleri eksantriktir (...) Âh, insanların gözlerini karartan bu hırs ve tama!... Deli filozof tam zamanında yazılan bir eserdir. O'na hemen hepsini söyleteceğim.*"[585] demesi, bu durumu ortaya koyar.

En çok ahlâk meselesine kafa yoran Hikmetullah'ın yolda karşılaşıp hayat hikâyesini dinlediği bir dilenci, ona memur ahlâkıyla ilgili düşünceler ilham eder. Bu dilenci vaktiyle, sözü geçer biri olan amcasının kayırmasıyla –doğru dürüst eğitim almamasına rağmen– epeyce iyi bir aylıkla bir memuriyet almış, evlenip yuva kurmuştur. Fakat karısından ve çocuklarından çabuk bezip sefahata

---

(583) Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, s. 487.

(584) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Deli Filozof*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964 (Alıntılar bu baskıdandır).

(585) Göçgün, *a.g.e.*, s. 487.

dalmış, devletten de 3000 lira çalmıştır. Yakalanınca yuvası dağılır. Hikmetullah dilenciyle konuşurken devlet hizmetinde bulunup da emekli olduktan sonra zengin bir hayat sürenlerin hizmet yıllarında aldıkları maaşlar toplanınca gerçeğin ortaya çıkacağını söyler. Az çalanın cezalandırılmasına rağmen çok çalana bir şey yapılamaz. Hikmetullah'ın aklına Ziya Paşa'nın beyti gelir: "*Milyonla çalan mesned-i izzette ser-efraz/Birkaç kuruşu mürtekibin câyı kürektir.*" (s. 21)

Bu hazin hikâyeden sonra Hikmetullah, daha önce duyduğu bir olayı hatırlar. Sıtkı adında bir küçük memur, hükûmet sandığından para çaldıktan sonra yakalanmıştır. Maaşının ailesine yetmemesi onu bu hırsızlığa itmiştir. Hayat pahalılığı ile hırsızlık atbaşı gitmektedir. Dilencininkine benzeyen bu kısa olay, Hikmetullah'ı memur yolsuzluğu üzerine düşündürür. Deli Filozof'un sözlerini, Hüseyin Rahmi'nin memur psikolojisi üzerine yaptığı önemli bir tahlil olduğu için, bütünüyle buraya almakta yarar vardır:

> *"Her gün deste deste paralarla oynayan az maaşlı küçük memurların tutuldukları bir vertij vardır. Bu kümelerin önünde ara sıra başları döner, ahlâk salâbetlerinde zelzeleler olur. Bir taraftan kümelenip öbür yana akan bu mel'un şey kendine sürülen ellere hırs ve tamah kiri bulaştırır. Onların hesaplarıyla meşgul olan dimağlara tehlikeli bir sıtma aşılar. Bazan bu hummanın gözleri karartan şiddetli bir nöbeti anında kasaya girecek bir iki deste, memurun cebine sokulur. Bu, ani bir cinnet gibidir. Namus, haysiyet bekçileri nöbetin vehametinden ürkerek firar ederler. Sarik yalnız ve serbest kalır. Biraz el titremesi, ter, heyecan... Hepsi bu kadar. Çalmak ne kolay! Ve ne tatlı!*
>
> *Bu sirkat ya her gün birer parça yapılır, ya birdenbire... Memur şimdi şişkin ceple sokaktadır. Açığı bir müddet saklayabilmek için icab eden tedbirler alınmıştır. Vurgun yüklü olursa firar kolaylıkları hazırlanmıştır. Aşırıntı küçük küçük olacaksa minareye kılıf geçirilmiştir. O şimdi bu el uzunluğu ile kırk yıllık hırsızlarla fiilen aynı seviyedir.*
>
> *Memur, her insan gibi, göğsünde arzu ve hırslarla dolu, doymaz bir canavar taşır. Belki gençtir; lükse heveskâr, kumara müptelâdır. Belki bir güzelin aşkıyla gönlünde bir*

külhan yanar. Belki ailesinde ölümünden korktuğu pek sevgili bir hastası vardır. Herhangi mübrem bir ihtiyaç sevkiyle aldığını, belki yakında kasaya iade niyeti ile almıştır. Her ne niyet ve kast ile olursa olsun, el bir kere kendi hesabına memnu kasaya girip çıkmayı adet edindi mi, alınır konur, alınır konmaz, alınır konamaz. Türlü hile yollarıyla açık, teftişe gelen gözlerden bir müddet gizlenir, nihayet iş bir gün patlak verir.

İşte bir namusun alenen sukûtu, işte bir ailenin mahvı...

Küçük memur, her gün içini çeke çeke oynadığın bu para yığınları kimlerindir? Onlara en çok imrenenlerin, onlara en ziyade muhtaç olanların değildir. Ekseriya onlardan kendilerinde en fazla bulunanlarındır.

Küçük memur, niçin yanıldın? Bu mel'un şey halka ihtiyaçları nispetinde dağıtılamaz. Yüz liranın yokluğundan, belki beş liranın fıkdanından ölenler çoktur. Beri yanda, yüz binlerce liralarını daha ziyadeleştirmek için türlü kombinezonlar düşünenler vardır.

Gafil adam, tasavvur et bir kere: Bu hesapça bir milyoner, nefsine hasren zaptettiği paraların rayiç kuvvetinden mahrum bıraktığı ne kadar muhtacın ağır ağır açlıktan ölmelerine sebep oluyor.

O serveti yığmak için binlerce insan çalıştı, fakat ne hokkabazlıkla bu kadar para bir kişinin oldu?

Sıtkı Efendi üç ayda üç bin lira çaldı. Ailesi mahv ve kendisi hırsız oldu. Ya her ay bu paranın birkaç mislini alanlara neden sadece zengin oldu deniliyor?

Mahbeste sirkatinin cezasını çeken küçük memur, yardımına beyhude Sosyalistleri, Nihilistleri, Komünistleri çağırma! İktisat uleması önünüze öyle muazzam karışık kanunlar çıkarırlar ki, ya hepiniz susmaya mecbur kalır veya hepiniz hapishaneye doldurulursunuz." (s. 35-36)

Bu para çalma meselesi, işin içyüzü hesaba katılmadan gazetelerde şiddetle tenkit edilip lanetlenmiştir. Deli Filozof'un sözlerine de kimse kulak asmaz.

Hikmetullah'ın Çelebi adındaki oğlu da bir memurdur. Babasının anlayışına göre yetişen Çelebi'de hiçbir ahlâki kayıt görülmez. Evli bir kadını ayartır. Sonra da aynı kadın tarafından kız kardeşinin

kocasıyla aldatılır. İki kardeş bu ilişkiyi öğrendikten sonra eşlerine geri dönmek isterler ve bundan pek rahatsızlık duymazlar. Çünkü babalarının verdiği eğitim onlara nikâh ve evlenmenin boş şeyler olduğunu, mutlu olmak için gönül bağının yettiğini öğretmiştir.

Mahmut Yesari'nin Cumhuriyet sonrasında ortaya çıkan yeni zenginlerin yaşantılarını ve Batı kültürü namına film yıldızlarından başka şey bilmeyen genç kızların dar dünyalarını anlattığı *Su Sinekleri* (1932) adlı romanında(586), yüksek sosyeteye girebilmek telaşındaki karısına ve kızına para yetiştirmeye çalışan Nabi Efendi adlı bir küçük memura da yer vermiştir. Bu zavallı adamın hâli romanda şöyle dile getirilmektedir: "*kendi halinde, temiz, sakin bir adamdı. Memuriyetinden aldığı aylığı, evine sarfediyor, kızını, karısını memnun etmeye çalışıyordu. Fakat Nezahet Hanımın, gençlenme, güzellenme hırsına, Nabi Efendinin hüsnü niyeti kâfi gelmiyordu.*" (s. 105) İki ateş arasında kalan mütevekkil Nabi Efendi, her zaman karısının bitmeyen kıyafet alışverişlerini ödemekle meşguldür. Karısının eve sürekli geç gelmesi ve başka işi olmadığı hâlde ev hanımlığını ihmal etmesi karşısında bile kibarlığını, emsalsiz sabrını bırakmaz. Nabi Efendi her şeye dayanır fakat karısının kendisini aldattığını öğrenince hemen boşanır.

Aka Gündüz'ün Nemide Ali ile birlikte yazdığı *Üç Kızın Hikâyesi* (1933)(587) adlı eseri, Cumhuriyet sonrası orta öğretim çağındaki genç kızların yaşayışlarını, eğlence anlayışlarını, gençlik buhranlarını ve hayatı algılayış şekillerini sorgulayan bir romandır. Bu gençlerin yetiştikleri ailelerin yeni dönemin serbest yetiştirme tarzını benimseyen ve uygulayan, genellikle eğitim ve maddi imkânlar bakımından belli bir seviye tutturabilen aileler oldukları görülmektedir.

Romanın kahramanlarından Betigül adlı kızın babası Osman Bey, titizliğiyle meşhur bir idarecidir. Fakat sadece titizdir. Bu titizlik de şekilden ve ast-üst ilişkilerinde uyulması gereken kurallara bağlılıktan öteye geçmez. Aslında Osman Bey'in başka bir meziyeti olduğu da söylenemez:

> "*Şefi bulunduğu daireye her sabah dakikası dakikasına giderdi. Odacılar hiçbir iş görmiyebilirler, fakat bir defa-*

(586) Mahmut Yesari, *Su Sinekleri*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1932 (Alıntılar bu baskıdandır).

(587) Nemide Ali-Aka Gündüz, *Üç Kızın Hikâyesi*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933 (Alıntılar bu baskıdandır).

cık olsun müdür Beyefendiyi dairenin cümle kapısından karşılamazlar ve yerlere kadar reverans etmezlerse hapı yuttukları gündü. Masasının başına oturur oturmaz, şube şefleri ve bir numara aşağıları birer iş bahanesile Osman Beyi ziyaret ederlerdi. Ama ondan sonra iş görmemişler, savuşmuşlar, kendi dalaverelerile meşgul olmuşlar, bunlar Osman Beye vızgelirdi. O yalnız dairenin bu şekil edep ve erkânına ehemmiyet verirdi." (s. 41-42)

Osman Bey her devirde bulunabilecek türde, duruma göre hareket etmeyi bilen, intibak kudretine sahip bir tiptir. Meşrutiyet gelince Meşrutiyetçi olur, eğer hırsızlık revaç bulmuşsa vazife diye hırsızlık da yapar. Yine de, bunu kötü niyetine vermemek lâzımdır. Çünkü bu durum, "*çıkarına bakmak, terakki etmek, işini uydurmak fikrinden ileri*" gelmemektedir. "*Osman Bey onu sırf kendi tabirince (vecibei devran) dan*" saydığı için böyle davranmaktadır (s. 42). Bâbıâli literatürüne ait olması kuvvetle muhtemel bu "*vecibei devran*" sözü, "idare-i maslahat" eden bazı Bâbıâli bürokratlarının tevekkülle karışık miskinliğini de çok güzel ifade etmektedir. Osman Bey aynı ihtimamı, adeta resmî bir daireye çevirdiği ev hayatında da sürdürmektedir; karısından kendisine bey değil, memurlarının dediği gibi beyefendi demesini ister.

Betigül'ün evlenme vakti gelince Osman Bey kızının bir mebusla evlenmesi gerektiğini düşünür fakat asıl niyeti kızının mutluluğu değil, mebus kayınpederi olmaktır. Bu düşüncede olduğu için kimseleri beğenmez. O sıralarda, hem memurluk yapan hem de hukuk okuyan bir öğrenci, kızına talip olur; Osman Bey'in cevabı tam çerçeveliktir:

"*Vay küstah vay! dedi, benim kızımı acaba kimin kızı zannetmiş bu çapkın! Barem kanununun son safında olan ve bir numara daha ileriye geçmesi şüpheli bulunan öyle cür'etkâr gence kız mı verilirmiş? Ben versem Beti muvafakat etmez. Sayei cumhuriyette bir müdiri umumiyim!*" (s. 181)

Romanda, artık neredeyse klasik hâle gelmiş bir tip daha vardır; Ahmet Midhat'ta Felâtun, Hüseyin Rahmi'de Meftun, Ömer Seyfettin'de Efruz adlarıyla karşımıza çıkan bu tip, Aka Gündüz'de Sebükteran adıyla yer alır. Yazarın dipnotta belirttiği üzere, "*Her devirde bir Sebükteran*" (s. 96) vardır. Romanın genç kızlarından

Dürer'in ailesinin verdiği davetlere katılan, neredeyse tamamen Fransızca konuşan bu Hariciye memuru, modernleşmenin ancak yüzeyinde kalmış diğer benzerleri gibi gülünçtür[588]. Türkçeyi kullanmaktaki beceriksizliğini Türkçenin eksikliğine bağlamak konusunda da benzerlerinden hiç aşağı kalmaz. Bir münasebetle söylediği "*Kaşıktan dönen pilavın olsun*" sözüne herkes gülüp doğrusu söylendiğinde, "*Yanlış, doğru, ben Türkçenin kıt olduğunu inkâr etmiyorum ki.*" diyerek kendisini savunur (s. 98). Onunki, Fransızca konuşmak, güzel tango yapmak ve sarımsaklı yiyecekleri sevmemekten ibaret bir Batıcılıktır. Ahlâki bakımdan da çok temiz olmayan bu tip, her kadın karşısında kendisini Kazanova zanneden zavallılardandır. Dans ettiği bir hanımla topluluk içinde hiç hoş olmayacak hareketler yapar, yazarın yerinde tahliliyle "*Sebükteran'ın üzerinde kibar bir çirkeflik*" vardır (s. 102).

Peyami Safa'nın otobiyografik nitelikler taşıyan[589] ünlü ro-

---

(588) Murat Belge, Osmanlı ve Rus modernleşmesi üzerine yaptığı bir karşılaştırmada bu tipler hakkında şöyle der: "*Rus aydınları, özellikle 19. yüzyıldan sonra, Batı'yı gerçekten iyi kavradılar. Fransızca konuşan aydın tipi Rusya'da, Osmanlı toplumundan daha erken tarihlerde ortaya çıktı. bu tip iki toplumda da bir hayli karikatürize edilmiştir. Karikatüri-ze edilmesi haklı da olabilir, ama 'toplum' denen kocaman ve karmaşık yapının böyle önemli bir sürece girmişse, yetişen on ciddi aydına karşılık yüz tane de züppe üretmesi normaldir. Rusya'da aydının ciddisi de, züppesi de, çok daha fazlaydı.*" (Belge, "Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, s. 127) Gülünçlüğü bu kadar çok işlenen alafranga tipin belki de en trajik örneği, Yakup Kadri'nin *Bir Sürgün* (1937) adlı romanında ele alınmıştır. Ülkesinin birçok aydını gibi Doktor Hikmet de bir yanılgının içine düşmüş, kendi tarihi, kültürü ve insanını tanımazken Fransız tarihini adeta ezberlemiştir. Fransa'ya tıp eğitimi almak için giden Hikmet iyi niyetlidir, başarısızlıklarından vicdan azabı duyar, gururlu ve ince düşüncelidir, gülünç tarafları yoktur. Tanzimat'la ortaya çıkan Batı hayranı Türk aydınının Paris rüyası, Doktor Hikmet'le birlikte Paris'in umumi mezarlıklarından birine gömülür (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Bir Sürgün*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938).

(589) "*Birçok romancı gibi Peyami Safa da, eserlerinde kendi hayatına, kendi gözlem ve tecrübelerine, değişen seviyelerde yer vermiş, hatta, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu adlı romanında, hemen tamamiyle kendi hayatını anlatmıştır. Ancak bu eserinin, kendisine hayli şöhret kazandırmasına rağmen o, otobiyografik tarzdan yana olmamış, bu tarzda ikinci bir örneği kaleme almamıştır. Çünkü yazara göre bu tarz, romancının 'yaratma hürriyeti'ni kısan bir anlatım yoludur.*" (Tekin, *Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma*, s. 31)

manı *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1937)[590], asıl konusunu hastalıkla boğuşan bir gencin hayatından alır[591]; fakat yazar ayrıca, şekil olarak algılanan ve kendimizi küçülten bir Batıcılığı vurgulamayı da ihmal etmez. Romanda bu bilinçsiz Batı hayranlığının temsilcisi, emekli bir Osmanlı paşasıdır.

Roman kahramanı olan hasta gencin sık sık evine gidip kaldığı bu paşa, aynı zamanda uzak akrabalarından biridir. Paşa, hastalıklı çocuğun geceleri kendisine roman okumasından çok hoşlanır. Romanlarda tasvir edilen Paris'le, kendi gençliğinde gittiği Paris arasında mukayeseler yapar. Paşa için Paris özlemi, adeta bir memleket hasreti gibidir.

Paşa ile damadı olan doktor, İstanbul'da bazı kişilerin "*Almanlara yaranacağız diye*" rastgeldikleri Fransızca ibarelerin üzerini boyamalarından rahatsız olmuşlardır. "*kırk yıldır öğrendiğimiz lisanı bize unutturamazlar ya!*" (s. 94) sözü üzerine genç hasta, kime yaranmak adına olursa olsun, Türkçe dururken sokak levhalarında ve tabelalarda Fransızca kullanmanın aleyhinde olduğunu söyler. Fakat doktorla paşa buna karşı çıkarlar ve birtakım beylik itirazlara başvururlar. Özellikle paşa, Fransızlara olan sevgisini, "*içtimaî bir akide*" seviyesine çıkarmak için uğraşır. Bu gayrimillî kafanın değişmeyeceğini anlayan hasta genç, *Mahşer*'deki Nihat gibi ihtilalci bir anlayışla en kesin çözümü kendi kendisine şöyle bulur:

> "*Beni susturan şey nefretimdi. En basit içtimaî dâvaları anlamayacak kadar yabancı tesirler altında şahsiyetlerini kaybeden bu insanlarla münakaşaya mecbur olmanın küçüklüğünden muzdariptim. Türkiye'de ecnebi mekteple-*

(590) Peyami Safa, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, Resimli Ay Matbaası, T. C. Şirketi, İstanbul, 1937 (Alıntılar bu baskıdandır).

(591) Ahmet Hamdi Tanpınar, romanın konusuyla ilgili olarak şunları söyler: "*Okuyup bitirdiğim zaman, edebiyatımızın bu uyuşuk havası içinde böyle bir kitabın nasıl olup da yazılabildiğine hayret ettim. Nasıl olup da bir romancı kısır ve kopyeci muhayyilenin tabiî malikânesi olan cicili bicili salonları, otomobil gezintilerini, kıranta bekârlarla muhteris kızların aşklarını bir tarafa bırakıp da, alil ve sakattan, hastahaneden bahsedebiliyor. Bu sahifelerde ne ay ışığında buse, ne zarif ve kibar çay âlemleri, ne baygın gözlü âşık ve ne de gurbette hâtıra defteri tutan afif ve sadık sevgili vardı. Ve güzellik namına kazanılmış birer zafer addedilecek bu yoklukların yanında, insan, hakikî acıyı, ıztırabı, bir gölge hâlinde bile olsa, seferberliğin aç İstanbul'unu buluyor.*" (Tanpınar, "Dokuzuncu Hariciye Koğuşu", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 363)

rin kuvvetli silindirleri altında yamyassı olan bu kafaların kesilmesinden başka çare görmüyordum." (s. 96)

Refik Halit Karay'ın[592] *İstanbul'un Bir Yüzü* (1939) [593] adlı romanı, eski konak hayatı hakkında canlı sayfalar içeren ve paşa konaklarının Osmanlı mahalle düzeni içindeki yerini tasvir eden eserlerden biridir. Romanda önemli bir yer tutan Fikri Paşa konağı, ev sahipleriyle, misafirleriyle, beslemeleriyle ve bir iltimas odağı olmasıyla öne çıkmaktadır. Konak, adeta sarayın bir minyatürü denmeye uygun biçimde, dolup taşan misafirlerini, ayrıca içerdeki ve dışardaki bir yığın tufeyliyi besleyen muazzam bir zenginliğin kaynağıdır. Konağın sahibi Fikri Paşa, çok merhametli ve iyiliksever olduğu nispette iyi huylu bir ihtiyardır ve konağın en sessiz fakat aynı zamanda en çekinilen kişisidir. Altmış yılda en küçük memuriyetlerden en büyüğüne kadar adım adım yükselmiştir. Şimdi ise soluk almaktan korktuğu hâlde önemli bir nezarette oturabilmektedir. Fikri Paşa, yükselmesinde önüne çıkabilecek bütün engelleri şu üç "*faziletiyle*" aşmıştır: "*hiç iş yapmamak, hiç söze karışmamak ve hiç ilerlemeye çalışmamak.*" (s. 43) Böyle olduğu için de kimse eteğinden çekmemiş, o da rahatça yükselmiştir. Ancak Fikri Paşa silik bir tiptir. "*O ne olsa, ne makamlara geçse bir şey olmuş, büyümüş, ilerlemiş hissini kimseye vermiyordu. Hülâsa renksiz, kokusuz, hassasız bir eski devir veziri*"dir (s. 43). Kokmaz bulaşmaz tabirine layık şekilde, memlekete faydası belki hiç dokunmadıysa bile zararı da olmamıştır. Belki de tek meziyeti öne çıkmamak olan bu yetmişlik ihtiyar, "*İki kelimeyi bir araya getirip söylemek hassasından mahrum*" (s. 44) iken Meşrutiyet'in ilanından sonra, işe yaramadığı hâlde yeni kabineye girebilmiş, hatta Âyan azalığına tayin edilmiştir.

Fikri Paşa'nın konağı, yükselmek isteyenler için önemli fırsatlarla doludur fakat yükselme şartları tuhaftır. Mesela, mahallenin

---

(592) Refik Halit Karay, bürokrasi konusuna daha çok hikâyelerinde yer vermiştir. Özellikle *Memleket Hikâyeleri*'ndeki (Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1335) *Yatık Emine, Şeftali Bahçeleri, Sarı Bal, Komşu Namusu* gibi hikâyelerinde taşra memurlarının eşraf ve halkla olan ilişkilerini, eğlence hayatlarını anlatır. Bunlardan *Şeftali Bahçeleri*'nin tahlili için bk. Mehmet Kaplan, "Şeftali Bahçeleri", *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 85-96.

(593) Refik Halid Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1939 (Alıntılar bu baskıdandır).

berberi İdris, kendi karısının Fikri Paşa'nın karısı yanındaki nüfuzu sayesinde önce mubassır (gözetmen), sonra da rüşdiyelere tecvid ve ilmihal hocası tayin olunur. Tuhafı şu ki, İdris'in karısının nüfuzu, Fikri Paşa'nın karısını eğlendirmek sayesinde kazanılmıştır. Berber İdris, artık İdris Hoca olmuştur. Konağın bereketinden Fikri Paşa'nın çantacısı olan Malik Ağa da nasiplenir. Malik Ağa bir zaman sonra Malik Efendi olmuş, birbiri arkasına rütbe ve nişan alarak sonunda Yedinci Daire'ye reis tayin edilmiştir. İşin aslı, iktidar Fikri Paşa'yı, Fikri Paşa da yanında yöresinde bulunanları ihya etmektedir. Bunlar, bürokrasinin kademe kademe liyakatsiz adamlarla dolmasının çarpıcı örnekleridir.

Konağın damadı İshak Bey, medreselerde hoca yamaklığı yaparken talihi yüzüne gülüp kazaskerliğe kadar yükselen, ama bir liyakati olmayan, buna rağmen nüfuzuyla şeyhülislâmı bile korkutan bir adamın oğludur. Güya Mülkiye'den mezundur, güya Bâbıâli'nin en önemli kaleminde başkâtiptir ama bir hamal kadar bile terbiyesi yoktur, adabımuaşeret bilmez. Kadınlara çok düşkün olması da ahlâki zaaflarından biridir.

Romanın konak dışında hikâyeleri anlatılan başka memur tipleri de vardır. Bunlardan Hidayet Bey, rüşdiyeyi bile bitirmeden nüfuzlu bir akraba sayesinde kaleme çırak girmiş bir memurken, paşa kızlarıyla ve zengin kadınlarla birlikte olmaya çalışır ve sonunda çok zengin bir Tunuslu paşanın dul karısıyla evlenmeyi başarıp zenginliğe kavuşur. Bir yandan da hiç sezdirmeden karısını aldatır. Bir diğer memur olan Saffet Bey, nezaretlerden birinin müsteşarıdır. 100 lira aylık alır fakat çalgılı eğlencelere pek meyilli olduğundan ailesinin geleceğini düşünmeden harcar. "Hanedan adam" dedikleri türden bir insandır, işret arkadaşları huyunu bildiklerinden onu pohpohlayıp sırtından geçinirler. Saffet, Meşrutiyet'ten sonra tekaüt edilir ve 30 lira emekli maaşına kalır. Eski şaşaasına olan özlemiyle, ev eşyalarını birer birer elden çıkarır. Aynı durumdaki insanlarda her zaman görüldüğü gibi, etrafı gitgide boşalır. Felaketler bir kere başlamıştır, konağı bir yangında kül olur. Küçük bir mahalle evinde perişan bir hayata başlar.

Aka Gündüz'ün *Bir Şoförün Defteri*'nde Osmanlı devlet adamlarına yönelttiği eleştiriler, daha farklı şekilde yazarın *Giderayak* (1939)[594] adlı romanında da görülür. Eserde, yaşı ilerlemiş

(594) Aka Gündüz, *Giderayak*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939 (Alıntılar bu baskıdandır).

bir romancının görüp tanıdığı genç kızlar, genellikle Osmanlı zamanında mevki sahibi olan adamların kızlarıdır ve bunların birçoğu yoldan çıkmıştır. Bazıları, babalarının işlediği günahların kefaretini ödeyen kurbanlar olarak görünür. Mesela, bunlar arasında Avrupa'da da bulunmuş olan bir kız kendisinden bahsederken, "*Oralardaki adım Leylâ idi. Buradaki adım Defterdar kızı Emine. Babam milletin parasını çaldığı için hapislerde çürüdü, ben de babamın himmetiyle barlara düştüm.*" (s. 229) der. Bir başkası, romanın kahramanı olan yazarın bir toplantıda görüp sevdiği Melike'dir. Sosyetedeki adıyla Meli, eskilerden bir vali paşanın kızıdır ve kokainle fuhuşta sona eren bir yolun yolcusudur. Yazar, yine bir tanıdığının evine misafir gittiğinde, işret sofrasının başında, ailelerinden gizlice gelmiş kızlar görür. Yazar bu düşmüş kızları görünce hemen sorar: "*Soylarında soplarında eski vali paşa, müsteşar bey falan var mı?*" Arkadaşı cevaplar: "*Nereden bildiniz? Var, var. Dünbale Hanım'ın babası vali imiş, nazır olacağı gün ölmüş. Ötekinin ağabeysi cemiyeti rüsumiye âzasındanmış.*" (s. 290). Aka Gündüz'ün anlattığı bu hâlin bir benzeri Refik Halit'in *Sürgün* adlı romanında da vardır. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilanından sonra eski devrin gözden düşen, işsiz kalan yahut sürgün edilen memurlarının çektikleri geçim sıkıntısının, onların ailelerinde bu türden yaralar açtığı düşünülebilir.

Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan* (1940)[595] adlı romanının Darülfünun'da felsefe okuyan kahramanı Ömer, aynı zamanda postahanede memur olarak çalışır fakat daireye pek uğramaz. O kadar devamsızlık yapar ki, arkadaşı Nihat, "*Seni yakında sepetlerler. Bu kadar asmak olur mu? Zaten bütün daireler dârülfünuna devam eden memurları yakalarından atmak için bahane arıyorlar.*" (s. 10) diye onu uyarmak zorunda kalır.

Ömer'in bütün yaptığı, muhasebede defter doldurmak, ara sıra da veznedarın para saymasına yardım etmektir. İşinin en sevdiği tarafıysa paraya dokunabilmektir. Bu duygusunu "*Para saymak tatlı bir şey Nihatçığım.*" (s. 11) diyerek belli eder. Bazen "vazifeperverlik" olduğunu zannettiği hislere kapılır, Nihat'la postahanenin yanından geçerken daireye uğramak ister; fakat öğle paydosu yaklaşırken işe gitmek gülünç olacaktır, bundan vazgeçer.

Ömer, akrabası olan ve Emine Teyze dediği kadının evinde

(595) Sabahattin Ali, *İçimizdeki Şeytan*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966 (Alıntılar bu baskıdandır).

kalan Macide adlı bir genç kızı daha önce tesadüfen vapurda görüp âşık olmuştur. Onları ziyarete gidip gelirken kızla Ömer arasında bir yakınlık doğar. Bir gün Macide ile dolaşırlarken Haliç'te on yaşlarında, balık tutan bir çocuk görürler. Çocuk, büyük bir kararlılıkla oltasını atmakta, sonucu sebatla beklemektedir. Ömer'in hayran olduğu bu disiplin, onun hiç sahip olamayacağı bir özelliktir. Asla bu çocuk kadar bir işe kendisini dikkatle veremeyeceğini düşünür. Bu, Ömer'in bütün şahsiyetini özetler.

Macide, genç posta memurunun içinde umutlar yeşertir. Çok mutludur, işine sarılmak arzusu duyar ve onu postahaneye yerleştiren önemli mevki sahibi bir uzak akrabasını ziyaret ederek iyi bir başlangıç yapmak ister. "*Gidip bir elini öpeyim... Memnun olur ve bizim dairedekiler de onun odasından çıktığımı görünce çenelerini tutarlar.*" (s. 97) diyerek aynı zamanda çalışma arkadaşlarına da gösteriş yapma isteğini ortaya koyar.

Ömer'in aylığı 42 liradan biraz fazladır fakat vazifesinin adını bile bilmez. Muhasebede oturur ve hemen hiçbir şey yapmaz. Ara sıra Veznedar Hafız Hüsamettin Efendi onu yardıma çağırır ve birtakım manasız defterlere manasız rakamlar yazmasını rica eder. Ömer'e bu iş hiç sıkıcı gelmez. Onun yaptığı çalışmaktan ziyade oyun oynamaktır:

> "*Kendi kendine usuller icat ediyor, kolaylıklar buluyor, bazan da evvela birinci, sonra ikinci, sonra diğer haneler olmak üzere alt alta yazıyor; on-on beş rakam okuduktan sonra kaç tanesini unutmadan yazabildiğini tecrübe ediyor ve kafasına bir nevi spor yaptırıyormuş gibi bunlardan zevk alıyordu.*" (s. 97)

İşini iyi yapamadığını, disiplinsiz olduğunu düşünen Ömer'in dairesindeki diğer memurlar da aslında ondan farklı değildir. Belki de aralarındaki tek fark, Ömer'in işe devam konusundaki gevşekliğidir. Yazar, bu postahane dairesini anlatırken önümüze ilginç insan manzaraları çıkarır. Burada düşünceleriyle, hayalleriyle ve her biri ayrı ayrı dertleriyle, hepsine birden verilen "memur" sıfatının altından yüzlerini gösteren insanlar vardır:

> "*Çalıştığı odada belki on tane masa vardı. Bunların her birinin arkasında mühim işlere dalmış gibi sessizce çalışan muhtelif yaştaki memurların hiçbiri vazifesine Ömer'den daha çok bağlı değildi. Kimisi maişet derdini,*

kimisi randevusunu, kimisi sinema filmlerini düşünüyor ve ekmek parası için katlandığı bu sıkıcı işe hiç durmadan küfürü basıyordu (...) Genç bir memur önündeki sumenin ucunu kaldırmış, oraya sıkıştırdığı yuvarlak cep aynasına bakarak briyantinli saçlarını, eskimiş suni ipek boyunbağını düzeltiyordu. Yeleğinin kenarları frenk gömleğinin yaka tarafından yırtıkları ve yamaları örtmediği için eli sinirli bir hareketle ikide birde boynuna gidiyordu. Açık renk elbisesinin dizleri kirlenmeye başlayan pantolonu pek keskin ütülüydü, belki üçüncü pençeyi taşımaya çalışan kanarya sarısı iskarpinlerinin burun tarafındaki kıvrımlarda terden hasıl olma lekeler vardı.

Onun yanında orta yaşlı ve saçlarını fırça gibi kestirmiş bir diğer memur masasının sağ tarafındaki çekmeceyi açmış, içine eğilerek eski bir akşam gazetesinin tarihi romanını okuyordu.

Diğer masaların sahipleri de, önlerinde resmi bir iş olduğu hâlde, kenarda köşede bir delik bulup hususi ve şahsi hayatlarına kavuşmaya çalışıyorlar, hiç olmazsa, iki üç satır yazı yazdıktan veya hesap yaptıktan sonra iskemlelerinin arkalığına dayanıp başlarını geriye atarak uzun düşüncelere dalıyorlardı." (s. 97-99)

Onların bir zaman böyle durup sonra biri tarafından dürtülmüş gibi silkinip tekrar masanın üzerine eğilmeleri ve işleriyle uğraşıyormuş gibi yapmaları, Ömer'e, ara sıra durup sonra tekrar dönmeye başlayan dolap beygirlerini hatırlatır. Yazarın *Kuyucaklı Yusuf*'ta eleştirdiği memur miskinliği buna çok benzer.

Dairenin çalışan tek adamı, Ömer'in ahbabı olan Hafız Hüsamettin Efendi'dir. Bazen olur ki, herkes gittikten sonra da odasında kalıp defterlere kayıtlar yapar. Kasasını birkaç anahtarla kilitler. Henüz kırk beş yaşına gelmediği hâlde, yarı ağarmış, yarı dökülmüş saçlarıyla altmış yaşında gibi görünür. Her hareketinde ve her sözünde dürüsttür. Beş çocuklu bir aile reisi olarak Hafız Efendi, ay başını çok zor getiren memurlardandır. Ömer ona parasızlıktan, okulu bitirememesinden şikâyete başlar. Hafız Hüsamettin, insanın bir kere öğrenmeye başlayınca peşini bırakmaması gerektiğini öğütler. Hayatın iyi kötü her cilvesini gördüğü için dünyaya ve olaylara biraz rintçe yaklaşır. Memur olup geçim sıkıntısı çekmekte bile bir tat bulur:

"*Ben şuna inanıyorum ki, üç buçuk günlük ömrümüzü kendimize zehir etmemek için ne mazideki hayatımıza ve kaçırdığımız fırsatlara ne de istikbalin olmayacak hulyalarına kulak asmayarak bugünümüze hapsolup yaşamalıyız. Her hadisenin insanı eğlendirecek bir tarafı vardır. Ay başında bakkal, verdiğimiz paradan memnun olmayıp kapıya dayanınca bizim hanım sinir nöbetlerine tutulur, hâlbuki ben bunda bile hoş taraflar bulurum. Bakkalın kapı aralığında nasıl hiddetle kasketini çıkarıp tekrar giydiğini, İstanbul şivesine uydurmaya çalıştığı dilinin nasıl dolaşıp anlaşılmaz hale geldiğini seyreder ve düşüncelere dalarım.*" (s. 101-102)

Ömer'le Hafız Efendi, ara sıra birbirlerinden borç alacak kadar dost olmuşlardır.

Macide'yle evlenmek üzere olduğundan, Ömer'i geçim derdi sarmaya başlar. Akrabasıyla görüşmek, daha maaşlı bir yere geçmek istediğini söylemek için postahaneye gider, öğle paydosu olduğu için henüz kimse yoktur. Ömer zaaflarının farkındadır, ne yapması gerektiğini de bilir:

"*Masasına geçip oturdu, önünde duran beş on kağıdı defterlere kaydetti, birçoğunun neye ait olduğunu unuttuğu diğer defterleri karıştırarak yapılacak iş aradı. İçinde bundan sonra vazifesine dört elle sarılması ve aldığı parayı hak etmesi lazım geldiğini söyleyen bir his vardı.*" (s. 168)

Ancak içindeki şeytanı bir türlü alt edemez.

Gayrete geldiği bir dakikada, kalem amirinin yanına gider ve defterler hakkında birtakım izahlar ister. Amiri gülümseyip "*Adam mı kandırıyorsun iki gözüm? Senin ne mal olduğunu ve burada kime dayanarak durduğunu pekâlâ biliriz!*" (s. 171) diyen bir bakışla baktıktan sonra istediği izahatı verir.

O günün akşamı Hafız Efendi Ömer'i iki kadeh içmeye davet edip dertleşmek ister. Hafız Efendi'nin hayırsız ve dolandırıcı kayınbiraderi hapse düşmüş ve 200 lira kefalet parası için iyi kalpli eniştesini bin türlü teminatla kandırmıştır. Hafız Efendi kasadan 200 lira alıp Adliye'ye yatırır. Ama kayınbiraderi hapisten çıkınca eski dalavereciliğine döner ve parayı vermez. Çaresiz kalan Hafız,

mahkemenin sonuçlanıp kefaletin iade edileceği zamana kadar idare etmeye çalışır, defterlerde tahrifat yapar. İki ay boyunca meselenin meydana çıkmaması için yeni tahriflere mecbur kaldığı için de her gün giderek batağa saplanmıştır. Bu kadar acınacak bir durumda olmasına rağmen, evleneceğini bildiği Ömer'e cebindeki 4 liradan üçünü verir. Ayrıca "*Maaştan kalma paradır, haram değil... Hem senin böyle şeylere kulak asmadığını da bilirim...*" (s. 178-179) diye onu temin eder.

Hafız Efendi'nin yaptığı şeyi Ömer, Profesör Hikmet adlı, bilgisini satmaktan, bilgili olduğunu göstermekten hoşlanan bir tanıdığı ile tartışır. Hikmet "*Yazık olur mu? Devlet parasına ne bahanesiyle olursa olsun el uzatanlara insaf etmemeli...*" der. Müdafaa etmek isteyen Ömer'e akıl verir: "*Bu bir mazeret değildir. Ben senin yerinde olsam derhal ihbar ederdim!*". Hikmet gibi "*iyiliği ve herkese yardım hevesiyle tanınmış bir insan*"ın (s. 188) bu acımasızlığı Ömer'i şaşırtır. Profesör Hikmet karakteri[596], yaptığı her iyiliği aslında gösteriş için yapmaktadır. Nihat bu durumu şöyle dile getirir: "*Herifin istediği şey!... Beş on lirası gitsin, ne ehemmiyeti var? Kendisine bir minnettar daha kazanacak... Etrafında daha çok iyiliğinden bahsolunacak, onun da zevki bu!... Seyyar fazilet abidesi halinde gezmek istiyor...*" (s. 192)

Ömer posta idaresindeki akrabasını görmesine rağmen bir şey değişmez. Gün geçtikçe parasızlığı, geçim kaygısı büyür. Hayatını tesadüflere bırakmıştır. Bir gün tütün aldığı bir esnaf, ona 1 liranın üstünü vereceği yerde, yanlışlıkla 4 lira ve bir sürü bozuk para verir. Önce farkına varmaz ama birkaç adım attıktan sonra paralara bakınca kendi kendisine düşünür: "*Deli misin? Herifin kaybı ile kendi kazancını mukayese et!... O belki farkına bile varmayacak, fakat sen rahat bir nefes alacaksın... Aptallık etme... O kim bilir günde kaç zavallıyı kafese koyuyor...*" (s. 196) Geri dönmez ve bu olaydan sonra bir zaman, alışveriş ettiği her yerden fazla para üstü verilmesini bekler.

Ay sonu yaklaştıkça Ömer daha vahşice düşünmeye başlamıştır, bazen yoldan geçen insanları soymayı bile aklından geçirir; fa-

---

(596) Romanda Hikmet'in de dâhil olduğu bohem bir aydın çevresi vardır ve Sabahattin Ali, bu çevreyi kendi döneminin ünlü aydınlarından, şair ve yazarlarından seçmiştir. Ne var ki, başta Peyami Safa'yı hicvetmek için kullandığı İsmet Şerif olmak üzere bu tiplerin hepsini "*satılmış, ayyaş, menfaatçi, ahlâksız, ırz düşmanı ve yazdıkları beş para etmez sahte şöhretler*" olarak gösterir (Ayvazoğlu, *Peyami*, s. 349).

kat kafasında bunun her zaman bir mazereti vardır. Genç bir erkek olarak müstakbel karısına bir şeyler almak istese de parasızlık yüzünden alamaz. Vitrinlere bakar, dükkânları gezer. Girdiği bir mağazadan, iradesine hâkim olamayarak bir çift kadın çorabı çalar. Dükkandan çıkıp uzaklaşırken çarpıntılar içinde kalmıştır.

Ömer'in maddi çöküntüsü, beraberinde ahlâki çöküntüyü de getirir. Arkadaşı Nihat sayesinde düşülebilecek en kötü noktaya düşer. Nihat gizli bir örgütlenmenin içine girmiştir ve dergi çıkarmak gibi bazı işler için örgütün paraya ihtiyacı vardır. Hafız Efendi'nin kasadan para aldığını daha önceden duymuş olduğundan, Ömer'e veznedarı tehdit ederek para almasını söyler. Ömer başta ciddiye almaz ama bu tehdit meselesi bir kere aklına girmiştir.

Türlü sıkıntılar karakterindeki zayıflıklarla birleşince Macide'den iyice uzaklaşmış, uzaklaştıkça da kendisini içkiye vermiştir. Bir gün eve gelir ve yaptığı korkunç işi Macide'ye anlatır: "*Bugün bizim veznedar Hafız'ı tehdit ederek iki yüz elli lira aldım!*" (s. 275) Parasızlık, karısına iyi bir hayat sağlayamamak gibi sebepler onu bu yola itmiştir. Fakat vicdanı onu konuşturmaya başlar, yaptığı "*rezillik*"tir, "*cinayet*"tir. Romanın en çarpıcı taraflarından olan bu düşüş, iki taraflı bir trajedidir:

> *"Bu sabah... Bu sabah daireye gidince birdenbire karar verdim... 'Ne olur yahu? Giderim, açıktan açığa para isterim!... Ben onun serseri kaynı kadar da değil miyim? Dedim. (...) Bir şeytan irademi istediği tarafa sevkediyordu... (...) Gayet kısa kesmek, bunun için de hiç oyalanmadan, lakırdıya dalmadan, makine gibi istediğimi söylemek tasavvurundaydım... Şimdi pek hatırlayamıyorum. Tamamıyla yabancı biri gibi konuştum. Çoğunu Nihat'tan öğrendiğim cümleler ve tehditlerle zavallı adamı evvela şaşırttım; fakat sözlerimin sonuna doğru dudaklarında garip bir tebessüm belirdiğini gördüm. Derhal ağzım kurudu, sözümü kestim. O zaman Hüsamettin efendi yerinden kalktı. Bana doğru geldi. Yakamdan tutup dışarı atacak sandım. Yapmadı. Şimdiye kadar kendisinde asla tesadüf etmediğim pişkin ve külhanbey bir tavırla: 'Aferin evlat, iyi yetişmişsin!' dedi. Sonra kısık ve bana o anda müthiş ve yersiz gelen bir kahkaha attı: 'Zamanını da iyi intihap ettin. Maalesef seni boş çeviremeyeceğim. Mademki iki esnaf karşı karşıyayız, açıkça konuşalım. Dün gelsen me-*

telik alamazdın, seni tekme ile kovardım. Yarın gelsen beni bulamayacaktın. Şeytan sana fısıldamış herhalde... Mübarek olsun... Ben bu işe daha fazla dayanamayacağım... Bir nihayet vermek lazım... Bu sabah kararımı verdim. Kasada epeyce para var, bir miktarını, daha doğrusu yüklenebildiğim kadarını alıp eve çoluk çocuğun nafakası olarak bırakacak, ondan sonra da başımı alıp gidecektim. Şeytan nereye çağırırsa oraya... (...) beş çocukla bir karıyı süründürmeye ne hakkım var... Sen şimdi bu sözlerinle benim kararımı takviye ettin... Sana teşekkür borçluyum evlat... Bana dünyanın hakikaten suratına tükürülmeye bile değmez olduğunu ve bu dünyada suratına tükürülmeyecek bir tek, ama bir tek insan bile bulunmadığını sağlam bir şekilde ispat ettin. Böyle biri mevcut olsa o sen olurdun ve şimdi buraya gelinceye kadar içimde bir şüphe vardı. Şu kâinatta belki bir de iyi taraf vardır, fakat görmek bize nasip olmuyor diyor ve seni düşünüyordum. Bir daha teşekkür ederim. Beni boş hayallerle avunmaktan, yaptığıma pişman olmaktan kurtardın. Ben de kendimi, adam tanır bir şey zannederdim. Senin suratına bakınca melanet dolu ruhunu göreceğime yüreği çarpan bir insan görüyordum. Nah, bunak kafa... Al şu iki yüz elli lirayı, beni kimseye ihbar etme. Yarına kadar sükût hakkı olarak veriyorum. (..) Şimdi arabanı çek... Namussuz insan suratı seyretmek istemiyorum. Kendim kendime yeterim... Durma... Defol!" (s. 273-281)

Ömer bunları anlattıktan sonra, aldığı paraya dokunamaz. Nihat'ın evine gidip kapının altından parayı olduğu gibi atar.

Nihat ve arkadaşları, suçları ortaya çıkınca yakalanırlar. Ömer de hapse atılır. Hapislik süresince her şeyi düşünmüş, aklı başına gelmiştir. Kendisine şu itirafta bulunur: "*İçimizde şeytan yok... İçimizde aciz var... Tembellik var...*" (s. 386)

Romanda, Macide'nin İstanbul'a gelmeden önce Balıkesir'deki hayatı da anlatılmaktadır. Macide okula geç başladığı için ortaokul son sınıfa geldiğinde on altı yaşında bir genç kızdır. Musikiye kabiliyetlidir. Okula yeni atanan Bedri adlı bir müzik öğretmeni, isteyen öğrencilere, bu arada Macide'ye de okul dışında müzik dersleri verir. Bedri, İstanbul'daki annesine yazdığı bir mektubu henüz okulda bulunan Macide'yle postaya gönderince okul müdürü Refik

Bey de kızı takip edip aşk mektubu zannıyla mektubu almıştır. Bedri çok sinirlenir, müdürün yanına gider. Müdür genellikle öğretmenlerin gittikleri bir kahvede kâğıt oynamaktadır: "*Başka mekteplerin hocaları da dahil olmak üzere, bütün meslektaşları burada gibiydi. Kimisi pastra, kimisi tavla oynuyor, birkaç tanesi de oynayanları seyredip iki tarafa yardım ediyordu.*" (s. 39)

Bedri'yle müdür arasında bir konuşma geçer. Müdür, Bedri'yi dedikodulardan kurtarmak için mektubu almıştır. Bedri ne kadar kızıp itiraz etse de müdür bu noktada ısrar eder. Bedri kahveden bir şey söylemeden çıkar. Müdür arkasından şöyle der: "*Herkesi aptal mı sanıyor nedir? Bizim elimizden neleri geçti... Böyle kurtları genç kızların arasına başıboş salmaya gelir mi hiç! Ara sıra gözümüzün kör olmadığını anlatmalıyız...*" (s. 42) Bedri'ye göre müdür, "*Suiniyeti esas olarak*" (s. 42) kabul ettiği için bir insanın dürüst, samimi ve namuslu olabileceğine ihtimal vermez.

Esasında müdürün yaptığı iş, bu ikisini yakınlaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Genç öğretmen ve öğrencisi kaçamak bakışlar atarlar, içlerinde birbirlerine karşı gizleyemedikleri hisler doğar. Fakat bu kadarla kalır, Bedri İstanbul'a gitmiştir. Macide ortaokulu bitirir ve o yaz, Emine adlı bir akrabaları İstanbul'dan ziyarete gelir. Macide'nin ağırbaşlılığı, zarafeti hoşuna gidince anne ve babasına onu İstanbul'a götürmeyi teklif eder. Hem orada konservatuvara da gidebilecek, daha iyi bir koca da bulabilecektir. Romanın yazıldığı tarih 1940'tır ve memurlar, kızlar için ideal koca adayı olmaktan çıkalı çok olmuştur: "*Kızınıza burada memurdan başka koca bulamazsınız ki... Hâlbuki o doktorlara, mühendislere layık... Hele birkaç sene bizde kalsın da görürsünüz.*" (s. 53)

Bedri, İstanbul'da tesadüfen Ömer ile Macide'nin hayatına girer. Ömer'in hapse düşmesinden sonra da onun isteğiyle Macide'nin yanında kalır.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Fahim Bey ve Biz* (1941) adlı eseri, kibarlığıyla, iyi niyetleriyle, çoğu zaman başına iş açan saflıklarıyla, çok namuslu ve mahcup kişiliğiyle tek bir kahramanın, Fahim Bey'in romanıdır. Romandaki anlatıcının baba dostu olan bu Osmanlı beyefendisi, Çetine'deki Türk sefaretinde kâtip iken, sefirin intiharıyla elçilik boş kalınca, geçici olarak maslahatgüzarlık yapmıştır ve kısa bir zaman da olsa imparatorluğun temsil makamında bulunmak, onun uzun yıllar hatırladığı ve hatırlattığı bir gurur kaynağı olmuştur.

Fahim Bey okulunu bitirdiği zaman Hariciye memurluğuna geçmek istemiştir. Bu sayede maaşı olacak, kendisine bir ev tutacak ve artık paraca yardımına ihtiyaç duymayacağı babasına hayır dua edecektir. Gelgelelim, işler Fahim'in sandığı kadar rast gitmez:

> "*Fakat o devirde birdenbire maaşa geçmek kolay mı? Fahim Bey, Bâbıâli'ye fahrî olarak gidip gelmeye başlamış, fakat, sırf babasını tatmin etmek için, İstanbul tarafında büyükçe bir konak kiralamış. (...) Fahim Bey öğle yemeğini de evinde yedikten çıkar, Hariciyeye gidermiş. Oraya tâyin edilmiş memurlar o kadar çokmuş ki, bunların hepsi de gelmiş olsalar, oturacak yer bile bulamazlarmış. Fakat bazıları yalnız öğleden evvelleri gelir, sonra bazı mekteplere giderler ve bazıları da hiç gelmezlermiş!*" (s. 57-58)

Maaşı olmadığı için sürekli borca giren Fahim Bey, hâline bakmadan, memleketinden gelip giden olursa ne diyeceklerini düşündüğünden yine borca girerek bir konak kiralar. Fakat epey zaman geçmesine rağmen bir türlü maaş bağlanmaz, çünkü "*Maaşa geçmek, terfi etmek hep iltimasa*" bakmaktadır. (s. 59) Çok onurlu olduğu için kimseden ricada bulunmak gibi bir âdeti olmayan Fahim Bey, bayramlarda tebrike gittiği büyüklerden ve ailesini tanıyan insanlardan sürekli güler yüz ve iltifat görür; ama hiçbiri Fahim'in en küçük bir maaşa geçmesi için elinden tutmaz. Arkadaşları bile onun yerine sabırsızlanıp "*A birader! Senin bu halin ne olacak?*" dediklerinde, Fahim Bey aşırı bir tevekkülle "*Bir gün olur elbette benim de hatırımı sorarlar. Bana da iktidarıma lâyık bir mevki verirler. Benim de halim düzelir. Siz üzülmeyin!*" (s. 59) diye cevap verir. Hatta, memuriyetinde yükselmesi ya da biraz maaş bağlanması için bir fırsat doğsa kendisine ait bu işin konuşulmasından utanır, "*Aman beni şimdilik mevzuubahis etmeyin!*" diye sıkı sıkı tembih eder (s. 59).

Arkadaşları için her türlü gayreti gösteren Fahim Bey, kendisi için senelerce hiç harekete geçmez. Başkaları maaş artışının yanında rütbe ve nişan alırken Fahim Bey vicdanı çok rahat bir şekilde, kendisinden ve geleceğinden emin, bu şekilde çalışmaktan memnunluk duyuyormuşçasına, tamamını kiraladığı hâlde tek odasını ancak doldurabildiği boş bir konaktan işine uzunca bir zaman gidip gelir(597).

(597) Mehmet Kaplan, Fahim Bey'in tek başına kocaman bir konak kiralayıp oturması hakkında şu tespitte bulunur: "*Onda eski Türk cemiyetinde çok kuvvetli olan 'içtimâi itibar'' fikri vardır. İmparatorluğun ihtişamlı de-*

Bursa valisi olduğu sıralarda babasıyla tanışmış olan bir paşa günün birinde sadrazam olunca Fahim hak ettiği maaşa kavuşacağını düşünerek sevinir ve tebrike gider. Sadrazam rütbe, nişan ve maaş vaadinde bulunur. Fahim bir sene boyunca bunların hayaliyle yaşar. Ancak bu bir senenin sonunda sadrazam azledilir:

> *"O zaman Fahim Bey bir yanlışlığa kurban olduğuna kanaatle ve belki muamelesi başlamış da bir köşeye ilişmiş bir kâğıt vardır, onu bulup gene yürütmek mümkün olu hülyasıyla Paşayı tekrar ziyarete giderek terleye sıkıla hakkındaki emrinin galiba bir yanlışlık neticesi yerine getirilmemiş ve kendisine ne rütbe, ne nişan, ne memuriyet, ne maaş hülâsa hiçbir şey verilmemiş olduğunu söylemiş. Paşa cevap olarak demiş ki: "Evet, evlâdım, doğrusu size hiçbir şey yapamadım. Fakat hiç olmazsa düşündüm ya!"* (s. 60)

En sonunda kendisine çok az bir maaş bağlanınca, Fahim Bey'in ilk işi yaşlı babasını sevindirmek için ona dolgun bir maaşa geçtiğini yazmak olur. Babasının doktora görünmek için İstanbul'a geleceğini haber alınca yüksek faizlerle bir sürü borca girer. İyi bir tesadüf eseri, babası geldiği gün *"rifatlû"* rütbesine yükselmiştir.

Fahim Bey hayatının bu gençlik döneminde Beyoğlu'ndan uzak kalamaz. Bir Fransız kumpanyasında gördüğü bir kadına âşık olur. Kumpanya ayrılırken bir hediye almak ister ve bütün parasıyla bir çiçek yaptırır ama çiçek o kadar büyük olur ki kompartımana sığmaz.

Bir süre sonra Londra Sefareti'ne üçüncü kâtip olarak gider. Gitmeden yaptığı tahkikata göre, yeni çevre için yeni elbiseler gereklidir. Sefirin tavsiyesiyle Londra'nın en büyük terzilerinden birine gider ve bir sefaret kâtibine iyi giyimli olmak için ne lâzımsa yapılmasını söyler. Uzun provalardan sonra bir gün sefarethaneye kapılardan içeri sığmayan, elbiseyle dolu bir "*ambar*" gelir. Terzi-

---

virlerinde bir gerçeğe tekabül eden 'azamet', cemiyet yıkılmağa yüz tuttuktan sonra içi boş bir şekil hâline gelir. Fahim Bey'in hemen hemen bütün davranış tarzında dışa bir şey sızdırmak istemeyen bir müflis zihniyeti vardır. O, içten çürüdüğü hâlde dıştan hâlâ azametli görünmeğe çalışan Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir mümessili gibidir." (Mehmet Kaplan, "Fahim Bey ve Biz", *Edebiyatımızın İçinden*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 143)

nin uyanıklığı ile kendi saflığı birleşince, bundan sonrası Fahim Bey için bir facia olur:

"*İnce ve kalın, açık ve koyu, her türlü ve her renk kumaştan ayrı ayrı her mevsime göre mevsimlik ve her mevsim arası yarı mevsimlik çeşit çeşit kompleler, düz siyah ve tüylü şoviyottan ve gümüşi jaketler ve redingotlar, fraklar, smokinler, esvapların her nevi: beyaz ketenden olanlar, krem sadakurdan olanlar, pantalonu beyaz vestonu lâcivert olanlar, pantalonu çizgili bir kumaştan, vestonu siyah olanlar, çift sıra düğmeli vestonlar, tek sıra düğmeli yuvarlak vestonlar, seyahat esvapları, koşu esvapları, golf esvapları, tenis esvapları, av esvapları, şehir esvapları, ev esvapları, nerede ve ne zaman giyilecekleri pek kestirilemiyen esvaplar, birtakım fantezi kumaşlı, süslü düğmeli çapraz yelekler, muhtelif renkte kadife yelekler, sedef düğmeli beyaz pike yelekler, çizgili kumaşlı müteaddit pantalonlar, beyaz ve siyah küçük kareli pantalonlar, yakaları kadife veya kumaştan pelerinler, kaputlar, pardesüler, makferlanlar, redingot gibi cepleri arkadan emperiyal paltolar, kloş paltolar, kadife yakalı koyu resmî paltolar, kadifesiz yakalı açık paltolar, siyah kadife yakalı gece paltoları, aynı kumaştan pelerinli paltolar, kukuletalı seyahat paltoları!*" (s. 67)

Fahim Bey dehşete düşse de hepsini tevekkülle kabul eder. Bütçesine büyük bir yük olan aylık taksitleri senelerce ödeyerek bitiremediği gibi, bu elbiseleri de yine senelerce eskitemez. Fakat bunun bir tek faydası olmuştur: Hristiyan bir paşa olan sefire göre "*İyi giyimli olmak bir memurda bulunması lâzım olan dikkat ve nezaketin icaplarından*" (s. 70) olduğu için, Fahim Bey iyi bir memur olarak tanınır ve göze girer.

Romanın en canlı ve en hoş sahneleri arasında sayabileceğimiz Fahim Bey'in elbiseleriyle olan macerası, yazarın ironik unsurlar kullanmadaki gücünü de gösterir. Av kıyafetleriyle evin içinde dolaşacak kadar hayatından bezen bu zavallı adam, modası geçen her elbiseyi yırtılana kadar giymek zorunda kalmıştır:

"*En son makfarlanı Fahim Bey giymiş. En son kloş palto onun arkasında eskimiş ve nihayet bütün bu paltoların, pardesülerin, pelerinlerin, ceketlerin, vestonların, pantalonla-*

rın ve yeleklerin hepsi de tamamen eskiyince Fahim Bey onlardan gene kurtulamamış. Zira o zamanlarda yeni esvap yaptırmak imkânları büsbütün zail olmuş. (...) Fahim Bey bütün bunları lekeciye temizletip boyacıya renklerini değiştirterek, mahalle terzisine tamir ettirip terslerini çevirterek bu defa da böylece başka renklere boyanmış ve terslerine dönmüş olarak yine giyer, yine giyermiş!" (s. 72-73)

Fahim Bey saf olduğu kadar da namuslu bir aile reisidir, karısını asla aldatmaz ve evine hiçbir hâlde geç gitmez. Fakat başka bir boyutun insanı olduğu için, karısı Saffet Hanım ile kafaları pek uyuşmaz; çünkü Fahim Bey, *Çamlıcadaki Enişte*miz'deki Vâmık Bey gibi hayat adamı değildir. Akşam kocası eve geldiğinde Saffet Hanım ondan yeni bir cins kahve ya da cezve, fincan gibi bir mutfak eşyası beklerken Fahim Bey kapıdan içeri girer girmez ona sadece günün en önemli haberini yetiştirir: "*Duydun mu hanım? Radyum keşfolunmuş!*" (s. 79)

Fahim Bey'in kimseye el sürdürmediği çok nadir bir gazete koleksiyonu vardır, bunları titizlikle, bir hesabı tutarcasına okur. Yazar, o dönemde gazetenin ne kadar önemli olduğunu şöyle belirtir: "*Şunu da hatırlamalı ki, vâkıa o zamanlarda herkesin gazetelere âdeta îmanı vardı. Onların her dediğine itibar edilirdi. 'Gazete yazıyor' demek, 'Resmen ilan olunur' demek gibi mühim bir sözdü.*" (s. 82) Fahim Bey için bu gazetelerdeki kötü haberler, kendi küçük sıkıntılarının tesellisidir.

Romanın "*Teşebbüsi Şahsi Âleminde*" adlı bölümünde, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "*teşebbüsi şahsî modası*"na, yani devlet kapısına bağlanıp maaşla geçinmek yerine, refahı bu kapının dışında aramaya Fahim Bey de heveslenmiştir. Ancak, türlü aksilikler ve gülünç durumlar peşini bırakmayınca bunu da beceremez. "*İşime bir sermaye bulacağım!*" diyerek senelerden beri mensup bulunduğu Hariciyeden ayrılır. Başarısız olunca da "*Muvakkaten, işim düzelinceye kadar*" (s. 108) diyerek az bir maaşla Tütün Reji İdaresinin tercüme kalemine girer. Herkesin sevdiği bu çalışkan ve tokgözlü adam, kendisine acıyıp "*Keşke Hariciyeye dönseniz de size bir konsolosluk verseler*" diyenlere ise alınır ve "*Ben kimseden memuriyet talebinde bulunmadım!*" der (s. 108-109).

Tercüme kaleminde de dikiş tutturamaz ve ayrılır, kendisine bir idarehane tutar. Hâlâ sermaye bulup iş adamı olma hevesinde-

dir. Bir yandan da Fahim Bey artık yaşlanmıştır ancak ihtiyarlığın bozgununa uğramamıştır:

> "*O, hâlâ muntazam, teşrifatlı, nezaketliydi. Sözleriyle herkese iltifat ve âtiye itimad ederdi. Onu, memleketin geçirdiği çeşitli günlerinde hep, akıntıya karşı emniyetle kürek çeker gibi, vekarlı, mütevekkil görürdüm. (...) Ekseriyetle olduğu gibi, yaşlanmak, yüzünün asaletini arttırmıştı.*" (s. 136)

Fahim Bey insanı rahatlatan, sözüyle, sohbetiyle, edasıyla tam bir eski zaman beyefendisidir. Fahim Bey yaşayan değil, "*yaşamaya hazırlanma devresinde bulunuyor hali*"ni taşıyan adamdır (s. 139).

O daima "*muntazam vakitsiz ve parasız*"dır (s. 146). Yine de bir gün ticarete gireceğini umduğu için, Meşrutiyet'ten senelerce önce başlayarak memleketin neresinde fabrika, banka, orman, liman, maden, elektrik gibi para getirecek her türlü iş ve teşebbüs ile ilgili ne kadar proje, gazete haberi varsa hepsini toplamış ve arşiv hâline getirmiştir. Bu muazzam birikim, şimdi iyi bir tüccar için gerçekten göz kamaştırıcıdır. Kimsenin gelip gitmediği idarehanesinde, kendi hayalinde bir sürü ticaretle uğraşan, defterler tutan, sağa sola mektuplar yazıp bunların kopyalarını çıkaran ve bu mektuplara cevaplar geldiğini düşünen, bağ, bahçe, pamuk işleri vs. gibi birçok hayalî işle uğraşan Fahim Bey, akli dengesini bozmuştur ve cinnet geçirdiği artık herkesin dilindedir.

Ölümüne yakın, yeni kurulan bir resmî daireye yine mütercim olarak alınır. Masasında bazen uyuklayarak bazen ciddiyetle otararak, ama saatlerce hiçbir şey yapmadan oturur. Çok yaşlandığı için iş görememekte ve genç memurların iğnelemelerine maruz kalmaktadır. Fahim Bey ömrü boyunca "*halden ziyade istikbalde*" (s. 197) yaşamıştır fakat onu hiç bulamaz ve geleceğin sadece hayalini kurar[598].

Sabahattin Ali'nin son romanı *Kürk Mantolu Madonna* (1943)[599], çok sıradan, silik ve kaybolmuş insanların dış görünüşleri altında çok zengin bir dünya bulunabileceğini gösteren en güzel romanlardan biridir. Doğrudan devlet memuru olmasa da tam

(598) "*Fahim Bey, belli bir dönemin (İkinci Meşrutiyet) insanı. Biraz da 'işe yaramayan bilgilerin işe yaramayan aydın tipi'.*" (Fethi Naci, "Fahim Bey ve Biz", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 99)

(599) Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943.

bir memur zihniyeti, memur hayatı ve mahrumiyet içinde yaşamaya çalışan Raif Efendi, romanın anlatıcısı olan gencin çalıştığı şirketin Almanca mütercimidir. Çok çekingen ve kendi hâlinde, müessesenin en eski memurlarındandır ve kendi çocukları, karısı, iki kayınbiraderi, bacanağı, baldızı, onların çocukları olmak üzere kocaman bir aile yükünün altında kalmıştır. Kayınbiraderleri İktisat Vekâleti'nde memur olarak çalışırlar. Bacanağı Nurettin Bey aynı vekâlette şube müdürü olduğu için onun iltimasıyla bu memuriyetlere girmişlerdir. İktisat Vekâleti'nin aynı zamanda en küçük iki memuru olan Vedat ile Cihat'ın tek bildikleri, daire arkadaşlarını çekiştirmektir.

Çok kibirli olan Nurettin, kendisini her zaman yüksek makamlara layık görür ve bilip bilmediği her konuda olur olmaz fikirler yürüterek, herkesle alay ederek etrafındakileri kendi değerine inandırmaya çalışır. Dış görünüşüne dikkat eder. Aldığı maaş kendisiyle karısının giyimine ancak yettiği ve iki kayınbiraderinden her birinin eline geçen 35 liradan da bir hayır olmadığı için, evin bütün masrafı Raif Efendi'ye kalmıştır. Buna rağmen, ailede bu bezgin ihtiyardan başka herkesin sözü dinlenir.

Evde varlığı ile yokluğu fark edilmeyen Raif'le, hiç kimse gündelik ihtiyaçlardan ve paradan başka bir şey konuşmaz. Nurettin Bey bile, Raif Efendi'nin evinde kaldığını aklına getirmez ve onunla aynı evi paylaşmaktan sıkılmaya başlar. Herkes, niçin Raif Efendi'nin daha fazla para kazanıp kendilerini daha iyi yaşatmadığına kızar. Ama aynı zamanda onun değersiz bir sıfır olduğuna da emindirler.

Raif Efendi'nin iş yerinde iken sürekli okuduğu eski bir defteri vardır. Hastalanıp yatağa düştüğü için onu sık sık ziyarete gelen genç daire arkadaşı, defteri çok merak etmektedir. Raif Efendi'deki sanatkâr tarafı da hisseden genç, adamın göründüğü gibi olmadığını düşünür. Sonunda defteri ister; Raif Efendi önce vermek istemese de artık ölmek üzeredir, gizleyecek bir şeyi kalmadığı için razı olur. Roman bundan sonra Raif'in defterinden devam eder ve okuyucu, ailesi tarafından Almanya'ya tahsile gönderilmiş bir gencin, bir resim sergisinde dolaşırken gördüğü "*Kürk Mantolu Madonna*" adlı tablonun sahibi olan kadını tanımasıyla bütün hayatının nasıl değiştiğini görür. Kanaatimizce Raif Efendi, bir roman kahramanı olarak kalmayıp ete kemiğe bürünen canlı tiplerdendir ve yazar, kahramanının yaşadığı bir yığın maceradan sonra, ona karşı okuyucuda acıma duygusundan daha fazla olarak, saygı uyandırabilmektedir.

Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevdâ Öğütür (1943)[600], Hüseyin Rahmi'nin "*klasik ahlâk kaidelerini reddeden, 'bolşevik ahlâkı'na göre yaşayan ve bunu müdafaa eden tipleri*'[601] canlandırdığı romanlarındandır. Romanın kahramanı Şâdân Bey, kendi tarifiyle "*Kaynar sular ile kırk gün yıkasalar, temizlenmeyecek kadar (...) mânen, maddeten mundar*" (s. 29) bir adamdır ve yukarıda gördüğümüz çapkın kalem memurlarından farkı, ahlâksızlığını kendisine göre "felsefi" bir temele oturtarak savunmasıdır. Nasıl bir insan olduğunu açıkça itiraf eder ve bundan bir rahatsızlık duymaz:

> "*Şeytana inanınız. Birçok kimselerin onun tâbiyetinde yaşadığına inanınız... Islâhı kâbil olmayan rûhlar bulunduğuna imân ediniz. Çünki, onlardan biri de benim... Çünki, nefsime tâbiyim. Müddet-i ömrümde, bu kör nefsi yarım saatçik olsun kendi irâdeme râm edemedim. Dâima o beni felâkete sürükler... Mütenebbih olmam.... Nasîbimde yok. Adam olamadım. Olamıyorum vesselâm....*" (s. 22)

Şâdân cinsî arzularına düşkünlüğünü de çok veciz (!) biçimde açıklar:

> "*Kokmuş et yiyen, müteaffin, müstekreh şeylerden hoşlanan, zevkleri umûmî psikolojiden inhirâf etmiş marîz rûhlu kimseler yok mu; işte bu hastalıkla, biraz ben de ma'lûlüm. Temiz bir kadın sevmez değilim, fakat anlayamadığım bir tiryâkilikle, bazen kirlisi için de içim titrer. Bu bana, pek iyi temizlenmemiş işkembe çorbası, kuzu sarması gibi gelir. Lavantalara, kolonyalara bedel, burnum biraz ter, kir, yağ kokusu ister... Muattar hanımlarda sun'ilik vardır. Kirli hizmetçilerin koyunlarında kadının asıl kendini bulurum. Nefis temiz yemekler arasında bu, sarımsaklı tarator gibi iştihâmı açar.*" (s. 63-64)

Bu noktada Mehmet Kaplan, Gürpınar'ın "*bolşevik ahlâk*"ı savunan tipler yaratmasıyla ilgili şunları söyler:

---

(600) Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943 (Alıntılar bu baskıdandır).

(601) Kaplan, "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslî Tipler", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, s. 473.

"Daha önceki romanlarında ahlâk kaidelerini çiğnemekte mahzur görmeyen birçok şahısları ortaya koymuş olan Hüseyin Rahmi, Cumhuriyet devrinde belki resmî ve gayri resmî bir şekilde muhafazakârlığa karşı açılan sistematik ve ideolojik kampanyadan cesaret alarak 'bolşevik ahlâkı' adını verdiği bir hayat görüşünün savunucusu olan tipler yaratmıştır. (...) Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür romanında karısını aldatan adam bu hareketinin ilmî sebeplerini izah eder ve herkesin kendisi gibi olduğunu ileri sürer. Ben Deli miyim, Utanmaz Adam, Gönül Bir Yeldeğirmenidir romanlarının şekil bakımından müşterek olan tarafı birinci şahıs ağzından anlatılmış olmalarıdır. Bu anlatış tarzı bir yandan ortaya konulan fikirleri çok çarpıcı yaparken, öte yandan bir roman kahramanına söylettirildikleri için romancıyı muhafazakârların hücumundan korur."(602)

Şâdân Bey'de de sahte entelektüelliğin işaretleri vardır. Örnek olarak, edebiyat bilgisini göstermek isterken, George Sand'ın kadın olduğunu bilmediği için küçük düşer.

Peride Celal'in romanı *Atmaca*'da (1944)(603), aile düzenini başka bir kadın yüzünden dağıtan Faruk adlı bir memur tipi görülmektedir. Karısına maddi sıkıntı çektirmeyen orta hâlli bir memur olan Faruk, kayınpederinin ifadesiyle "*tam aile babası olacak adam*"dır. Yazar da kahramanını "*Açık kalpli, mert, mükemmel*" (s. 11) biri olarak tanıtır. Fakat, amcasının oğlu Cemal'in hafifmeşrep karısı Sabahat'e içten içe hayranlık duymaya başlaması, karısıyla Sabahat arasında karşılaştırmalar yapması, sürekli Sabahat'ten bahsetmesi, Faruk'u evliliğinden yavaş yavaş soğutur. Giderek Sabahat'e bağlandığını kendi kendisine itiraf eder. Bu bağlılığın sebebi Sabahat'in kadınlığıdır. Yazar, Sabahat'in bu tarafını "*Sabahat bir tutam ışık, renk ve kokudan ibaretti.*" (s. 18) cümlesiyle anlatır.

Aralarında gittikçe artan yabancılaşmaya rağmen Faruk karısını yine de sevdiğini düşünmektedir ama diğerinden de vazgeçemez ve sonunda Sabahat Faruk'un metresi olur. Aile bağları gevşer. Fa-

---

(602) Kaplan, *a.g.m.*, s. 473.

(603) Peride Celal, *Atmaca*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1944 (Alıntılar bu baskıdandır).

ruk durağan aile hayatında bulamadıklarını bu ilişkide bulur. Bu ilişkinin niteliği ise "*Bu belki fazla hayvanî, etten ruha geçmiyen bir münasebetti. Fakat onu sarhoş edici bir haz ve sarhoşlukla sarıyordu.*" (s. 73) denerek gösterilir. Faruk, bu işi gizli tutarak karısına ve kızına zarar vermeyeceğini düşünür. Ancak iki hayat bir arada yürümez. Faruk, kocasından ayrılmasına yol açtığı Sabahat'i tercih ederek karısından boşanıp onunla evlenir.

Ercüment Ekrem Talu, ummadıkları anda paraya ve özentiden ibaret bir alafranga hayata kavuşan orta hâlli ve geleneksel bir Türk ailesinin başına gelenleri anlattığı *Çömlekoğlu ve Ailesi* (1945)(604) adlı eserinde, şekil boyutunda kalmış Batılılaşmanın –Türk romancılarında örneğine çok rastlanan– bir eleştirisini yapar.

Kendi hâlinde bir aktar iken, komşusu olan bir ihtiyarın bütün altınlarını kendisine bağışlamasıyla hayatı değişen İdris Efendi, ailesini de alıp eski evinden çıkar ve Beyoğlu'nda bir apartmana taşınır. Komşuları olan bir bankacı ve karısı, onlar için bir model teşkil eder. Yazar, bu memur ailesiyle sonradan görme Çömlekoğlu ailesi arasında bir mukayese unsuru yaratır. Banka memuru Cemal, hem fizik hem ahlâk olarak ideal bir erkek ve ideal bir eştir; işinde başarılıdır ve becerisi sayesinde kısa zamanda terfi ederek mevki sahibi bir adam olur. Karısı Aynur hanım da çok zevkli, bilgili, evini iyi idare eden bir kadındır. Cemal, karısına da kendisine de para harcamaktan çekinmez, paranın harcanmadıktan sonra bir işe yaramayacağını düşünür.

İdris Efendi'nin karısı Şazimend, kocasının da Cemal gibi bir erkek olmasını istedikçe İdris her gün inadına biraz daha kendisini bırakır. Bu durum, Şazimend'i Cemal Bey'in evinde rastladığı Fahrettin adlı bir paşazade ile gönül ilişkisine iter. Gençliğinde Beyoğlu'ndan çıkmayan Fahrettin, babasının zoruyla memuriyete girmiştir. Memuriyete giriş hakkında, "*O tarihlerde her memurda ehliyet aranmazdı. Maamafih müsabaka imtihanı yapıp da kazananları iskarta ederek kayırılması matlup naehiller de kayırılmazdı.*" (s. 135) denmesine rağmen doğru düzgün hiçbir okulda okumamış olan ve alafranga özentilerden başka sermayesi bulunmayan Fahrettin, iltimas sayesinde Hariciye memuru olur.

Hariciye'nin en "*mümtaz*" dairelerinden İstişare Odası'na verilmesi uygun görülen Fahrettin, buradaki iyi eğitimli gençlerin yanında cehaletini anlar ve utanır. Mütercimden Fransızca öğrenir,

(604) Ercüment Ekrem Talu, *Çömlekoğlu ve Ailesi*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1945 (Alıntılar bu baskıdandır).

daireye devamı aksatmaz ve amirlerinin teveccühünü kazanır. Tam sefarette görevlendirileceği zaman, Meşrutiyet tensikatına uğrar, hiçbir diploması olmadığı için ona yol verilir. Bu sırada babası ölmüş, mirasa konmuştur ama mirasyedilik yapmaz. Saman altından su yürüten bir çapkındır. Şazimend'le tanıştıklarında her ikisi de birbirlerini gözlerine kestirmişlerdir. Buluşmaya başlarlar. Fahrettin, bir süre sonra evli bir kadınla ilişkinin başına iş açacağı korkusuyla Şazimend'i bırakır ama kendisini hiç suçlu görmez. Aksine, Şazimend'e hayat hakkında çok şey öğrettiğini düşünmektedir.

Halide Edib'in para ve kültürsüzlük nedeniyle bozulan bir cemiyeti anlattığı(605) romanı *Sonsuz Panayır*'da (1946)(606) olaylar, 1945 yılında geçer. Gerçekten bir panayırı andıran eser yükselmek hırsındaki gençleri, ahlâki kaygıları olmayan sonradan görme zenginleri, "apartman beyleri", yitirilmiş değerlere tutunmaya çalışan fakir memurlarıyla gerçek anlamda bir sosyal roman kompozisyonu çizmektedir.

Roman, Saffet Balkar adlı bir küçük memurun aile hayatını anlatarak başlar. Fedakâr bir karısı ve lise son sınıfta okuyan, havai ve iyi yaşamak isteyen Ayşe adlı kızıyla son derece mütevazı şartlarda yaşayan Saffet Balkar, iyi ama yoksul bir memurdur. Kızı, hayatta başarı sağlayamamış babalara zamane gençliğinin yaptığı gibi baş kaldırma ihtiyacı içindedir. Babasına iğneli sözler söyler, adamın hayattaki biricik keyfi olan sigaraya verdiği paraya kızar. Bunun üzerine Saffet Balkar sigarayı bırakır. Ancak bu sefer de tiryakilik yüzünden, tenha yerlerde izmarit toplamaya başlar. Hatta kalemde, hademe kül tablalarını dökmeye götürmeden cebine boşaltır.

Tramvay parasını ayırdıktan sonra aylığını olduğu gibi karısına veren Saffet, kötü alışkanlıkları olmadığı gibi çocuğunu iyi yetiştirmeye çalışan, kendisi de okuyan bir insandır. Fakat Ayşe bunların işe yaramadığını düşünür, babasının okutup öğrettiği şeyler işe yaramaz eski kitaplardır. Ayşe'nin amacı kesin olarak, bağlı olduğu fukara memur sınıfından kurtulmak, para kazanmak ve özellikle de ün sahibi olmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için de değil an-

(605) Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 354.

(606) Halide Edib Adıvar, *Sonsuz Panayır*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946 (Alıntılar bu baskıdandır).

nesiyle babasının, dünyanın suyunu sıkmaktan çekinmeyecek kadar kudretli bir iradesi olduğunu düşünür. Hâlbuki Saffet Bey, kızı ders çalışırken rahatsız olmasın diye parmak ucunda dolaşacak kadar anlayışlı, kızından gördüğü "*bunuyorsun*" türünden hakaretlere hoşgörüyle yaklaşabilecek kadar mülayimdir.

Ayşe aslında babasının yaptığı fedakârlıkların farkındadır ama bunlar onun kalbini yumuşatmaz. Okulunun açtığı bir yarışma için sigarayı bırakan baba konulu bir hikâye yazmaya girişir. Hikâyesi birinci olur ve jüridekileri çok duygulandırır; o kadar ki, içlerinden Ali Bey adlı zengin bir öğretmen, bu fakir memura elli paket sigara alıp kızıyla gönderir. Ayşe bunları babasına vermez. O, anne ve babasına kaba davransa da özünde kötü bir evlat değildir, bir işe girerek onları rahat ettirmeyi istemektedir; Ayşe sadece kendisini kaçınılmaz bir kuşak çatışmasının içinde bulmuştur.

Öte yandan, bu fakir memurların ve fakir halkın yanında "*iki binler*" denen bir zengin zümre vardır ki çoğunluğun nefretini kazanacak kadar sefahat ve israfa dalmışlardır. Bunlar, dünya savaşları sıralarında genellikle kirli işlerle iyiden iyiye semirirken(607) memurlar uzun zamandır fukaralıkla birlikte anılır olmuştur. Bu zenginlerin ekserisi "*Şişman, şaşkın, yaşlarıyla mütenasip olmıyan iptilalara duçar olmuş, yar hasta mahlûkattır.*" (s. 16) İki binlerin çocukları arasında kafasını dersle yoranlar azdır. Bundan ötürü çocuklarına, çürük işler gören özel liselerden diploma alabilmek için bu liselere başvururlar. Ayşe'nin, öğretmeni Ali Bey'in ayarladığı özel dersler sayesinde tanıma fırsatı bulduğu bu zengin aileler, isimleriyle kendilerini büyük ölçüde ele verirler: "Bolluklar, Tıngırlar, Şaşırtmaçlar..." Halide Edib'in, seçtiği bu isimlerle insanların kişilikleri, yaşama biçimleri ve kültür düzeylerine bir göndermede bulunduğu açıktır(608). *Sonsuz Panayır* hakkında Halide Edib'e bir mektup yazan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, romanda gördüğümüz türden vurguncu zenginlerin ve yoksul memurların gerçek hayatla ilgilerini, Meşrutiyet'e kadar giderek şöyle ifade etmektedir:

---

(607) II. Dünya Savaşı boyunca, vurgunculukla ilgili olarak dönemin gazetelerinde birçok haber çıkmıştır. Bu haberlere bir göz gezdirmek bile haksız kazanç sağlamanın ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Söz konusu gazete haberlerinden bazıları ve savaş zamanındaki vurgunculukların edebiyatımızdaki yansımalarıyla ilgili olarak bk. Alev Sınar, *Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 55-67.

(608) Roman ya da hikâye kahramanına ad verilmesiyle ilgili olarak bk. Belge, "Hikâye ya da Roman Kişisinin Adı" *Edebiyat Üstüne Yazılar*, s. 31-34.

"İlk Meşrutiyet devrinin, ecnebi kapitalistlerine simsarlık eden ve kışın Nişantaşı'ndaki konaklarda, yazın Göztepe ve Erenköy köşklerinde vur patlasın çal oynasın ömür geçiren politikacıların hele Birinci Cihan Harbi'nde Viyanalı şantözlerle Peşteli Dansözlerin yatağına yüzlük banko-notlardan çarşaf seren nice vurguncunun Şaşırtmaç'larla Safitürk'lerden ne farkı vardı? Bunlara katılmak talihinden mahrum kalmış bedbahtlar tıpkı Sonsuz Panayır'daki fukara memurlarla devlet düşkünleri gibi viraneliklerde açlıktan can vermiyor muydu? Ve bu facianın karşısında, Ali Bey cinsinden intelektüeller gene HALVET'lerine kapanıp lahavle çekmekten veya Tıngır (bu tuhaf adı da nereden buldunuz?) gibi muharrirler gazete köşelerinde üstü kapalı birtakım hicivler yazmaktan başka ne yapıyordu? Âlem gene ol âlem, devrân yine ol devrân." (609)

Halide Edib'in *Son Arzu* ve *Handan* romanlarında gördüğümüz Hariciye memuru tipi, *Sonsuz Panayır*'da da vardır ve yazar, Hariciye hayatıyla ilgili izlenimlerini roman kurgusu içinde okurlarına aktarmaya burada da devam eder. Bu konuyla ilgili olarak karşılaştığımız şu cümle, düşündürücüdür: *"(...) bir de genç ve yakışıklı hariciye sınıfı vardır ki, bunlar da mevkilerine güvenerek, kendilerini snob zenginlerin kızlarına satarlar."* (s. 44)(610) *Sonsuz Panayır*'ın Hariciyeci kahramanı Nihat Sertman, zihniyet ve ahlâk bakımından farklı değildir(611). Amaç aynıdır: yükselmek. O da bu

(609) Enginün, "Yakup Kadri ve Halide Edib", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s. 105-106.

(610) Bundan daha açık ifadelere, yazarın *Tatarcık* (1939) adlı romanındaki Şinasi karakterinde rastlanır. Şinasi'nin rahat ve yüksek mevki arayışlarına uygun olan kurum, Hariciye'dir: *"İşi az, tantanası bol, ikbal mevkii. İyi sefir, iyi geçinen, iyi briç oynayan, az söylediği için akıllı olduğuna hükmedilen adam... Fazla olarak insanları muayyen bir sınıfının içinden tetkikine imkân bulan, gece gündüz güzel kadınlarla temasta, iyi sofralarda yemek yiyen talihli mahluk."* (Halide Edib Adıvar, *Tatarcık*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 76.)

(611) *"Nihat Sertman bir hariciye memurudur, babası kirli işlere karışmış sabık bir komiser, dedesi ise Abdülhamid devrinin Göz Patlatan Muzaffer'idir. Göz Patlatan Muzaffer, Sinekli Bakkal romanının canlı, fakat sevimsiz tiplerinden biridir. Bu tipler, her devrin gerektirdiği tarzda davranarak yaşarlar ve her devrin adamı olurlar. Halide Edib, Sonsuz Panayır'daki Nihat ve babasının zaaf ve ahlâksızlıklarını bu şekilde Göz Pat-*

amaca ulaşabilmek için karısını kullanır. Karısı hakkında insanların söylediği övgü dolu sözler onu bir eş olarak değil, terfi bekleyen bir memur olarak sevindirir; belki de bu kadınla vaktinden önce elçi olabilecektir. Gözünü o kadar hırs bürümüştür ki, karısının nüfuzlu bir adam olan Şaşırtmaç'a yüz vermeyip reddetmesine sinirlenir:

> "*Bana bak, bu herif babamın dostudur. Belki elinden bir iyilik gelmez amma, isterse beni yerimden edebilir, hiç olmazsa ilerlememe mâni olur. Hâlbuki ben yarın belki başkâtip, öbür gün elçi olacağım. Bu yerlerde insana en çok yardımı dokunan karısıdır. Kimi karılar bunu para ile yaparlar.*" (s. 118)

Sertman'ın karısından beklediği, cinsel cazibesini kullanarak güç ve servet sahiplerini kendisine çekmesidir. Baba Sertman'ın dostu olan Samet Şaşırtmaç, Nihat Sertman'a bir sefaret başkâtipliği ayarlayabilecek kadar nüfuzlu bir zengindir. Ancak bunun bedeli, Nihat'ın karısıdır ve daha kötüsü, Nihat haberi yokmuş gibi görünerek bu pazarlığa rıza gösterir. Şaşırtmaç'ın genç çifte balayını geçirmeleri için lüks eğlence yerlerine yakın olan apartmanında bir daireyi vereceğini vadetmesi de bu pazarlığın bir parçasıdır. Bu kirli ilişkilerin meydan bulması, ne yazık ki, devletin önemli temsil makamlarından birine sahip olmak uğrunadır.

Romanda "*apartman beyi*" olarak adlandırılan diğer bir zengin kesim daha vardır ve bunlar "*iki binler*"in bir koludur. Çok istedikleri hâlde siyaset alanında söz sahibi olamazlar ve bunun acısını –kira kanunu çıkana kadar– istedikleri zaman arttırdıkları kiralarla, özellikle fukara memurlardan çıkarırlar:

> "'*Kiracı makulesi*' diye yukarıdan baktıkları evsiz sınıfını iz'aç edecek başka yollar bulmağa başladılar.
> *Apartımanların bodrum katlarında, aylıklarının yarısını vererek oturabilen küçük memurları tedhiş edecek birinci çare şu oldu. Bunların âmirlerile, şefleriyle dost görün-*

---

latan Muzaffer'e bağlayarak adeta ırsiyetle izah eder. Halide Edib, bir sohbetinde dejenere tiplerin nesilden nesle daha da bozularak devam ettiklerini işler." (Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 354)

mek, bir sözle bu memurları kollarından tutup attırabilecek bir kudrete sahipmiş gibi görünmek. Fakat bu çok devam etmedi, fıkara memur dahi bu oyuna gelmedi.

Apartıman beyleri, asıl, lüks dairelerine harpten evvel yerleşmiş doktor, mühendis veya yüksek memur sınıfını ürkütememekten çok eza duydular. Bilhassa, nüfuz sahibi bir kiracıya bir dairesini verip, ötede beride mühim, siyasî havadislerin membaı gibi görünmek çalımından kendilerini mahrum eden bu kesesi boş, fakat çenesi kuvvetli kiracılara karşı gayızları hudutsuz oldu..."(s. 92)

Cahil ve sonradan görme zenginlerin eğitimli insanlara karşı hissettikleri kompleks, zenginliklerini kuvvetle vurgulamaları sonucunu doğurur; ancak bu, yukarıda görüldüğü gibi içten içe gıpta etmelerini engelleyemez. Romanda anlatılan zenginlerin yoksul memurları ezmeye çalışmalarında, bu kompleksin etkisi de düşünülmelidir. Kimi zaman ise böyle zenginler, eğitimli olmanın maddi bakımdan çoğu kez hiçbir işe yaramadığı bir ülkede cehaleti "haklı" çıkarırlar. Mesela, Ayşe'nin öğretmeni Ali Bey'in Uzman adlı zengin bir arkadaşı, Ayşe'ye şirketinin idarehanesinde bir iş teklif eder, bunun yanı sıra çocuklarına Türkçe dersi verecektir. Bu iki iş karşılığında da epey yüksek miktarda ücret alacaktır. Uzman'a liseyi bitirmek gereğinden bahsedilince de, "*Lise bitirmenin ne gereği var? Üniversitede dört yıl kafa patlatıp dirsek çürüttükten sonra, bizim şirketin herhangi hademesi kadar maaşla asistan olup ne yapacak?*" (s. 137) cevabı alınır. Altmış yıl öncesine ait bu ifade, bugün bize hiç yabancı gelmemektedir ve bu yüzden de Uzman, elbette cahil kalmanın "haklılığını" yaşamaktadır.

Sonsuz Panayır'ın, II. Dünya Savaşı'nın bitimi itibarıyla, Türkiye'deki memur sınıfının sosyal ve ekonomik durumu hakkında olduğu kadar, "türedi" diyebileceğimiz bir zengin sınıfın ortaya çıkışı, ahlâk bozuklukları ve hayat algıları hakkında da ciddi veriler sunması sebebiyle, sadece edebiyat araştırmacılarının değil, diğer sosyal bilimcilerin de üzerinde durması gereken bir eser olduğunu söylemek gerekir.

Refik Halit Karay'ın *Anahtar* (1947)(612) adlı romanı, Batılı yaşam biçimini zoraki ve biraz da yapmacık şekilde benimseyen,

---

(612) Refik Halit Karay, *Anahtar*, İnkılâp Kitabevi, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947 (Alıntılar bu baskıdandır).

bu suretle aile yaşantıları buhrana sürüklenen genç bir çiftin kıskançlık temelindeki hikâyesini anlatır(613). Roman bu yönüyle, Cumhuriyet'ten sonra hızlı şekilde Türk toplumunun bünyesine giren Batı tarzı yaşam pratiklerinin belli bir kesim tarafından bilinçsizce ve geleneğe aldırmadan, biraz da hoyratça uygulanmasının alttan alta bir eleştirisini yapar. Zaman, 1940'ların başıdır.

Romanın kahramanı Kenan, devlet imtihanlarını kazanarak Fransa'ya tahsile gitmiş, dönüşte Maliye müfettişi iken ülkede bankacılık devri açılınca memur ihtiyacı yüzünden ve tam o sırada el altında bulunduğundan yeni bir banka şubesinin başına geçirilmiştir. Şimdi ise otuz sekiz yaşında hatırı sayılır bir bankacıdır ve "*Toprak Bank*" genel müdürüdür. Ne öğrendiyse yenidir ve kendisi de tamamen yeni idare elemanlarındandır, bununla övünür. Hem kendisi hem de kendi nesli hakkında şöyle düşünür:

> "*Hareketleri bütün yeni neslinki gibi sertti. Bu nesil çok birbirine benziyordu: Aynı usulde selâmlaşan, konuşan, eğilip el öpen, kadeh tutan, otomobile yaslanan, emir veren seri halinde memur ve iş adamı bir nesil, bir tektip! Hepsi tâlimli gibiydiler ve çok katı, çok dik, kendilerini çok beğenmiş delikanlılardı. Eğer bu beğeniş ve güven gerçek bilgi ve ihtisasa dayansaydı şüphesiz daha sağlam, daha verimli olurdu. Sadece bir hükûmet sisteminden ve bir zümreden kuvvet alıyorlardı.*" (s. 39-40)

Kenan da birçokları gibi hükûmet desteğine muhtaçtır, "*Eğer hükûmet beni tutmayıverse, bıraksa ne olurum? Kendiliğimden böyle bir mevki yapabilir miyim?*" diye çok düşünmüştür (s. 40). Çünkü bütün varlığıyla beraber mevkisini de inkılâba ve rejime borçludur. Fakat ilk adımlarını atarken bankanın idare meclisi başkanı olan eski bir ahbabının iltimasından da yararlanmış, çok kısa bir zamanda genel müdürlüğe tayinini yaptıran Veli Demirtaş adlı bu sözü geçer tanıdığın adamı olmuştur.

Romanın hemen başında Kenan, karısının çantasında bir anahtar bulur. Kişilik bakımından da şüpheye yatkın olduğundan, bu

---

(613) "*Eser, Cumhuriyet sonrası İstanbul'unda dış görünüşü Garplı olmasına rağmen, zihnî yapısı ve düşünce tarzı ile henüz Türk toplumundan kopmamış insanlardan teşekkül eden zümrenin, bu ikilikten doğan dramını ortaya kor.*" (Şerif Aktaş, *Refik Hâlid Karay*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 88)

anahtardan karısına ait bir sadakatsizlik kokusu alır. Önce evine gelen misafirlerinden şüpheye düşer, teker teker bütün erkek misafirlerini düşünür; şüpheciliğini bazen abarttığının da farkındadır. Sağlam bir tahlil gücü, geniş bir muhayyilesi olan Kenan, karısının ikinci kocasıdır, paranoyakça şüphelerinin altında bu kadına duyduğu sevgi ve aşırı kıskançlık yatmaktadır.

Kenan, salonlarına kabul ettikleri misafirlerine bakarken yaşadıkları hayatın bir muhasebesine dalar. Çevrelerindeki bir sürü cazip erkek arasından kendisini karısı Perihan'ın beğenmesi için fazla düz bulur ve "*Benim gibi kuru bir bankacıya varmakla hata etti.*" (s. 35) diye düşünür. Karısıyla bir türlü baş başa kalamamaları, sürekli dışarda zaman geçirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunun sebebini aradığında şu cevabı bulur:

> "*Niçin olacak? Muhitlerindekileri taklid etmişlerdi. 'Bizim mevkiimizdekiler öyle yapıyor, biz de onlara benzemeliyiz!' diye düşündükleri için, zahir eskiden farkına varmadan öylelerine imrendiklerinden, yapılanı güzel, zaruri bir şey sandıklarından, kibarlık taslamağa can attıklarından dolayı belki de Avrupa taklidi yüksek sosyete kurmayı rejimin icabı ve gördükleri iltimaslı nimetin mukabelesi saydıklarından onu da başardıklarını anlatmak istediklerinden ötürü, çeşitli sebeplerle, saiklerle işte böyle olmuşlardı. Fazla sivrilmişler, samimî taraflarını kaybetmişlerdi.*" (s. 35)

Kadınların özgürlükleri, sürekli dışarda olmaları, Beyoğlu'ndan ayrılmak istememeleri, bildik bilmedik birçok apartmana, birçok yere girip çıkmalarını herkes gibi Kenan da kanıksamıştır:

> "*Kocalar için dünyanın en tabiî haliydi bu! Hattâ 'Eh, elbette böyle olacak... Böyle olmazsa Şarklı kaldık sayılır... Benzeyeceksek tam benzeyelim!' dercesine bir tavır bile takınmıyorlar mıydı? Neredeyse "İşte, bizi yükselten, umduklarımızdan fazlasını veren Garplılık hareketine hizmetimiz!' diye fedakârlıklarıyla övüneceklerdi...*
>
> *Kenan da onlardan biriydi; daha doğrusu bugüne kadar farkına varmadan onlardan biri olmuştu. Evet, belki de Perihan fazla gezgin değildi ama hemen her gün ikindile-*

ri bir bahane ile sokağa çıkmıyor muydu? Bir zamanlar da yürüme salgınına tutulmuştu; sabahları başını alır, Şişli'ye kadar gider gelirdi. Bir de tenis devri geçirmişti; kısa süren bir binicilik merakına da düşmemiş miydi?...

Hepsine rıza gösterdi. Sade rıza mı gösterdi? Teşvik bile etmedi mi? İçinden 'Benim vaziyetimdeki bir adamın karısı bütün bunları yapmalı, bilmelidir. Yarın mebus olurum, vekil olurum, yüksek vazifelerle Avrupa'ya, Amerika'ya giderim. Karım silik kalmamalı' diye düşünmedi miydi? Görgüsüz yetişmiş rical kadınlarının oralarda nasıl gaflar yaptıklarını biliyordu, (...) fakat..." (s. 36)

Kenan'ın tereddütleri vardır, ona göre, öğrenmenin başka türlü ve daha olgun şekilde olması gereklidir. Hâlbuki çevrelerini saran kalabalık, eşlerini aldatan kadınlarla, kadın düşkünü erkeklerle doludur. Dolayısıyla özgürlük, kadının toplumsal saygınlığını, görgü ve bilgisini yükseltip güvenli bir hayat sürmesine yaramaktan daha fazla, söz konusu çevrelerde bir ahlâk buhranına yol açmıştır.

Kenan, mensup oldukları çevreye bakıp bu düşünceleri aklından geçirirken, ister istemez bir mukayese içine girer. İlk evlendikleri zaman karısıyla küçük ve ahşap bir evde mutlu ve mütevazı yaşarken, şimdi içinde yer aldıkları çevreden pek memnun değildir:

"*Parası çoğaldıktan sonra o güzel hayatı –mevkilerine uygun sosyeteye karışmak ve uymak suretiyle– muhakkak ki soysuzlaştırmışlardı. Moda semtlerde yazlıklara taşınmalar, gece hayatına atılmalar, mütemadi davetler, ziyafetler, kulüplere devamlarla az zamanda değişmişler, kuklalaşmışlardı.*" (s. 88).

"*Nesine lâzımdı Taksim'de koca apartıman, en pahalı terziler, otomobil, gösteriş; kısacası bir hamlede bir demokratlar aristokrasisi kuranların samimiyetsiz âlemine karışmak!*" (s. 91)

Bu samimiyetsizlik, bu yapmacık o kadar bellidir ki Kenan bunu bazen çok şuursuzca yaptıklarını görüp gülünçlüğün farkına varır. Verdiği bir davette yakın arkadaşlarından birine viski ikram etmek ister ama bunda bile doğallıktan uzak ve çocuklara mahsus hevesli bir taklitçilik içindedirler:

"*Şişeye yeni görüyormuşlarcasına beraberce bir müddet baktılar, usulca evirip çevirdiler. İkisi de kendilerini böyle yapmakla romanlarda okuyup filmlerde seyrettikleri içki kıymeti, lezzeti bilir zengin, yahut aristokrat tiplere benzettiklerini sanıyorlardı. Kenan bugünkü ruh hâleti içinde vaziyeti sezdi, gülünçlüğünü anlayarak şişeyi masaya koydu (...)*" (s. 38)

Kenan'ın tereddütleri, Peyami Safa'da aynıyla görüldüğü üzere, eskiyle yeni arasında kalmış bütün bir neslin tereddütleridir. Medeniyet krizini herkes yaşamaktadır. Batı, Türk modernleşmesinin tartışılmaz modeli olduğundan, sadece toplumsal yaşantı şekilleri değil kurumsal yapılar da sırf Batı'da bulunduğu için alınmaktadır; bu yüzden Kenan'ın umudu ileriye dönüktür:

"*Asıl sağlam cemiyet, bizden en aşağı yarım asır sonra kurulmağa başlanacak. Biz kafi derecede cihazlandırılmadan boş yerlere, 'Bundan da bulunsun... Garpta böylesi de var!' diye acele acele açtığımız müesseselerin başına, sistemle yetişmemiş, olgunlaşmadığımız hâlde getirildik.*" (s. 97)(614)

Kenan'ın içindeki şüpheler giderek artmaktadır, hiçbir şeyden tat alamamakta, "*Hele dünyanın belki de en büyük bankasında bile eşi bulunmayan mükellef döşeli odasına girip de müdürlük koltuğuna oturunca her gün duyduğu ikbal ve nüfuz tadının acılaştığını*" fark ettikçe ürkmektedir (s. 49). Karısını takip ettirir fakat bir türlü kesin bir sonuca ulaşamamaktadır. Psikolojik durumu bozulduğu

(614) Tanpınar, "*Bizi değiştirecek şeylere karşı ne bir mukavemet gösterebiliyoruz, ne de ona tamamiyle teslim olabiliyoruz. Sanki varlık ve tarih cevherimizi kaybetmişiz; bir kıymet buhranı içindeyiz. Hiç birini büyük mânâsında kendimize ilâve etmeden her şeyi kabul ediyor; ve her kabul ettiğimizi zihnimizin bir köşesinde âdeta kilit altında saklıyoruz. (...) Ne kadın meselesini, ne kanunlarımızdaki değişiklikleri, ne de esasından garblı kültür ve sanatı başka türlüsü olmayan, olmaması icab eden hayat şekilleri halinde alamadık. Daima içimizden ikiye bölünmüş yaşadık. Bir kelime ile yaptığımızın çoğuna tam inanmadık. Çünkü bizim için bir başkası, başka türlüsü daima mevcuttu ve mevcuttur.*" diyerek Batı'yla olan münasebetimizin boyutlarına işaret eder (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 35-37).

için kimi zaman yorgun ve bezgin, kimi zaman da neşelidir. Keyfinin yerinde olduğu bir gün, bankaya gelince bütün personeli güler yüzle selamlar; Kenan'ın aldığı tepki ve sonrasındaki yorumu ilginçtir: "*Kenan gülümsediği hâlde karşısındakiler budalaca, şaşkın şaşkın, ürkmüş gibi duruyorlar; ne cevap vereceklerini bilemiyorlar. Zavallılar! Neşeye, latifeye, değişikliğe, şakacı âmir yüzüne alışmamışlar ki... Faşist terbiyesi!*" (s. 123)

Girdiği kıskançlık ve şüphe bunalımından kurtulamayan Kenan iyice rahatsızlanınca bir kliniğe yatırılır. Karısı Perihan'ın onu çok sevdiği de burada ortaya çıkar. Hastahaneden iyileşerek çıktığında karısıyla yeniden sevgi ve güven tazelemişlerdir. Ancak anahtar meselesi hâlâ ortada durmaktadır. Her ne kadar Batılı tarzda yaşasalar da birbirlerine olan sevgilerini ifade ederken kimileri gibi yabancı kelimeleri değil, Türkçe kelimeleri kullanırlar; çünkü "*ecnebi kelimeleri daha güzel sayacak ve kullanacak derecede züppe terbiye*" almamışlardır (s. 212). Kenan, en başta sorması gereken soruyu en sonda sorar ve bu anahtarın evlendikleri zaman ilk oturdukları evin anahtarı olduğunu öğrenir. Karısı, güzel günlerinin hatırasını yaşatabilmek için anahtarı atmayıp saklamıştır.

Romanda Kenan'ın yakın arkadaşlarından genç Hariciyeli Ekrem Sümergil, üç dil bilen ve üçünü de mükemmel konuşan genç ve yakışıklı bir diplomat olarak anlatılır. Evi olmadığı için otelde kalan, Avrupa görmüş tipik bir salon diplomatıdır. Ekrem, Kenan'a misafir geldiğinde evin hizmetçisiyle ilgilenir, bu onun hastalıklı tarafıdır. "*Genç diplomatın illeti, hizmetçi kızlara karşı duyduğu zaaftı. Ne tuhaftı ki, hayatını Avrupa'da ve memleketinde daima üst tabaka muhitlerde geçirdiği hâlde, hizmetçi kız ve kadın tipine düşkündü.*" (s. 39) cümleleri, onun bu zaafını gösterir. Ekrem, İstanbul'da bulunduğu zamanlar kendisini mevkisinden düşmüş zannetmektedir: "*Âdeta hiçe sayılır gibi bir hal. Eski rejimde iş için İstanbul'a gelen valiler, mutasarrıflar da o muameleyi nefislerine yediremezlermiş ya... Polisler tanımaz, şoförler aldırmaz... gerçekten yadırgıyoruz.*" (s. 42)

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu (1949)(615) adlı romanda, asli kahraman Ferit'i içine düştüğü felsefi buhranlardan çıkarmaya uğraşan Yahya Aziz adlı felsefe hocası, aynı zamanda Peyami Safa'nın eserdeki sözcüsü durumundadır. Yahya Aziz, entelektüel bi-

(615) Peyami Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, Nebioğlu Yayınevi, 1949, (Alıntılar bu baskıdandır).

rikim bakımından ortalama öğretmen düzeyinin çok üzerinde bir tiptir. Ferit'le birlikte yaşadıkları pansiyonun sahibi, onu şöyle tanıtır: "*Anladım ki deryadır. Üstadların üstadıdır. Müşkülüm olunca ben de kendisine danışmak isterim. Zira mutasavvıfaya bigâne değildir. Velâkin yanına varılmaz. Kendisi bir kuyudur ki içine evvelâ kendisi düşmüştür.*" (s. 92)

Aziz Bey, Ferit'in ruhsal sıkıntı anlarında gördüğü bazı halüsinasyonları açıklaması için başvurduğu bir bilgi kaynağıdır. Ferit'e, "*Bütün ihtimallere saygı*"yı öğreten de Aziz Bey'dir (s. 152). Yerine göre onu bir psikolog dikkatiyle muayene eder, yerine göre de onu koruyan bir sığınaktır.

Fakat, kendisinin işlediğini zannettiği bir cinayet vesilesiyle Ferit şöyle düşünür: "*Polis (...) Aziz'i görür orada. Sorguya çekerler. Tabii. Aynı evde oturan bir adam. Bankaya gittiklerini söyler mi Aziz? Söylemez, söyletirler. 'Ferit her şeyi itiraf etti' derler. Ne kadar olsa bir memurdur Aziz. Korkar. Söyler.*" (s. 202)

Sorbonne Üniversitesi'ni bitirmiş olan Aziz Bey, bir ilim adamı olarak kıymetinin bilinmemesinden şikâyetçidir(616). Bir miras davasının sonuçlanmasını umutla bekler, çünkü o zaman "*Tamamıyla serbest*" olacaktır (s. 228). Ferit'le olan uzun sohbetlerinde verdiği bilgiler ve birtakım kanaat beyanları bakımından Peyami Safa'nın romandaki sözcüsü, diğer bir ifadeyle yazarın bilgisini okura aktaran tip olarak karşımıza çıkar.

Edebiyatımızın en önemli romanlarından *Huzur* (1949)(617), "*bütün değerini Tanpınar'ın kendi hayat tecrübesini anlatmasından*"(618) alan, son derece estetize edilmiş, biyografik niteliklere sahip bir eser olarak göze çarpmaktadır. Dünyayı ve yaşadığımız

---

(616) Yahya Aziz tipinin, 1934'te Sorbonne Üniversitesi'nden felsefe doktorası aldıktan sonra üniversitede çalışmak imkânı bulamadığı için lisede felsefe öğretmenliğiyle yetinen Nurettin Topçu ile benzerliği dikkat çekicidir (Nurettin Topçu, *İsyan Ahlâkı,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, s. 10).

(617) Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1949 (Alıntılar bu baskıdandır). *Huzur*, edebiyatımızın üzerinde en çok durulan, hakkında en çok yazı yazılan romanlarından biridir. Bu yazıların toplu bir değerlendirmesi için bk. Handan İnci, "Elli Yılın Huzur Okumaları", *Kitap-lık,* s. 133-143.

(618) Kaplan, "Bir Şairin Romanı: Huzur", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2,* s. 365. Eserin biyografik tarafı için Kaplan şöyle der: "*Tanpınar'ı yakından tanıyanlar bilirler ki, Mümtaz, yazarın kendisidir.*" (Kaplan, *a.g.m.,* s. 364)

hayatı çok derin bir kültürel birikimin ve kendine özgü yaratılışının getirdiği "zevk-i selim" ile gören Tanpınar, *Huzur*'da kendi düşünce dünyasında çok önemli yeri olan medeniyet, kültür, kalkınma, Doğu-Batı, tarih, şiir, musiki ve aşk gibi pek çok meseleyi ele almıştır ve bir yoruma göre, romanın kendisinden daha çok bu meselelerin dikkati çekmesini istemiştir.(619) Tanpınar, romanında kendi görüş açısını temsil edebilecek, kültürel bakımdan çok yüksek ve seçkin bir çevrenin insanları olan, aydın nitelikleriyle öne çıkan iki karakter yaratmıştır: Mümtaz ve İhsan.

Mümtaz, Yunan işgali sırasında önce babasını, sonra da annesini kaybetmiş ve İstanbul'a, kendisini yetiştirecek olan amcasının oğlu ve hocası İhsan'ın yanına yerleşmiştir(620). Mümtaz, tarihe duyduğu sevgiyi Galatasaray Lisesi'nde tarih öğretmeni olan İhsan'dan almış, yine onun telkinleriyle sanata yönelmiş ve musiki, mimari, şiir gibi alanlarda hakikaten zengin bir kültüre sahip olmuştur. Genç yaşta okuduğu divanlar, Mümtaz'a eski şiirimizin kapılarını açar. Musiki ise Mümtaz'ın hayatında başlı başına bir iklimdir; o, romanın çok önemli unsurlarından biri olarak göze çarpan eski musikimiz çevresinde Nuran'la birlikte kendisine bir geçmiş zaman rüyası kurar. Mehmet Kaplan'ın ifade ettiği gibi, tabiat, musiki ve kültür, Mümtaz'ın Nuran'a olan aşkını zenginleştirip derinleştirmektedir(621).

Mümtaz, bütün estetik hassasiyetine, sanatkâr ve hülyalı şahsiyetine rağmen tek yönlü, hayattan kopuk bir aydın olmamaya ça-

---

(619) "*Tanpınar, özellikle Huzur romanını yayınladığında ilgili izlerçevrenin romanı değil, romandaki tartışmayı ve sorunsalları irdelemesini büyük bir iştahla beklemiştir.*" (Hasan Bülent Kahraman, "Yitirilmemiş Zamanın Ardında: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Muhafazakar Modernliğin Estetik Düzlemi", *Doğu Batı*, Yıl: 3, S.: 11, Mayıs, Haziran, Temmuz 2000, s. 10)

(620) "*Mümtaz'ın amcasının oğlu olarak gösterilen, fikirlerinin kuvvetle tesiri altında kaldığı İhsan, dünya görüşü, rind mizacı ve daha birçok cepheleri ile Tanpınar'ın çok yakından tanıdığı Yahya Kemal'dir.*" (Kaplan, *a.g.m.*, s. 365) Sevim Kantarcıoğlu'na göre İhsan, "*(...) tip olarak, hem Türk aydınının, hem Türk toplumunda norm olan aile babasının, hem de yüklendiği büyük mesuliyetleri yiğitçe taşımasını bilen, yeni Türkiye'nin geleceğini emanet edeceği gençleri yetiştirmeyi şeref bilen Türk öğretmeninin sembolüdür.*" (Sevim Kantarcıoğlu, "Huzur'da Aydın Tipi", *Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar*, s. 338)

(621) Kaplan, *a.g.m.*, s. 379.

lışır[622]. Başlangıçtaki aşırı bireyciliğinden[623], Nuran'la yaşadığı aşkın ve İhsan'ın da etkisiyle, ülke gerçekleriyle daha fazla ilgilenmeye, daha fazla sorumluluk hissi duymaya doğru gider. Mümtaz, iş hayatının gelişmesinden üretim programına, gelenekten Türk modernleşmesine, II. Dünya Savaşı tehlikesinden yoksulluğa kadar toplumu ilgilendiren pek çok konuyla değişik oranlarda ilgilenir ve bu konular hakkında –birçoğunun kaynağı İhsan olan– fikirler yürütür. Bunlardan biri, Tanpınar'da gördüğümüz anahtar kavramlardan olan devam fikridir. Romanın asli karakterlerinden Nuran'la sohbetlerinde vurguladığı üzere, Mümtaz esas olanın dış şekiller değil, bize özgü yaşayış şekilleri olduğunu, mesela mahalle değişse bile çocukların aynı türküyü söyleyerek aynı oyunu oynayarak büyümesinin önemli olduğunu ifade eder. Devam fikri ona göre budur ve gereklidir. Değişmeyecek olan, hayata şekil verip kendi damgamızı basan şeylerdir. Mümtaz'ın eskiye bağlı oluşu da aslında musikide, edebiyatta, yaşayış üslubunda ve hatta aşkta kendisini gösteren bir terbiyenin devamından ibarettir. Romanını yazmak istediği Şeyh Galib'in Beyhan Sultan'a duyduğu aşk ile kendi aşkı arasında bir benzerlik bulması, bu açıdan bakıldığında anlamlıdır.

---

(622) Berna Moran, Mümtaz'ın bu durumuyla ilgili olarak şunları söyler: "*Huzur, Mümtaz'ın bir masal dünyasına benzeyen, güzelliklerle dolu cennet hayatı ile, ezilmiş insanlarla dolu, acılı gerçek dünya arasındaki huzursuzluğunu, yani bir küçük burjuva aydınının estetizmde bulduğu kişisel mutluluğu ile topluma olan sorumluluğu arasındaki bocalayışını dile getiriyor.Tanpınar, Mümtaz'ı toplumsal ve siyasal yükümlülüklerini üstlenen olumlu bir kahramana dönüştürerek kolay bir çözüm yoluna gitmez. Bu huzursuzluk Mümtaz'ın kaderidir, çünkü bulunduğu ikilemden kurtulamayacağını bilir.*" (Moran, "Bir Huzursuzluğun Romanı: Huzur", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 222)

(623) Kantarcıoğlu'nun ifadesiyle, "*Mümtaz'ın radikal bireyciliği, yani insana toplumun üstünde yer vermesi de, onun romantik idealizminin ve hayalciliğinin bir ifadesidir. Tanrılığı insanda bulan Mümtaz için hayatın gayesi, insanın sadece kendisine sadık kalarak kesif şekilde yaşaması ve kendi özündeki potansiyelleri gerçekleştirerek sonuçta kendisinde başlayıp kendisinde bitmesidir.*" (Kantarcıoğlu, *a.g.m.*, s. 343) Mümtaz, bu "*kesif yaşama*" ile ilgili olarak Nuran'a şöyle der: "*Fatih yirmi bir yaşında İstanbul'u fethetmiş. Descartes da yirmi dört yaşında felsefesini yapar. İstanbul bir kere fethedilir. Usul Üzerine Konuşma da bir kere yazılır. Fakat dünyada milyonlarca yirmi bir, yirmi dört yaşında insan vardır. Fatih veya Descartes değillerdir diye, ölsünler mi? Kesif yaşasınlar yeter.*" (Huzur, s. 118)

Bununla birlikte Mümtaz, bir çöküşle beraber yok olanların değil, o çöküşün içinde yaşayan unsurların peşinde olduğunu söyler.

Kültürel bakımdan üst tabakaya mensup olan Mümtaz'ın çevresinde halktan insanlar yoktur. Yukarıda ifade edilen sebepten ötürü Mümtaz'ın halkla olan münasebeti, birtakım izlenimlerinden ibaret kalacak ve o, bütün çabalarına rağmen, sıradan insanların arasına karışamayacaktır. Nitekim, karşılaştığı bir hamal dolayısıyla düşündükleri bunu gösterir: "*Hayatlarını hiçbir zaman öğrenemeyeceği insanlardı bunlar.*" (s. 328)

Mümtaz, medeniyet şuuru olan adamdır. Esas itibarıyla onun yaşadığı temel çatışma buradan çıkar. Arayış içindeki Türk aydınını temsil eden Mümtaz, insanlık tarihine şiirde, musikide, mimaride ve en genel anlamıyla üslupta ölmez anıtlar armağan eden bir milletin mazisi ile, Batı'nın iki yüzyıldır devşirmeye çalıştığımız değerleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bu çatışmaya sosyal sorumluluklarıyla ferdî hassasiyetleri arasındaki dengeyi kuramamış olması, romanın "*şer kuvvetlerinden*"(624) olan Suat'ın intiharı yüzünden Nuran'la ayrılması, İhsan'ın ağır hastalığı ve savaş tehlikesi eklenince, Mümtaz ağır bir bunalıma sürüklenir ve II. Dünya Savaşı'nın başladığı gün Suat'ı gördüğü bir halüsinasyondan sonra çıldırır(625). "*Tabiat, sanat ve aşkla birleşerek dünyada en yüksek saadetin terkibini*"(626) meydana getirmek isteyen Mümtaz, başarılı olamamıştır.

Romanda Tanpınar'ın görüşlerini yansıtan diğer karakter, İhsan'dır. Fransa'da kaldığı yedi yıl zarfında Batılı yazarları okuyan İhsan, ülkeye döndükten sonra kendi klasiklerimize yönelir. Mümtaz'ın entelektüel birikiminde ve düşüncelerinde büyük pay sahibi

(624) Kaplan, "Bir Şairin Romanı: Huzur", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, s. 415.

(625) Tanpınar, Mümtaz'ın niçin çıldırdığı sorusuna şu cevabı vermiştir: "*Çünkü muharebenin mesuliyetini üzerine alır. Yani manevi yükünün altında ezilir.*" (Tanpınar, "Tanpınar'la Huzur Hakkında Bir Konuşma", *Mücevherlerin Sırrı*, s. 211) Mümtaz'ın gerçek dünya ile kendisine yaratmak istediği dünya arasındaki çatışma sonucu çıldırması, Elias Canetti'nin başyapıtı *Körleşme*'nin (Elias Canetti, *Körleşme*, çev. Ahmet Cemal, Payel Yayınevi, İstanbul, 1993) kahramanı Profesör Kein'i hatırlatmaktadır. Kendisine kitaplardan kurduğu bir hayatı yaşayan Profesör Kein "*Dünyasız Bir Kafa*"ya (s. 25) sahiptir. Kendi kabuğundan çıktığı zaman ise dışarıdakinin "*Kafasız Bir Dünya*" (s. 205) olduğunu görür. Bilim, felsefe ve sanat ile yücelttiği ruhu, dış dünyanın katı gerçekliğiyle karşılaşıp insanı alçaltan iğrençliklere şahit olunca Kein bunalıma sürüklenir ve çıldırarak bütün kitaplarıyla birlikte kendisini yakar.

(626) Kaplan, *a.g.m.*, s. 415.

olan İhsan, "*kendi hayat çerçevesinde ve düşünce planında bütün meselelerini halletmiş insandır. O bir 'kemal'i temsil eder. Romancı onu bize en olgun devresinde, tam şeklini almış olarak tanıtır. Huzursuz tipler olan Mümtaz, Suat ve Nuran karşısında İhsan, bir muvazene unsuru teşkil eder.*"(627) Kafasında bir Doğu-Batı sentezi olan İhsan, kendimizi unutmadan, mazinin içinde yaşayan kimliği unutmadan Batı'yı öğrenip anlamak gerektiğini savunur. Bu sentez için önce geçmişi anlamak gereklidir. İhsan'a göre, arada bir yol izlenmelidir; yani ne eskinin büyüsüne kapılıp hayatın gerçeklerini inkar etmek ne de Batı'ya körü körüne bağlanmak doğru bir tutum sayılabilir. Mümtaz, Türkiye'de nesillerin birlikte okudukları beş kitap bulunamayacağını, eski şiirin, eski musikinin giderek bize yabancı gelen şeyler arasına gireceğini söyleyerek bu sentezin imkânsızlığını ileri sürer. İhsan şu cevabı verir:

> "*Güçlük var. Fakat imkansız değil. Biz şimdi bir aksülamel devrinde yaşıyoruz. Kendimizi sevmiyoruz. Kafamız bir yığın mukayeselerle dolu; Dede'yi, Wagner olmadığı için, Yunus'u, Verlaine, Baki'yi, Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya'nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz hâlde çırçıplak yaşıyoruz. Coğrafya, kültür, herşey bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz. Başka milletlerin tecrübesini yaşamağa çalışıyoruz.*" (s. 243)(628)

İhsan bu sözlerinden sonra, eski ile yeni arasında kalmışlığımızı tahlil eder. Burada Tanpınar kahramanının ağzından konuşur ve düz yazılarında çokça üzerinde durduğu medeniyet değiştirme meselesini ortaya koymaya çalışır. Ayrıca, bu tahlilde II. Dünya

---

(627) Kaplan, *a.g.m.*, s. 395.

(628) Tanpınar'ın başka eserlerinde de buna benzer ifadelerle karşılaşırız: "*Bizim için asıl olan miras, ne mâzidedir, ne de Garp'tadır; önümüzde çözülmemiş bir yumak gibi duran hayatımızdadır. Onu yakaladığımız, onun meseleleri üzerinde durduğumuz, onlarla yoğrulduğumuz, bu meseleleri fikir hayatımızın zarurî yol uğrakları gibi değil, temeli olarak kabul ettiğimiz zaman tarihin ve hususî coğrafyamızın bize yüklediği büyük role erişeceğiz. O zaman 'devam'ın zinciri tekrar içimizde bağlanacak ve biz muasır dünyada, birleştirici çehremizle ve bu çehreyi teşkil eden hayat çerçevesi ile kendimize lâyık yeri alacağız.*" (Tanpınar, "Asıl Kaynak", *Yaşadığım Gibi*, s. 43)

Savaşı'nın eşiğindeki bir dünyada Türkiye'nin yerinin ne olması gerektiğine ilişkin teklifler de sunulmaktadır:

> "*Eski her zaman yanıbaşımızda duruyor. Bir yığın yarı ölü şekiller hayata müdahaleye hazır bekliyor. Diğer taraftan yeni ile, garp ile münasebetimiz sadece akan bir nehre sonradan eklenmekle kalıyor. Hâlbuki su değiliz; insan cemaatıyız; ve bir nehre katılmıyoruz; bir medeniyeti kültürüyle benimsiyoruz; onun için de bir hususî hüviyet olmamız lâzım. Hâlbuki bugün ondan dışa ait icapları kabulden ileriye gidemiyor, insanı ihmal ediyoruz. Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile, eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz. Hayat kendi ihtiyaçlarımızın seviyesine dahi gelmemiş; o bolluk, yaratıcılık içinde değil ki bize kendiliğinden şekiller ve kıymetler teklif etsin! Sanatımızda, eğlencemizde, ahlâkımızda, muaşeretimizde, istikbal tasavvurlarımızda daima bu ikilik karşımıza çıkıyor. Satıhta yaşarken mesut oluyoruz. Derine iner inmez kayıtsızlık ve kötümserlik başlıyor. Hiçbir kabile tanrısız olmaz; biz tanrılarımızı yaratmak, yahut yeniden bulmak mecburiyetindeyiz. Her milletten fazla şuurlu ve iradeli olmamız lâzım.*
>
> *(...)*
>
> *Bugün bir insan Türkiye'yi herşey olabilir, sanabilir. Hâlbuki Türkiye yalnız bir şey olmalıdır; o da Türkiye. Bu ancak kendi şartları içinde yürümesiyle kabildir. Bizim ise elimizde adetten ve isimden başka bir şey, müspet bir şey yok. Cemaatımızın adını biliyoruz, bir de nüfus ve vatan genişliğini... (...) Bir imparatorluğun tasfiyesinden doğduk. Bu imparatorluk eski bir çiftçi imparatorluğuydu. Hâlâ onun iktisadî şartları içinde bocalıyoruz. Nüfusumuzun yarısından fazlası istihsale açılmamış. Müstahsil olan da faydalı şekilde yapamıyor. (...) Çok hareketli, meselelerle dolu bir coğrafyada yaşıyoruz; dünya her an sıkı bir birliğe gidiyor; buhran, buhran üstüne geliyor. Vâkıa bugün nisbî bir rahat içindeyiz. Orta Avrupa'ya iktisaden kendimizi bağlamışız; klering hesabiyle, şununla, bununla geçinip gidiyoruz. Fakat bu muvazaa yıkılabilir, o zaman ne yapacağız?... (...) Birtakım mekteplerimiz var; birçok şeyler öğretiyoruz. Fakat hep eksik olan bir memur kadrosunu doldurmak için çalışıyoruz. Bu kadro dolduğu*

gün ne yapacağız? Çocuklarımızı muayyen yaşlara kadar okutmayı âdet edindik. Bu çok güzel bir şey! Fakat günün birinde bu mektepler sadece işsiz adam çıkaracak, bir yığın yarı münevver hayatı kaplıyacak... O zaman ne olacak? Kriz..." (s. 238-240)

Bu tahlilin özellikle eğitim ve memur alımı politikaları hakkındaki son kısmı, Tanpınar'ın gelecek için ne kadar isabetli hükümler verdiğini bize gösteren güzel bir örnektir.

Bu noktada İhsan, içinde bulunduğumuz medeniyet ve kültür buhranının çaresini iş hayatına açılmakta bulur. Çünkü insan çalıştıkça ve ürettikçe kendisini bulur; insanı doğuran, iş sorumluluğu ve sorumluluk düşüncesidir(629). Aynı şekilde Mümtaz da memleketin her köşesi için bir üretim programına ihtiyacımız olduğunu ifade edecektir(630).

Tanpınar, *Huzur*'u yazma amacını,

"*Nihayet bir de öteden beri peşinde olduğum kalkınma davamız ve kültürümüz karşısındaki vaziyetimiz var. Huzur, dediğim gibi asıl bu meselelerin münakaşasıdır. Garip bir zihnî tembellik içinde yaşıyoruz. Eğer bu roman istediğim tesiri yapar ve bizi meselelerin münakaşasına alıştırırsa mesut olurum.*"(631)

diyerek açıklar. Yazar bu tartışmayı açarken iki kahramanını adeta soru ile cevap gibi romanın kurgusuna yerleştirmiş, çıkış yolu ara-

(629) *Huzur*'da ele alınan iktisadi meseleler, Tanpınar'ın 1947'de, yani *Huzur*'dan önce yazdığı "Memleket Realiteleri", "İş ve Program I", "İş ve Program II" adlı yazılara da konu olmuştur (Tanpınar, *Mücevherlerin Sırrı*, s. 68-80).

(630) Fethi Naci, roman kahramanlarının bu konu hakkındaki konuşmalarıyla ilgili olarak şu yorumda bulunur: "*Tanpınar, bir ekonomik kalkınma meselemiz olduğunu biliyor, ama ekonomik kalkınmanın sadece teknik-ekonomik bir mesele olmadığını, her şeyden önce bir siyasi iktidar meselesi olduğunu ve bu iktidarın iç sosyal güçlerle ve dünya ile ilişkilerini anlamaktan çok uzak. Bunun için de, genellikle, meseleleri 'baş aşağı koyuyor; temeldeki bozuklukların yüzeydeki belirtilerine gene yüzeysel (daha doğrusu üstyapısal) çözüm yolları arıyor. Ve bu çözüm yollarını da sadece sohbetler içinde arıyor; memleketin bunca meselesini tartışan aydınların en küçük bir eylem niyetleri yoktur.*" (Fethi Naci, "Huzur", *Yüz Yılın 100 Romanı*, s. 254)

(631) Tanpınar, "Tanpınar'la Huzur Hakkında Bir Konuşma", *Mücevherlerin Sırrı*, s. 211.

yan Mümtaz'ın kafasındaki soruları hem ruhsal hem kültürel ve hem de sosyal bakımdan iç dengeye sahip, Doğu'yu da Batı'yı da bilen İhsan'a cevaplatmıştır. Mümtaz'ın yaşadığı huzursuzluk, her şeyden önce Tanpınar'ın huzursuzluğudur; İhsan'ın cevapları, tahlilleri ve teklifleri ise Yahya Kemal etkisini taşıyan Tanpınar'a aittir. Bu bakımdan *Huzur*'u, Tanpınar'ın kendi kendisine yaptığı bir konuşma olarak okumak da mümkündür.

Oktay Akbal'ın *Garipler Sokağı* (1950)(632) adlı romanındaki postacı tipi, yazarın anlattığı eski mahallenin önemli motiflerinden biridir. Kendi dağıtım alanındaki herkesi çok iyi tanıyan posta memuru, insanların mahremiyetlerini taşımak ve korumakla görevli olduğunu bilmekle beraber, bazı zaaf anlarında, mektuplarda neler yazdığını öğrenmek arzusunu duyar; o, birçoğumuzun düşündüğü gibi mekanik bir araç değildir:

> "*İnsanların sırlarını avucunda sakladığını, sırtında taşıdığını biliyordu. Çok defa bunları tahmin etmeye çalışır, yazıların şeklinden, harflerin biçiminden, isimlerden bir şeyler çıkarmaya uğraşırdı. Bazan yenilmesi güç bir arzu çantasını dolduran bütün mektupları teker teker açıp okumak için onu zorlardı. Bir gün işi gücü bırakıp çantasındaki yüzlerce mektupla kaçmayı düşünürdü. Bütün mektupları tenha bir yerde birer birer açsa, okusa... Kimbilir içlerinde neler vardır! Fakat bunu hatırlayınca güler, yine bütün mektupları sahiplerine teslim ederdi.*" (s. 45-46)

Postacı, Garipler Sokağı'nın mektuplarını dağıttıktan sonra ayağının çamurlarını siler ve aralarında bir mezarlık bulunan zenginler mahallesinin mektup tomarını çıkarınca iki kesim arasındaki farkı hemen görür:

> "*Zarfların üstüne baktı: hepsi de mezarlığın öte tarafındaki, yangın yerinden sonra başlayan büyük apartımanların, güzel evlerin, temiz giyinen insanların mahallesine aitti. Bunların mektupları da kendileri gibi. Yazıları daha güzel, isimleri bile başka. Şu yüksek bir memurun, şu yargıcın, öteki tanıdığı bir doktor, bir de tüccar... Şu güzel zarf müfettişin kızına ait, içinde kimbilir ne güzel lâflar yanyana sıralanmıştır.*" (s. 49)

---

(632) Oktay Akbal, *Garipler Sokağı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1967 (Alıntılar bu baskıdandır).

II. BÖLÜM

MEMUR TİPLERİNİN TASNİFİ

I. MESLEKİ SORUMLULUKLAR BAKIMINDAN MEMURLAR

A. OLUMSUZ MEMUR TİPLERİ

Toplumsal tarihin herhangi bir kesitinde yazılan eserlerin çoğunda aynı meseleler ve belli özellikleri olan, birbirine benzeyen tipler ele alınmışsa bunun bize öğreteceği ilk şey, gerçek hayatın bunlarla dolu olduğudur. Ortaya çıktığı tarihten itibaren, Türk romanında uzun bir zaman boyunca en çok rastlanan tiplerden birinin olumsuz memur tipi(633) olması, sanat eseriyle toplumun sorunları arasındaki ilişkinin ne kadar iç içe olduğunu bize bir kez daha gösterir. Özellikle Tanzimat'tan itibaren birçok yazarın eserlerine, devlet yazışmalarına, imparatorluk halkının şikâyetlerine yoğun bir biçimde yansıyan kangren hâle gelmiş idari sıkıntılara bir romancının duyarsız kalması, hele hele bizim o zamanki toplumumuz gibi idarenin sorumsuzluk ve beceriksizliğinin kurbanı olmuş bir toplumda, mümkün değildir. Kaldı ki, birinci bölümün başında ifade edildiği üzere, Türk romancılarından çoğu devlet kurumlarında çalışmış memurlardır ve dolayısıyla, çalışmamızın ilk bölümünde bürokrasi ile birlikte değerlendirilen ve burada tasnif edilecek olan tiplerin birçok bakımdan hayal ürünü olmadığı söylenebilir.

Romanlarda ele alındığı şekliyle olumsuz memur tiplerini beş başlıkta toplayabiliriz.

---

(633) Bu çalışmada olumsuz memur tipi kavramı kullanılırken, alt tasnifteki başlıklardan anlaşılacak olan olumsuz özelliklerin yanında, devleti temsil makamında bulunan memurların konumlarıyla uygun düşmeyen davranışları da dikkate alınmıştır.

1. Görev ihmali

Bazı devlet memurlarının işlerine gitmek konusunda gösterdikleri sorumsuzluk ve iş görme konusundaki tembellikleri, çok uzun bir dönem boyunca romanlarda ele alınmıştır. Öyle ki Tanzimat sonrası Türk bürokrasisinin bu sorununu, neredeyse adım adım Türk romanından izlemek mümkündür ve ilk romanla birlikte ilk örneğe rastlarız. Şemseddin Sami'nin *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'taki kahramanı Tal'at, çalıştığı kaleme devam konusunda düzensizlik gösteren ilk roman kişisidir. Birçok roman kahramanı gibi Tal'at'ın da bir iş hayatı olduğu söylenemez.

Felâtun Bey'le Râkım Efendi'de Felâtun Bey, belli amaçlarla yazılmış bir romanda iyiyle kötü karşılaştırması içine yerleştirildiğinden, birçok olumsuzluğa sahiptir. O, kaleme haftada üç saat giden bir memurdur ama aynı zamanda ahlâki zaafları vardır ve liyakati olmadığı hâlde romanın sonunda mutasarrıflığa tayin edilir. Ahmet Midhat Efendi, romanında anlattığı dönemin ve hayatın adamıdır ve bu modeli Tanzimat hayatının içinde gördüğü tiplerden seçer. Zira Felâtun Bey tipinin yaşayan örnekleri vardır:

> *"Tanzimat bürokrasisinin yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyebilen yetenekli üyeleri yanında, yeni devrin kültürel atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayamayanlarının da bulunduğu açıktır. Böylelerinin içinde yabancı dili yanlış yazıp konuşanlar, koltuğunun altında laf ola Fransızca gazetelerle dolaşanlar, kayırıldığı görevlerde gülünç işler yapanlar boldu. Ahmet Midhat Efendi'nin Felâtun Bey ve Rakım Efendi adlı romanı, 19. yüzyılın modernleşme bürokrasisinde gerçekten yetenekli, okuyan ve yabancı dil öğrenen Rakım Efendi'yle, tembel, gösterişçi ve yeni hayatı yüzeyden taklit eden Felâtun Bey'in kişiliklerinde bu iki tip memuru konu almaktadır. Felâtun Bey tipi memurların canlı örneği o devrin Hariciye teşrifatçılarından (Mahşer Midillisi lâkaplı) Kâmil Bey'di. Bu kişi Fransızca'sının gülünçlüğü ile tanınmış olanlardandı. 1867 yılında yeni kurulan Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine tayin edilmişti. Fuat Paşa'nın bacanağı olduğundan, yeteneksizliğine rağmen bu gibi görevlere kayırılırmış. Kâmil Bey, devrinde Frenk mukallidi diye bi-*

linirmiş. Fransızcayı az bildiği hâlde devamlı Fransızca deyimler kullanmaya çalışırmış. "İşler çatallaştı" demek için "les affaires sont devenue fourchette" veya "Ol babda irade efendimindir-á cette porte l'irade est à monseigneur" gibi gülünç çevirileriyle ünlüymüş. Tanzimat'ın başından beri bürokrasi üyelerinden, paşazadelerden Kâmil Bey gibileri, yeniliğe karşı tepki duyanlar tarafından devamlı hicvedilmiştir ve halen hicvedilmektedir.'(634)

Yeryüzünde Bir Melek'te "*Lâ Bey*" adlı bir kâtip, zaten çok durmadığı kalemde günde on dört satır ancak yazar ve bununla da çok çalıştığını zanneder. *İntibah*'ın kahramanı Ali Bey de ondan farklı değildir, işe gitmek yerine Çamlıca'da gezmeyi tercih eder. Bu tür memurların kafalarında, modern anlamıyla iş hayatına karşılık gelen bir kavram yoktur. *Vah* romanındaki Necati ise yirmi yıl daireye devam eder fakat ilerleme imkânı olmadığını gördüğü için gitmeyi bırakır. *Araba Sevdası*'ndaki Bihruz, kaleme can sıkıntısını gidermek için arada bir uğrar; amiri iş verince de kaçar. Hüseyin Rahmi'nin Felâtun Bey'e çok benzeyen kahramanı Şöhret, kendisine verilen ücreti seviyesine uygun bulmadığı için kaleme gitmez. *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanı da bir öğüt verme, doğruyu gösterme amacı taşıdığından, Mansur'un çalışkanlığına karşılık İsmail'in ve Kâzım Bey'in tembelliklerini ortaya koyar. Ayda bir kez işlerine giden bu "mahdum bey"ler, babaları sayesinde günlerini gün etmekle geçirirler. *Taaffüf*'ün kahramanlarından Tosun Bey'in de arandığı vakit en son bulunabileceği yer çalıştığı kalemdir. Bu başlığa aldığımız tiplerin çoğu gibi onda da alafrangalık ve ahlâk düşkünlüğü görülür.

---

(634) Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 243-244. Ayrıca, alafranga hayata özenen kişilerin "*romana bir tip olarak girebilmeleri için göze batacak sayıda olmaları gerekir.*" (Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 43) Ahmet Midhat Efendi, Moran'ın andığı başka bir eserinde, *Para*'da bu tür insanların fazlalığı hakkında şöyle demektedir: "*Beyoğlu'nda mirasyedilerin servet ve sâmânını mahveden eğlencelerin ne kadar tenezzül olunamayacak şeyler olduklarını muvazene etmek isterseniz düşününüz ki oralarda başı şapkalı Beyoğlu ahalisi nadir ve belki ender olarak bulunurlar. Onların tenezzül etmediği eğlencelere, dünyasını ve kendi vakar ve haysiyetini bilir bir Osmanlı tenezzül etmeli midir? Etmemelidir ama vâsefâ ki bu mahaller yine münhasıran gibi bir suretle Osmanlıların ceplerindeki parayı çekmek için tertip olunmuşlardır.*" (Ahmet Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât-Para*, s. 526)

Bir Muadele-i Sevda'da ailesinin zenginliği yüzünden şımarık büyüyen ve son derece maymun iştahlı olan Naki Bey'in kaleme on beş günde bir uğramasının sebebi arkadaşlarıyla buluşmak ve onlara ikramda bulunmaktır. *Metres*'te, kendisini edebiyattan anlar göstermeye çalışan Müştak Bey'in nadiren kaleme gelmesi, orada çalışanların işlerini engellediği için bir işe yaramaz. *Mürebbiye* romanındaki Sadri Bey memuriyete ihtiyacı olmayan cahil bir adamdır ve kayınpederi sayesinde kaleme her gün gitmekten kurtulmuştur. Evin mürebbiyesiyle ilişkisinden başka bir şeyi aklına getirmez.

Zavallı Necdet'teki Necdet Feridun'un kaleme devamsızlığı aşk yüzündendir. Sevdiği kızı araştırmak için kaleme gitmeyi boşverir. *Eylül*'de, kaleme gitmemenin bir memur için ne kadar doğal bir davranış sayıldığını görürüz. Romanın kahramanlarından Süreyya Bey, karısına şakayla karışık kaleme gitmek istediğini söyleyince "*Her gün kaleme gitmeye kalkmaz mı?*" diye azarlanır ki, bu cümle o zamanki toplumun gözünde devlet dairelerinin ne kadar boş olduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Ömer Seyfettin'in yarattığı Efruz Bey, uydurduğu bir saray mensubiyeti sayesinde sadece öğle paydosuna doğru kaleme uğrar. Bu sözde mensupluk sayesinde kimse ona karışamaz ve devamsızlığı bir kusur olarak görülmez. Esasında Efruz'un pek kabahati yoktur çünkü kalem müdürü olan kişi de tıpkı kendisi gibidir. Amiri olduğu iş yerine her gün sadece on dakikalığına uğrar ve memurlarına çalışmalarını söyleyerek ayrılır.

Kiralık Konak'ta Naim Efendi'nin torunu Seniha'yla ilişkisi olan Faik, Brüksel Sefareti'nde görevli olduğu hâlde her akşam işini bırakıp Paris'e Seniha'yı görmeye gelir. *Son Arzu*'nun genç memurları Rıdvan Sabih, Namık Senai ve Necdet Eşref'in yaptıkları da Faik'in yaptığından çok farklı değildir. Bu üç genç memurun en çok zaman ayırdıkları şey, eğlence yerlerinde dolaşmak ve gördükleri kızların arkalarından gitmektir.

Hüseyin Rahmi'nin en olumsuz memur tiplerinden biri *Tebessüm-i Elem*'de görülür. Kenan Bey, kaleme devamsızlığı yanında ahlâken de son derece düşüktür. Karısını aldattığı gibi, onun da kendisini aldatmasını normal karşılar. Kenan, kaleme gitmediği için işten çıkarılan ender roman kahramanlarından biridir. Aynı yazarın *Can Pazarı* adlı romanındaki İrfan Bey'in de memuriyetiyle bağlantısı, dört aylık izin alabilecek kadar kopuktur. İrfan, ahlâki çöküntü bakımından Kenan'ın altında kalmaz.

İçimizdeki Şeytan romanında postahane memuru Ömer, daireye devamsızlığı o kadar ileri götürür ki bir arkadaşı işten atılacağı konusunda onu uyarır. Ömer, kendi durumunun farkında olan, yaptığı işin yanlışlığını gören; ama uyuşukluğundan bir türlü kurtulamayıp boşuna debelenen zavallı biri olarak anlatılır. Devamsızlık yaparken tek dayanağı, memuriyete iltimasla girmiş olmasıdır. Onun tek kabahati işine devam etmemek değildir. Ondan çok daha önemli olarak, insani bir suç işler ve kendisine yardım etmiş bir memur arkadaşından tehditle para sızdırır.

Roman kahramanlarının iş yerine devamsızlıklarından başka, işlerinin gereklerini yerine getirmemeleri de bir diğer sorun olarak görülmektedir. *Esrâr-ı Cinâyât*'ta Beyoğlu Mutasarrıfı Mecdeddin Paşa, gazetecilere yaranmak için onlara bir cinayet soruşturması hakkında bilgiler verir. Ayrıca cinayetle bağlantılı olan kadınla gönül ilişkisi olduğundan onu korumaya çalışır.

Turfanda mı Yoksa Turfa mı romanında Mansur'un çalıştığı kalemdeki mümeyyizin işini yapmaması, daireye işi düşen bir ecnebinin hakaret etmesine ve rüşvet istemekle suçlamasına yol açar. Olay yatıştıktan sonra ise mümeyyiz, suçun ecnebide olmadığını, ortalığı Mansur'un karıştırdığını söyler.

Yeşil Gece'deki Sarıova kasabasının mutasarrıfı Müfit Bey, bir idare adamı olarak gerektiği zaman gücünü gösteremez, bazı olaylar çıktığında bunlarla uğraşmayı *"tatlı canını"* sıkıntıya sokmak olarak görür. Yunan işgali sırasında kasabayı bırakıp kaçmasının temelinde bu yatar. Müfit Bey'le birlikte İdadi Müdürü Talip Bey'i de, hükûmetin kasabadaki temsilcileri olarak ne olursa olsun kalmaları gerekirken kaçanlardan olduğu için burada anmak gerekir.

Beyaz Şemsiyeli'de Trablusgarp'a sürülen Talat adlı genç subayın komutanı Abdulahat Paşa, hayattan elini eteğini çekmiş, asker için gereken disiplini tamamen unutmuş bir askerdir. Aynı fırkadaki bir kaymakam, gününü odasında uyuklamakla ve sürekli yeme içme düşünerek geçirir. *Akşam Güneşi*'nin subay kahramanı Nazmi ise işine ne kadar sarılmaya çalışsa da hercai kişiliği yüzünden kendisini bir türlü toparlayamaz.

Devlet memurunun görevini yapmaması, *Sarduvan*'da bütün bir köy halkının devlet özleminin sebebi hâline gelir. Romanda bin türlü bahane uydurarak köye gelmeyen kaymakam, köylünün bir bakıma aldatılmasına yol açar. Bir grup sahtekâr, içlerinden birine kaymakam süsü vererek köylüleri dolandırır. Kaymakam sonunda

gelir; fakat çok geç kalmıştır ve köyden kovulur. Benzer bir idareci tipi, *Değirmen*'deki Mutasarrıf Hamit Bey'dir. Sarıpınar'daki deprem haberleri yüzünden hayatında ilk kez belediye sınırından dışarı çıkar. İstanbul'dan ilk kez taşraya çıktığı için görevini istemeye istemeye yapar. *On Yılın Romanı*'nda Etem İzzet'in "*İstanbul Paşası*" adını verdiği idareci, Anadolu'yu ihmal eden İstanbul'un sembolüdür. Halka yüksekten bakan, köylüyü insan yerine koymayan ve türlü hakaretler eden "*İstanbul Paşası*", onların okul isteklerini köyde okul olmayacağı düşüncesiyle geri çevirir. Paşa, İstiklal Savaşı zamanında İngilizlerle düşüp kalkan bir hain olarak gösterilmiştir.

Orhan Seyfi Orhon'un romanı *Çocuk Adam*'da ise kötü niyetli olmayan ancak ticarete atılıp para kazanma sevdası yüzünden çalıştığı nezaretin kasasından para alan Ömer Bey'i bu kısma dâhil edebiliriz. Ömer Bey her ne kadar evini satıp borcunu ödemiş olsa da kendisine emanet edilen devlet kasasından ticaret amacıyla para alması doğru sayılamaz.

Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler*'de anlattığı eski sefir Nâsır Paşa, Avrupa ülkelerinde devletin temsilcisi olarak bulunurken, zamanını birtakım soylu kadınlarla geçirir. İş namına yaptığı, sadrazamın oğluna sipariş edilen mobilyaların takibi ve nazır kızlarının istedikleri çamaşırların alınmasından ibarettir.

2. Rüşvete ve yolsuzluğa bulaşan memurlar(635)

Konumuzla ilgili olarak en çok işlenen tiplerden biri bu başlıkta yer almaktadır. Rüşvet ve yolsuzluk, girişte ifade ettiğimiz gibi, Türk bürokrasisinin ve esasında Türk toplumunun en önemli meselelerindendir. Dolayısıyla Türk romanında bu meselelerin sıkça ele alınmış olması doğaldır. Bununla ilgili olarak dikkatimizi çeken nokta, bu iki suçu işleyen memurların genellikle kovuşturmaya uğramaması ve cezalandırılmamalarıdır.

Sergüzeşt romanında gördüğümüz Mal Müdürü Mustafa Efendi, rüşvet aldığı için önce azledilse bile, bu suçtan "aklanmayı" başararak terfi eder ve kaymakam olur. Mizancı Murat'ın *Tur-*

(635) Rüşvet ve yolsuzluk, ahlâki bozulmayla ilgili sorunlar olmakla birlikte, meseleye bürokrasi açısından bakıldığı için tasnifin bu kısmında ele alınmıştır.

fanda mı Yoksa Turfa mı romanında ise rüşvetin en tehlikelisini görürüz. Meclis-i Âli Reisi Emin Paşa, devletin en yüksek makamlarından birini işgal etmesine rağmen dış borçlanma sırasında rüşvet almaktan çekinmez. Burada rüşvet, bir ülkenin kaderini etkilediği için küçük memurunkinden çok daha kötüdür. Aynı eserdeki Raşit Efendi tipi, Maliye Nezareti muhasebe memurluğundan rüşvet sebebiyle atılır fakat iltimas ile tekrar memuriyet bulur. Dokuz senelik süre zarfında memlekette gezmediği memuriyet kalmaz ve hepsinden azledilir. Hiçbir suçundan aklanamamasına rağmen iltimas sayesinde yeni bir memurluk bulabilmektedir. Öyle bir zaman gelir ki artık memur olabileceği, atılmadığı bir devlet dairesi bulunamaz.

Rüşvetle iş gören memurlar, genellikle nüfuz sahipleridir ya da nüfuzlu tanıdıkları olanlardır. Ceza alsalar bile bu sayede kurtulurlar. Ahmet Midhat'ın *Eski Mektuplar* romanında bir daire reisi olan Muhsin Efendi'nin serveti, neredeyse tamamen rüşvet ile kazanılmıştır. İşten atılmak yerine sürgün edilen Muhsin Efendi, nüfuzu sebebiyle tekrar İstanbul'a tayin olunur. Muhsin Efendi'nin adamı olan Şöhret Bey de rüşvet konusunda ondan aşağı kalmaz. Muhsin Efendi'nin aldığı rüşvetlere aracılık eder.

Rüşvetçi memurların kimi zaman cezalandırıldıkları da olmaktadır fakat bu cezanın halk tarafından verilmesi son derece çarpıcıdır. *Ateş Gecesi*'ndeki Milâs kaymakamı, iyi niyetli olmasına rağmen altına pek dayanamayan bir idarecidir ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra halkın düzenlediği korkunç bir törenle, bir çöp arabasına bindirilerek şehirden çıkarılır.

Peyami Safa'ya ait *Mahşer*'deki Hüseyin Efendi hem rüşvetten şikâyet eder hem de rüşvet alır. Hüseyin Efendi'ye göre, memurun çektiği geçim sıkıntısı, rüşvetin en büyük sebebidir. İşin daha kötüsü, devlet dairelerinde rüşvet olmadan iş yaptırılamayacağını söylemesidir. Hacı olduğunu söyleyen Hüseyin Efendi, yanlış olduğunu bile bile kendisi de rüşvet almaktadır.

Cevdet Kudret'in romanı *Sınıf arkadaşları*'ndaki Murat Paşa, rüşvetçiliğine bir de jurnalciliği eklemiştir. Ona göre rüşvet, memurun gelirlerinden biridir. Kaymakamlığından beri gittiği her yerde rüşvetin tarifesini belirler ve buna uygun olarak hareket etmelerini memurlarına bildirir. Elde edilecek "gelir"den herkesin payına düşeni alacaktır. Böyle yapmasının sebebini de, idaresi altındaki her şeyin düzenli şekilde yürümesini istemesidir.

Rüşvetle birlikte en sık görülen idari hastalıklardan yolsuzluk, çok farklı şekillerde kendisini gösterebilmektedir. Ahmet Midhat'ın *Karnaval*'daki kahramanlarından Nizami, çalıştığı kurumun sandığından para çalar. Çünkü işrete düşkündür ve maaşı yeterli değildir. *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanında Mansur'un kavga ettiği vergi memurları ise köylünün sırtından geçinirler. Rüşvet alan memurlardaki gibi bu memurların sebepleri de genellikle aynıdır: geçim sıkıntısı. Mansur'un bunları şikâyet ettiği kaymakam da onlara arka çıkar. Taşradaki idarecilerin kimi yerlerde hırsızlık kumpanyası gibi çalıştıklarının söylenmesi dikkate değerdir.

Jön Türk'teki serhafiye Feyzullah Efendi, işine hiç gitmediği hâlde aldığı muazzam miktardaki maaşa ilave olarak, çeşitli devlet dairelerinden büyük miktarlarda para sızdırır. Yaptığı hırsızlığın adını da "*Masraflar*" koymuştur.

Türk romanında, savaş ve yokluk dönemlerinde yolsuzlukla, vurgunculukla ve savaş zenginleriyle kurdukları ortaklıklarla zengin olan memur tipleri dikkati çekecek ölçüde bir yoğunlukla işlenmiştir. *Kiralık Konak*'ta Naim Efendi'nin damadı Servet Bey, Türklerden ve Türklüğünden nefret eden, en olumsuz alafranga tiplerden biridir ve tek derdi, I. Dünya Savaşı sürerken çok para kazanıp bir an önce Avrupa'ya kaçmaktır. Benzer bir kahraman, Hüseyin Rahmi'nin *Can Pazarı* adlı romanındaki Bulgurcu Ahsen Efendi'dir. Bulunduğu memuriyetleri yolsuzluk için fırsat sayan Ahsen Efendi, Balkan Savaşı sırasında mebus olur ve savaş zenginleri arasına girer. *Mahşer*'de, savaş zengini Mahir Bey'in iş çevirdiği vali, kendi yolsuzluklarının ortaya çıkmasından korktuğu için Mahir Bey'in tehditlerinden korkar ve vagon ticareti konusunda ona yardımcı olur. Aynı türden bir ilişki, *Cânân*'da da vardır. Bu romandaki savaş zengini Şakir Bey'in ortağı Müsteşar Orhan Bey, birlikte yürüttükleri vagon ticareti için nüfuzunu kullanır. Burhan Cahit'in romanı *Cephe Gerisi*'nde savaş zenginleriyle iş birliği edenler ordu görevlileridir. Levazım reisi olan bir paşa, un tüccarıyla ortaklığa girer, beri yanda Filistin cephesinin çökmesi umurunda değildir. Başka bir ordu mensubu karakter, Ercüment Ekrem'e ait *Gün Batarken*'in kahramanı Hulki, karısının hastalığı sebebiyle büyük bir maddi sıkıntıya girer ve I. Dünya Savaşı sırasında görevli bulunduğu Nevşehir'de asker kaçaklarına rüşvet karşılığı belge düzenler. Daha sonra İstanbul'a gidince de savaş zengini olur. Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan*'da anlattığı Hafız Hüsamettin Efendi de mecburiyet karşısında yolsuzluğa bulaşmıştır. Uzun yıllar namu-

suyla veznedarlık yaptıktan sonra, kayınbiraderini hapisten çıkarabilmek için kasadan para alır. Bu parayı geri ödemek niyetindedir. Fakat kayınbiraderi parayı vermeyince büyük bir sıkıntıya girerek daha çok çalmak zorunda kalır.

Gizli El'deki Şeref adlı kahraman önceleri küçük bir Maliye memuru iken bir paşa kızıyla evlenir ve I. Dünya Savaşı'nda bir ihtikâr çetesiyle ortak çalışarak zenginleşir. Yine I. Dünya Savaşı zamanında geçen *Cephe Gerisi*'nde levazım reisi olarak tanıtılan bir paşa, askerî bilgileri Şekercizade adlı bir tüccarla paylaşarak onunla ortak olur.

Panorama I ve Panorama II'de Yakup Kadri'nin yarattığı Servet Bey tipi, ismine uygun şekilde, servet kazanabilmek için memuriyetini arsa spekülasyonculuğu ve aracılık yapmaktan başka bir iş için kullanmaz. II. Dünya Savaşı çıkınca bütün servetini İsviçre'ye kaçırmanın yollarını arar. Yakup Kadri'ye göre inkılâbı örseleyenler, Servet Bey gibi kişilerdir.

Etem İzzet'in romanı *Beş Hasta Var*'da Nafıa Nazırı Hayati Bey, bugün "örtülü ödenek" adı verilen "*Tahsisat-ı mesture*"den çaldığı paralar herkesin diline düşmüş olan bir devlet adamıdır. Devlet hazinesinden çaldığı bu paraları ise kumara ve eğlenceye harcar. Ayrıca, hazineyi zarara sokacak bir yolsuzluk meselesine de yine kadınlara olan düşkünlüğü yüzünden izin verir. Aynı romandaki Dâhiliye Nazırı Rıdvan Bey, bir barış konferansı için Avrupa'ya gönderilecektir fakat onun asıl niyeti konferansta başarılı olmak değil, süreyi uzatarak Avrupa'nın her yerini metresiyle birlikte ve devlet parasıyla gezmektir. Dâhiliye Nazırı olduğu hâlde İstanbul dışına çıkıp memleketi görmüş değildir. Rıdvan Bey, Dâhiliye Nezareti'nin ödeneğinden çaldığı paralarla kendisine muazzam bir servet edinmiş ve köşesine çekilmiştir. Yüksek rütbeli devlet memurlarının yolsuzlukları aynı rüşvet gibi memleket için son derece öldürücü olmaktadır.

Etem İzzet'in bir başka romanı olan *Yakılacak Kitap*'taki Ömer, yolsuzluğu dolayısıyla memuriyetten atılan ender roman kahramanlarından biridir. Fakat işten el çektirilse de mal memurluğu yaptığı süre boyunca kazandığı servet, ticarete atılmasına rahat rahat yetmiştir.

Üç İstanbul'un jurnalcilikle rüşveti ve yolsuzluğu memuriyeti sayesinde birleştiren kahramanı Sakallı Vasfi, gittiği her yerde hırsızlık yapar. Aslında memuriyet istemesinin tek nedeni hırsızlık yapabilmektir. Değişik memuriyetlerde dolaştıktan sonra zeki ve na-

muslu bir valinin padişahı ikna etmesiyle ancak azledilebilir. Aynı romandaki Necip Melheme Paşa, komisyonculuk adı altında rüşvet alır ve çalıp çırptığı paraları işretlerde avuç avuç dağıtır. Cahil adamların yönetici yapılmasından da şikâyet edilen eserde, Rıdvan adlı bir uşak, açıkgözlüğü sayesinde nahiye müdürü bile olabilmiştir. Ticaretin içinden yetişmesi nedeniyle, nasıl çalınacağını bilmektedir ve bunu da gittiği yerde maharetle uygular.

Reşat Enis'e ait *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* romanında, işçi mahallesine taşınan bir posta müdürü, ailesini bolluk ve lüks sayılabilecek şartlar içinde yaşatmaktadır. Ancak, bunun küçük bir memur maaşıyla yapılamayacağı, müdürün yolsuzlukla bunu gerçekleştirebildiği, romandaki diğer kahramanların konuşmalarından okuyucuya hissettirilmektedir.

Sınıf Arkadaşları'nın memur kahramanlarından İshak Efendi, Men-i ihtikâr komisyonu kâtibidir ve karısının baskısı üzerinden kalktıktan sonra bol paraya ve rahat hayata kavuşmak isteğiyle, memuriyetini kendi çıkarı için kullanmaya başlar; karaborsacı bir komşusunun yapacağı şeker ticaretine yardımcı olur. Rahat yaşama isteğiyle başvurulan yolsuzluğa *Çamlıcadaki Eniştemiz*'in kahramanı Vâmık Bey'de de rastlanır. Sürekli memuriyet alan ve her memuriyetinden azledilen fakat nüfuzlu bir akrabası ile yeniden tayin edilebilen Vâmık Bey, köşkündeki rahatını biraz da bu memuriyetler sırasında yaptığı yolsuzluklara borçludur. Devlet malının ve devlet hazinesinin memuriyet yoluyla kişisel amaçlarla sarf edilmesi, sağlık bürokrasisinde de vardır. *Bir Şehrin İki Kapısı* adlı romandaki hükûmet doktoru Sezai rüşvetle iş görür, kendi sorumluluğundaki dispanseri kümes gibi kullanır, vizite parası almadan kimseyi muayene etmez. Kasabada bedava bakılmaları gerekirken yoksullukları yüzünden para veremeyen birçok insanın ölümünden Sezai sorumludur. Fakat birçok benzeri gibi Sezai de cezasız kalır, yapılan tek şey onu merkeze almaktan ibarettir. Yine aynı romandaki Zafer Bey adlı öğretmen, kamu malı olan Halkevi'ne ait kitapları çalar ve satar. Namuslu ve sinirli bir öğretmenin attığı dayaktan başka ceza görmez.

Refik Ahmet'in eseri *Çıplaklar*'da gördüğümüz vergi dairesi şefi Hüseyin Tok, tesadüf eseri aralarına katıldığı vurguncu zenginlerin etkisiyle yolsuz işler yapmaya başlar. Önceleri, daireye gelen iş adamlarının vergi kaçırmalarını sağlar; paranın tadını alınca da kendisi bir yazıhane açarak bu işleri yapmaya devam eder.

Bir Kızın Masalı'ndaki kadın gardiyan, mahkûmlardan bahşiş

adı altında rüşvet alır, dışardaki zengin bir adamın intikam almasına yardım eder ve romanın kahramanı olan genç kıza iftira atar, odasına kokain yerleştirir. Bu gardiyan da romanlarda suçu cezasız kalmayan nadir kişilerdendir.

3. Adam kayırma ve liyakatsiz memurlar

Romanlarda ele alındığı şekliyle bazı devlet görevlilerinin liyakatsizliği önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Esasında liyakatsizlik sorunu, girişte belirtilmeye çalışıldığı gibi, devleti yıkılışa götüren etkenlerden biridir ve Türk romancıları bunu bazen satır aralarında bazen de açıkça eserlerinde ortaya koymuşlardır.

Ahmet Midhat'ın *Taaffüf* adlı romanındaki Dâniş Bey, tüccar olduğu hâlde mülkiye memurluğuna atanmıştır. Paraya ihtiyacı olmayan Dâniş Bey için devlet görevi sadece bir şereften ibarettir ve bu yüzden mülkiye memurluğu ile yetinmez, paşalık da ister. Öte yandan, liyakatsiz insanların memuriyete alınmaları, genellikle kayırılma sonucu gerçekleşmektedir. Hüseyin Rahmi'nin *Tesadüf*'teki kahramanı Hayati, babasının nüfuzu ile bir kaleme mülazım olarak girer fakat bir satırı ancak bir saatte yazabilmektedir. *Genç Kız Kalbi*'nde roman kahramanı Pervin'in daireye gidip gelmekten başka bir şey yapmadığı hâlde mümeyyiz olan amcası, bilgi namına yegâne sermayesini günlük gazetelerden edinir. Oğlu Abdi Bey ise hiçbir okuldan diploma alamamıştır ve alfabeyi bile hatırlayamaz, buna rağmen babasının kayırmasıyla gümrüğe girer. *Teşebbüs-i Şahsi*'deki İrfan Bey, alafrangalığıyla alay edilen tipler arasında yer alır ve beşik ulemasındandır. Son derece cahildir ama kendisini çok bilgili zanneder. *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanında Mansur'un amcası Şeyh Salih Efendi, büyük nüfuzu ile oğlu İsmail'i kısa zamanda rical-i devlete kadar yükseltir. İsmail görevinin başına ayda iki kez bile uğramaz fakat başarının ölçüsü de zaten Salih Efendi için çalışmak değil, rütbe ve nişan almaktır. *Damga*'daki Rıfkı Bey de yükselmenin yolunu nüfuzda bulanlardandır.

Çalıkuşu'nda Feride'nin tayin edildiği B... vilayetinin maarif müdürü, emri altındaki iki öğretmenden Feride yerine Huriye Hanım'ın tarafını tutar ve Feride'yi kandırarak Zeyniler'e göndermeyi başarır. Yerine göre davranmayı çok iyi bilen maarif müdürü, işine gelmediği zaman Bâbıâli usulü idare-i maslahata başvurmak-

ta da mahirdir. Zeyniler'deki okul kapandığı zaman yeni maarif müdürünün yanına giden Feride, kabul ederse Zeyniler'den daha kötü bir yere gönderilecektir ve başka boş yer yoktur. Fakat o sırada odada bulunan bir Fransız gazetecinin eşi ile Feride sınıf arkadaşı çıkınca müdür hemen tavrını değiştirir ve Feride'yi Darülmuallimat'a tayin eder.

İşe göre adam almak yerine adama göre iş ayarlanmasının güzel örneklerinden biri *Ben Deli miyim?*'deki Haşmet'tir. Birçok memuriyete sahip olan Haşmet, bunların hepsinden maaş alır; fakat gerçekte uydurma olan bu işlerin hiçbirini yapmaz. *Sınıf Arkadaşları*'nda diğerlerinden farklı bir kayırma vardır. Bu romandaki Mehmet Can Bey adlı kişi, bir Fransız kadınla evli olduğu için Mütareke zamanında Fransızlar tarafından Osmanlı Bankası'nın ikinci müdürlüğüne getirilir. *Kürk Mantolu Madonna*'da akrabalarını İktisat Vekâleti'ne memur yapan Nurettin Bey'i ve *Çömlekoğlu ve Ailesi*'ndeki "mahdum bey" Fahrettin'i de iltimasa başvuranlar arasına dâhil edebiliriz.

Romanlarda ele alınan adam kayırma meselesi, İstibdad Dönemiyle ilgili eserlerde de görülmektedir. Tek meziyetleri jurnalcilik olan kişiler, yüksek meblağları bulan maaşlarla farklı kadrolara getirilirler. *Nesl-i Ahir*'deki Gıyaseddin Bey, okumadan memur olmuş ve Şûra-yı Devlet azalığına kadar yükselebilmiştir. Bunun için de Mülkiye diplomasının önemsiz olduğunu düşünür. Aynı romandaki Şadi Revnak Bey'in Jön Türk düşmanlığı ona ikbal kapılarını açar. Şefik adlı kahramanın kayırılması ise çok tuhaftır. Önemli makamlardaki kişilerin yalılarında ud çalarak terfi etmiş ve yüksek maaşa kavuşmuştur. Jurnalcilikle memuriyet kazanan başka bir roman kahramanı, *Jön Türk*'teki Kâzım Bey, güzel yazı yazmaktan başka bir bildiği yok iken, hafiyeliği sayesinde para ve rütbeye kavuşur. Ömer Seyfettin'in Efruz Bey'i de aynı grup içinde yer alır. Yüksek maaşı ve işe gelmek konusundaki korkusuz tembelliği, dairedekilerden çoğunun onu hafiye sanmasına yol açar.

İstanbul'un Bir Yüzü'nde Refik Halit'in yarattığı Fikri Paşa karakteri, iş yapmamak sayesinde yükselebilmiş, konuşmayı bile doğru düzgün beceremezken devlet ricali arasına girmiştir. Kendisiyle birlikte, konağına intisap eden insanların da talihi açıktır. Mahallenin berberi İdris, Fikri Paşa'nın kayırmasıyla rüşdiye hocası olur. Paşanın hizmetkârlarından Malik Ağa'nın payına da Yedinci Daire Reisliği düşer. Damadı İshak Bey Bâbıâli'de başkâtiptir fakat terbiye ve bilgi bakımından bu mevkiyi hak etmez. Refik Ha-

lit'in yine bu romandaki kahramanlarından Hidayet Bey, rüşdiyeyi dahi bitirmeden bir akrabasının nüfuzuyla memuriyete alınır. *Cehennemlik*'te Hasan Ferruh Efendi, eğitimsizliğini paşa babasının yardımlarıyla bertaraf eder ve kademe kademe ilerleyip nazırlığa kadar yükselir. *Üç İstanbul*'da sefaret müsteşarı olarak tanıtılan Nail, evlendiği kızını bırakmaması için kayınpederinin rüşvet niyetine verdiği rütbeleri kabul eder. Naşit adlı diğer bir kahraman ise rütbe ve makamlara merdivenden çıkar gibi rahatlıkla ve çabucak ulaşır ve ekmeğini yediği memleketinin girdiği savaştan çok kendi çıkarını düşünür. Yükselme, verdiğimiz bu örneklerin hiçbirinde çalışmanın, bilginin, namusun ve hizmetin değil, talihin ve açıkgözlülüğün eseridir.

Cehalet, liyakatsizliğin şüphesiz en önemli sebebidir. Birçok devlet memurunun korkunç bilgisizliği, yazarlara bugün kara mizah sayabileceğimiz sahneler yazmaları için fırsatlar vermiştir. *Teşebbüs-i Şahsi* romanının kahramanı Neşati Efendi'nin bir dairede çalışan kâtipleri çok basit bir kelime konusunda tartıştırdığı hikâyesi çarpıcıdır. Çok benzer bir sahne ile *Araba Sevdası*'nda Bihruz'un çalıştığı kalemde karşılaşılır. Her iki romanda da kâtiplerin aklına sözlüğe bakmak gibi basit bir çözüm gelmez. Gürpınar'ın *Cadı* adlı romanındaki Kalem Müdürü Naşid Nefi Efendi ise ölen karısının dirilip cadı olarak hayata döndüğüne inanır. Yazar bu sayede, Naşid Nefi Efendi'nin gördüğü eğitime dikkatimizi çekerek pozitivist nitelikte olmayan bu eğitimin sorgulanması gerektiğine işaret eder. *Üç İstanbul*'daki okuma yazma bile bilmeyen fakat müşirlik ve paşalık rütbesi verilen Arnavut Tahir Paşa ise cehalet ve liyakat zıtlığı konusunda fazla söze hacet bırakmayan roman kahramanlarındandır. *Gemi Arslanı*'ndaki Sudi'de de aynı husus görülür; hiçbir şeyden anlamadığı hâlde, sırf annesinin girişimleriyle Meclis-i Maarif azalığına kadar yükselir.

Mahşer'in kahramanı Nihat, Çanakkale gazisi olarak döndüğü İstanbul'da eski işi olan öğretmenlik için başvurur. Bu işle ilgilenen müdür, Nihat'tan hemen sonra gelen genç bir hanımı ve telefonla arayan hatırlı bir kişinin oğlunu İstanbul'un iyi okullarına hemen tayin eder fakat sıra Nihat'a geldiğinde soğuk bir yüzle boş yer olmadığını söyler. *Harp Zenginin Gelini*'nde Ecmel Vamık adlı kişi de iltimasla öğretmenliğe alınanlar arasındadır. Adam kayırma, ne yazık ki bütün devlet kurumlarında karşımıza çıkan bir hususdur. *Üç İstanbul*'da Hariciye mümeyyizi olan Burhan, bu terfiyi kendi yetenek ve başarısına değil, Hidayet'in nüfuzuna borçludur. *Çocuk*

Adam'ın anlatıcı kahramanı da yine bir tanıdık sayesinde Âyan kâtipliğine alınır. Onun çalışma arkadaşı Karabetyan Efendi, bir zamanlar Ahmet Rıza'nın kâtipliğini yapmış olduğu için ödüllendirilmiş ve Türkçe bilmemesine rağmen mütercim olarak buraya yerleştirilmiştir. *Ağlama Duvarı*'nın asıl mesleği öğretmenlik olan kahramanı Selâmi, hayatını düzene koyamadığı için öğretmenlik yapamaz. Farklı işlere girip çıkar. Bir tanıdığının iltimasıyla Maliye memurluğuna alınır. Bu örneklerde önemli sayılan husus, boş olan bir kadroya ehliyet sahibi bir insanın gelmesi ve devlet işlerinin daha iyi yürümesi değil, tanıdıkların gönüllerini hoş etmektir.

İltimasla ortaya çıkan bu ayrım sadece devlet dairelerine memur alımlarında görülmez. *Sınıf Arkadaşları*'nda romanın hemen başında görülüp kaybolan bir hoca, sınıfını ikiye bölmüştür. Sınıfın duvar kısmı yoksul ailelerin çocuklarına tahsis edilmiştir ve dayak, hakaret bunların payıdır. Pencere tarafı ise hatırlı kişilerin çocuklarına ayrılmıştır. Bunlar ne yapsalar hocanın sabrını taşıramazlar.

4. Şekilci-bürokratik zihniyete sahip memurlar

Bu başlık altında, bürokrasiyi kırtasiyecilik ve şekilcilik olarak düşünen ve olumsuz anlamda klasik devlet memurluğu zihniyetini taşıyan roman kahramanları yer almaktadır. Bu kahramanların genel özellikleri; kurulu bürokratik düzene şu ya da bu şekilde aykırı sayılacak davranışta bulunmamaları, dolayısıyla devlet işlerini kendi seyrine bırakmaları, buna aykırı hareket ettikleri takdirde başlarına bir iş gelmesinden korkmaları, bu korkuyu çoğu zaman bir hastalık hâline getirmeleri ve ayrıntıya saplanıp kalmaları olarak sıralanabilir. Kimi memurlarda şekilciliğin ve huysuzluğa varan aşırı titizliğin sebebi kendi işlerini, daha doğrusu kendilerini çok fazla önemli saymalarıdır ki bunun bir tür kompleks olduğunu düşünmek mümkündür.

Reşat Nuri, *Çalıkuşu*'nda Feride'nin kapanan okuluyla ilgili evrakları isteyen bir başkâtip münasebetiyle şekilci anlayışı hicveder. Başkâtip, Feride'den istediği bu bir yığın evrak arasında yıllar öncesine ait bir yardım senedini bulamaz ve müdüre gider. Müdür daha pratik bir idare adamı olduğu için başkâtibi azarlayıp bu denli kırtasiyeciliğin lüzumsuzluğunu anlatır. Başkâtibe göre ise yaptığı şey çok doğrudur, bir gün ondan bu senedi isteyen bir müfettiş çıkarsa ona ne cevap verecektir?

Reşat Nuri'nin bürokrasiye en derin eleştirisini yönelttiği *Değirmen*'deki Kaymakam Halil Hilmi Efendi de bu zihniyetin tipik örneklerindendir. İrade ve dirayetten yoksun oluşu, kırtasiyeci nitelikleriyle öne çıkması Halil Hilmi'nin iyi bir idareci olmasını engeller. Sadece basit bir mühür meselesi hakkında düşündükleri bile onun şekle ne kadar bağlı olduğunu göstermeye yeter.

Tank-Tango'da bir grup Maliye memuru, kendi konağında açtığı atölye ile yoksul kadınlara iş imkânı sunan Bihter'in kanunsuz bir iş yaptığını ileri sürerek ya vergi vermelerini ya da atölyeyi kapatmalarını ihtar eder. Onlara göre önemli olan, her şeyin teamüllere uygun olmasıdır. Teamüller unutularak yapılan bir iş halka yararlı olsa da bunun önemi yoktur. *Aşk Güneşi*'nde Hamra adlı genç bir eğitimcinin kalacak yeri olmadığı için okulda yatması, müfettişi kızdırır; çünkü okul otel değildir, dolayısıyla yatağın kaldırılması gerekir. Okul müdürü kendi başından korktuğu için Hamra'ya sahip çıkamaz ve kendisine başka yer bulmasını söyler.

Bürokratik zihniyetin güzel örneklerinden biri, Aka Gündüz'ün *Üç Kızın Hikâyesi* adlı romanındaki Osman Bey'de kendisini gösterir. Osman Bey işine her zaman tam vaktinde gider, odacıların her sabah kapıda onu karşılamalarını, memurlarının da adap ve erkâna uygun hareket etmelerini ister. Böyle yaptıktan sonra geri tarafı boştur, çalışmasalar da olur. Osman Bey, zamanın gerekliliği ne ise ona göre idare-i maslahat etmek gerektiğine gönülden inanmış tam bir Bâbıâli efendisidir. *Sinekli Bakkal*'ın tali kahramanlarından İkinci Mabeynci Safvet Bey de aynı zihniyetin adamıdır. Kendi işinin sorgulamak değil, emri yerine getirmek olduğuna inanır ve çevresinde olup bitenleri üzerine vazife saymayarak görmezden gelir. *Kuyucaklı Yusuf* romanındaki hükûmet kâtipleri Hasip ve Nuri Efendiler de, Safvet Bey gibi, klasik zihniyette küçük memurlardır ve kendi dünyalarında, seslerini fazla yükseltmeden, göze batmadan yaşamanın yolunu bulmuşlardır. Dairede yapacak iş bulunmaması onlara bol bol dedikodu fırsatı verir. Amirleri olan Kaymakam Selâhattin Bey iyi niyetli ve terbiyelidir. Fakat, idealist memuru gevşeten yerleşmiş bürokratik zihniyet onu da sarmıştır. Yusuf'u dairede işe koyarken anlattıkları, bu anlamda çok dikkat çekicidir. Selâhattin Bey'e göre boş boş oturmanın bile bir hikmeti vardır ve bir kere memuriyete alınan kişi hiçbir iş yapmasa da artık gereklidir, o olmasa muhakkak bir aksilik çıkar.

Üç İstanbul'daki Senih Efendi için hayat, kendi makamından ibarettir. Bürokratik ifade ve davranış kalıplarına bu yüzden çok

önem verir. Kendisine gelen bir mektubun üzerinde lakap yanlış yazılmışsa çok kızar. Benzer bir takıntısı olan şifre mümeyyizi Sait, insanların başlarına gelen felaketleri bile resmî ifadelerle bildirir. Ayrıca başka romanlarda karşılaşmadığımız çok ilginç bir zevki vardır: rütbe sahibi insanların cenazelerine gitmek.

Resim Öğretmeni'nde gördüğümüz okul müdürü, herkesi haklı bulan, bu sayede kavga ve gürültüyü önleyeceğini düşünen bir idareci görünümü verir. Çünkü ona göre bir idare adamının en önemli görevi, sorun çıkmasına engel olmaktır. Hemen her türlü yeniliğe karşıdır, Halkevi yönetimini gençlere bırakma teklifini de bu sebeple reddeder. *İçimizdeki Şeytan*'da Bedri'nin görev yaptığı okulun müdürü aynı şekilde düşünür. Sorunları engellemek için izlediği yöntem, insanları ve olayları dış görünüşlerine göre ve iyi niyetten uzak şekilde değerlendirmektir.

5. Yükselme hırsı ve koltuk sevdası

Resmî makamlar bazı roman kahramanları için sadece kibirlerini doyurmaya yarayan birer araç olarak görülmektedir. Ahmet Midhat'ın *Taaffüf*'teki kahramanlarından Dâniş Bey, çok zengin olduğu hâlde teklif edilen mülkiye memurluğunu kabul eder. Ardından önemli bir unvan sahibi olmak için paşalık peşinde koşar. *Hüküm Gecesi*'nde İttihatçı-İtilafçı kavgasında saf tutan kişilerin asıl amaçları devlet idaresini ele alarak memlekete hizmet etmek değil, kendi ihtiraslarını tatmin etmektir. İktidardaki Sadrazam Kâmil Paşa, sadaretin elinden alınacağı vehmiyle Bâbıâli'den çıkmaz. Çok yaşlı olmasının hizmet etmesine engel olması fazla umurunda değildir. Önemli olan sadaret mührünü mümkün olduğunca fazla elde tutabilmektir. Muhalefetin önemli ismi Ömer Bey genç yaşta bütün rütbelere kavuşmuştur, çok zengindir; fakat bir zamanlar tattığı iktidar gücünün büyüsünden kurtulamadığı için sadece hükmetme arzusuyla politika oyunları oynamaktadır. Onun etrafında toplananlar da kendisi gibi devlet düşkünlerinden oluşur: Eski Büyükelçi Hasip Bey, Kazasker Necip Molla, Neşet Paşa ve Saim Hoca. Bunların tamamının tek hedefi, bir an önce nazır olabilmektir. Romanda İttihatçıların adamı olarak gösterilen Selim Necati, daha alt düzeyde bir memurdur. İttihatçılara ettiği hizmetlerin karşılığını alır ancak gözü sürekli yukarıdadır. Yükselebilmek adına kız

kardeşini bir tuzağın parçası yapmaktan bile çekinmez. *Sinekli Bakkal*'daki Dâhiliye Nazırı Zâti Bey de hak etmediği mertebelere çıkmak isteyen, bu uğurda her şeyi yapabilecek, herkese zarar verebilecek yaratılışta bir tip olarak çizilmiştir.

Üç İstanbul'un Hulûsi Paşa'sı, Ömer Bey ve takımı kadar olmasa bile içinde doyurulmamış bir makam sevdası taşır. Kısacık valiliğini bir ömür boyu anlatıp gezen Hulûsi Paşa, niteliksizliği bir tarafa, zararsız kişiliğiyle ve sevimliliğiyle diğerlerinden ayrılır. *Mahur Beste*'deki Atâ Molla için makamı ve rütbesi her şeyi demektir. Eski ve köklü bir aileye mensup bulunması, ondaki iktidara yakın olma ve padişahın ihsanlarına kavuşma arzularını açıklar.

B. İDEALLEŞTİRİLMİŞ TİPLER(636)

Tanzimat romanının diğer edebî türler ve gazete ile birlikte, büyük ölçüde halkı eğitmek görevini üstlendiği bilinmektedir(637). Amaç bu olunca sanatçıların çabaları, iyi ile kötünün karşılaştırılması ya da bunlardan birinin belirgin şekilde ortaya konması merkezinde yoğunlaşmıştır(638). Başka bir deyişle, devletin en sancılı ve yok edici sürece girdiği bir dönemde toplumun her zamankinden fazla doğruya ve iyiye ihtiyacı olduğundan, aydın sorumluluğu içinde her boşluğu kapatmaya yönelen yazarlar(639), romanlarında

(636) Tasnifimizin bu kısmı, yazarların bilinçli olarak idealleştirdikleri roman kahramanlarını kapsadığı gibi, başlangıçta çok idealist olan, sonra ise genellikle bürokratik zihniyete ve hayat şartlarına yenilerek ideallerini kaybeden tipleri de içine almaktadır.

(637) "*(...) romanın Türkiye'ye girişinin entelijensiyanın üç temel kaygısına (fikirlerini daha geniş kesimlere yaymak, halkın dikkatini güncel meselelere çekmek ve Avrupa'dan gerçekten benimsenmeye değer görünen kurumları almak) bağlı olduğunu söyleyebiliriz. (...) Romanın didaktik bir vasıta olarak barındırdığı muazzam imkânlar, Tanzimat-sonrası idealistler kuşağının idealizmi açısından son derece cazip bir tablo sunmaktaydı. Türkiye'de bu cazibe o kadar güçlüydü ki, daha sonraki kuşaklardan birçok yazar da romana esas olarak toplumsal ve siyasal fikirler aşılamak amacıyla başvuracaktı.*" (Ahmet Ö. Evin, *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, s. 14)

(638) Bunu yaparken yazarlarımızın çoğu zaman bir Doğu edebiyat geleneğine, kıssadan hisse çıkarmaya başvurdukları görülür.

(639) Nitekim, romanın bizim hayatımıza girdiği yıllarda, Türk yazarının kendisini sadece roman yazmaya adamak gibi bir lüksü yoktur. Buna iki bakımdan imkân yoktur. Birincisi, yazarların eksikliği hissedilen her şeye

gördüğümüz ideal tipleri, çoğu zaman olumsuz tiplerle bir karşıtlık arz edecek şekilde anlatmışlardır. Romancıların çalışkan, dürüst, ahlâklı memur tiplerine yer vermelerinin altında, yaşadıkları dönemin böyle bir memur modeline duyduğu ihtiyacın yattığı da ifade edilmelidir. Cumhuriyet Dönemindeki idealleştirme ise doğrudan doğruya yeni kurulan devletin temellerini sağlamlaştırmaya, inkılâbın esaslarını halka yaymaya ve yine Tanzimat romanlarında yapılmaya çalışıldığı gibi bir model oluşturmaya dönüktür.

Felâtun Bey'le Râkım Efendi romanındaki Râkım, yukarıda bahsedilen karşıtlık içinde Felâtun'un zıddı olduğu için iyi bir tip olarak bilinir. Memuriyet hayatı kısa süren Râkım'ın en önemli niteliği çok çalışkan olmasıdır. Fakat Râkım, bu ihtiyaca bir roman çerçevesinde ne kadar karşılık gelir? Aslında Ahmet Midhat'ın kahramanını bir mukayesede taraf olduğu için tasnifimizin bu bölümüne alırken, kaynağı Tanpınar olan bazı şüphelerimiz olduğunu da belirtmek gerekir. Tanpınar, Râkım hakkında şöyle der:

> *"Beyoğlunda bir Frenk metresi vardır. Analığını –annesinin dadısı olan ihtiyar kalfa– üzmemek için şehirli kızla evlenmiyen bu genç adam eve aldığı cariyeyi kendisine âşık eder. Onunla evlendiği günlerde metresinden de bir çocuğu olur. Hülâsa "opportuniste" ahlâkının saadet ve ruhî muvazenesinin hakkı olan başarılar dört tarafından yağar. Buna karşı muvazenesiz ve sathî Felâtun Bey ba-*

---

koşmak zorunda kalmaları, ikincisi, Tanpınar'ın ifade ettiği gibi, romancılığın meslek hâline gelememesidir: "*Bizde roman gazeteciliğin bir şubesidir.*" (Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 52) Namık Kemal'i aynı anda şair, romancı, tiyatro yazarı, tarihçi, tenkitçi, siyaset teorisyeni ve bir muhalefet hareketi olan Genç Osmanlı Cemiyeti'ne üye yapan zaruret bu olsa gerektir (Namık Kemal'in edebiyat dışındaki faaliyetleri hakkında bk. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 315-372). Ahmet Midhat Efendi'nin edebiyat dışında değişik alanlarda rengârenk eserler yazmasını da buna bağlayabiliriz: *Edvâr-ı Askeriyye, Ekonomi Politik, Sihr-i Siracî* (sinema üzerine bir eser), *Tarih-i Umumî, Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi* vd. (bk. Nüket Esen, *Karı Koca Masalı ve Ahmet Mithat Bibliyografyası*, Kaf Yayıncılık, İstanbul, 1999). "*Ahmed Midhat'ın roman, hikâye ve ansiklopedik bilgi veren didaktik kitapları, hem batı medeniyeti, hem de Doğu-İslâm-Osmanlı medeniyetinin zengin bir dokümantasyonu gibidir.*" (M. Orhan Okay, "Tanzimat ve Edebiyatı", *Türkiye Günlüğü*, S.: 8, Kasım 1989, s. 25)

badan kalma servetini kumarda ve sevdiği kadın uğrunda yemiştir. (...) Fakat acaba hangisi hakikaten ahlâklıdır? Şüphesiz Rakım Efendi kitaba uydurulmuş ahlâktır.'(640)

Ayrıca, Râkım'ın üstünlüğünü biraz da Felâtun'un başarısızlığına ve gülünçlüğüne bağlamak mümkündür.

Bu noktada, yazarın *Firkat*'taki kahramanı Memduh'u Râkım'dan çok daha ideal bir tip olarak kabul edebiliriz. Memduh'ta, Râkım'ın para kazanmaya dönük çalışkanlığına bir de okuma ihtirası eklenir. Bilindiği gibi, bu niteliklerin ikisi de Ahmet Midhat'ın önemli taraflarıdır.

Esrâr-ı Cinâyât'ın kahramanı Osman Sabri Efendi ise hem mesleki çalışkanlık hem de ahlâk bakımından yüceltilmiş bir polistir. Devlete bağlıdır ve azledilse bile umudunu yitirmez. Parasız kalmasına rağmen rüşvet ve yolsuzluğu aklına getirmez. Osman Sabri bu yönüyle, *Bahtiyarlık*'taki Semih Efendi'nin çizdiği modele uygunluk gösterir. Çünkü, kendisi de senelerce devlet hizmetinde bulunup para biriktirmeyi becerememiş namuslu bir memur olan Semih Efendi, iyi memurun bütün ömrünü devlet ve millet hizmetine satmış olan memur olduğunu söyler. Semih Efendi'ye göre memuriyet para karşılığı yapılacak, daha doğrusu para için yapılacak iş değildir. Ahmet Midhat bu düşüncelerini *Hayret* romanında da sürdürür ve görev aşkı, namusu, çalışkanlığı ve tavırlarındaki olgunlukla Osman Sabri'yi çok andıran Adalar kaymakamını yaratır. *Para*'daki ideal kahramanı ise Doktor Yüzbaşı Vahdeti'dir. Vahdeti memur olduğu için, kızını almak istediği bir tüccar tarafından küçümsenir. Diğerlerinde olduğu gibi Vahdeti'de de görev paradan üstündür. Viziteye giderek para karşılığı hasta muayene etmeyi reddeder. Hüseyin Rahmi'nin *Kesikbaş* romanındaki kahramanı polis Remzi Efendi, mesleki yetenekleri ile Osman Sabri'nin bir başka örneği olarak karşımıza çıkar.

Hüseyin Rahmi, daha önce görüldüğü üzere, eserlerinde bu tür

(640) Tanpınar, *a.g.e.*, s. 459. Mehmet Kaplan Tanpınar'ın bu eleştirisine katılmakla birlikte, şu itirazı öne sürer: "*Tanpınar'ın Rakım Efendi'nin hayatını sadece paraya dayandırdığını söylemesi pek doğru değildir. Midhat Efendi, Canan'a karşı davranışında Rakım'ın ulvî ve insani değerlere verdiği önemi kuvvetli bir şekilde göstermiştir.*" (Mehmet Kaplan, "Felâtun Bey'le Rakım Efendi", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 121-122)

bir idealleştirme yapmamıştır. Onda, iyi vasıflı memurlara çok az rastlanır. Bunlardan biri *Şık* romanındaki Razi Efendi'dir. Yüzeysel olarak anlatılan Razi Efendi'nin romandaki görevi, Şöhret gibi alafranga tiplerin yanlış yolda olduklarını söylemektir. *Hakka Sığındık*'ta ise yine Osman Sabri'ye benzeyen bir polis, Komiser Şinasi Bey, üstün yetenekleri ve vicdanlı oluşuyla öne çıkar. Mesleğinin gerekleriyle vicdanı arasında kaldığı zaman istifa etmekten çekinmez.

İdealleştirilmiş memur kahramanların, hiç şüphe yok ki, dorukta yer alan örneğini çizen yazar, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanındaki Mansur ile Mizancı Murat Bey olmuştur. Mansur'da çalışkanlığı, millî değerlere bağlılığı, eğitimi, cesareti, sorgulamayı, fiziksel üstünlükleri, kısaca, bir hayal kahramanına yakışacak ne kadar sıfat varsa hepsini bulabiliriz. Onun bu denli ideal bir biçimde anlatılmasının, yazarın eğitimciliğiyle ve eserin amacıyla doğrudan ilgili olduğunu bir kez daha belirtelim. Mansur'un doktor arkadaşlarından Mehmet Efendi de çalışma azmiyle Mansur'dan pek aşağı kalmaz. Mizancı Murat'ın bu özellikteki kişileri "*makine gibi*" memur diye nitelemesi, öyle görülüyor ki çok hissedilen bir ihtiyacın ifadesidir. Bununla birlikte, Murat Bey'in sadece emir alıp görevini yapan, kendisinden bir şey katmayan, bütün insani özelliklerinden sıyrılmış, hissetmeyen ve kurulmuş bir makine gibi çalışan memur istemesi, ideallik bakımından tartışmaya açıktır.

Bazı romanlardaki kahramanlar ise İstibdad Döneminde yaşamıştır ve bunlar genellikle cesaretli ve muhalif kişiler olarak işlenirler. Mesela Halid Ziya'nın *Nesl-i Ahir*'deki Süleyman Nüzhet Bey adlı kahramanı, Avrupa'da yaşamış bir diplomattır ancak alafrangalıktan eser taşımaz ve özellikle İstibdad Dönemindeki cesareti, doğruluğu ve entelektüel vasıflarıyla öne çıkar. Süleyman Nüzhet Bey'in etrafındaki gençler de kendisi gibi nitelikli memurlardır. Çok yetenekli bir kâtip olan İbrahim Rıfkı, çalışkanlığı ve kültürüyle parlayan Sait bunlar arasında sayılmalıdır. Aynı çevreden Şakir adlı genç ise herkesin almak için can attığı bir görevi, ihtiyacına rağmen reddeder. Bunlarla birlikte Sahir ve Muzaffer adlı genç memurlar da ülkeye hizmet edebilecek düzeyde oldukları hâlde kendilerinden bu yönde yararlanılmaz. *Müsebbib*'de Zülfikar Efendi, dönemin güçlü adamlarına karşı doğru bildiği şeyleri söylemekten çekinmez ve bunun bedelini hayatıyla öder. *Kodaman*'daki Müşir Fuat Paşa da Nüzhet Bey gibi cesaretiyle ünlüdür. Dönemin en çok korkulan hafiyesi Fehim Paşa'yı bile dövmekten, hatta padişa-

hın kanuna aykırı iradesine karşı koymaktan çekinmez. Aynı zamanda devlet adamına yakışır bir vakar sahibi olarak nerede nasıl davranması gerektiğini bilir. Şükufe Nihal'in *Yalnız Dönüyorum* adlı romanındaki kadın kahraman Yıldız'ın babası, önemli bir mülkiye memurudur ve Jön Türk'tür. Kızını yetiştirme tarzı bakımından devrine göre hayli modern denebilecek bir yöntem izler. Serbest yetiştirir ve kendi ideallerini ona aşılar, kızından sevgi ve ilgisini esirgemeyen iyi bir baba modeli çizer. O da, Müşir Fuat Paşa gibi İstibdad Döneminin gadrine uğrayanlardandır.

Romanlardaki idealleştirmenin önemli bir bölümü de Millî Mücadele ve Cumhuriyet idealizmi ekseninde ortaya çıkar. Reşat Nuri'nin en ünlü kahramanı Feride ile *Vurun Kahpeye*'nin kahramanı Aliye, Türk romanında Anadolu'ya hizmet etmek isteyen ideal Cumhuriyet memurlarının hazırlayıcılarıdır. Herkesin gitmeye korktuğu Anadolu'da öğretmenliğe gönüllü olurlar. Feride başlangıçta hizmet amacı taşımasa da Anadolu'ya gittikten sonra idealist nitelikler kazanır. *Yakılacak Kitap*'ın asıl kişisi Vicdan, Aliye ve Feride gibi Anadolu'ya öğretmenliğe gider. Mesleğinin gereklerini fazlasıyla yerine getirir, Anadolu'yu ve Anadolu insanının yapısını tanımaya çalışır. Mücadele edilecek en büyük düşmanı ise cehalettir. Aliye gibi Vicdan da iftiraya uğrar, yalnız ve genç bir öğretmen olmanın zorluklarını yaşar. *Yeşil Gece*'deki Ali Şahin de Anadolu'da öğretmenlik yapmak için fedakârlıkta bulunur ve kurada tayini İstanbul'a çıktığı hâlde kendi rızasıyla taşraya gider. Sarıova'ya giden Ali Şahin'in yanında yer alan Rasim, hem genç ve idealist bir öğretmendir hem de ateşli bir yurtsever. İşgal sonrasında Yunan askerleri tarafından şehit edilir.

Ateşten Gömlek'te Cemal ve İhsan, kurtuluşa yürekten inanan ve bu uğurda savaşan askerlerdir. İhsan, Ayşe'ye olan aşkı ile vatan sevgisini tıpkı Peyami gibi birleştirmiştir. Her ikisi için de İzmir'e ulaşmanın anlamı, Ayşe'ye kavuşmak demektir. *Halâs* romanının Millî Mücadele çevresinde idealleştirilmiş asker kahramanlardan Nihat, ülkenin kurtuluşunda en büyük rolü üstlenmesi gereken aydınların umutsuzluklarını affedemez. İzmir'in işgalinden sonra tanıştığı bir miralayla birlikte vatan için çalışır, İstanbul'a döndüğünde mücadelesine devam eder. *Aşk Güneşi*'nde ise Hasan adlı subay, Türklük bilincine varmış bir askerdir ve Osmanlı ile bağlarını koparmıştır, kendisini Osmanlı zabiti olarak görmez. Anadolu'nun kurtarılması, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması

için hiçbir tehlikeye atılmaktan çekinmez. *Dikmen Yıldızı*'nda Yüzbaşı Murat da Hasan gibi, vatan uğruna sevdiği kızdan ayrı kalmayı göze almıştır. Aynı eserdeki savcı, mesleğinin bütün katı taraflarına rağmen vicdanının sesini dinlemeyi bilir. Yıldız'a ve ailesine yardım etmek için her şeyi yapar. *Cephe Gerisi*'ndeki Binbaşı Faruk, I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya görev gereği gidip gelirken birçok tüccardan rüşvet ve birlikte iş yapma teklifleri alır. Ancak bunların hiçbirini kabul etmez ve nefretle karşılar. Onurundan hiç taviz vermeyen Faruk, savaş bittikten sonra Anadolu'ya geçer ve Millî Mücadele'ye katılır.

On Yılın Romanı'nda, İstiklal Savaşı'nın içinde yetişmiş, eski dönemin eksikliklerini görmüş iki genç Cumhuriyet memurundan Torun Hanım Millî Eğitim müfettişidir; birlikte büyüdüğü ve sonra da evlendiği Erhan ise Hariciyecidir. Aynı ideale sahip gençlerin evlilikleri ile *Resim Öğretmeni* ve *Çıplaklar* romanlarında da karşılaşırız. *Resim Öğretmeni*'nde kasabanın aydını Mehmet ile müzik öğretmeni Ayşe, güzel sanatlarla uğraşmanın ve aynı ideale sahip olmanın getirdiği bir yakınlıkla evlenirler. *Çıplaklar*'daki Doktor Çetiner de Anadolu'ya idealleri doğrultusunda hizmetler eder. Küçük bir tereddüt geçirdikten sonra kendisi için gerçek mutluluğun Anadolu'nun kalkınmasında yattığını anlar ve aynı ideale gönül vermiş Ülker adlı bir genç kızla hayatını birleştirerek çalışmaya devam eder.

Gül'ün Babası Kim? romanındaki öğretmen idealleştirmesi, Güzide Hanım ve Halit Bey adlı kahramanlar etrafındadır. Yalnız kalmış bir genç kadını koruyup kollayan, onunla can yoldaşlığı eden bu iki öğretmen, aynı zamanda Cumhuriyet idealleri doğrultusunda öğrenci yetiştirirler. *Ankara*'da Neşet Sabit ve Selma, aynı idealleştirmenin kahramanlarıdır. Selma eğitimci, Neşet Sabit ise yazardır. Anadolu'nun her köşesinde konferanslar verir, romanlar, tiyatro oyunları yazar. Karı-kocanın başlarını kaşıyacak vakitleri yoktur. Ülke kalkınmasına destek vermek için her şeylerini ortaya koyarlar. *Panorama*'da Cumhuriyet Döneminin aydın memurlarından felsefe öğretmeni Ahmet Nazmi ile Cahid Halid, inkılâpların geleceği üzerine tartışırlar. Ahmet Nazmi eğitimcilik açısından baktığında inkılâbın henüz derinlemesine etkili olmayışından ve halkın yapılanları kolay kolay anlamadığından şikâyet ederken Cahid Halid arkadaşını umudunu yitirmemesi için cesaretlendirir. Burhan Cahit'in romanı *Patron*'daki Suat Rahmi'nin idealistliği bunlardan farklı bir alanda fakat yine Cumhuriyet'e ve ülkeye hizmet temelindedir. O, hem iktisadi kalkınma için ticarete yönelir

hem de devlet görevlisi olarak bir fabrikada hizmet eder. *Açlık*'ta yine Anadolu'ya çalışmaya gitmiş Gülseren adlı bir İstanbullu genç kız ele alınır. Gülseren'in amacı, geldiği bu küçük Anadolu kasabasında fabrika işçilerinin ailelerini ve halkı kalkındırmak, devletin imkânlarından yararlanmalarını sağlamaktır. Bunu başarabilmek için mülki idarecilere başvurur. Emekleri boşa gitmez ve köylere öğretmen, doktor vs. memur akını başlar.

Romanlarda işlenen ideal tiplerden bazıları ise mesleklerine devlete ve millete hizmeti her şeyin üstünde tutarak ideallerle başlayan; fakat işin hiç de dışarıdan görüldüğü gibi olmadığını çok sonraları anlayarak hüsrana uğrayan memurlardan oluşur. Bu anlamda Mürşit Efendi de, memurluğa başladığı dönemler için, kısmen bir idealist tip örneği olarak düşünülebilir(641). Reşat Nuri'nin *Acımak*'taki kahramanı Zehra, ideal öğretmen olmak yolundaki en büyük ve belki tek eksiği olan merhameti, babası Mürşit Efendi'nin talihsizliklerle dolu hayatından öğrenecektir. Mesleğine büyük bir şevkle başlayan Mürşit Efendi'nin sokak serseriliğiyle biten hayatı, dikkatli bakıldığında idealler uğruna mahvedilmiş bir hayat olarak belirecektir. Mürşit, yerleşik bürokratik düzenin zorlamalarına karşı direndikçe batağa saplanır. İyi, çalışkan ve namuslu bir memur olmak bütün hayalidir ve Mürşit'in ömrü bunları korumaya çalışmakla geçer. Fakat başaramaz. Memuriyet hayatında geçen her yıl, Mürşit'i kalelerinden birini kaybederek geri çekilmeye zorlar. İdeallerini gerçekleştirmek istedikçe prosedürler, teamüller karşısına dikilir ve onu her seferinde haksız duruma düşürür. Savaşı kaybeden Mürşit Efendi, dişlisi olmak istemediği bir çarkın kurbanı olmuştur.

Aynı örneğe rastladığımız romanlardan bir başkası *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın*'dır. Romanın asli şahıslarından olmayan eski bir kaymakam, tesadüf eseri, romanın kadın kahramanıyla trende karşılaşır ve sohbet sırasında hayatından bahseder. Kaymakamlık yaptığı yerdeki zorba eşraf takımıyla ve onların hileleriyle nasıl mücadele ettiğini, zaman zaman nasıl aldandığını, mesleğe başlarken ne büyük hizmetlerde bulunmayı amaçladığını anlatır. Bu kahramanın en temel çabası da birçokları gibi eşrafın tuzağına düşmemek olmuştur ancak bunu tam olarak başarabildiği söylenemez.

(641) Bu noktada, Reşat Nuri Güntekin'in tam anlamıyla bir idealleştirmeye gitmediğini ifade etmek gerekir. "*Onun hiçbir eserinde ideal tip diye okuyucuya sunulan şahıs yoktur.*" (İnci Enginün, "Dünden Bugüne Reşat Nuri", *Bir Sığınak Olarak Kitap ve Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 167)

Beyaz Şemsiyeli'deki genç subay Talat, sürgün edildiği Trablusgarp'ta mesleğini en iyi şekilde yapmayı hayal eder. Yol boyunca askerleri hem fiziksel hem zihinsel bakımdan nasıl eğiteceğini düşünür. Fakat Trablusgarp'ta karşılaştığı hava, bunları uygulamaya hiç müsait değildir. Çünkü komutanları sürgünde oldukları için her şeye boşvermiş askerlerdir.

Denizin Çağırışı'nda roman kahramanı olan öğretmen, mesleğe ilk başladığında taşıdığı çalışma ve hizmet etme heyecanını, karşılaştığı birkaç olaydan sonra kısa zamanda kaybeder. Çalıştığı kasabadaki bütün memurlar neredeyse kendisi gibidir; doktor, savcı, jandarma komutanı ideal sahibi gençler olarak geldikleri kasabada, bütün şevklerini ya eşraf bağlarındaki eğlence masalarında ya da anlayışsız bir kaymakamın odasında kaybetmektedirler.

Toplumla yakın ilişki içinde olan meslek gruplarından polislik, doktorluk ya da adliye memurluğu gibi işler yapan roman kahramanları da kimi zaman bir idealleştirmenin konusu olmuşlardır. *Bu Toprağın Kızları*'nda, Nazlı adlı talihsiz kadını sorgulayan müstantik, onun hikâyesini öğrenir ve ezilmesine gönlü razı olmaz. Tedavisini yaptırdıktan sonra evlenerek kadını kurtarır. Yine Aka Gündüz'ün romanlarından *İki Süngü Arasında,* devletin halka yakın olan yüzünü temsil eden ideal bir memuru ortaya koyar. Bu memur bir adli tıp müdürüdür ve görevinin gereklerini fazlasıyla yerine getiren, şu ya da bu şekilde düşmüş olan gençlerin elinden tutan, onları yeniden hayata kazandıran başarılı bir doktordur. *Bir Kızın Masalı*'nda işini hakkıyla yapan polis şefini ve onun emrindeki bir bayan polisi de aynı yazarın ideal kahramanları arasında saymak gerekir. *Ağlama Duvarı*'nda anlatılan bir polis şefi ise yukarıda ifade edilenler gibi işini iyi yapar. Gözüpekliği sayesinde bir fuhuş çetesinin üzerine gitmekten korkmaz. İleri gelen makamlardaki insanların bu çeteyi korumasına aldırmaz ve meseleyi gazeteye bildirerek gündemde tutmayı başarır. *Bir Şehrin İki Kapısı*'nda eşraf baskısına direnmeye çalışan memurlardan Muallim Sıtkı, sadaka gibi verilen bir hediyeyi kabul etmemesiyle ve devlet memuriyeti şerefine halel getirmemesiyle dikkati çeker. Aynı romanda Sıtkı ile birlikte işini çok iyi yapan memurlardan Doktor Reşat namusluluğu ve çalışkanlığıyla, kasabanın mühendisi Bekir de insanlığıyla ve hizmet uğruna canını verecek ölçüde idealistliğiyle romandaki yerlerini almışlardır.

Türk romanında örnek teşkil edecek ideal tipler haricinde, genel anlamda olumlu niteliklere sahip olan; ancak belli bir amaçla

idealleştirme konusu edilmeyen tipler de vardır. Bunlar, meslekleri-nin gereğini yerine getiren, iş ahlâkına sahip memurlardır. *Jön Türk*'ün kahramanlarından Kâşif Bey, *Küçük Paşa*'da halkın cehaletine üzülüp okullar açılmasını emreden Suat Paşa, *Son Eseri*'nde Hariciye mesleğinin katı kurallarıyla çevrelenmiş olan Asım, *Teşebbüs-i Şahsi*'nin çalışkan ve bilgili kâtibi şair Neşati Efendi, çalışkanlık, bilgi ve kıymetinin bilinmemesi bakımından ona benzeyen Ferdi Bey, *Ateşten Gömlek*'te kâtipliği bırakıp orduya katılan Peyami, *Yakılacak Kitap*'ta işlerinin ehli, çalışkan idarecilerden İskilip Kaymakamı Selim Bey ve oğlu Vecdet, *Yeşil Gece*'de içkiye aşırı düşkün olmasının yanında çok iyi ve merhametli bir öğretmen olan Nihat Bey, *Tank-Tango*'da Bihter'in yoksullar için açtığı atölyenin kapatılmaması için uğraşan Komiser Ahmet, *Üç İstanbul*'un çok namuslu ve vatansever Maliye Nazırı, aynı romandaki Müstantik Behçet, *İçimizdeki Şeytan*'da yetenekli öğrencilerine okul dışında müzik dersleri veren Bedri, Abdülhak Şinasi'nin saflığı ölçüsünde namuslu, Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* adlı romanındaki Kudret Bey'i andıran, kendisinden başka kimseye zararı dokunmayan tok gözlü Fahim Bey'i(642), *Mahur Beste*'deki çok çalışkan ve başarılı bürokrat Behçet Bey, *Değirmen* romanında deprem yalanının yarattığı karmaşayı çözmekle görevli işgüzar ve sert vali, *Çömlekoğlu ve Ailesi*'nde ideal bir aile reisi ve başarılı bir memur olan Cemal Bey, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'ndaki Felsefe Öğretmeni Yahya Aziz, *Panorama*'da hakkı teslim edilmemiş emekli Hariciye memuru Osman Nuri ve otuz yıl boyunca hiç şikâyet etmeden her zahmete katlanıp işini yapmış olan Niyazi Bey ile *Garipler Sokağı*'nın iyi niyetli postacısı bu tipler arasındadır. Ayrıca, Refik Ahmet Sevengil'in *Açlık* adlı eserinde bir Anadolu kasabasına inzivaya çekildiğini gördüğümüz Ahmet Turgut'u ve aynı şekilde bir kaçışın ele alındığı *Küçük Hanımın Kısmeti* ile *Mai ve Siyah*'ın kahramanları Hidayet Muhlis ve Ahmet Cemil'i de bu olumlu tipler arasında saymak gerekir.

Bu gruba dâhil olan bazı tipler ise romanlarda asıl kahramana yardımcı olmak üzere yaratılmışlardır. *Jön Türk*'te Nurullah'ın sürüldüğü Akka'nın mutasarrıfı bunlar arasındadır. Mutasarrıf Paşa, suçsuz olduğuna inandığı Nurullah'a sahip çıkar ve onu elinden

---

(642) Attilâ İlhan'ın şu dizesi sanki Fahim Bey için söylenmiştir: "*gözü daima tok, karnı daima aç*", Attilâ İlhan, "memleket havası", *Ben Sana Mecburum*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 85.

geldiğince rahat ettirmeye çalışır; fakat bu durum kısa zamanda duyulunca önce ikaz edilir, Nurullah şehirden kaçınca da görevden alınır. *Sözde Kızlar*'da Muhacirîn İdaresi'nin memurları ve müdürü, Mebrure'nin babasını bulmak için canla başla uğraşırlar. Bulunduğu zaman da Mebrure'nin babasının yanına gönderilmesi işini müdür üzerine alır. Bu, kendi ifadesiyle onun hem ahlâki görevidir hem de işinin gereğidir. *Çalıkuşu*'nda Feride'ye roman boyu yardımcı olan kişiler arasında yer alan okul idarecilerinden Recep Efendi ile Ç... deki rüşdiyenin müdiresi ve Doktor Hayrullah Bey, iyi yüreklilikleri, mesleklerindeki başarı ve tecrübeleriyle göze çarparlar. *Yeşil Gece*'de kasabanın Ali Şahin'e destek olan komiseri Kâzım Efendi de yine yardımcı tipler arasında sayılmalıdır.

II. HAYAT TARZLARI BAKIMINDAN MEMURLAR

A. AHLÂKİ DÜŞÜKLÜK İÇİNDEKİ MEMURLAR

Bir memurun sadece iş ahlâkına sahip olması, meseleye sosyal ahlâk açısından yaklaşıldığında yeterli görülemez. Memur, toplumun diğer üyelerinden devleti temsil makamında bulunmasıyla ayrılır. Bu makam, memur için özel hayatı da kapsayan bir ahlâki sorumluluklar alanı çizer. Sağlıklı bir toplumun her üyesinde aranacak olan ahlâki vasıflar, devlet görevlisi söz konusu olunca daha da önem kazanmaktadır. Çünkü devlet; huzurun, nizamın, güvenin ve toplumu ayakta tutan değerlerin korunmasından sorumludur. Dolayısıyla ahlâk bozukluğu içindeki bir öğretmenin, polis memurunun, mülki idarecinin ya da doktorun, mesleki bakımdan ne kadar nitelikli olurlarsa olsunlar, toplum için huzursuzluk kaynağı olacakları açıktır.

Bu başlık altında değerlendirilecek olan memur tiplerinin çok büyük bir kısmı, ahlâki değerlerden yoksun olan, ya fuhşa bulaşan ya da kadını sadece bir meta olarak görenlerden oluşmaktadır. Tasnifin bu kısmına giren memur tiplerinin çokluğundan çıkarılacak her sonuç düşündürücü olacaktır sanıyoruz.

Ahmet Midhat Efendi'nin roman kahramanlarından Felâtun Bey (*Felâtun Bey'le Râkım Efendi*), Senai (*Bahtiyarlık*) ve Lâ Bey (*Yeryüzünde Bir Melek*) ve Tosun Bey (*Taaffüf*) bu konuda göze ilk çarpan örneklerdir. Felâtun, Polini adlı bir Fransız ile gayrimeşru ilişki yaşarken bunu kendi alafrangalığının bir parçası gibi göstermeye çalışır. Öte yandan, yeni tanıştığı bir İngiliz ailesinin aşçısı ile uygunsuzca buluşmaktadır. Senai de Felâtun gibi alafrangadır ve Rizet adlı bir şarkıcı ile birlikte yaşar. Batılı olmak, bu roman

kahramanları için Avrupalı bir kadınla birlikte yaşamak, isimlerini Batılı isimlere benzetmek (Felâtun'un ismi Platon'dan gelir, Senai ise kendisine *Senyör de Berrakpınar* unvanını verir.) gibi birtakım özentilerden ibarettir. Lâ Bey ise kadına hiç değer vermeyen, cinsî hazzı aşk duygusuna her zaman tercih edip kadını "av" olarak gören çok olumsuz bir tiptir. Mizancı Murat Bey'in *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* adlı eserindeki Kâzım Bey ve İsmail Bey de, gözleri sürekli dışarıda olan, kadına düşkün alafranga memur tipinin diğer örnekleri arasında yer alır.

Fatma Aliye Hanım'ın romanı *Muhâdarât*'ta kalem efendisi Nâbi, paralı zamanlarında sefahattan geri kalmaz. En sonunda kendisi de o âlemin bir parçası olur ve muhabbet tellallığına başlar. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanları ise bu başlık altında ele alınabilecek çok sayıda kâtip kahramanı barındırır ki bunun, yazarın Bolşevik ahlâk anlayışından kaynaklandığını daha önce ifade etmiştik. Yazarın ilk romanı olan *Şık*'taki Şöhret Bey, alafranga gülünçlüğüne tutulmuş ilk roman kahramanlarındandır. Felâtun'da olduğu gibi Şöhret'te de Batılı bir kadınla birlikte olma hevesi görülür. Fakat tercih ettiği bu "Batılı" kadın, fuhuş yuvalarından bile kovulacak denli ahlâktan yoksundur. *Mürebbiye*'de dış görünüş itibarıyla çok sert, eski ve saygıdeğer bir Osmanlı efendisi görünümü çizen Dehri Efendi, ile damadı Sadri Bey'in, evlerindeki Fransız mürebbiye ile ilişkileri vardır. *Tesadüf*'teki kalem efendisi Mail Bey, düzensizliği ve işret düşkünlüğü geçsin diye evlendirilir. Fakat çok geçmeden başka bir kadınla yaşamaya başlar. *Nimetşinas* romanındaki Nihat Bey adlı kâtip, karısını evin hizmetçisi olan kızla aldatmaya çalışır. *Metres*'te Müştak Bey, Hâmi Bey adlı arkadaşının metresi olan Parnas adlı bir Fransız fahişe ile düşüp kalkar. Bu yönüyle Ahmet Midhat Efendi'nin *Taaffüf*'teki kahramanlarından Tosun Bey'e benzer. Bir farkla ki, Tosun Bey arkadaşının metresine değil, karısına göz koymuştur. Müştak her şeyini feda etmesine rağmen Parnas'ın Fransa'ya dönmesine engel olamaz. *Şıpsevdi*'nin yine kâtip olan kahramanı Bedri Bey gayrimeşru ilişkiye girdiği bir kızın düşük yapmasına neden olur. Aynı eserdeki Mahir adlı diğer bir kâtip de Bedri'den farksızdır. *Cehennemlik*'te kalem efendileri olan Fahri, Şaban ve Naim, geçimlerini daha çok çalışmakla değil, zengin kadınları ayartmakla temin ederler. *Kaderin Cilvesi*'nde geçim sıkıntısı çeken memur Salâh Efendi, gene bir devlet görevlisine evini randevuevi olarak kiralar. Yazarın *Tutuşmuş Gönüller*'deki kahramanı Behçet Hilmi Bey'in evliliği yanın-

da birçok yasak ilişkisi vardır. Kadına ve namus kavramına saygı duymaz. *Muhabbet Tılsımı*'nda Adnan Şem'i Paşa ise emekliliğinden sonra kendisini aşırı cinsel isteklerine bırakmış yaşlı bir tip olarak karşımıza çıkar. *Deli Filozof*'ta hiçbir ahlâki kayıt tanımayan Çelebi, çarpık ilişkiler içindedir. Önce evli bir kadını ayartır, sonra eniştesiyle aynı kadının birlikte olduğunu öğrenir. Fakat Çelebi de kız kardeşi de bundan fazla etkilenmezler ve yine eşlerine dönmek isterler. *Utanmaz Adam* romanındaki Cabir Bey, emri altında çalışan memurlardan birinin karısıyla gizli gizli görüşür. Buna rağmen evinde son derece tutucudur. Hüseyin Rahmi'nin yarattığı en ahlâksız tiplerden biri, *Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevdâ Öğütür* romanında, kendi ahlâksızlığının felsefesini yapan ve bunu haklı gören Şâdân Bey'dir. Şehvet düşkünlüğünün en tiksindirici taraflarını kendisinde bulduğunu da rahatlıkla itiraf eder.

Halide Edib *Handan*'da Hüsnü Paşa adlı son derece yozlaşmış bir tip yaratmıştır. Hüsnü Paşa karısını aldattığı gibi, bu ihaneti karısına anlatmaktan da hiç rahatsız olmaz. Karısına zerrece saygı duymayan Hüsnü Paşa, ona ancak parası bitip hevesini aldıktan sonra dönebileceğini söyler. Yine aynı yazara ait olan *Mev'ud Hüküm*'deki Süruri, zenginlik ve sefahat bakımından Hüsnü Paşa'yı hiç aratmaz. Süruri'nin aile ocağından uzaklaşarak sefahate dalması, frengiye yakalanıp ölmesiyle sonuçlanır. Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak*'ta yarattığı karakterlerden Hariciye memuru Faik, gayrımeşru ilişkiye girdiği Seniha ile evlenmeye yanaşmaz. Babası Kasım Paşa, oğlunun bu türlü işlerini bilir ve onu şaka yollu ikaz etmekten başka bir şey yapmaz. Faik'in ahlâkı, bir anlamda babasının ahlâkıdır. Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* adlı romanının kahramanlarından Behiç Bey de Avrupa sefaretlerinde dolaşmış bir memurdur ve kadınlara olan düşkünlüğü ile tanınır. İlişkiye girdiği bir genç kızdan doğan çocuğu öldürmekten çekinmez. *Kırık Hayatlar*'daki Sakıp Süleyman Bey, Hariciyeci olmasıyla Faik ve Behiç'e benzer. Ancak ahlâken onlardan çok daha bozuk bir tiptir: Hem evlidir hem metresi vardır, üstüne üstlük metresinin kızıyla da ilişkisi olduğu iddia edilir. Halide Edib'in *Sonsuz Panayır*'daki Hariciye memuru kahramanı Nihat Sertman, daha farklı yönde bir ahlâksızlık içindedir, yükselebilmek için karısını nüfuzlu adamlara peşkeş çeker. *Anahtar*'da yine bir diplomatla, Ekrem Sümergil'le karşılaşırız. Ekrem'in düşkünlüğü hizmetçi kızlara ve kadınlaradır. Her gittiği evin hizmetçisiyle yakınlaşmaya çalışır. Aka Gündüz'ün *Üç Kızın Hikâyesi* adlı romanında gördüğümüz Sebükteran adlı

Hariciyeci, eserde önemli bir yeri olmamasına rağmen davranış kalıpları ve ahlâk yapısı itibarıyla tipik alafranga memur olarak dikkati çekmektedir. Davetli olduğu evlerde kadınlarla uygunsuz hâllere girmek, her devrin bir Sebükteran'ı olduğunu söyleyen yazarı haklı çıkarmaktadır.

Vurun Kahpeye romanında Aliye'nin gittiği kasabanın maarif müdürü, genç öğretmen hanımları baştan çıkarmaya çalışır. Kabul etmeyenleri ise eşrafla birlik olup kasabada barındırmaz.

Selahattin Enis, *Zaniyeler*'de bütün bir üst tabakanın kokuşmuşluğunu ele alır. Muhabbet tellalı olan meşhur bir kadının evi, dönemin devlet adamlarından en ünlü yazarlarına kadar birçok tanınmış kişinin uğrağıdır. Bunlardan Müceyyip Paşa, Meclis-i Vükelâ üyesidir ve devletin en önemli kararnamelerini bu batakhanelerde imzalamaktan utanmaz. Aynı türden yüksek memurlara Aka Gündüz'ün eserlerinden *Bu Toprağın Kızları*'nda da rastlanır. Romanın "Salon Kızı" adlı bölümünde, devlet idaresi emanet edilen nazırlar fuhuş ticareti yapan bayağı insanlarla düşüp kalkmaktadır. Bunlar arasından biri, nazırlığı bir tarafa, dört çocuklu bir ailenin reisi olduğunu hiç düşünmeden genç kızların peşinde dolaşır. Bir başkası dilediği kadını nasıl zorla elde ettiğini büyük bir başarı şekline sokarak gururla anlatır. "Kendi Kendisinin Kızı" başlıklı bölümde bir Darüleytam müdürü, çaresiz bir kızdan yararlanmak için onu işe alır. İstediği olmayınca kıza iftira atar. "Bu Toprağın Kızı" adlı bölümde ise kanun adamları olan komiser muavinleri fuhşa düşmüş bir zavallının hayatını karartırlar. Tesadüfler sonucu, hayatının bütün darbelerini komiser muavinlerinden yiyen Nazlı adlı bu genç kızı batağa sürükleyen asıl kişi Fehim Paşa'dır. II. Abdülhamid'in yaveri olan Fehim, gözüne kestirdiği kadınları ne pahasına olursa olsun elde etmeye çalışmasıyla ünlüdür. Nazlı gönderildiği kasabalarda da rahat etmez. Mülki idarecilerden küçük memurlara ve komiser muavinine kadar herkes onun peşindedir. Aka Gündüz *Bir Şoförün Gizli Defteri*'nde fuhuş içindeki yüksek memurları anlatmaya devam eder. Romandaki Polis Müdir-i Umumisi Bedri Bey, gözüne çarpan kadınları elde etmek ve rakiplerini yıldırmak için makamını kullanır.

Kızılcık Dalları'nda gördüğümüz Mutasarrıf Murat Bey de çevresi tarafından bu konuda pek iyi tanınmaz. Göz koyduğu bir genç kızı almak ister ve ölmek üzere olan karısını hiç umursamaz. *Gül'ün Babası Kim?* adlı romanda banka memuru olan Talat, sevdiği kızı hamile bırakır ve onunla evlenmeyi kabul etmez. Aynı şe-

yi daha önceleri başkasına da yapmıştır. Talat bu tarafıyla *Kiralık Konak*'taki Faik'i ve *Sözde Kızlar*'daki Behiç'i hatırlatır.

Kuyucaklı Yusuf'ta bu tipin örneği olarak Kaymakam İzzet Bey'i görürüz. İzzet Bey, Yusuf'un memuriyeti gereği şehir dışına çıktığı zamanlarda onun karısıyla işret eder. Peyami Safa'nın *Bir Akşamdı* adlı romanındaki Yüzbaşı Kâmil Bey, aynı şeyi uzak bir akrabasına yapar; karısı ve kızıyla ayrı ayrı gönül ilişkisine girer.

Cahit Uçuk'un *Dikenli Çit* adlı romanında, konservatuvarda öğretmenlik yapan Necip Cevad, bir öğrencisi ile uygunsuz bir gönül ilişkisi kurar. Ahlâki zaaflar taşıyan Necip Cevad, genç kızdan evli olduğunu da saklamıştır.

Afrodit Buhurdanında Bir Kadın'da fuhşa düşen Yıldız adlı kadınla aynı evde basılan genç ve tanınmış bir yüksek memur, hiç telaşlanmadan ve arkasında çaresiz kalan kadını düşünmeden rahatça çıkıp gider. Baskını yapan polis komiseri ise bir bakanın sağ kolu olarak bilinen bu kişinin böyle bir yerde yakalanmasını değil, ona yardım etmiş olması sebebiyle alabileceği terfiyi düşünür.

Beyaz Şemsiyeli romanında ulema sınıfına mensup olan ve geleceğin şeyhülislâmı gözüyle bakılan Sami Molla, o dönemde ne kadar fuhuş yuvası varsa hepsini bilen bir "âlim"dir. Himayesindeki besleme kızı hamile bıraktıktan sonra evlendirerek konaktan çıkarır. Fakat bir müddet sonra yine görmek ister. Rânâ adlı bu köylü kızın yoldan çıkıp randevuevine düşmesinin bütün suçu temelde Sami Molla'ya ve konaktaki yanlış terbiyeye aittir. Beberuhi Molla lakabıyla tanınan Bâb-ı Meşihat softalarından biri de Sami Molla'ya fuhuş işlerinde yardımcı olur. Sami Molla'dan sonra Rânâ'nın âşıkları arasına Zaptiye Nazırı Cafer Paşa da katılır. Devletin en kudretli memurlarından olan Cafer Paşa, sırf Rânâ istedi diye Sami Molla'yı sürgün eder. Aynı romanda yer alan Memduh, Macid ve Füruzan adlı genç kâtipler de bu kadının ve kendisine benzettiği kızı Hürmüz'ün evine dadanan ahlâki zaaf içindeki memurlardır. Rânâ'nın öldürülmesinden sonra cinayeti soruşturmaya gelen komiser ise henüz ceset ortadayken Rânâ'nın kızına sarkıntılık eder ve onu evine götürüp kendisine "evlatlık" etmek ister. *Üç İstanbul*'daki Samih Paşa da tıpkı Sami Molla gibi aşırı cinsel dürtülere sahiptir, hem dindar görünmeyi sever hem de konağındaki cariyelere her üç ayda bir çocuk düşürtür.

Atmaca'nın kahramanlarından Faruk önceleri iyi bir aile babası iken, amcasının oğlunun hafifmeşrep karısına göz koyar. Bir za-

man metres hayatı yaşadıktan sonra kendi karısını boşayıp onunla evlenir.

Nahid Sırrı Örik'in *Kıskanmak* adlı romanındaki Halit, akla gelebilecek her türlü kadınla düşüp kalkar ve yaşı ilerleyip yorulduktan sonra evlenir. Kız kardeşi Seniha, ailede her zaman kendi hakkının ağabeyine verilmesi yüzünden kin tutmaktadır. Bu yüzden intikam almak ister ve Halit'in gözü dışarıda olan karısı Muazzez'e kendi eliyle aldatma imkânları hazırlar. Celâl Ferit adlı bir Hariciyeci bu iş için biçilmiş kaftandır. Uzun zamandır gönül macerası yaşayamadığı için üzüntülü olan Celâl Ferit'le Muazzez'i buluşturacağı sırada Halit'in tayini çıkar ve Ankara'dan ayrılırlar. Ancak, Seniha Zonguldak'ta başarılı olur ve karı kocayı ayırdıktan başka, ağabeyinin cinayet işleyip hapse girmesine de yol açar.

Yakup Kadri'nin Bektaşi dergâhlarını anlattığı *Nur Baba* adlı romanında Necati Bey, Nesimi Bey, Hamdi Bey gibi yüksek makamlardaki memurlar, esasında bir sapık olan Nur Baba'nın müridi olarak keyif âlemlerine katılmaya hak kazanırlar.

Romanlarda fuhuş dışında görülen ahlâki zaaflar arasına kişilikten kaynaklanan olumsuz davranışları da ekleyebiliriz. *Kızılcık Dalları*'nda konağa iç güveyi giren damat Binbaşı Feridun Bey, kendi yetersizliğinin acısını Gülsüm adlı beslemeden çıkarmaya çalışması, her fırsatta ezmesi bu cümledendir. Etem İzzet'in *Beş Hasta Var* adlı romanında para için kızını çok zengin bir Mısırlı paşaya esir eden Rüştü Efendi ile *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde ailesinin geçimini boşvererek bütün parasını işrete, eğlenceye harcayan Müsteşar Saffet Bey bu davranışları sebebiyle ahlâk değerlerine uygun davranmış olmazlar. Öte yandan *Panorama II*'de gördüğümüz Komiser Hamdi Bey'in evlendiği kadınları akla gelmez bir işkenceyle öldürmesi onun hem ruh hastası olmasıyla hem ahlâki noksanlarıyla ilgilidir.

B. GELENEĞE BAĞLI MEMURLAR

Romanlardaki bazı memur tipleri davranış özellikleriyle, hayatı algılayışlarıyla, yaşama şekilleriyle, kısaca, sahip oldukları zihniyetle geleneksel bir görünüm arz ederler. Roman kahramanlarının bu tutumları genellikle eserlerdeki Doğu ile Batı karşılaştırmasından kaynaklanmaktadır. Halide Edib'in *Zeyno'nun Oğ-*

lu'ndaki Kaymakam Mazlum Bey adlı kahramanı, karısının bütün tazyikine rağmen bir türlü Batılı tarz hayatı benimseyemez. Dıştan bakınca görülen bütün basitliğine, daha doğrusu sadeliğine rağmen sahip olduğu Doğu'ya özgü nitelikler ve değerler her zaman için, Batı'dan devşirilmiş ve kabukta kalmış şekle ait değerlerden üstündür. Yazarın *Sinekli Bakkal* romanındaki Zaptiye Nazırı Selim Paşa, Türk devlet ve idare geleneğine aşırı derecede bağlıdır, padişaha herhangi bir şekilde düşmanlık gösteren her kişinin amansız düşmanıdır ve bu noktada son derece acımasız davranır. Kendisine rüşvet teklif eden herkesi pişman etmiştir. Yaşayış olarak da gelenekten ayrılmayan Selim Paşa, oğlunun Batı'yı yüceltip kendi medeniyetini hor gören tavır ve sözlerinden hoşlanmaz.

Kiralık Konak'ta geleneği temsil eden Naim Efendi, kişilik bakımından gerçek bir beyefendidir. Nezaketi, zarafeti, ağırbaşlılığı ve dürüstlüğü ile eski terbiyenin bütün iyi taraflarını kendisinde toplamıştır. Emekli olmasına rağmen devlet büyüklerine hürmette kusur etmez. *Son Arzu*'daki Feyzullah Efendi ile Naim Efendi arasındaki benzerlik, geleneği temsil etmelerinin yanında, her ikisinin de torunlarıyla yaşadıkları nesil çatışmasıdır. Onlar ne kadar eski hayatın parçaları iseler torunları olan genç kızlar da o kadar yeni hayatın serbestliği içindelerdir. Aynı sıraya *Tutuşmuş Gönüller*'deki Lebib Paşa'yı da dâhil edebiliriz. Nesil çatışmasını kızıyla yaşayan Lebib Paşa, devlete hizmet etmenin gururuyla yetinen eski bir askerdir. Yeninin ahlâk anlayışına, şekilden ibaret hayat tarzına şiddetle karşı çıkar. Bununla birlikte kızının eğitim almasını ve nispeten serbest yetişmesini de ister. *Damga* romanının Selim Paşa'ya benzeyen Halis Paşa karakteri, padişaha gönülden bağlıdır fakat sert görünümünün altındaki merhametli kişiliği, Zaptiye Nazırlığı yahut hafiyelik yapmasına engel olur. Halis Paşa da diğerleri gibi namusundan taviz vermez ve hiçbir surette hırsızlık yapmaz. Yine Reşat Nuri'ye ait *Kızılcık Dalları*'nda Şekip Paşa, mahallesine sahip çıkan ve varını yoğunu yoksullara dağıtan bir eski zaman adamıdır.

Fatih-Harbiye romanındaki Doğu-Batı mukayesesinde Doğu'yu, yani geleneği temsil eden Faiz Bey, Batı kültürüne hayranlık duyan kızını kendi kültür ve medeniyetimizin özelliklerini tanıyıp benimseyecek şekilde yetiştirmeye çalışır. Klasik kültürümüzü çok iyi tanıyan Faiz Bey, geleneğe bağlı olduğu kadar aydın niteliklerine de sahiptir. Tanpınar'ın *Mahur Beste* adlı romanındaki İsmail Molla karakteri de Faiz Bey gibi nereye ait olduğunu bilen bir

aydındır. Geleneğe, yani maziye değer verip kabullenir ve bizi biz yapan unsurların ondan geldiğini söyler ancak onun ifadesine göre bunun adı eskiye ya da Şark'a bağlılık değil, memleketin hayatına bağlılıktır. Yazarın *Huzur*'daki kahramanları Mümtaz ile İhsan da aynı düşünceyi taşırlar. Mümtaz'a ve özellikle İhsan'a göre yapılması gereken, eskiyi tanımak, onun içinde yaşayan şeyleri bulmak fakat asla eskiye saplanıp kalmamaktır.

Çıplaklar'daki idealist Doktor Çetiner'in yaşadığı bunalımdan çıkmasına yardımcı olan kişi, Topkapı Sarayı'nda görevli, nitelikli bir memur olan Lâtifi Bey'dir. Eski dönemin ince taraflarına hâkim bir kültür adamı olan Lâtifi Bey, Çetiner'in eski Türk hayatının güzel taraflarını görmesini sağlar ve Çetiner içine girdiği değer buhranından bu sayede çıkarak Anadolu'nun gerçek mutluluğa ulaşabileceği yer olduğunu anlar. *Anahtar* romanındaki Kenan, esasen tam anlamıyla Batılı bir hayat sürse de içten içe bundan rahatsızlık duyar ve ait olduğu Doğu ile dâhil olmak istediği Batı arasında çelişkiler yaşar. Romanın sonunda karısıyla birlikte eski mahallelerindeki evlerine dönmeleri Kenan'ın sağlam köklere dayanarak ilerleme ihtiyacını gösterir. Her iki roman kahramanı da ruhsal rahatlamayı eskiye dönüşte bulur.

C. GEÇİM DERDİ ÇEKEN MEMURLAR

Küçük memurun en büyük derdi olan geçim sıkıntısı, incelediğimiz eserlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır(643). Maaş yetersizliği, bu memurları değişik yollara sevk etmiş, kimi yolsuzlukla çare ararken kimi evini randevuevi hâline getirmiş, birçoğu da sabretmekten, tasarruflu yaşamaktan ya da eşyalarını satmaktan başka yol bulamamıştır. Romanlarda bu durumları özellikle ifade edilen memurlardan, *Sınıf Arkadaşları*'nda hikâyesini gördüğümüz tahsildar İbrahim, memur hayatına alışmakta çok güçlük çeker. Buna çözümler ararken yapabildiği tek şey gittikçe cimrileşmek olur. Akla hayale gelmeyecek şeylerden kısmak ister ve çoğu zaman gereksiz olan bu pintiliğiyle ailesine eziyet eder. Zaman, savaş ve yokluk za-

(643) Dünya edebiyatında bu konuya yer veren eserlerin belki de en etkilisi, Nikolay Vasiliyeviç Gogol'ün unutulmaz hikâyesi *Palto*'dur (Gogol, *Üç Hikâye*, çev. Erol Güney-Orhan Veli Kanık, MEB, Alâeddin Kıral Matbaası, Ankara, 1945).

manıdır. İbrahim'in torununun öğretmeni, sınıfta dersi bırakır ve havadaki kokudan o gün bir öğrencinin köfte getirdiğini anlar. Sonra başka bir öğrencinin tulumba tatlısı getirdiğini görünce yutkunmaktan başka bir yapamaz. Ne yazık ki Cumhuriyet öğretmenlerinin durumu da farklı değildir. *Bir Şehrin İki Kapısı*'nda bir köy öğretmeni, köylülerin sadaka sayılacak yardımlarıyla yaşar. Hediye gelen "kuru fasulyeler" sayesinde çocuklarının yüzüne kan gelir.

Damga'da, sabrını taşıran amirini dövdüğü için hapse atılan Vasıf Efendi'nin yapabileceği başka hiçbir iş olmadığından neredeyse aç kalmıştır. Maaşı zaten yetmeyen Vasıf Efendi hapisten çıktıktan sonra ne yapacağını da bilmemektedir. *Mahşer*'de Faik adlı küçük memur, babası da memur olmasına ve sadece iki kişi yaşamalarına rağmen geçinemezler. Evlerinde ne var ne yoksa Yahudi bir eskiciye yok pahasına satarlar. *Tutuşmuş Gönüller*'de yine alt düzeyde bir memuriyeti olan Kasım Necati maaş alamadığı için sarraflara gidip maaşını kırdırır. *Kaderin Cilvesi*'nde bir türlü geçinemeyen emekli bir memur, evini randevuevi hâline getirmek zorunda kalır. *Yaprak Dökümü*'nde Ali Rıza Bey'in ailesinin başına gelenler de yine parasızlık yüzündendir. Memuriyetinden emekli olduktan sonra başka bir iş tutamayan ve aile reisliği sıfatını oğluna devrettiği için çocuklarına söz geçiremeyen Ali Rıza Bey, onları birer birer kaybetmenin hüznünü yaşar ve sonunda Mürşit Efendi gibi mağlup olur. Ali Rıza Bey gibi *Su Sinekleri*'ndeki Nabi Efendi de küçük bir maaşla giyim kuşam meraklısı olan karısıyla kızının masraflarını karşılamaya çalışır. Fakat bütün çabalarına, sabrına ve efendiliğine rağmen karısı onu aldatınca hemen boşanır. *Sözde Kızlar*'da küçük bir postahane memuru olan Fahri, günlük nafakasını zor temin eden, namuslu ve samimi bir gençtir. Mebrure, bir müddet Behiç'in zenginliği ile Fahri'nin sevgi ve samimiyeti arasında kalsa da Fahri'yi tercih eder.

Fakat bu memurlar arasında kendi durumlarıyla alay etmesini bilenler ve kader saydıkları yokluğa rıza gösterenler de vardır. *Acımak*'ta Mürşit Efendi'nin arkadaşlarından Başkâtip Tahsin Efendi, geçim derdinin, mutsuz evliliğin, dairedeki sıkıntılarının ve geçmişe duyduğu özlemin acılarını bilgece bir tevekkülle göğüsler ve bunları rakı içerek unutmaya çalışır. Aynı şekilde, *İçimizdeki Şeytan*'ın memur kahramanları içinde çalışkan olan tek kişi, Veznedar Hafız Hüsamettin Efendi, büyük geçim darlığı yaşamasına rağmen bunda da bir tat bulur. Fakat başına gelen talihsiz bir olay, ömrü boyunca dürüstlükten ayrılmayan Hüsamettin Efendi'nin kasadan al-

mak zorunda kaldığı bir miktar parayı yerine koyamamasına, ardından da, hapse gireceğini bildiği için, ailesini düşünerek kasayı tamamen boşaltmasına sebep olmuştur. Romanın asıl kahramanı Ömer evlendikten sonra korkunç bir sefalete düşer ve mesai arkadaşı Hafız Hüsamettin'i tehdit ederek para ister. Ömeri alçaltan şey yaşadığı sefalet, Hafız Hüsamettin'ini mahveden şey ise iyi niyettir.

Sürgün'de emekli asker Hilmi Efendi ülke dışına çıkarıldığı için geçinemez. Ailesi Türkiye'de, kendisi Beyrut'ta olduğu için ikiye bölünmüştür. Hayatını devam ettirebilmek için tesadüflere güvenmeye başlar. Ama artık bize yabancı sayılan bir memlekette bu o kadar kolay olmaz.

Sonsuz Panayır'daki Saffet Balkar, ailesi için her fedakârlığa katlanan bu çilekeş memur, kızını daha iyi yaşatabilmek adına hayattaki biricik keyfi olan sigarayı bırakır. Fakat fazla dayanamayıp gizli gizli izmarit toplamaya başlar. Tramvay parası haricinde maaşın bir tek kuruşuna dokunmaz. Saffet Balkar yokluklar içinde yaşamasına rağmen entelektüel nitelikleri olan bir memurdur. Hem kendisi okur hem kızını okumaya teşvik eder.

Reşat Nuri'nin bürokrasi eleştirisi yaptığı romanlarından *Miskinler Tekkesi*'nde memurların yaşam standartlarına dair ilginç gözlemler de vardır. Romanın dilencilik yapan kahramanı Süleyman'ın bir zamanlar çalıştığı daireden arkadaşı Talat, memurluğa devam etmektedir ve jilet bile alamadığı için sakal bırakmıştır. Çok çalışkandır, bütün dairenin işini o görür fakat kimsenin aklına maaşını arttırmak gelmez. Süleyman arkadaşının hâline acır. Kendisi Talat'tan çok daha fazla kazanmakta ve daha iyi yaşamaktadır. Talat'ın artan sefaleti kılık kıyafetine de yansır ve emekliye sevk edilir. Sığındığı kişi ise dilenci arkadaşı Süleyman'dır.

Kuyucaklı Yusuf'un kahramanı Yusuf memur olduktan sonra eski cesaretinden ve hareketliliğinden eser kalmaz. Memuriyet, Yusuf'u bir anda kuşatıvermiştir. Omuzlarına aile sorumluluğu binen Yusuf çalışmaktan başka bir şey düşünmez olur. Onun için en korkunç şey, basit bir memur ailesine dönüşüp bulgur pilavına mahkûm kalmaktır. Eline geçen paranın çok az oluşu karısını ve kayınvalidesini rahat yaşama imkânları aramaya iter ve çareyi zenginlerle düşüp kalkmakta bulurlar. Yusuf'un ailesi parasızlık yüzünden dağılır.

SONUÇ

Türkiye'nin Tanzimat'tan bu yana yakın tarihini şekillendiren en önemli kurumlardan devlet bürokrasisi ve onun her kademeden mensupları, siyasi ve sosyal tarihimizde oynadıkları role uygun olarak edebiyatımızdaki yerlerini almışlardır. Bu çalışmada, söz konusu rolün Türk romanına nasıl yansıdığı, romancılarımızın bürokrasi ve memurluğun yanında devlet, devlet yönetimi, otorite gibi konulara yaklaşım tarzlarının ne olduğu ve "memur"u bir roman kahramanı olarak eserlerinde nasıl, hangi özellikleriyle ele aldıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Halk ile devlet arasındaki ilişkileri yürüten bürokrasinin Türk romanında belirgin bir yoğunlukla işlenişi, birkaç sebebe bağlı olarak gerçekleşmiştir. İlk olarak, bürokrasinin sosyal hayat üzerindeki büyük etkisi, romancıları bu konuya yönlendirmiştir. Devlet dairelerindeki en basit günlük işlerden devletler arası anlaşmalara, iktisat politikalarının belirlenip uygulanmasından kanunların hazırlanmasına kadar her taraftan hayatımızı kuşatan bürokrasi, bu yönüyle romancının gözardı edemeyeceği kadar önemli bir malzeme kaynağıdır. Bir başka sebep, bürokrasiyi romana taşıyan yazarların büyük kısmının şu ya da bu memuriyetle bürokrasinin içinde bizzat bulunmuş olmalarıdır. Bu memuriyetler, Ahmet Midhat Efendi, Reşat Nuri Güntekin, Halid Ziya Uşaklıgil ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi yazarlarımızda belirgin şekilde görüleceği üzere, romancılarımızın resmî iş hayatına dair gözlem ve tecrübelerinden yararlanmalarını sağlamıştır. Ayrıca Tanzimat'tan sonra ticari hayatın daha da zorlaşması ile geçimini "devlet kapısı"nda arayanların aşırı derecede artması, en azından Cumhuriyet'e kadar Türk insanı için en temel çalışma alanlarından birinin memurluk olması da bu sebepler arasında sayılmalıdır.

Romanlarda bürokrasi ve memurluk, çoğu kez olumsuzluklar cephesinden değerlendirilmiştir. Öyle ki, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinin bürokrasiyle ilgili sorunlarını anlattığımız başlık altında ne kadar olumsuzluk varsa romanlarda bunların pek çok benzerine, hatta aynılarına rastlanmaktadır. İmparatorluğu uçuruma sürükleyen sebeplerin en önemlilerinden birinin idari mekanizmadaki bozukluk olması, Türk romancılarının konuya böyle bir bakış açısıyla yaklaşmalarını büyük ölçüde etkilemiştir.

Birçok devlet dairesinin panayırı andıran gayriciddi görünümü

üzerinde duran yazarlardan Mizancı Murat Bey, memuriyeti bütün sorunlarıyla beraber ele aldığı *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* adlı romanında, çok önemsediği devlet kurumlarının hâlini yazmaktan da geri durmaz. Reşat Nuri aynı konuya *Miskinler Tekkesi*'nde işaret eder ve dilencilerin mesken tuttuğu devlet dairelerini mizahi bir üslupla anlatır.

Kâtiplerin daireye devam konusunda gösterdikleri düzensizlik ve görevlerini ihmal etmeleri de bu sorunlardandır. *Firkat, Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat, Felâtun Bey'le Râkım Efendi, Yeryüzünde Bir Melek, İntibah, Araba Sevdası, Vah, Turfanda mı Yoksa Turfa mı, Taaffüf, Bir Muadele-i Sevda, Metres, Mürebbiye, Zavallı Necdet, Eylül, Efruz Bey, Son Arzu, Tebessüm-i Elem, Can Pazarı, İçimizdeki Şeytan* adlı romanlarda memurların işlerini ciddiye almayarak kaleme devam etmedikleri görülürken, *Esrâr-ı Cinâyât, Yeşil Gece ve Beyaz Şemsiyeli*'de göze çarpan husus, idarecilerin mesleki sorumluluklarını yerine getirmemeleridir. Bunlardan *Esrâr-ı Cinâyât*'ta mevkisini kullanarak suçluyu gizleyen bir mutasarrıf, *Yeşil Gece*'de düşman işgali sırasında herkesten önce kaçan idareciler, *Beyaz Şemsiyeli*'de sürgün sebebiyle askerî disiplinden uzaklaşan ve işlerini umursamayan subaylar sorumsuz devlet görevlileri olarak belirmektedir.

Memur alımlarında ve terfilerde bilgi ile liyakatin yerine iltimasın geçmesi de romanlarda yoğun olarak işlenmiştir. *Taaffüf, Turfanda mı Yoksa Turfa mı, Tesadüf, Genç Kız Kalbi, Jön Türk, Teşebbüs-i Şahsi, Nesl-i Ahir, Damga, Efruz Bey, Çalıkuşu, Mahşer, Ben Deli miyim?, Harp Zenginin Gelini, İstanbul'un Bir Yüzü, Cehennemlik, Üç İstanbul, Çocuk Adam, Ağlama Duvarı, Sınıf Arkadaşları, Kürk Mantolu Madonna, Çömlekoğlu ve Ailesi* adlı romanlarda bunu görürüz. Bu konu, özellikle *Çalıkuşu, Mahşer* ve *Üç İstanbul*'da daha dikkat çekici bir şekilde vurgulanmıştır.

Romanlarda, Osmanlı-Türk bürokrasisinin belki de en eski ve en önemli sorunu olan rüşvet ve yolsuzluk, çok yüksek mevkilerdeki devlet adamlarından veznedara kadar geniş bir memurlar grubuna bulaşmış bir hastalık olarak ortaya çıkar. Bu sorunun ele alındığı romanlardan *Karnaval, Sergüzeşt, Turfanda mı Yoksa Turfa mı, Eski Mektuplar, Jöntürk, Gizli El, Mahşer, Cânân, Kiralık Konak, Gün Batarken, Cephe Gerisi, Beş Hasta Var, Yakılacak Kitap, Üç İstanbul, Afrodit Buhurdanında Bir Kadın, Çıplaklar, Bir Kızın Masalı, Ateş Gecesi, Can Pazarı, Sınıf arkadaşları, Bir Şehrin İki Kapısı, Çamlıcadaki Eniştemiz, İçimizdeki Şeytan, Panorama I* ve

Panorama II, rüşvet ve yolsuzluğun hem insan hem de toplum için ne korkunç bir bela olduğunu gösteren örneklerle doludur. Memurların bu ahlâk dışı yola sapmalarındaki sebeplerden biri, maddi zorluk içinde bulunmalarıdır. *Mahşer, Gün Batarken, Sınıf Arkadaşları* ve *İçimizdeki Şeytan*'da bu mecburiyet karşısında yapılan yolsuzlukları ve alınan rüşvetleri görürüz. İkinci ve çok daha önemli bir sebep, bu romanların büyük çoğunluğunda karşılaşıldığı üzere, memurların ihtiyaçları olmadığı hâlde daha fazla güç ve para elde edebilme ihtiraslarıdır. Bu ihtirası en az taşıması gereken insanlar devlet adamları iken, romanlarda tam tersi bir durum söz konusudur. *Turfanda mı Yoksa Turfa mı, Jön Türk, Cephe Gerisi, Beş Hasta Var* ve *Üç İstanbul*'da, romancılar bunun önemli örneklerini vermişlerdir.

Yaygın olarak "kırtasiyecilik" diye bilinen bürokratik şekilcilik, *Çalıkuşu, Değirmen, Tank-Tango, Aşk Güneşi, Üç Kızın Hikâyesi, Sinekli Bakkal, Kuyucaklı Yusuf, Üç İstanbul, Resim Öğretmeni* ve *İçimizdeki Şeytan* adlı eserlerde romancıların eleştirilerine hedef olmuştur. Bu eleştirinin en güçlüsü ve en incesi, hiç şüphesiz *Değirmen* adlı eseri ile Reşat Nuri Güntekin'e aittir. Bahsettiğimiz bu eserlerde genel olarak devlet dairelerindeki kırtasiyecilik zihniyeti ele alınır. Ancak bazen de bu zihniyet, memurun yaşantısına hâkim olabilmektedir. *Üç İstanbul*'daki Sait, *Üç Kızın Hikâyesi*'ndeki Osman Bey ve *Cehennemlik*'teki Ferruh Efendi, bürokratik dilden ve yaşayış biçiminden özel hayatlarında bile vazgeçmeyen kahramanlardır.

Türk romancıları, tip tasnifimizden de anlaşılacağı gibi, mesleki sorumluluklarının bilincinde, örnek olabilecek ve model alınabilecek memur tiplerine daha az yer vermişlerdir. *Felâtun Bey'le Râkım Efendi, Firkat, Esrâr-ı Cinâyât, Bahtiyarlık, Hayret, Para, Şık, Turfanda mı Yoksa Turfa mı, Nesl-i Ahir, Müsebbib, Hakka Sığındık, Vurun Kahpeye, Ateşten Gömlek, Yakılacak Kitap, Acımak, Tank-Tango, Halâs, Yeşil Gece, Dikmen Yıldızı, Ankara, On Yılın Romanı, Cephe Gerisi, Afrodit Buhurdanında Bir Kadın, Beyaz Şemsiyeli, Kodaman, Bu Toprağın Kızları, İki Süngü Arasında, Bir Kızın Masalı, Ağlama Duvarı, Bir Şehrin İki Kapısı, Çıplaklar, Gülün Babası Kim?, Aşk Güneşi, Patron, Açlık, Yalnız Dönüyorum, Resim Öğretmeni, Kesikbaş, Denizin Çağırışı, Panorama I* ve *Panorama II*'de, idealleştirilerek anlatılan kahramanlara rastlanmaktadır. Bu tiplerin genellikle Tanzimat romanında ve Cumhuriyet idealizmini yansıtan romanlarda karşımıza çıkmasını, Tanzi-

mat'ın ve Cumhuriyet'in yetişmiş insana duyduğu ihtiyacın bir ifadesi olarak görmek mümkündür.

Aradaki dönem farkına rağmen idealleştirilmiş tiplerin bazı genel nitelikleri vardır. Bu romanların tamamına yakınında okurun olumsuz tiplerle karşılaştırabileceği bir kurgu içinde ele alınan ideal tipler, iyi eğitimli olmalarıyla dikkat çekerler. Kimi zaman bu eğitim, roman kahramanının kendi kendisini yetiştirmesiyle gerçekleşir (*Felâtun Bey'le Râkım Efendi, Firkat*). İnsani bakımdan iyi özelliklere sahip olan bu tipler, vatanseverliklerini ve devlete hizmet fikrine bağlılıklarını çalışkanlıklarıyla gösterirler. Buna karşılık maddi bir beklentileri yoktur. Mesleki nitelikleri yüksektir ve işlerini en iyi şekilde icra etmeye çalışırlar. Halkın yanında olmak, halkı eğitmek ve memleketin kalkınması için çaba sarf etmek de, özellikle Cumhuriyet Dönemi romanlarındaki kahramanların yüklendiği önemli görevlerdir.

Romanlarda görülen başka bir husus, ahlâki çöküntü içindeki memurların şaşırtıcı bir yoğunlukla, neredeyse başlı başına bir çalışma konusu olacak kadar çok işlenmeleridir. Gayrimeşru ilişkiler içine giren, fuhuş yuvalarında dolaşan her rütbe ve mevkiden memur, *Felâtun Bey'le Râkım Efendi*'den başlayarak *Yeryüzünde Bir Melek, Şık, Muhâdarât, Mürebbiye, Metres, Tesadüf, Nimetşinas, Şıpsevdi, Handan, Fehim Paşa ile Margrit, Kiralık Konak, Cehennemlik, Nur Baba, Vurun Kahpeye, Sözde Kızlar, Zaniyeler, Kırık Hayatlar, Kaderin Cilvesi, Tutuşmuş Gönüller, Bir Şoförün Gizli Defteri, Bu Toprağın Kızları, Deli Filozof, Beyaz Şemsiyeli, Afrodit Buhurdanında Bir Kadın, Kuyucaklı Yusuf* gibi pek çok romanda karşımıza çıkmaktadır. Bazı romanlardaki kahramanların ahlâki bozuklukları ise daha başka şekiller arz eder. Mesela, *Kızılçık Dalları*'ndaki Feridun Bey, kendi aşağılık kompleksinin acısını konaktaki bir besleme kızı döverek çıkarır; *İstanbul'un Bir Yüzü*'ndeki Saffet Bey, ailesini sefil bırakarak parasını işretlerde harcar; *Kıskanmak*'taki Seniha ise ağabeyinden intikam alabilmek için onu cinayet işlemeye sevk eder. Bu örneklere rağmen burada asıl önemli olan ve göze batan, cinsî ahlâksızlığın çokluğudur. *Deli Filozof*'ta fuhşu normal karşılayan ve aile içinde çarpık denebilecek tuhaf ilişkilere meydan veren Çelebi, *Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür*'de cinselliği iğrençleştiren kâtip Şâdân Bey, *Sözde Kızlar*'da gayrimeşru çocuğunu öldüren Hariciye memuru Behiç Bey, *Zaniyeler*'de asker sevkiyatı kararını genelevde imzalayan Nazır Müceyyip Paşa ve *Beyaz Şemsiyeli*'de evine sığınmış bir kızı iğfal

edip sonra onun kötü yola düşmesine sebep olan, Bâb-ı Meşihat'ın ileri gelenlerinden Sami Molla, konuyla ilgili en çarpıcı örneklerdir.

Osmanlı toplumunda alafranga hayatın önce yüksek memur tabakasında başlaması, Tanzimat romanında alafranga tipin çoğu zaman memur tipi ile birleşmesi sonucunu doğurmuştur. Batılılaşmayı hayatın dış şekillerinde arayan Türk aydınını hicvetmek amacıyla çizilen alafranga tip, uzunca bir zaman Türk romanında işlenir. Başlangıçta Felâtun Bey (*Felâtun Bey'le Râkım Efendi*), Bihruz Bey (*Araba Sevdası*), Müştak Bey (*Metres*) gibi gülünç tarafları ağır basan ve zararları daha çok kendilerine dokunan kahramanlar, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra, artık gülünecek tarafları kalmayan, ihanet içindeki tiplere dönüşürler. *Kiralık Konak*'ta Servet Bey, *Sözde Kızlar*'da Nizamettin Bey, *Sodom ve Gomore*'de Sami Bey ve *Halâs*'taki Saim Remzi Bey bunun örneklerindendir. Bâbıâli kadrolarının imparatorluğun tasfiyesinden sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmiş olması ve Tanzimat'la başlayan Batılılaşma hareketinin Cumhuriyet'te de devam etmesi, alafranga memur tipinin Cumhuriyet Dönemi romanlarında da, azalan bir surette, karşımıza çıkmasına yol açmıştır. *Üç Kızın Hikâyesi*'ndeki Sebükteran ve *Ankara*'daki Binbaşı Hakkı Bey örneklerinde bunu görürüz.

Bazı romanlarda yaratılan memur kahramanlar, geleneğe bağlı kişilikleriyle göze çarpmaktadır. Doğu ile Batı ya da eski ile yeni karşılaştırması içinde yer alan bu tipler, genellikle değişime ayak uyduramamış yaşlı Osmanlılardır. Örnek olarak, *Sinekli Bakkal*'daki Selim Paşa'yı, *Kiralık Konak*'taki Naim Efendi'yi, *Son Arzu*'daki Feyzullah Efendi'yi bu çerçeve içinde değerlendirebiliriz.

Mai ve Siyah, Açlık, Küçük Hanımın Kısmeti ve *Ankara* adlı romanlarda, memuriyetin bir kaçış yolu olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kaçışın sebepleri ilk üç romanda aşk kırgınlığı olarak belirirken, *Ankara*'da Ahmet Nazif Bey'in kendi köşesine çekilme sebebi net değildir.

Memur deyince –ne yazık ki– akla ilk gelen sıkıntılardan biri geçim derdidir. İncelediğimiz romanlarda bu konunun azımsanmayacak ölçüde fazla yer bulduğunu söyleyebiliriz. Geçim derdi kimi zaman memurların ailelerini dağıtmakta (*Yaprak Dökümü, Acımak, Kuyucaklı Yusuf*), onları gayrimeşru işlere sürüklemekte (*Kaderin Cilvesi, İçimizdeki Şeytan*) ve kimi zaman da onurlarını

zedeleyecek durumlara düşürmektedir (*Sınıf Arkadaşları, Bir Şehrin İki Kapısı, Damga, Sonsuz Panayır, Miskinler Tekkesi*). Bunların en çarpıcısı ve üzerinde çok düşünülmesi gerekeni, *Sınıf Arkadaşları*'nda öğrencilerinin getirdiği yiyeceklere yutkunarak bakan öğretmendir.

Konusu taşrada geçen ya da taşrayla ilgili olan romanlarda, memurların büyük bir İstanbul özlemi içinde oldukları ve imkân bulabilenlerin İstanbul'dan asla ayrılmak istemedikleri görülür. *Eski Mektuplar, Vurun Kahpeye, Yakılacak Kitap, Yeşil Gece, Kuyucaklı Yusuf* ve *Ateş Gecesi*, bu İstanbul bağlılığına yer veren eserlerden birkaçıdır. Romanlarda taşra, memurlarla yerel güç olan eşraf arasındaki ilişkiler açısından da değerlendirilmiştir. *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın, Denizin Çağırışı, Kuyucaklı Yusuf, Kıskanmak* ve *Bir Şehrin İki Kapısı*, kendi menfaatlerini düşünen eşrafın gücüne karşı koymaya çalışan devlet görevlilerin anlatıldığı romanlardandır.

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemlerini ele alan yazarlar, bürokrasi ve memurluğa Jön Türklük, jurnal, İstibdad ve hürriyet gibi konular etrafında yaklaşmışlardır. İstibdad Dönemi'nin havasını yansıtan *Nesl-i Ahir, Jöntürk, Fehim Paşa İle Margrit, Müsebbib, Sinekli Bakkal, Üç İstanbul, Çamlıcadaki Eniştemiz, Mahur Beste...* gibi romanların yanında, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki çalkantıları ele alan *Efruz Bey, Hüküm Gecesi* vb. eserlerde de yakın tarihimizin önemli olaylarına, o günleri yaşamış romancılarımızın gözüyle bakma imkânı buluruz.

Askeri bürokrasi, incelediğimiz romanların bazılarında I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'yla ilgili olarak görülmektedir (*Çocuk Adam, Gün Batarken, Cephe Gerisi, Ateşten Gömlek, Halâs, Dikmen Yıldızı, Aşk Güneşi*). Ahmet Midhat'ın konusu daha eski bir tarihte geçen *Gönüllü* adlı romanı, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı anlatır. Bu eserlerdeki asker karakterlerin bazıları kahramanlıkları ve vatanseverlikleri ile öne çıkarlar. *Gönüllü*'de gerçek hayattan alınmış bir asker olan Abdülezel Paşa, *Halâs*'taki Nihat ve *Dikmen Yıldızı*'ndaki Murat bunun örnekleridir. *Gün Batarken* ve *Cephe Gerisi*'nde, savaş şartlarında mevkilerini kullanan askerlerin yaptıkları yolsuzluklar görülmektedir. *Zavallı Necdet, Mev'ud Hüküm, Çalıkuşu, Kalp Ağrısı, Zeyno'nun Oğlu, Bir Akşamdı, Akşam Güneşi, Küçük Hanımın Kısmeti* adlı romanlardaki askerler ise daha çok aşk ve kadınla ilgili olarak işlenmişlerdir. Bu romanlardan *Mev'ud Hüküm*'deki Süruri, *Çalıkuşu*'ndaki kadın peşinde

koşan subaylar ve *Bir Akşamdı*'daki Kâmil Bey, ahlâki olarak zayıf tiplerdir. *Kalp Ağrısı*'ndaki askerler Millî Mücadele sonrasındaki hayatlarıyla ele alınırlar. Bu romanın devamı niteliğindeki *Zeyno'nun Oğlu*'nda aynı karakterleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında Doğu Anadolu'da görev yapan Türk aydınları olarak görürüz. Bunlardan başka *Müsebbib, Son Eseri, Nesl-i Ahir* ve *Üç İstanbul*'u, II. Abdülhamid saltanatının son zamanları ile II. Meşrutiyet Dönemi'nin olayları içindeki askerlerin yer aldığı romanlar olarak belirtmek gerekir. *Müsebbib*'de Atıf Efendi, Ali Suavi meselesiyle; *Son Eseri*'nde komitacı subay İbrahim Hikmet, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i ilan etme çabalarıyla ve *Üç İstanbul*'daki Hüsrev Bey de II. Abdülhamid düşmanlığıyla ilgili olarak anlatılan karakterlerdir.

Romanlarda sıklıkla ele alınan konulardan biri de memurların sosyal hayat içindeki durumlarıdır. Bu çerçevede, *Karnaval, Muhâdarât, Mürebbiye, Tesadüf, Nimetşinas, Tebessüm-i Elem, Can Pazarı, Kırık Hayatlar, Kaderin Cilvesi, Yaprak Dökümü, Deli Filozof, Su Sinekleri, Atmaca* ve *İçimizdeki Şeytan* adlı romanlarda memur kahramanların gayrimeşru ilişkiler, işrete düşkünlük ve geçim sıkıntısı gibi sebeplere bağlı olarak sağlam bir aile çevresi içinde bulunmadıkları görülmektedir. Ayrıca, geleneksel yaşama şekilleriyle Batılı tarzda yaşama şekilleri arasındaki farklılığın ve değerler buhranının yarattığı aile içi çatışmaları (*Kiralık Konak, İstanbul'un Bir Yüzü, Tutuşmuş Gönüller, Zeyno'nun Oğlu, Fatih Harbiye, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Sonsuz Panayır*, vb.), memurların mesleki konumlarıyla ve eğitimleriyle uyuşmayacak hâllerini de (*Sergüzeşt, Cadı, Nur Baba*) sosyal hayatın görünümleri arasında saymak mümkündür.

Son olarak, incelediğimiz dönemin bütün aydınları gibi Türk romancısı için de devletin ve onun ayrılmaz bir parçası olan bürokrasinin, varlıkları tartışılabilecek kurumlar olmadığını söylemek gerekir. Devlet, ya "kerim devlet"tir, güçlü ve âdildir ya da ıslah edilmesi gereken bir yapıdır. Her iki durumda da o, toplum düzeninin olmazsa olmaz şartıdır. Türk milletinin devlete verdiği mistik değerden ve kültürel geçmişinden önemli izler taşıyan bu tutumun bir uzantısı olarak, istisnalar dışında (Reşat Nuri Güntekin ve Ahmet Hamdi Tanpınar gibi) Türk romancıları bürokratik yönetimin iç işleyişindeki prensiplere, kendine özgü ahlâkına ve varoluş sebeplerine eğilmemişlerdir. Şüphesiz ki böyle soyut, felsefi bir yaklaşımın olmaması, düşünce dünyamız açısından bir eksikliktir. Ancak bu tarz bir yaklaşımın, özgürlükler alanının şu ya da bu şekilde

daraltılmasına yol açan devlet bürokrasisini kaçınılmaz olarak bir sorgulama içine çekeceği de muhakkaktır(644). Dolayısıyla, düzen fikrinin hâkim olduğu sosyal yapımız, Türk devlet geleneği ve bunların içinden gelen Türk aydınının tarihi göz önüne alındığında(645), bunu giderilmesi çok zor ve mazur görülebilecek bir eksiklik saymak yerinde olur.

---

(644) Böyle bir sorgulama ve eleştirinin basit bürokratik sorunlara değil, doğrudan doğruya devletin ve bürokrasinin prensiplerine, yani varlık nedenlerine yönelik olacağı açıktır. George Orwell'in *Hayvanlar Çiftliği* ve *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı romanları ile Franz Kafka'nın *Dava*'sında (Franz Kafka, *Dava*, çev. Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997) görülen yaklaşım budur. Her iki yazar da bürokrasinin toplumu kuşatıcı niteliğini ve korkunç bir baskı aracı hâline gelebileceğini, bürokratik anlayışın mantık dışı hareket etmeye çok meyilli olduğunu bu eserleriyle göstermişlerdir.

(645) Yalçın Küçük'ün Türk aydınının devlete bakışıyla ilgili tespiti, bu açıdan önemlidir: "*Batmakta olan bir imparatorluğu kurtarmaya çalışmak, mutlak misyoner ruhunu gerektirir. Türk aydınının kökünde bir misyoner ruhu ve bir iktidar hırsı var. Türk aydını doğuştan imparatorlukçudur. Kurtarıcı bir hırsa sahip.*" (Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990, s. 20)

KAYNAKLAR

1. İNCELENEN ESERLER

ADIVAR, Halide Edib, *Yeni Turan*, Tanin Matbaası, İst., 1329.

ADIVAR, Halide Edib, *Handan*, Tanin Matbaası, İst., 1329.

ADIVAR, Halide Edib, *Mev'ud Hüküm*, Ayyıldız Matbaası, İst., 1918.

ADIVAR, Halide Edib, *Son Eseri*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İst., 1919.

ADIVAR, Halide Edib, *Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İst., 1339.

ADIVAR, Halide Edib, *Kalp Ağrısı*, Vakit Matbaası, İst., 1924.

ADIVAR, Halide Edib, *Vurun Kahpeye*, Mahmut Bey Matbaası, İst., 1926.

ADIVAR, Halide Edib, *Zeyno'nun Oğlu*, İlhami-Fevzi Matbaası, İst., 1928.

ADIVAR, Halide Edib, *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitabevi, İst., 1936.

ADIVAR, Halide Edib, *Tatarcık*, Ahmet Halit Kitabevi, İst., 1939.

ADIVAR, Halide Edib, *Sonsuz Panayır*, Remzi Kitabevi, İst., 1946.

AHMET Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât-Firkat*, hzl. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İst., 2001.

AHMET Midhat Efendi, *Felâtun Bey'le Râkım Efendi*, hzl. Necat Birinci, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Karnaval*, hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Vah*, hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem*, hzl. Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, hzl. Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Bahtiyarlık*, hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Hayret*, hzl. Nuri Sağlam, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Letaif-i Rivâyât-Para*, hzl. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İst., 2001.

AHMET Midhat Efendi, *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, hzl. Erol Ülgen-M. Fatih Andı, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

AHMET Midhat Efendi, *Müşahedat*, hzl. Necat Birinci, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Taaffüf*, hzl. Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Gönüllü*, hzl. Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

AHMET Midhat Efendi, *Eski Mektuplar*, hzl. Ali Şükrü Çoruk vd., AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

AHMET Midhat Efendi, *Jön Türk*, hzl. Kâzım Yetiş, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 2003.

AHMET Naci, *Fehim Paşa ile Margrit*, Meşrutiyet Kütüphanesi, İst., 1330.
AKA Gündüz, *Dikmen Yıldızı*, İkdam Matbaası, İst., 1928.
AKA Gündüz, *İki Süngü Arasında*, Toker Yayınları, İst., 1974.
AKA Gündüz, *Bu Toprağın Kızları*, Sühulet Kütüphanesi, İst., 1935.
AKA Gündüz, *Giderayak*, Kanaat Kitabevi, İst., 1939.
AKA Gündüz, *Tank-Tango*, Resimli Ay Matbaası, İst., 1940.
AKA Gündüz, *Bir Şoförün Gizli Defteri*, Güven Basımevi, İst., 1943.
AKA Gündüz, *Bir Kızın Masalı*, Çağlayan Yayınları, İst., 1954.
AKBAL, Oktay, *Garipler Sokağı*, Cem Yayınevi, İst., 1967.
ALUS, Sermet Muhtar, *Harp Zengininin Gelini*, Kanaat Kütüphanesi, İst., 1934.
ATABEYOĞLU, Selahattin Enis, *Zaniyeler*, Ali Tongar Cumhuriyet Kitabevi, İst., 1943.
ATAY, Falih Rıfkı, *Roman*, Akşam Matbaası, İst., 1932.
AYGEN, Reşat Enis, *Toprak Kokusu*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1944.
AYGEN, Reşat Enis, *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1945.
AYGEN, Reşat Enis, *Ağlama Duvarı*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1949.
AYGÜN, Güzide Sabri, *Hicran Gecesi*, Semih Lütfi Matbaa ve Kitabevi, İst., 1937.
BAŞAR, Şükufe Nihal, *Yalnız Dönüyorum*, Kenan Basımevi, İst., 1938.
BAYSAL, Faik, *Sarduvan*, Can Yayınları, İst., 1993.
BENİCE, Etem İzzet, *Aşk Güneşi*, Millet Matbaası, İst., 1930.
BENİCE, Etem İzzet, *On Yılın Romanı*, Maarif Vekâleti, İst., 1933.
BENİCE, Etem İzzet, *Yakılacak Kitap*, İkbal Kitabevi, İst., 1938.
BENİCE, Etem İzzet, *Beş Hasta Var*, Sontelgraf Basım Tesisleri, İst., 1961.
BİLBAŞAR, Kemâl, *Denizin Çağırışı*, Bilgi Yayınevi, İst., 1972.
ÇAMLIBEL, Faruk Nafiz *Yıldız Yağmuru*, Kanaat Kütüphanesi, İst., 1936.
EROL, Safiye, *Ülker Fırtınası*, Remzi Kitabevi, İst., 1944.
ESENDAL, Memduh Şevket, *Ayaşlı ile Kiracıları*, Dost Yayınevi, Ankara, 1957.
FATMA Aliye, *Muhâdarât*, Matbaa-i Ebuzziya, İst., 1309.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Çalıkuşu*, İkbal Kütüphanesi, İst., 1338.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Gizli El*, İkbal Kitaphanesi, İst., 1924.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Akşam Güneşi*, İkbal Kütüphanesi, İst., 1926.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Acımak*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1941.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Damga*, İkbal Kütüphanesi, İst., 1924.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Yaprak Dökümü*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İst., 1930.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Kızılcık Dalları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İst., 1932.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Eski Hastalık*, Kanaat Kitabevi, İst., 1938.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Değirmen*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1944.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Yeşil Gece*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1945.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Miskinler Tekkesi*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1946.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Dudaktan Kalbe*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1956.
GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Ateş Gecesi*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1958.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Şık*, Kırkanbar Matbaası, İst., 1305.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Bir Muadele-i Sevda*, İkdam Matbaası, İst., 1315.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Mürebbiye*, İkdam Matbaası, İst., 1315.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Metres*, İkdam Matbaası, İst., 1315.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Tesadüf*, İkdam Matbaası, İst., 1316.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Nimetşinas*, İkdam Matbaası, İst., 1317.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Şıpsevdi*, Mihran Matbaası, İst., 1327.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Cadı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İst., 1330.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Hakka Sığındık*, Matbaa-i Orhaniye, İst., 1335.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Son Arzu*, Orhaniye Matbaası, İst., 1338.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Tebessüm-i Elem*, Kitaphane-i Hilmi, İst., 1339.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Cehennemlik*, Orhaniye Matbaası, İst., 1340.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Ben Deli miyim*, Marifet Matbaası, İst., 1341.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Tutuşmuş Gönüller*, Kitaphane-i Hilmi, İst., 1926.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Utanmaz Adam*, Marifet Matbaası, İst., 1934.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Eşkıya İninde*, Hilmi Kitaphanesi, İst., 1935.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Kesikbaş*, Hilmi Kitabevi, İst., 1942.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür*, Hilmi Kitabevi, İst., 1943.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Deli Filozof*, Pınar Yayınları, İst., 1964.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Kaderin Cilvesi*, Pınar Yayınevi, İst., 1964.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Muhabbet Tılsımı*, Maarif Matbaası, İst., 1928.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, *Can Pazarı*, Atlas Kitabevi, İst., 1968.
HİSAR, Abdülhak Şinasi, *Çamlıcadaki Enişte miz*, Hilmi Kitabevi, İst., 1944.
HİSAR, Abdülhak Şinasi, *Fahim Bey ve Biz*, Ötüken Neşriyat, İst., 1978.
İDİZ, Bekir Fahri, *Jönler*, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İst., 1326.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Kiralık Konak*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İst., 1338.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Nur Baba*, Akşam Matbaası, İst., 1922.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi*, Milliyet Matbaası, İst., 1927.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Sodom ve Gomore*, Hamid Matbaası, İst., 1928.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Yaban*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İst., 1932.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Ankara*, Akba Kitabevi, Ankara, 1934.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Bir Sürgün*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Panorama I*, Remzi Kitabevi, İst., 1953.
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Panorama II*, Remzi Kitabevi, İst., 1954.
KARAY, Refik Halit, *İst.'un Bir Yüzü*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1939.
KARAY, Refik Halit, *Sürgün*, Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1944.
KARAY, Refik Halit, *Anahtar*, Kenan Matbaası, İst., 1947.
KOCAGÖZ, Samim, *Bir Şehrin İki Kapısı*, Remzi Kitabevi, İst., 1948.
KUDRET, Cevdet, *Sınıf Arkadaşları*, Ahmet Halit Kitabevi, İst., 1943.

KUNTAY, Mithat Cemal, *Üç İst.*, Sühulet Kitabevi, İst., 1938.
MEHMET Celal, *Kuşdili'nde,* Meşrutiyet Matbaası, İst., 1326.
MEHMET Celal, *İsyan,* Meşrutiyet Matbaası, İst., 1326.
MEHMET Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı,* Mahmut Bey Matbaası, İst., 1308.
MEHMET Rauf, *Eylül,* Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İst., 1317.
MEHMET Rauf, *Karanfil ve Yasemin,* Âmedi Matbaası, İst., 1340.
MEHMET Rauf, *Genç Kız Kalbi,* Halk Kitaphanesi, İst., 1341.
MEHMET Rauf *Kan Damlası,* Kanaat Kitaphanesi, İst., 1928.
MEHMET Rauf, *Halâs,* Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İst., 1929.
MORKAYA, Burhan Cahit, *Cephe Gerisi,* Kanaat Kütüphanesi, İst., 1933.
MORKAYA, Burhan Cahit, *Patron,* Kanaat Kütüphanesi, İst., 1935.
NAMIK Kemal, *İntibah,* yyy. İst., 1291.
NEMİDE Ali-AKA Gündüz, *Üç Kızın Hikâyesi,* Sühulet Kütüphanesi, İst., 1933.
ORHON, Orhan Seyfi, *Çocuk Adam,* Yeni Matbaa, İst., 1965.
Ömer Seyfettin Bütün Eserleri, Hikâyeler 4, hzl. Hülya Argunşah, Dergâh Yayınları, İst., 1999.
ÖRİK, Nahid Sırrı, *Kıskanmak,* Hilmi Kitabevi, İst., 1946.
PERİDE, Celal, *Atmaca,* İnkılâp Kitabevi, İst., 1944.
RECAÎZADE, Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası, Bütün Eserleri,* hzl. İsmail Parlatır vd., MEB Yayınları, İst., 1997.
SABAHATTİN, Ali, *Kuyucaklı Yusuf,* Yeni Kitapçı, İst., 1937.
SABAHATTİN, Ali, *Kürk Mantolu Madonna,* Remzi Kitabevi, İst., 1943.
SABAHATTİN, Ali, *İçimizdeki Şeytan,* Varlık Yayınları, İst., 1966.
SAFA, Peyami, *Sözde Kızlar,* Orhaniye Matbaası, İst., 1925.
SAFA, Peyami, *Mahşer,* Orhaniye Matbaası, İst., 1340.
SAFA, Peyami, *Cânân,* Orhaniye Matbaası, İst., 1925.
SAFA, Peyami, *Bir Akşamdı,* Gündoğdu Matbaası, İst., 1928.
SAFA, Peyami, *Fatih-Harbiye,* Sühulet Kütüphanesi, İst., 1931.
SAFA, Peyami, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu,* Resimli Ay Matbaası, T. C. Şirketi, İst., 1937.
SAFA, Peyami, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu,* Nebioğlu Yayınevi, İst., 1949.
SAFA, Peyami, *Biz İnsanlar,* İnkılâp ve Aka Kitabevi, İst., 1959.
SAFVET Nezihi, *Zavallı Necdet,* İkdam Matbaası, İst., 1316.
SAFVET Nezihi, *Müsebbib,* Sühulet Kütüphanesi, İst., 1326.
SAMİPAŞAZÂDE Sezâi, *Sergüzeşt,* Kitaphane-i Sûdi, İst., 1340.
SEDES, Selâmi İzzet, *Küçük Hanımın Kısmeti,* Sühulet Kütüphanesi, İst., 1933.
SEVENGİL, Refik Ahmet, *Çıplaklar,* Vakit Matbaası, İst., 1936.
SEVENGİL, Refik Ahmet, *Açlık,* Vakit Matbaası, İst., 1937.
ŞEMSEDDİN Sami, *Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fıtnat,* El-Cevâib Matbaası, İst., 1289.
TAHİRÜ'L-MEVLEVİ, *Teşebbüs-i Şahsî,* Yeni Osmanlı Matbaası, İst., 1330.
TALU, Ercüment Ekrem, *Gün Batarken,* Orhaniye Matbaası, İst., 1336.
TALU, Ercüment Ekrem, *Kan ve İman,* İkbal Kütüphanesi, İst., 1925.
TALU, Ercüment Ekrem, *Kodaman,* Semih Lütfi Kitabevi, İst., 1934.
TALU, Ercüment Ekrem, *Beyaz Şemsiyeli,* Kanaat Kitabevi, İst., 1939.

TALU, Ercüment Ekrem, *Çömlekoğlu ve Ailesi,* Berkalp Kitabevi, Ankara, 1945.
TALU, Ercüment Ekrem, *Gemi Arslanı,* İkbal Kütüphanesi, İst., 1928.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Mahur Beste, D*ergâh Yayınları, İst., 1995.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Huzur,* Remzi Kitabevi, İst., 1949.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler,* Dergâh Yayınları, İst., 1990.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü,* Remzi Kitabevi, İst., 1961.
TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, *Küçük Paşa,* Ahmet İhsan ve Şürekası, İst., 1326.
TÖR, Vedat Nedim, *Resim Öğretmeni,* Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş., İst., 1943.
UÇUK, Cahit, *Dikenli Çit,* Uçuk Yayınları, Servet-i Fünun Matbaası, İst., y.t.y.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Mai ve Siyah,* Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İst., 1317.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Nesl-i Ahir, Sabah Gazetesi,* 7 Eylül 1908-5 Mart 1909.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Kırık Hayatlar,* Orhaniye Matbaası, İst., 1342.
VASSAF Kadri, *Ölüm Habercileri,* Cemiyet Kütüphanesi, İst., 1330.
YESARİ, Mahmut, *Su Sinekleri,* Sühulet Kütüphanesi, İst., 1932.
YESARİ, Mahmut *Aşk Yarışı,* Kanaat Kütüphanesi, İst., 1934.
ZORLUTUNA, Halide Nusret, *Gül'ün Babası Kim?,* Remzi Kitaphanesi, İst., 1933.

2. YARARLANILAN ESERLER

ABADAN, Nermin, *Bürokrasi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.

ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat 1*, MEB Yayınları, İst., 1999.

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları, hzl. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İst., 1994.

Abdülhamid'in Hatıra Defteri, hzl. İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, İst., 1975.

ABOU-EL-HAJ Rıfa'at Ali, *Modern Devletin Doğası*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

AHMED Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, hzl. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İst., 1980.

AKI, Niyazi, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, İletişim Yayınları, İst., 2001.

AKIN, H. Bahadır, *Yönetim ve Mizah*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

AKIN, Rıdvan, *TBMM Devleti*, İletişim Yayınları, İst., 2001.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1988.

AKTAŞ, Şerif, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İst., 2004.

ALANGU, Tahir, *Ömer Seyfettin*, May Yayınları, İst., 1968.

ALKAYEVA, Leyla, "Sabahattin Ali'nin Romanlarında Hümanizm", *Sovyet Türkologlarının Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Cem Yayınevi, İst., 1980.

ALTUN, Şafak, *Rüşvet'ten Özelleştirme'ye Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi*, Agora Kitaplığı, İst., 2004.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. 1, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ATAY, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Bateş Atatürk Dizisi, İst., 1981.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İst., 1999.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Peyami*, Ötüken Neşriyat, İst., 1999.

AYVAZOĞLU, Beşir, *1924-Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi*, Kapı Yayınları, İst., 2006.

BAŞAR, Şükufe Nihal, *Domaniç Dağlarının Yolcusu*, Gavsi Ozansoy Basımevi, İst., 1946.

BAUMAN, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, Metis Yayınları, İst., 2003.

BECKETT, Samuel, *Godot'yu Beklerken*, çev. Tuncay Birkan, Kabalcı Yayınları, İst., 1992.

BELGE, Murat, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İst., 1983.

BELGE, Murat, "Hikâye ya da Roman Kişisinin Adı" *Edebiyat Üstüne Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İst., 1994.

BELGE, Murat, "Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İst., 1995.

BENER, Erhan, *Bürokratlar,* Remzi Kitabevi, İst., 2002.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İst., 2002.

BEYHAN, Mehmet Ali, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler,* C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BİLGEGİL, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Baylan Matbaası, Ankara, 1976.

BİLGEGİL, M. Kaya, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979.

BİRİNCİ, Necat, "Türk Romanında Erken Atılmış İleri Bir Adım: Müşâhedât", *Edebiyat Üzerine İncelemeler,* Kitabevi, İst., 2000.

BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım,* hzl. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İst., 1993.

CANETTİ, Elias, *Körleşme,* çev. Ahmet Cemal, Payel Yayınevi, İst., 1993.

ÇAHA, Ömer, "İdeoloji ile Hukuk Arasında Devlet", *Doğu Batı,* Yıl: 4, S.: 13, Ocak 2000.

ÇEHOV, Anton, *Hikâyeler,* çev. Nuri Yıldırım, Cem Yayınevi, İst., 1985.

ÇELİK, Hüseyin, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I-II*, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İst., 1997.

DEMİR, Fevzi, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisinde Clientel (Kayırmacı) İlişkiler", *Osmanlı,* C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 279-284.

DİNO, Güzin, "Beyazıt Meydanı'nda Öldürülmüş Bir Genç..." *Kitap-lık,* S.: 40, Mart-Nisan 2000.

DU GAY, Paul, *Bürokrasiye Övgü*, çev. Engin Yıldırım vd., Değişim Yayınları, İst., 2002.

EKEN, Halit, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey,* Yeditepe Yayınevi, İst., 2008.

EMİL, Birol, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri,* İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst., 1979.

EMİL, Birol, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I,* İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst., 1984.

EMİL, Birol, *Reşat Nuri Güntekin,* Kültür Bakanlığı Yayınları, İst., 1989.

EMİNOĞLU, Mehmet, *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye,* çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İst., 1999.

ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* Dergâh Yayınları, İst., 1991.

ENGİNÜN, İnci, *Mukayeseli Edebiyat,* Dergâh Yayınları, İst., 1992.

ENGİNÜN, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı,* Dergâh Yayınları, İst., 2001.

ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İst., 2006.

ERALP, T. Nejat, "Osmanlılarda Nişan ve Madalya", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERDAL, Kelime, *Halide Edib Adıvar ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005.

EREN, Hıdır, *Başlangıç Dönemi Türk Romancılığında "Katibim" Tipi*, İst. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999.

ERYILMAZ, Bilâl, *Bürokrasi ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İst., 2004.

ESEN, Nüket, *Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İst., 1997.

FATMA Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınevi, İst., 1995.

"Fehim Paşa" mad., *Meydan Larousse*, C. 4, Meydan Yayınevi, İst., 1973.

FETHİ Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, Oğlak Yayınları, İst., 1995.

FETHİ Naci, *Yüz Yılın 100 Romanı*, Adam Yayınları, İst., 2000.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İçtimaî Hayat", *Tanzimat 2*, MEB Yayınları, İst., 1999.

FİNDLEY, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İst., 1994.

FİNDLEY, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst., 1996.

FİNN, Robert P., *Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900)*, çev. Tomris Uyar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984.

FLEİSCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İst., 2001.

FOUCAULT, Michel, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İst., 2005.

GOGOL, Nikolay Vasiliyeviç, *Üç Hikâye*, çev. Erol Güney-Orhan Veli Kanık, MEB Rus Klâsikleri: 24, Alâeddin Kıral Matbaası, Ankara, 1945.

GONÇAROV, İvan, *Oblomov*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Erol Güney, Sosyal Yayınlar, İst., 1982.

GÖÇGÜN, Önder, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993.

GÖÇGÜN, Önder, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

GÜLER, Serdar, *Türk Romanında Öğretmen Tipi*, İst. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 2001.

GÜLTEPE, Necati, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

GÜLTEPE, Necati, "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜNDÜZ, Osman, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema I*, MEB Yayınları, İst. 1997.

GÜNGÖR, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk,* Ötüken Neşriyat, İst., 1997.

GÜNGÖR, Erol, "İmparatorluk Halkı ve Sömürge Münevveri", *Türk Kültürü ve Milliyetçilik,* Ötüken Yayınevi, İst., 1976.

GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Anadolu Notları I-II,* İnkılâp Kitabevi, İst., y.t.y.

GÜRANİ ARSLAN, Nur, *Selahattin Enis'in Romanlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarına Bir Bakış,* Dergâh Yayınları, İst., 2003.

HAMMER, Joseph Von, *Osmanlı Devleti Tarihi,* C. 9, çev. Mehmed Atâ Bey, Üçdal Neşriyat, İst., 1985.

HAYBER, Abdülkadir, *Ebûbekir Hâzım Tepeyran,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

HEPER, Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi,* Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1973.

HEPER, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği,* ODTÜ Yayınları, Ankara, 1974.

HEPER, Metin, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İst., 1977.

HEPER, Metin, "Bürokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C. 2, İletişim Yayınları, İst., 1983.

HOŞGÖNÜL, Fatih, *Cumhuriyet Dönemi Romanlarında (1923-1950) Eğitim Sorunları ve Öğretmen,* Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2002.

HUYUGÜZEL, Ömer Faruk, *Halit Ziya Uşaklıgil,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Hürriyet Gazetesi, 13.10.2003.

HÜSEYİN Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım,* hzl. İsmail Kara, İletişim Yayınları, İst., 1991.

IŞIN, Ekrem, "Osmanlı İlmiye Sınıfının Romanı: Mahur Beste", *Kitap-lık,* S. 40, Mart-Nisan 2000.

İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk, hzl. Mustafa Armağan, Ufuk Kitapları, da Yayıncılık, İst., 2001.

İLERİ, Selim, "Dikmen Yıldızı Üzerine", *Türk Dili, Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı,* C. XXXIV, S.: 298, Temmuz 1976.

İLERİ, Selim, "Sahnenin Dışındakiler", *Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar,* hzl. Abdullah Uçman-Handan İnci, Kitabevi, İst., 2002.

İLHAN, Attilâ, "memleket havası", *Ben Sana Mecburum,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri,* C. 1, Dergâh Yayınları, İst., 1988.

İNALCIK, Halil, "Reis-ül-küttâb" mad., *İA,* C. 9, MEB Yayınevi, İst., 1964.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600),* Yapı Kredi Yayınları, İst., 2003.

İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003.

İNCİ, Handan, "Elli Yılın Huzur Okumaları", *Kitap-lık,* S.: 40, Mart-Nisan 2000.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Bâbıâli", *TDVİA,* C. 4, İst., 1991

İRTEM, Süleyman Kâni, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller,* Temel Yayınları, İst., 1999.

İSEN, Mustafa, "Tezkirelerin Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Divan Şairlerinin Meslekî Konumları", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler,* hzl. Mehmet Kalpaklı, Yapı Kredi Yayınları, İst., 1999.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim,* C. 1, İz Yayıncılık, İst., 1997.

KAFKA, Franz, *Dava,* çev. Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İst., 1997.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, "Yitirilmemiş Zamanın Ardında: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Muhafazakar Modernliğin Estetik Düzlemi", *Doğu Batı,* Yıl: 3, S.: 11, Mayıs, Haziran, Temmuz 2000.

KANAT, Halil Fikret, "Köy Okulu ve Köy Öğretmeni", *Atatürk Devri Fikir Hayatı,* C. II, hzl. Mehmet Kaplan vd., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

KANTARCIOĞLU, Sevim, "Huzur'da Aydın Tipi", *Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar,* hzl. Abdullah Uçman-Handan İnci, Kitabevi, İst., 2002.

KAPLAN, Mehmet, *Tevfik Fikret ve Şiiri,* Türkiye Yayınevi, İst., 1946.

KAPLAN, Mehmet, "Öğretmenler ve Memurlar Romancısı Reşad Nuri", *İst.,* S. 1, Şubat 1957.

KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3-Tip Tahlilleri,* Dergâh Yayınları, İst., 1996.

KAPLAN, Mehmet, *Hikaye Tahlilleri,* Dergâh Yayınları, İst., 1997.

KAPLAN, Mehmet, *Edebiyatımızın İçinden,* Dergâh Yayınları, İst., 1998.

KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I,* Dergâh Yayınları, İst., 1999.

KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II,* Dergâh Yayınları, İst., 1999.

KARAKARTAL, Oğuz, *Ahmet Midhat Efendi ve Para,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1990.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. V, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. VI, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. VII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. VIII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. IX, AKDTYK Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Atatürk,* Remzi Kitabevi, İst., 1946.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Politikada Kırkbeş Yıl,* İletişim Yayınları, İst., 1984.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat,* İletişim Yayınları, İst., 1998.

KARAY, Refik Halit, *Memleket Hikâyeleri,* Orhaniye Matbaası, İst., 1335.

KARAY, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab,* İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İst., 1964.

KARAY, Refik Halit, *Bir Ömür Boyunca,* İletişim Yayınları, İst., 1990.

KERMAN, Zeynep, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri* Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İst., 1989.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "İnkılâp ve Edebiyat", *Atatürk Devri Fikir Hayatı,* C. II, hzl. Mehmet Kaplan vd., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Tevfik Fikret ve Ahlâkı", *Edebiyat Araştırmaları II,* Ötüken Neşriyat, İst., 1989.

KUDRET, Cevdet, "Göçmen", *Sokak,* İnkılap ve Aka Kitabevleri, İst., 1974.

KÜÇÜK, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980,* Tekin Yayınevi, Ankara, 1990.

Külliyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî, Ahter Matbaası, İst., 1308.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. Metin Kıratlı, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları, çev. Can Yücel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

MACHİAVELLİ, *Hükümdar,* çev. Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yayınlar, İst., 1994.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4,* İletişim Yayınları, İst., 2003.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* İletişim Yayınları, İst., 1998.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri,* İletişim Yayınları, İst., 2003.

MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I,* İletişim Yayınları, İst., 2003.

MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü,* çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim-Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

MARSHALL, Peter, *Anarşizmin Tarihi,* çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi,* çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, İst., 2004.

MEHMED Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ,* C. I, hzl. Faik Reşat Unat-Mehmed A. Köymen, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987

"Memur" mad., *Meydan Larousse,* C. 8, Meydan Yayınevi, İst., 1985.

MERİÇ, Cemil, *Mağaradakiler,* Ötüken Neşriyat, İst., 1978.

MİSES, Ludwig von, *Bürokrasi,* çev. Feridun Ergin, Liberte Yay., Ankara, 2000.

Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, hzl. Celile Eren Argıt, Marifet Yayınları, İst., 1977.

MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I,* İletişim Yayınları, 5. Baskı, İst., 1995.

MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II,* İletişim Yayınları, 3. Baskı, İst., 1994.

MORAN, Berna, *Edebiyat Üzerine,* İletişim Yayınları, İst., 2004.

MUMCU, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet–,* İnkılâp Kitabevi, İst., 2005.

NAMIK Kemal, "Memur ve Tedris", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1,* hzl. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İst., 2005.

NAMIK Kemal, "Vakar-ı Memurîn", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1,* hzl. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İst., 2005.

NESİN, Aziz, *Bütün Oyunları 3,* Adam Yayınları, İst., 1992.

NEUMANN, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı,* çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst., 2000.

OKAY, M. Orhan, "Tanzimat ve Edebiyatı", *Türkiye Günlüğü,* S. 8, Kasım 1989.

OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi,* MEB Yayınları, İst., 1991.

OLGUN, Tahir, *Edebî Mektuplar,* hzl. Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

ORAKÇI, Adem, *Atatürk Devri Türk Romanında Öğretmen ve Eğitim,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1997.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihi,* Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1979.

ORTAYLI, İlber, *İst.'dan Sayfalar,* Hil Yayın, İst., 1987.

ORTAYLI İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareler, 1840-1880,* AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile,* Pan Yayıncılık, İst., 2001.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İletişim Yayınları, İst., 2002.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Barışı,* Ufuk Kitapları, Da Yayıncılık, İst., 2004.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuoyunun Oluşumuna Bir Örnek; Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

ORWELL, George, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört,* Can Yayınları, İst., 1999.

ORWELL, George, *Hayvan Çiftliği,* Can Yayınları, İst., 2001.

ÖZBALCI, Mustafa, *Mehmet Rauf'un Romanlarında Şahıslar Kadrosu,* MEB Yayınları, İst., 1997.

ÖZDEMİR, Hüseyin, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi,* Okumuş Adam Yayınları, İst., 2001.

ÖZKÜTÜKÇÜ, Hakan, *1870-1923 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Romanında Asker Tipleri,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 2001.

ÖZLEM, Doğan, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık,* C. 3, İletişim Yayınları, İst., 2004.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* Maarif Matbaası, İst., 1941.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman,* İletişim Yayınları, İst., 1985.

PÂKALIN, Mehmed Zeki, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller,* C. 1, Ahmet Sait Matbaası, İst., 1940.

PARLATIR, İsmail, "Türk Romanında Tipler: Feride (Çalıkuşu)", *Türk Dili,* S. 417, Mayıs 1986.

PARLATIR, İsmail, "Recaî-zade Mahmut Ekrem", *Tanzimat Edebiyatı,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

PERİN, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İst., 1946.

POPPER, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları, Cilt: 2, Hegel, Marx ve Sonrası*, çev. Harun Rızatepe, Remzi Kitabevi, İst., 1994.

Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, ARBA Yayınları, İst., 1988.

SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SEVÜK, İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İst., 1340.

SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İst., 1994.

SHAW, Stanford-SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İst., 2000.

SINAR, Alev, "Panorama Romanında Aydın Meselesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, C. 1, Bursa, 1999.

SINAR, Alev, "Edebiyata Yansıyan Kriz: Sözde Kızlar ve Zaniyeler Örneği", *U.Ü. Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, S. 4, Bursa, 2003.

SINAR, Alev, *Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı*, Dergâh Yayınları, İst., 2003.

SINAR, Alev, "Genç Cumhuriyetin Ütopyası: 'Gürbüz Türk Çocuğu'", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S. 6, Bursa, 2004.

SINAR, Alev, *Aka Gündüz'ün Romanlarında Kadın*, Dergâh Yayınları, İst., 2007.

ŞAYLAN, Gencay, "Cumhuriyet Bürokrasisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İst., 1983.

ŞEMSEDDİN Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İst., 1992.

ŞİNASİ, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, hzl. Süreyya Beyzadeoğlu, MEB Yayınları, İst., 2003.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İst., 1995.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İst., 1996.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İst., 1997.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Dersleri*, Yapı Kredi Yayınları, İst., 2002.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Türkiye ve Resim Sanatı: Ahmet Hamdi Tanpınar'la Bir Konuşma", *Mücevherlerin Sırrı*, Yapı Kredi Yayınları, İst., 2002.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi I-II, Yapı Kredi Yayınları, İst., 2001.

TARIM, Rahim, *Mehmed Rauf, Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadroları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst., 2003.

TEKİN, Mehmet, *Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1990.

TİMUR, Taner, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

TOPÇU, Nurettin, *İsyan Ahlâkı,* Dergâh Yayınları, İst., 1995.
TOPRAK, Zafer, "Aydın, Ulus-devlet ve Popülizm", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu,* Bağlam Yayınları, İst., 1995.
TOPRAK, Zafer, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)", *Türkler,* C. 14, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002.
TUNAYA, Tarık Zafer, "Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri", *Türkler,* C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması,* Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İst., 1999.
TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri,* 1000 Temel Eser, MEB Devlet Kitapları, İst., 1969.
Türkçe Sözlük, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I-VIII, Dergâh Yayınları, İst., 1977-1998.
TÜRKGELDİ, Ali Fuad, Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.
UĞURCAN, Sema, "Ahmet Midhat Efendi'nin Hatıratı İle Romanları Arasındaki Münasebet", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, S. 2, İst., 1987.
URAZ, Murat, *Aka Gündüz, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinden Parçalar,* Sühulet Kitabevi, İst., 1938.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi,* hzl. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İst. 2003.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Kırk Yıl,* hzl. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İst. 2008.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. III, I. Kısım, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV, I. Kısım, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
ÜLGENER, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası,* Der Yayınları, İst., 1981.
ÜLGENER, Sabri F., *İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı,* Der Yayınları, İst. 1981.
ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler,* Mayaş Yayınları, Ankara, 1983.
ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* Ülken Yayınları, İst., 1994.
WEBER, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı,* çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.
WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları,* çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İst., 2002.
WELLEK, Réne-VARREN, Austin, *Edebiyat Teorisi,* çev. Ömer Faruk Huyugüzel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993.
YALÇIN, Alemdar, *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946),* Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.
YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst., 1975.
YERLİKAYA, İlhan, "Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kurulması", *Türkler,* C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ZİYA Paşa, "Şiir ve İnşa", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, hzl. Mehmet Kaplan vd., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst., 1993.
ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İst., 2003.

İNDEX

- A -

19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi 57, 96, 98, 127, 143, 343

1924-Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi 210

Abdurrahman Paşa 335

Abdülaziz 53, 69, 71, 66, 86, 234, 235, 372, 376

Abdülezel Paşa 386, 548

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları 326, 374

Abdülhak Şinasi Hisar 377, 477

Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür 209

Abdülhamid'in Hatıra Defteri 347, 349

Abdülkadir Hayber 150

Abdülmecit 57

Acâyib-i Âlem 116

Acımak 181, 182, 186, 189, 241, 456, 458, 528, 541, 545, 547

Açık Toplum ve Düşmanları 87, 460

Açlık 307, 528, 530, 545, 547

Adalar 148, 149, 524

Adapazarı 247

Adem Kasides 128

Afrodit Buhurdanında Bir Kadın 224, 515, 528, 537, 544, 545, 546, 548

Ağlama Duvarı 253, 519, 529, 544, 545

Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk 70

Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı 108

Ahmet Hamdi Tanpınar 88, 101, 109, 335, 350, 372, 376, 380, 549, 448, 459, 467, 495, 497, 498

Ahmet Haşim 381

Ahmet Midhat 130, 131, 132, 143

Ahmet Midhat Efendi ve Para 105

Ahmet Mumcu 65

Ahmet Naci 351

Ahmet Ö. Evin 522

Ahmet Rıza 62, 211, 329, 406, 519

Ahmet Samim 363

Ahmet Vefik Paşa 49, 435

Aka Gündüz 171, 172, 174, 175, 178, 197, 231, 232, 249, 250, 394, 396, 464, 465, 469, 470, 520, 529, 535, 536

Aka Gündüz, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinden Parçalar 172, 174

Aka Gündüz'ün Romanlarında Kadın 172

Akif Paşa 128

Akkâ 391

Aksaray 93, 160, 237, 405, 435

Akşam Güneşi 391, 510, 548

Alemdar Yalçın 292, 293

Alev Sınar 157, 172, 267, 421, 488

Ali Akyıldız 68

Ali Ekrem Bolayır 334

Ali Fuad Türkgeldi 299

Ali Naci 76

Âli Paşa 49, 55, 71, 86, 228

Ali Suavi 86, 342, 549

Almanya 221, 242, 245, 269, 313, 401, 402, 483, 527

Amasra 321

Amerika Birleşik Devletleri 40

Anadolu Notları I-II 183, 291

Anahtar 491, 535, 540

Anarşizmin Tarihi 32

Ankara 72, 171, 210, 222, 225, 231, 258, 260, 262, 264, 267, 268, 270, 318, 320, 321, 325, 341, 399, 405, 410, 411, 416, 417, 424, 461, 527, 538, 545, 547

Anton Çehov 305

Araba Sevdası 105, 106, 108, 344, 508, 518, 544, 547

Arabistan 129, 379

Araç Tarih Amaç Tanzimat 563

Araştırmalar ve Belgeler 374

Aristo 87

Arnavutluk 333, 385
Aşk Güneşi 397, 399, 520, 526, 545, 548
Aşk Yarışı 79
Aşk-ı Memnu 337, 451
Atasözleri Sözlüğü 88
Atatürk 75, 220, 257, 290, 364, 447
Atatürk Devri Fikir Hayatı 77, 408
Ateş Gecesi 312, 512, 544, 548
Ateşten Gömlek 194, 279, 388, 389, 401, 526, 530, 545, 548
Atmaca 485, 537, 549
Attilâ İlhan 530
Avusturya 47, 56, 119, 170, 245, 352
Ayaşlı ile Kiracıları 209
Aydın 119, 129, 284
Aydın Üzerine Tezler 550
Aziz Nesin 17
Azmi Efendi 47

- B -

Bâbıâli 43, 44, 47, 48, 49, 54, 58, 60, 74, 96, 106, 120, 130, 141, 158, 197, 201, 209, 242, 244, 256, 259, 260, 270, 297, 298, 331, 332, 342, 353, 354, 358, 364, 365, 385, 447, 457, 465, 469, 478, 516, 517, 520, 521, 547
Bağdat 73, 87, 99, 204
Bahtiyarlık 102, 103, 132, 524, 533, 545
Basra 380
Batı 40, 44, 49, 53, 55, 56, 73, 78, 85, 87, 90, 92, 109, 157, 238, 308, 327, 331, 338, 352, 358, 368, 388, 418, 451, 452, 456, 459, 464, 467, 492, 495, 498, 500, 501, 504, 533, 538, 540, 547
Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi 92
Batum 374
Bekir Fahri İdiz 120, 121
Ben Deli miyim 169, 454, 485, 517, 544
Ben Sana Mecburum 530
Berlin 216, 250, 374, 403, 416,
Berna Moran 89, 105, 303, 446, 499
Bernard Lewis 63
Beş Hasta Var 201, 397, 514, 538, 544, 545
Beşir Ayvazoğlu 210, 459
Beyaz Şemsiyeli 227, 510, 529, 537, 544, 545, 546
Beyoğlu 56, 57, 99, 103, 106, 134, 141, 143, 146, 154, 155, 169, 208, 210, 213, 254, 313, 320, 329, 363, 365, 373, 387, 459, 479, 486, 493, 507, 510, 523
Beyrut 119, 309, 542
Bir Akşamdı 390, 537, 548, 549
Bilâl Eryılmaz 19
Bin Dokuz Yüz Seksen Dört 32, 550
Bingazi 176
Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculari ve
Kadro'yu Anlamak 413
Bir Gül Bu Karanlıklarda 380, 498
Bir Kızın Masalı 249, 250, 515, 529, 544, 545
Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey 360
Bir Muadele-i Sevda 134, 509, 544
Bir Ömür Boyunca 128
Bir Sığınak Olarak Kitap ve Edebiyat 528
Bir Sürgün 447, 466
Bir Şehrin İki Kapısı 322, 515, 529, 541, 544, 545, 548
Bir Şoförün Defteri 469
Bir Şoförün Gizli Defteri 231, 536, 546
Biraz da Ben Konuşayım 411
Birol Emil 111, 113, 181, 243, 246, 275, 281, 290

Biz İnsanlar 173
Bosna 114, 228, 342
Bostanzâde Efendi 67
Bu Toprağın Kızları 174, 178, 352, 529, 536, 545, 546
Burhan Cahit Morkaya 79, 401, 418
Bursa 128, 133, 156, 181, 267, 377, 413, 421, 479
Bürokrasi ve Siyaset 19, 21, 31
Bürokrasiye Övgü 22, 34
Bürokratik Yönetim Geleneği 62, 74, 76
Bürokratlar 77, 79, 218

- C -

Cadı 518, 549
Cahit Uçuk 210, 537, 439
Can Pazarı 449, 509, 513, 544, 549
Cânân 169, 513, 544
Canik 360
Carter V. Findley 44, 83
Cehennemlik 141, 518, 534, 544, 546
Cemal Paşa 283, 311, 403
Cemil Meriç 86
Cephe Gerisi 50, 55, 108, 228, 372
Ceride-i Havadis 97
Cevat İzgi 84
Cevdet Kudret 17, 233, 342, 512
Cevdet Paşa 50, 55, 108, 228, 372
Cevdet Perin 50
Cezayir 114, 118, 121
Christoph K. Neumann 67
Churchill 97
Cornell H. Fleischer 64
Cumhuriyet Dönemi 19, 75, 78, 83, 86, 193, 194, 199, 258, 273, 293, 296, 328, 366, 412, 527, 546
Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı 193, 210, 273, 366
Çağlar Keyder 76, 88
Çalıkuşu 121, 181, 183, 273, 279, 278, 280, 285, 291, 320, 516, 519, 531, 544, 545, 548
Çanakkale 159, 168, 232, 333, 407, 446, 518
Çıplaklar 421, 515, 527, 540, 544, 545
Çin 23, 38, 320
Çocuk Adam 405, 511, 518, 544, 548
Çömlekoğlu ve Ailesi 486, 517, 530, 544

- D -

Damga 453, 516, 539, 541, 544, 548
Darülfünun 59, 96, 163, 181, 252, 327, 354, 470, 517
Darülmuallimat 175, 278
Darülmuallimîn 61
Darüşşafaka 163
David Copperfield 281
Define 391
Değirmen 88, 181, 238, 246, 333, 458, 511, 520, 530, 545
Deli Filozof 461, 462, 463, 535, 546, 549
Denizin Çağırışı 313, 316, 529, 545, 548
Dickens 281
Dikenli Çit 210, 537
Dikmen Yıldızı 394, 396, 527, 545, 548
Diyarbakır 119, 191, 193, 195, 196, 197, 267, 268, 390
Doğu 53, 157, 193, 338, 351, 368, 371, 388, 459, 498, 501, 504, 538, 539, 540, 547
Dokuzuncu Hariciye Koğuşu 467, 549
Domaniç Dağlarının Yolcusu 77, 78

Dudaktan Kalbe 283
Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye 88
Dünya Tarihi 35

- E -

Ebûbekir Hâzım Tepeyran 150
Edebî Mektuplar 139
Edebiyat Anıları 72
Edebiyat Araştırmaları II 101
Edebiyat Teorisi 143
Edebiyat Üstüne Yazılar 281
Edebiyat Üzerine İncelemeler 130
Edebiyat Üzerine Makaleler 101, 105, 110, 121, 193, 273, 281, 299, 325, 336, 372
Edhem Paşa 61
Edirne 67, 242, 293, 383, 412, 413
Edremit 300, 305
Edvâr-ı Askeriyye 523
Efruz Bey 352, 353, 355, 356, 357, 358, 509, 517, 544, 548
Elias Canetti 500
Engelhardt 52, 92, 93
Enver Ziya Karal 57, 64, 65, 68, 145, 333, 342
Ercümend Ekrem 179
Ercüment Ekrem Talu 179, 207, 227, 230, 386, 388, 488
Erenköyü 260
Erhan Bener 77, 79, 80, 218
Erik Jan Zürcher 61
Erkân-ı Harbiye Mektebi 61
Erol Güngör 70, 278
Erzurum 204, 342, 403, 407
Eski Hastalık 425
Eski Mektuplar 272, 512, 544, 548
Eski Mısır 23, 38, 299
Eski Yunan 23, 38
Eskişehir 414
Esrâr-ı Cinâyât 143, 146, 148, 440, 510, 524, 544, 545
Eşkıya İninde 209
Etem İzzet Benice 201, 285, 397, 409
Eylül 134, 135, 509, 544
Ezel Kural Shaw 49

- F -

Fahim Bey ve Biz 377, 378, 477
Faik Baysal 247
Falih Rıfkı Atay 74, 198, 259, 283
Faruk Nafiz Çamlıbel 79
Fatih-Harbiye 157, 459, 539
Fehim Paşa 176, 208, 209, 351, 352, 370, 525, 536, 546, 548
Fehim Paşa ile Margrit 351, 546
Felâtun Bey'le Râkım Efendi 97, 110, 507, 523, 533, 544, 546, 547
Fethi Naci 91, 121, 170, 181, 206, 220, 224, 278, 293, 302, 303, 316, 320, 380, 418, 482, 503
Findley 53, 83, 85, 92, 93, 371, 437
Fransa 21, 47, 331
Franz Kafka 550
Freiherr vom Stein 39
Fuad Köprülü 101, 408
Fuat Paşa 49, 54, 59, 208, 209, 228, 507, 525, 526
Fuzulî 64

- G -

Galata 103, 201, 220
Galatasaray 43, 102, 297, 353, 391
Garipler Sokağı 504, 530
Gazi Osman Paşa 217

Gelibolulu Mustafa Âli 64
Gemi Arslanı 179, 180, 518
Gemlik 281
Genç Kız Kalbi 135, 516, 544
George Orwell 32, 550
George Sand 485
Giderayak 469
Gizli El 280, 514, 544
Godot'yu Beklerken 247
Goethe 221, 381, 501
Gogol 559
Gordon Marshall 26
Göçmen 342
Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevdâ Öğütür 484, 535
Gönüllü 386, 548
Görüp İşittiklerim 299
Gül'ün Babası Kim? 412, 527, 536
Gün Batarken 386, 513, 544, 545, 548
Güzide Sabri 79, 553
Güzin Dino 89

- H -

H. Bahadır Akın 191
Hafız Post 219
Hakka Sığındık 440, 450, 525, 545
Halâs 391, 526, 545, 547, 548
Halep 232, 311,
Halide Edib 108, 109, 193, 194, 279, 280, 350, 366, 367, 368, 371, 386, 388, 389, 390, 396 401, 413, 416, 437, 447, 487, 488, 489, 535, 538
Halide Edib Adıvar ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim 413
Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi 193, 368, 371, 388, 487, 490
Halide Nusret Zorlutuna 412, 413
Halil İnalcık 23, 84, 85
Halil Rıfat Paşa 335
Halit Eken 360
Halit Ziya Uşaklıgil 326, 336
Halka Doğru 89
Handan 350, 351, 380, 489, 535, 546
Harbiye Mektebi 61
Harp Zengininin Gelini 205, 206, 518, 544
Hayret 148, 524, 545
Hayvan Çiftliği 32
Hegel 87
Hicran Gecesi 79
Hikâye Tahlilleri 468
Hikâyeler 305, 352
Hilmi Ziya Ülken 73
Hindistan 278, 310
Hukuk Mektebi 75
Huzur 372, 383, 497, 498, 503, 504, 540
Hüküm Gecesi 256, 358, 447, 521, 548
Hükümdar 87
Hürriyet Gazetesi 41, 126
Hüseyin Avni Paşa 346
Hüseyin Cahit Yalçın 72
Hüseyin Çelik 192
Hüseyin Hilmi Paşa 335
Hüseyin Kâzım Kadri 334
Hüseyin Özdemir 65
Hüseyin Rahmi 98, 108, 109, 110, 135, 141, 142, 169, 206, 209, 352, 366, 435, 436, 437, 449, 450, 451, 454, 455, 456, 461, 462, 465, 484, 485, 508, 509, 513, 516, 524, 534, 535
Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu 110, 141, 209
Hüsn ü Aşk 64
Hüsrev Paşa 52

- İ -

İA 85

İbnülemin Mahmut Kemal İnal 128

İçimizdeki Şeytan 470, 510, 513, 521, 530, 541, 544, 545, 547, 549

İhsan Bey 79

II. Frederik 50

II. Kambises 65

II. Katerina 50

II. Mahmud 48, 49, 50, 51, 52, 53, 65, 92, 93, 242

III. Gustav 50

III. Mehmet 67

III. Murat 65

III. Selim 47, 65

İki Süngü Arasında 175, 197, 529, 545

İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası 70

İlber Ortaylı 43, 51, 56, 87, 93, 104, 326

İlhan Tekeli 413

İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı 51, 53, 55, 56, 59

İnci Enginün 170, 171, 182, 193, 197, 211, 326, 374, 415

İngiltere 39, 40, 41, 57, 92, 128, 278, 351, 356, 364, 384

İnkılâb 53, 343

İntibah 99, 508, 544

İran 65, 85, 459

İskilip 285, 286, 287, 288, 289, 530

İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı 188

İsmail Habib Sevük 278

İsmail Hakkı Uzunçarşılı 65, 218

İsmail Paşa 66, 111,

İsmet Paşa 74, 258, 259

İstanbul'dan Sayfalar 104

İstanbul'un Bir Yüzü 468, 517, 538, 544, 546, 549

İsveç 50

İsviçre 178, 204, 218, 220, 261, 316, 390, 416, 514

İsyan 352

İsyan Ahlâkı 565

İşkodra 74, 204, 234, 235

İtalya 126, 351, 363, 381, 384, 413

IV. Murad 367

İvan Gonçarov 107

İzmir 135, 143, 267, 272, 279, 291, 295, 313, 315, 316, 326, 335, 374, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 416, 526

- J -

John Stuart Mill 32

Joseph Von Hammer 368

Jön Türk 61, 62, 63, 75, 111, 112, 115, 120, 137, 325, 341, 343, 346, 347, 348, 530, 544, 545, 548

Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri 112

- K -

Kaderin Cilvesi 454, 534, 541, 546, 547, 549

Kadıköy 175

Kalemiyeden Mülkiyeye 83, 93

Kalp Ağrısı 193, 389, 548, 549

Kâmil Paşa 358, 359, 360, 364, 521

Kâmûs-ı Türkî 37

Kan Damlası 148

Kan ve İman 388

Karagümrük 212

Karanfil ve Yasemin 451

Karı Koca Masalı ve Ahmet Mithat Bibliyografyası 523

Karl Popper 87

Karnaval 211, 433, 513, 544, 549
Kayseri 290, 293, 414, 422, 423
Keçecizade Fuat Paşa 49
Kel Ali 79
Kelime Erdal 413
Kemal Bilbaşar 313
Kesikbaş 148, 524, 545
Kılıç Ali 79
Kırık Hayatlar 450, 535, 546, 549
Kırk Yıl 273, 326, 328, 330, 334, 335, 336, 337, 339
Kıskanmak 319, 320, 538, 546, 549
Kızılcık Dalları 425, 460, 536, 538, 546
Kiralık Konak 142, 171, 261, 270
Kitâb-ı Cihan-nümâ 64
Kitap-lık 89, 372
Kleopatra 23
Kodaman 207, 208, 230, 352, 525, 545
Komşu Namusu 468
Konya 100, 139, 155, 191, 237, 293
Körleşme 558
Kudüs 391
Kuşdili 153
Kuyucaklı Yusuf 300, 303, 306, 307, 472, 520, 537, 542, 545, 546, 547, 548
Küçük Hanımın Kısmeti 404, 405, 530, 547, 548
Küçük Paşa 149, 150, 152, 247, 530
Kültür değişmeleri 59
Kürk Mantolu Madonna 482, 483, 517, 544
Kütahya 284

- L -

Lamartine 56
Lenin 31
Letaif-i Rivâyât 96, 102, 103
Londra 55, 221, 245, 346, 351, 362, 364, 376, 410, 479
Lord Stratford 128
Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları 128
Ludwig von Mises 25
Lütfi Simavi 335

- M -

M. Kaya Bilgegil 53
Ma'rûzât 228
Macaristan 245
Machiavelli 87
Mağaradakiler 86
Mahmud Paşa 326, 346
Mahmut Kemal İnal 83, 128
Mahmut Şevket Paşa 359, 360
Mahmut Yesari 79, 464
Mahşer 159, 390, 467, 507, 512, 513, 518, 541, 544, 545
Mahur Beste 372, 380, 522, 530, 539, 548
Mai ve Siyah 273, 530, 547
Makedonya 385, 387, 425
Manastır 74, 387, 391, 439
Manisa 119, 156
Manon Lescaut 107
Marsilya 351
Marx 31, 87
Matmazel Noraliya'nın Koltuğu 496, 530
Max Weber 35
Mehmed Rauf, Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma 135
Mehmed Zeki Pâkalın 61
Mehmet Akif 17, 360, 364
Mehmet Ali Paşa 48
Mehmet Celal 153, 352
Mehmet Eminoğlu 146

Mehmet Kaplan 77, 93, 97, 101, 108, 109, 149, 181, 484, 498
Mehmet Rauf 134, 135, 148, 327, 351, 391, 451
Mehmet Rauf'un Romanlarında Şahıslar Kadrosu 391
Mehmet Tekin 155
Mekke 373
Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye 43
Mekteb-i Maarif-i Adliye 48
Mekteb-i Sultani 43, 179, 180, 230
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane 61
Memduh Şevket Esendal 17, 209
Memleket Havası 560
Memleket Hikâyeleri 561
Menfâ 343
Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema I 367, 559
Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım 334
Mete Tunçay 76
Metin Heper 19, 39, 62, 75, 242
Metres 134, 352, 437, 440, 458, 509, 534, 538, 544, 546, 547
Mev'ud Hüküm 386, 422, 535, 548
Mevlânâ 64
Meydan Larousse 37, 352
Michel Foucault 33
Midhat Paşa 50, 68, 73, 96, 100, 343, 353
Milas 312, 313
Minelbab İlelmihrab 411
Miskinler Tekkesi 71, 250, 253, 281, 542, 544, 548
Mithat Cemal Kuntay 210, 211, 216, 218
Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri 111, 113, 119, 128
Mizancı Murat 61, 97, 110, 111, 112, 113, 114, 123, 125, 129, 312, 337, 453, 511, 525, 534, 544
Modern Devletin Doğası 43
Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 62
Modern Türkiye'nin Doğuşu 63, 76, 78, 162
Modernleşen Türkiye'nin Tarihi 61
Modernleşme ve Bürokrasi 39, 41
Moskova 413
Muhabbet Tılsımı 366, 535
Muhâdarât 132, 434, 534, 546, 549
Mukayeseli Edebiyat 170, 171, 415
Murat Belge 78, 86, 281, 466
Murat Uraz 172
Mustafa Nihat Özön 96, 105, 106, 150
Mustafa Özbalcı 391
Mustafa Reşit Paşa 52, 57, 58
Musul 380
Musurus Paşa 346
Mücevherlerin Sırrı 564
Mühendishane-i Berr-i Hümayun 61
Mülkiye Mektebi 61
Mümtaz Turhan 59
Mürebbiye 197, 237, 238, 288, 344, 382, 416, 435, 436, 509, 534, 544, 546, 549
Müsebbib 341, 525, 545, 548, 549
Müşahedat 130
Müşir Ethem Paşa 386

- N -

Nahid Sırrı Örik 319, 538
Namık Kemal 53, 99, 109, 126, 140, 162, 221, 312, 343, 348, 353, 355, 423, 523
Nazım Paşa 342
Nazilli 300
Necat Birinci 97, 130, 132, 386
Necip Melheme Paşa 216, 217, 515
Nemide Ali 464

Nesl-i Ahir 298, 325, 326, 335, 337, 517, 525, 544, 545, 548, 549
Neşrî 64
Nevşehir 387, 513
Nimetşinas 135, 437, 534, 546, 549
Niyazi Akı 256, 358
Niyazi Berkes 50, 59
Notes et impressions de Turquie 219
Nur Baba 270, 447, 448, 538, 546, 549
Nur Gürani Arslan 158
Nurettin Topçu 497
Nutuk 220
Nüket Esen 433, 523

- O -

O Belde 381
Oblomov 106, 107
Odesa 374
Odessa 116
Oğuz Karakartal 105
Oktay Akbal 504
On Yılın Romanı 247, 409, 411, 511, 527, 545
Orhan Okay 92, 523
Orhan Seyfi Orhon 405, 511
Osman Gündüz 367
Osmancık 289
Osmanlı 17, 19, 24, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 63, 64, 67, 73, 74, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 93, 98, 103, 104, 107, 108, 113, 114, 122- 123, 124, 129, 131, 134, 136, 139, 154, 155, 156, 174, 182, 200, 201, 204, 205, 207, 208, 210, 211, 215, 217, 218, 223, 224, 227, 236, 246, 254, 256, 258, 266, 272, 283, 294, 309, 310, 311, 312
Osmanlı Barışı 563
Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme 62, 557
Osmanlı Devleti 39, 50, 65, 169, 173, 341, 368, 406, 407, 411, 421
Osmanlı Devleti Tarihi 368, 560
Osmanlı Devletinde Bürokrasi 65, 72, 94, 132, 145
Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform 44, 47, 49, 52, 55, 61, 70, 371
Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler 84
Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 84, 85
Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 45, 47, 49, 51, 54, 60, 61
Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, 49, 54
Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim 326
Osmanlı İmparatorluğu'nda Refom 57, 71, 211
Osmanlı Medreselerinde İlim 561
Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri 140, 162
Osmanlı Tarihi 57, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 88, 92, 145, 218, 333, 342, 345, 348
Osmanlı Toplumunda Aile 563
Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş 146, 588
Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik 119, 564
Ottanes 65

- Ö -

Ölüm Habercileri 367
Ömer Asım Aksoy 88
Ömer Faruk Huyugüzel 143, 326
Ömer Seyfettin 352
Önder Göçgün 55, 110, 141
Özne ve İktidar 33, 559

- P -

Palto 540

Panorama I, 91, 171, 258, 259, 263, 264, 266, 514, 544, 545

Panorama II, 171, 258, 261, 265, 270, 514, 538, 545

Para 103, 524, 545

Paris 55, 111, 116, 245, 260, 273, 326, 337, 362, 416, 446, 466, 467, 509

Parkinson 41

Patron 79, 418, 527, 545

Paul Bourget 351

Paul du Gay 34

Peride Celal 485

Pertev Paşa 61

Peter Marshall 32

Peyami 279, 388, 389, 526, 530

Peyami Safa 109, 155, 157, 159, 164, 167, 168, 169, 173, 390, 459, 466, 495, 496, 497, 512, 535, 537

Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma 459, 466

Platon 87, 534

Politikada Kırkbeş Yıl 258, 261

Polonya 56

Pompei 232

Prens Sabahattin 137, 381

Proudhon 33

Prusya 25, 39, 40, 47, 50, 87

- R -

Rahim Tarım 135

Rahmi Karatay 191

Rambert 219

Recaizade 105, 107, 108

Refet Bey 360

Refik Ahmet Sevengil 307., 421, 435, 530

Refik Hâlid Karay 492

Réne Wellek 143

Resim Öğretmeni 427, 432, 521, 527, 545

Reşat Enis Aygen 224, 253, 316

Reşat Nuri Güntekin 181, 183, 238, 243, 246, 250, 251, 253, 273, 275, 279, 280, 281, 283, 290, 291, 312, 333, 391, 425, 456, 543, 545, 549

Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit 192, 238, 251, 279, 283, 290, 312

Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I, 275, 281, 290, 296, 456

Reşat Nuri'nin Romancılığı 181, 293

Rıdvan Akın 67

Rıfa'at Ali Abou-El-Haj 46

Rıza Tevfik 175, 176, 327, 411

Rikalda 96, 552

Rize 374

Robert Koleji 115

Robert P. Finn 108, 109

Roderic H. Davison 57, 211

Rodos 343

Roma 23, 24, 38, 418, 438

Roman 198

Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş 179

Rusçuk 96

Rusya 32, 50, 89, 92, 106, 269, 413

Rüşvet'ten Özelleştirme'ye Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi 66

- S -

Saatleri Ayarlama Enstitüsü 88

Sabah Gazetesi 337

Sabahattin Ali 300, 302, 307, 470, 482, 513
Sabri Ülgener 70, 90
Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü 360
Safahat 360, 361, 364
Safiye Erol 448
Safvet Nezihi 133, 341
Safvet Paşa 49
Sahnenin Dışındakiler 372, 376, 380, 383, 511, 530
Sait Paşa 57, 201, 435
Samim Kocagöz 322
Samipaşazâde Sezai 434
Samsun 286, 360
Samuel Beckett 247
Saray ve Ötesi 326, 328, 331, 333, 334, 335, 336
Sarduvan 247, 248, 249, 510
Sarı Bal 468
Sarıova 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 510, 526
Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi 523
Selahattin Enis 157, 158, 536
Selahattin Enis'in Romanlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarına Bir Bakış 158, 560
Selâmi İzzet Sedes 404
Selânik 67, 198, 335, 336, 385
Selim İleri 380, 396
Selim İlkin 413
Sergüzeşt 434, 511, 544, 549
Sermet Muhtar Alus 205, 206
Servet-i Fünun 133, 210, 273, 322, 336, 344, 391
Sınıf Arkadaşları 233, 286, 512, 515, 517, 519, 540, 544, 545, 548
Sihr-i Siracî 523
Sinekli Bakkal 366, 368, 370, 371, 372, 453, 520, 522, 539, 545, 547, 548
Sinop 72
Sisamnes 65
Sivas 182, 188, 189, 213, 216, 309, 383
Sivastopol 374
Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 293, 296
Sodom ve Gomore 170, 171, 232, 270, 447
Sofya 250
Sokak 342
Son Arzu 142, 489, 509, 539, 544, 547
Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi 106, 150
Son Asır Türk Şairleri 128
Son Eseri 437, 530, 549
Son Sadrâzamlar ve Başvekiller 61
Sonsuz Panayır 366, 487, 488, 491, 535, 542, 548, 549
Sosyoloji Sözlüğü 26
Sosyoloji Yazıları 27, 34, 42
Sovyet Türkologlarının Türk Edebiyatı İncelemeleri 557
Söğüt 102
Sözde Kızlar 155, 157, 531, 535, 537, 541, 546, 547
Stanford Shaw 45, 49
Su Sinekleri 464, 541, 549
Sû-i Zan 96
Sultan Reşad 327, 331, 333, 335, 336, 359
Sungurlu 287
Suriye 201, 286, 397, 404, 457
Suyu Arayan Adam 76
Süleyman Kâni İrtem 209
Süleymaniye Kürsüsünde 360, 361
Sürgün 309, 470, 542

- Ş -

Şafak Altun 66
Şâir ve Patron 23
Şakir Paşa 100
Şam 209, 310, 311, 369, 370, 391, 401
Şeftali Bahçeleri 468
Şehzadebaşı 232
Şemseddin Sami 37, 95, 96, 507
Şemsi Paşa 65
Şerif Aktaş 178, 179, 492
Şerif Mardin 62, 86, 107, 523
Şevket Süreyya Aydemir 76
Şeyh Galib 64, 499
Şıpsevdi 105, 135, 534, 546
Şikâyetname 64
Şinasi 57, 88, 103, 157, 377, 386, 440, 447, 525, 530
Şirvanizade Rüştü Paşa 111
Şişli 133, 193, 201, 329, 403, 494
Şumnu 105
Şükufe Nihal 77, 78, 424, 526

- T -

Taaffüf 132, 508, 516, 521, 533, 534, 544
Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat 95, 507
Tahir Alangu 352
Tahir Olgun 139
Tahirü'l-Mevlevi 136, 137, 139
Tâif 216
Talat Paşa 283
Taner Timur 119
Tank-Tango 171, 520, 530, 545
Tanpınar Üzerine Yazılar 380
Tanzimat 2 64
Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareler 56
Tanzimat Edebiyatı 50, 107
Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri 50
Tanzimat I, 86
Tanzimat ve Türkiye 52, 93
Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi I-II, 84
Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet 65
Tarihçi Mustafa Âli 64
Tarih-i Umumî 523
Tatarcık 366
TBMM Devleti 67, 74, 293
TDVİA 44
Tebessüm-i Elem 449
Terakki 137
Tesadüf 436, 516, 534, 544, 546, 549
Teşebbüs-i Şahsi 136, 516, 518, 530, 544
Tevfik Fikret 101, 158, 336, 340
Tevfik Fikret ve Şiiri 101
Tevfik Paşa 111, 299
Tiran 256
Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı 35
Toprak Kokusu 316, 319
Trablusgarp 224, 510, 529
Trabzon 321, 457
Tuna 73, 96, 112, 253, 291, 342
Turfanda mı Yoksa Turfa mı 71, 110, 111, 508, 510, 511, 513, 516, 525, 534, 544, 545
Tutuşmuş Gönüller 142, 456, 534, 539, 541, 546, 549
Türk Aydını ve Kimlik Sorunu 89
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 84
Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 108

Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Moderleşme 242
Türk Kültürü ve Milliyetçilik 278
Türk Modernleşmesi 107
Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı 488
Türk Romanı 109
Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, 89, 97, 98, 105, 108, 130
Türk Romanında Aile Kurumu 559
Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi 522
Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi278
Türk Yurdu 89
Türkçe Sözlük 19, 37
Türkçede Roman 96
Türkiye 40, 41, 63, 76, 78, 113, 168, 194, 232, 261, 270, 410, 502
Türkiye Ansiklopedisi 557
Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 76, 79
Türkiye Günlüğü 523
Türkiye İdare Tarihi 43, 49, 52, 60
Türkıye'de Çağdaş Düşünce Tarihi 73, 137
Türkiye'de Çağdaşlaşma 50, 59
Türkiye'de Devlet ve Sınıflar 76, 78, 88, 219
Türkiye'de Toplum ve Siyaset 86
Türkler 87, 90, 104, 442
Türklük Araştırmaları Dergisi 96, 101

- U -

Utanmaz Adam 206, 485, 535

- Ü -

Üç Hikâye 540
Üç İstanbul 210, 222, 223, 352, 514, 518, 520, 522, 530, 537, 544, 545, 548, 549
Üç Kızın Hikâyesi 464, 520, 535, 545, 547
Ülker Fırtınası 448
Üss-i İnkilâb 343

- V -

Vah 101, 344, 508, 544
Vahdeddin 330
Varna 374
Vassaf Kadri 367
Vedat Nedim Tör 427
Venedik 304
Vidin 100, 221
Viyana 24, 154, 158, 216, 384, 403, 438, 489
Vurun Kahpeye 233, 279, 296, 526, 536, 545, 546, 548

- W -

William H. McNeil 35

- X -

XIV. Lui 368
XVI. Louis 47

- Y -

Yaban 91, 307, 447
Yahya Kemal 448, 498, 504
Yahya Reşid Efendi 299
Yakılacak Kitap 285, 514, 526, 530, 544, 545, 548

Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 53

Yakup Kadri 75, 90, 91, 109, 170, 171, 232, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 268, 270, 283, 358, 363, 364, 365, 388, 413, 415, 417, 418, 440, 442, 446, 447, 451, 488, 514, 535, 538, 543

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp 256, 358

Yalçın Küçük 550

Yalnız Dönüyorum 424, 526, 545

Yanya 129

Yaprak Dökümü 181, 425, 456, 541, 547, 549

Yasa Koyucular ile Yorumcular 90

Yaşadığım Gibi 564

Yatık Emine 468

Yemen 204, 334

Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu 523

Yeni Turan 108

Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi 149, 240

Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 182, 186, 189, 211, 216, 380

Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri 337, 391

Yeni Türk Edebiyatı Tanzımat'tan Cumhuriyet'e 171, 386, 388

Yenişehir 64, 352, 416

Yeryüzünde Bir Melek 100, 508, 533, 544, 546

Yeşil Gece 290, 292, 293, 298, 425, 427, 428, 510, 526, 530, 531, 544, 545, 548

Yıldırım Bayezid 64, 65

Yıldız Yağmuru 79

Yönetim ve Mizah 191

Yusuf İzzeddin Efendi 330

Yüz yılın 100 Romanı 91, 121, 170, 206, 223, 278, 303, 316, 320, 380, 418

- Z -

Zaniyeler 157, 536, 546

Zavallı Necdet 133, 509, 544, 548

Zeynep Kerman 337

Zeyniler 275, 276, 277, 516, 517

Zeyno'nun Oğlu 193, 390, 416, 425, 426, 538, 548, 549

Zeytindağı 283

Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler 90

Ziya Paşa 17, 55, 69, 149, 240, 462

Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma 55, 558

Ziyâ Paşa'nın Hayatı, Eserleri 55, 559

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 64

Zonguldak 321, 420, 538

Zoraki Diplomat 257, 561

Zygmunt Bauman 90

TÜRK ROMANINDA
BÜROKRASİ VE MEMURLAR
(1872-1950)
DR. LEVENT ALİ ÇANAKLI

Bir yönetim örgütü olarak devlet bürokrasisi, toplum düzeninin genel olarak vazgeçilmez unsuru sayılan devletin halk nazarındaki en somut şeklidir. Devletin yerine getirmek zorunda olduğu istihdam, güvenlik, sağlık, eğitim, ekonomik gelişme gibi her türden sorumluluğu ile vatandaşın devlete karşı yükümlülükleri bürokrasi aracılığıyla gerçekleşir. Dolayısıyla bürokrasi, devlet ile halk arasında bir köprü görevi üstlenir. Bu yönüyle hayatın tam ortasında bulunan, insan ve toplum üzerinde sosyal, psikolojik, ekonomik vb. pek çok etkiye sahip olan bürokrasi kurumu, doğal olarak edebiyatın ele aldığı önemli konulardan biri olmuştur.

Bu kitap, Türk toplumundaki bürokrasi ve devlet algısının Türk romanına ne şekilde yansıdığını ortaya koyma çabasının ürünüdür. Devlete olan amansız düşkünlüğümüzün, memur olma hevesimizin, zaaf ve kabiliyetlerimizin metin boyunca izlenebilen yansımaları, hem romancılarımızın bu meselelere nasıl baktığını hem de kurmacayla gerçeğin bazen "iki kaşık gibi" nasıl iç içe olabildiğini gözler önüne sermektedir.

ISBN: 978-975-447-287-5
9 789754 472875

2018
KÜLTÜR EĞİTİM VAKFI YAYINEVİ
32 00 TL
(0442) 235 23 23